

*Світлій пам'яті
мого батька Стефана Йосифовича*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Микола Бандрівський

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ
НА ПРИКАРПАТТІ І ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ
В ПІЗНІЙ ПЕРІОД ЕПОХИ БРОНЗИ -
НА ПОЧАТКУ ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА**

Львів - 2014

УДК 908:94(438.24)

ББК 63.3(4Укр)

Б 14

Бандрівський Микола. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи - на початку доби раннього заліза.-Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014.- 574 с.

У монографії узагальнено археологічні матеріали з пам'яток Прикарпаття і Західного Поділля пізнього періоду епохи бронзи - початку доби раннього заліза та здійснено теоретичну реконструкцію культурно-історичних процесів, які відбувались на цих землях у досліджуваний період. Розглядаються питання генезису, основних етапів розвитку та історичної долі носіїв Голіградської і Висоцької культур та груп перед- і ранньоскіфського часу. Звернено значну увагу також на питання відносної й абсолютної хронології досліджуваних культур і груп, що дало підстави уточнити їх періодизаційні схеми та місце в хронологічній шкалі тогочасних культур і груп Центральної і Південно-Східної Європи.

Для науковців, викладачів історії, співробітників музеїв і всіх тих, хто цікавиться найдавнішим минулим нашого краю.

Друкується за ухвалою Вченої Ради Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 40 від 25 грудня 2014 р.).

Рецензенти:

Березанська С. С., доктор історичних наук.

Отрощенко В. В., доктор історичних наук, професор, завідувач відділом археології енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України.

Науковий редактор:

Крушельницька Л. І., доктор історичних наук, професор.

ISBN 978-966-02-7485-3

© Микола Бандрівський, 2014

ЗМІСТ

Вступ..... с. 6

Розділ I. З історії дослідження пам'яток Прикарпаття і Західного Поділля в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза.

Історіографія проблем..... с.14

1. З історії відкриття Голіградської культури с.14

2. Проблеми виділення Висоцької культури..... с.17

3. Виділення культурних груп на західній периферії Скіфського Світу..... с.22

Розділ II. Населення Прикарпаття і Західного Поділля в пізній період епохи бронзи – на початку періоду раннього заліза (кінець періоду BrD-НаВ3, XIII-IX ст. до нар. Хр.): Голіградська і Висоцька культура..... с.25

I. Голіградська культура (основні ознаки, класифікація археологічних джерел, проблеми хронології, періодизації та історичної долі її носіїв)..... с.25

1. Поселенські структури і основні критерії їх виділення..... с.25

2. Матеріальна культура: класифікація окремих категорій речового інвентаря..... с.65

3. Особливості поховального обряду: сучасний погляд і перспективи вивчення..... с.152

4. Проблеми хронології та періодизації..... с.155

5. Таксономія Голіградської культури: територіально-хронологічна динаміка пам'яток, проблеми походження та виділення локально-хронологічних груп с.160

6. Проблема генезису..... с.164

7. До проблеми незаселеної території («нічийної землі»-) між ареалами Голіградської і Висоцької культур..... с.174

8. «Скарби» металевих виробів: традиційний погляд і новітнє бачення мотивації депонування с.177

II. Висоцька культура (основні ознаки, класифікація археологічних джерел)..... с. 185

1. Проблеми хронології та періодизації..... с.192

2. Проблеми генезису с.215

3. Зв'язки Висоцької культури з носіями культур степової зони Українського Причорномор'я (на прикладі висоцько-білозірських контактів)..... с.243

4. Культурно-історична атрибуція пам'яток: традиційне і сучасне бачення.....	c.247
Розділ III. Культурно-історична ситуація на початку доби раннього заліза в Карпато-Дністровському регіоні та проблема формування Михалківської групи (періоди HaB3-HaC1, 950/920-730/720 рр. до нар. Хр.)	c.258
1. Проблеми хронології і періодизації.....	c.270
2. Культурно-історична приналежність	c.272
3. Роль носіїв Михалківської групи у видозміні Висоцької культури та довколишніх спільнот з початком періоду HaB3	c.283
4. Просунення носіїв Михалківської групи за межі своєї території і утворення Верхньобузької (передлежницького типу) групи пам'яток	c.293
Розділ IV. Поява західноподільських курганів часів скіфської архаїки та вплив культури їх творців на населення довколишніх регіонів (періоди HaC1-HaD, VII - початок VI ст. до нар. Хр.).....	c.304
I. Основні ознаки Західноподільської групи та періодизація:	c.304
1. Пам'ятки Західноподільської групи етапу-I.....	c. 307
2. Пам'ятки Західноподільської групи етапу-II	c. 323
3. Пам'ятки Західноподільської групи етапу-II	c.345
II. Східногальцятський та ранньоскіфський імпорт з курганів Західного Поділля і Прикарпаття – нове джерело для визначення хронології пам'яток досліджуваного регіону.....	c.355
Розділ V. Проблеми етнокультурної атрибуції археологічних культур Прикарпаття і Західного Поділля в пізній період епохи бронзи – за доби раннього заліза	c.381
1. Сучасне розуміння «скіфського» у лісостепових і степових культурах Центральної і Східної Європи.....	c.383
2. Західноподільська група і проблема культурно-історичної ідентифікації її носіїв.....	c.398
3. Західний вектор скіфської/сколотської експансії і проблема Невриди.....	c.401
Висновки.....	c.404
Скорочення, вживані у науковому апараті.....	c. 416
Список використаних джерел та літератури	c.417
Додаток 1. Речовий комплекс Висоцької культури (основні форми) та особливості поховального обряду її носіїв в контексті етнокультурних процесів на заході Українського Лісостепу	c.445
Додаток 2. Окремі галузі виробництва населення Прикарпаття і Західного Поділля як приклад інтенсифікації міжкультурних контактів в пізній період епохи бронзи – за доби раннього заліза	c.488

<i>Додаток 3. Релігійні уявлення населення Прикарпаття і Західного Поділля та їх роль у поживленні взаємозв'язків між спільнотами на заході Українського Лісостепу наприкінці епохи бронзи – на початку доби раннього заліза</i>	<i>с.504</i>
<i>Показчик географічних назв</i>	<i>с. 546</i>
<i>Іменний показчик</i>	<i>с. 555</i>
<i>Summary.....</i>	<i>с. 560</i>
<i>Table of Contents.....</i>	<i>с. 572</i>

ВСТУП

Культури заходу Українського Лісостепу епохи пізньої бронзи – раннього заліза здавна привертала до себе особливу увагу українських і зарубіжних дослідників. Історично так склалося, що на західних територіях Українського Лісостепу – Прикарпатті і Західному Поділлі впродовж кількох віків у вищезазначений період потужно пульсували дві, хоча й розташовані поруч, але різюче відмінні одна від одної, археологічні культури: Голіградська - на Покутті, Придністровському Поділлі та в прилеглих зонах Передкарпаття; і Висоцька – на Тернопільському плато, на прилеглих територіях Волинської височини і в північних районах Опілля і Розточчя (рис. 1; 72). При цьому кожна з цих культур - і Голіградська, і Висоцька - мала свій окремішний генезис, цілком відмінні механізми розвитку свого суспільства і, зрештою, різну історичну долю носіїв цих двох культур. Займаючи території майже в самому центрі Європи, обидві ці культури не лише вирізнялися яскравістю і впізнаваністю своєї матеріальної складової, але також і творчим переосмисленням їх носіїв усіх тих інновацій, впливів, запозичень, імпортів та трофеїв, які потрапляли до них ззовні.

Значення теми та вклад автора в її розробку.

Тема, якій присвячена дана монографія, до останнього часу залишалась однією з найменш досліджених у нашій археології. Так, були, безперечно, цікаві (у т. ч. й аналітичного плану) статті, присвячені Висоцькій і Голіградській культурам та низці західнолісостепових груп ранньоскіфського часу, у яких, окрім типового акценту на аналізі речового матеріалу, чи не вперше ставилися питання генезису та територіального поширення цих спільнот, розглядалися питання хронології, періодизації та узгодження останньої з існуючими на той час центральноєвропейськими періодизаційними схемами (праці Л. Крушельницької, А. Мелюкової, Г. Смірнкової та ін.). Однак, підсумовуючої праці – з урахуванням найновіших археологічних джерел та наукових поглядів – до останнього часу не було.

У пропонованій праці не лише системно викладено бачення походження і розвитку провідних західнолісостепових спільнот кінця епохи бронзи – початку доби раннього заліза, але й чи не вперше представлено основні ознаки матеріальної культури кожної із досліджуваних спільнот, показано розвиток їх речового комплексу в часі, територіальне поширення залишених ними пам'яток, а також взаємодії між населенням досліджуваних культур на різних етапах їх розвитку. Оскільки найпрезентативнішими на заході Українського Лісостепу наприкінці епохи бронзи були, в основному, дві культури: Голіградська і Висоцька, то, природно, у пропонованій монографії їм відведено достатньо місця.

Уповні використовуючи здобуті й опубліковані попередниками археологічні матеріали, автор вніс помітний і особистий вклад у їх вивчення. Наприклад, у Сколівських Бескидах, де в першій половині 1970-х рр. Л. Крушельницька відкрила в Сопоті найбільший у межах західних областей України могильник Голіградської культури, автор уже в наш час стаціонарними розкопками дослідив (поруч із Сопітським могильником) синхронне йому поселення в с. Підгородці та провів розкопки новознайденого пізньоголіградського городища в с. Розгірче в гірській частині Стрийщини. Крім того, продовжуючи започатковані Л. Крушельницькою археологічні дослідження ранньогальштатських пам'яток у Сколівських Бескидах, автор ще з 1980-х рр. розпочав цілеспрямоване вивчення петрогліфів і наскельних рельєфів на неподалік розташованому Урицькому Камені, який на початку I тис. до нар. Хр. використовувався, судячи з усього, як наскельне святилище довколишніх спільнот.

Також і у вивчення територіально суміжної – Висоцької культури, яку до сьогодні знаємо майже виключно за матеріалами з могильників, автором привнесено чимало нового. Приміром, якщо до останнього часу про поховальний обряд носіїв Висоцької культури наука мала уявлення в основному за матеріалами з розкопок І. Шараневича, Т. Сулімірського, В. Канівця на епонімному Висоцьку біля Бродів, з Чех/Лугового та з розкопок Л. Крушельницької і І. Свешнікова на Золочівському могильнику та низці менш досліджених пам'яток (Конюшків, Жуличі, Лукавець, Накваша та ін.), то після проведення автором широкомасштабних розкопок нового висоцького могильника – біля с. Петриків на околиці Тернополя, ситуація в цьому плані корінним чином змінилася. Одержані автором впродовж чотирьох польових сезонів на Петриківському могильнику нові археологічні матеріали (183 поховання) дали підстави зовсім по-іншому поглянути на те гідне подиву «різнобарв'я» у поховальних обрядах носіїв Висоцької культури, яке відзначали всі дослідники, яким довелось мати справу з висоцькими некрополями. Вагомим підсумком авторських напрацювань у цій царині стала монографія *«Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури»* (Львів, 2002).

І, звичайно, окреме місце в пропонованій монографії посідають матеріали Західноподільської групи ранньоскіфського часу, у якій, на підставі всестороннього аналізу існуючих на сьогодні матеріалів, виділено основні етапи розвитку, визначено хронологічне положення її пам'яток, вперше запропоновано періодизацію, оперту на низку надійних культурно-хронологічних маркерів. Ця робота за матеріалами Західноподільської групи стала можлива також і завдяки тому, що автором в останні роки на Західному Поділлі було відкрито й досліджено низку добре датованих «закритих» комплексів початку ранньоскіфського часу, таких, як: курган у Швайківцях, кургани Коцюбинчики-1 та Коцюбинчики-2 між Чортковом і Гусятином на Тернопільщині. Проведені автором впродовж 2008 - 2010 рр. розкопки на цих пам'ятках дозволили з цілком інших позицій поглянути на вже здавна відомі матеріали із західноподільських курганів ранньоскіфського часу та запропонувати нове бачення часу та причин їх появи на досліджуваних теренах.

Основні проблеми у вивченні етнокультурних процесів на досліджуваній території та способи їх вирішення в минулому й сьогоденні.

Уже здавна було помічено, що появу найраніших голіградських комплексів на Верхньому Придністров'ї неможливо вирішити без урахування змін у місцевому етнокультурному середовищі, які відбувалися напередодні утворення Голіград. Так, з огляду на найновіші дані, з'ясовано, що пізньокомарівські пам'ятки передгірської частини Верхнього Придністров'я підпадають під значний вплив культури Станове (Сучу де Суз), свідченням чого є поява специфічних для цієї культури форм і орнаменталізації посудин (V шар Лоевої), перехід частини комарівських спільнот до тілопального обряду в урнах, хоч тут і продовжувався місцевий підкурғанний звичай поховання (Буківна). Про можливість виділення найраніших голіградських комплексів на Покутті, які, фактично, були синхронні з ще пізньокомарівськими пам'ятками, писали І. Брик (1935), Я. Пастернак (1961), Р. Рогозінська (1959), І. Свешніков (1969), Т. Сулімірський (1968), Я. Домбровський (1972), Г. Смірнова (1976), Л. Крушельницька (1985) та ін. Всі вони підтверджували цю свою думку аналізом незвичної, як для Комарівської культури, кераміки з двох курганів в Буківні біля Тлумача – цілої низки добре збережених посудин, які супроводжували кремаційні урнові захоронення в кургані III (пох.1,2,3) та кургані IV (пох.№7), які були досліджені І. Бриком 1931 р (ZOW, 1935, X, №23). Згадані підкурғанні тілопальні поховання з Буківни з розкопок І. Брика, Г. Смірнова ще тоді цілком правомірно поставила перед хронологічним горизонтом Магала III-Сомоторська Гора I-Речь I (Смирнова, 1973, с.171, рис.2; вона ж, 1976, с.129). Згодом, Л. Крушельницька, уже на своїх матеріалах – відкривши і дослідивши солевирибниче поселення в Лоевій біля Надвірної, матеріалами з V лоевського шару підтвердила правомірність такої, здавалась би, дуже ранньої, хронологічної позиції ранньоголіградських (за нашою термінологією) підкурғанних поховань у Буківні.

Ці ранньоголіградські кремаційні поховання з Буківни є дуже важливими в плані стратиграфії й послідовності зміни тутешніх культур, оскільки неспростовно доводять безпосередній стик між пізньокомарівськими й ранньоголіградськими комплексами. Тому доводиться визнати, що проникнення культури Ноа на Верхнє Придністров'я було вибіркоким і охопило лише окремі регіони в той час, як на територіально суміжних місцевостях продовжували існувати пізньокомарівські общини, з якими згодом вступили в контакт носії ранньоголіградської культури. Свідченням цих процесів є ціла низка тутешніх пам'яток, які засвідчують співіснування в одному часі на тих самих поселеннях представників різних спільнот. Причому, неліскована кераміка пізньокомарівської культури: тюльпано - і банкоподібні горщики з гладким пружком під вінцями і псевдопроколами (Смирнова, 1976, с.121, рис.3) - майже нічим не відрізняється від таких же за формою й орнаменталізацією горщиків, які вважають приналежними до культури Ноа, трапляється навіть з канелюрами і, подекуди, з «розчосами» (Крушельницька, 2006, с.72-74, рис. 35-37). Тому не виключаємо, що в частині випадків, коли йдеться про матеріали пізньобронзового періоду з Верхнього Придністров'я, правильніше було б говорити не про поселення чи матеріали

культури Ноа, а, власне, про пізньокомарівські пам'ятки, які ніби вкриті «ноанізованою вуаллю», що торкнулася лише окремих рис інвентарю пізньокомарівської культури, суттєво не змінивши етнічний склад на місцях.

Про співіснування різнокультурних матеріалів в одних і тих самих об'єктах на Верхньому Придністров'ї свідчить, наприклад, «закритий» комплекс із горизонту Магала III, де в одному об'єкті разом виявлено три горщики, з яких один банкоподібної форми з гладким валиком і псевдопроколами під вінцями, тоді як дві інших посудини – миска з пелюсткоподібним краєм і нижня частина корчаги – мають на собі сліди «розчосів» (Смирнова, 1969, с.21, рис.7, II, 1, 4, 7).¹ Схожу стратиграфічну ситуацію простежила Л. Крушельницька на поселенні Стецівка II (див.нижче) та в Городниці, де на долівці й під стіною споруди №3 на розкопці VI були розчищені численні фрагменти ранньоголіградського посуду, між якими були уламки посуду, характерні для блоку культур Сабатинівка-Кослоджени-Ноа (Крушельницька, 1993, рис.54, 1-3,5; Бандрицький, 2012, с.477). Зрештою, подібні за характером об'єкти спостерігав і Е. А. Балагурі на поселенні в Острівці, де в житлах, які дослідник відносив до культури Ноа, часто знаходилась «...«фракійська» кераміка: з канелюрами і пелюсткоподібними вінцями» (Балагурі, 1968, с.144). То вже інша проблема, що і Г. Смирнова, і Е. Балагурі, публікуючи матеріали з вищеназваних об'єктів, не подали їх у комплексі, так, як були знайдені, механічно виокремили з них матеріали, які видались їм приналежними до різних культур. Тому таке «підчищення» створило в літературі дещо спотворене уявлення про нібито «монолітність=монокультурність» відкритих ними комплексів. Іншими словами, здобуті на сьогодні матеріали свідчать про те, що ніякої «експансії», закарпатської, за своїм походженням, культури Гава на Верхнє Придністров'я ніколи не було. Натомість був тривалий і кількасотлітній процес взаємодій місцевих верхньодністровських спільнот із Верхньотиськими і південними культурами епохи бронзи.

Ще однією важливою проблемою, яка має надкультурний характер і пов'язана не лише з археологічними джерелами, але й духовною сферою спільнот тої пори,- це питання визначення межі між Голіградською і Висоцькою культурами, яке до останнього часу не ставилося в науці. І хоча на картах донедавна ще проводили гіпотетичні «зони стику» між Голіградською і Висоцькою культурами, то сьогодні ця ситуація корінно змінилася: при картографуванні пам'яток виявилось, що між ареалами Висоцької й Голіградської культур у ранній період їх розвитку, існує смуга, шириною 40-70 км, на якій донині не виявлено ні поселень, ні могильників розглядуваного часу. Цікаво також, що у східній частині смуга представлена рівнинами степу Панталіха (в основному, межиріччя Стрипи і Серету), який, за оцінкою А. Рудницького та інших дослідників, є крайньою західною ділянкою Великого євразійського степу. Це означає, що носії Висоцької культури з другої половини XIII ст. до нар. Хр. (кін. BrD) не опускалися нижче верхньої течії лівих приток Дністра і витоків Західного

¹ Схожу ситуацію, а саме: «...присутність кераміки типу Ноа (дослідниця відмітила)... також і в заповненні ям та землянки 2, в яких переважав ранньоголіградський матеріал» (Смирнова, 1969, с.21)

Бугу (рис. 1). У той же час голіградські племена не переходили для розселення на лівий берег Дністра і не намагалися піднятися руслами Серету, Стрипи, Золотої й Гнилої Липи. Іншими словами, існуючі матеріали свідчать про те, що безпосереднього (територіального) стику між ареалами розселення Висоцької й Голіградської культур, ніколи не існувало. Між обома цими спільнотами завжди була перехідна смуга «нічийної землі», яка не належала жодній із цих культур. Якщо на території цієї смуги (включно зі степом Панталиха) й надалі не будуть виявлені пам'ятки досліджуваного періоду, то тоді такі є всі підстави вважати цю смугу «нічийною землею». Такі незаселені простори, як степ Панталиха та прилеглі до нього терени, автор пропонує розглядати не як природний бар'єр чи свого роду «санітарну зону» між Висоцькою й Голіградською культурами, а як специфічну й самодостатню культурно-ландшафтну одиницю того часу, яка є повноцінним об'єктом для археологічного вивчення. (Приміром, з огляду на степовий ландшафт Панталихи, ми не переконані, чи вона дійсно в розглядуваний період була незаселеною. На просторах Панталихи, наприклад, могли кочувати зі стадами, характерні для таких місцевостей, етнокультурні спільноти іншого, аніж висоцьке чи голіградське, походження. Якщо такі рухливі й невеликі за чисельністю общини тут кочували, то чи були вони іранцями за походженням, теж важко сказати. Приміром, в Потиссі, в районі Альфельду, такі кочові колективи з'являються, як прийнято вважати, одразу ж після зникнення в тих місцях культури Гава, тобто в НаВ1, що відповідає приблизно другій половині XI ст. до нар. Хр. Припускають навіть, що ці ранні кочівники спричинилися до зникнення пізніх гавських спільнот у тому районі).

Міжнародна наукова спільнота здавна надавала і надає проблемі генезису Висоцької культури особливого значення. Незначна за розміром територія поширення її пам'яток, які були виявлені у другій-третьій чвертях XX ст., дала свого часу З. Буковському і Я. Добровському розглядати Висоцьку культуру як найдалі висунену на схід групу Лужицької культури (Bukowski, 1966, s.28). Натомість В. Канівець, а згодом Л. Крушельницька переконливо довели окремішне походження Висоцької культури (Канівець, 1955, с.94-96; Крушельницька, 1985, с.71-84; Kruselnicka, 1987, s.369-380), з чим погодилось більшість дослідників. Тому поява в українській археології від недавнього часу термінів на кшталт «лужицько-висоцьке племена» (Светличная, 1996, с.153-161), «лужицько-висоцькі впливи» (Березанська, Гладилін, Гладких, 1985, с. 387-403) та ін. є, фактично, завуальованим поверненням до старої й віджилої гіпотези (Bukowski, 1966). Особливої гостроти даній проблемі надає те, що, акцентуючи на «лужицьких» елементах у Висоцькій культурі, польські колеги натомість не ставлять питання про зворотній напрям впливів – з висоцького середовища на племена Посяння і Повіслення, який є достатньо виразним. Існує щонайменше два погляди на її походження. За першим, Висоцька культура виникла у середовищі племен Комарівської культури (Канівець, 1953, с.44), за другим – і Висоцька, і Комарівська культури розвивались на різних територіях (Swieszniow, 1967, s.6). Висловлюючи сумніви щодо комарівського підрунтя Висоцької культури, С. Березанська вважає, що обидві ці культури не лише розвивались на різних територіях, але й

на якомусь етапі були синхронними (Березанская, 1985, с.436).² Свого часу, по-лемізуючи з В. Канівцем, З. Буковський наголошував на тому, що поки що не виявлено пам'яток, які можна було б трактувати перехідними від тшцінецько-комарівської до Висоцької культури (Вukowski, 1966, s.93-94). Не знайдено таких синкретичних («пізньокомарівсько-ранньовисоцьких») комплексів і донині. Іншими словами, припущення про «переростання» Комарівської культури у Висоцьку досі не підтвержене археологічним матеріалом. Не підтверджується також підтримана свого часу автором гіпотеза про виникнення Висоцької культури на базі пізньокомарівських ноанізованих пам'яток (Бандрівський, 1994, с.144-145; 1998, с.193-247; 2002, с.195, рис.44). Більше того, зростаюча кількість досліджених поховальних пам'яток Висоцької культури свідчить про окремішне і відносно раннє її походження, що частково співпадає з часом появи пам'яток Білогрудівської культури на Східному Поділлі. Тому, зрозуміло, з якою увагою й зацікавленням наукова спільнота зустріла вже перші публікації автора про результати розкопок ним нового могильника Висоцької культури біля с. Петрикова на південній околиці Тернополя, на якому вперше (після розкопок В. Канівця у Гончарівці під Золочевим) було виявлено потужний горизонт ранньовисоцьких інгумацій із численним і багатим супровідним інвентарем (Бандрівський, 2002).

Саме біля с. Петрикова впродовж 1995-96, 1998, 2004 років археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України виявила 183 поховання, з яких шість парних, тобто таких, в яких одночасно були поховані дві особи, найчастіше – чоловік і жінка. Серед цих парних поховань в Петрикові одне унікальне (в польовій документації воно позначене під № 27): в могилі, міцно обнявшись, лежали чоловік і жінка. Обоє були звернені лицями до себе, торкаючись чолами одне одного. Жінка, лежачи на боці, правою рукою ніжно пригорнула чоловіка до себе, поклавши зап'ястя своєї руки на його праве плече (рис. 78-82). Про причини, які зумовили появу у Висоцькій культурі такої великої кількості (понад 58) парних поховань, сьогодні можемо тільки здогадуватися. Сам факт поховання двох осіб у могилі не таїть у собі нічого незвичного. Цікавим є інше: здебільшого саме на матеріалах Висоцької культури вдається простежити, що покійників у парних похованнях не ховали через деякий час один до одного, а клали їх у могили одночасно. Про це свідчать такі ознаки: 1 — обійми, в яких перебувають померлі; 2 — обличчя обидвох звернені одне до одного; 3 — уста одного з небіжчиків торкаються чола іншого; 4 — долоні обидвох вкладені одна в одну; 5 — інвентар розміщували півколом в узголів'ї обидвох померлих. Які життєві перипетії стоять за парними похованнями, сказати важко. Малоймовірно, щоб у всіх наведених випадках смерть обидвох осіб наставала одночасно. Проте без антропологічного визначення статі й віку похованих, а також висновків патологоанатомів про положення їх кістяків будь-які припущення на цю тему є, мабуть, передчасними.³ Нещодавно отримано абсолютні дати за

² Оскільки пам'ятки культури Ноа, які на Покутті і прилеглих теренах приходять на зміну Комарівської культури, датуються сьогодні XVI-XIII ст. до нар. Хр., то, очевидно, що найпізніші пам'ятки Комарівської культури не могли існувати довше кінця другої чверті II тис. до нар. Хр.

³ У культурах, які межували з Висоцькою, парні інгумаційні поховання не були настільки пошире-

результатами аналізу кісткової тканини з парного пох. № 27 з могильника в Петрикові біля Тернополя, які дали: 2,950+/-70 ВР (на рівні 2 сігма калібрована дата складає cal.1,320-970 BC (Bandrivs'kyi, Madden, Nikitin, 2009, s.174), що відповідає початку середнього періоду розвитку Висоцької культури за запропонованою у 1998 р. періодизацією (Бандрівський, Крушельницька, 1998).

Особливо важливими для пізнання генезису західнолісостепових культур ранньозалізної доби є, як відомо, пам'ятки Західноподільської групи, які представляють собою північно-західну периферію Скіфського Світу. Важливим аспектом їх вивчення є поховальні пам'ятки, які досліджуються експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України впродовж майже двох десятиліть. Так, нові кургани скіфської знаті було відкрито під керівництвом автора поблизу сіл Швайківці і Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області у 2007-2010 рр. Якщо донедавна на території Тернопільської, Івано-Франківської та Хмельницької областей під час розкопок курганів VII-VI ст. до нар. Хр. виявляли лише поодинокі залишки – по кілька десятків панцирних лусочок від шістьох обладунків набірною типу (з них один бронзовий, решта – залізні)⁴, які майже нічим не відрізнялися від своїх близькосхідних прототипів з Урарту, Асирії та Вавилонії, то сьогодні ситуація корінним чином змінилася. Експедицією нашого Інституту у 2007 року під час розкопок у Швайківцях під потужним завалом кам'яного склепіння вдалося натрапити на три майже повних панцирних набори, два з яких були розстелені в розгорнутому вигляді, перегородивши вхід до центральної споруди кургану, а третій був підвішений на одному із стовпів поблизу входу до неї. Причому кількість панцирних пластин на кожному з виявлених обладунків доходила до 5,5-6,2 тисяч. Поруч із панцирами виявлено 12 посудин, із них дві бронзові (великий двовухий казан, ситечко для відціджування вина) та десять керамічних (корчага, гошки, миски, кухоль). Неподалік розчищено кістяний гребінь, виготовлений у зооморфному стилі із зображеннями головок двох коней, дві залізних бойових сокири та ажурне навершя піхов акінака. Усі ці речі, включно з вищезгаданими панцирами лускатого типу, знаходились із боків чотирикутної виложеної кам'яними плитами площадки, в центрі якої знаходилось тілоспалення. На аналіз цих речей, як і на інші із «закритих», добре датованих західноподільських поховальних комплексів, у цій

ними й трапляються зрідка. Винятком у цьому є Лужицька культура, в якій парних інгумаційних поховань, подібних до висоцьких, взагалі немає. Невідомі вони і в Тарнобжезькій та Верхньосілезько-малопольській групах. Віддалені паралелі до обряду, що нас цікавить, знаходимо в похованнях лише Білозірської культури, серед яких нараховується 12 парних. Найчастіше в могилу клали жінку з дитиною, але відомі випадки поховання чоловіка до жінки і навпаки (Широке), при цьому порушено анатомічний порядок кісток першого скелета (Березанская, Отрощенко, Чердиченко, Шарфутдинова, 1986, с.131). Інший приклад - у похованні №12 кургану 22 могильника Будуржень були поховані чоловік і жінка похилого віку, а в похованні №13 кургану 14 цього ж могильника — двоє дітей. Ще у двох білозірських парних похованнях виявлено окремі поховання кожного з покійників (до Білозірської культури В. Ванчугов зараховує лише чотири згадані парні поховання: Ванчугов, 1990., с. 52).

⁴ У жодному з цих випадків не вдалося натрапити на неторкнутий панцир: усі вони виявилися понівеченими під час неодноразових грабіжницьких вторгнень до курганів.

роботі звернено особливу увагу. Проаналізовані автором у низці робіт результати розкопок у Швайківцях і Коцюбинчиках дали можливість п'ять років тому запропонувати удосконалену періодизацію пам'яток Західноподільської групи, оперту на найновіші дані центральноєвропейської хронології.

Автор щиро вдячний В. Клочко, Т. Гошко, Й. Кобалю, М. Ільківу, В. Ільчишину, А. Гуцалу, О. Могилову, А. Островерхову, С. Махортиху, С. Вальчаку, М. Кашубі за неоцінну консультативну допомогу та можливість ознайомлення з неопублікованими матеріалами і фондovими колекціями. Вважаю також за приємний обов'язок висловити особливу подяку науковому редактору книги Л. Крушельницькій, рецензентам С. Березанській і В. Отрощенко, а також колегам із відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, чиї побажання й критичні зауваження сприяли покращенню рукопису перед поданням його до друку.

РОЗДІЛ І.

З історії дослідження пам'яток Прикарпаття і Західного Поділля в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза.

Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження.

1. Історіографічний нарис

Проблеми виділення пам'яток Голіградської культури.

З наявних на сьогодні матеріалів можемо припустити, що перші на західноукраїнських землях розкопки пам'яток, які згодом були виділені у Голіградську культуру, розпочав Р. Кнітль у 1909 році в с. Касперівці Заліщицького повіту (Пастернак, 1961, с.279).

Пріоритет у відкритті пам'яток досліджуваної культури належить вченим Наукового товариства ім. Шевченка. І хоча найбільше матеріалів з епонімної пам'ятки цієї культури – поселення в с. Голігради (урочище «Вигошів») неподалік Заліщик на Тернопільщині - почали надходити до Музею НТШ (в основному з розвідок Ю. Полянського)⁵ ще з 1924-1928 рр., однак перші знахідки з Голіград – уламки посуду, п'ять ножів на крем'яних пластинах та крем'яний серп довжиною 12 см, були передані до Музею НТШ раніше - напередодні Першої світової війни (Гребеняк, 1915, т.122; Janusz, 1918, s.263 (642); Археологічні пам'ятки ПВДБРЗ, 1982, с.129, 57). У 1926 році до Музею НТШ були передані уламки кераміки, яка була зібрана на місці поселення досліджуваної культури біля с. Новосілка Костюкова поблизу Заліщик (Археологічні пам'ятки ПВДБРЗ, 1982, с. 132, №68). Опрацюванням цих матеріалів зайнявся Ярослав Пастернак, який з 1928 року перейняв керівництво Музеєм НТШ. Колекції з Голіград невдовзі зацікавили також Т. Сулімірського, і, мабуть, через те він у 1931 року провів в Голіградах невеликі розкопки, результати яких опублікував через чотири роки (Sulimirski, 1935).

Того ж 1931 року більш результативні розкопки ще одного поселення, матеріали якого невдовзі зарахували до Голіградської культури, проведено Я. Пастернаком біля с. Новосілка-Костюкова неподалік Заліщик. Тут, разом з керамікою дослідник виявив крем'яні й кістяні вироби і, що важливо, дві бронзових фібули

⁵ Висловлюю вдячність проф. Олександрю Ситнику за надану інформацію.

типу Песч'єра, які сьогодні датуються не пізніше XI ст. до нар. Хр. (Пастернак, 1933, с.8). Усвідомлюючи важливість відкритого, Я. Пастернак вже наступного року публікує працю, у якій вперше обережно ставить питання про окремішність культури пам'яток на кшталт Голіград, Новосілки Костюкової, Городниці та ін., причому досить точно датує матеріали з цих пам'яток і однозначно пов'язує їх появу на українських землях із закарпатськими теренами: «...*Можливо, що їм (племенам з-над Марамурешу – М.Б.) треба б приділити спеціальний тип трацької кераміки, яку знаємо досі тільки з Голіградів, Зозулинець, Заліщик та Новосілки Костюкової Заліщицького та з Городниці Городенківського повіту. Чорна лискуча поверхня черепків з широкими рівнобіжними жолубками нагадує сильно чеську кновізську⁶ кераміку I-ої гальштатської доби, але є, безсумнівно, закарпатського походження, бо багато цілих посудин цього типу є в музеях Семигороду*» (Пастернак, 1932, с.32). Через два роки Я. Пастернак остаточно визначився з виділенням окремої культури: у своєму габілітаційному викладі 1934 року дослідник виступив з концепцією про «культуру українського гальштату», основу якої склали власне пам'ятки білогрудівського типу і до яких дослідник зарахував тоді пам'ятки типу Голіград (Пастернак, 1961, с.283, прим. № 434; Бандрівський, 2005, с.313).

Дискутуючи з приводу генезису культури типу Голіград, Новосілки Костюкової, Городниці та ін., дослідники, як правило, тоді не розглядали (окрім Я. Пастернака) ймовірності впливу на формування її найраніших комплексів двох сусідніх із нею культур: Висоцької – з півночі і Білогрудівської – зі сходу. А, між тим, дослідження в цьому напрямку можуть виявитися чи не визначальними в процесі конкретизації основних ознак Голіградської культури. Адже, окрім останньої, жодна з тогочасних спільнот Карпатського басейну не була настільки близько (майже територіально суміжна!) з Висоцькою й Білогрудівською спільнотами, представники якої безпосередньо долучалися до визначальних подій у Центральному і Східному Середземномор'ї (Бандрівський, 2007-а, с.748-750; він-же, 2007-б, с.48-54).

Про те, що проблема вивчення взаємозв'язків носіїв культурного комплексу Голіград з тогочасним білогрудівським населенням не є новою (хоча досі на належному рівні так і не поставлена), свідчить переконання маститого вченого Я. Пастернака, який тоді писав, що «...*сліди селищ білогрудівського типу виявлено також у 20 місцевостях горішнього Подністров'я і в Північній Буковині, однак вони ще докладно не досліджені*» (Пастернак, 1961, с.279, с.282).⁷ Звичайно, сьогодні, дехто з нас може списати ці спостереження Я. Пастернака на те, що він, будучи в еміграції і підготовляючи до друку свою «Археологію Укра-

⁶ Кновизька культура була поширена в Центральній і Західній Чехії, причому три перших фази її розвитку припадають на періоди BrD-HaA2 (Gedl, 1985, s.146).

⁷ Уперше цієї теми Я. Пастернак торкнувся ще у своєму, як він пише «...габілітаційному викладі у 1934 році в Українському Вільному університеті в Празі», у якому дослідник виступив із концепцією про «культуру українського гальштату», основу якої склали, власне, пам'ятки білогрудівського типу і до яких дослідник зарахував пам'ятки Голіградської культури (Пастернак, 1961, с.283, прим. № 434; Бандрівський, 2005-а, с.313).

їни», був відірваний від тогочасної археологічної літератури й тому міг припуститися в даному питанні помилки, називаючи білогрудівськими ті пам'ятки, які іншими дослідниками пізніше були віднесені до голіградського типу чи до іншої культури. На цей закид можемо відповісти, що, по-перше, Ярослав Пастернак свідомо залічує до білогрудівських саме ті пам'ятки, які він безпосередньо копав (Новосілка Костюкова 1931; Корнич, 1936) або з матеріалами яких він був особисто добре ознайомлений (Голігради); по-друге, Ярослав Пастернак на той час знав також про результати щойно проведених Г. Смірною розкопок у Магалі (1955) та використовував фундаментальну статтю А. Мелюкової у МІА 1958 року. І, зрештою, останнє в цій темі: хто-хто, а Я. Пастернак, який багато разів і подовгу вивчав археологічні фонди в музеях Будапешта, Праги, Відня та ін., які вже в той час були заповнені матеріалами пізнього періоду епохи бронзи, якщо була б на те підстава, то, мабуть, першим пов'язав, чи об'єднав би пам'ятки голіградського типу з котроюсь із центральноєвропейських культур (навіть із тією ж культурою Гава). Однак, знаючи матеріал, дослідник цього не зробив ні в передвоєнний час, ні в еміграції в 1960-их роках, оперуючи доволі поважним списком найновіших праць із цієї проблематики. Про те, що пам'ятки на кшталт Голіград все-таки не можна об'єднувати ні з культурою Гава, ні з будь-якою іншою з тогочасних культур, свідчить і позиція в цьому питанні М. Гедля, Я. Хохоровського, Е. Мірошаєвої та ін., які сьогодні принципово й однозначно оперують саме терміном «Голіградська культура».

Починаючи з 1950-их до середини 1970-их років по відношенню до розглядуваного типу пам'яток загальноновживаною була назва Голіградська група. Анна Мелюкова, наприклад, виділяла у Середньому Придністров'ї 2 категорії пам'яток, межею між якими була течія Збруча. Обидві ці групи пам'яток – Голіградська на заході і (названа невдовзі Непоротівською) група пам'яток на сході (Оселівка, Кельменці, Яруга, Мервинці, Лука-Врублівецька та ін.) були об'єднані Анною Іванівною в *«західноподільську групу пам'яток»* північно-західної частини Середнього Придністров'я (Мелюкова, 1958, с.8-21). Провівши 1955 року розкопки в Магалі й відкривши значну площу (730 м кв.), згодом інша радянська дослідниця Г. Смірнова прийшла до висновку: оскільки в матеріальній культурі нижніх (Ноа) шарів і верхніх (Голіградська) шарів Магалі є низка спільних рис, то це дає підстави розглядати культуру древнього горизонту як ранній етап культури фракійського гальштату. І додає, що *«...оскільки пам'ятки з матеріалами «передголіградської» культури на території західних областей України до цих пір невідомі, то розкопки селища в Магалі набувають особливого значення»* (Смирнова, 1957, с.59).

На висновки Г. Смірної про автохтонне походження Голіградської групи (від якого дослідниця невдовзі відмовилась), можливо, могла мати вплив стаття

Т. Сулімирського, в якій той обстоював тезу про місцеве лісостепове, пов'язане ще з підґрунтям пізнього Трипілля, походження Голіградської групи пам'яток (Sulimirski, 1950, XVI; Свешніков, 1964, с.63). У своїй відомій підсумковій праці І. Свешніков також оперував виключно терміном «Голіградський тип» та «Голіградська група» (Свешніков, 1964, с.40-66).

У 1972 році Едвард Балагурі запропонував зарахувати в єдину групу всі пам'ятки басейну Верхньої Тиси й Українського Прикарпаття пізньобронзового періоду, об'єднавши їх у *«гавсько-голіградський культурний комплекс району Північно-Східних Карпат»* (Балагурі, 1972, с.52). У тому ж році на конференції в Ужгороді Г. Смірнова запропонувала схожу дефініцію: гавсько-голіградське коло пам'яток, до якого були зараховані об'єкти Північно-Східної Словаччини (Сомоторська Гора), потиських районів Північно-Східної Угорщини (Гава) та прилеглих північно-західних частин Трансільванії (Смирнова, 1972, с.96-97). Однак, у згаданих працях і Едвард Балагурі, і Галина Смірнова паралельно почали вживати й зовсім інші назви – «культура Гава-Голігради» або ж «гава-голіградська спільність», що далеко не одне і те ж, що пропонувалось на початку (*«коло пам'яток...»*). Отака до певної міри неузгодженість у поводженні з термінами призвела до багатоваріантності назв однієї й тієї самої культури. І цей свого роду «хаос» у назвах, які застосовують у відношенні до пам'яток Голіградської культури, спостерігаємо в науковій літературі навіть до сьогодні.

У той час Л. Крушельницька, погоджуючись щодо генетичної спорідненості голіградських пам'яток із верхньотиськими, запропонувала трактувати пам'ятки типу Голіград як приналежні до окремішньої культури серед культур типу Гава-Голігради (Крушельницька, 1976, с.25). У 1985 році, знову ж таки, не погоджуючись із приставкою «Гава» до голіградських пам'яток, дослідниця вводить поняття «Голіградська група культури фракійського гальштату» (Крушельницька, 1985, с.54-55), обстоюючи культурну «рівновіддаленість» тогочасних пам'яток Північно-Східного Прикарпаття й Придністровського Поділля у відношенні до таких епонімних пам'яток як Речь, Медіаш, Лепуш, Гава, Сомоторська Гора та ін. Однак, невдовзі в авторефераті докторської дисертації (1991) та у підсумковій праці *«Пам'ятки гальштатського періоду...»* Л. Крушельницька вже однозначно оперує терміном «культура Гава-Голігради» (Крушельницька, 1991, с.24-27; 1993, с.56-122).

2. Проблеми виділення Висоцької культури.

З історії відкриття Висоцької культури. Хоча на поодинокі поховання (які згодом були зараховані до Висоцької культури) натрапляли здавна, ще з середини XIX ст., однак якогось особливого інтересу ні в науковців, ні в пересічної громадськості ці знахідки до кінця XIX ст. не викликали. Це й не дивно, оскільки знаходили тоді, як прийнято казати - інгумаційні захоронення, які представляли собою здебільшого випростаний кістяк небіжчика, в головах (рідше – в ногах) якого півколом були розставлені мініатюрні, ще й до того погано випалені глиняні посудинки. Отож особливої цікавості ці перші викопні старожитності тоді ні в кого не пробудили.

Ситуація почала змінюватися щойно з приїздом до Львова молодого й талановитого історика Михайла Грушевського, який з 1893 року очолив єдину на західноукраїнських землях дослідницьку організацію академічного плану – Наукове товариство ім. Шевченка (далі – НТШ). І, власне, тісна співпраця НТШ із ще однією дослідницькою структурою – Ставропігійським інститутом у Львові,

який тоді очолював широкознаний історик, археолог, професор Львівського й Краківського університетів – Ізидор Шараневич, принесла перші й неочікувано інтригуючі результати. Річ у тому, що ці два видатних вчені в 1895 році розпочали перші широкомасштабні археологічні розкопки найбільшого (навіть на сьогодні) вищезгаданого могильника поблизу с. Чехи (нині с. Лугове) біля Бродів на Львівщині. Впродовж трьох сезонів на цій пам'ятці було відкрито понад 370 тілопокладень⁸ та незначне число (до 10%) тілоспалень, а первісно тут могло нараховуватися до тисячі захоронень. Звістка про це відкриття одразу викликала особливе зацікавлення в наукових колах та в широкій громадськості. І інтерес до розкопаного могильника викликали не ті десятки малохарактерних керамічних посудин та поодинокі вироби з кременю й металу, які супроводжували чи не кожне захоронення, а власне, антропологічні й антропометричні дані осіб, які були поховані в цих могилах та доволі специфічний обряд поховання – майже всі померлі були покладені головами на південь. Як свідчили дані обмірів черепів, які, на вимогу М. Грушевського та Із. Шараневича, проводили одразу ж після віднайдення, майже 90% похованих на могильнику в Чехах становили люди з черепами крайнодолікефального типу, тобто близько споріднені, як тоді вважали, із східносередземноморською расою. І хоча більшість із проаналізованих кістяків із Лугового свідчила, що ріст при житті цих осіб сягав у середньому 1,69 м, однак трапилися серед них і досить цікаві винятки. Так, наприклад, померлий з пох. № 25 сягав зростом 1,8 м. Дещо вищим – 1,82 м був покійник з пох. № 31, а в пох. № 17 було відкрито останки небіжчика зростом 1,97 м. Додамо, що в парному похованні № 35 поруч жінки лежали останки чоловіка, ріст якого при житті також сягав 1,9 м. Найвищим, на сьогодні залишається, мабуть, померлий з пох. № 3 на могильнику в Чехах, зріст якого сягав 2 м (Грушевський, 1899, с.22).

Те, що вищезгаданий могильник не становив собою якийсь виняток, а був типовим некрополем того часу, на якому впродовж кількох століть захоронували своїх померлих мешканці прилеглих околиць, підтвердили розкопки 1897 року ще одного неподалік розташованого могильника – біля с. Висоцьке, на якому впродовж трьох днів Із. Шараневичу вдалось повністю розкопати 17 інгумаційних захоронень, які супроводжувались дуже схожим інвентарем (Szaraniewicz, 1900, s. 7-10, tabl. IV).

Відкрита українськими вченими нова археологічна культура пробудила інтерес до неї і в інших дослідників, у т. ч. закордонних. Однією з причин стало те, що на XII Міжнародному конгресі передісториків, антропологів та археологів, який проходив у Парижі з 20 по 25 серпня 1900 року, був виголошений французькою реферат М. Грушевського «Похоронне поле в Чехах», який викликав жваве обговорення. Через чотири роки всесвітньознаний чеський слов'янознавець Любор Нідерле, на підставі публікацій М. Грушевського та Із. Шараневича, вперше визначив цю групу пам'яток як самостійну Висоцьку культуру (Niderle, 1904, -s.494; Канивец, 1955, с.94-96).

⁸ З них у літературі опубліковано лише 82 поховання.

Перше зіставлення відомих на той час пам'яток розглядуваної культури зробив аплікант Музею НТШ Володимир Гребеняк, який підтвердив припущення про оригінальність культури Чехи-Висоцько (так її називали перед Першою світовою війною) і досить точно визначив час її існування (Гребеняк, 1915, с.11-17): *„Культура типу Чехи-Висоцько, — писав у 1915 р. В. Гребеняк, — була широко розпросторена на великих територіях північно-східної Галичини. Найдальше на полудні доходить вона до повіту підгасцького і теревовельського, звідки через повіти тернопільський, золочівський і брідський сягає аж до сокальського. Сим способом обнімає вона своїми границями майже все галицьке Поділля, цілий східно-північний кут Галичини. Від доріча Бугу переходить у доріччя Дністра і таким чином дві ці частини краю [...] лучить зі собою. Культура типу Чехи-Висоцько в сути своїй, мабуть, зовсім оригінальна і окрема. Своєрідність її в тім, що без застережень не можна злучити її ні з одною з рівночасно цвитуєчих доохресних культур»*(Гребеняк, 1915, с. 12, 16).

В. Гребеняк, дослідивши у 1913 році два перших інгумаційних поховання на висоцькому могильнику у Гончарівці поблизу Золочева, першим на польових матеріалах підтвердив висловлене кількома роками раніше Л. Нідерле припущення про датування Висоцької культури періодом раннього заліза не пізніше ранньоскіфського часу (Гребеняк, 1915, с.12, 16). Натомість, Т. Сулімирський у 1931 році визнав за доцільне датувати пам'ятки Висоцької культури від 800 рр. до нар. Хр. до кінця 1 ст. до нар. Хр., тобто Т. Сулімирський вбачав існування Висоцької культури впродовж всього латенського періоду (Sulimirski, 1931, s.173). На помилковість таких поглядів знаного польського дослідника вказав через два десятиліття київський археолог В'ячеслав Канівець – учень всесвітньо знаного палеолітознавця Петра Єфименка (на той час В. Канівець, переїхавши до Львова, у 1951 році відновив розкопки епонімного могильника у Висоцьку, на якому дослідив ще 115 нових поховань). Отож, проаналізувавши викопаний ним матеріал та співставивши його з іншими вже опублікованими пам'ятками, в т.ч. центральноєвропейськими, В. Канівець вперше висловив здогад, що найраніші комплекси Висоцької культури мусять бути датовані ще пізнім періодом епохи бронзи (Канівець, 1955, с. 94-96).

Дослідження сьогодення повністю підтвердили це передбачення В. Канівця. Сьогодні початок розвитку Висоцької культури все більше дослідників схильні синхронізувати з початком раннього ступеня культур урнових полів Центральної Європи (BrD - поч. НаА). Більше того, не виключено, що той центральноєвропейський «шарм», який має у своєму матеріальному комплексі Висоцька культура, і був, власне, привнесений внаслідок переселення якихось невеликих груп населення з Чесько-Моравського пограниччя та прилеглого Подунав'я в пізній період епохи бронзи (див. нижче). Можливо, переселення нового населення з цих віддалених територій відбувалось тим самим шляхом, що й у попередній період, коли носії пізньоунетичської і могилевих культур Подунав'я, перейшовши через найбільш зручні Верецький і Ужоцький перевали в Українських Карпатах, вийшли на Верхнє Надсяння і Придністров'я, а звідси – на прилегле Розточчя і Поділля аж до Південного Бугу, де частина з них, змішавшись

із місцевим ранньобілогородівським населенням, залишила пам'ятки на зразок багатого на бурштин і золото Гордіївського могильника.

Із 1930-х рр. розкопки висоцьких пам'яток поживали. У цей час був відкритий досить несподіваний, як вважалося, для Висоцької культури тип поховальних пам'яток — кургани. Вперше два висоцькі кургани розкопані І. Бриком біля села Красного Кам'яно-Бузького повіту на Львівщині (рис.120-121). Кургани були на відстані 40 м один від одного. Після зняття насипу в кургані ІІ, який складався з чорнозему, перемішаного з вапняковими уламками, проступило заповнення дев'яти могильних ям прямокутної форми, викопаних на відстані 2,7 - 4 м одна від одної. У могильних ямах розчищено одиночні й парні тілопокладення з глиняним посудом та бронзовими прикрасами, які характерні для середнього періоду розвитку Висоцької культури (Врук, 1934, с. 89 -96, Рис. 5, 6; tabl. XVI (a, b); tabl. XVII (a, b). Розміщення могил під насипом унеможливило їх різночасове походження. Жодна з могил не є впускною. Усі дев'ятеро померлих були поховані водночас або з дуже незначним проміжком часу (Канівець, 1960, с. 390—391; Канівець, 1963, с. 910). У 1929 році Т. Сулімирський продовжив розкопки могильника в епонімному Висоцьку, де дослідив ще 146 нових поховань. В результаті поновлених у післявоєнний час у тому ж Висоцьку розкопок В'ячеславу Канівцю 1951 року вдалось відкрити тут ще 139 нових захоронень.

В. Канівець переглянув усю проблему Висоцької культури, особливо її хронологію. Учений уперше виділив ранній період розвитку Висоцької культури по Х ст. до н. е. включно, який належав уже „[...] не до початку епохи заліза, як це вважали, а до пізнього бронзового віку» (Канівець, с.94-95). Лише невелика частина підготовленої В. Канівцем праці з'явилася друком (Ефименко, Шовкопляс, 1954, рис. 10). Малюнки окремих предметів, знайдених на Висоцькому могильнику 1951 р., опубліковано в одному з оглядів археологічних досліджень в Україні та у двох енциклопедичних виданнях (Канівець, 1960, Т. 2, с. 390—391; Канівець, 1963, т. 6, с. 910).

Скрупульозна розчистка й фіксація новознайдених поховань та інвентарю, що їх супроводжує, а також планіметричні спостереження за взаєморозміщенням могил дали підстави В. Канівцеві у 1953 р. висловити наступні припущення⁹:

— оскільки поховання у Висоцьку розміщені більш-менш правильними рядами зі сходу чи північного сходу на захід (або південний захід), то на поверхні свого часу вони, мабуть, мусили бути якось позначені (скажімо, надмогильними насипами, які не збереглися). Про ймовірність їх існування свідчить і дуже плитке поховання покійників (у середньому 0,3 — 0,5 м). Майже всі померлі лежали головами на південь з незначним відхиленням до заходу або сходу і були покладені у випростаному положенні на спині. Переважна більшість померлих похована за обрядом інгумації (понад 90 відсотків). На могильнику у Висоцьку знайдено лише 27 тілопальних поховань (серед них кілька урнових). Цілковита

⁹ Тут і далі подаємо за: Канівець В. Памятники висоцкого типа как исторический источник // Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук — К., 1953.— с. 8.

подібність інвентарю похованих за обрядом інгумації і кремації свідчить про те, що ці обряди існували одночасно. На основі розкопок В. Канівцеві удалось встановити, що різні обряди співіснували навіть у сім'ї — в одній з могил був спалений скелет чоловіка і неспалений скелет жінки;

— тілопальні поховання у Висоцьку не відрізнялися ні багатством, ні якимись іншими особливостями супровідного інвентарю. Цю обставину В. Канівець відзначає особливо у зв'язку з тим, що окремі дослідники минулого (І. Костжевський, І. Козловський) пов'язували кремаційні поховання з „панівним» лужицьким прошарком серед населення Висоцької культури;

— однією з характерних рис поховального обряду Висоцької культури є наявність досить значної кількості парних поховань (для Висоцького могильника близько 10 відсотків від загальної кількості). У кожному з них поряд з основним кістяком чоловіка був супровідний скелет жінки. Про те, що чоловіка й жінку в таких випадках ховали водночас, свідчать руки обох покійників, які майже в усіх випадках складені разом. Іноді поховані лежать в обіймах. Розкопками В. Канівця відкрито групові або сімейні поховання, у яких містились кістки кількох осіб, у тому числі дітей (Канівець, 1953, с.8).

Подібна ситуація спостерігалася й на могильнику в Золочеві, дослідженому львівськими археологами 1962 р. На площі 80 x 100 м² Л. Крушельницькою та І. Свешніковим відкрито 94 поховання, з них 89 поховані за обрядом інгумації. Більшість поховань на Золочівському могильнику звернені головами на південь та південний захід. Абсолютна більшість похованих була покладена на спину горілиць. Знайдено лише шість скорчених тілопокладень та поодинокі тілоспалення в урнах, а також тілоспалення на місці та поховання окремих черепів. Трапилося й п'ять групових і три парні поховання. У 12-х похованнях простежено контури плитких могильних ям. У деяких могилах мерці лежали на спеціально вимощених із плоского каміння площадках або ж їхні тіла були обкладені камінням (Крушельницька, 1965, с.122 – 123).

Ще один цікавий могильник Висоцької культури був відкритий І. Геретою у 1977 р. біля села Лукавця Бродівського району Львівської області й досліджений Л. Крушельницькою 1979 р. Усі 15 поховань належать до скринькового типу. Долівка й боки поховальних ям були облицьовані кам'яними плитами. Окремі могили мали над собою ще й викладене з великих плит склепіння, яке під тиском землі не провалилося усередину скрині, а лише ледь просіло (Крушельницькая, 1990, с. 116, рис.35; Бандрівський, 1994, с. 39, рис.9). Це могло статися в тому разі, якщо вони оперлися на якусь тверду основу. Нею могло бути віко дерев'яного гробу (Крушельницькая, 1990, с. 116). Довжина луковецьких кам'яних гробниць дорівнювала у середньому 2,5 м. Під кам'яними вимостками окремих поховань (рідше — із зовнішнього боку) простежено стовпові ями, які входили до конструкції гробниць. Інвентар, який супроводжував похованих на Луковецькому могильнику, складався з бронзових оздоб та асортименту посуду різного призначення (мисок, горщиків, черпаків, посудинок з отворами в денці, калаталець). Аналогічні за способом спорудження кам'яні гробниці, що датуються жаботинським часом, відомі на північно-східній периферії Висоцької

культури: на Рівненщині, в околицях Острога. Вперше такі гробниці розкопав С. Люба-Радзимінський у Сивках (Radziminski, 1879, s. 64-66), а згодом А. Бреза у Сокиринцях (Вкеза, 1887, s. 48 - 49, tabl. VIII).

В останні десятиліття розкопками Л. Крушельницької, М. Бандрівського та ін. відкрито й досліджено близько десяти нових могильників Висоцької культури (Золочів, Жуличі, Луковець, Петриків, Жуків та ін.). Всього на сьогодні задокументовано понад 355 інгумаційних та 114 кремаційних поховання Висоцької культури, які походять із п'яти найбільш повно досліджених могильників. Наприклад, з 1995 р. на могильнику в Петриках біля Тернополя впродовж чотирьох польових сезонів досліджено 185 поховань¹⁰. Як і в попередніх випадках, поховані на цьому могильнику були покладені навзніч з випростаними ногами, руки мали витягнені вздовж тіла, рідше — схрещені на грудях або піднесені до обличчя. Поховання здійснювались на первинному горизонті (і, можливо, були перекриті невеликим насипом) або ж у плиткових ямах завглибшки до 15—20 см. Майже половина інгумаційних поховань супроводжувалася бронзовими й залізними речами (шпильки, браслети, ухвати для волосся, сережки, підвіски, пронизки, персні, ножі та ін.). Особливо цікаві матеріали дали рятівні розкопки у 1996 – 1997 рр., проведені В. Войнаровським, В. Коноплею та М. Филипчуком на новознайденому могильнику пізнього вияву Висоцької культури біля с. Лукаші Бродівського району Львівської області (рис. 123-125), де вперше було засвідчено глибокі поховальні ями (в т.ч. з підбоям під стіну) та свідчення специфічних маніпуляцій із людськими останками після повторного втручання до могили (Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с.3 – 109). Незважаючи на багаторічні дослідження пам'яток Висоцької культури, все ще майже не вивченими продовжують залишатися поселення її носіїв. Наприклад, для раннього періоду розвитку Висоцької культури досі невідомо жодного поселення, що вимагає окремого пояснення.

3. Проблеми виділення культурних груп на західній периферії Скіфського Світу

Пам'ятки початку ранньоскіфського часу на Прикарпатті і Західному Поділлі представлені, в основному, Західноподільською групою та її західним відгалуженням (за Л. Крушельницькою, 1976) – Черепинсько-лагодівською групою. У передвоєнний час їх вивчали А. Г. Кіркор (1876-1878, 1881-1883), В. Пшибиславський (1879), В. Федорович (1884), Г. Осовський (1902), Й. Шомбаті (1895), Ф. Пуляський (1900), М. Гроховський (1902), Я. Брик (1928), Т. Сулімірський (1932, 1934-1935) та ін. У повоєнний час у різні роки розглядувані групи пам'яток досліджували Л. Крушельницька, Г. Смірнова, О. Ганіна, Ю. Малеев, М. Бандрівський та ін.

¹⁰ Пам'ятка відкрита О. Ситником 1987 р. за участю М. Ягодинської, Б. Строченя та О. Гаврилюка. Тоді було відкрито три перші поховання. Див.: Гаврилюк О., Ситник О., Ягодинська О. Охоронні розкопки на Тернопільщині в 1987—1988 рр. // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — с. 26—27; Бандрівський М. Могильник в Петрикові в контексті поховального обряду висоцької культури - Львів, 2002.

Найранішу інформацію про вивчення пам'яток ранньоскіфського часу на Прикарпатті й Західному Поділлі черпаємо з численних статей і інформаційних довідок представника Віденської Центральної Комісії пошуків і збереження давніх пам'яток А. Г. Кіркора, який провадив свої дослідження в основному на території Борщівського повіту, Заліщик і Бучача. Відкриті в той час кургани в селах Більче-Золоте, Сапогів, Глибочок виявились настільки цікавими, що для їх подальшого дослідження, а також відкриття нових, у Львові було створено Археологічне товариство (Czolowski, 1887, s.25; A.S. (Antoni Schneider), 1876, s.16). Першими скіфськими курганами, розкопаними на Західному Поділлі, стали поховання в Сапогові над р. Циганкою, у яких виявлено бронзове дзеркало, шпильку, сережки, вістря стріл та ін. Усі ці речі, на думку апліканта Музею НТШ В. Гребеняка, виразно вказували на їх скіфський стиль (Гребеняк 1914, с. 11). Типово скіфський характер речей з Сапогова довів ще у 1896 р. Пауль Райнеке, який пов'язав сапогівську знахідку з цілим рядом їй подібних з Угорщини й Південно-Східної Європи в цілому (Reinecke, 1896, s.8-9). Цікава низка пам'яток ранньоскіфського часу походить із с. Іване Пусте, розкопаних у 1876 р. А. Кіркором. Поновлені згодом Т. Сілімірським у 1935 р. розкопки в центрі с. Іване Пусте відкрили незвичну для цього часу споруду. У 1958-1959 рр. експедиція Київського державного історичного музею під керівництвом О. Ганіної продовжила в цьому місці розкопки, де на площі понад 300 м. кв. виявила залишки глинобитних жител, знищених пожежею, та численний матеріал, у т.ч. залишки іонійських амфор VI ст. до нар. Хр. Унікальними знахідками є зерна й інше насіння, виявлені експедицією О. Ганіної у спеціальних зерносховищах, а також на долівці і в глиняній обмазці стін. Визначено три види пшениці: тверда, м'яка й карликова. Остання виявлена в досліджуваному регіоні вперше. З інших злаків збереглися зерна проса, ячменю і жита – найбільш молодій злакової культури. В Іване Пусте тоді ж було зібрано зерна бобових рослин – чечевиці й віки, насіння масляничної культури – рапса й значну кількість невідомої до цього часу на пам'ятках скіфського часу технічної культури – льону. А знайдені в Іване Пусте кістки тварин свідчать, що поселенці розводили кіз, овець, корів, коней та свиней (Ганіна, 1968, с.187-193). У 1970-1971 рр. та ж експедиція Державного історичного музею України провела розкопки зольника біля с. Залісся неподалік Борщева, на якому виявлено численні бронзові й керамічні вироби, у т.ч. уламки розписних східносередземноморських амфор другої половини VII ст. до нар. Хр. (Ганина, 1980, с.83). Важливі висновки для пізнання хронології й поховального обряду носіїв Західноподільської групи було зроблено Т. Сулімірським після розкопок ним п'яти курганів поблизу с. Братишева неподалік Тлумача (сьогодні Івано-Франківська область), де фахово й на достатньо методичному рівні (як на той час) були досліджені «закриті» комплекси з багатим супровідним інвентарем (Sulimirski, 1936).

У 1960-1980 рр. низку пам'яток початку ранньоскіфського періоду досліджувала експедиція Ленінградського Ермітажу під керівництвом Г. Смірнкової (могильники в Перебиківцях і Долинянах, поселення в Долинянах на Покутті) та експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (сьогодні – Інститут україноз-

навства ім. І. Крип'якевича НАН України) під керівництвом Л. Крушельницької (Непоротів, Лоївці, Звиняч, Коцюбинчики-Чорнокінці). В останнє десятиліття низку нових курганів і поселень початку ранньоскіфського часу на Прикарпатті й Західному Поділлі досліджує Західноподільська гальштатська археологічна експедиція вже згаданого Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Окрім вже частково опублікованих комплексів з курганів у Швайківцях і Коцюбинчиках, важливі матеріали цієї експедицією було здобуто під час розкопок оборонного городища ранньоскіфського часу біля с. Кульчиці поблизу Самбора на Прикарпатті, площею понад 80 га, перші розкопки на якому провів ще директор музею «Бойківщина» В. Кобільник на початку 1930-х років. Примітно, що неподалік Кульчицького городища – біля с. Биків спільною Українсько-польською експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Махнік Я., Павлів Д., Петегрич В.) досліджено курган, який вміщав інвентар, типовий для початку ранньоскіфського часу.

Розділ II.

Населення Прикарпаття й Західного Поділля в пізній період епохи бронзи – на початку періоду раннього заліза (кінець BrD - HaB3, середина XIII - IX ст. до нар. Хр.): Голіградська і Висоцька культури.

I. Голіградська культура (основні ознаки, класифікація археологічних джерел, проблеми хронології, періодизації та історичної долі її носіїв)

1. Поселенські структури й основні критерії їх виділення.

Кардинальні зрушення, які відбувались в етнокультурному середовищі Центральної й Південно-Східної Європи наприкінці періоду BrD – поч. HaA призвели до появи на цих теренах нових суспільно-культурних структур, які докорінно зреформували усталені до того економічні зв'язки, суспільні інститути тощо. Причому зміни торкнулися практично усіх сфер тогочасного життя: від появи нових технологічних прийомів видобутку й обробки металів до поважних змін в ідеологічній сфері (зникнення традиційних і поява нових культів, зміна в поховальній обрядовості та ін.). Саме в цей час в північній частині Карпатського басейну проходять процес формування такі археологічні культури й групи, як Гава, Кіятице, Лепуш II та ін.

Складовою частиною цих процесів стала поява на Верхньому Придністров'ї (у т.ч. в Покутсько-Буковинських Карпатах) яскравої й самобутньої у всіх відношеннях Голіградської культури, а згодом – і такої невід'ємної її ознаки, як голіградські городища. Останні, разом з іншими поселенськими структурами – обширними за площею довготривалими й багатолюдними поселеннями, резиденціями місцевої правлячої еліти, різнопрофільними виробничими осередками, релігійно-культурними центрами та ін., творили ті особливі риси «обличчя» Голіградської культури, які робили оригінальною і тому впізнаваною її матеріальну складову.

Топографія поселень. На території поширення Голіградської культури відомо понад 70 пам'яток, які в науковій літературі об'єднані одною спільною назвою – поселення, під якими розуміємо сліди перебування (короткочасового чи довготривалого) людських колективів (знову ж таки – більших чи менших за

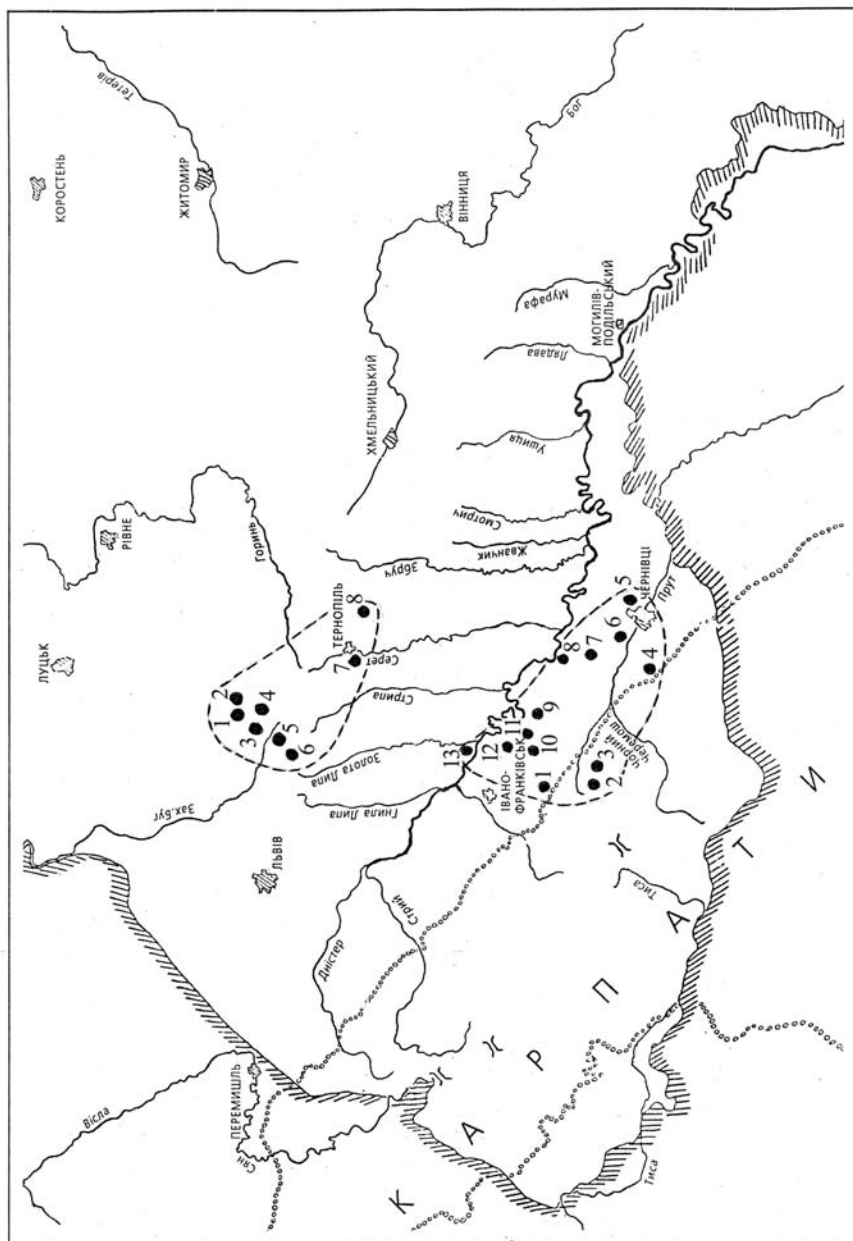

Рис.1. Карта поширення пам'яток Голіградської і Висоцької культур у ранні періоди їх розвитку (кінець VгD-НаА1, близько 1250-1150 рр. до нар. Хр.). Пам'ятки Голіградської культури: 1-Лова; 2-Текуча; 3-Космач; 4-Коровія; 5-Магала III; 6-Лужжани; 7-Стецівка; 8-Прилипче; 9-Чорговець (колишне Назаренкове); 10-Хотимир; 11-Жабокруки; 12-Грушка; 13-Ягровів. Пам'ятки Висоцької культури: 1-Чехи/Лугове; 2-Висоцьке; 3-Ясенів; 4-Олесько; 5-Почапи; 6-Гончарівка (колишне Белзець); 7-Петриків; 8-Дигчів (за автором, 2012).

кількістю) на кожному конкретному місці (рис.1). Багато в чому визначальним для таких поселень був напрямок діяльності цих спільнот, у тому числі спеціалізація, яка накладала відбиток не лише на величину, кількість та характер побудованих на їх території споруд, але й на всю інфраструктуру довкола поселення, включаючи пасовища для вигону худоби, спеціалізовані виробничі центри, які через шкідливість (небезпечне виробництво, сморід, надмірний шум та ін.) мусли бути винесені за межі поселень, розгалужену мережу шляхів тощо.

Примітно, що основна частина голіградських поселень у ранньому періоді розвитку культури сконцентрована в основному на Покутті, прилеглих районах підгірської частини Буковини та в Покутсько-Буковинських Карпатах, тобто на місцях виходу одного з найважливіших транскарпатських шляхів, який провадив із Яблунецького перевалу (931 м.н.р.м.). З цих найраніших поселень, які відносяться до другої половини періодів BrD – NaA1 стаціонарними розкопками досліджувалось лише кілька (Текуча I-III; Лоева Va,б; Магала Ша; Космач). Натомість поселень пізнього періоду Голіградської культури (NaA2-поч.NaB3), які розташовані на значно більшій - приблизно у 5 разів, порівняно з попереднім періодом – території, широкомасштабними розкопками вивчалось більше (Новосілка Костюкова, Голігради, Блищанка, Більче-Золоте, Іване-Золоте, Городок, Дуплиська, Касперівці, Угриньківці (кол. Хартонівці), Колодрібка, Бовшів, Заліски, Крилос, Городниця, Магала IV, Лисичники, Чортовець (кол. Назаренкове), Підгородці та ін.). Частина поселень у передгірській зоні знаходиться на краю мисоподібних відрогів першої та другої надзаплавних терас, менші з них – на краях балок та в місцях влиття одного або кількох потоків у ріку. В гірській місцевості всі відомі на сьогодні поселення Голіградської культури (у т.ч. виробничі осередки) сконцентровані по берегах річок та потоків, де займають піднесені над заплавою краєві уступи, звернені здебільшого до південно-східної та південної сторін горизонту. У той же час з північної сторони всі такі місця поселень «прикриті» високо піднесеними пасмами хребтів або водороздільних відрогів.

Для поселень, віддалених від ріки, обов'язковою умовою була наявність в одному з найближчих ярів джерела або ж заболоченої місцини, яку можна було розчистити для влаштування водозбірні. Для голіградських поселень, розташованих по берегах більш-менш великих річок та їх приток, характерним (особливо для пізнього періоду даної культури) було розташування у вигляді смуги шириною 30-70 м і довжиною в середньому до 300-400 м на одній із вигідних для заселення надзаплавних терас, звернених до сходу, півдня, рідше – до заходу. Хоча, нерідко трапляються і поселення, які за площею забудови повторюють в основному конфігурацію місцевого рельєфу, найчастіше – мису. Приміром, відкрите автором поселення в Чортівцю (кол. Назаренкове, ур. Гостилів) займало увесь південний схил розлогого пагорба над колишнім руслом ріки (Крушельницька, 1993, с.93). Одне з найбільших, відомих на сьогодні поселень Голіградської культури, яке займало площу близько 25 га, є поселення, відкрите Ю. Малєєвим на стрімких берегах Дністра у місті Заліщики, на якому впродовж 1969-1972 рр. розкопано наземні та напівземлянкові споруди, у т.ч. каркасно-стовпо-

вого типу з однією або кількома печами (Малеєв, 2003, с.110-111).

Багато голіградських поселень відомо на Буковині, зокрема в її західних та передгірських і гірських районах. Одне з таких гнізд-поселень знаходиться в с. Іванківці та с. Драчинці в ур. Гони поблизу Кіцмані. Інше поселення – біля с. Дорошівці належить до раннього періоду Голіградської культури, оскільки на ньому виявлено характерну для цього часу кераміку з «розчосами», які піднімаються аж до краю вінець, та уламки чорнолискованого з канелюрами посуду (Ільків, 2000, с.45). Ще одне раннє голіградське поселення відоме в Чернівцях в ур. Шанці, де зібрано чорно- і жовтолисковану кераміку, у т.ч. з горизонтальними канелюрами та з витиснутими зсередини великими «перлинами» (Ільків, 2000, рис. 3, 1-8). Значне число голіградських поселень відкрив свого часу відомий український дослідник чернівчанин Б. О. Тимошук. Так, у 1948 р. ним було відкрито поселення в селах Нова Жучка (ур. Шанок) і Дубівка; в 1949 р. – в с. Репужинці Заставнівського району (ур. Коло Церкви і ур. Клин); в 1952 р. – в с. Старосілли, а у 1953 р. – в с. Коровії Кіцманського району; у 1955 р. – в передмісті Чернівців (ур. Стінка Рота) і в тому ж році схоже голіградське поселення в с. Карапчів Глибоцького району Чернівецької області (Могилів, 2010, С.100).¹¹

Чимало поселень Голіградської культури відкрито й частково досліджено на Передкарпатті, Опіллі та в придністровських районах Покуття. Наприклад, розкопками Л. Крушельницької в Бовшеві у 1961 р. в ур. Підліски відкрито багатощарове поселення, один з найпотужніших горизонтів якого належав Голіградській культурі. Бовшівське поселення займає високий, оточений ярами мис зі спадистими схилами, і на ньому того ж року згадана дослідниця відкрила три напівземлянкові споруди з великими прямокутними вогнищами і печами (Крушельницька, 1974, с.214-215; вона-ж, 1976, с.27, рис.7, І). Багаті матеріали кінця раннього й пізнього періодів розвитку Голіградської культури зафіксовані експедицією НТШ у 1938 р. у нижньому шарі літописного Галича (суч. с. Крилос), де в повоєнні роки розкопками С. Судакова (1947) з ІСН АН УРСР та М. К. Каргера (1955-1957 рр.) та ін., відкрито залишки землянок та господарські ями цієї культури (Крушельницька, 1974, с.214).

Близько півтора десятка житлових і господарських споруд раннього й пізнього періодів розвитку Голіградської культури виявлено експедицією під керівництвом Л. Крушельницької на багатощаровій пам'ятці в Городниці поблизу Городенки на Дністрі. В частині видань голіградський шар цієї пам'ятки пов'язують із залишками укріплень на цьому мисі, значна частина яких, безсумнівно, створена в пізніші часи. (Крушельницька, 1993, с.98-114). Якщо ж і припустити думку про спорудження частини тутешніх валів носіями Голіградської культури, то як тоді пояснити, що доволі щільна забудова цього часу охоплює не лише внутрішню площадку городища, але й території з напільного боку від валів. Ці та інші питання потребуватимуть у майбутньому особливо прискіпливого роз'яснення.

¹¹ Матеріали пізнього періоду епохи бронзи й доби раннього заліза з розвідок Б. Тимошука, нещодавно були опрацьовані й частково опубліковані нашим київським колегою О. Могилівим (2010).

Невеликі голіградські поселення виявлені в с. Стрільче біля Городенки і с. Корнич поблизу Коломиї, де відкрито землянкову споруду, уламки чорнолисківаного посуду, бонзовий виріб та ін. (Свешніков, 1964, с.43). Більше двох десятків поселень, які відносяться в основному до пізнього періоду розвитку розглядуваної культури, відкрито в придністровських районах Тернопільщини біля сіл Більче-Золоте, Мельниця-Подільська, Нижнє Кривче, Скала-Подільська Борщівського району і біля сіл Блищанка, Колодрібка, Виноградне, Голігради, Городок, Дуплиська, Іване-Золоте, Касперівці, Лисичники, Новосілка-Костюкова, Угриньківці Заліщицького району Тернопільської області (АППВДБРЗ, 1982, с.127-132).

З огляду на існуючі критерії для класифікації поселенських структур, виділяємо п'ять типів поселень, а радше – поселенських структур Голіградської культури. До *типу 1 відносимо поселенські структури відкритого типу*, з довготривалим періодом замешкання (і, відповідно, – з потужним культурним шаром), які часто розташовані на мисах або на перших-других надзаплавних терасах. Прикладом можуть служити поселення в Новосілці-Костюковій, епонімних Голіградах, Бовшеві, Городниці, Магалі III-IV та в Лисичниках, в околицях відомого з літератури голіградського городища, біля якого виявлено 24 синхронних йому поселення (Малеєв, 1987, с.92). З огляду на кількість, розміри та планувальну структуру житлових і господарських об'єктів, які виявлені на поселеннях типу 1, а також на товщину культурного шару та на характер виявлених у спорудах знахідок, можна припустити, що життя в них тривало від кількох до кільканадцяти поколінь. Звичайно, відкриті на цих поселеннях залишки споруд колись перебували, розширювали, а то й зносили, а котловани від них використовували в подальшому як смітникові ями. В цілому, розлогі й кількохфазові у своєму розвитку голіградські поселення типу 1 могли виконувати роль центральних садиб – головних одиниць у тогочасних адміністративних округах (якщо праобраз таких тоді існував), де знаходилися не лише осідки тогочасного керівництва, але й житла торговців, ремісників та іншого люду.

До *голіградських поселенських структур типу 2* відносимо короткотривалі (однофазові) поселення з незначним культурним шаром, який сьогодні (в залежності від умов залягання) найчастіше фіксується на глибинах 0,3-0,5/0,6 м) і різко опускається глибше. Виникнення цього типу осідків було пов'язане, скоріш за все, з різними видами господарської діяльності (невиробничого характеру), як от: утримання худоби, місцями обробки та складування врожаю, сезонними садивами й промислами тощо. Поселення другого типу зі слабо насиченим культурним шаром найчастіше представлені різного роду невеликими наземними або напівземлянковими спорудами, ямами, у т. ч. вогнищевими, а також печами-вогнищами, які, будучи перекриті легкою каркасною конструкцією типу навісу, були винесені за межі більших споруд. За місцем розміщення такі поселення ділимо на два варіанти. До першого з них відносимо ті з них, які розміщені на пологих і легкодоступних схилах пагорбів поблизу річок і потічків (наприклад, поселення в Чортівцю в ур. Гостилів; в Рудій біля Рогатина, кілька з поселень в околицях Угрина біля Чорткова та ін. – Бандрівський, Добрянський,

2011, с.20). До другого варіанта відносимо поселення, які розміщені на високих, оточених ярами мисах зі стрімкими схилами з однієї або двох сторін, тобто на тих домінуючих ландшафтах, підхід до яких захищений самою природою. Саме до таких пам'яток відносимо поселення в Сопоті в Сколівських Бескидах (на протилежному від могильника високому, зверненому до півдня березі р. Стрий); поселення в с. Угринь біля гори Кобзарівка до гори Ліса, де воно займає привершинну ділянку, та пологі схили ландшафтної домінянти (Бандрівський, Добрянський, 2011, с.20). Класичним прикладом поселень другого варіанту є поселення біля с. Хом'яківка Тисьменецького району Івано-Франківської області в ур. Городище, яке представляє собою свого роду острів (останець правого берега р. Стримби) розміром 140 x 80 м з рівною поверхнею й майже вертикальними схилами висотою 10-12 м. Цей останець підноситься над прилеглою заплавою, що сягає ширини близько 2 км (Малеєв, 1987, с.89).

До голіградських поселенських структур типу 3 відносимо довготривалі осідки оборонного характеру - городища, невід'ємним елементом яких були земляні укріплення, посилені фортифікаційними елементами з інших матеріалів (дерево, кам'яні плити і валуни, річкова галька, випалена глина та ін.). До цієї категорії потрапляють: 1- городища-сховища, у яких укривалися під час небезпеки і на яких постійно мешкати могла лише невелика залога та підсобні робітники; 2 – городища-резиденції (праобрази майбутніх оппідумів) тогочасної правлячої еліти та адміністрація округів (якщо такі були) з допоміжними підрозділами – охороною, збирачами податків, казною та ін.; 3 – городища, які представляли собою протоурбаністичну структуру з постійно заселеною територією та відповідною інфраструктурою: поселеннями-супутниками, виробничими центрами, мережею упорядкованих сухопутних і водних комунікацій, джерелами, криницями, водовідстійниками, культовими центрами тощо.

Упродовж майже двох десятиліть городища Голіградської культури були темою зацікавлень Ю. Малеєва, який виділяв їх у два типи: перший – розташовані на мисах, і другий – розміщені на низинах серед боліт (Малеєв, 1987, с.92). Дещо раніш, власну класифікацію городищ пізньобронзового періоду в Північно-Східних Карпатах запропонував Е. Балагурі, який розділив їх (в залежності від рельєфу місцевості) на чотири типи: 1-городища на вершинах гір зі стрімкими схилами, які мали в плані вигляд овалу й укріплені були одним або двома валами; 2-городища, які будували на схилах і терасах гір і красві укріплення яких мали в плані форму півдуги; 3-городища на мисах і які, в залежності від місцевого рельєфу, мали відповідну форму та безпосередній доступ до водних джерел; 4-городища, які споруджували на низинах серед боліт і які мали в плані овальну або округлу форму (Балагурі, 1972, с.41).

Відомі на сьогодні городища Голіградської культури можна розділити на два, пропорційно нерівномірних, типи (рис.3) До *першого* з них відносимо укріплення на вершинах гір у важкодоступних місцях, які зазвичай добре захищені складками рельєфу. До ознак голіградських городищ першого типу відносимо: 1-розміщення їх на значних відносних і абсолютних висотах; 2 - для вибору місця розташування такого городища використовували, як правило, ландшаф-

тну домінанту у вигляді видовженого плоскогір'я хребта або водороздільного відрозу з крутими схилами, які значно утруднюють підходи до нього; 3 - майже обов'язковою умовою розглядуваного типу городищ мусіла бути наявність близького, а головне – зручного доступу до джерела або найближчого потоку.

Класичним прикладом голіградських городищ першого типу є залишки земляних укріплень біля с. Розгірче Стрийського району Львівської області, стаціонарні дослідження якого розпочато 1997 р (Сулик, Бандрівський, 1993, с.134-142). Городище знаходиться на відстані 0,7 км на південь від села. Вали городища охоплюють площу двох великих урочищ – Городище, Ділок - і гору Шовковиця. Городище розміщене на видовженому плоскогір'ї хребта, який з трьох сторін оточений стрімкими схилами (рис.4). Північно-східна частина плоскогір'я поступово понижується й переходить у широке горизонтальне плато, яке стрімко обривається в заплаву ріки Стрий. Понад край гори в підніжжі хребта виступають великі пісковикові останці, у яких засвідчено штучно видовбані печери. На північному схилі в неглибокому ярку витікає джерело (рис.4).

Відповідно до форми височини городище має в плані вигляд овалу довжиною приблизно 1 км і шириною в центральній частині близько 500 м. З трьох боків – із заходу, півночі і сходу – укріплене валом і ровом, протяжність яких 1,8-2,0 км. Вали не всюди збереглися однаково: у багатьох місцях вони розмиті й сягають висоти 1,0-1,5 м. Краще вали збереглися із заходу, але й тут внутрішній бік валу дуже знівельований багаторічною оранкою та ерозійними процесами, унаслідок чого насип його сповз униз, у рів. На поверхні поблизу валів трапляються більші й менші камені та уламки річкової гальки. У дев'яти місцях вали роз'єднані. Можливо, тут існували в'їзди на городище, що підтверджується зручними для цього підходами.

Розріз, зроблений у краще збереженій частині валу, показав, що він насипаний на стародавньому горизонті з мішаного ґрунту, викопаного з рову. Щоб надати фронтальному бокові валу більшої стрімкості й запобігти його осуванню, зовнішній бік насипу було обмащено глиною й обпалено. Про це свідчить суцільний шар перепаленої глини і спечені шматки обмазки, що виступили відразу під шаром дернового покриття. На глибині 0,6-0,8 м у насипі валу виявлено залишки перегорілих плах, розміщених перпендикулярно до основної лінії укріплень. Не виключено, що вони входили у конструкцію насипу і стримували його від розповзання (Бандрівський, 2002, с.506-514).

До другого – найчисельнішого типу голіградських городищ відносимо одно- рідше дво- і трирядні укріплення на високих, оточених ярами мисах зі стрімкими схилами, які опускаються до річкових долин (Свешніков, 1964, с.44). Найбільше городищ другого типу відомо у верхньопрутській групі, пам'ятки якої займають Покутсько-Буковинські Карпати, власне, Покуття й прилеглі до нього райони Буковини. Одне з найбільших городищ розглядуваного типу розташоване за 3 км на південь від с. Волока Глибоцького району Чернівецької області. Городище знаходиться в лісі на високому мисі із крутими схилами, обмежене валом і ровом. Доступ до площадки городища утруднюють також стрімкі схили ярів з двома потоками в їх підніжжі. Площа, обмежена з двох боків валами, має

розміри 350 x 210 м. Внутрішній рів у два рази вужчий, ніж зовнішній. На найвищому місці городища в його південно-східній частині збереглися залишки ще одного тепер зруйнованого оборонного валу (Тимошук, 1974, с.22; Беднарська, 2004). Розвали житлових споруд Голіградської культури тут зафіксовані ще з кінця XIX ст., однак лише у 1968 р. Б. Тимощуком вперше було фахово описане це городище і тоді ж констатовано, що внутрішня частина валу складається з обпаленої глини, а зовнішній схил є облицьований кам'яними плитами. В розташованому поруч із волоцьким городищем ур. Цурч (яке знаходиться на відстані 60 м від тутешнього розлогого поселення Голіградської культури), виявлено два бронзові мечі, вістря на спис, а на глибині близько 2 м знайдено «скарб», а правильніше, мабуть, речовий комплекс металевих предметів, який має усі ознаки одного з його різновидів - жертвовного дару (див. Додаток 4) у вигляді спеціально підібраної низки предметів: бронзового казана і 7 бронзових кельтів, які є характерними для кінця періоду НаВ1-поч.НаВ3 (Войнаровський, Смірнова, 1993, с.183-189; Могилов, 2010, с.103; Ільків, 2012, с.30).

Велике голіградське городище мисового типу існувало біля сьогоденішнього с. Ревне Кіцманського району Чернівецької області. Тут, в ур. Царина, основна забудова знаходилась на пологому мисоподібному відрозі, розміром 850 x 450 м, який із трьох боків оточений ярами, а з четвертого – захищений валом, який на сьогодні зберігся до висоти 1,5 м і перед яким знаходиться рів, шириною близько 6 м (Тимошук, 1972, с.18; 1982, с. 127-128, рис.69; Могилов, 2010, с.103). На ревненському городищі виявлено бронзовий кельт періоду НаВ1, а на розташованому поруч ур. Михайлецьке Поле знайдено т. зв. Бурдейський скарб, який складався з виробів пізнього періоду епохи бронзи і який довгий час зберігався в Красвому музеї в Чернівцях (Пастернак, 1961, с.275, №351; Ільків, Пивоваров, 2009, с.175; Могилов, 2010, с.103; Пивоваров, Ільків, 2011, с.40; Ільків, 2012, с.26-27, с.30). У тому ж районі в околиці Кіцмані Б. О. Тимошук обстежив і ввів у науку як ще одне городище Голіградської культури також і залишки земляних укріплень, розташованих південніше с. Коростовата (ур. Замок), яке так само займало мисоподібну частину пагорба і на якому збереглися дві лінії оборонних укріплень (Тимошук, 1990, с.159, рис.11, 58, Б; Могилов, 2010, с.103; Ільків, 2012, с.27). У розташованому поруч із коростоватівським городищем с. Глиниця, за посередництвом відомого буковинського краєзнавця Карла Адольфа Ромшторфера (рис.5), був виявлений і введений у науку речовий комплекс у складі чотирьох бронзових наконечників на короткі списи або дротики. Примітно, що одне з тих вістер мало з обох боків верхньої частини втулки прорізне перо, що, як відомо, є характерною особливістю такого типу продукції лобойківського металообробного осередку, а ширше - бережнівсько-маївської культури у пізньому періоді її розвитку (Ільків, 2012, с.26-27). У самій Глиниці Б. Тимощуком відкрито поселення Голіградської культури (Тимошук, 1984, с.139-146).

Одне з найбільших на Покутті голіградських городищ знаходиться на правому березі р. Серет між селами Кам'яна й Широка Поляна (Сучевени) Глибоцького району Чернівецької області. Тут, на високому пагорбі в ур. Коргана (Турецький Вал), з напільної сторони городища знаходяться три оборонні лінії валів

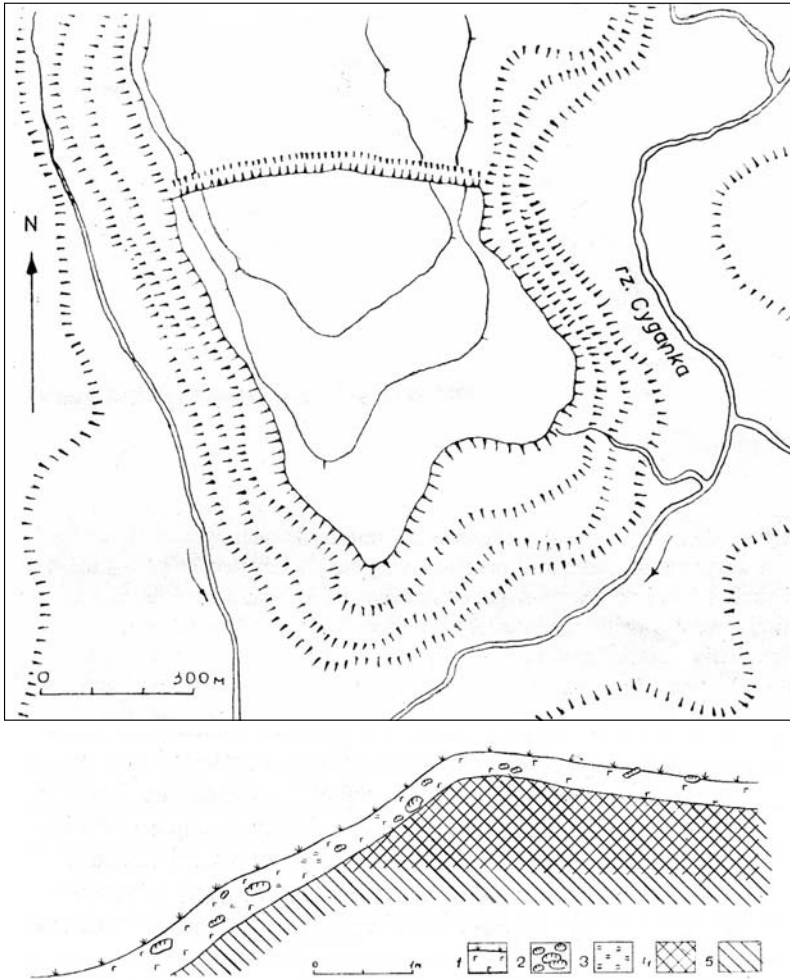

Рис.2. Кривче, городище. План (1) і стратиграфічний розріз (2) валу.
 Умовні позначення: 1-гумус; 2-каміння; 3-перепалена глина; 4-глина з чорноземом;
 5-материкові відклади (за Ю.Малеєвим, 1988).

та ровів, причому останні розташовані з обох боків валу. Центральна частина городища, розміром близько 1000 x 400 м, оточена валами та ровами з усіх боків, а загальна довжина оборонних ліній сягає понад 10 км (!). Вал насипаний із жовтої глини, а його зовнішні схили обкладено кам'яними плитами (Тимошук, 1974, с.19-20; Беднарська, 2004; Ільків, 2012, с.30). З розгляненим тут городищем Кам'яна-Широка Поляна пов'язаний, мабуть, і знайдений в цьому районі «скарб» (а, на наш погляд, – специфічний різновид голіградських пам'яток, які називаємо жертвними дарами – див. нижче), який виявлений у 1885 р. в Просіці (Пресикарен) і який складався з бронзового казанка, всередині якого стояла наповнена попелом урна в оточенні 12 бронзових сокир-кельтів (Gutter, 1885, s.CXVII, fig.8; Ільків, 2012, с.28).

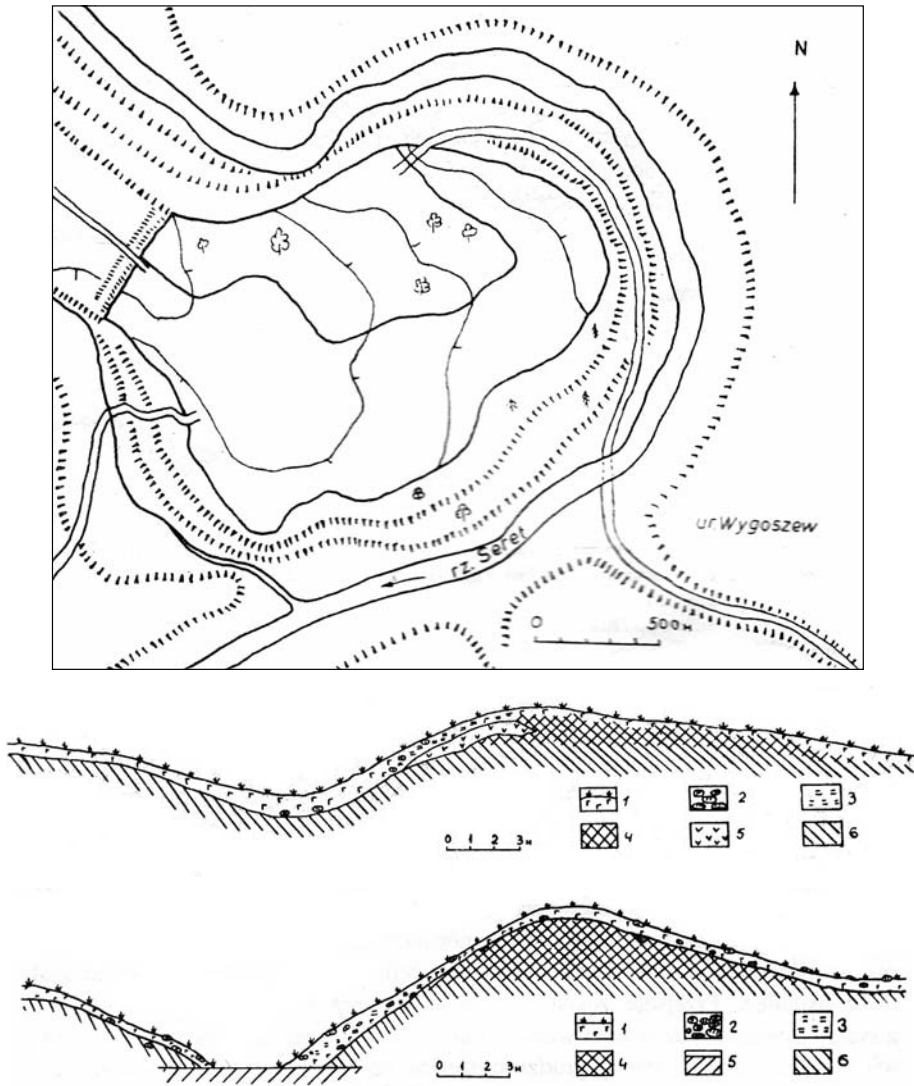

Рис.3. Лисичники, городище. План (1) і стратиграфічний розріз (2,3). Умовні позначення: 1-гумус; 2- каміння; 3-перепалена глина; 4-глина з чорноземом; 5-виходи вапняка;6-материкові відклади (за Ю.Малеєвим, 1988).

Серед голіградських городищ на Покутському передгір'ї та в прилеглих горах можемо виділити два. Перше – біля с. Грушів Коломийського району Івано-Франківської області, яке займає площу 6 га й розташоване на мисоподібній ділянці першої надзаплавної тераси правого берега р. Прут в ур. Корнів. На периферійних ділянках городища на висоту 1,5-2,0 м збереглися вали, які, за свідченням В. Коноплі, простягаються до 200 м (Малеєв, 1987, с.89). Друге з відомих на Гуцульщині голіградських городищ – біля с. Гірське (кол. Іспас Горішній) Косівського району Івано-Франківської області, відкрите експедицією Л.

Крушельницької. Пам'ятка займає видовжену зі сходу на захід мисоподібну плоску частину пагорба розміром 165 x 35-65 м, який з північного, східного й південного боків обмежений стрімкими схилами й урвищами, що опускаються до заболочених долин. З напільного – західного - боку доступ до городища перекритий масивним валом довжиною до 35 м, що зберігся на висоту 3,5-4,5 м. Причому рови знаходяться обабіч валу з тою різницею, що внутрішній вал є меншим за зовнішній (Крушельницька, 1993, с.118).¹²

Украй мало відомо голіградських городищ на території поширення пам'яток її збруцько-серетської групи (див. нижче). У цьому вбачаємо дві причини. По-перше, на території Тернопільського плато в межах збруцько-серетського межиріччя (і навіть в суміжних із ним районах Придністровського Поділля) досі не виявлено голіградських пам'яток, які б датувалися раніше, ніж період НаА2 (Бандрівський, 2012). Отже, з певних причин ця територія не входила до ареалу поширення ранніх голіградських пам'яток. По-друге, хибна уява про нібито значну кількість голіградських городищ в придністровській частині збруцько-серетського межиріччя була зумовлена дещо спотвореним уявленням про хронологію існуючих на цій території городищ пізнього періоду епохи бронзи – початку доби раннього заліза. Наприклад, хоча городище в Кривче (рис.2), що на віддалі 16 км західніше Збруча (і яке в 1976 і 1979 р. досліджувала експедиція Київського університету), Ю. Малеев і відніс до пізніх пам'яток Голіградської культури, але не представив жодного типового для цієї культури комплексу, який би включав передусім кераміку й бронзу. Опублікована Ю. Малеевим кераміка з городища в Кривче близька, за словами самого дослідника, до кераміки типу Бабадаг та тогочасних північно-болгарських комплексів (Малеев, 1987, с.95; Крушельницька, 1998, с.190-191, рис.110), які вже синхронні Чорноліській культурі, а отже, належать уже до постголіградського часу Верхнього Придністров'я, представленого тут пам'ятками Михалківської групи (Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.92-94, рис.28). Аналогічна ситуація склалася із оборонними укріпленнями на городищі у с. Федорівці Гусятинського району Тернопільської області, частина валів із ровами якого може належати до початку доби раннього заліза (Сवेशніков, 1959, с.18-19). Уламки посуду, здобутого на цьому городищі, які мають характерні для гончарних традицій постголіградського часу, форму і орнаментацию, однозначно вказують на більш пізній вік цієї пам'ятки. Однак, дана обставина не завадила й надалі зараховувати городище у Федорівці до голіградських пам'яток (Малеев, 1987, с.91-92).

Єдиним городищем на території збруцько-серетського межиріччя, приналежність якого до Голіградської культури не викликає сумнівів, є городище площею 160 га біля с. Лисичники Заліщицького району Тернопільської області, відкрите В. Олійником у 1964 р. в ур. Біля Валу, що тягнеться від високого берега р. Серет до залісненого водороздільного відрозу (рис.3). Залишки земляних укріплень у вигляді валу та рову довжиною 415 м збереглися на плато над пра-

¹² У такий самий спосіб – рови з обох боків валу - розташовані на вищезгаданому городищі Голіградської культури між с. Кам'яна й Широка Поляна поблизу Глибоки на Чернівеччині (Тимошук, 1974, с.19-20).

вим високим берегом р. Серет (причому висота найвищої точки плато в цьому місці над прилеглою річковою заплавою складає до 100 м). Висота валу місцями сягає 3,0 м, а глибина рову – 3,5 м, а ширина рову в основі – 2,8 м. Зовнішній схил валу і схили рову були вкриті «панцирем» із вапнякових плит. Щоб надати фронтальній стороні валу більшої крутизни й забезпечити її від сповзання, поверх згаданого «панцира» знаходився шар обпаленої глини (рис.3). Ці та інші спостереження над специфікою будівництва городища в Лисичниках стали можливими завдяки кількарічним розкопкам цієї пам'ятки, який розпочав Київський університет під керівництвом Ю. Малєєва 1972 р. Світлої пам'яті Юрій Миколайович вважав, що досліджуване ним городище в Лисичниках є найбільшим з усіх відомих у Голіградській культурі (Малєєв, 1987, с.87; 2003, с.112-113).

У західній частині Верхнього Придністров'я одним із краще вивчених на сьогодні городищ є Базіївське, розташоване на північно-західній околиці м. Жидачева на високому правому березі швидкоплиної ріки Стрий і яке в останній час пропонували вважати приналежним до укріплень давньоруського граду, залишки якого до сьогодні збереглися на відстані 800 м на південний-схід від Базіївки (Корчинський, 2007, с.264-280).¹³ Оборонна площадка городища знаходиться на висоті близько 50 м над рівнем плеса ріки і в плані має підовальну форму (рис.6). По периметру ландшафтної доміанти в ур. Базіївка зберігся один оборонний вал¹⁴, який оточує площу 850 x 730 м, тобто близько 36 га. Найбільший вал – у східній частині городища, який споруджений поперек мису, сягає місцями понад 5 м висоти, а ширина його в основі коливається від 25 до 27 м (рис.7). Перед ним збереглися залишки нині замуленого рову шириною 13-15 м і глибиною до 2,0-2,5 м (Корчинський, 2007, с.267). На краю невеликої сідловини, яка підходить

¹³ Залишаючи осторонь проблему правомірності ідентифікації літописного Зудеча з сьогоднішнім Жидачевом (І. Крип'якевич, наприклад, локалізував давньоруський Зудеч у північній частині Галицького князівства – Крип'якевич, 1984, с.37), звернемо увагу на те, що абсолютна більшість істориків довоєнного й повоєнного часу давньоруськими вважали виключно укріплення в ур. Замок в Жидачеві, що підтверджується багатим звітлія археологічним матеріалом, який справді характерний для культурного шару княжих часів (Ратич, 1957, с.17; Свешніков, 1976, с.52; Михальчишин, 1992, с.6, 20; Корчинський, 2007, с.273, Рис.7; с.275, рис.8; с.277, рис.9). Натомість городище Базіївка – багатошарова пам'ятка, найпотужніший із горизонтів якої приналежний до голіградської культури, після якого (за насиченістю культурного шару) йдуть матеріали доби пізнього палеоліту, епохи енеоліту-бронзи, і, на кінець, найслабше представлені старожитності епохи середньовіччя (на 36 га Базіївського городища за увесь час його досліджень відкрито лише два об'єкти (досі не опубліковані), які віднесені до рубежу IX-X ст. (Корчинський, 2007, с.269). Не виключено, що найраніші вали на місці сьогоднішньої Базіївки, з огляду на її винятково вигідне для оборони положення, могли з'явитися ще в доголіградський період, а в наступні епохи додатково уфортифікуватися новими відрітками валів, досипкою чи перебудовою старих тощо, у т. ч. і в період середньовіччя; наприклад, у східній частині городища у точно не встановлений час були споруджені, як вважає один із дослідників, додаткові, але не збережені на сьогодні лінії оборони у вигляді валів, ровів та терас, які прокладено поперек мису (Корчинський, 2007, с.267).

¹⁴ З огляду на те, що городище в ур. Базіївка на сьогодні представлене лише одним валом, не можемо погодитися з тим, що одним із дослідників базіївське укріплення зараховано до типу «складних мисових городищ з багаторядними оборонними лініями», за класифікацією М. Кучери (Корчинський, 2007, с.266).

до найвищого – овалного в плані - плато городища, під час землерийних робіт виявлено речовий комплекс металевих предметів пізнього вияву Голіградської культури (рис.37), який складався із фрагментів двох казанів, одновухої (?) чаші, сокир-кельтів, серпів, бронзової бритви, підвісок-лунниць та ін., які були покладані у бронзову одновуху чашу неділиського типу, а зверху прикриті великими уламками бронзової орнаментованої сітули (рис.38). У районі знайдення цього «скарбу» виявлено уламки чорнолискованої великої ліпної посудини, фрагменти амфор з канельованим орнаментом та витиснутими зсередини «перлинами», уламки мисок, банкоподібних горщиків та (мабуть, таких же за профілем) посудин із продовгуватими наліпами під вінцями. Аналогічну за характером кераміку зібрано на інших, доступних на той час для огляду, ділянках городища, де така кераміка трапляється виключно в межах валів. З огляду на виняткову значимість такого речового комплексу металевих виробів, а також на безпосередній його зв'язок із городищем Голіградської культури в Базиївці, назву цього місцезнаходження використано як епонімну для окреслення однієї з локально-хронологічних груп Голіградської культури.

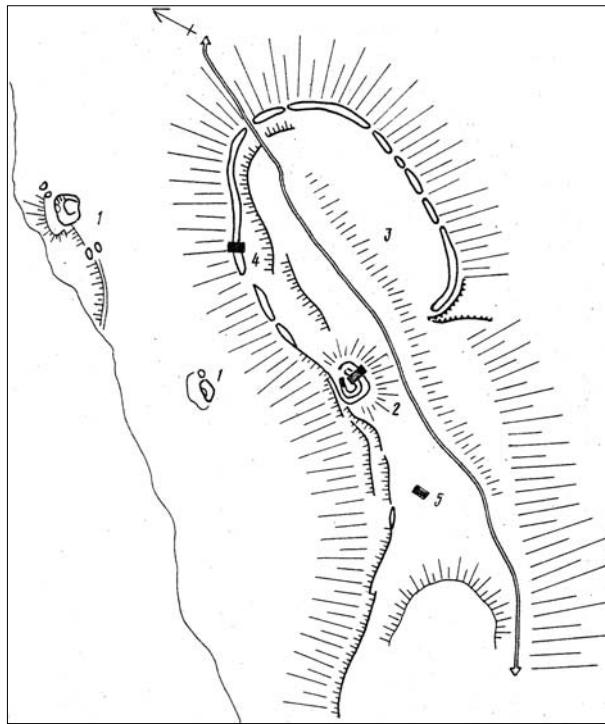

Рис.4. Розгірче, городище. Схематичний план з вказанням місць розкопів. Умовні позначення: 1-печерний комплекс; 2-укріплення пізнього середньовіччя; 3-городище Голіградської культури; 4-піч на валах; 5-розкоп в урочищі «Ділок»
(за Р.Суликом, М.Бандрівським, 1993).

Проблема хронології городищ Голіградської культури та мотивація їх створення.

Для встановлення більш-менш точного часу створення та функціонування голіградських городищ, критеріїв на сьогодні не так вже й багато. Справа ускладнюється й тим, що переважна більшість цих оборонних пам'яток відома в основному з розвідкових досліджень та принагідних при тому шурфувань. Інші – відкриті під час стаціонарних розкопок укріплень пізнішого часу, які знаходяться в цьому місці. І лише в поодиноких випадках на голіградських городищах зроблено перерізи валів із ровами, які підтвердили правомірність їх зарахування до означеної культури.

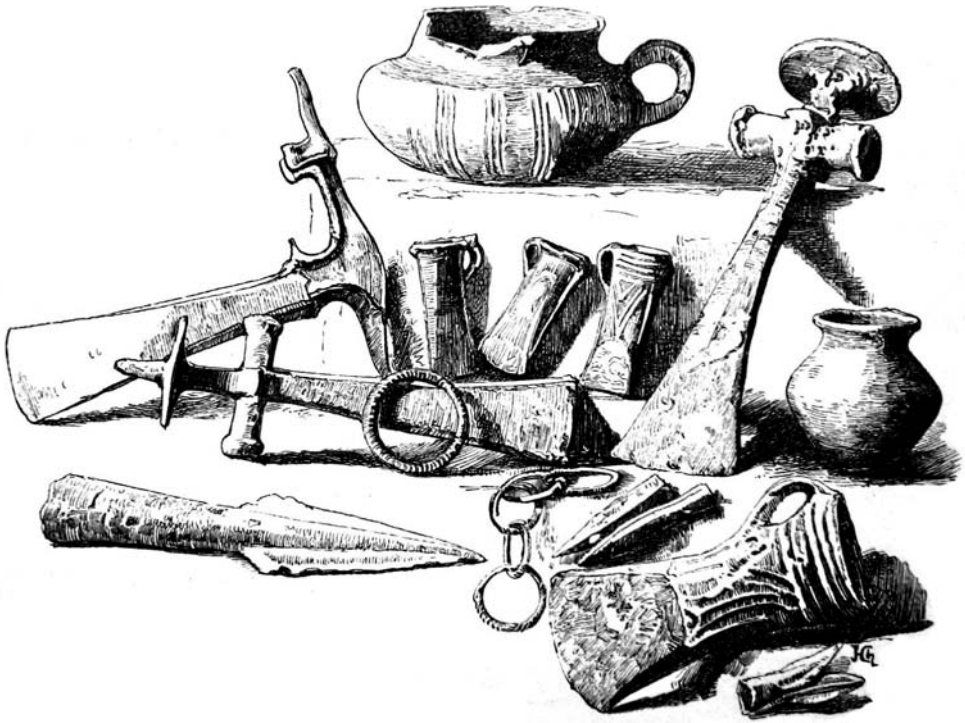

Рис.5. Гравюра кінця XIX ст. із зображенням бронзових виробів з околиць Чернівців. Копія (за М.Ільківим, 2010).

Ю. Малеев одним із перших намагався прояснити виникнення городищ Голіградської культури. Так, на початках він підтримував висловлену дослідниками ще передвоєнного часу (Т. Сулімірським та ін.) гіпотезу про виникнення голіградських городищ внаслідок «скіфської експансії на Західне Поділля» (Малеев, 1978, с.109-116). Однак, згодом, після аналізу матеріалів, здобутих ним же на розкопках одного з найбільших у Голіградській культурі городищ біля с. Лисичники в околицях Заліщик, Ю.Малеев поглибив цю дату до «кіммерійського періоду», запропонувавши VIII ст. до нар. Хр. як час появи городищ у Голіградській культурі (Малеев, 1987, с.99; він-же, 2003, с.115).

На сьогодні у зв'язку з поглибленим вивченням городищ пізнього періоду епохи бронзи по інший бік Карпат – в основному в середовищі культур пізньої Пілінської, Гава, Кіятице та ін., стало можливим порівнювати їх із тогочасними голіградськими. Виявилось, наприклад, що більшість із них має дуже схожі критерії у виборі місця під городище, основні параметри укріплень, технічні особливості їх спорудження, характер забудови, провідні ознаки мілітарної складової кожної із цих культур. Так і в нас, на Верхньому Придністров'ї, і там – за Карпатами: на Марамуреші і Верхньому Потиссі - в пізній період епохи бронзи в середовищі *різних* культур були у використанні майже однотипні зразки клинкової й ударної зброї (бронзові мечі ліптовського типу, мечі з язичкоподібними, чашоподібними, а згодом – антеніподібними навершнями; бронзові сокири

Рис.6. Базівка біля Жидачева, городище. Схема розташування.

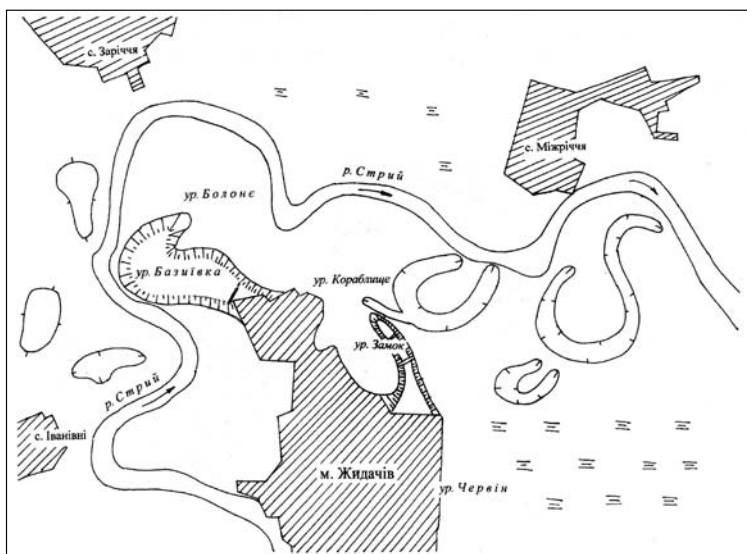

Рис.7. Базиївка біля Жидачева, городище. Схематичний план (за О.Корчинським, 2007).

з дископодібним обухом, трубкаподібною втулкою та з шипом у центрі, майже однакові типи й навіть варіанти наконечників списів і дротиків та ін.). Подібними по обидва боки Північно-Східних Карпат були навіть окремі складові вірувань і ритуально-магічні обряди, пов'язані із використанням зброї. То ж не дивно, що, відкриваючи схожі за характером оборонні укріплення на Верхньому Придністров'ї, а нерідко - і речові комплекси (у т. ч. металевих виробів) безпосередньо на городищах або в околиці укріплень, ми вже можемо співставляти наші пам'ятки з відносно добре датованими й територіально найближчими до нашого регіону городищами культур Гава й Кіятице у Верхньому Потиссі, які там виникають не пізніше НаВ1 (Vasiliev, Aldea, Ciugudean, 1991, S.128; Хохоровський, 1996, С.214), тобто не пізніше середини X ст. до нар. Хр. Наприклад, добре датованим на період НаВ1 є городище в Розгірчу (синхронне з розташованим поруч могильником у Сопоті та поселеннями в Підгородцях), яке було споруджене у передгір'ї Сколівських Бескидів при виході на рівнину з Верецького перевалу (Бандрівський, 2002, с.506-514). Уже з того факту, що основна частина керамічних матеріалів періоду НаВ1, яка виявлена в спорудах 1 та 2 на городищі в Розгірчу (рис.14-15), має прямі паралелі серед чорнолискованого посуду на городищі в Лисичниках, у т. ч. прикрашеного гірляндами канелюр, продовгуватими або витиснутими зсередини наліпами, пелюсткоподібними вінцями та ін. (Maleev, 1988, s.107, гус.11, 1-2, 10-13), а також має аналогії серед уламків посуду на городищі в Шелестове та в низці інших, добре датованих пам'яток не пізніше НаВ1, то можна припустити думку про їх більш-менш односинхронне існування, а тим самим – поглибити й період спорудження самих голіградських городищ на Придністровському Поділлі до часу не пізніше першої половини-середини X ст. до нар. Хр.

Така дата підтверджується матеріалами й з інших верхньодністровських городищ Голіградської культури, наприклад, Базиївського на околиці Жидачева, на якому виявлено не лише речовий комплекс металевих предметів у вигляді жертвовного дару (фрагменти бронзових казанів, уламки тонколистової сітули, бронзові кельти й серпи, бронзова бритва типу Облековіце, притаманна для НаВ1), але й насичений культурний шар, приналежний до пізнього вияву Голіградської культури (рис. 40-45). Виявлення безпосередньо на голіградських городищах або ж в безпосередній від них близькості схожих за характером (і за призначенням) жертвних дарів у вигляді збірок металевих виробів таких, наприклад, як «скарби» з Волоки (бронзовий казан і 7 сокир-кельтів), Просіки (бронзовий казан, урна з попелом і 12 сокир-кельтів), Коростовата біля Глиниці (речовий комплекс з 4 наконечників на списи або дротики; кельт, браслети) та ін. свідчать про поширення на Верхньодністровських теренах та на Покутсько-Буковинському порубіжні в середовищі носіїв Голіградської культури специфічного для того часу звичаю ритуального укриття в землі певного типу речових комплексів. Останні і за місцем розташування, і за підбором металевих предметів вповні аналогічні т. зв. скарбам, які в тому ж часі (не пізніше НаВ1) укривали в землі поблизу своїх городищ або серед укріплень спільноти культур Гава і Кіятице (Sorocanu, 1982, S.367-369; Хохоровський, 1996, с.213). Таким чином, існуючі на сьогодні матеріали дають підстави припускати, що впродовж періоду НаВ1 у носіїв Голіградської культури оборонні городища вже існували. Причому, частина з них обіймала своїми укріпленнями колосальну, як на той час, площу, наприклад, на городищі в Лисичниках – 160 га, а на городищі Кам'яна – Широка Поляна довжина валів сягала 10 км (!). Припускаємо, що спеціальні навички їх спорудження, у т. ч. обов'язкові, у таких випадках, роботи з попереднього проектування (які мусіли передбачати глибокі знання у фортифікаційній науці того часу, тактиці ведення бою, різні властивості будівельних матеріалів та можливості їх компонування та ін.) мали б мати якийсь певний період становлення й випрацювання найбільш ефективних для цього рішень. Для цього потрібен був час, а тому припускаємо, що початки появи городищ у Голіградській культурі слід поглибити щонайменше до періоду НаА2.

Саме в цей час, економічний і політичний розвиток місцевих суспільно-культурних структур, які ми називаємо Голіградською культурою, йшов до свого апогею, який припав на період НаВ1. Тому поява городищ у середовищі різних центральноєвропейських культур у цей час була не винятком (як це пробував свого часу довести Я. Хохоровський, стверджуючи, що всі вони виникали перед загрозою «номадів» зі сходу), а закономірністю у розвитку місцевих автотонних спільнот, які сягали відповідного щабля у своєму розвитку, як про це добре висловився у свій час Р. Брендін (Brendin, p.91-92; Хохоровський, 1996, с.216). У той час голіградські городища, як і багато в чому схожі до них оборонні форпости в Центральній і Південно-Східній Європі, несли на собі одразу кілька функцій: 1- господарську (як осередки різних виробництв і торгівлі); 2- політичну (як садиби родової знаті); 3-релігійну (місця культу). Разом із тим, відсутність городищ – свого роду протоміст того часу - у центральноєвропей-

ських культурах пізньобронзової доби не завжди слід трактувати як вияв суспільно-економічної кризи, як це припускав Є. Невступни (Neustupny, 1968, s. 67-69; Хохоровський, 1996, с.216). Наприклад, досі ми не знаємо городищ ні у Висоцькій, ні у Білогірській культурах, однак це аж ніяк не зашкодило спільнотам цих культур сягнути потужного прориву в металообробній справі, торгово-обмінних контактах, складно структурованій ідеологічній сфері, у т. ч. поховальній обрядовості, та в багато чому іншому, що аж ніяк не дає підстав зараховувати носіїв цих культур до «кризових суспільств». Тому наявність чи відсутність оборонних укріплень довкола поселень у жодному випадку не може розглядатися як вияв «вищого» чи «нижчого» стадіального розвитку довколишнього населення. Різні за часом і за походженням археологічні культури, утворившись на конкретних ландшафтах і будучи в оточенні таких же різних (або чимось споріднених) культур, відповідно до своїх здавна ustalених традицій, випрацьовували свій «набір» ознак чи, то пак, моделей для успішного розвитку свого суспільства. Одні з цих моделей передбачали існування городищ, для інших – їх спорудження було зайвим.

Уцілому, мотивацією до створення, а відтак – і утримання городищ у Голіградській культурі була обов'язкова консолідація суспільства. Остання була неможливою без централізованої влади, яка могла оплачувати спорудження (іноді колосальних за розмірами) укріплень та наступний і теж - доволі затратний за ними догляд і утримання в належному стані. Такі городища були вигідні й місцевій адміністрації, яка отримувала для свого перебування безпечний захисток та місце надійного укриття прибутків від торгово-обмінних операцій з позаголіградськими територіями (у т. ч. дохід від контролю через Яблуницький, Верецький та, можливо, Ужоцький перевали та відгалуження Бурштинового Шляху, який проходив територією збруцько-серетської групи пам'яток). Такі городища були вкрай необхідні й довколишньому населенню із поселень-супутників, садиб, хуторів, виробничих центрів, культових осередків тощо, які в разі нападу все мали близький і надійний захисток за валами і стінами городища. Мала територіальна община (група родів-?) не могла одноосібно взяти на себе зведення, утримання, а тим більше – оборони бодай одного городища (тим більше, що захист таких значних фортифікаційних споруд під час нападу ворога передбачав залучення професійних військових). Більше того, навіть кілька родів, об'єднавши зусилля не могли забезпечити для спорудження городища людей у достатній кількості (бо це означало на довший час відірвати працівників від іншої, звичної для них і необхідної для громади роботи). Скоріш за все, у той час на території Голіградської культури населення якої могло проживати в свого роду «територіальних округах», вже існували спеціалізовані «бригади» висококваліфікованих майстрів-будівничих, які спеціально утримувались централізованою владою для спорудження городищ, які харчувалися із цієї своєї роботи і які на місцях підкорялись військовій особі високого рангу, що мала на те повноваження від централізованої влади. Можливо, були в той час і «проектанти», які до дрібниць пропрацьовували ймовірні підходи ворога до укріплень, вираховували найбільш слабкі місця в обороні й додатково посилювали в цих місцях укріплення, інши-

ми словами, мусіли бути чудовими тактиками у військовій справі і фахово володіти знаннями фортифікаційної науки свого часу. Окрім того, при спорудженні городища основні людські затрати йшли на заготівлю й транспортування будівельних матеріалів (вибір і спосіб заготівлі дерева, каменю, глини та ін.), що теж вимагало залучення для керівництва цими роботами кваліфікованих майстрів.

Споруди Голіградської культури: класифікація і проблема визначення їх функціонального призначення

Питання будівництва у носіїв Голіградської культури є одним із найважливіших, оскільки наочно віддзеркалює рівень створеної ними монументальної архітектури. Вважаємо, що без попередньої класифікації усіх споруд розглядуваної спільноти, ставити питання про голіградське житлобудівництво (як це сьогодні практикує частина дослідників), не можна, оскільки, називаючи одразу ту чи іншу споруду житлом, мимоволі вносимо вже елемент інтерпретації. Тому вважаємо, що перш за все слід розробити класифікацію усіх досліджених із того часу споруд Голіградської культури з переліком основних ознак, які пізніше - вже на етапі інтерпретації з урахуванням аналогій - дадуть можливість чітко відділити залишки справді «житла» від залишків інших об'єктів, для яких також викопували котлован чи використовували в їх спорудженні стовпи-опори. А таких «нежитлових» споруд, як свідчить нижчеподаний аналіз, було в Голіградській культурі більше половини від усіх відомих на сьогодні і введених у літературу. (Це і широкий спектр різноманітних присадибних споруд, наприклад, винесені за межі жител печі з передпічними ямами - свого роду «надвірні кухні», ями-погреби для зберігання припасів, сараї, загорожі та стайні для утримування худоби і птиці, різноманітні споруди для підсобних промислів, перекриті зрубами або каркасно-стовповими конструкціями великі ями-зерносховища, врешті, величаві громадські або громадсько-ритуальні будівлі та ін. При цьому не торкаємося великого переліку різноманітних виробничих споруд, об'єктів культового призначення та ін.).

Оскільки частина цих нежитлових об'єктів використовувалась і в холодну пору року, то, очевидно, вони мусіли мати опалювальні пристрої: печі, вогнища або переносні жаровні. Звідси - сам факт відсутності в тій чи іншій споруді опалювального пристрою ще в жодному разі не свідчить про її «господарське» використання. Разом із тим, приписування окремим спорудам, які позбавлені вогнищ і печей, якогось «переносного опалювального пристрою – жаровні», а вже звідси – трактувати їх житлами, також неправомірно, оскільки залишків таких жаровень у Голіградській культурі на сьогодні не відомо.¹⁵ Тому настоюємо, що всі спроби виділяти в культурах і групах пізньобронзового періоду Північно-Східних Карпат і прилеглого Придністров'я лише виключно «житла» (див.: Кашуба, 2012, с.433-472) без розробленої класифікації усіх можливих (з огляду на існуючий матеріал) споруд, вважаємо з методологічного боку неправильни-

¹⁵ Разом з тим, відсутність опалюючого пристрою в споруді, зовсім не заперечує її сезонного використання під житло, скажімо – в літню пору, тим більше, що на відстані кількох метрів від котлованів таких споруд (які всередині не мали ні печей, ні вогнищ) часто знаходяться передпічні ями і самі печі із залишками потужного чериня та сильних слідів обпалу.

ми, а тому отримані в такий спосіб результати – малодостовірними (див. коментар автора до вищезгаданої статті М. Кашуби в тому ж збірнику: Бандрицький, 2012, с.473-478).

З наявного на сьогодні й проаналізованого археологічного матеріалу можемо запропонувати наступну класифікацію споруд Голіградської культури. На основі аналізу низки морфологічних особливостей серед них виділено дев'ять класів:

1. Клас «великі наземні споруди прямокутної в плані форми»;
2. Клас «видовжені або аморфні в плані півземлянкові споруди малих розмірів з піччю або вогнищем» (кухонні приміщення з передпічними ямами-?):
3. Клас «наземні й легко заглиблені великі споруди видовженої або аморфної в плані форми з відносно рівною долівкою з опалювальними пристроями»;
4. Клас «півземлянкові споруди аморфної в плані форми з опалювальними пристроями і складнопрофільованою долівкою»;
5. Клас «півземлянкові великі споруди аморфної в плані форми без опалювальних пристроїв»;
6. Клас «землянкові споруди значних розмірів зі складнопрофільованим долівкою і без опалювальних стаціонарних пристроїв»;
7. Клас «споруди малих розмірів круглої, округлої або аморфної в плані форми без слідів опалювальних пристроїв»;
8. Клас «півземлянкові споруди з глинобитним «стовпом» в одній із ям»;
9. Клас «монументальні наземні споруди «п»-подібної в плані форми».

Розглянемо їх за порядком. Отже:

1. **Клас «великі наземні споруди прямокутної в плані форми»**, в якому виділено три види: вид 1- «споруди зі складною організацією внутрішнього простору» з трьома підвидами (Текуча-Лазок, Текуча II, Текуча III, Лоева, споруди I та II та, можливо, Космач); вид 2- «споруди зі спрощеною організацією внутрішнього простору з піччю в західному куті» з двома підвидами-однокамерні (підвид-1: Гірське 1) та двокамерні (підвид-2: Городниця, споруда на розкопі-II); вид 3-«споруди без стаціонарних опалювальних пристроїв» (Лисичники (а)).

У більшості споруд використана каркасно-стовпова конструкція, вдається вирізнити одно-, дво- і багатокамерні об'єкти із щільно використаним внутрішнім простором. Бічна сторона споруд розглядуваного класу від 8 до 12 м (табл.1; 2). Каркасно-стовпові споруди виду 2, в основному, одно і двокамерні зі слабо загосподарьованою долівкою. Опалювальні пристрої (у двох випадках – пічні вогнища), знаходились у західних кутах споруд (Городниця, розкоп II; Гірське-Іспас Горішній – табл. 2). Розміри споруд виду 2 в середньому 7-10 м у довжину і 3,5-4,2 м в ширину.

За залишками згорілих дерев'яних балок, розвалом глиняної обмазки та решток кам'яних конструкцій об'єкти в Лоевій були визначені як стовпові споруди чотирикутної в плані форми, причому їх північно-східна частина була частково врізана у пагорб. Одним із найважливіших відкриттів на цій пам'ятці слід вважати великий дерев'яний колодязь-відстійник соляної ропи, причому – виняткової збереженості. Він знаходився в одній із таких споруд і був споруджений у вигляді квадратного в плані зрубу (Крушельницька, 1987; Крушельницька, Малеев, 1990, с.124-125).

Таблиця 1 . Класифікація споруд Голіградської культури

№ п/п	Клас	Вид	Пам'ятники (споруди)
1	2	3	4
1	Клас “великі наземні споруди прямокутної в плані форми”	<p>Вид 1: “споруди зі складною організацією внутрішнього простору”</p> <p>Вид 2: “споруди зі спрощеною організацією внутрішнього простору з піччю в західному куті”</p> <p>Вид 3: “споруди без стаціонарних опалювальних пристроїв”</p>	<p>Текуча – Лазок; Текуча II; Текуча III; Лоеві споруди I та II; Космач</p> <p>Гірське 1; Городниця; споруди на розколі II</p> <p>Лисичники – а</p>
2	Клас “видовжені або аморфні в плані напівземлянкові споруди малих розмірів з піччю або вогнищем”	–	Городниця, розкоп I; розкоп VI, яма – А, Текуча II, споруди 1 і 2; Бовшів I; Заліщики; Підгородці; Розгірче, споруди 1 і 2.
3	Клас “наземні і легко заглиблені великі споруди видовженої або аморфної в плані форми з відносно рівною долівкою з опалювальними пристроями”	<p>Вид 1: “з опалювальним стаціонарним пристроєм у західному секторі споруди”</p> <p>Вид 2: “з опалювальними стаціонарними пристроями в інших секторах споруди”</p>	Лисичники – б; Кривче – б; Кривче – а
4	Клас “напівземлянкові споруди аморфної форми з опалювальними пристроями і складно профільною долівкою”	–	Магала, споруда – 1; Городниця, розкоп VI, споруда – 4
5	Клас “напівземлянкові великі споруди аморфної в плані форми без опалювальних пристроїв”	–	Чортовець (кол. Назаренкове), Городниця, споруда 5

6	Клас “землянкові споруди значних розмірів зі складно профільованою долівкою і без опалювальних стаціонарних пристроїв”	–	Магала, споруда 2
7	Клас “споруди малих розмірів круглої, округлої або аморфної в плані форми без слідів опалювальних пристроїв”	Вид 1: “споруди, нижня (опущена в землю) частина яких складно профільована” (ями – погребом?) Вид 2: “споруди, нижня (опущена в землю) частина яких круглої в плані форми” (ями – зернохосвища)	Городниця, розкоп VI, споруда 3 Магала, ями 40-41
8	Клас “напівземлянкові споруди з глинобитним “стовпом” в одній із ям”	–	Городниця, розкоп III, ділянка 1; Гірське, розкоп III, споруда
9	Клас “монументальні наземні споруди “П”-подібної в плані форми”	–	Магала, споруда з горизонту IV

На ще одній пам’ятці – в с.Теуча (на відстані 60 км східніше Лоевої) також виявлено низку великих прямокутних у плані будівель. Із решток завалених до середини стін можна припустити, що частина з них були глинобитні на каркасній основі з виведеним унизу кам’яним цоколем, який був споруджений із колотих уламків (табл. 2). Долівки в таких спорудах часто вимощували кам’яною, рідше - щільно припасованим між собою рінком (річковою галькою). У найбільших за розмірами спорудах (Теуча III) всередині налічувалось до 6 печей та вогнищ; частими є круглі ями. Наприклад, велика прямокутна в плані споруда в урочищі Біля Сировиці мала в центрі виробничу піч-вогнище з щільно припасованих між собою кам’яних блоків, долівка довкола якої була засипана битим посудом на товщину 35 см. Скупчення використаної для солеваріння кераміки виявлені також уздовж внутрішніх стін споруди (Крушельницька, Малеев, 1990, с.124-125). У заповненні таких споруд повністю відсутні знахідки, які б вказували на використання об’єктів розглядуваного класу під житло, а колосальна кількість битого керамічного посуду вказує, радше, на господарсько-виробниче призначення принаймні частини цих споруд (це, однак, не виключає припущення, що в них могло бути відведене місце для сезонного або почергового проживання робітників).

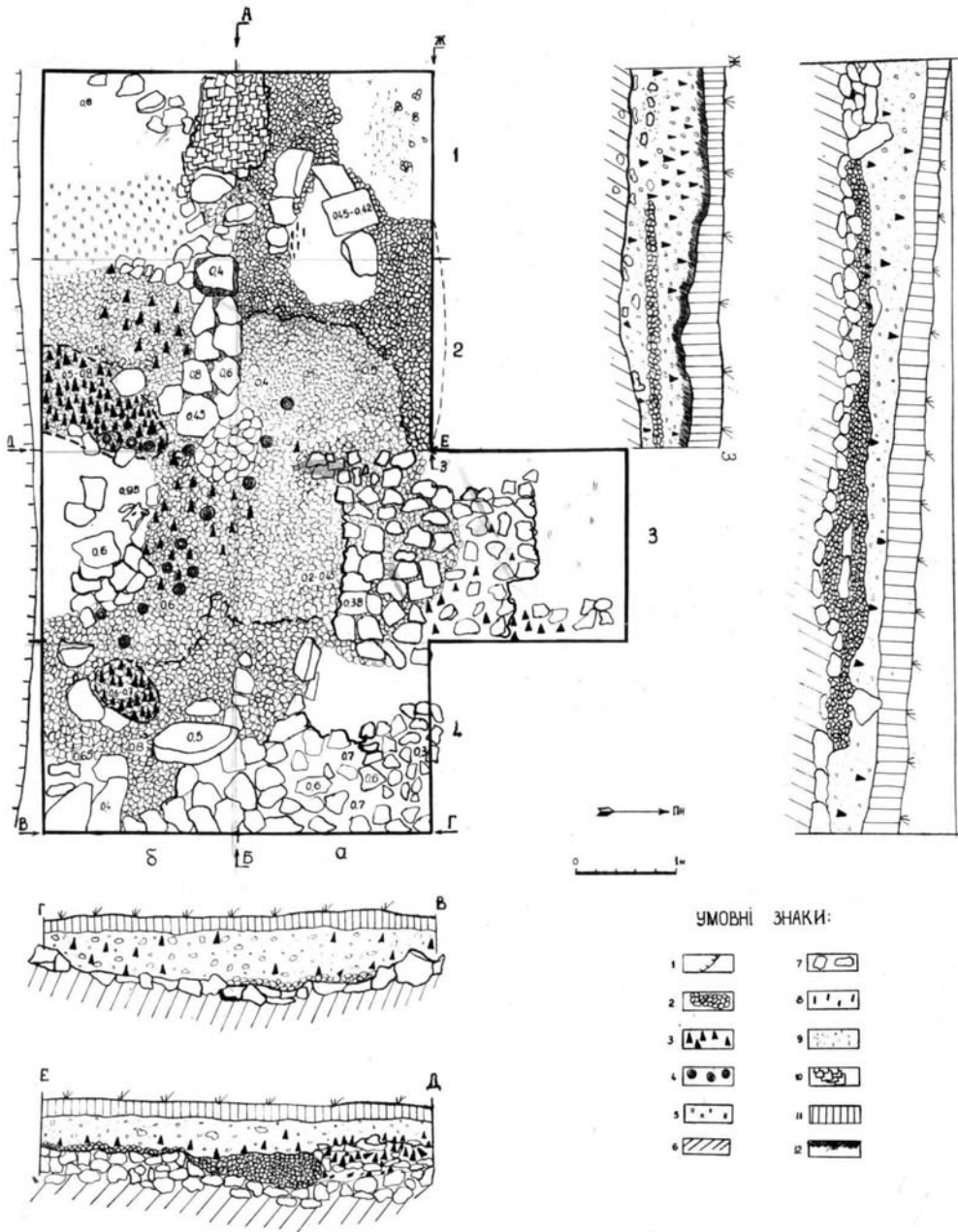

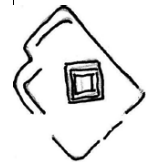

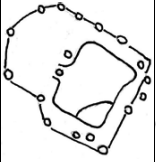
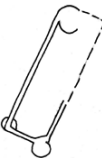
Рис.8. Текуча-І. План і розріз споруди-1 в урочищі «Лазок». Умовні позначення: 1-зрізаний край тераси; 2-обмазка; 3-вугілля; 4-сліди стовпів; 5-обпалена земля; 6-материк; 7-каміння; 8-перепалені кістки; 9-попіл; 10-глиняні плитки; 11-гумусний шар (за Л.Крушельницькою, 1985; 1993).

Таблиця 2. Класифікація споруд Голіградської культури з основними метричними характеристиками і конструктивними особливостями (клас “великі наземні споруди, вид 1, вид 2)
Клас “Великі наземні споруди прямокутної в плані форми”

Вид 1: “споруди зі складною організацією внутрішнього простору”

№ п / п	Місцезнаходження споруди	Дослідник і рік розкопок	Схематичне зображення споруд	Тип споруди і к-сть приміщень	Основні несучі конструкції (каркасно-стовпова, зруб та ін.)	Перекриття споруди (двосхиле, багато-профільне, не встановлене)	Наявність опалювального пристрою (піч, вогнище та ін.)	Довжина споруди (м)	Ширина споруди (м)	Глибина долівки споруди від р.с.п. (м)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Текуча (ур. Лазок)	Л. Крушельницька, 1981, 1987		наземна, двокамерна	каркасно-стовпова з використанням каменю	двосхиле (?)	піч	понад 12	понад 8,5	0,3-0,8
2	Текуча II, споруда 3	- П -		наземна	- П -	- П -	вогнища	9,2	5,8	0,3-1,0
3	Текуча III	- П -		наземна	- П -	?	6-ть вогнищ	12,8	8	0,3-0,7 (1,0)
4	Лосва споруда I	- П -		наземна з частково заглибленим краєм	колоди, плахи	?	відсутній	6,5	4,1	0,3-1,5
5	Лосва споруда II	- П -		наземна, в центрі – відстійник соляної ропи	каркасно-стовпова	?	відсутній	9,2	понад 8,1	- П -

Вид 2: “споруди зі спрощеною організацією внутрішнього простору з півчю в західному куті”

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
6	Городниця, споруда на Р.-П	— П —		наземна, двокамерна	каркасно-стовпова	двосхиле (?)	вогнище в західному куті	5,1	3,1-3,9	0,38-0,40-0,75
7	Гірське (кол. Іспас Горошній)	— П —		наземна	— П —	двосхиле	— П —	9,5	3,6	0,3

У пізньобронзових культурах Карпатського басейну й Придністров'я такої величини прямокутні наземні споруди (з бічною стороною від 8 до 12 м) та з подібно влаштованим внутрішнім простором, невідомі. Віддалені паралелі знаходимо лише в архітектурі поховальних споруд культури Лепуш на Марамуреші. Мається на увазі монументальна будівля довжиною 22 м і шириною 11 м, досліджена в одному з курганів на епонімному могильнику в Лепуш, матеріали з якого, за низкою радіовуглецевих дат, вказали на час від кінця XIV до XII ст. до нар. Хр. (Casso, Metzner-Nebelsick, 2011, p.253-257).

2. Клас «видовжені або аморфні в плані напівземлянкові споруди малих розмірів з півчю або вогнищем» (кухонні приміщення з передпівчними ямами-?): Городниця, розкоп-I; розкоп-VI, яма-A; Текуча-II, споруда1; Текуча-II, споруда-2; Бовшів-I; Заліщики; Підгородці; Розгірче споруди 1 та 2 і, можливо, стовпова наземна споруда під зольником I у Магалі). Однією з основних особливостей таких споруд є наявність у центральній частині прямокутного або округлого в плані вогнища або печі з черинню. Три таких споруди, з яких одна перекривала іншу, відкрито Л. Крушельницькою на розкопках в Бовшеві біля Бурштина (Крушельницька, 1976, с.27, рис.7). Розміри споруд розглядуваного класу більш-менш однакові: скажімо згадані бовшівські напівземлянки сягали в довжину по 6 м, а в ширину одна - 3,5, а друга - 4,0-5,2 м. Подібні параметри мала і споруда 2 на пам'ятці Текуча II, в заповненні якої було знайдено 4,5 тис. уламків посуду. Так, її довжина становила 6,85 м, а ширина 3,1 м, у той час як розміри вогнищевої ями, що знаходилась у ній посередині, були 2,5x3,0 м (Крушельницька, 1993, с.75, рис.36). Натомість споруда 1 з Текучої II була вужчою - 2,8 м при довжині 5,0 м. Найменшою виявилась споруда з розкопу I в Городниці: 3,8x1,25 м з низкою дерев'яних стовпів по периметру (Крушельницька, 1993, с.74, рис.75; с.99, рис.51а, с.100). Цікавою виявилась ще одна напівземлянкова споруда: яма-A з Городниці з роз-

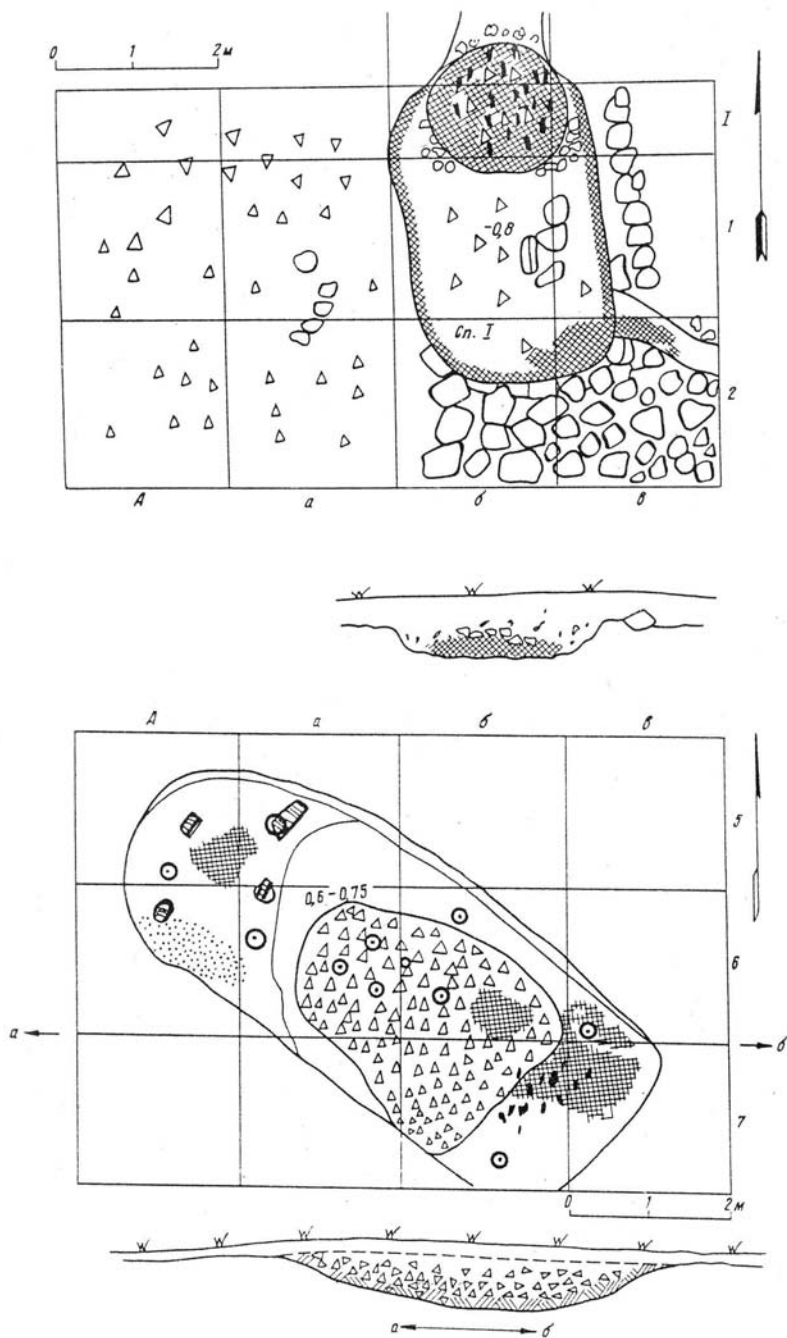

Рис.9. Теучча-ІІ. Плани споруд І та ІІ (1,3) і профіль (2)
(за Л.Крушельницькою, 1993).

копу VI (рис.9). Яма мала видовжену в плані форму розміром 2,9x1,8 м зі сходинками зі східної сторони й заглиблювалась до 1,2 м. Стінки ями були дуже обпалені, а на дні в її північно-західній частині розчищено розвал черіня (51 великий шматок) (Крушельницька, 1993, с.110, рис.59, с.112-113).

Цікавий різновид розглядуваних споруд виявлений автором у Сколівських Бескидах на пізньоголіградському городищі в Розгірчі, на якому споруда 1 розміром 3,8x2,6 м мала в північно-західному куті черінь печі діаметром близько 1,0 м з лінзою згарища на ньому (Бандрівський, 2002, с.508, рис.2). Схожою до неї була й підквадратна в плані споруда 2 розміром 3,3x3,3 м, яка по периметру була обнесена стінами на дерев'яному каркасі, які в нижній частині – на рівні тогочасної денної поверхні – були укріплені цоколем із лупаного пісковика (рис.14; 15). При цьому розвал черіня печі або вогнища, з вимощеними в його основі плитками, знаходився посередині споруди (Бандрівський, 2002, с.510-511, рис.4).

Визначення функціонального призначення цих споруд залишається відкритим, хоча асортимент керамічного посуду, уламки якого в них виявлено, свідчать радше про житлово-господарський характер їх використання, скажімо, як – винесених за межі основних великих споруд - кухонних приміщень із передпічними ямами.

3. Клас «наземні й легко заглиблені великі споруди видовженої або аморфної в плані форми з відносно рівною долівкою з опалювальними пристроями». Виділено два види: вид 1- «з опалювальним стаціонарним пристроєм в західному секторі споруди» (Лисичники-б; Кривче-б); вид 2- «з опалювальними пристроями в інших секторах споруди» (Кривче-а).

Легко заглиблену в ґрунт долівку дослідив Ю.Малеев у споруді в Лисичниках поблизу Заліщик, яка віднесена до виду 2 розглядуваного класу (рис.13,1). Споруда мала грушоподібну в плані форму розміром 7,6x5,0 м, південний кут якої, як і в споруді з Чортівця, мав у плані підпрямокутну форму. Особливо цікавою є піч із передпічною ямою, яка за своєю формою дуже нагадує клас «видовжених у плані напівземлянкових споруд малих розмірів з піччю або вогнищем» (див. вище).

4. Клас «напівземлянкові споруди аморфної в плані форми з опалювальними пристроями і складно профільованою долівкою» (Магала, споруда-1; Городниця, розкоп VI, споруда №4). На сьогодні опубліковано плани лише двох споруд виділеного класу (рис. 16; 17). Перша з них з Магали мала розміри 6x9 м із заглибленими на 0,4-0,5 м у ґрунт стінами (Смирнова, 1969,

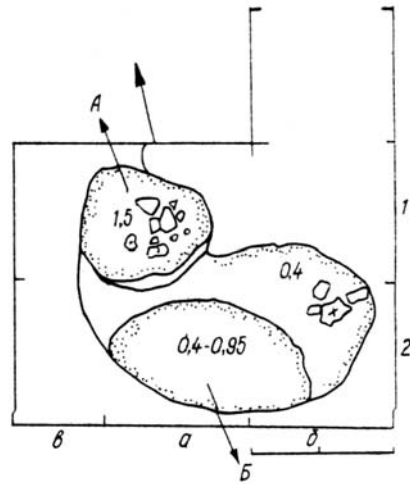

Рис.10. Городниця, городище. План споруди-3 на розкопі VI (за Л.Крушельницькою, 1993).

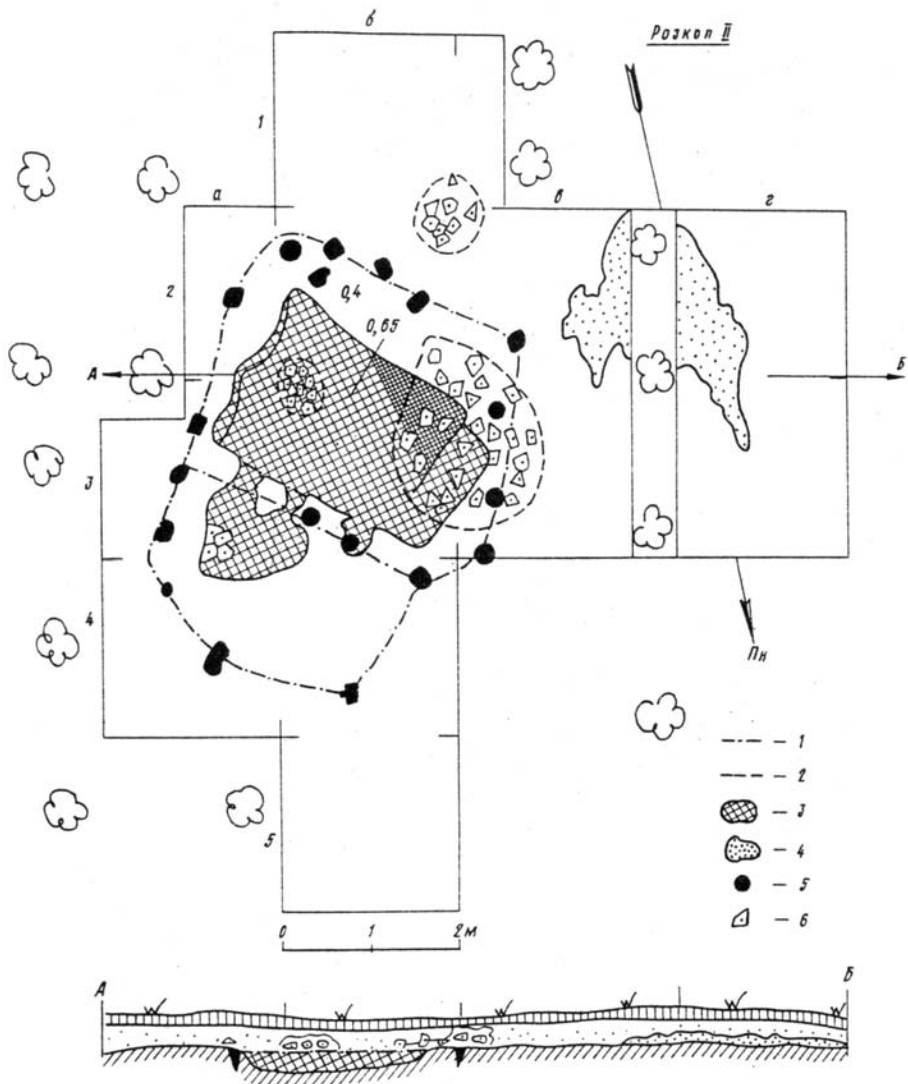

Рис.11. Городниця, городище. Споруда на розкопі-II. Умовні позначення: 1-контур споруди; 2-контур скупчення кераміки; 3-вогнище; 4-скупчення попелу; 5-сліди від стовпів; 6-фрагменти кераміки (за Л.Крушельницькою, 1993).

с.22, рис.9).¹⁶ Уздовж довших стін були залишені плоскі земляні виступи, які підносились над долівкою і які могли служити основою для влаштування дерев'яних лежанок. У центрі споруди й на краях були влаштовані чотири вогнища на глинобитному каркасі із залишками вугілля та попелу. Ще одну споруду схожого типу розміром близько 5,0x5,2 м, виявила Л. Крушельницька на розкопі

¹⁶ Зараховувати споруду №1 з Магали до категорії землянок, як це зробила першовідкривач (Смирнова, 1969, с.22) та її учениця (Кашуба, 2012, с.444, рис.5.2) не можемо через те, що долівка в ній була заглиблена всього на півметра.

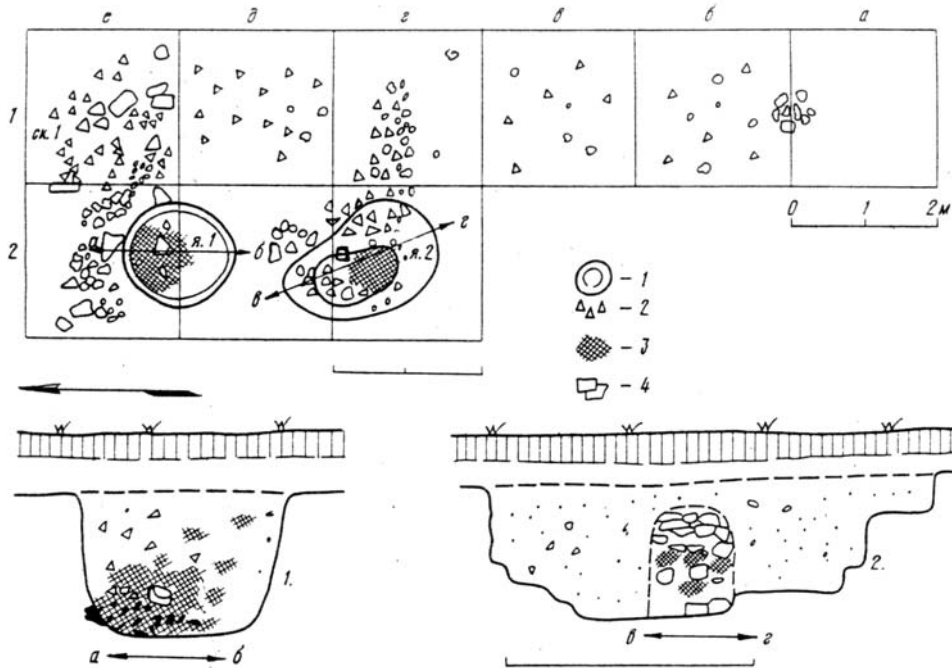

Рис.12. Гірське (колишня назва – Іспас Горішній). План розкопу III. Умовні позначення: 1-контури ям; 2-фрагменти кераміки; 3-сліди вогнищ; 4-каміння (за Л.Крушельницькою, 1993).

VI в Городниці (рис.10). Особливістю планування споруди №4, яка мала розміри близько 5,0х5,2 м, є те, що дві стіни в її південно-східній частині стояли майже під прямим кутом (Крушельницька, 1993, с.110, рис. 59). Подібне конструктивне рішення мала, наприклад, південно-східна частина споруди в Кривче-б з розкопок Ю. Малєєва (рис.13, 3). Причому в ній вогнище так само, як і в розглядуваній споруді №5 Городниці, знаходилося у західному секторі будівлі (Кашуба, 2012, с.443, рис.4, 2). Де в чому схожу підпрямокутну в плані форму мали стіни в південній частині виявленої автором споруди в Чортівці (Крушельницька, 1993, с.94, рис.47).

5. Клас «напівземлянкові великі споруди аморфної в плані форми без опалювальних пристроїв» (Чортовець, ур. Гостилів; Городниця, споруда 5). Про наземний вигляд виявленої автором в Чортівці (і дослідженої спільно з Л. Крушельницькою споруди) важко щось певне припускати (рис.) хоча б з огляду на те, що від неї збереглися лише сліди густо розташованих невеликих стовпців, у межах яких був сильно насичений культурний шар і утрамбована долівка довжиною 10,8 і шириною близько 3 м (Крушельницька, 1993, с.94, рис.47). Дещо складнішу за будовою споруду № 5 виявила Л. Крушельницька в Городниці на розкопі VI. У плані котлован цієї будівлі мав підпрямокутну в плані форму розміром 5,2х5,6 м з продовгуватою ямою в північно-східному куті й кількома ярусами-уступами опускався донизу (Крушельницька, 1993, с.109).

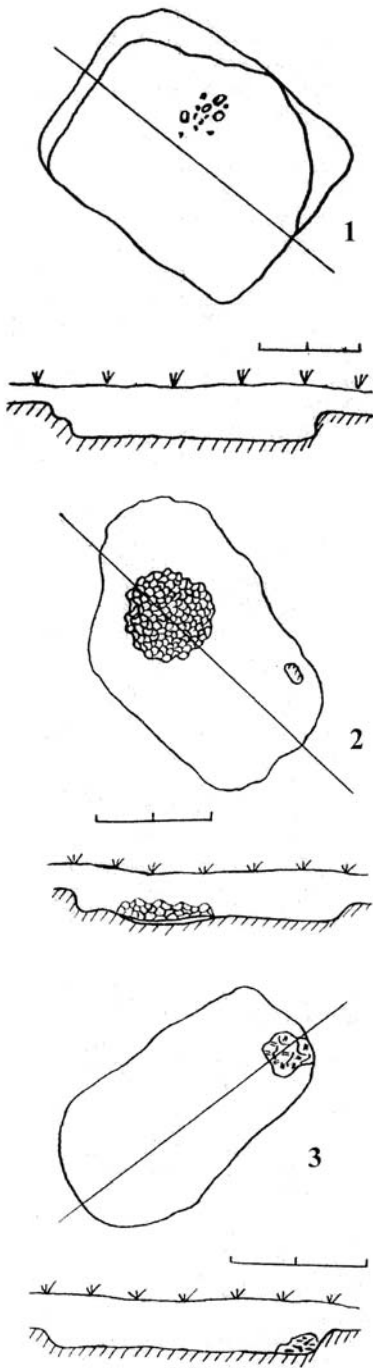

Рис.13. Плани жител в Лисичниках (1), Заліщиках (2) та Кривче (3) з розкопок Ю.Малеєва (за Л.Крушельницькою, Ю.Малеєвим, 1990).

6. Клас «землянкові споруди значних розмірів зі складно профільованим долівкою і без опалювальних стаціонарних пристроїв» (землянка №2 з горизонту Магала III). З розкопок Г. Смирнової в Магалі знаємо підчотирикутну в плані землянку №2 розміром близько 8х6 м та площею 24 м.кв. (Смирнова, 1976, с.19, рис.5). Однією з підстав для виокремлення споруд цього вигляду в окремий клас послужили дві найголовніші їх ознаки: 1 - майже вертикальні стінки котловану, які опускалися до глибини 3,0 м і які на різній висоті мали «врізки», «вруби» та підтісування материкових стінок, можливо, для закріплення в них кінців додаткових перекриттів або несучих дерев'яних конструкцій; 2 - відсутність у таких землянках нетруної рівної долівки, як такої: її заміняє система ям, відділених між собою материковими перемичками (рис. 16). З огляду на стратиграфічний переріз однієї з краще досліджених таких споруд – вже згаданої землянки №2 з горизонту Магала III, можемо припустити, що зверху такі ями перекривалися дерев'яним настилом (у цьому випадку - згорів) або ж місцями - глинобитною основою. Усе вказує на щільне використання всього простору, причому, як об'єму над штучно створеною «долівкою», так і самих бічних стін, у які могли запускати кінці якихось дерев'яних стелажів або інших конструкцій з органічного матеріалу. Розглядуваний клас глибоко вкопаних споруд міг використовуватися для зберігання припасів, тому опалювальні пристрої (печі, вогнища та ін.) у таких спорудах були не потрібні.

7. Клас «споруди малих розмірів круглої, округлої або аморфної в плані форми без слідів опалювальних пристроїв»; виділено два види: вид 1-«споруди, нижня (опущена в землю) частина яких складно профільована» (ями-погребі-?) (Городниця, розкоп VI, споруда 3) (рис.10); вид 2-«споруди, нижня (опущена в землю) частина яких круглої в плані форми» (ями-зерноховища-?) (ями №40 і №41

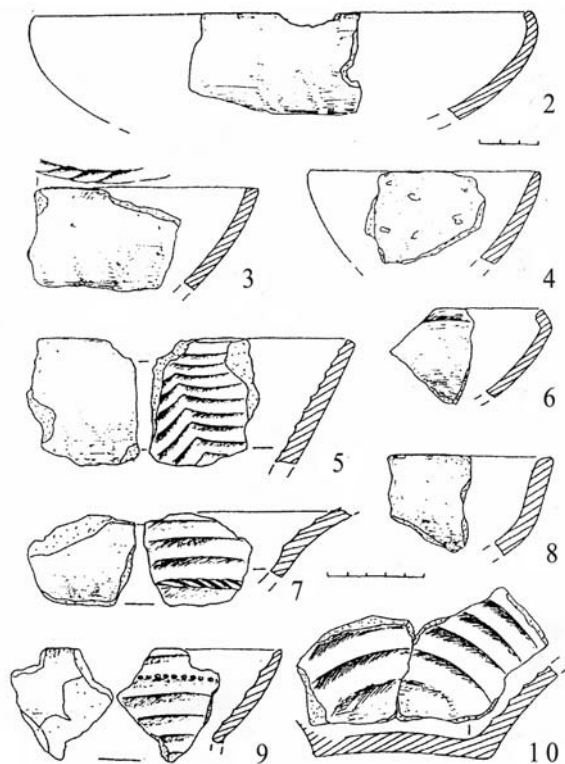
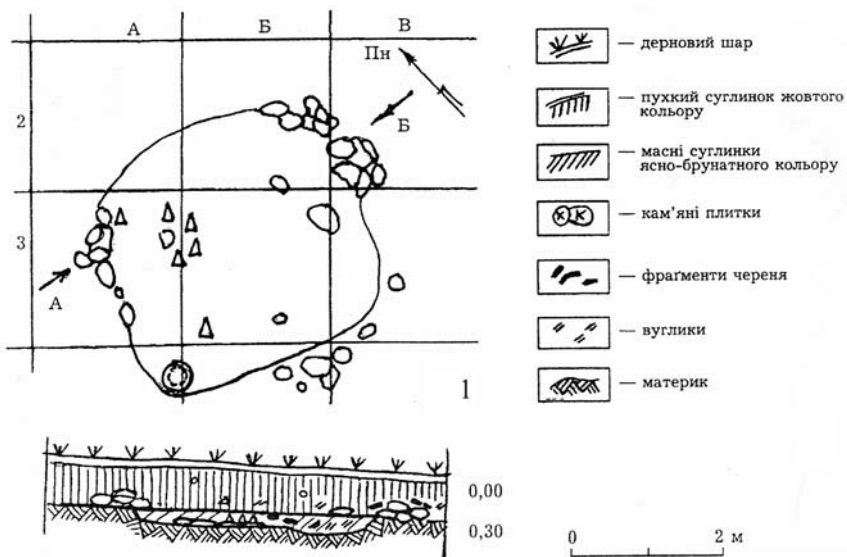

Рис.14. Розгірче, городище. План і переріз житла-1 та уламки кераміки з його заповнення (розкопки автора 1997 року).

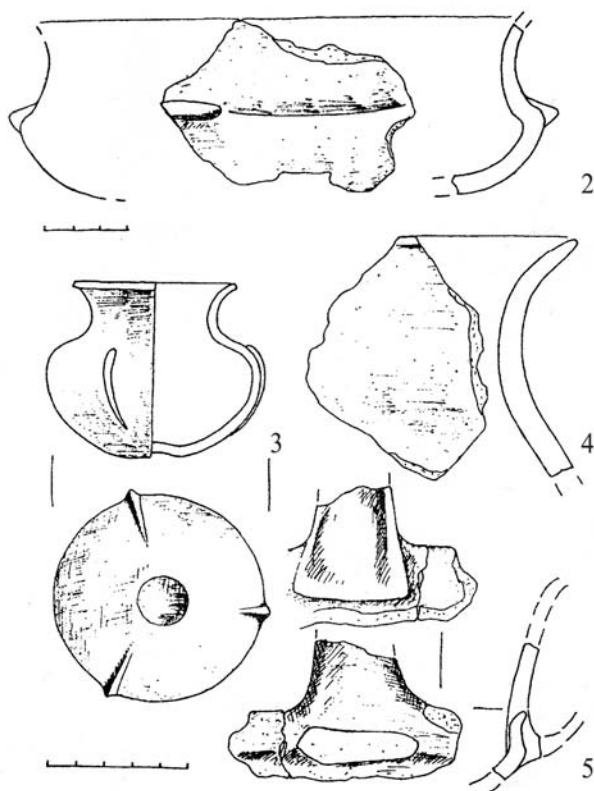
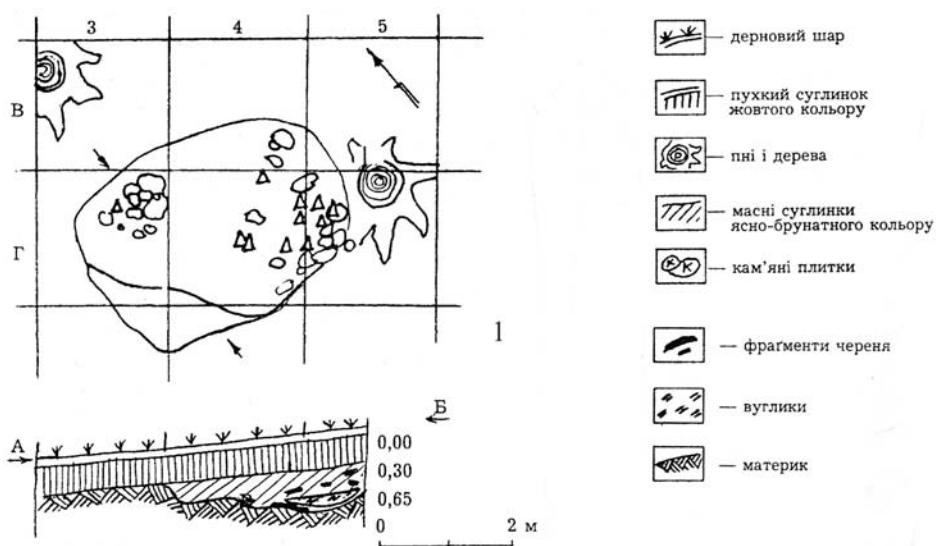

Рис.15. Розгірче, городище. План і переріз житла-2 та уламки лискованого посуду з його заповнення (розкопки автора 1997 року).

з Магали). Так, споруда 3 з Городниці півкруглої в плані форми розміром 4,0х2,3 м, заглиблюючись, звужувалась кількома уступами й мала на дні дві ями (0,95 і 1,5 м глибиною), які були відмежовані одна від одної материковою перемичкою (Крушельницька, 1993, с.103-104, рис.54).

8. Клас «напівземлянкові споруди з глинобитним «стовпом» в одній із ям». На сьогодні відомо два об'єкти розглядуваного класу (Городниця, р-III, ділянка 1; Гірське, споруда на розкопі III). Такі споруди представляли собою дві, розташовані поруч, ями (в одній із яких, власне, і знаходився «стовп»), які були перекриті спільним дахом та бічними стінами, від яких залишились розвали лупаного каміння (рис. 12). Так, у Городниці під розвалом такої кам'яної кладки в ямі діаметром 1,4 м та глибиною 1,2 м (від рівня залягання кладки) виявлено яму-2, вздовж південної стіни якої «...зверху донизу, залягала глиняна обмазка що в перерізі нагадувала **глиняний стовп**, діаметром 60 см» (Крушельницька, 1993, с.107-108, рис.55-а).

Схожий об'єкт виявлено в споруді на городищі в Гірському (Іспас Горішній). Тут, у ямі підовальної в плані форми розміром 2,35х1,6 м, яка поглиблювалася сходишками аж до дна (яке виступило на глибині 0,9 м і теж мало вигляд підовальної ями), виявлено посередині пляму, «...що немов стовп заходила в найглибшу її частину. Цей стовп заповнений зверху обмазкою, а нижче – перепаленою землею. Під ним, на дні ями, виявлено частину гальштатської миски» (Крушельницька, 1993, с.120-121, рис.67, фото 35).¹⁷

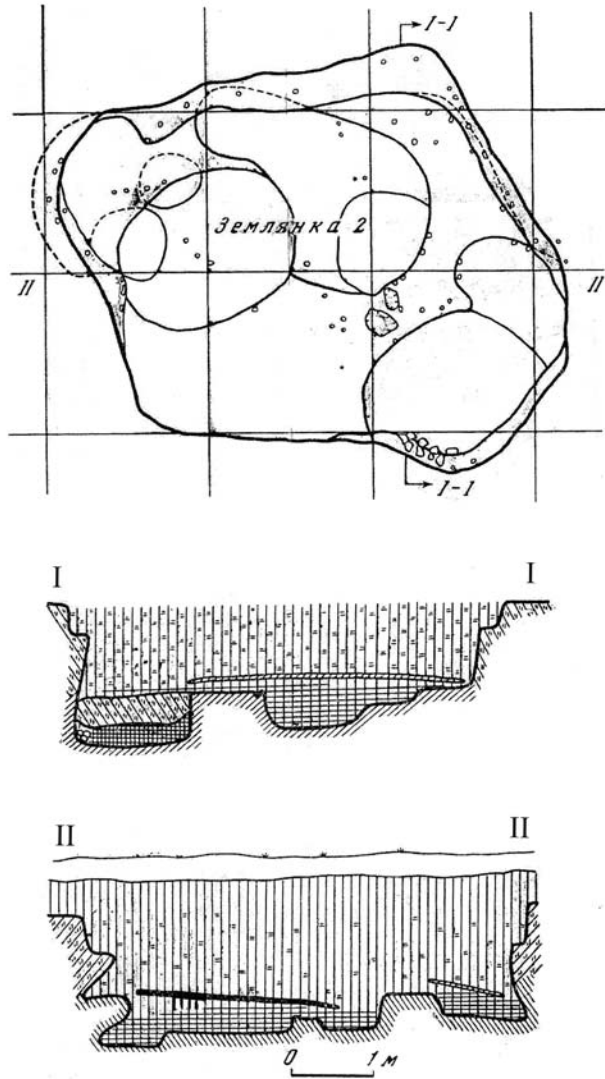

Рис.16. Магала. План і розріз землянки-2 (за Г.Смірною, 1969).

¹⁷ Причому цей «стовп» займав південну половину найглибшої ями, тобто знаходився у схожих умо-

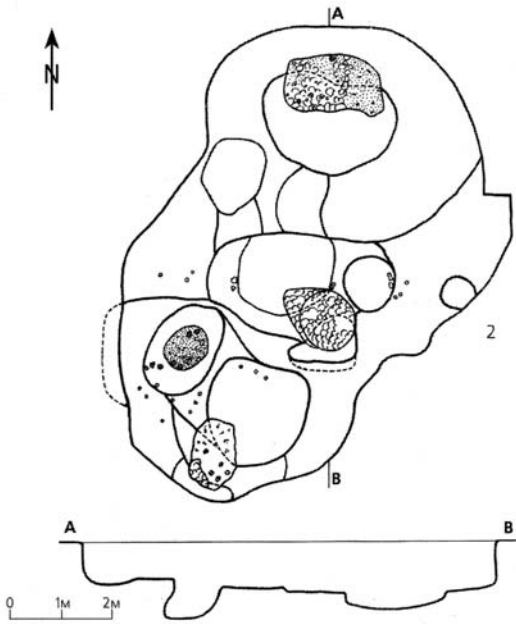

Рис.17. Магала. План і схематичний переріз житла-1 (за Г.Смірноюю, 1976).

Подібні глиняні стовпи добре відомі на пам'ятках перед- і ранньоскіфського часу Лісостепової України. Вперше їх виділив В. В. Хвойка на Пастирському й Мотронинському городищах, пишучи про «...глиняні стовпи, вершина яких була старанно заглажена і трохи вдавнена посередині; на ній знаходяться 7 концентричних кіл у вигляді неглибоких рівчаків. Очевидно, це були жертovníки, які неодноразово зазнавали дії вогню» (Хвойка, 2008, с.59, 131 №10). У типології жертovníків початку доби раннього заліза, запропонованій В. П. Андрієнком, відкриті в згаданих голіградських спорудах «глиняні стовпи» можна віднести до типу II, який представляє собою «...циліндричні підвищення з чашоподібним заглибленням зверху або рівною побіленою поверхнею».

Такі об'єкти представляли собою стовп обпаленої глини або шарів глини висотою й діаметром 1,0-1,25-1,5 м, хоча на Більському городищі низка таких стовпоподібних жертovníків, які виготовлені з глини й випалювались на земляній основі, була меншого розміру, сягаючи в діаметрі й висоту 0,4-0,5 м (Шрамко, 1987, с.127-128), що вповні відповідає розмірам «глиняних стовпів» у голіградських ямах-спорудах розглядуваного класу.

У контексті розглядуваної проблеми, а саме: наявності таких «глиняних стовпів» у спорудах Городниці й Гірському, цікавим є ще одна паралель – існування поруч із ними спеціальних ям. Б. Шрамко писав у зв'язку з цим, що «...з (таким циліндричним глиняним жертovníком –М. Б.) пов'язані і ями, які відкриті на території святилища і за його межами. Вони якимось чином використовувались у культових обрядах і містять матеріал одночасовий культурному шару жертovníків» (Шрамко, 1987, с.128). Із територіально найближчих, хоча і дещо пізніших (за голіградські) стовпоподібні жертovníки назвемо схожу за призначенням знахідку з жертovníка №1 в Непоротовому. Про неї, яка дійшла до нашого часу у вигляді невеликого фрагменту Л. Крушельницька пише, що вона (ця знахідка) «...відтворює мископодібне завершення круглого стовпчика (30 см в діаметрі), хвилястий конічний край якого обведений віночком вглиблено, від якого опускаються вниз гей би канелюри» (Крушельницька, 1998, с.146-147, рис.90).

вах до вищезгаданого «стовпа» з Городниці. А той факт, що земля під «стовпом» із Городниці виявилась перепаленою, може свідчити лише про те, що його споруджували й випалювали безпосередньо на місці.

З огляду на те, що найбільш ранні залишки глиняних циліндричних стовпів на території Українського Лісостепу відкриті на пам'ятках Голіградської культури (споруди з Городниці й Гірського), можемо припустити певну участь носіїв Голіградської культури у привнесенні ритуальної традиції спорудження «глиняних стовпів» на Придніпров'я, де ця традиція «закорінилася» у чорноліському суспільстві й проіснувала до початку ранньоскіфського часу. Це підтверджує раніше висловлене Г. Смірною припущення про ймовірну міграцію якоїсь частини голіградських общин наприкінці епохи бронзи в напрямку Середнього Придніпров'я (Smirnova, 1993, p.96-98, Abb.5).

9. Клас «монументальні наземні споруди «п»-подібної в плані форми» (інша назва – мегароноподібні) (споруда з горизонту Магала-IV). У конструкцію цих споруд мусіли входити потужні несучі стовпи, які становили собою основу-каркас для глинобитних стін або зрубів. Основною ознакою будівель розглядуваного класу є їх більш-менш геометрично правильна (щодо пропорцій та симетрії) «п»-подібна в плані форма (рис. 18). Для ранішого часу (Голіградська культура) план таких споруд ще значно відхиляється від правильних геометричних форм, однак у постголіградський час такі будівлі продовжують існувати (при таких самих приблизно розмірах) уже в середовищі носіїв черепинсько-лагодівської групи (споруди № XI і № XIV на епонімному Черепині – див.: Крушельницька, 1976, с.116-117, рис.48).

На думку Г. Смірної, споруди такого типу були господарськими приміщеннями. Однак, за спостереженням Л. Крушельницької, яка розкопала в Черепині біля Львова дві вищезгадані (схожі за розміром, плануванням та конструктивними особливостями) споруди, такі великі будівлі «...вказують на відмінну, мабуть, виняткову роль, яку вони відігравали на поселенні.... Припускаємо, що наземні будівлі (подібного в плані «п»-подібного вигляду-М.Б.) мали культове призначення (Крушельницька, 1976, с.116-117, рис.48).¹⁸

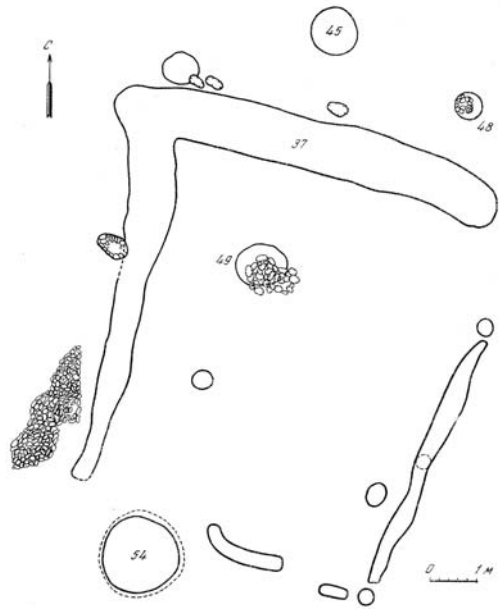

Рис.18. Магала. План і переріз споруди на розкопі I 1957, 1959 рр. (за Г.Смірною, 1969).

¹⁸ Свого часу В. Массон виділяв в окрему категорію «...остатки сооружения, несущего особое функции, объединяющие интересы всей общины, проживающей в данном поселке... нечто вроде мест общих собраний или святилища...общий центр, символизирующий сплочение его обитателей в единый организм» (Массон, 1976, с.137). Таким чином, «п»-подібну в плані споруду з горизонту Магала IV, як і схожі до неї будівлі № XI і № XIV в Черепині могли, як це припускає Л. Крушельницька,

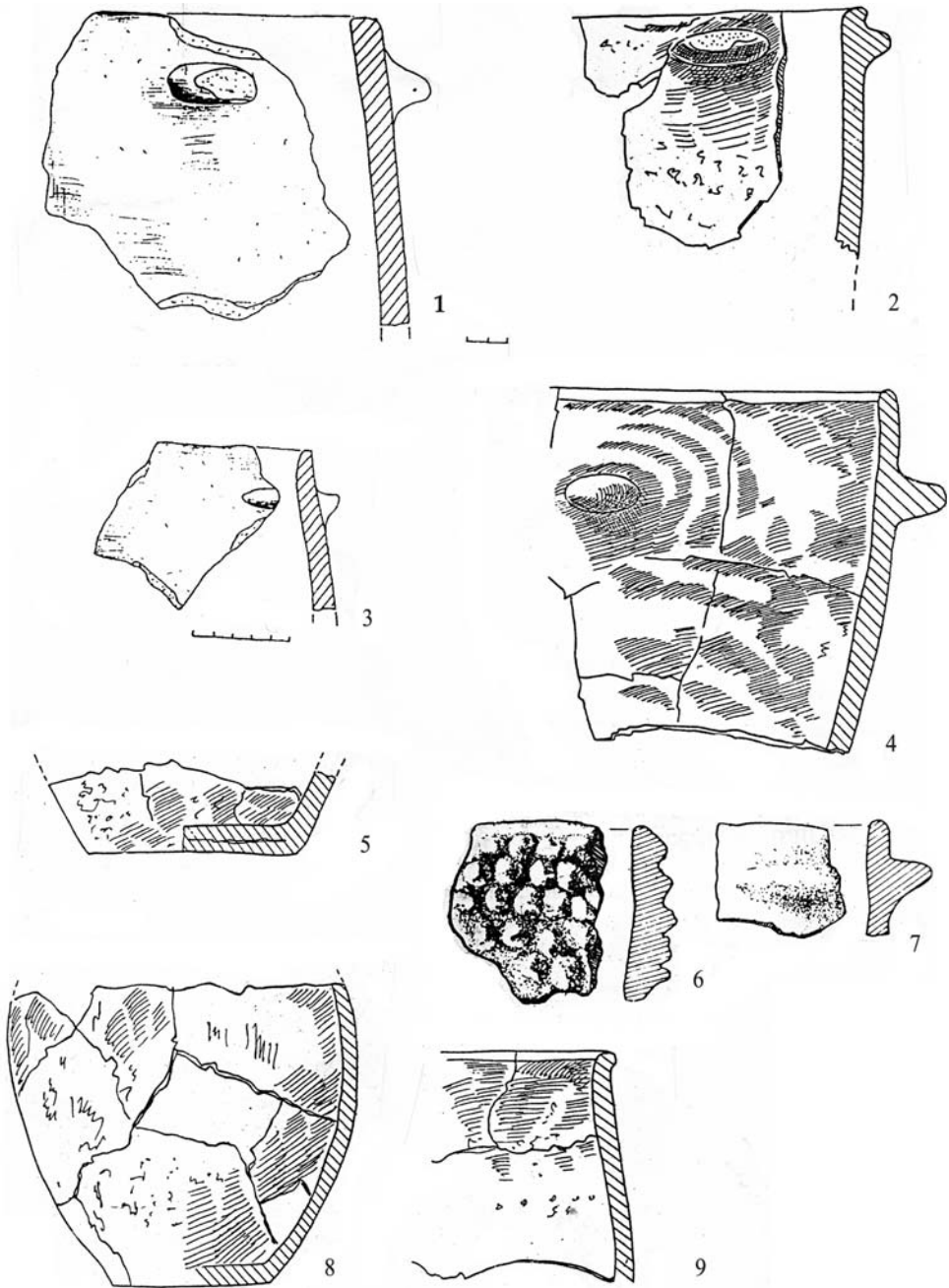

Рис.19. Уламки посуду Голіградської культури: 1,3-Розгірче, городище; 2, 4-5, 8-9 – Городниця, городище; 6-7 – Голігради (за Л.Крушельницькою, 1993, І.Свешніковим, 1964 та автором).

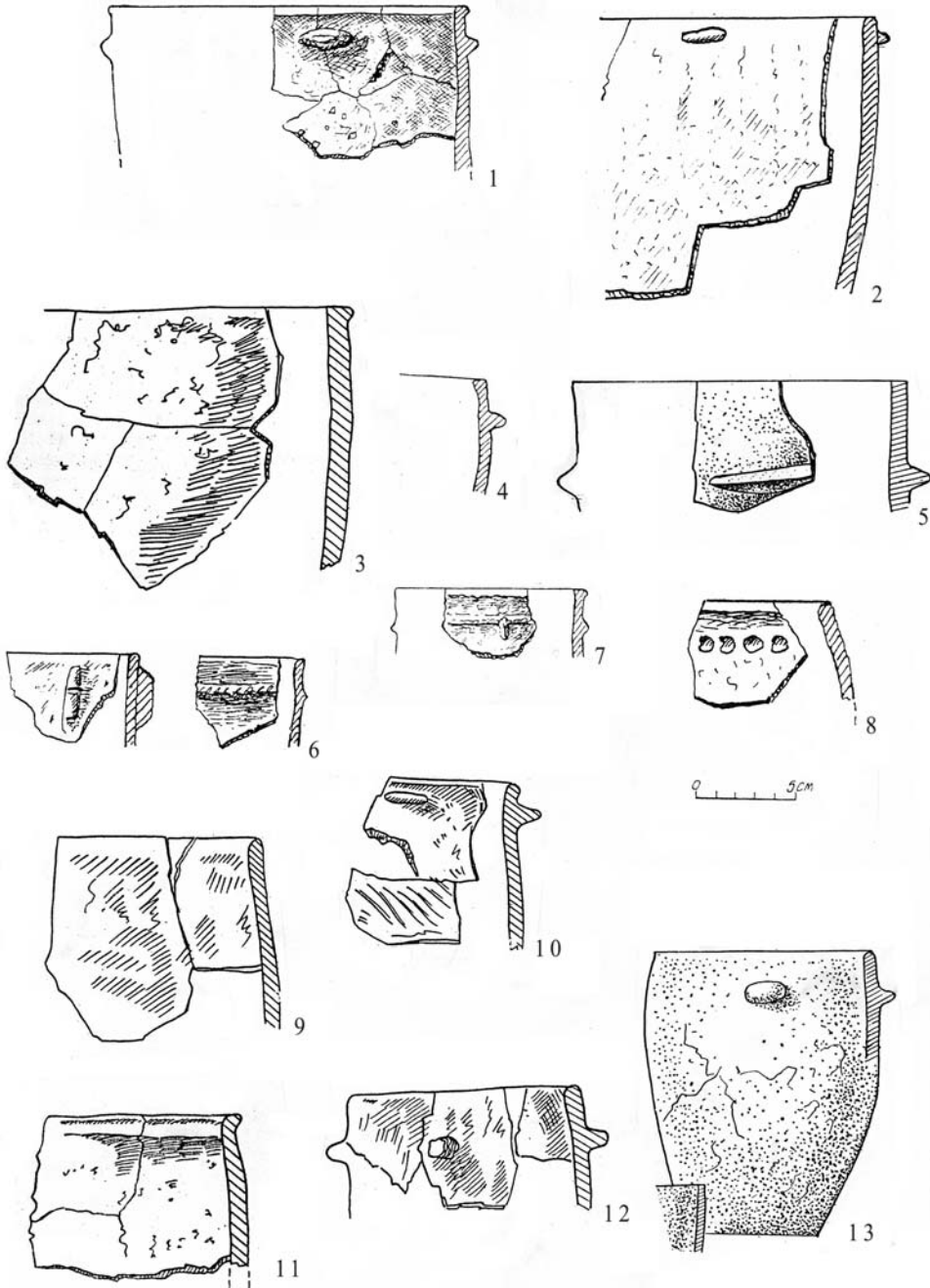

Рис.20. Уламки посуду Голіградської культури: 1, 2, 6, 8 – Текуча; 3, 9-12 – Городниця, городище; 4-5 – Заліски; 13 – Магала (за Л.Крушельницькою, 1993, Г.Смірною, 1969, 1976 та І.Свешніковим, 1964).

Крім виділених вище дев'яти класів споруд, існували, мабуть, і інші, поява і використання яких була пов'язана з різними соціально-майновими чи іншими станами в тогочасному голіградському суспільстві. Окремо стоїть питання щодо існування в носіїв голіградської культури будинків знаті й керівників їхньої спільноти (володарів), сліди яких, через відсутність планомірних розкопок, на цей час ще не віднайдені. Але непрямим доказом існування таких споруд для згаданої привілейованої верхівки тогочасного голіградського суспільства служать наступні спостереження:

1- наявність розгалуженої і добре продуманої (за наперед розробленим планом) сітки городищ, спорудження й оборона яких мусіли відбуватися з одного центру. Без координації таких дій і централізованої оборони їх існування було б неможливе;

2- достатньо значний рівень архітектури й будівельної техніки в носіїв Голіградської культури (свідченням чого є низка монументальних, прямокутних у плані, споруд довжиною до 12 м в Теучій), який, за потреби, міг бути зреалізований і для зведення більш престижних споруд для голіградської знаті;

3- контроль над північнокарпатськими перевалами і, можливо, (якийсь час) над західним відгалуженням одного з найважливіших в Центральній і Східній Європі – Бурштиновим шляхом, який, прямуючи з Балтики до Причорномор'я, переходив із Західного Надбужжя на Подільську височину і вже звідти – по великому європейському вододілі – опускався до південнобузьких степів: ареалу пізньосабатинівської й Білозірської культур;¹⁹

4- значна концентрація на території поширення пам'яток Голіградської культури особливої категорії бронзових виробів – казанів, чаш, сітул і амфороподібних посудин, які в той час могли вважатися винятково цінними й престижними, а разом з тим, значна кількість предметів озброєння (мечів, бойових сокир, списів, дротиків та ін.) також може свідчити про відособлення чи, радше, виокремлення з голіградської спільноти певної соціально стратифікованої групи осіб та підрозділів для її охорони й забезпечення, яка могла дозволити собі ці, нерідко дорогі й вишукані, речі. Існування такої відокремленої спільноти, яка, як можна припускати, була носієм централізованої форми управління, передбачало в обов'язковому порядку спорудження відповідних її статусові не спо-

використовуватися для громадсько-ритуальних дійств.

¹⁹ Припускаємо, що, власне, ця місія – взяти під контроль найближчий до Голіградської культури відрізок Бурштинового шляху, а відтак бути розпорядником пропуску товарів та всього іншого цієї частиною шляху, і послужило ціллю просування голіградців вгору Збручем із виходом на горішне Погориння й Остріжчину, де вони, змішавшись із місцевим пізньокомарівським населенням (волинська група - за І. К. Свешніковим, 1990) залишили передмогилянську групу пам'яток. (До цього часу вважалося, що існував «...хронологічний стик обох культур і про можливість переростання волинської групи (комарівської культури-М.Б.) в культуру могилянського типу, виникнення якої слід, очевидно, віднести до VIII-VII ст. до н.е.» (Крушельницька, 1976, с.80; Свешников, 1990, с.86). Уже звідси, з верхів'їв Збруча, прилеглого Погориння й Остріжчини, окремі колективи носіїв Голіградської культури просувались у східному й південно-східному напрямку, досягаючи ареалів Білогрудівської й Білозірської культур та навіть взявши участь в утворенні найраніших чорноліських комплексів, про що свого часу писала Г. Смірнова (1987).

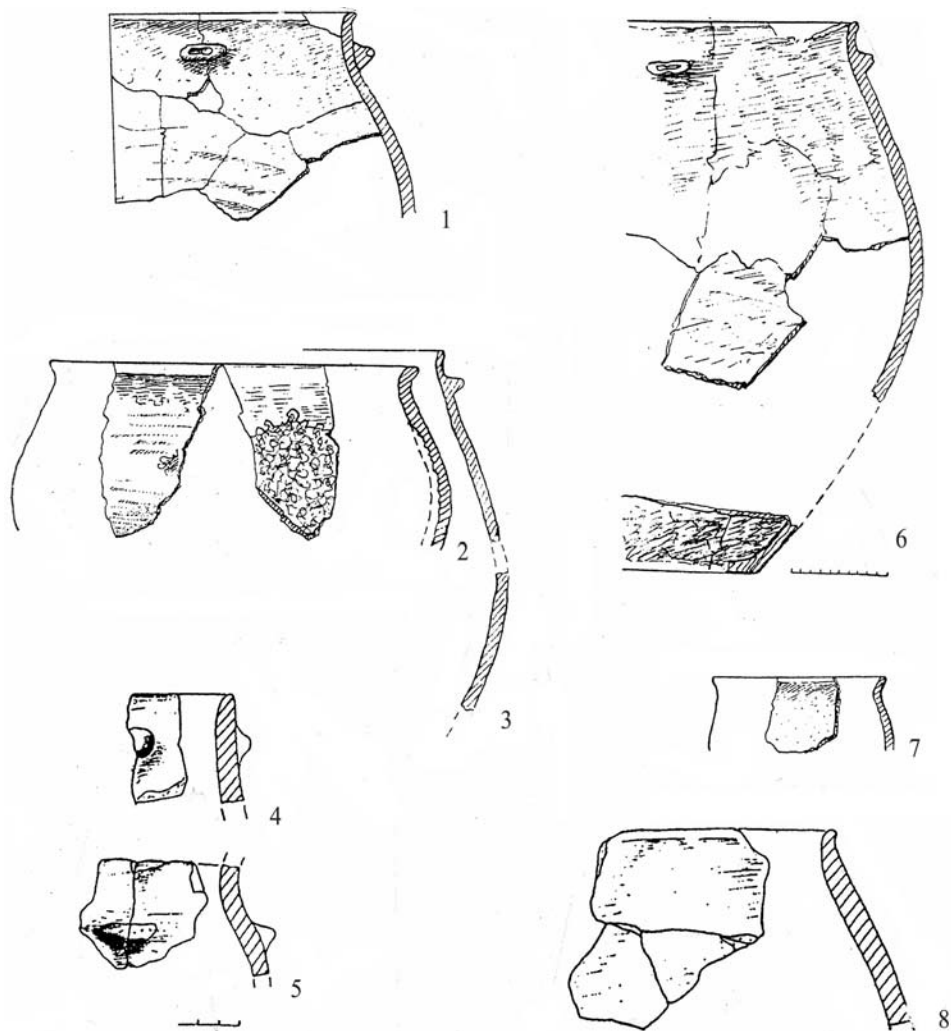

Рис.21. Уламки посуду Голіградської культури: 1 – Лоева (споруда I); 2, 3 – Лоева, (споруда II); 6 – Текуча (споруда I); 4-8 – Розгірче, городище (за Л.Крушельницькою, 1993 та автором).

руд, але й місць їх постійного проживання (т. зв. двір, або центральна садиба, на найвищій частині поселення з низкою споруд допоміжного призначення)²⁰, або ж їх тимчасового перебування (городище). Якщо буде остаточно доведена величезна продуктивність текучьких солевиварних центрів, яка давала змогу експортувати цей дорогоцінний продукт далеко за межі голіградської території (а колосальні об'єми розбитого при солевиварюванні керамічного посуду нібито опосередковано можуть вказувати на масштабність продукування солі для

²⁰ Мається на увазі приміщення для охорони, обслуги, можливо, служителів культу тощо.

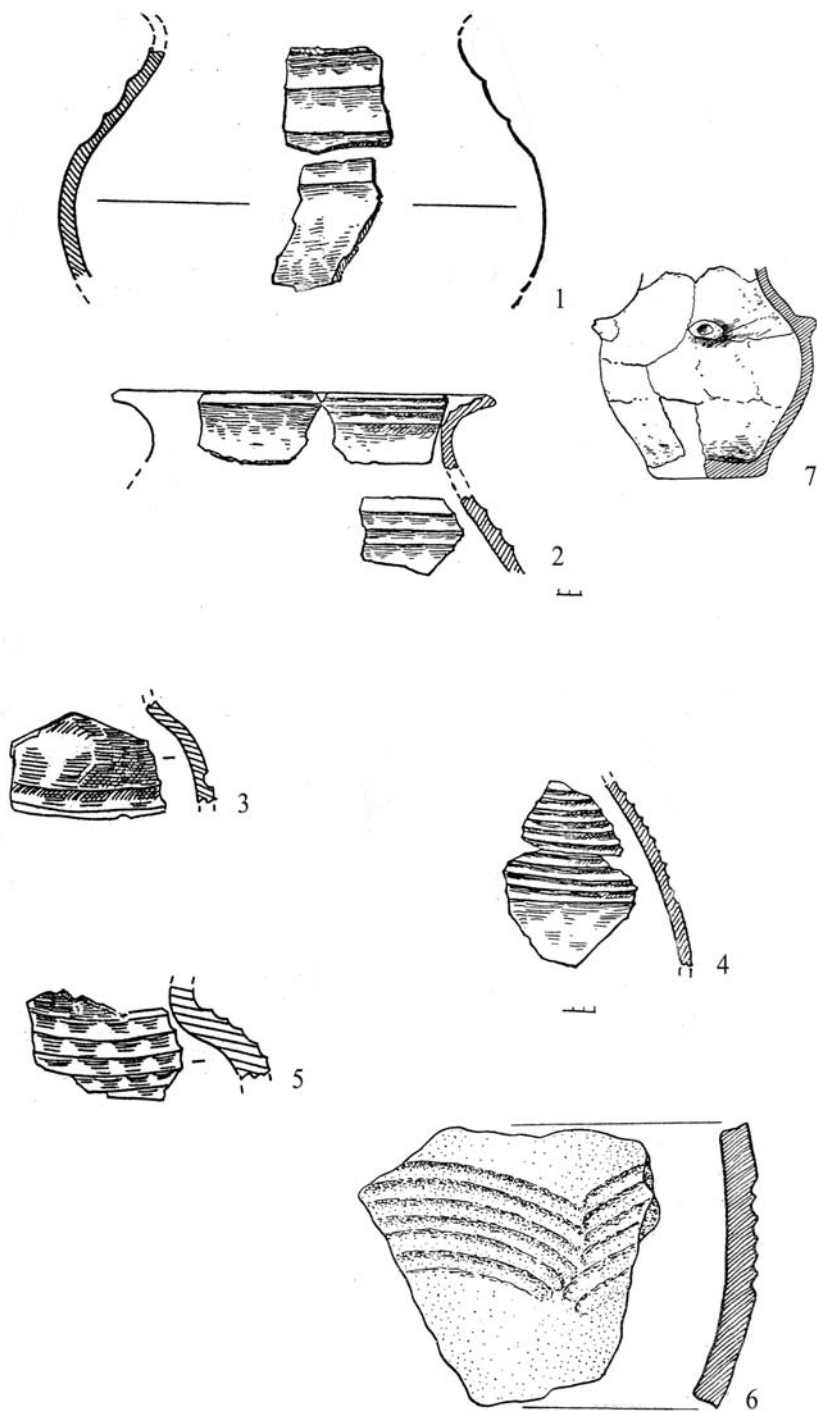

Рис.22. Уламки посуду Голіградської культури: 1, 2, 4 – Лоева (споруда I); 3-5 – Городниця, городище; 6 – Лисичники, городище, 7 – Сопіт, могильник (за Л.Крушельницькою, 1985; 1993; Ю.Малеєвим, 1988; 1990).

цих міжкультурних торговообмінних трансакцій), то постане питання правомірності порівняння збагачення місцевих голіградських володарів із володарями в історичному Гальштаті, які збагатилися, власне, за рахунок торгівлі сіллю (про рівень заможності, якого сягнула місцева еліта історичного Гальштату, свідчать, як відомо, тамтешні могильники, які мають значну кількість особливо багатих захоронень).

2. Матеріальна культура: класифікація окремих категорій речового інвентаря

Керамічний посуд Голіградської культури (нелискований і лискований)

Для Голіградської, як і для будь-якої іншої археологічної культури, одним із найважливіших завдань є класифікація здобутого матеріалу, насамперед керамічного посуду. Для Голіградської культури першим це зробив Я. Пастернак, виділивши в ній «п'ять головних типів посуду».²¹ У наступні роки до проблем класифікації керамічного посуду Голіградської культури звертались у своїх працях Л. Крушельницька (1976, с.29-33), І. Свешніков (1964, с.46-52), Г. Смірнова (1976, с.28-32), Ю. Малеев (1988, s.108-109), М. Бандрівський (1998, 2003, 2009) та ін.

В основу пропонованої класифікації покладено традиційний поділ на класи з подальшим поділом на види, підвиди. Взяті до опрацювання колекції голіградської кераміки походять із низки поселень Верхнього Придністров'я, які досліджувались як у передвоєнний період (Новосілка Костюкова, епонімні Голігради), так і в перші повоєнні десятиліття (Заліски, Магала, Бовшів, Городниця, Сопіт). Більш різноманітні й краще задокументовані матеріали походять із відносно недавно досліджених поселень (1990-ті рр.), таких як: Лосва, Текуча, Космач, Розгірче).

Увесь проаналізований керамічний матеріал поселень Голіградської культури ділимо на два великі класи: клас А: посуд з нелискованою поверхнею; клас Б: посуд з лискованою поверхнею.²²

²¹ Дослівно: «...В кераміці з усіх названих розкопів і окремих знахідок вирізняється п'ять головних типів: 1) амфори з півкулястою та стіжкуватою горішньою частиною, злегка розхиленими вінцями і двома вухками. Колір тих амфор завжди чорний, блискучий, орнамент жолобкований. Формою вони дуже нагадують італійські ранньогальштатські вази типу Villanova. 2) миски широко розхилені, тільки всередині чорні, блискучі, прикрашені звисаючими від вінців концентричними жолобкованими або ритими півколами. Верх вінців інколи буває карбований, на дні всередині хрест з двох пар жолобків. Простіші миски не чорнені і не орнаментовані. 3) низькі вази у вигляді плескатої кулі із злегка розхиленим горлом та чотирма великими, зсередини витисненими гудзками довкола вичеревка, які обведені знизу концентричними жолобкованими півколами. 4) горщики у вигляді стрункого вазонка з пальцевим орнаментом угорі вінців. 5) черпаки-кухлі, низькі, вальцоваті із злегка вгнутими боками і дуже великим , високо понад край посудини вистаючим вухом, що закінчується невеличким ріжком. Анатогічні форми є тільки в кераміці т.зв. «скитів-орачів» на західному Поділлі, а їхніх прототипів слід шукати в іллірійському культурному крузі...» (Пастернак, 1961, с.280-281).

²² В основу такої класифікації (системи розподілення об'єктів) було покладено традиційний поділ на класи нелискованої й лискованої кераміки із подальшим поділом на види, на основі аналізу форми, технології виготовлення та орнаментациї посудини (одна з останніх розробок на цю тему: Крав-

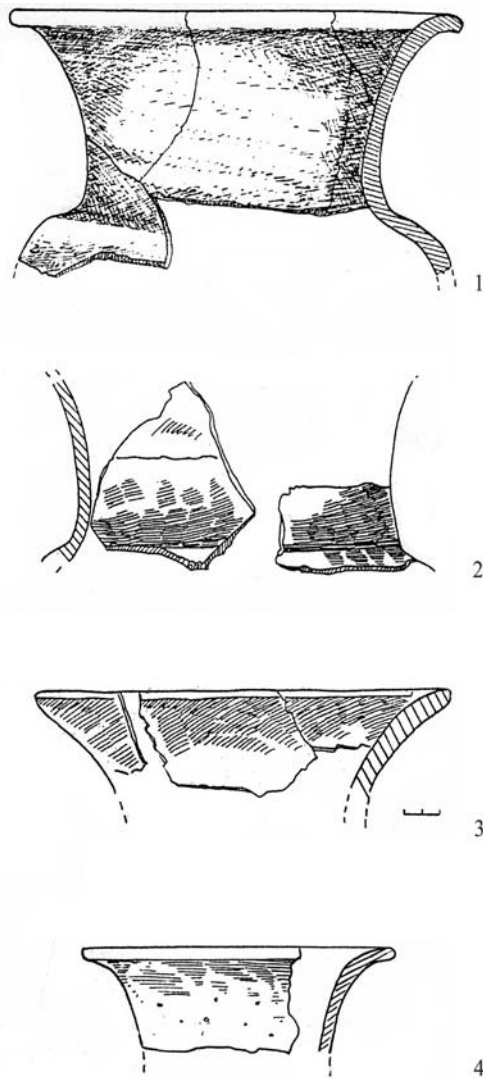

Рис.23. Уламки амфор Голіградської культури: 1 – Текуча III; 2 – Городниця, городище (споруда №3 на розкопі VI); 3 – Городниця, городище (споруда 5); 4 – Текуча.

Клас А: посуд нелискований (види I-XIV)

У межах класу А виділено 14 видів нелискованих посудин із низкою підвидів в окремих з них.

Вид I. Посудини банкоподібної форми середніх і великих розмірів. Представляють собою один із найбільш поширених різновидів посуду. Наприклад, на краще дослідженому на сьогодні поселенні голіградської культури в Текучій III біля Косова експедицією Л. Крушельницької виявлено близько 1300 посудин банкоподібної форми, з яких близько 80% мають гудзи під вінцями, а 35% - ошершавлену в специфічний спосіб поверхню, вкриту розмащистими й густими «розчісами». Дослідницею виділено дев'ять варіантів банкоподібного посуду (Крушельницька, 1993, с.85, 92). Залучивши до аналізу схожі за формою посудини з інших голіградських пам'яток (у т. ч. розкопаних автором – Підгородці, Розгірче, Заліски, Колодрібка), виділено чотири основних підвиди.

Підвид 1. Грубостінні, в основному, посудини з майже вертикальними або легко нахиленими до середини стінками, що закінчуються заокругленими, рівно зрізаними або ледь відхиленими назовні краями вінця. У більшості таких посудин 2-3 см нижче краю вінця симетрично розміщені 4 продовгасті гудзи-опертя (рис. 19, 1, 4). На пам'ятках раннього періоду розвитку Голіград-

ченко, 2011). Те, що при такому підході увага надана саме технологічним особливостям посудин, пояснюється тим, що вони максимально відображають і підпорядковані функціональному навантаженню того чи іншого виду посуду, що на інтерпретаційному рівні надає інформацію про належність виду тій чи іншій культурній традиції, а також про господарство і, сумарно, суспільний устрій. Причому, окремий вид посуду, так і група його критеріїв, що трапляються на посудинах різних видів, може бути хронологічним показником (Кравченко, 2011, с.46).

ської культури поверхня таких банкоподібних посудин ошершавлена скісними або вертикальними «розчосами», натомість на пізніх (наприклад, на посудинах із городища в Розгірче й поселення в Залісках – рис. 19, 3), гладка. Зрідка на пізніх голіградських пам'ятках банкоподібні горщики прикрашали нижче вінець наліпним карбованим пружком із відтисками пальця, як на посудині з городища в Кривче. Відомі на сьогодні тонкостінні форми банкоподібних посудин під вінцями також оздоблені наліпним (гладким або карбованим) валиком, рядком витиснутих ямок або ж вертикально наліпленими гудзками.

Підвид 2. Широкогорлі посудини банкоподібного профілю, у яких легко зазначена шийка, яка плавно переходить у прямі вінця з легко відхиленими назовні краями (інша назва: «банкоподібні плавно профільовані»). У споруді 1 з Лосвої, у якій банкоподібні горщики переважали, найбільші з них (у т. ч. діаметром до 43 см) мали ошершавлену «розчісами» зовнішню поверхню, в той час, як посудини такого ж банкоподібного профілю, але менших розмірів (частину з них можна віднести до розряду тонкостінних), мали виключно гладку поверхню.

Підвид 3. Прямостінні горщики середніх розмірів на широкому стійкому денці, вінця у яких оформлені у вигляді чотирьох «пелюсток»

Вид II. Широкогорлі банкоподібні горщики з опуклими

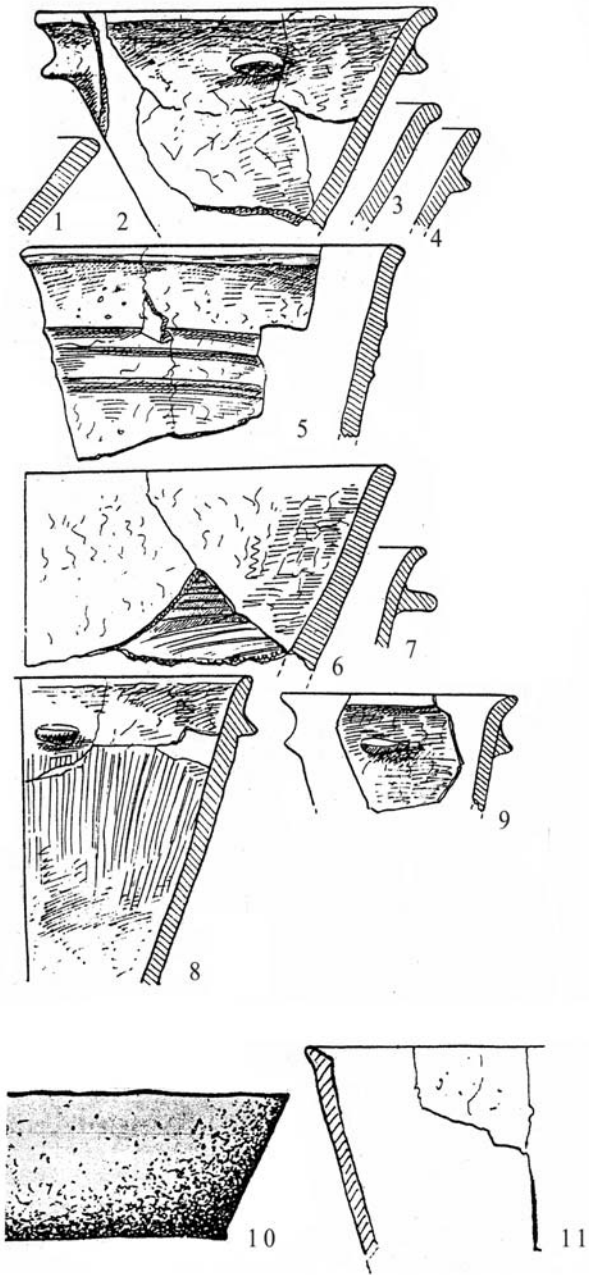

Рис.24. Уламки конічних посудин Голіградської культури: 1-9 – Текуча III; 10 – Городниця, городище (за Л.Крушельницькою, 1993).

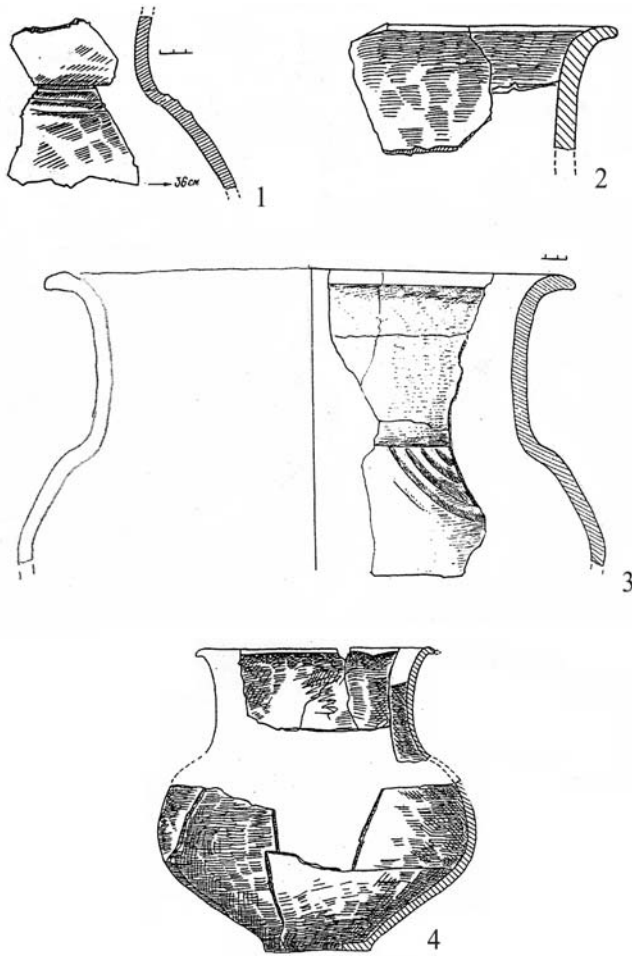

Рис.25. Уламки амфор, корчаг Голіградської культури: 1,3 – Текуча III; 2 – Городниця, городище (споруди 4 і 5); 4 – Городниця, городище (за Л.Крушельницькою, 1993).

боками. З поселення Текуча III походить майже ціла посудина розглядуваного підвиду, діаметр вінець якої становить 42 см (Крушельницька, 1993, С.85, Рис.42,8). Поруч був виявлений ще один майже цілий горщик аналогічної форми, але замість гудзів нижче вінець він мав відтягнутий досить грубий пружок. Цілком аналогічну за формою велику посудину з опуклими боками, завуженим горлом і короткими, майже прямими вінцями виявлено в Текучій I (рис.21, 6). Горщик цього виду «...з коричневою у сірі плями погано заглаженою поверхнею мав домішаний у тісто червоний шамот, що надало йому строкатого вигляду». (Крушельницька, 1993, с.72, рис.33,3). Про існування розглядуваного підвиду горщиків у пізній період розвитку Голіградської культури свідчать матеріали розкопок у Розгірчу.

Вид III. Вузькогорлі посудини в основному середніх розмірів з чітко виділеною короткою шийкою й плавно або різкіше відігнутими назовні вінцями. На даний момент вони відомі лише з двох стаціонарно досліджених голіградських пам'яток: з розкопок Л.Крушельницької у Бовшеві біля Бурштина і з розкопок М. Бандрівського на городищу в Розгірчу.

Вид IV. Широкогорлі посудини середніх і малих розмірів з s-подібним профілем вінець і плавно опуклими бочками. Із поселення в Залісках біля Жидачева й з матеріалів горизонту Магала IV походять посудини з рівно сформованим краєм, а з могильника в Буківні, городища в Кривче і з поселення в Городниці – схожі за профілем посудини, але з пелюсткоподібним краєм вінець.

Вид V. Посудини середніх розмірів класичної тюльпаноподібної форми, які серед посуду Голіградської культури вперше виділив І. Свешніков (Свешніков, 1964, с.48-49, табл.ІІ, 21). Окремі посудини оздоблені під вінцями парно розміщеними округлими наліпами, інші – наскрізними проколами під краєм (Крушельницька, 1993, с.69, рис.30, 6; с.72, рис.33, 2). Посудини такого вигляду дослідниця виділяє в третю групу кухонних горщиків Текучої ІІ, «...у яких край вінець дуже розхилений... Серед них багато посуду з червоною внутрішньою або зовнішньою поверхнею або нерівномірно обпаленою, від чого колір стінок дістав червоні або сірі плями» (Крушельницька, 1993, с.77, рис.38, 3).

Вид VI. «Конічна група посуду» - під такою назвою вперше в голіградській культурі на матеріалах із солевирибничого поселення Текуча ІІІ Л. Крушельницька виділила зо два десятка уламків горщиків, як вважалось, рідкісної (для голіградської культури) форми. З огляду на відсутність у віднайдених фрагментах таких посудин нижніх частин і донець (що досі вимагає окремого пояснення) повністю зреконструювати їх форму не вдалося (рис. 24). За цілілими зразками дослідниця виділяє 7 варіантів конічних посудин (Крушельницька, 1993, с.87, рис.43). Справді, виявлені на поселенні Текуча ІІІ конічні посудини різняться між собою, в основному, за трьома морфологічними ознаками: 1-за профілем стінок (одні з них пологіше опускаються до дна, інші – різкіше (рис. 24, 2, 5); 2-формою країв вінця, з яких більшість заокруглені, інші – потоншені або відтягнуті назовні (рис. 24, 3,8); 3-за діаметром, більшість із яких сягає 23-30 см (рис. 24, 1, 8). Хоча трапляються й менші за розміром – до 14 см (рис. 24, 9) і значно більші, діаметр яких сягає 50 см, а товщина стінок доходить до 2 см (рис. 24, 6). Припускаємо, що якась частина з цих конічних посудин може виявитися пустотілими трапецієподібними денцями-опорами від посудин іншої форми. Про ймовірність такого припущення свідчить той факт, що зовнішні стінки однієї з таких конічних посудин ззовні гладкі, натомість внутрішня поверхня – ошершавлена «розчосами» (Крушельницька, 1993, с.87, рис.43, 8; с.88), тобто прийомом, який застосовувався виключно для зовнішніх поверхонь посудин.

Вид VII. Біконічні посудини великих розмірів. Досі засвідчені лише на двох пам'ятках, які відносяться до раннього (Текуча І) і пізнього (Сопіт) періодів розвитку голіградської культури (Крушельницька, 1976, с.32, рис.11, 10; 1993, с.72, рис.33, 1). Так, текуцька біконічна посудина при діаметрі вінця 33 см, сягала в діаметрі 45 см, а діаметр бочків сопітської посудини – близько 44 см.

Вид VIII. Двовухі амфороподібні посудини середніх і малих розмірів. У більших посудин з опуклобіконічними боками діаметром до 25 см маленькі вушка розміщені внизу плічок. Вушка на розглядуваних посудинах найчастіше бувають петель часті, як, наприклад, на екземплярі з Бовшева і та на посудинах з Лосевої. Хоча трапляються й округлі в перетині вушка, як, наприклад, на посудині з пох.№63 Сопітського могильника (Kruselnicka, 1979, p.79, Abb.III, 5). Іноді такі вушка наліплені парами з маленькими наскрізними отворами, мабуть, для підвішування. Те, що розглядуваного вигляду посудини могли підвішувати (або ж вушка на краю посудин могли використовувати для прикріплення покришки з органічного матеріалу) свідчить і фрагмент ще однієї посудинки з Бовшева

І. В одному ряду з цими амфороподібними посудинами стоїть (хоч і відмінна від них за формою) банкоподібна посудинка з Залісок біля Жидачева, поверхня якої зверху донизу вкрита пролискованими паралельними смугами (Крушельницька, 1976, с.31, рис.10, 10; 1979, р.84, Abb.VI, 4).

Вид ІХ. Широкогорлі приземисті посудини з профільованою горловиною й відігнутими назовні вінцями (інша робоча назва – макітроподібні). Рідкісний вид посудин засвідчений матеріалами пізньоголіградського горизонту Магала ІV (дослідниця відносить такі посудини до ваз – Смирнова, 1976, с.25, рис.6, 13; с.29), а також на поселенні Текуча ІІІ. Екземпляр розглядуваної форми Л. Крушельницька відносить «...скоріше (до) мископодібних посудин, але виконана так, як усі кухонні горщики. Вона приземиста (діаметр вінець 22 см, приблизна висота 15 см – М.Б.) з грубими стінками...Крім жорстви і шамоту, глина містить кварц» (Крушельницька, 1993, с.87, рис.43, 15; с.88).

Вид Х. Корчаги. Посудини середніх розмірів із старанно заглаженою, іноді місцями підлискованою поверхнею (рис. 25). Характеризується високо піднятими заокругленими бочками й різким переходом від плічок до високого горла з легко розхиленими назовні вінцями. На даний час такі форми посуду відомі з двох, віддалених між собою, місцевостей: Городниці біля Городенки (рис.25, 4) та із Сопітського могильника (Крушельницька, 1976, с.32, рис.11, 6).

Вид ХІ. Миски. Виділено чотири підвиди. *Підвид 1*-миски частіше товстостінні з конічними або ледь вигнутими назовні стінками і з рівно зрізаним по краю прямими заокругленими або потоншеними на кінцях вінцями. Зрідка прикрашені по краю вінець карбами (рис. 26, 1, 9), а ззовні під ними – низкою округлих вдавлень. *Підвид 2*-миски із плавно або різкіше загнутими досередини вінцями (рис. 26, 2, 4) можуть бути прикрашені на краях карбами або псевдовитими канелюрами, а зсередини – наліпленими невеличкими опуклими грудочками-«перлінками», як на екземплярі з Магали ІV. Посередині денця в окремих мисках присутнє глибоке півсферичне вдавлення. *Підвид 3*-рідкісний тип мисок із конічними або півкруглими стінками й розвернутими або відігнутими назовні краями вінць. Досі такі посудини відомі лише з Городниці і Чортівця. *Підвид 4*-старанно вироблені миски середніх розмірів з пелюсткоподібним краєм вінць (рис.26, 5-7). Відомі з поселень в епонімних Голіградах, Городниці й Чортівцю (Придністровське Поділля й Покуття), тобто в основному ареалі формування голіградських старожитностей.

Вид ХІІ. Черпаки й кухлі (рис. 28, 1-3). Виділено чотири підвиди. *Підвид 1*-глибокі кухлики з високо піднятими бочками й короткими легко розхиленими назовні вінцями та широким петельчастим вушком. Вони відомі в трьох екземплярах з горизонту Магала ІV. В одному варіанті вушко ніби «втиснене» у плічка й вінця посудини, від чого вона в плані дістала серцеподібну форму з викоченими назовні краями. В інших випадках – вушко прикріплене на максимальній опуклості тулуба (рис. 28, 1-3). *Підвид 2*-глибокі опуклобок (в середній частині) кухлики з піднесеним понад край вінець вушком, як у посудинки із Залісок і, можливо, з Бовшева І. *Підвид 3*-опуклобок круглдонні черпачки з s-подібним профілем стінок і піднесеним понад край вушком на зразок екземпляру з Бов-

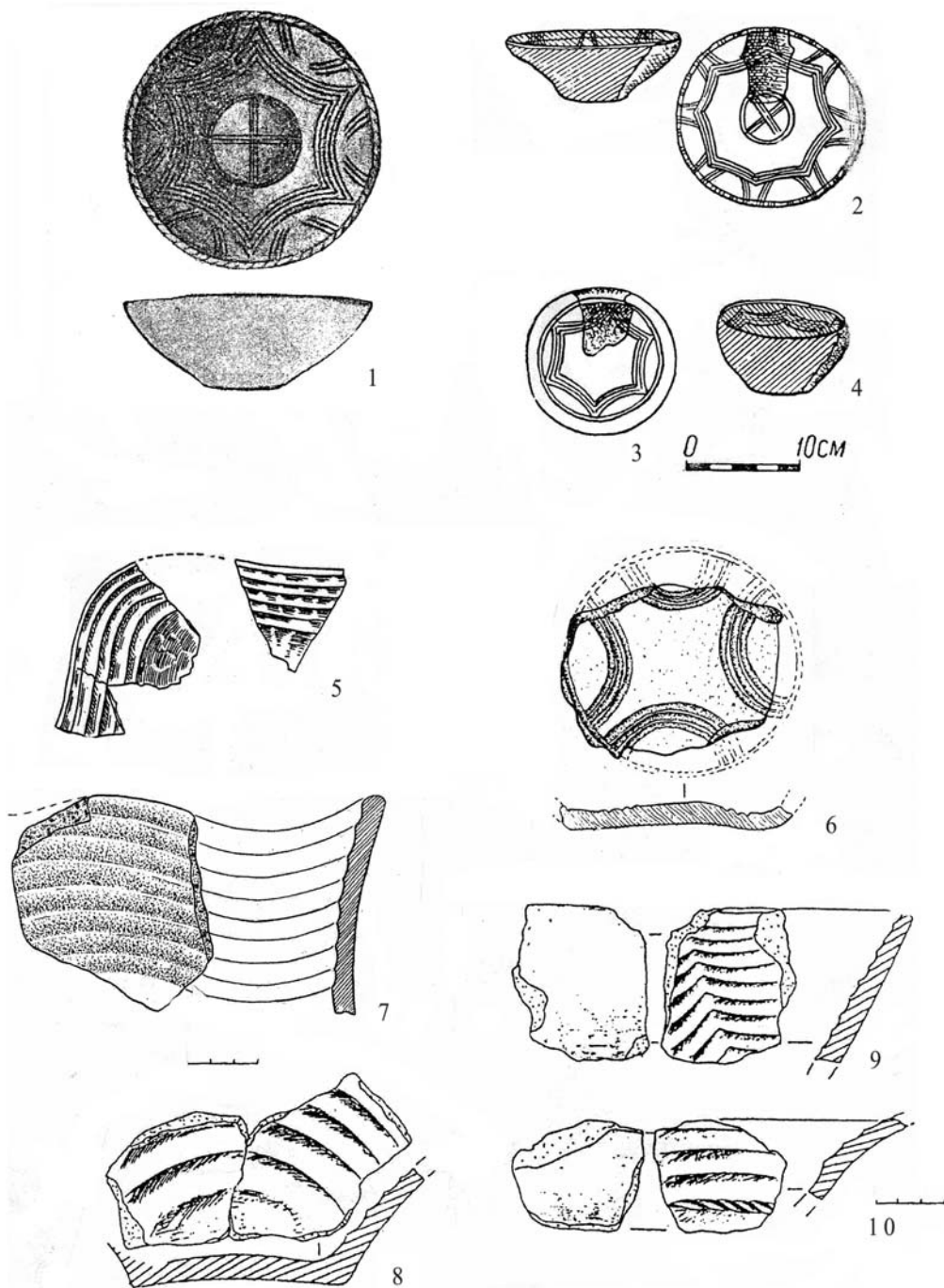

Рис.26. Уламки чорнолискованого посуду Голіградської культури: 1-4 – Голігради, Новосілка-Костюкова; 5 – Городниця, городище; 6 – Кривче, городище; 7 – Лисичники, городище; 8-10 – Розгірче, городище (за Л.Крушельницькою, 1993; Ю.Малеєвим, 1988; 1990 та автором).

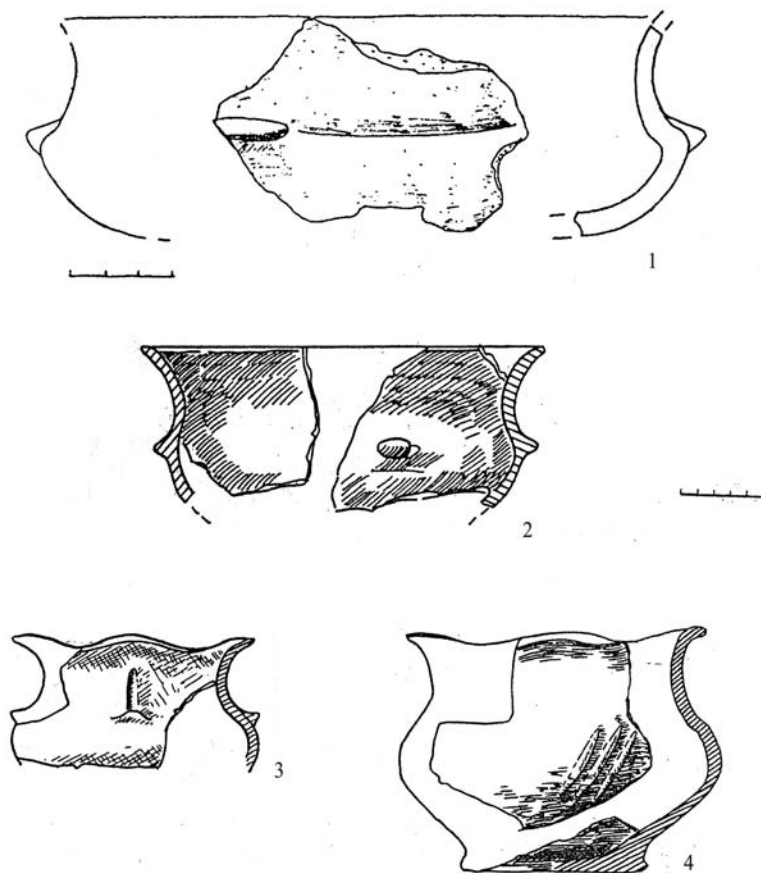

Рис.27. Фрагменти ваз Голіградської культури: 1 – Розгірче, городище; 2-3 – Городниця, городище (спороди 4 і 5); 4 – Бовшів-I (за Л.Крушельницькою, 1993 та автором).

шева I. Підвид 4-опуклобокi черпачки малих розмірів із мініатюрним вушком, яке верхнім краєм прикріплене до вінець (врівень з ними), а нижнім – до бочка.

Вид XIII. Мініатюрні посудинки. Представлені чотири підвидами: мисочки з прямими або нахиленими досередини вінцями (підвид 1); кубочки з прямими стінками і рівним або пелюстко подібним краєм (підвид 2); опуклобокi горщички (підвид 3) і, врешті, черпачки (підвид 4).

Вид XIV. Посуд нетипових і рідкісних форм та орнаментаций. До цього підрозділу відносимо маленьку біконічну посудинку з горизонту Магала III, яка сформована на високій пустотілій ніжці, на плічках має два горизонтально прикріплені вушка (для підвішування) і прямі, легко нахилені досередини вінця. Бочки в місцях максимальної опуклості прикрашені широкими скісними вглибленнями, які віддалено нагадують канелюри. До рідкісних форм відносимо також фрагмент орнаментованого кубка з горизонту Магала III з високими легко розхиленими вінцями, круглодонну посудинку з Городниці з пелюсткоподібним

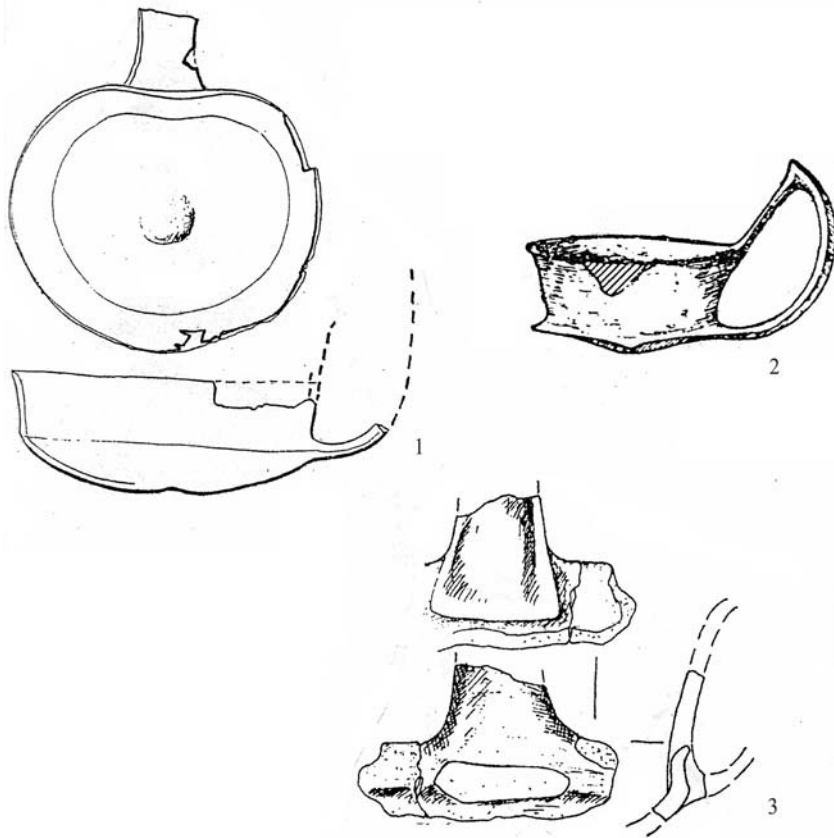

Рис.28. Черпаки Голіградської культури: 1 – Гірське (колишнє с.Іспас Горішній), городище; 2 – Городниця, городище; 3 – Розгірче, городище (за Я.Пастернаком, 1961; Л.Крушельницькою, 1993 та автором).

краєм вінець, керамічне цідилко з горизонту Магала IV та низку бочків амфор або амфоро подібних посудин із заглаженою поверхнею, яка прикрашена врізним геометричним орнаментом, у т. ч. заповненим білою пастою.

Клас Б: посуд лискований (види I-VI).

У межах класу Б виділено 13 видів лискованих посудин із низкою підвидів у кожному з них.

Вид I. Амфори. На пам'ятках Голіградської культури найбільшу кількість різновидів лискованих амфор знайдено експедиціями Л. Крушельницької в Текучій у Покутсько-Буковинських Карпатах та в Городниці на Дністрі. Найбільше різноманіття цих посудин простежено на солевиробничому поселенні Текуча III і лише поодинокі знахідки розглядуваного виду посудин на сусідніх поселеннях Текуча I і Текуча II (рис. 23). Інші форми амфор (які не фіксувалися на вищезгаданих текучьких пам'ятках і не були відомі з розкопок Г. Смірної в Магалі) виявлені Ю. Малеевим на городищах в Лисичниках та Кривче, а також в результаті розкопок Л. Крушельницькою на еталонному (у плані стратиграфії) солевиробничому поселенні Магала IV.

робничому поселенні в Лоєвій біля Надвірної в передгір'ї Карпат. Розкопками ж М. Бандрівського нового солевиробничого поселення в Космачі на Косівщині та на городищі в Розгірчу на Стрийщині в передгір'ї Східних Бескидів доповнено відому на сьогодні низку голіградських лискованих амфор (рис. 15, 3).

Виділено чотири підвиди голіградських лискованих амфор.

До *підвиду 1* віднесено посудини середніх і великих розмірів, спільною рисою яких є вертикальна шийка, роздуті боки й виразно зазначений виступ, що відмежовує шийку від плічок. *«Це, - як пише Л.Крушельницька,- основна модель цього типу посуду, щодо якої застосовувалися різні прийоми декору чи конструювання деталей. Втім, їх моделювання теж не було ідентичним. Насамперед, амфори відрізняються величиною, грубістю стінок, висотою шийки, а також опуклістю тіла»* (Крушельницька, 1993, с.88). Найбільша з амфор підвиду 1 (з діаметром вінець 48 см і діаметром боків близько 53 см), мала високу, піднесену вертикально шийку, і лише край вінець були розхилені назовні. На плічках посудина прикрашена півциркульними, добре пролискованими канелюрами (рис. 25, 3). Уламки ще однієї амфори розглядуваного підвиду знайдено експедицією дослідниці на поселенні в Городниці (рис.25, 4).

До *підвиду 2* віднесено посудини схожої конфігурації, але з тою різницею, що шийка в них хоч і підноситься вертикально, але вінця помітно розхилені назовні. Вперше на цю особливість розглядуваного підвиду посудин звернула увагу першовідкривач Текучої (Крушельницька, 1993, с.88-89). Одна з краще збережених амфор із Текучої цього підвиду має вінця й бочки однакового діаметру – близько 32 см. Інша посудина розглядуваного підвиду з Текучої III, яка на плічках прикрашена трьома сантиметрової ширини канелюрами (рис. 23, 1, 4), сягала в діаметрі 36 см (Крушельницька, 1993, с.90, рис.45, 4). Те, що амфори розглядуваного підвиду 2 з підгірських районів Українських Карпат поширилися аж на Придністров'я (або ж навпаки), свідчить знахідка частини схожої за формою посудини в заповненні споруди-3 в Городниці біля Городенки, причому діаметр боків городницької амфори також був більш-менш однаковим із її діаметром – від 33 до 35 см (рис. 23, 2-3). Верхню частину ще однієї, але – меншої за розмірами амфори підвиду 2, яка мала діаметр вінець 24 см, також було знайдено в Городниці, але вже в споруді-5 (Крушельницька, 1993, с.113, рис.62, 8). Вповні схожу за формами посудину було знайдено на поселенні Текуча I в споруді-1 (Крушельницька, 1993, с.72, рис.33, 9).

До *підвиду 3* віднесено лисковані амфори середніх і великих розмірів, характерною ознакою яких є роздуті округлі боки, виразно зазначений виступ, який відмежовує шийку від плічок, і високе звужене вгорі горло з відігнутими назовні вінцями. Про форму й величину вінець на ранніх амфорах розглядуваного підвиду сказати щось певне не можемо. Наприклад, найбільша з відомих на сьогодні амфор розглядуваного типу з розкопу IV в Городниці (із втраченими краями вінець) сягала в діаметрі 40-42 см. Примітно також, що в передгірській і гірській зонах Карпат амфор даного підвиду досі не виявлено (відомі зразки таких посудин сконцентровані на пам'ятках придністровської частини Покуття й Західного Поділля). Однак, на пізніх голіградських пам'ятках вінця в такого

вигляду посудин не лише короткі й розвернуті назовні, як на екземплярі з ІV-го горизонту Магали й Новосілки-Костюкової з розкопок Я. Пастернака, але є й видовжені, й відігнуті назовні під прямим або навіть гострим кутом, як це, наприклад, бачимо на посудині зі споруди-5 з розкопок Л. Крушельницької в Городищі або з розкопок Ю. Малеева на городищу в Кривче.

До підвиду 3 слід, мабуть, зараховувати й посудини зі схожим профілюванням тіла, які на бочках і в нижній частині плічок прикрашені скісними або ж, рідше, вертикальними, густо розміщеними канелюрами, як, наприклад, з Городищі та Кривче. Приблизно такої форми і в схожий спосіб прикрашені амфори підвиду 3 могли з'явитися на Верхньому Придністров'ї, як припускає частина дослідників, щойно в пізньому періоді розвитку голіградської культури.

Сьогодні, після проведених автором розкопок в Космачі, де було виявлено низку форм, які можуть трактуватися як прототипи амфор підвиду 3 і які за формою майже тотожні амфорам типу 3Ва з Граніщесті (Laszlo, 1994, s.250 (A), 1-3; s. 302, РІ.ІІ-3Ва), очевидно, що говорити про привнесення цієї форми посуду вже в остаточно сформованому вигляді на Верхнє Придністров'я немає підстав. Саме тут – на Косівщині та в неподалік розташованій Сучаві - у місцевих матеріалах вдається простежити витoki даної форми посудин.

До лискованих амфор *підвиду 4*, на окремішність якого теж вперше звернула увагу вищезгадана дослідниця -1993, с.88) зараховано відносно невеликі посудини із сильно опуклими, майже кулястими бочками, які на переході до вертикальної (принаймні внизу) шийки мають все той же виразно вимодельований виступ, що відмежовує шийку від плічок. На бочках такі посудини часто прикрашені скісними глибокими канелюрами, вертикально наліпленими гудзиками, або ж взагалі – зокрема, амфори малих розмірів – позбавлені будь-якого декору. З'ясовано, що більш пишне орнаментування мали саме великі лисковані амфори, які на бочках прикрашали гудзиками, а під ними – нанесеними тонкими вглибленими лініями півциркульні фігури.

До *підвиду 5* зараховуємо лисковані амфори (в основному великих і дуже великих розмірів, які на сьогодні виявлені виключно на солевиробничому поселенні в Лоевій), особливістю форми яких є сильно опуклі, майже сферичні боки, бокаті плічка, завужена вгорі шийка й плавно розхилені назовні вінця (Крушельницька, 1993, с.64, рис.28, 3-4). З огляду на оригінальність форми розглядуваний підвид лискованих амфор можна було б назвати лоевським (рис.22, 1-2). В пізньому періоді розвитку Голіградської культури віддаленою (в часі і територіально) реплікою на цю форму можна назвати невелику амфору (рис. 22 7) з пох.№8 могильника в Сопоті (Kruselnicka, 1979, P.79, Abb.III, 1). Характерною особливістю ранніх зразків розглядуваного підвиду амфор є те, що на бочках і шийці частина з них вкрита пасмами вузьких або широких горизонтальних канелюр (наприклад, ширина канелюр на найбільшій амфорі з Лоевої сягає 4 см, у той час як діаметр бочків - близько 43 см, а діаметр вінець - 28-29 см (рис. 22, 1).

Горизонтальні канелюри на шийках амфор, зазначає з цього приводу Л. Крушельницька, не характерні для Голіградської культури, а притаманні для раннього гальштатського періоду значно південніших регіонів, які, наприклад,

Б. Гензель визначив як культурні групи з «чистою канельованою керамікою», представлені пам'ятками типу Віртоп, молдавською групою, знахідками з Мунтенії, Добруджі і Болгарії (Hensel, 1976, Taf.12, 10; 41, 1-3, 8; Крушельницька, 1993, с.68). Мабуть, поширювався цей стиль декору з двох боків Карпат і сягнув, з одного боку, кишинівсько-корлетенської групи ранньогальштатського періоду в Молдавії (Мелюкова, 1961, Рис.15, 1, 2; 22, 23 та ін.), з другого – по Тисі аж до північних кордонів сучасної Угорщини, де горизонтальні канелюри бачимо на амфорах із місцевості Нагіккало Телеколдаль (Kemencei, 1982, Abb.3, 8; Abb.10, 1, 6). Втім, на згаданій пам'ятці в Нагіккало Телеколдаль горщики мають також численні розчіси, а також - подібно до лоевських – широкі, горизонтально зрізані краї вінець. Ця пам'ятка в Угорщині добре датована шляхом порівняльного аналізу з комплексами, які супроводжуються бронзовими виробами горизонту Кісапаті-Ленгельтоті (і цілковитою відсутністю пізніших матеріалів) на період кінця BrD-першою половиною НаА (Kemencei, 1982, s.91; Крушельницька, 1993, с.68).

Підвид 6. Великі посудини на зразок амфор, характерною особливістю яких є різко профільовані вінця, які розхилені відразу від плічок (тому, шийка, як така, у таких посудин відсутня) (Крушельницька, 1993, с.72, рис.33, 6; С.78, рис.39, 1; с.90, рис.45,1). Досі відомі винятково з низки поселень в Текучій, де діаметр таких лискованих посудин сягав 42 см і 55 см.

Підвид 7. Посудини середніх і великих розмірів, особливою ознакою яких є біконічність боків. Наприклад, такого підвиду амфора з Чортівця (кол. Назаренкове), діаметром близько 44 см, була прикрашена в місцях максимальної опуклості боків кілька рядовим пасмом «переплетених» між собою канелюр (Крушельницька, 1993, с.95, рис.48,6). Натомість, амфора з Кривче – з різким біконічним зламом боків мала вкриту скісними канелюрами лише нижню частину (Maleev, 1988, s.110, рис.12, 8). Іноді амфори розглядуваного підвиду, але більш делікатної форми в місцях біконічного зламу боків мають відтягнутий гудз із вертикальним наскрізним отвором, як це бачимо на прикладі посудини з Бовшева (Kruselnicka, 1979, р.82, Abb.V, 2). Схожі за формою біконічні посудини відомі на пам'ятках найбільш східного вияву Голіградської культури й групі Граніцешті (Laszlo, 1994, s.249, fig.29, 6; s. 281, fig.61, 1). З огляду на відсутність біконічних форм у гірських і передгірських районах поширення Голіградської культури можемо припустити, що поява в ній цього підвиду посуду була зумовлена відносною близькістю ареалу пам'яток Висоцької культури, у якій такі біконічні форми становлять одну з найхарактерніших ознак висоцького керамічного комплексу (Бандрівський, 2002, с.39, рис.16, 1-2; с.51, рис.20, 2; с.109, рис.36, 2).

Підвид 8. Посудини великих розмірів з різко профільованими зумисне потовщеними боками s-подібного профілю, які прикрашені широкими скісними канелюрами. Шийка таких посудин, яка вкрита рядами паралельних канелюр, переходить у відігнуті назвні вінця. Досі такі посудини відомі лише з однієї з найбільш ранніх голіградських пам'яток – солевиробничому поселенні в Космачі (Бандрівський, 1999, с.204, рис.5, 7, 9-11).

Вид II. Амфорки малих розмірів. Характерною особливістю посудин і посудинок розглядуваного виду є їх широко «роздуті» боки (які мають опуклий або біконічний профіль) і відігнуті назвні вінця. Для екземплярів підвиду 1 характерними є округлі бочки, звужене коротке горло, що разом із плавно відігнутими вінцями нагадує s-подібну форму (рис. 15, 3). Натомість, для посудин підвиду 2 притаманною є дещо вища й стрункіша, інколи звужена вгорі шийка й нерідко гостро реберчасті (біконічного профілю) бочки. Для амфорок раннього періоду розвитку Голіградської культури (кінець періоду VrD-НаА1) характерним є кількарядовий хвилеподібний декор (ряди поєднаних між собою гірляндоподібних фігур), які наприклад, вкривають бочки посудин з пох.№1, 2, 3 із кургану III могильника пізньобронзового періоду в Буківні, дослідженим Іваном Бриком у 1931 р. (ZOW, X, 1935, 23). Власне, ця й інша кераміка (наприклад, з пох.№7 в кургані IV цієї ж Буківни) й дала підстави свого часу Я. Пастернакові висловити припущення про віднесення цих захоронень до пам'яток типу Голіград, Новосілки-Костюкової, Магали III і IV та ін. (Пастернак, 1961, С.281), з чим невдовзі, погодилася Г. І. Смірнова (Смирнова, 1976, с.129). Територіально близькі аналоги до форм і орнаменталії амфорок із кургану III Буківни вбачаємо в матеріалах із Замкової Гори в Ужгороді (Гранчак, Балагурі, 1972, с.116, рис.1,4). Натомість, для пізньоголіградських амфорок з інших місцевостей (Новосілка-Костюкова) характерними є вертикальні, густо розташовані канелюри, тобто мотив, який у періодах НаВ1-поч.НаВ3 став домінуючим в оздобленні парадної кераміки багатьох культур Подунав'я і Карпатського басейну. Той самий вектор впливу простежуємо і на лискованих амфорках із Залісок біля Жидачева та з городища в Розгурче, перша з яких прикрашена на зламі бочків півциркульними канелюрами, а друга – трьома симетрично наліпленими рельєфними «реберцями» (рис. 15, 3), форма яких, як і стиль розгірчанської амфорки вцілому, тяжіє до тогочасних культур Середнього Подунав'я.

Вид III. Вази. Столові широкогорлі посудини в основному середніх розмірів. Усіх їх об'єднує s-подібний профіль тіла, висока шийка й плавно відігнуті назвні вінця. Такі посудини часто прикрашені: на плічках – симетрично розміщеними відтягнутими або наліпленими гудзками (рис. 27, 1-3), а на бочках або на шийці – скісними канелюрами. Причому краї вінець в одних випадках рівні (підвид 1), а в інших - оформлені у вигляді пелюсток (підвид 2). Наприклад, прямі аналогії до посудин з пелюсткоподібним краєм чисельно представлені в групі Граніцешті (Laszlo, 1994, s.253, fig.33, 1-5).

Вид IV. Горщики-вази. Доволі рідкісний вид опуклобоких посудин середніх і великих розмірів з коричневою або чорною лискованою поверхнею, характерною особливістю яких є високі прямі вінця, часто – рівно зрізані по краю. Посудина такого вигляду із Залісок сягає в діаметрі 27 см, а дві посудини з Бовшева I – приблизно по 16 см (рис. 27, 4). У вже згадуваній групі Граніцешті є посудини з подібним профілем (із високими прямими вінцями), але бочки у них – ледь опуклі (Laszlo, 1994, s.305, Pl.V, Tip.6B), тоді як у верхньодністровських посудин – сильно роздуті.

Вид V. Миски середніх і великих розмірів. Усі відомі на сьогодні екземпляри – орнаментовані, причому орнамент виконаний врізними лініями, канелюрами або ж наліпками. Посудини поділено на два підвиди: миски підвиду 1 мають рівний край вінець, миски підвиду 2 – пелюсткоподібний, наприклад, із горизонту Магала III, Городниці і Лисичник (рис. 26, 5,7). Миски кожного з виділених підвидів поділяються на варіанти, основною ознакою для їх виділення є форма стінок і вінець посудин. Так, для лискованих мисок варіанту «а» притаманні прямі стінки, для мисок варіанту «б» – ледь опуклі стінки й загнуті досередини вінця, для варіанту «в» – миски з розвернутими назовні вінцями. Орнаментальні мотиви є двох типів: 1-на внутрішніх стінках мисок нанесені врізними лініями або канелюрами півциркульні «гірлянди», які закомпоновано з групами коротких ліній, а на дні миски – великий хрест, вписаний у коло, як на екземплярі з Новосілки-Костюкової (рис. 26, 1); 2-півциркульні гірлянди, у тій самій техніці, лише у верхній частині внутрішньої поверхні стінок, а по краях дна – чотири симетрично розташованих півкола, як на інших лискованих мисках з Новосілки-Костюкової (рис. 26, 1-3). Іноді густо розташованими паралельними рядами канелюр вкрита значна частина стінок всередині мисок, часом – аж до дна, як на фрагменті однієї з таких посудин з Розгірча (рис. 26, 8). Що ж до аналогій, то кількорядові канелюри у вигляді «гірлянд» наносили на внутрішні стінки лискованих мисок носії багатьох спільнот Карпато-Балканського регіону. З територіально найближчих назвемо численні оздоблені в такий спосіб екземпляри з групи Граніцешті (Laszlo, 1994, s.250, fig.30, 1-2; s.252, fig.32, 2-3).

Вид VI. Черпаки. Відносно рідкісний, на пам'ятках голіградської культури, тип посуду. Відзначається великою старанністю виготовлення, естетично довершеною формою, збалансованими пропорціями як окремих елементів, так і виробу в цілому. На сьогодні на голіградських пам'ятках Верхнього Придністров'я відомо всього три таких екземпляри. Морфологічні особливості останніх дають підстави розділити їх на два підвиди. До *підвиду 1* відносимо тонкостінні, старанно виготовлені посудини на округлому денці з розширеними до верху стінками і великим петельчастим вушком з невеличким гудзком-опертям для великого пальця на верхньому згині (Пастернак, 1961, с.280, фото). Особливістю черпака з Городниці, який відповідає цим параметрам, є рельєфний відігнутий пасочок внизу чаші, який плавно переходить у нижній край вушка (рис. 28, 2). До черпаків підвиду 2 зараховуємо дуже плиткі широкогорлі посудини з високопіднесеним понад край широким петельчастим вушком, легко відігнутими назовні вінцями й ледь зазначеним денцем у вигляді маленького півсферичного заглиблення ззовні по центру на черпакові з Гірського (рис. 28, 1). Перелом бочка в таких черпаків виразно зазначений на переході від верхньої до нижньої частини (Крушельницька, 1993, с.119, рис.66, 1; с.120). Близькі паралелі черпакам підвиду 2 знаємо в групі Граніцешті (Laszlo, 1994, s.255, fig.35, 1-2). Усі відомі на сьогодні голіградські лисковані черпаки віднесено до пізнього вияву цієї культури. Чи існувала розглядувана група посуду в ранній період Голіград (кін. BrD-НаА1), на сьогодні не маємо матеріалів.

Металевий посуд у носіїв Голіградської культури (одно- і двовухі казани, чаші)

У різні роки на території поширення пам'яток Голіградської культури виявлено низку місцезнаходжень, в основному – «скарбів», рідше – випадкових поодиноких знахідок, які, крім побутових предметів того часу включали також цілі або фрагментовані металеві посудини. З огляду на те, що майже у всіх випадках вдалося встановити не лише їх форму, але й типову приналежність, видається можливим запропонувати наступну їх класифікацію. Отже, зважаючи на морфологічні особливості кожної із збереженої металеві посудини (та з огляду на можливе її функціональне призначення) ділимо їх на три групи: казани (12 екз.), чаші (7 екз.) і сітули (2 екз.).

Перша група металевих посудин: казани. Віднесено посудини з п'яти «скарбів»: із с. Озеряни (2 казани) та с. Кунисівці (5 казанів з одного місцезнаходження + 1 нововідкритий екземпляр)²³ Івано-Франківської області, с. Волока (1 казан) Чернівецької області, с. Неділиська (1 казан)²⁴ та Базиївка Львівської області (фрагменти 2 казанів). Натомість, усі верхньодністровські казани за низкою ознак можна поділити на три типи. Оскільки всі вони більш-менш однакові за розмірами й мають конусоподібне чи округле тіло (яке на частині екземплярів не збереглося), то основним критерієм їх відмінності між собою виступають кріплення для ручок. Цю ознаку одним із перших увів у свою класифікацію казанів Г. фон Мерхарт (1952). Натомість, такі ознаки казанів як форма денця (плоске чи вгнуте), орнаментация (лише ззовні під краєм вінець чи по всьому тулубу) та ін., вважаємо другорядними ознаками.

До найпоширенішого **першого типу казанів** відносимо 8 посудин: два казани з Озерян (рис. 31), чотири (з шести) казанів із Кунисівць і по одному з Неділиськ і Волоки (табл. 3). У всіх цих посудин кріплення для ручок є хрестоподібним спареним подвійним (рис. 30, 1-4). Згідно з класифікацією Г. фон

²³ На сьогодні «скарб» з Кунисівць на Покутті є одним із найбільших віднайдених у Центральній Європі. Кунисівцький «скарб» складався з п'яти, вкладених один в другий, казанів, які були виявлені на відстані 76 м від правого берега Дністра на глибині 0,9 м (Przybyslawski, 1892, S.30-31). Казани мають округле або конусоподібне тіло, плавно нахилені до середини вінця і нестійке дно (на одній з посудин – підлатане, див.табл. 3). З двох протилежних країв над вінцями підносились по дві пари округлих вушок, у які були просунуті кінці дугоподібних ручок, які на кінцях були загнуті у вигляді приплюснутих гачків (рис. 29, 1-2). На трьох кунисівцьких казанах ручки-антаби гладкі (рис. 30, 3-4), на четвертому – тордовані (рис. 29, 2), на п'ятому – відсутні (рис.30, 2). Самі вушка мають вигляд подвійної хрестоподібної пластини (в одному випадку – з відокремленим кріпленням), яка припасована до зовнішньої сторони вінця за допомогою 3-5 заклепок з опуклими головками. На вушках і на з'єднаних з ними хрестоподібних кріпленнях присутні рельєфні ребра жорсткості (Przybyslawski, 1892, s.32; Бандрівський, 1994, с.116).

²⁴ У науковій літературі склалася вже історіографічна традиція відносити «скарб» з Неділиськ до Висоцької культури. Однак, після виділення основних критеріїв останньої надалі зараховувати Неділиський «скарб» до висоцьких старожитностей, немає підстав, оскільки ця територія межиріччя Гнилої Липи і Дністра знаходилась поза ареалом поширення пам'яток Висоцької культури. Останні компактно згруповані лише на вододілі й верхів'ях Гнилої і Золотої Лип, Стрипи й Серету, а південніше – у середній течії цих річок (тобто, на широті Неділиськ), ні висоцьких поховань, ні будь-яких інших слідів існування тут Висоцької культури, досі не виявлено.

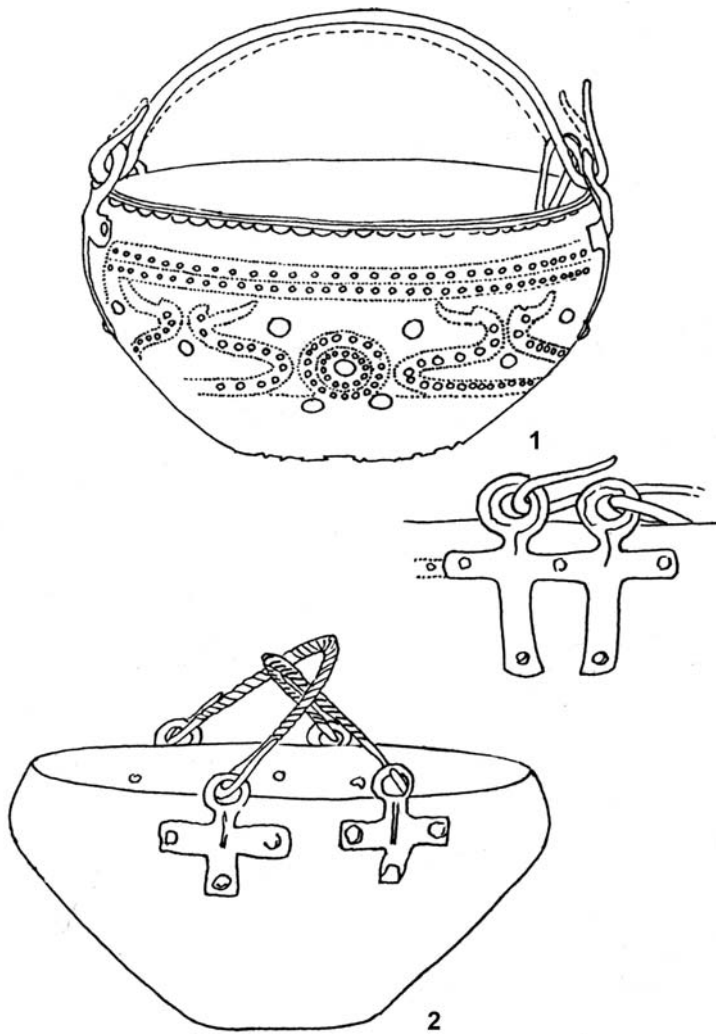

Рис.29. с.Кунисівці Городенківський район Івано-Франківська область. Два бронзових казана Голіградської культури зі «скарбу» (за В.Пшибиславським, 1892).

Мерхарта вищезгадані верхньодністровські казани першого типу відповідають групі B1 (von Merhart, 1952, taf.1-2). Серед голіградських казанів першого типу виділяємо три варіанти. До *першого варіанту* відносимо посудини орнаментовані по всьому корпусу (рис. 29, 1) такого вигляду як кунисівецький казан №4 (за нумерацією В.Пшибиславського 1892 р.). До *другого варіанту* віднесено посудини, прикрашені вузьким паском геометричного декору ззовні під вінцями. Наприклад, такими є дві посудини з Кунисівець (рис. 30, 2,4) і одна - зі «скарбу» у Волоці (рис. 32). До *третього варіанту* зараховуємо неорнаментовані екземпляри, до яких належать по одному казану з Кунисівець (рис. 30, 3) і з Неділиськ.

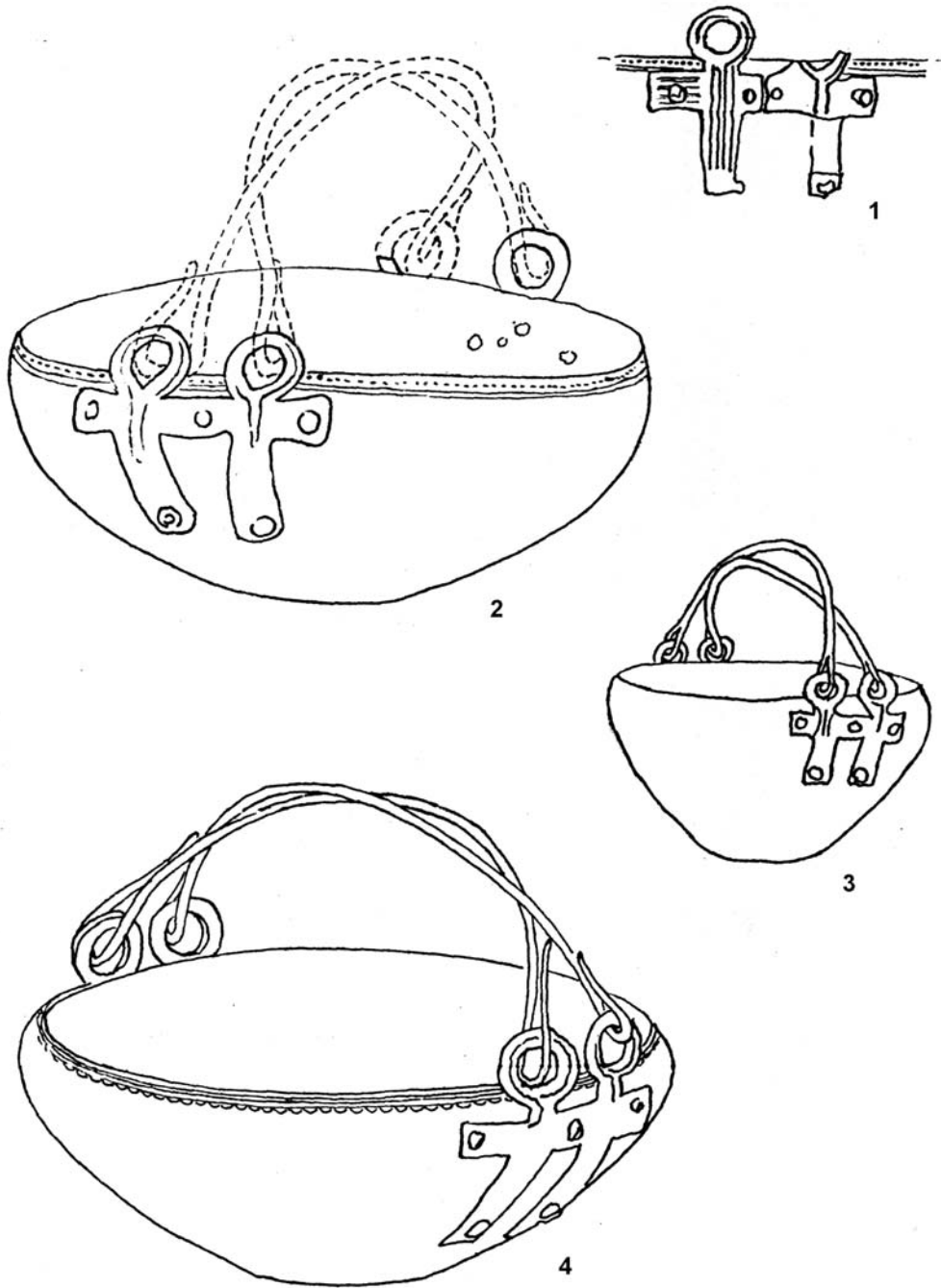

Рис.30. с.Кунисівці Городенківський район Івано-Франківська область. Три бронзових казана Голіградської культури зі «скарбу» (за В.Пшибиславським, 1892).

Табл. 3 Основні параметри бронзових казанів Голіградської культури.

№ п/п	Місцевість, де були виявлені скарби з казанами	Казан: основні параметри				
		діаметр (см)	висота (см)	діаметр дна (см)	форми кріплення і характер антаби	Додаткова інформація
1	2	3	4	5	6	7
1.	с. Озеряни Тлумацький р-н Івано-Франківська обл. казан №1	бл. 26	–	–	кріплення хрестоподібні, подвійні, спарені, антаби гладкі	–
2	– II – казан №2	бл. 20	–	–	– II –	–
3	с. Волока Глибоцький р-н Чернівецька обл.	23	16	–	кріплення хрестоподібні, подвійні, спарені, антаби тордовані	дно підлатане
4	с. Неділиська Перемишлянський р-н Львівська обл.	бл. 30	бл. 14	–	кріплення хрестоподібні, подвійні, спарені, антаби гладкі	
5	с. Кунисівці Городенківський р-н Івано-Франківська обл. (казан №1 найтептий)	22,5	12,5	8,3	– II –	Склад металу: міді – 87,14% цинку – 12,46% сліди олова
6	– II – (казан №2)	24	13	7,5	– II –	кілька разів підлатаний Склад металу корпусу (тут і далі за Przybys Ławski, 1892): міді – 88,25% цинку – 10,8% олова – 1,09% Склад металу заклепок ззовні: міді – 92,02% цинку – 5,68% сліди олова, цинку – 2,23% Склад металу латок казана: міді – 90,63% цинку – 8,66% олова – 0,54%

7	– II – (казан №3)	27,0 (за іншими даними – 26,5)	11,2	–	– II –	<u>Склад металу:</u> міді – 94,78% цинку – 5,21% олова – 0,18% сліди заліза
8	– II – (казан №4 питно-орнаментовий)	діаметр вінець 30 (за іншими даними – 29) максим. діаметр 34,5	13,5	дно пошкоджене, три ровики довкола денця	– II –	<u>Склад металу:</u> міді – 90,6% цинку – 9,96% сліди олова
9	– II – (казан №5)	34,5	14,7	13,5	кріплення хрестоподібні, подвійні, роздільні, антаби тордовані	<u>Склад металу:</u> міді – 88,64% цинку – 11,35%
10	– II – (казан №6)	бл.	–	–	кріплення хрестоподібне, одинарне	–

З огляду на поширення казанів групи В1 за класифікацією Г. фон Мерхарта (тип 1 для Верхнього Придністров'я), окремі їх екземпляри на півночі сягали узбережжя Балтійського моря й Данії, на заході – південнонімецьких областей і верхів'я Рони, на півдні – східноальпійської зони, на сході – Карпат і Верхнього Придністров'я. Причому, як показало картографування й статистичні підрахунки казанів групи В1 за класифікацією Г. фон Мерхарта, приблизно 70% із них походять із Карпатського басейну, причому 2/3 цих останніх концентруються у Східній Угорщині, у т. зв. Ніршегу та його околицях (von Merhart, 1952, р.11, karte 1, gruppe B1). Саме звідси походять найраніше казани типу В1, що датуються періодом НаА2 (Pataу, 1990, р.25-26; Kemenczei, 1996, S.80) і пов'язані в основному з металевою індустрією культур Гава і частково Кіятице (Pataу, 1990, р.28; Кобаль, 2006, с.96).

До **другого типу казанів** Голіградської культури відносимо один екземпляр із Кунісівець, який від інших чотирьох із цього ж скарбу відрізняється тим, що в нього хрестоподібні кріплення для ручок хоча й подвійні, але - відокремлені між собою (рис. 29, 2; табл. 3). Ця ознака була суттєвою і для Г. фон Мерхарта, який виділив такі казани – з відокремленим подвійним кріпленням – в окрему групу: В2а, зразки яких поширювалися в час культур урнових полів поховань (urnenfelderzeit) в основному в північній частині Європи і в Трансильванії, а один із пізніх зразків виявлений на Апеннінському п-ові (von Merhart, 1952, р.11, karte 1, gruppe B1).

І, врешті, до **третього типу верхньодністровських казанів** відносимо незначні фрагменти двох казанів із Базиївки та новознайдений казан із Кунісівець (рис. 33; 35-36). Ці посудини, на відміну від усіх інших мають для фіксації

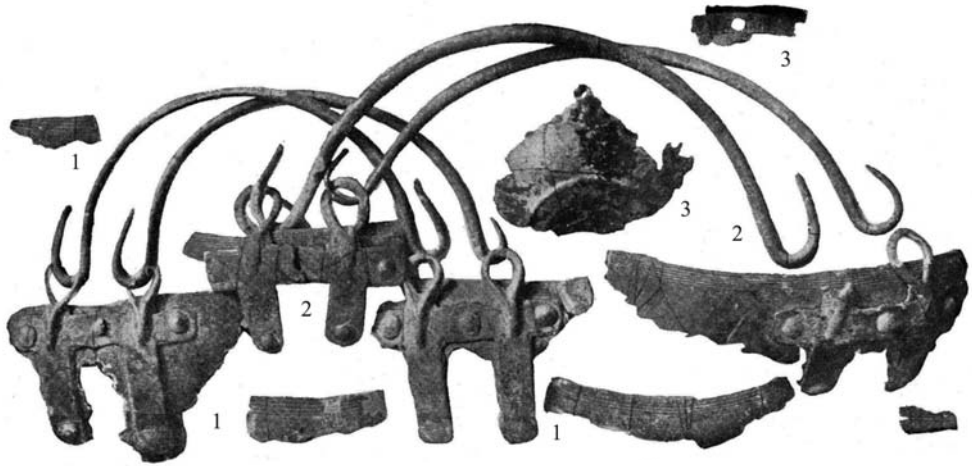

Рис.31. с.Озеряни Тлумацький район Іва-Франківська область. Фрагменти бронзових казанів зі «скарбу» (за Т.Сулімірським, 1938).

вухок-антаб лише по одному одиночному (а не подвійному) кріпленню (рис. 36). З огляду на те, що прямих аналогій новознайденому казану з Кунисівець та схожим до нього фрагментам із Базіївки неподалік Жидачева невідомо, вважаємо за можливе припустити їх місцеве виготовлення в котрійсь із голіградських металообробних майстерень Верхнього Придністров'я.

Питання хронології верхньодністровських казанів. Серед ознак, притаманних раннім казанам Верхнього Придністров'я (зокрема, екземпляру з Неділиськ), Й. Кобаль, услід за центральноєвропейськими дослідниками, вирізняє: 1-наявність гладких (а не тордованих, як на пізніших зразках) ручок; 2-відносно короткі пластини кріплення; 3-опуклі головки заклепок (Кобаль, 2006, с.95) і підтримує запропоноване нами віднесення Неділиського «скарбу», у т. ч. наявного в ньому казана, до періоду НаВ1 (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.227). З огляду на те, що в комплексі з казаном із Неділиськ була знайдена одночленна фібула з листоподібною спинкою, яка орнаментована мотивом дволезної сокири типу Рошітц-Саніслау, що датується від НаА2 до НаВ1 (Bader, 1983, р.29; 8.31; Кобаль, 2006, с.95), вважаємо за доцільне відносити металеві посудини з Неділиськ (як і увесь цей «скарб») до першої половини НаВ1.²⁵

До одного часу з неділиським казаном слід, очевидно, відносити й два казани з Озерян з округлою формою тіла, гладкими дугоподібними ручками-антабами й опуклими заклепками, тобто якраз із тим набором ознак, які з'явилися в казанах ще в періоді НаА2 (Kemenczei, 1984, СХСІV, b:3; 1996, р.80; Кобаль, 2006, с.96). Однак, орнаментация озерањських посудин, яка є типовою вже для

²⁵ Наявність у Неділиському «скарбі» залізної сокири й залізної наковальні не мусить, при цьому, насторожувати, оскільки залізні вироби, в основному кельти, ножі тощо стають відомими в Карпатському басейні у скарбах і похованнях уже в періодах BrD-НаА за П.Райнеке (Kacsó, 2001, s.234-235; Кобаль, 2006, с.95).

казанів раннього НаВ1, власне, й дає підстави співставляти їх у часі зі «скарбом» із Неділиськ.

Натомість, справа із датуванням «скарбу» п'яти казанів із Кунисівець, уявляється дещо складнішою. Так, без сумніву, чотири (з п'яти) казанів, які тут виявлені, відносяться до ранньої групи В1 за Г.фон Мерхартом. Однак, п'ятий кунисівецький казан – єдиний з тордованими ручками в цьому «скарбі» і який, до того ж, має широко розставлені і відокремлені одне від одного хрестоподібні кріплення (рис. 29, 2) належать у вищезгаданій класифікації німецького дослідника вже до хронологічно пізнішої групи В2а, що відзначав і сам вчений (von Merhart, 1952, р.5-6). Подальші дослідження й знахідки нібито підтвердили цю думку (Patay, 1996, р.29-30; Pate, 1998, р.366; Кобаль, 2006, с.96). Власне, по цьому – п'ятому, найпізнішому казані, який на Верхньому Придністров'ї не міг, мабуть, з'явитись раніше періоду НаВ3 і слід датувати час укриття відомого скарбу з Кунисівець, не відкидаючи при цьому припущення, що чотири інші казани з цього комплексу (рис. 29, 1; 30, 1-4) цілком вірогідно могли бути, щонайменше, в попередньому періоді, скоріш за все, у другій половині НаВ1.

Про дещо пізніше хронологічне положення Кунисівець відносно інших верхньодністровських «скарбів», скажімо, тих-же Озерян, Неділиськ чи Волоки може свідчити й те, що кунисівецький комплекс не включав, окрім казанів, жодної іншої речі. Якщо підтримати припущення про захоронення казанів у пізньобронзовий період з ритуально-магічною метою то, в такому разі, мусимо визнати, що під час укриття «скарбу» з Кунисівець (поч. НаВ3) ритуальні дієства з казанами на Верхньому Придністров'ї вже мали дещо інший характер, ніж це практикувалось раніше (НаВ1), коли захоронювали казани у «скарбах» з Озерян,

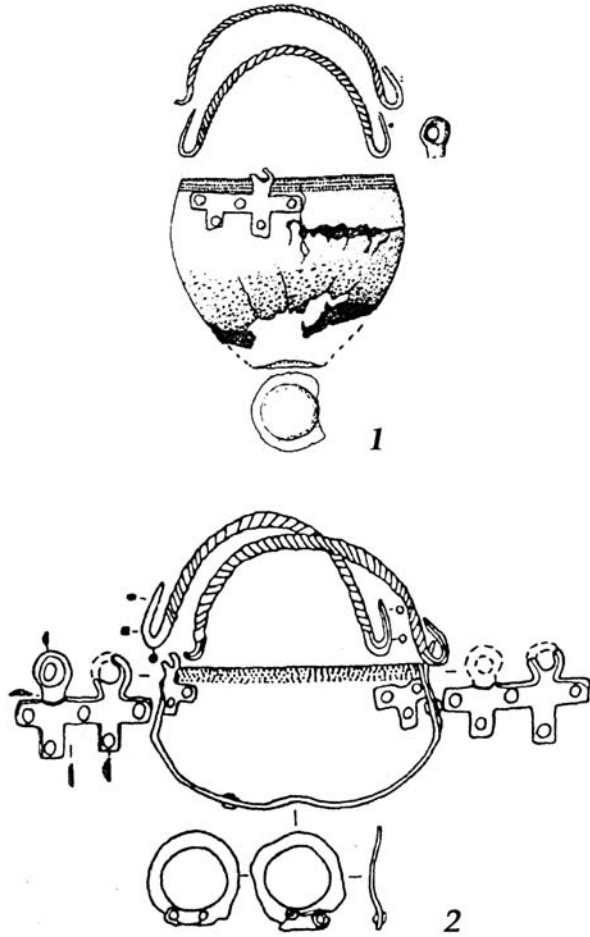

Рис.32. с.Волока Глибоцький район Чернівецька область. Рисунки бронзового казана за Й.Кобалем вгорі (2006) та Г.Смірноюю, В.Войнаровським внизу (1993).

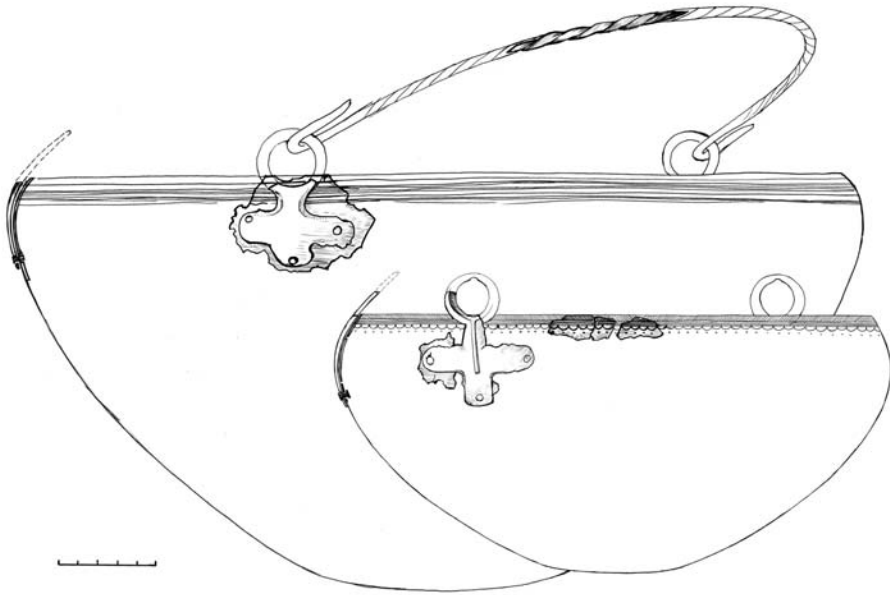

Рис.33. Базиївка, городище біля м.Жидачів Львівська область. Графічна реконструкція бронзових казанів зі «скарбу» (за М.Біликом).

Неділиськ і Волоки і які обов'язково включали також ще й інші предмети (чаші, кельти, ножі тощо). Зрештою, опосередковано про дещо пізніше положення Кунисівецького «скарбу» свідчить і зовнішній вигляд новознайденого – шостого казана з Кунисівець (рис. 35; 36), який, як і один з його попередників з цього урочища має відокремлене й одинарне (що є унікальним випадком взагалі) кріплення для ручок, яке за своїми морфологічними ознаками може трактуватися як пізній елемент на посудині.

Казан із Кунисівець, орнаментований у стилі Vogel-Sonnen-Motive в контексті причин його появи у Верхньому Придністрів'ї.

Слід визнати, що ця унікальна пам'ятка – пишно декорований казан зі «скарбу» в Кунисівцях (рис. 29, 1), до останнього часу так належно і не була оцінена. Про виняткове положення цього казана із зображенням голівок на граційно вигнутих лебединих шиях в оточенні солярної символіки свідчить хоча б те, що аналогів цьому орнаментованому казану, окрім поодинчих знахідок зі східноальпійської зони і Апеннінського п-ова (наприклад, казан з Veio біля Valle la Fata та орнаментаций ні паралелі з екземпляром з Este Rivoli та ін.- von Merhart, 1952, Taf.23, 1, 2-3, 5), не відомо. Навіть у Верхньому Потиссі, де працювало кільканадцять потужних металообробних центрів культур Гава й Кіятице й звідки, мабуть, походить більшість верхньодністровських казанів, у подібний спосіб – у стилі Vogel-Sonnen-Motive – орнаментованих казанів досі не виявлено. Разом із тим, саме у Верхньому Потиссі цей мотив «водоплаваючого сонячного птаха» присутній майже на всіх відроподібних бронзових сітулах типу Гойдубесермень

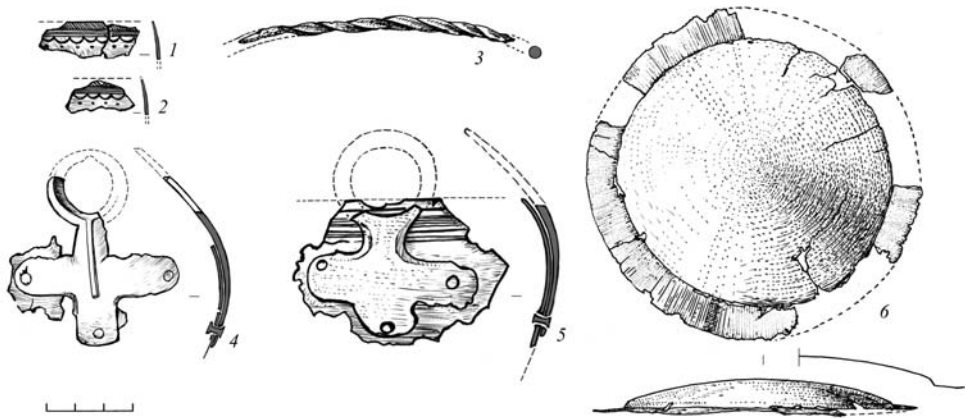

Рис.34. Базиївка, городище біля м.Жидачів Львівська область. Фрагменти казанів зі «скарбу» (рисунок М.Білика).

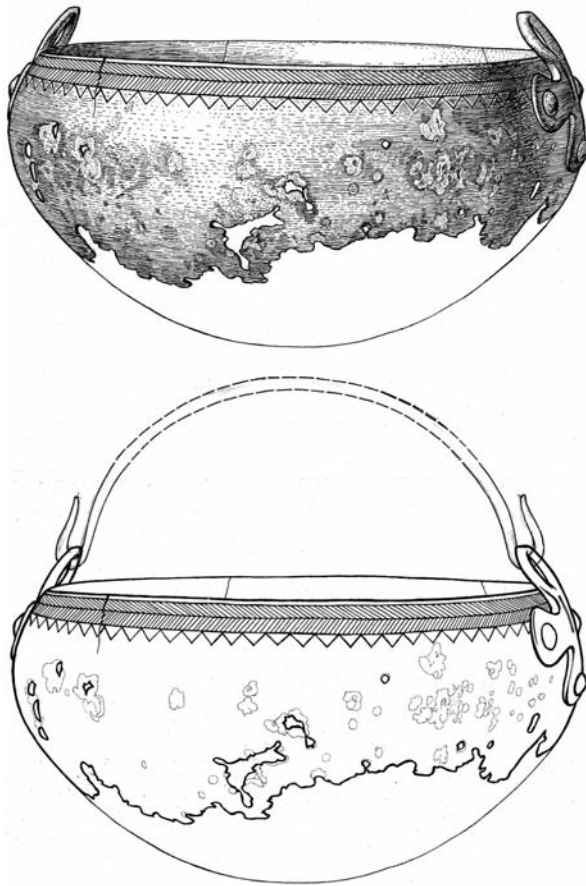

Рис.35. с.Кунисівці Городенківський район Івано-Франківська область. Зовнішній вигляд одновухого казана та прорисовка його декору (рисунок М.Білика).

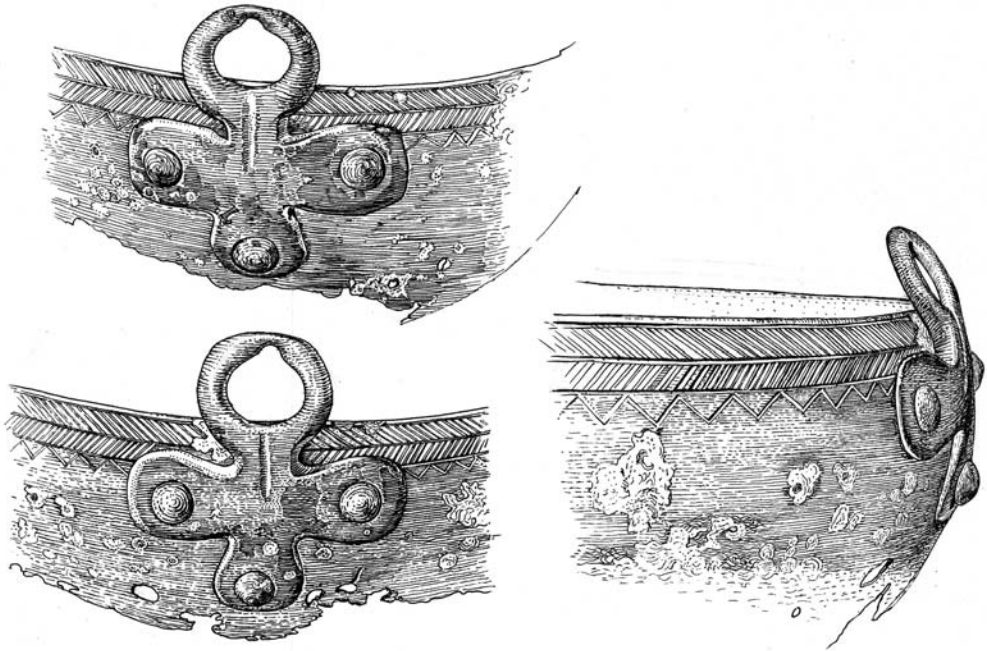

Рис.36. с.Кунісівці Городенківський район Івано-Франківська область. Загальний вигляд вушок казана в т.ч. в бічній проекції (рисунок М.Білика).

(von Merhart, 1952, Taf.20). А це ще раз підтверджує припущення про винятково релігійний зміст і самого сюжету «водоплаваючого птаха в солярній символіці», який представлений на одному з казанів із Кунісівців (рис. 29, 1), так і велику ймовірність ритуального призначення самих посудин (сітул і казанів), орнаментованих у такому стилі. Зрештою, про релігійний аспект у зв'язках пізньоголіградського суспільства з тогочасними культурами Адріатичного узбережжя і навіть Апеннін, йтиме мова про ідеологічні вірування й ранні форми релігії в досліджуваному регіоні.

Друга група металевих посудин: чаші.

На сьогодні з території поширення пам'яток Голіградської культури походять шість цілих та фрагментованих металевих посудин і посудинок (Озеряни, Руда, Неділиська (2 екз.), Коровія, Базийвка (2 екз.)), більшість із яких представляють окремішню форму, декорування та ін. Наприклад, знайдені в 1876 р. в Озерянах два уламки бронзової чаші (фрагмент бочка з частиною денця та фрагмент вінець), які лежали серед залишків двох бронзових казанів (див. вище), дали підстави К. Журовському в дуже загальних рисах графічно реконструювати форму і ймовірні розміри цієї чаші (Zurowski, 1949, tabl.XXXI, 3, s.186).²⁶

²⁶ При широкому тілі й високих, плавно опуклих бочках та широкому стійкому денці особливо характерною (для точного визначення типу посудини з Озерян) є коротка, розхилена назовні шийка й відігнуті (під тупим кутом) різко профільовані прями вінця. В нижній частині бочків посудина

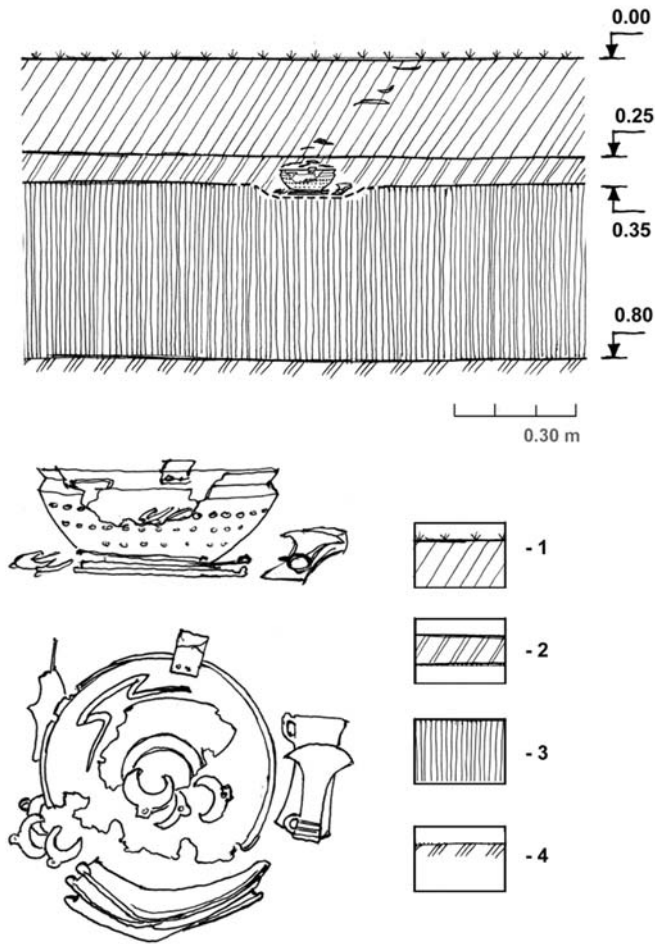

Рис.37. Базиївка, городище біля м.Жидачів Львівської області. Умови залягання Базиївського «скарбу»: стратиграфічний переріз та схематичний план розміщення предметів. Умовні позначення: 1 – дерновий шар; 2 – нижня частина сучасного чорнозему; 3 – суглинки темно-брунатного кольору; 4 – материкові відклади.

Відтворена форма озерянської чаші , а головню – форма її шийки й вінець дали підстави відносити її до чаш типу Єнішовіце-Кіркендруп, які є яскравими репрезентантами кола форм IV-го ступеня скарбів Карпатського басейну (за Хр.Пеа, 1998), що відповідає періодові НаВ1 (Кобаль, 2006, с.95). Таке типологічне визначення чаші зі скарбу в Озерянах означає, що в первісному вигляді ця чаша мусіла мати (як і всі посудини типу Єнішовіце-Кіркендруп) широке петельчасте вушко, яке через відсутність його залишків у скарбі не наважився відтворити на своїй графічній реконструкції озерянської чаші К. Журовський. З огляду на те, що у скарбі з Гойду-Самсон (Угорщина) дві бронзові чаші зі схожим профілем

прикрашена двома (?) рядами витиснутих зсередини «перлинок».

Рис.38. Базиївка, городище біля м.Жидачів Львівської області. Загальний вигляд частини речей зі «скарбу» з відтворенням їх взаємного розташування.

і декором (так само, як і в Озерянах) знаходились у бронзовому казані, який за типом і декором аналогічний до озерянських казанів, на що звернув увагу К. Журовський (1949, s.186), можна ставити питання про ймовірність їх використання в якихось ритуальних дійствах, які, мабуть, були подібними у тогочасного населення по обидва боки Карпат.

До іншого типу пам'ятки (не «скарбу») входила бронзова чаша з широким петельчастим вушком зі с. Руда Рогатинського району Івано-Франківської області (рис. 46). Чаша була знайдена в середині 1880-х рр. на вершині гори серед спеціально вибудованої із плит-вапняків конструкції, об яку зачепив леміх плуга. Всередині чаші був попіл, а на самому дні лежали акуратно поскладані лезами донизу 7 бронзових кельтів (Ziemiński, 1887, s.56-57; Zurowski, 1949, tabl.XXXI, 2; s.171; Павлів, 2005, С.258 тут і література питання).²⁷

²⁷ Чаша з Руди (рис. 46-а) представляє собою широкогорлу посудину з високо піднятими плавно-біконічними бочками, широким денцем і широким, виступаючим понад край петельчастим вушком, яке зверху і знизу приклепане кільканадцятьма більшими й меншими заклепками з опуклими голівками. Зовнішня поверхня, і вушка, і шийки-вінець щільно орнаментовані дрібним геометричним узором, акуратно нанесеним врізними лініями.

Рис.39. Базиївка, городище біля м.Жидачів Львівської області. Фрагмент бічної стінки великої бронзової сігули (фото).

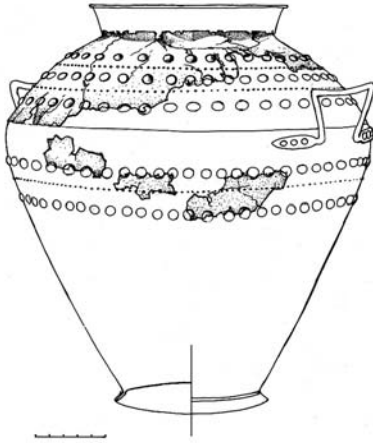
Рис.40. Базиївка, городище біля м.Жидачів Львівської області.
Загальний вигляд речей зі «скарбу».

Згідно із запропонованою Г. фон Мерхартом класифікацією бронзових чаш часу існування культур урнових полів поховань і гальштатського часу, екземпляр з Руди зараховано до бронзових чаш типу Штілфрід-Гостоміце, які невідомі в Карпатському басейні, але чисельно представлені вздовж «Бурштинового Шляху»: від Верхнього Подунав'я до Прибалтики, а також на Апеннінському п-ові. Фактично, чаша з Руди є найбільш висунутою на схід пам'яткою, яка зарахована до бронзових одновухих посудин типу Штілфрід-Гостоміце (von Merhart, 1952, p.20, karte 3, Taf.12, 6; Kossack, 1995, Abb.51, 1, 3; Podborsky, 2001, s.157, Obr.82, 20).

Невеликі фрагменти ще однієї, напевне, найранішої з відомих на сьогодні верхньодністровських чаш, які зараховуємо до Голіградської культури, відомо зі «скарбу», знайденого у 2007 р. в с. Коровія Глибоцького району Чернівецької області. В цьому «скарбі» знаходився уламок вінця з обламаним петельчастим вушком, яке вгорі було припасоване двома заклепками і фрагментами бочка або дна. З огляду на супровідні речі з Коровіївського «скарбу», як-от ранні типи кельтів, серпів, врешті сокиро-чекани косідерського горизонту, знайдені в цьому комплексі уламки чаші відносять до періоду BrD-HaA1 (Пивоваров, Ільків, 2009, с.97, рис.2,9). Про тип коровіївської металевої посудини, окрім того, що вона мала вузьке петельчасте вушко, щось більш конкретне припускати важко. Зауважимо лише, що у вказаний період (BrD-HaA1) металевих посудин у центральноевропейських областях взагалі відома дуже незначна кількість (Hansen, 1995, p.67-80, Abb.4; Vlajer, 2001, s.221-222).

Половину однієї бронзової чаші і фрагменти вінця іншої виявлено в

Базиївка

Römbäck

Рис.41. Базиївка, городище біля м.Жидачів Львівської області. Графічна реконструкція сітули з Базиївського «скарбу» та схожа посудина з Römbäck в Угорщині.

«скарбі» з Неділиськ Перемишлянського району Львівської області, який складався з бронзового казана й поскладаних у нього речей (бронзових серпів, кельтів, ножів, фібули, нашійної гривни, браслетів, кілець, залізної сокири, залізної на ковальні та ін., у тому числі фрагменти двох чаш) (Sulimirski, 1938, tabl. II, 3; гус. 1, s. 255).²⁸ Вже К. Журовський вказував, що аналогії до вищезгаданої чаші з Неділиського «скарбу» слід шукати серед бронзових посудинок типу Кіркендруп, проаналізованих у той час Шпрокгофом (Zurowski, 1949, s. 186). Вказували, що схожі чаші типу Кіркендруп виявлено в скарбі «А» на Сомоторській Горі (Podborsky, 1967, obr. 2; 4; 8; 13; Novotna, 1970, s. 66; Крушельницька, 1985, с. 80, рис. 25, 1). Такі погляди на типологічну приналежність неділиської чаші проіснували до нашого часу. Л. Крушельницька, наприклад, до неділиської чаші приводить аналогії серед чаш зі скарбів 2, 3, 4 із Страмберського Котоуча на Моравії, де вони відносяться до початкової фази сілезької культури. Однак, нещодавно Пал Патаї висловився проти зарахування неділиської чаші з вушком до типових екземплярів чаш типу Єнішовіце-Кіркендруп (Patai, 1996, s. 417; Кобаль, 2006, с. 95), у чому має цілковиту рацію, оскільки в класичних посудинах типу Єнішо-

²⁸ Перша, краще збережена чаша з Неділиськ (на відміну від вищеописаних чаш з Озерян і Руди), має конічне тіло, оперте на вузькому нестійкому денці, і високо піднесені гостробіконічні бочки з різко профільованими, відігнутими назовні короткими прямими вінцями. Діаметр чаші - 13,5 см, висота - 5,5 см, діаметр денця із вгнутою досередини основою - 3 см (рис. 47-а). Вушко мале, петельчасте, незначно підноситься над краями, зверху і знизу прикріплене двома парами заклепок. Нижня частина бочків прикрашена трьома симетрично розташованими рядами витиснутих зсередини «перлинок» (Zurowski, 1949, tabl. XXXI, 1; Ss 168).

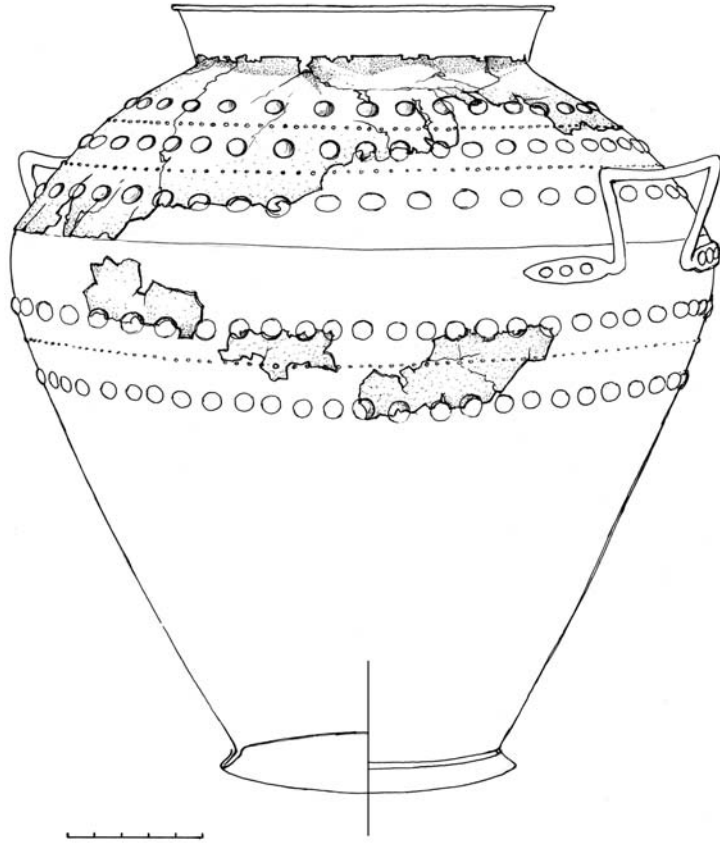

Рис.42. Базиївка, городище біля м.Жидачів Львівської області. Графічна реконструкція бронзової сігули з Базиївського «скарбу» (за М.Біликом).

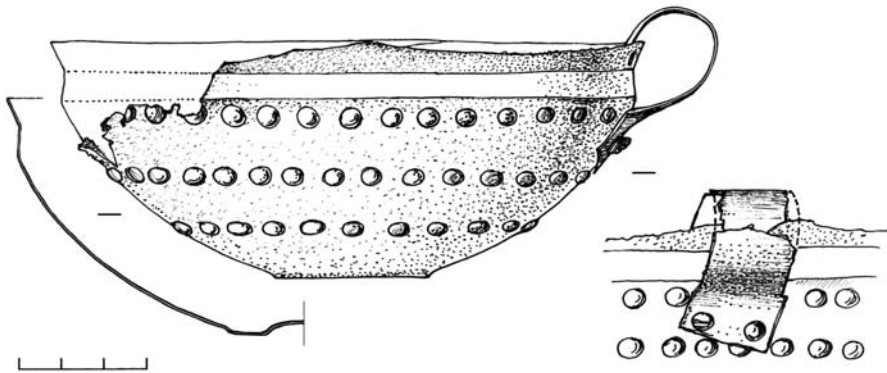

Рис.43. Базиївка, городище біля м.Жидачів Львівської області. Бронзова одновуха орнаментована чаша з Базиївського «скарбу» (рисунок М.Білика).

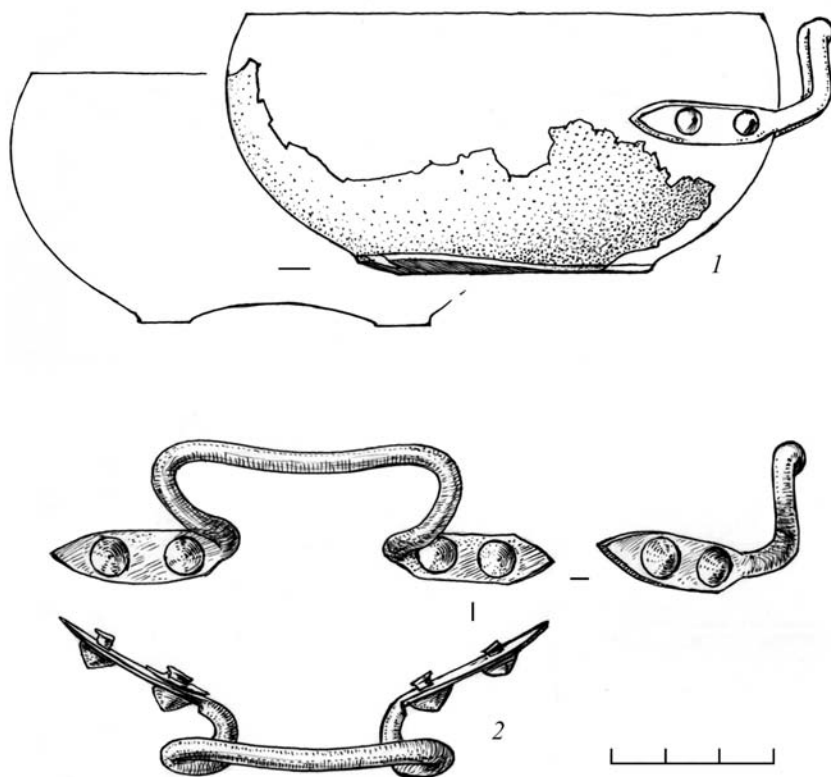

Рис.44. Базиївка, городище біля м.Жидачів Львівської області. Фрагменти бронзової однухої посудинки (графічна реконструкція М.Білика).

віце-Кіркендруп зовсім інакше є сформовані одна з найхарактерніших ознак посудини – шийка і вінець (Podborsky, 2001, s.157, Obr.82, 10-11). Хоча неділиська чаша своєю майже конічною формою тіла й нагадує чаші типу Фухштадт (Podborsky, 2001, s.157, Obr.82, 9), однак з огляду на винятково оригінальну різкопрофільну форму шийки і вінець, може бути виділена в окремий – неділиський тип чаш (нещодавно ще одну, але майже цілу бронзову чашу з частково збереженим вушком, яка за формою майже дублює вищеописану чашу з Неділиськ, виявлено в новознайденому Базиївському «скарбі» біля м. Жидачева Львівської області (рис. 43). У цьому ж комплексі знаходиться також нижня половина ще однієї дуже тонкостінної опуклобокої невеликої чаші на кільцевому піддоні - рис. 44).

Не менший інтерес представляє собою друга бронзова тонкостінна чаша з Неділиського «скарбу», яка представлена 4 фрагментами і за якими було визначено діаметр її вінець – близько 10 см (Sulimirski, 1938, tabl.II, 5; рис.2, s.256; Zurowski, 1949, tabl.LVII, 9-10). Не виключено, що вона представляє собою тип посудин Штілфрід-Гостоміце, про що можуть свідчити її прями, висотою 2,5 см вінець, вкриті, як це й прийнято у чаш такого типу, пуансонним або геометричним орнаментом (рис. 48, 9-10).

I, врешті, ще однією – найбільшою металевою посудиною в Неділіському «скарбі», була тонкостінна, пишно орнаментована майже по всій поверхні, бронзова відроподібна посудина - сітула (eimer), від якої збереглося 14 фрагментів різної величини (рис. 47-а, 7; 49; 51). У перших працях про Неділіський «скарб» цю сітулу характеризували просто як уламки «великої посудини з бронзової бляхи» (Sulimirski, 1938, tabl.II, 8; III, 7; s.255, 264), а в сучасних, вслід за Пал Патаї, - як «залишки сітули типу Гойдубесермень» (Patai, 1969, s.175-176; 1990, s.28; Кобаль, 2006, с.95). Те, що П. Патаї в справі типологічного визначення цієї металевої посудини з Неділіськ є правий, переконує один із найбільших її фрагментів, який щільно заповнений дрібним геометричним орнаментом, нанесеним дуже делікатною пуансонною технікою, доповненою по краях витиснутими зсередини великими «перлинами» (Zugowski, 1949, tabl.LVII, 8), тобто саме тою художньою манерою і технікою, якою ці сітули виготовляли (von Merhart, 1952, Taf.20). Присутність на неділіському зразку такого декору дає підстави для уявної реконструкції й решти орнаментальної композиції, яка, у такому разі, мала би включати відомий у тому часі сюжет з парно розташованими лебединими шиями в оточенні солярної символіки. Якщо запропонована реконструкція цього сюжету правильна, то в такому разі це може свідчити про можливе ритуально-церемоніальне призначення самої неділіської сітули, оскільки сюжет «водоплаваючого птаха із солярною символікою» на побутові посудини, як прийнято вважати, не наносився. У вже згаданому вище Базиївському «скарбі» поблизу Жидачева, який включав серпи, кельти, підвіски та ін., виявлено фрагменти ще однієї великої (до 45 см в діаметрі), хоч і дуже тонкостінної сітули з приклепанам вушком, яка прикрашена рядами пуансонних ліній і витиснутих зсередини «перлин».

5. Металеві знаряддя праці (бронзові кельти, ножі, серпи).

Бронзові одновушкові кельти Прикарпаття й Західного Поділля: загальна характеристика, проблеми типології і відносної хронології.

На сьогодні на території поширення пам'яток Голіградської культури в різні роки виявлено близько 90 бронзових одновушкових кельтів. З огляду на їх зовнішні ознаки, як-от: загальні пропорції, форма тіла, краї втулки, вигин леца, особливості фасок, наявність литого декору та ін.- кельти, знайдені на території поширення пам'яток Голіградської культури (далі – Верхнє Придністров'я), розділено на дві групи. До першої групи зараховано екземпляри з рівною втулкою, серед яких виділено 6 провідних типів. До другої групи верхньодністровських кельтів віднесено знаряддя, які на зовнішньому краю втулки мають дзьобоподібний виступ. У другій групі виділено 3 провідних типи.

До першого типу першої групи верхньодністровських бронзових кельтів віднесено одновушкові екземпляри з рівною втулкою, трапецієподібними фасками та сильно опущеними донизу боковими рельєфами. Окремі з цих зразків (наприклад, зі «скарбу» в Грушці) відрізняються від основного типу (за нього вважаємо кельт із Дідилова) тим, що бічні рельєфи посередині прикрашені поздовжнім рельєфним пружком. Найближчі аналогії розглядуваний тут тип

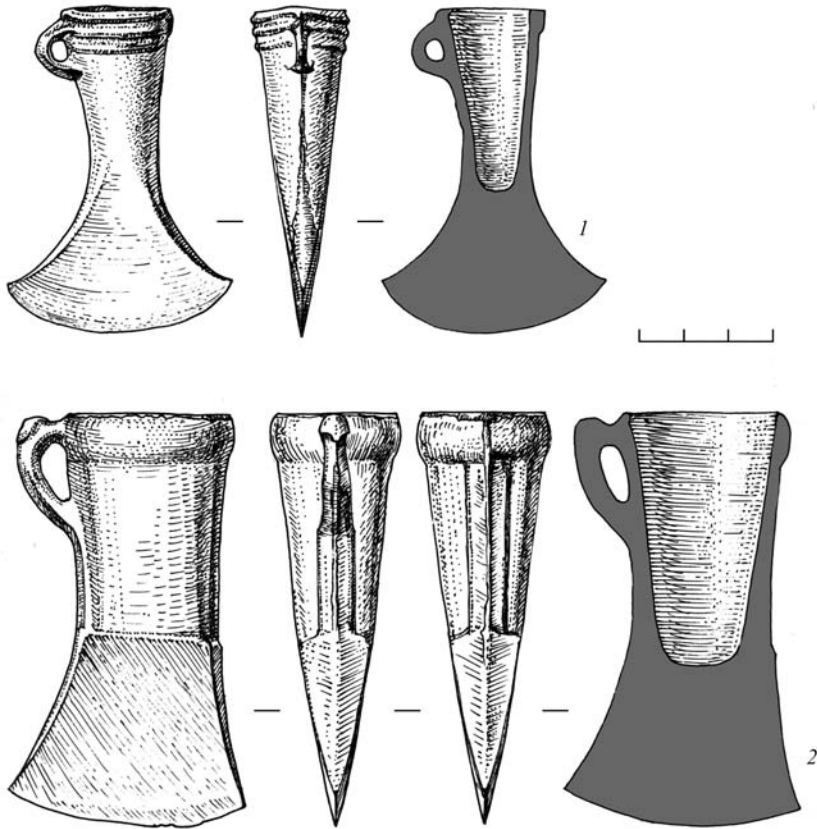

Рис.45. Базіївка, городище біля м.Жидачів Львівської області. Бронзові кельти з Базіївського «скарбу» (за М.Біликом).

верхньодністровських кельтів має серед кельтів т. зв. старшого семигородського типу, ареал поширення яких охоплює в основному Трансільванію. Тут кельти такого типу виступають як провідна форма знарядь у скарбах серії Уріу-Домешті (Rusu, 1963, s.182), хоч трапляються і в пізніший час (Petrescu-Dimbovica, 1977, Pl.137, 5-8; Pl. 216, 5-9; Кобаль, 1993, с.125).²⁹ У класифікаційній схемі В. Дергачева кельт із Дідилова (Крушельницька, 1985, с.35, рис.11,4) не лише виділений в окремий варіант серед знарядь типу *Ruginoasa*, але й з огляду на його самотню форму дослідник, вслід за Л. Крушельницькою, поставив питання про функціонування Верхньодністровського центру металообробки, який наприкінці XIII - на початку XII ст. до нар. Хр., окрім усього іншого, виготовляв подібні (до дідилівського екземпляру) кельти (Дергачев, 1997, с.27-28, 47).

²⁹ В Українському Закарпатті кельти т. зв. старшого семигородського типу походять із «скарбів» двох хронологічних серій: 1 – Крива, що відповідає періодові BrD; 2 – Лази, яка синхронна з періодом HaA1 (Кобаль, 1989, с.74).

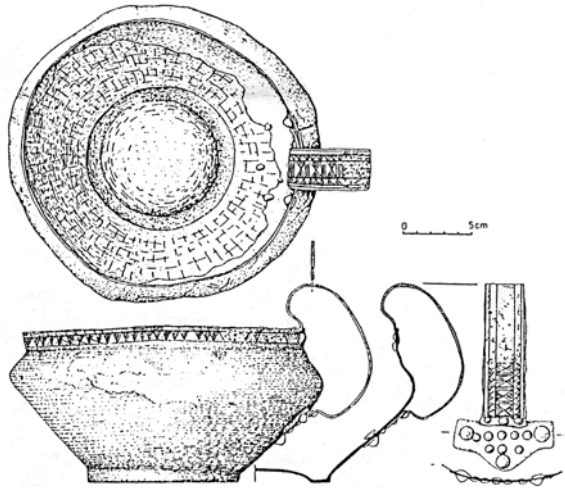

Рис.46. с.Руда Рогатинського району Івано-Франківської області. «скарб» пізнього періоду розвитку Голіградської культури (за М.Гедлем, 2002).

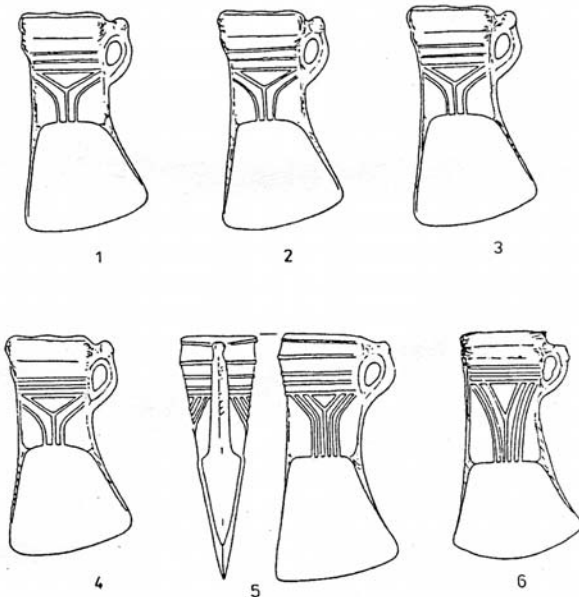

Рис.46-а. с.Руда Рогатинського району Івано-Франківської області. Кельти зі «скарбу».

Дещо відмінні, але все ж – другорядні риси (по відношенню до інших верхньодністровських кельтів I типу першої групи) має кельт зі «скарбу» в Коровії, який має легко профільовану в нижній половині висоти фаску (рис. 53, 9). Найближчі аналогії йому знаходимо серед кельтів в скарбах Трансільванії періоду BrD-HaA1 (Дергачев, 1982, с. 136; Левицкий, 1993, с.79, рис.3,4). Розглядуваний тут коровіївський кельт може бути також співставлений із кельтом зі скарбу Печика II, що відноситься до HaA1 (Petrescu-Dimbovisa, 1977, Pl.176/29) та кельтом зі скарбу Яблониця цього ж періоду (Petrescu-Dimbovisa, 1977, Pl.161/17; Левицкий, 1993, с.58). В цілому кельти т. зв. старшого семигородського типу, які виразно концентруються в ареалі пізніх пам'яток культури Ноа, широко представлені в періодах BrD-HaB і на території поширення інших культур, а в одиночких екземплярах трапляється від Сіверського Дінця на сході, до Рейну на заході (Дергачев, 1997, с.25).

До **верхньодністровських кельтів другого типу першої групи** відносимо екземпляри з аркоподібним фаскою, які представлені двома зразками в ранньоголіградському «скарбі» з Грушки та зі Сапогова. Усі вони шестигранні в перерізі і в цілому характерні для комплексів періоду BrD румунської Молдови (Risesti, Chermanesti та ін.), Добруджі (Gura Dobrogei)

Рис.47-а. с.Неділська Перемишлянського району Львівської області. Кельти і фрагменти бронзової орнаментованої сітули зі «скарбу» (за Т.Сулімівським, 1938).

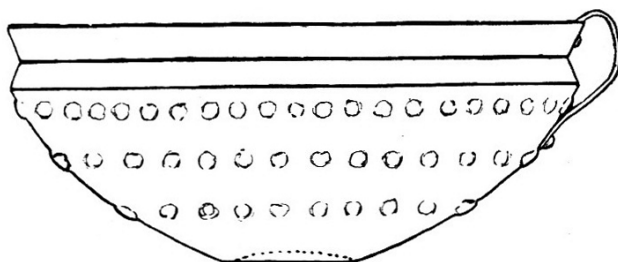

Рис.47-б. Бронзова чаша з Неділського «скарбу» (за Т.Сулімівським, 1938).

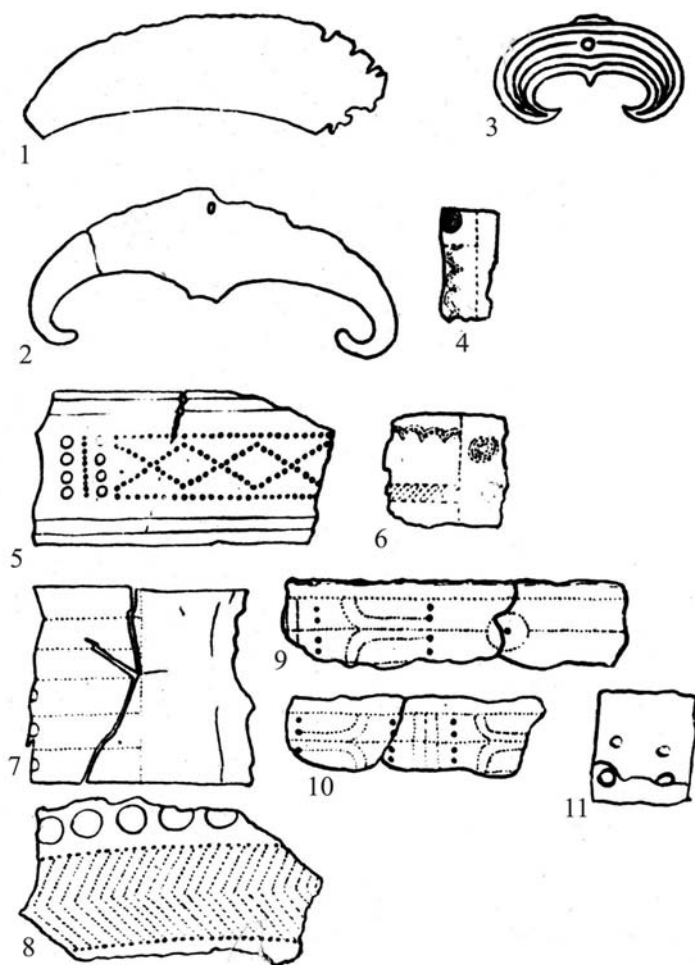

Рис.48. с.Неділська Перемишлянського району Львівської області.
Фрагменти бронзової чаші (9-10) та частини великих металевих
посудин (8, 11) з Неділиського «скарбу» (за К.Журовським, 1949).

і Мунтенії (Drajna de Jos), а в Трансільванії – для скарбів періоду BrD (Arcus, Augustin) і в одному випадку для скарбу HaA1 (Celatea de Balta) (Дергачев, 1997, с.24). У Республіці Молдові ці кельти із аркоподібною фаскою над отвором також вважаються характерними для періоду BrD³⁰ (Hristici, Varvareuca), а на території Причорноморської України – для скарбів, датованих В. С .Бочкаревим і О. М. Лесковим переважно пізньосабатинівським часом або періодом HaA1 (Красний Маяк, Антонівка, Райгородка та ін.). Як зазначають дослідники, у скарбах

³⁰ В. Дергачев виділяє кельти такого вигляду – з аркоподібною фаскою над отвором, у тип Ришешть (Risesti) і припускає, що їх виникнення й виробництво було пов’язане насамперед із зоною р. Бирладь і частково Середнього Придністров’я, звідки кельти з аркоподібними фасками впродовж періодів BrD-HaA1 проникали в Південно-Східну й Центральну Трансільванію, а в готовому вигляді масово поширювалися в ареалі культури Сабатинівка (Дергачев, 1997, с.24, с.74, рис.5,1).

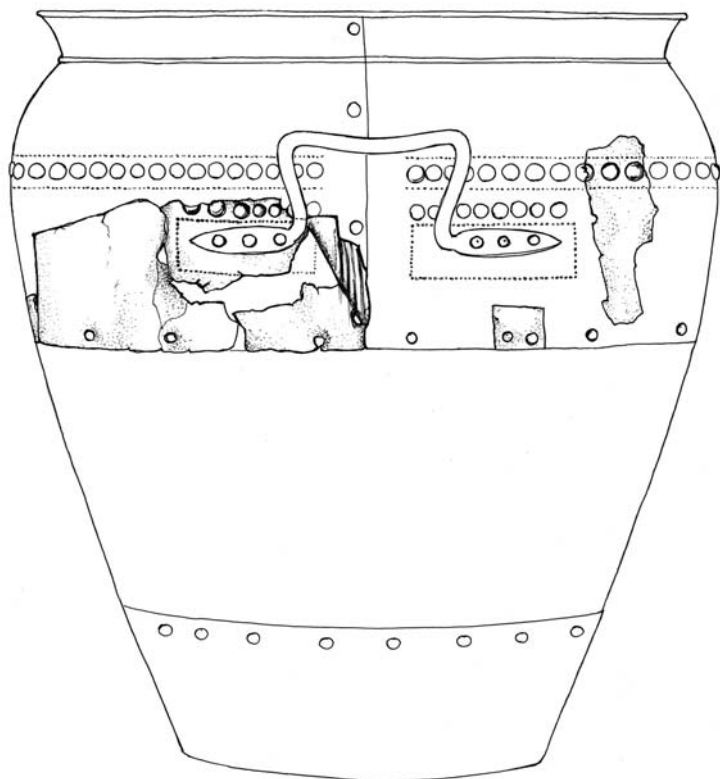

Рис.49. с.Неділіська Перемишлянського району Львівської області. Графічна реконструкція першої бронзової сітули типу Гойдубесермень зі «скарбу» (за М.Біликом).

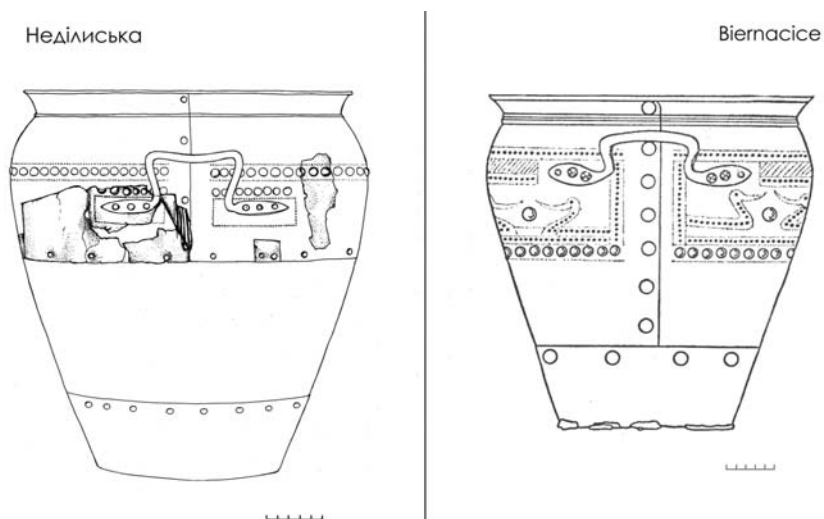

Рис.50. Перша сітула з Неділіського «скарбу» та аналогія до неї з Biernasice (Словаччина) (за М.Біликом).

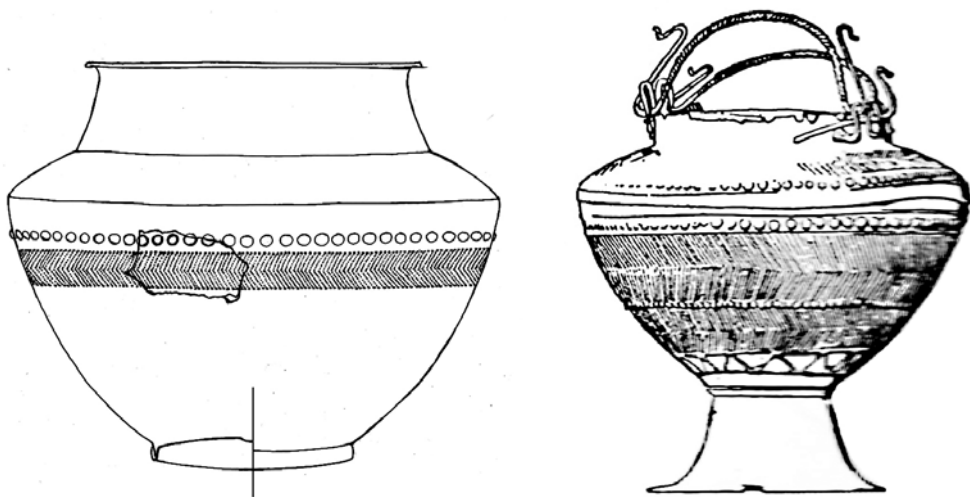

Рис.51. Графічна реконструкція другої орнаментованої сітули з Неділиського «скарбу» (1) та аналогія до неї з Південної Німеччини (2) (за М.Біліком).

більш пізнього часу (НаА2-НаВ) кельти з аркоподібною фаскою над отвором повністю відсутні. Припущення про східні витoki походження кельтів «старшого семигородського (трансільванського) типу» вперше було висловлене М. Русу ще в 1966 р. (Дергачев, 1997, с.24, 27).

Натомість другий кельт зі «скарбу» в Грушці з аркоподібною фаскою (але без отвору під нею), який від вищеописаного відрізняється меншими розмірами й більш делікатними пропорціями, а також ще один такого самого типу кельт із Сапогова на Івано-Франківщині, можна віднести до типу Негрешть (Negresti) в класифікації В. Дергачева, які М. Петреску-Димбовіца відносив до BrD (Ciorani, Duda, Negresti). Однак, у Трансільванії кельти такого вигляду трапляються також і в «скарбах» періоду НаА1, наприклад, в Aiud, Spalnaca II, Vioara de Sus, Socu, Taut та ін. (Дергачев, 1997, с.25). Припускають, що основне виробництво й реалізація цього типу кельтів пов'язана з районами верхньої течії Серета й Прута, звідки готові вироби поширювали до Верхнього Придністров'я - заході, і до сабатинівської й білогрудівської культур – на сході. Звідси ж: зі Східного Прикарпаття розглядуваний тип кельтів впродовж періоду BrD і, головним чином, періоду НаА1, потрапляли в Південно-Східну й Центральну Трансільванію, не отримавши тут, однак, особливого поширення (Дергачев, 1997, с.25).

До **третього типу першої групи** віднесено однушкові, здебільшого масивні й важкі кельти видовженої форми з рівною втулкою й виразним валикоподібним потовщенням на її краях. Під втулкою у верхній частині такі кельти прикрашені опуклим геометричним декором у вигляді трикутника або якоїсь іншої геометричної фігури в обрамленні ліній та ще трьома «звисаючими» лініями. Привертає увагу масивний продовгуватий кельт розглядуваного типу з Галича, який цілком позбавлений орнаментациї аналогія якому, за виключенням схожого кельта зі скарбу Вератик (Левицкий, 1993, рис.2,5) та дещо подібно-

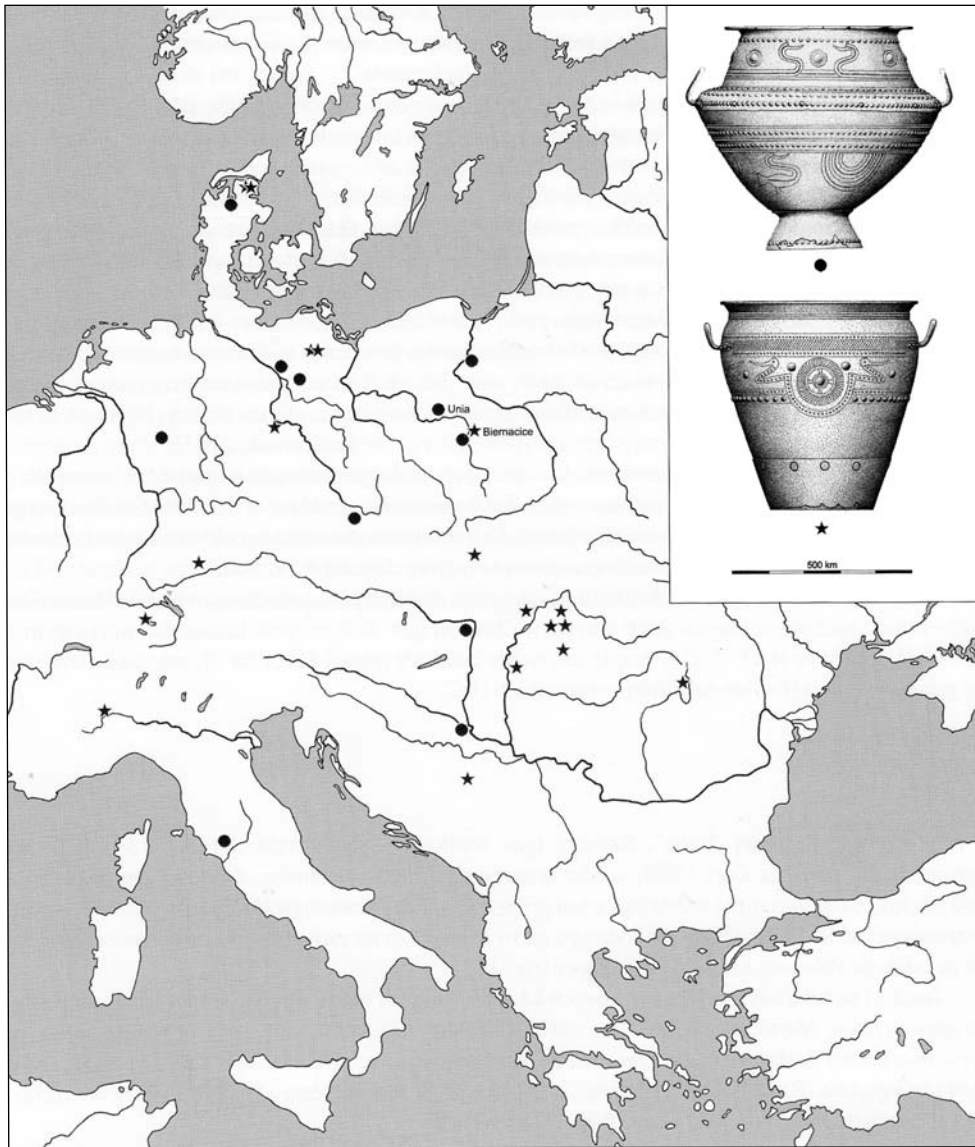

Рис.52. Карта поширення сітул схожі до яких знаходилися у Неділівському «скарбі».

го кельта з Північно-Східної Угорщини, типового для IV-го горизонту скарбів Карпатського басейну (Metzner-Nebelsick, 2002, P.68, Abb.15,5), невідомі. Натомість, це може слугувати додатковим аргументом на користь його місцевого виготовлення в котрійсь із верхньодністровських бронзоліварних майстерень. У 1995 р. в скарбі з Межиріч поблизу Жидачева на Львівщині, який включав чотири розглядуваного типу кельти й чотири браслети (рис. 55-а). Причому, кожен із трьох (із збережених) кельтів мав під втулкою геометричні зображення на зразок знаків, які не повторювалися на іншому кельті (Конопля, Рожко, 1996, с.35-36,

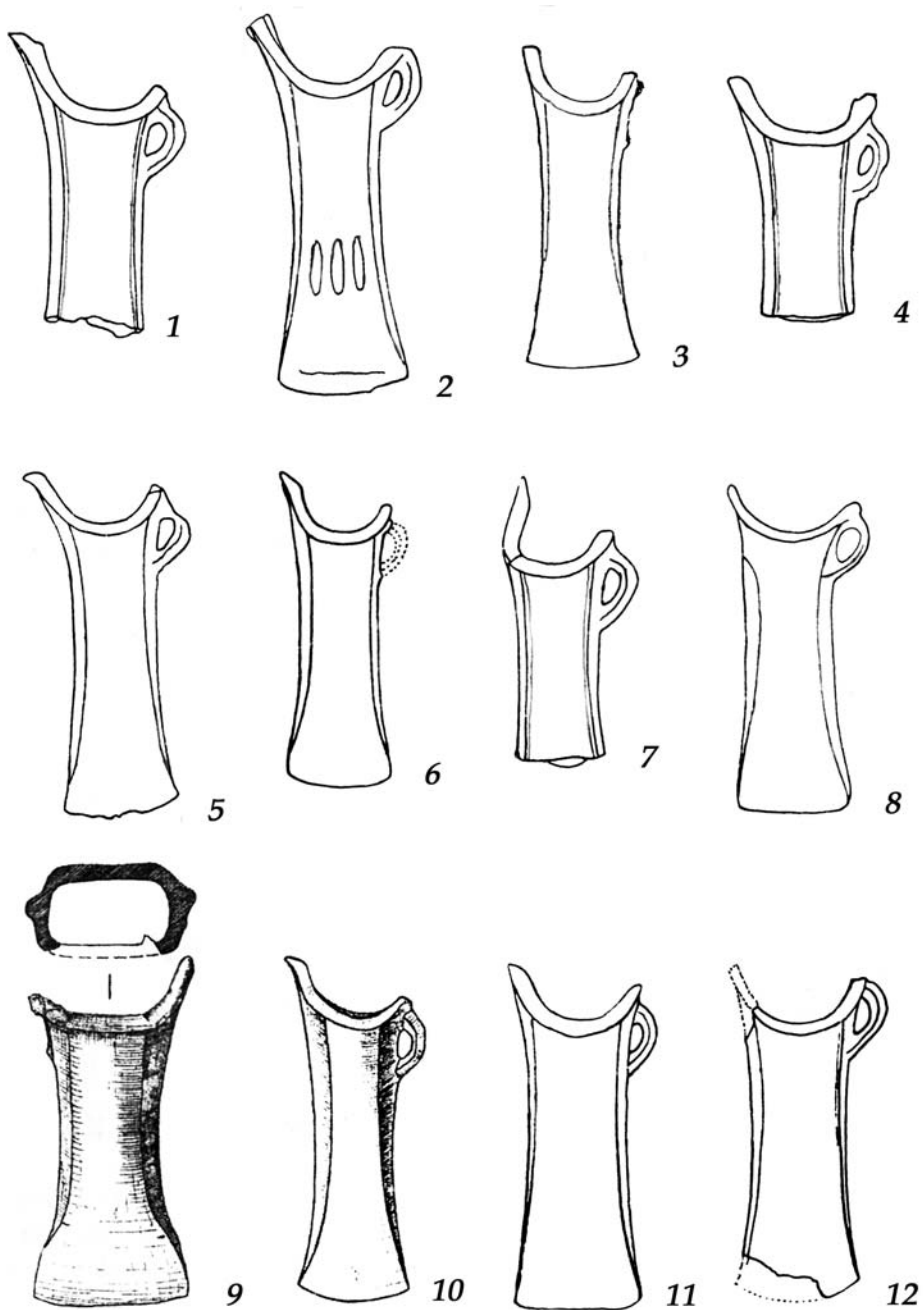

Рис.53. Кельти з території поширення Голіградської культури: 1-7 – зі «скарбу» в Грушці; 8 – Слобідка Лісна біля Коломиї; 9 – зі «скарбу» в Коровії; 10 – зі «скарбу» в Прилипче; 11 – Самбір; 12 – Галич (за К.Журовським, 1949; М.Ільківим, 2010).

рис.1,1;2,1; 3,1). Про місцеве виготовлення двох із цих кельтів можуть свідчити сліди не до кінця спіялих ливарних швів на верхніх краях втулок і наскрізні отвори нижче втулки для штифтового з'єднання з руків'ям, що відзначали й самі першовідкривачі (Конопля, Рожко, 1996, с.36).

Майже для всіх верхньодністровських кельтів третього типу першої групи притаманні значні розміри. Наприклад, кельти розглядуваного типу зі «скарбу» в Потічку сягають у довжину 13,5-14,5 см (рис. 55, 7-9), а схожі до них за формою й декором екземпляри зі скарбу в Межиріччя – до 15,0-15,5 см (рис. 55-а)³¹. Примітним є і той факт, що верхньодністровських кельтів третього типу першої групи досі не виявлено на території поширення пам'яток Висоцької культури. Чи можуть кельти цього типу розглядатися для територій Верхнього Придністров'я як маркери Голіградської культури – ще потрібно вивчати. Згідно з А. Можоліч, кельти, схожі до тих, які виділені на матеріалах Верхнього Придністров'я у третій тип першої групи, характерні для скарбів горизонту Gyermely, що відносяться до періоду НаА (Moszolicz, p.36, 79, taf.278), хоча в Трансільванії класичний зразок цих кельтів в одному екземплярі представлений у скарбі періоду НаА1 (Шпальнак II), тоді як в решті випадків вони характерні для комплексів періодів НаА2-НаВ1 (Дергачев, 1997, с.39). Врешті, до періоду НаА2 відноситься і скарб ливарних форм для відливання саме розглядуваного типу кельтів із Пленіци (Petrescu-Dimbovita, 1977, Pl.295,7-10; Левицкий, 1993, с.56), а в культурах Адріатичного узбережжя кельти розглядуваного типу характерні для третьої і четвертої фаз розвитку культур урнових поховань, тобто для періодів НаА2-НаВ1 (Vinski-Gasparini, 1973, 4,2; 5,3). У цілому, кельти схожого (до розглядуваного тут) типу, виділені В. Дергачовим у тип Дебрецен, які представлені екземплярами з Veratic та Jupalnik (Дергачев, 1997, С.78, рис.9, I, 4,6). Такі знаряддя поширювалися в північно-західних районах сьогоденної Угорщини і, частково, Словацького Подунав'я, тобто – в середовищі культур урнових поховань, хоча відомі також і в територіально суміжному до нас Верхньому Потиссі.

До **четвертого типу першої групи** кельтів Верхнього Придністров'я віднесено одновушкові екземпляри малих, здебільшого приземкуватих пропорцій, які при помірно великій втулці з рівними краями мають дещо «вкорочене» тіло й зумисне виділену робочу частину у вигляді трапецієподібної арки. Робоча частина у цього типу кельтів рідко має півкругле, але найчастіше – асиметричне лезо, тобто косо зрізане донизу (рис. 46-б). Вушко, як правило, велике, краї втулки часом орнаментовані паралельними пасками литого декору, який опускається на верхню частину фасок у вигляді прямих, дугасто вигнутих або півкруглих литих пружків.

Чи не найранішим презентантом верхньодністровських кельтів четвертого типу першої групи є сім майже ідентичних, на перший погляд, екземплярів відомого «скарбу» з Руди, які, як припускає Д. Павлів, були відлиті в трьох по-

³¹ Для порівняння: найбільші з відомих на сьогодні кельтів аналогічного типу зі скарбу із Вератика сягають у довжину 13,2-15,7 см (Левицкий, 1993, с.56).

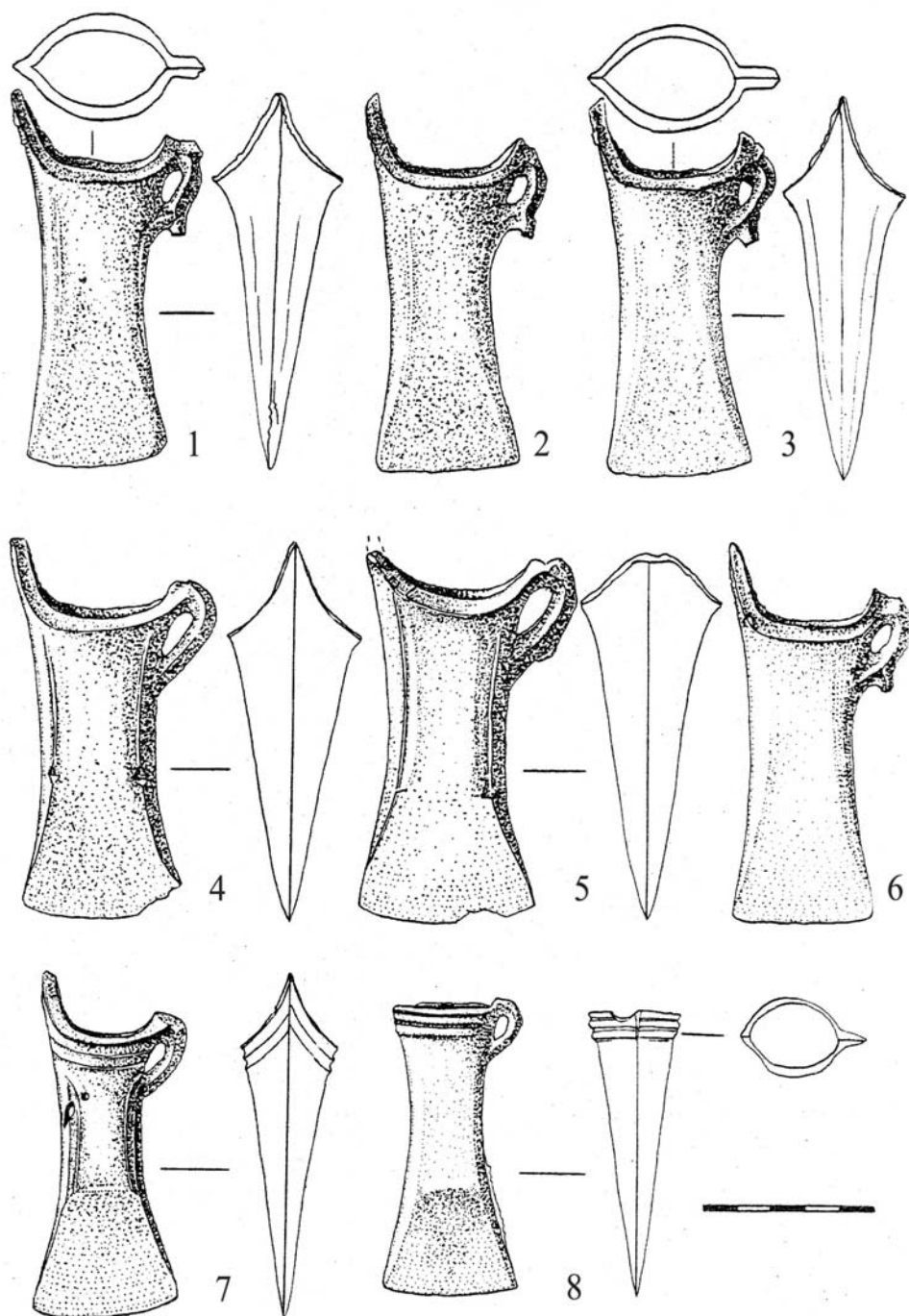

Рис.54. с.Потічок Снятинського району Івано-Франківської області. Кельти зі «скарбу» (за Л.Крушельницькою, М.Филипчуком, 1993).

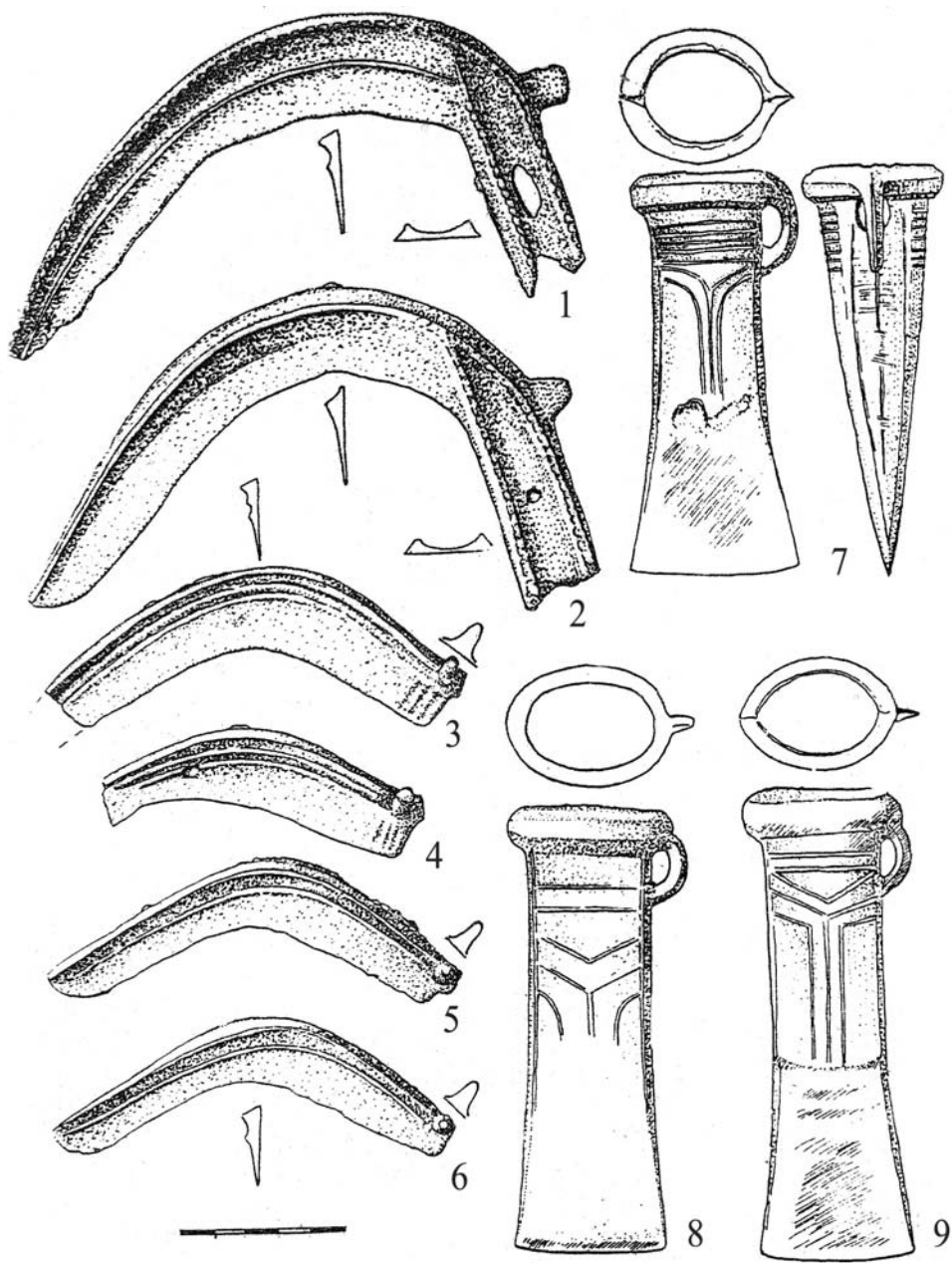

Рис.55. с.Потічок Снятинського району Івано-Франківської області. Серпи (1-6) та кельти (7-9) зі «скарбу» (за Л.Крушельницькою, М.Филипчуком, 1993).

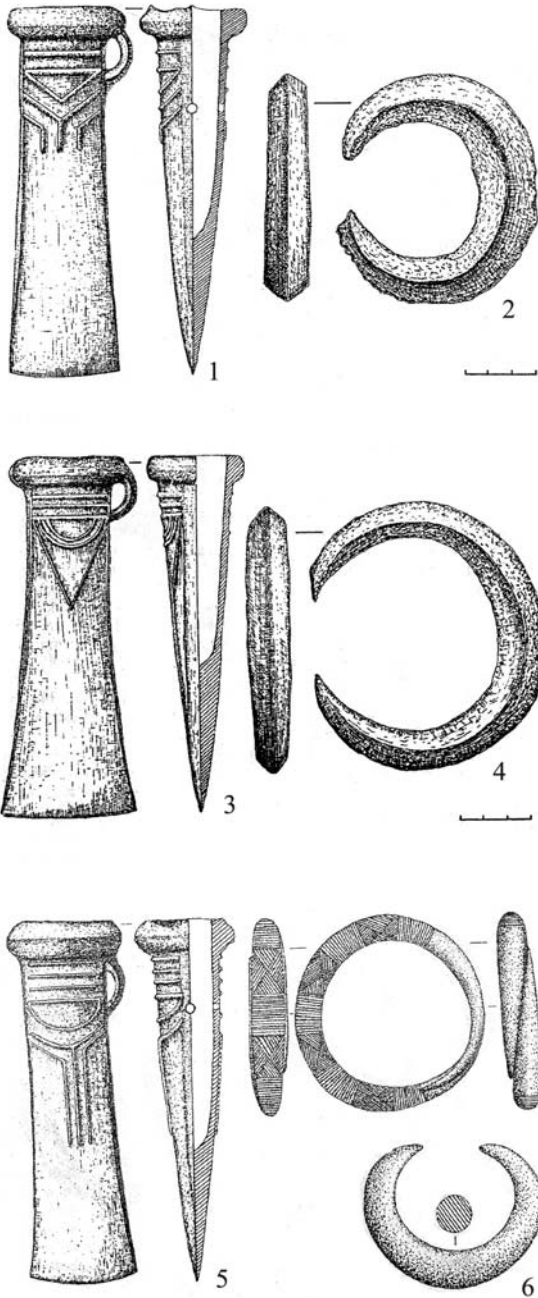

Рис.55-а. с.Межиріччя Жидачівського району Львівської області. Бронзові кельт і наручні браслети зі «скарбу» 1995 року (за В.Коноплею, М.Рожком, 1996).

дібних формах (рис. 46-6). П'ять із цих кельтів майже однакові, сягають у довжину 9,5-10,5 см, а два інші – різняться формою леза та орнаментом (Sulimirski, 1938, s.262, гус.9; Павлів, 2005, с.259, рис.3). На підставі бронзової одновухої декорованої чаші типу Штілфрід-Гостоміце, у яку були поскладані лезами донизу всі сім кельтів у «скарбі» з Руди та їх типології, дану пам'ятку схильні відносити до періоду НаВ3 (Pare, 1998, p.368; Кобаль, 2006, с.97), хоча з огляду на появу такої форми чаш ще у період НаВ1, «скарб» із Руди міг бути укритий не пізніше початку або першої половини НаВ3. Усі кельти з комплексу із Руди належать до одного типу (к-22, згідно з класифікацією Є. Черниха) і трапляються в скарбах НаВ3 Дністро-Дунайського регіону, включно з Карпатами (Сवेशніков, 1961, с.56, рис. 1, 1-5; Novotna, 1970, taf.XIV; Черних, 1976, с.76, табл.V,5; Павлів, 2005, с.259). Схожі за формою (до екземплярів з Руди) кельти відомі з Коршова й Молодятина біля Коломиї, Корніва поблизу Городенки, Великих Грибович на захід від Львова, а з прямим лезом і дещо інакшою орнаментикою на фасках – із Червоногоrodu біля Заліщик та Сосолівки коло Чорткова. Із добре датованих центральноєвропейських комплексів схожі за формою й орнаментикою кельти відомі в скарбі з Шанди, який також супроводжувався бронзовою чашею типу Штілфрід-Гостоміце. Тип останньої хоча й притаманний, як припускали раніше, для

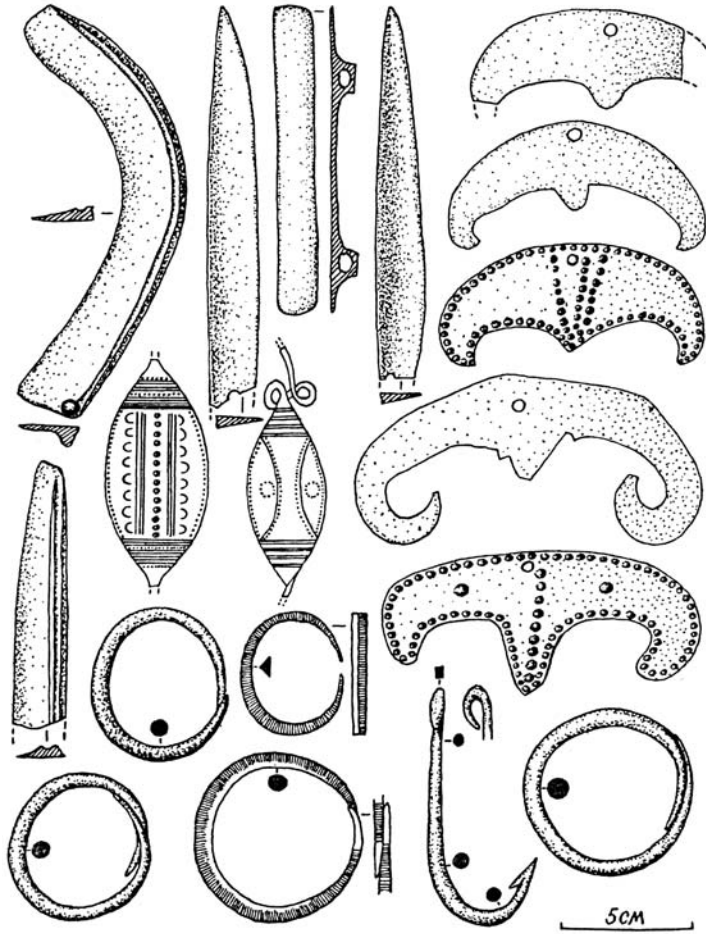

Рис.55-б. с.Яргорів Буцацького району Тернопільської області. Металеві предмети зі «скарбу» (за В.Коноплею, С.Чопеком, 1995).

періоду HaB3 (Moszolicz, P.216), однак виступає в скарбах вже з другої половини періоду HaB1 (Petrescu-Dimbovita, 1977, p.143, tabl.352,5; Patay, 1990, p.65-67; tabl.44, 108; Chochorowski, 1993, s.152, 162). Знаряддя, схожі до виділених тут в четвертий тип першої групи кельтів Верхнього Придністров'я, представлені в цілій низці скарбів Капато-Дунайського басейну (Petrescu-Dimbovita, 1977, p.140-147, tabl.341, 7; 345,1; 377, 14). Пізні модифікації цього типу кельтів відомі в скарбах кінця HaB1-HaB3, наприклад, із Ветіш (Bader, 1978, Pl.LXXXVII, 2, 5-6), Прюдь (Kemenczei, 1981, Abb.5, 1, 3-6) та частково синхронному їм «скарбі» з Мошанця Кельменецького району Чернівецької області (Смірнова, Войнаровський, 1994, с.137, рис.1,8; с.138, рис. 2,8). І останнє: у класифікаційній схемі для кельтів Марамурешу та Північно-Східної Угорщини, екземпляри, схожі на верхньодністровські кельти четвертого типу першої групи, характерні для V-го горизонту скарбів Карпатського басейну, тобто властиві для металеві індустрії

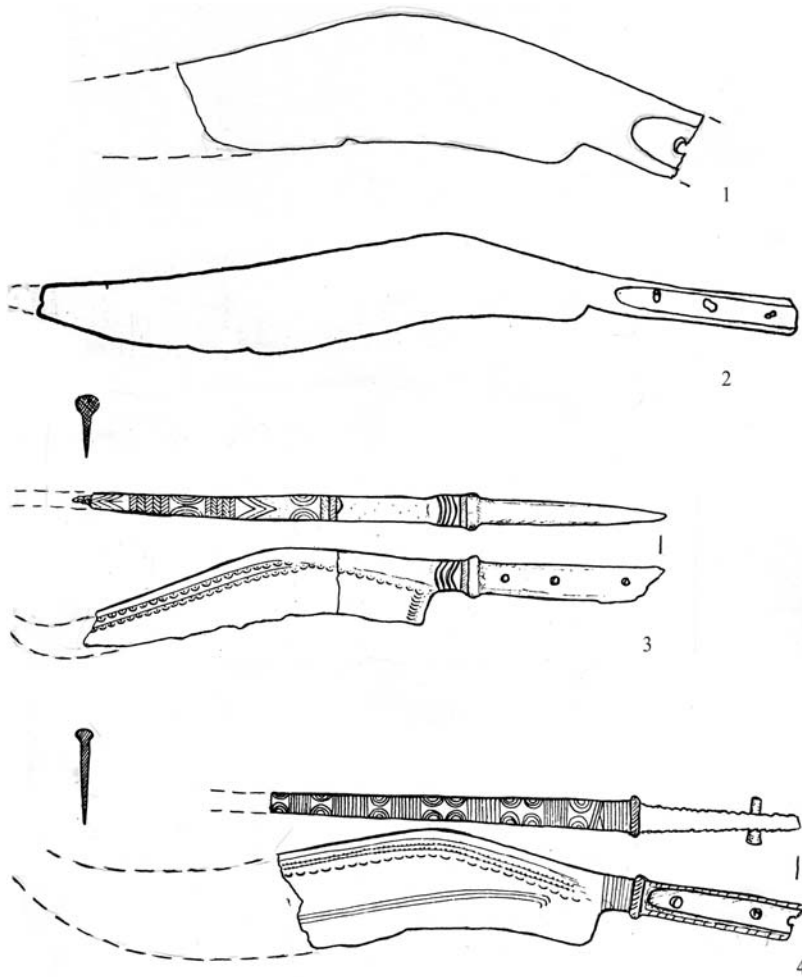

Рис.56. Бронзові ножі з профільованою спинкою (тип V) з території поширення Голіградської культури: 1 – Залісці біля Луцька; 2 – Шумляни біля Бережан на Тернопільщині; 3,4 – з Неділиського «скарбу» (за І.Маркусом, Г.Охріменком, 2010; К.Журовським, 1949; Т.Сулімірським, 1938).

періодів кінця HaB1-HaB3 (Metzner-Nebelsick, 2002, p.64, Abb.14,5, 12, 17; p.68, Abb.15, 3, 6, 8).

До найменш чисельного, серед верхньодністровських кельтів, п'ятого типу першої групи віднесено однушкві екземпляри, які, на відміну від вищеописаних типів, мають струнке, часом звужене в середній частині тіло, рівну втулку (з одним великим і кількома меншими пружками) і широке, чітко виділене трапецієподібне лезо з прямою або півкруглою ріжучою частиною. Виділено два варіанти таких кельтів. До першого з них віднесено знаряддя із більш-менш плавним переходом леза від середньої частини і які на бічних фасках майже позбавлені декору (Крехів, Дуплиська, Кіцмань, Потічок). Наприклад, до кельта

описуваного типу з Потічка (рис. 54, 8) Л. Крушельницька наводить аналогію зі скарбу у Вінічках у Словаччині, кельти з якого, на думку М. Новотної, мали б супроводжувати старший період урнових полів поховань, тобто бути синхронним із місцевим горизонтом Клентніце-Рогод (Крушельницька, 1993, с.133). Натомість, кельт зі стиснутими боками і струнким тілом та литими на ньому пружками зі скарбу Татабаня Бангідай (Tatabanya- Banhidai) Т. Кеменцеї пов'язує конкретно з групою Валер і датує періодом НаА2 (Крушельницька, 1993, с.133). Аналогічного вигляду кельти виділені Є. Черних у тип К-64, один із яких відлитої із бронзи Х-ої групи. Поширені були в період НаВ у Середньому Подунав'ї й Трансільванії (Roska, 1942, k.90, 15-20; 129, 10; Vinski-Gasparini 1973, tabl.21, 3, 13a; 108, 15; 128, 12; 129, 3-5), хоча окремі зразки відомі і східніше в румунській Молдові (Petrescu-Dimbovita, 1961, fig.4, 3; Черних, 1978, с.202, табл.40, 7; с.203). Орнаментовані зразки цього типу кельтів на Мармарощині (Metzner-Nebelsick, 2002, p.64, Abb.14,17) і Північно-Східній Угорщині (Metzner-Nebelsick, 2002, p.68, Abb.15, 6, 15) віднесені до IV-го горизонту скарбів Карпатського басейну, тобто до періоду НаВ1 (Metzner-Nebelsick, 2002, p.64, Abb.14,22).

До другого варіанту зараховано екземпляри з різким відокремленням широкого леза й обов'язковим литим декором у середній частині тіла нижче втулки (Неділиська, Крехів, Мусорівка – рис.47, 1, 4, 6), що мають прямі відповідники серед кельтів Північно-Східної Угорщини, які зараховані до IV-го горизонту скарбів Карпатського басейну (Metzner-Nebelsick, 2002, p.68, Abb.15, 30-31). Присутність одного кельта розглядуваного типу в Неділиському «скарбі»,³² підтверджує віднесення екземплярів цього типу в основному до періоду НаВ1.

До першого типу другої групи верхньодністровських кельтів віднесено одновушкові екземпляри з дзьобоподібним виступом, який піднімається (з протилежного від вушка) краю втулки (Tullenbeile mit halbmondformigem Rand) майже завжди плавно відігнутий назовні, продовжуючи дугасту лінію вигину бочка (рис. 54, 1-7). Переважна більшість кельтів розглядуваного типу є неорнаментованою. В одній із новіших класифікаційних схем кельтів угорсько-трансільванських типів, верхньодністровські кельти з дзьобоподібним виступом на втулці мають найближчі відповідники серед кельтів типу Gemzse, формування якого було пов'язане з металообробним центром пізнього періоду епохи бронзи Верхнього Потисся й Сомеша і які в подальшому широко поширились від Середнього Дунаю – на півдні до верхів'їв Дністра – на півночі і від Моравії на заході до Нижнього Дунаю - на сході (Дергачев, 1997, с.33, карти 16-17).

За морфологічними й метричними показниками верхньодністровські одновушкові кельти з дзьобоподібним виступом на втулці можна розділити на три типи. До **першого типу** відносимо один із найраніших кельтів цієї групи довжиною 9,7 см зі скарбу в Коровії (Пивоваров, Ільків, 2009, с.90, 96, рис.1,5), який в оформленні бічних фасок все ще зберігає риси раніших за часом кельтів т. зв. старшого семигородського типу і який, мабуть, за часом використання є більш

³² Найближчі аналогії до цього – найменшого в «скарбі» з Неділиськ кельта з дуже розширеним лезом (рис. 47, 4), Л. Крушельницька наводить зі скарбу в Шпалнаку (Petrescu-Dimbovita, 1977, Pl.309, 311, 323, 326; Крушельницька, 1985, с.81-83)

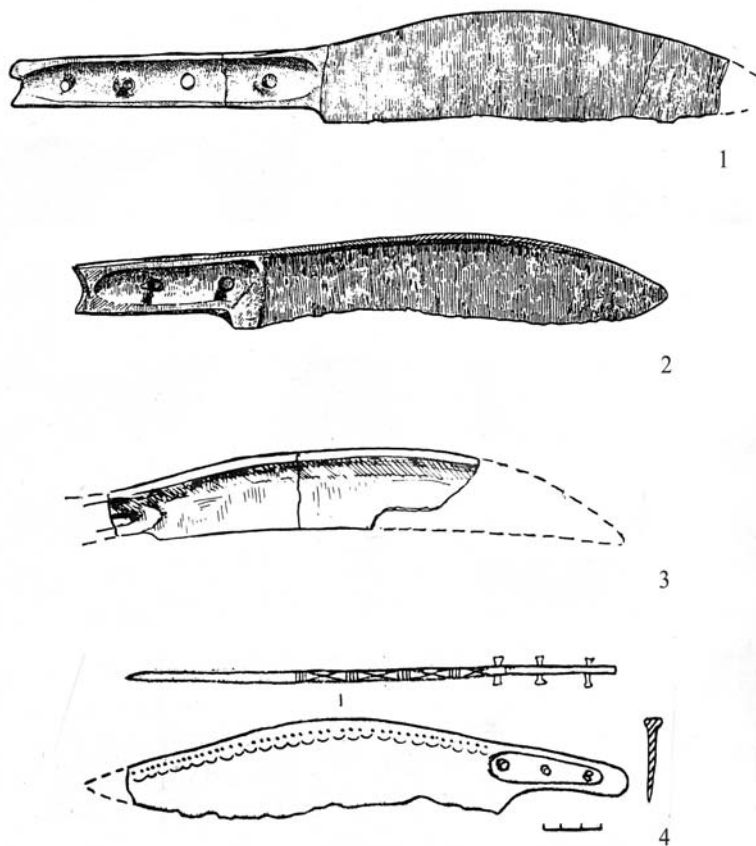

Рис.57. Бронзові ножі з горбатою спинкою (тип-III) Білогрудівської (1-2), Висоцької (3) і Голіградської (4) культур: 1 – із кургану №24 Гордіївського могильника; 2- із кургану №18 могильника в Гордіївці; 3 – зі «скарбу» в Заложцях біля Бродів на Львівщині; 4 – із Лісовець біля Борщова на Тернопільщині (за С.Березанською, В.Клочком, 1998; 2011; К.Журовським, 1949; Ю.Малеєвим, 1990).

раннім за кельт із Грушківського скарбу (рис. 53,9). Чи міг цей коровіївський (та подібні до нього у Верхньому Придністров'ї) екземпляри бути прототипом для кельтів пізнішого часу – в цілому, можливо, але таке припущення потребує глибшої й ґрунтовнішої аргументації.

До другого типу другої групи верхньодністровських кельтів віднесено екземпляри з видовженим тілом, найчастіше – стрункої форми з великим дзьобоподібним виступом на втулці, чіткими гранями по боках, що надає таким кельтам шестигранної в перерізі форми.³³ Яскравим презентантом верхньодністров-

³³ Про масштаби поширення розглядуваних тут кельтів т. зв. східнокарпатського типу з дзьобоподібним виступом на втулці (другий тип другої групи кельтів для Верхнього Придністров'я) свідчать терени Українського Закарпаття, де на нині зафіксовано понад 211 кельтів т. зв. східнокарпатського типу, з яких 170 походять із 52 скарбів і 41 представляє собою поодинокі знахідки (Кобаль, 2000, с.185).

ських кельтів цього типу є екземпляри зі скарбу Прилипче (рис. 53, 10), Самбора (рис. 53, 11), Галича (рис. 53, 12), Слобідки Лісної біля Коломиї (рис. 53, 8) і, врешті, зі скарбу в Грушці, який включає також рідкісний зразок орнаментованого кельта розглядуваного типу (рис. 53, 2).

Хронологічне положення кельтів ранніх типів з дзьобоподібним виступом на втулці на сьогодні відносно добре встановлене: з'являються вони в другій половині періоду BrD (Дергачев, 1997, с.35), причому, майже одночасно по обидва боки Карпат: такі кельти представлені в добре датованому «скарбі» з Білок (Kobal, 1997, s.128, гус.9, 2-3) та в синхронному йому «скарбі» із вже згаданого Прилипче (Romstorfer, 1893, p.45-72). Припущення про те, що «локалізація цих кельтів для періоду BrD строго лімітована ареалом культури Сучі де Суз» (Дергачев, 1997, с.34) вимагає перегляду у зв'язку з уточненням хронології «скарбів» пізньобронзового періоду з Верхнього Придністров'я. Єдине, що не викликає сумнівів, так це те, що в наступному періоді – НаА1 кельти з дзьобоподібним виступом на втулці дістають значне поширення також у Трансільванії і в модифікованому вигляді (варіант Ком'ятна для Західної Словаччини) поширюються в культурі Кіятице.

Врешті, останній – третій тип другої групи верхньодністровських кельтів представлений тими ж таки кельтами із дзьобоподібним виступом на втулці, але вони, на відміну від вищеописаних, є менші й ширші (а в пізніх варіантах мають ще й спеціально виділену робочу частину з асиметричним лезом), хоча втулка зберігає свої попередні розміри, притаманні для знарядь ранішого часу (Крушельницька, 1993, с.133). Найранішим презентантом цього типу слід, мабуть, вважати два кельти з Балич та з Кіцманського скарбу, які відносяться до НаА2. Натомість, найпізнішими – три кельти невеликих розмірів (два з яких мають асиметричне лезо) та Кам'янки Великої, які відносяться до періоду НаВ1. Схожого типу кельти в Північно-Східній Угорщині й на Марамурецькій зараховані до IV-го горизонту скарбів Карпатського басейну (Metzner-Nebelsick, 2002, p.64, Abb.14, 1-2; Abb.15, 1,4), тобто не зустрічаються пізніше НаВ1.

Бронзові ножі Голіградської культури: питання класифікації й хронології.

Бронзові ножі пізньобронзового періоду належать до тих категорій речового інвентарю, який вважають доволі рідкісним. Справді, на сьогодні з території Українського Правобережного Лісостепу знаємо опублікованими не більше як півтора-два десятки бронзових однолезих ножів вказаного періоду, причому, більш як половина з них знайдена випадково й лише одиниці в закритих комплексах – похованнях і т. зв. скарбах.

Усі опубліковані на сьогодні екземпляри однолезих бронзових ножів з плоским руків'ям (griffplattmesser) дають підстави для їх попередньої класифікації. Основною ознакою для даного різновиду ножів вважаємо профіль їхньої спинки, а допоміжними (вторинними) ознаками – форму руків'я, особливості орнаменталізації та місце її розміщення на виробі. За цими ознаками на сьогодні можна виділити щонайменше чотири типи бронзових ножів, які були у використанні носіїв Голіградської культури.

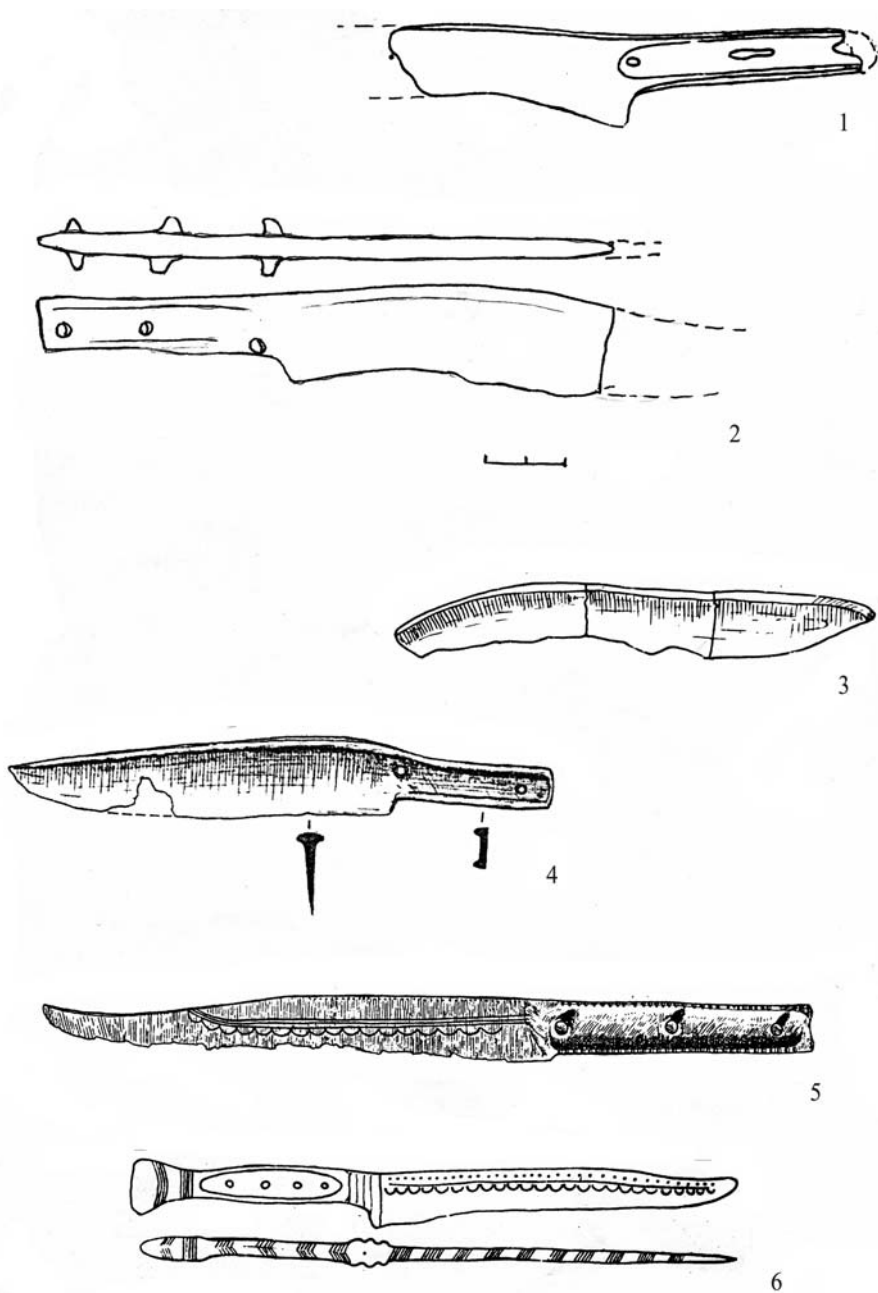

Рис.58. Бронзові ножі з полум'яноподібною спинкою (тип-IV) з території поширення Голіградської (1, 4, 6), Висоцької (2,3) та Білогірдувської (5) культур: 1 – зі «скарбу» в Грушці; 2 – із Пересопниці; 3 – зі «скарбу» в Заложцях; 4 – із Кіцманського «скарбу»; 5 – із кургану №5 могильника в Гордіївці; 6 – із Борщович поблизу Львова (за К.Журовським, 1949; І.Маркусом, Г.Охріменком, 2010; Л.Крушельницькою, 1985; М.Ільківим, 2009; С.Березанською, В.Клочком, 1998; 2011).

Tun I. До цього підрозділу віднесено ножі, характерною особливістю яких є майже пряма спинка і прямокутне руків'я з отворами для заклепок. До першого типу віднесено екземпляр з Коровіївського скарбу віднайденого 2007 року біля с. Коровія Глибочького району Чернівецької області і про датування на BrD – NaA1. Довжина ножа з Коровії -13,9 см, товщина спинки 0,5 см (рис. 66, 10). З обох боків під спинкою, яка слугувала укріплюючим елементом виробу, проходять одиночні нервюри (Пивоваров, Ільків, 2009, с.91, с.96, рис.1,10). Тип коровіївського ножа є, мабуть, продовженням доволі раннього різновиду бронзових однолезих із прямою спинкою ножів, які в Східній Європі вперше (у закритих комплексах) зафіксовано в кургані № 7 Гордіївського могильника і, можливо, (?) з кургану № 6 цієї ж пам'ятки (Березанская, 2000, с.139, рис.8,4; Ключко, р.345, Abb.2,10). Екземпляр з цього кургану В. Ключко відносить до BrD – NaA1 за періодизаційною схемою П. Райнеке і зазначає, що схожі ножі виявлені в Трої VI, у горизонті скарбів Курд для Угорщини (тобто, період NaA1), а також у скарбах I та II з Мікен, де вони були знайдені разом з мечами класу F, за Н. Сандарс, і відносяться до періоду SH/SHIIIВ-С. Ножі схожої форми, продовжує дослідник, знайдені на о. Крит у некрополі Карпі разом із «субмікенськими» фібулами та на території хетської держави в Богазкьої в пам'ятці, яка відноситься до часу шару Бююккале IVb. На підставі цих паралелей дослідник вважає такі ножі (на нашій території-?) близькосхідним типом і відносить до дуже широкого часового відтинку: від BrD до NaA1 (Ключко, 2006, с.246). З огляду на те, що коровіївський екземпляр має все ж ледь вигнуту й потовщену спинку та менші розміри (рис. 66, 10), то його, мабуть, слід відносити до часу не пізніше NaA1. Праобразом для однолезих ножів другого типу могли послужити екземпляри з Українського степового Причорномор'я, які Е. Черних виділив у тип Н-4, наприклад, зі змішаного сабатинівсько-білозірського поселення біля балки Демської або ж ще один екземпляр з Нижнього Придніпров'я, який був виготовлений із металу груп Лб і ВК (Черных, 1976, с.113, XXXIV,3-4). Так виглядає, що верхня хронологічна границя побутування в Українському Правобережжі довголезих ножів із прямою (або майже прямою) спинкою й плоским руків'ям, могла завершуватися NaA1. У подальшому схожі за формою довголезі ножі з плоским руків'ям в Українському Лісостепу з'являються вже в VII ст. до нар.Хр. (Старша Могила, Перебиківці курган №2 та ін.), але вони вже мали, мабуть, виключно ритуальне призначення (по-перше, тому що виявлені майже виключно в похованнях; по-друге, знаходились завжди в парі, що є радше символічним, аніж буденним).

Tun II. Ножі з горбатою спинкою й плоским руків'ям з отворами для заклепок (рис. 57, 3-4). До другого типу віднесено екземпляр із с. Лисівці з Борщівщини на півдні Тернопільщини та близький до нього за формою ніж із скарбу в Заложцях, віднайдений вже на території Висоцької культури (Zugowski, Tabl.XXVIII,1-4; Крушельницька, 1985, с.78,1-4; 7а, с.129, рис.43,1; 1, с.80,83, рис.36,2). Ніж із Лисівець (довжина останнього 25,5 см, ширина леза до 4,5 см) має потовщену спинку, що не є ранньою ознакою (рис. 57, 3). Таке ж потовщення має бронзовий ніж з кургану №18 Гордіївки (рис. 57, 2), який С. Березанська і В. Ключко відносять до другої хронологічної групи (BrD – NaA1), що в абсолют-

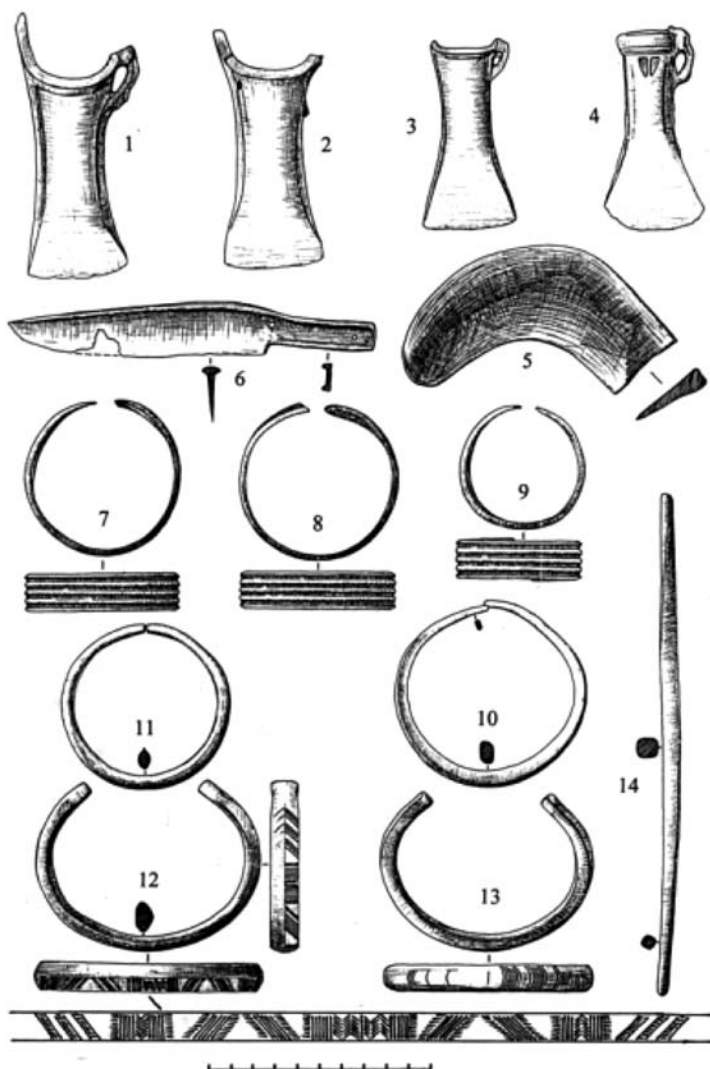

Рис.59. Металеві вироби з Кіцманського «скарбу» (за С.Пивоваровим, М.Ільківим, 2009).

них датах, прийнятих цими дослідниками, відповідає 1300-1200 рр.до нар. Хр. (Berezanskaja, Klocko, p.18-20; Klocko, 1998, p.343, 349). Найближчу аналогію до ножа з кургану №18 Гордіївки дослідники (В. І. Ключко) знаходять на поселенні Ніредьгаза в північно-східній Угорщині, яке відносять до раннього (HaA1) періоду культури Гава. Те, що наявність у ножа потовщеної спинки іноді може розглядатись як хронологічна (рання) ознака, підтверджує й однолезий ніж із плоским руків'ям з гордіївського кургану № 24, який С. Березанська і В. Ключко зараховують до найранішої I хронологічної групи, яку співставляють із BrB – BrD і який, власне, такого потовщення на спинці не має (Berezanskaja, Klocko, p.18-20; Klocko, 1998, p.343, 349).

Сама форма ножів із горбатою спинкою в Центральній Європі трапляється вже з часу старших урнових полів (Alteren Urnenfelderzeit), про що свідчить бронзовий ніж з пох.№ 13 з могильника Salzburg-Morzg, який супроводжувався мечем ліптовського типу й бронзовою двобічною бритвою з кільцевим упором (Jockenhovel, 1971 Taf.64,2). Найпізнішими серед ножів II типу є, мабуть, екземпляр із Лисівець на Тернопільщині, який на потовщеній спинці з обох боків орнаментований взором, що притаманний ножем НаА2-НаВ1 (рис. 57, 4). Наприклад, орнамент на спинці у вигляді косораменних хрестів, які розмежовані групами поперечних прямих насічок, притаманні для декору бронзових ножів Південної Німеччини, Чехії, Словаччини, Австрії і Швейцарії з початку часу пізніх урнових полів (приблизно з другої половини IV періоду епохи бронзи за Монтеліусом, тобто з кінця XI-X ст. до нар. Хр.), про що свідчить знахідка орнаментованого в такий спосіб ножа в похованні Eschborn, яке супроводжувалося характерною для цього часу бронзовою бритвою (Jockenhovel, 1971, Taf.75,6).

Тун III. До даного підрозділу віднесено бронзові однолезі ножі з плоским руків'ям із отворами для заклепок та майже рівною або ледь опуклою спинкою (рис. 58). Леза таких ножів легко профільовані на кінці. Ножі з такою формою леза можна охарактеризувати як полум'яноподібні. До найраніших зразків цього типу слід, мабуть, віднести ніж зі скарбу в Грушці на Верхньому Придністров'ї, який, з огляду на наявність у ньому низки раннього типу речей, прийнято датувати BrD - НаА1 (рис. 58, 1). Дещо пізнішим є ніж із висоцького скарбу в Заложцях поблизу Бродів на Львівщині, який відносять до рубежу НаА2-НаВ1 (рис. 58, 3). Майже одночасовим із ним є нещодавно виявлений бронзовий ніж із Кіцманського скарбу, що на Чернівецьчині (рис. 58, 4), довжиною 16,4 см і який першовідкривачі датують НаА2-початком НаВ1 (Пивоваров, Ільків, 2009, с.93-94, с.98, рис.3,6).

Класичну форму ножа з полум'яноподібним лезом представляє собою майже повністю збережений екземпляр із Ясенова довжиною 18,0 см, який має звичну для цього типу виробів широку спинку й плоске руків'я з овальними заглибленнями (з обох боків-?) для накладок з органічного матеріалу (Sulimirski, 1931, Tabl. XXVII,8, s.91) і який, до певної міри, може трактуватися як імпорт із середовища Голіградської культури. Таку ж приблизно форму має й невеликий бронзовий ніж із Петриківського могильника біля Тернополя довжиною 9,9 см із збереженою в отворі руків'я однією заклепкою (Бандрівський, 2002, с.56-57, рис.23,12). Ще один бронзовий ніж із полум'яноподібним лезом, який пов'язують з голіградською культурою, знайдений, згідно з інформацією І. Кочкина, Л. Мацкевого та ін., біля Одаїва на Верхньому Придністров'ї.

Якщо вищезгадані екземпляри ножів можна віднести до категорії побутового інвентарю, який, скоріш за все, використовувався рядовими общинниками, то два наступних бронзових ножі (яких відносять до того ж типу з полум'яноподібним лезом), належали, найвірогідніше, представникам родової верхівки. Мова йде про бронзовий орнаментований ніж із Борщович поблизу Львова, який сягає в довжину 23 см (рис. 58, 6) та про бронзовий орнаментований ніж довжиною 19 см з кургану №15 Гордіївського могильника (рис. 58, 5), який дослідники

пропонують датувати НаА1 (Berezanskaja, Klocko, 1998, p.9, p.37, Taf.24,1).

Ніж із Борщович вражає, перш за все, витонченістю, довершеністю й збалансованістю своєї форми, що стало наслідком напрочуд вдало вибраних пропорцій його леза та руків'я (Antoniewicz, 1928, Tabl.XXIII, ryc.15, s.99; , Zurowski, 1949, s.156-157, Tabl.XXIX, 1-1a). У поєднанні з доволі простим орнаментом, який укриває значну частину леза під спинкою, саму спинку, грані й торець руків'я – то перед нами один із найкращих в усій Центральній Європі зразків бронзових ножів досліджуваного періоду. З огляду на те, що на ножі з Борщович у місці переходу руків'я в лезо є вже зачатки т. зв. персня – рельєфного потовщення, яке стає чітко виділеним на ножах періоду НаВ1 (наприклад, на двох ножах з Неділіського «скарбу» – див. нижче), то, очевидно, що екземпляр із Борщович мусить бути дещо ранішим, аніж неділіські, відносно добре датовані, знахідки. А така деталь борщовицького ножа, як розширене на торці руків'я (що сприяло кращому його затисканню в долоні), є доволі пізньою ознакою, яка на ножах періоду НаА досі, як видається, не відома. Звідси напрошується здогад, що найбільш ймовірною датою виготовлення ножа з Борщович може бути кінець НаА2 – поч.НаВ1 за П. Райнеке. Цьому не суперечить і порівняльний аналіз борщовицького екземпляру з ножем із кургану №15 Гордіївки, з обох боків спинки якого вгорі так само розміщений рядок пунктиру, а знизу – лінія (на гордіївському ножі їх три), а ще нижче – низка поєднаних між собою півкруглих дуг, які є і на вищезгаданому гордіївському ножі з кургану №15, і на ножі з Борщович (рис. 58, 5-6).

З вищенаведеного можемо зробити припущення, що металообробні майстерні, у яких були вироблені обидва ножі, працювали в Українському Лісостепу. І з тою лише різницею, що осередок, який постачав Гордіївку (курган №15) і який міг знаходитися на Східному Поділлі, був дещо ранішим, аніж майстерні Голіградської культури у Верхньому Придністров'ї, у яких виготовлялись ножі на зразок борщовицького й неділіських екземплярів. Хоча орнаментика, яка використовувалася для оздоблення вищезгаданих ножів, мала загальноєвропейське поширення, однак ціла низка абсолютно новаторських підходів у її розміщенні на виробках (у цьому випадку – бронзових ножах із Борщович і Гордіївки) у поєднанні з цілком місцевими особливостями в їх формі, може свідчити про певну спорідненість художньо-мистецького стилю й естетичних уподобань у середовищах Українського Лісостепу, у яких вони були у вжитку.

Тип ІV. До останнього, четвертого, підрозділу зараховано бронзові ножі з прямим руків'ям, основною особливістю яких є різко профільована спинка леза (рис. 56). Пара унікальних – і за пропорціями, і за орнаментикою – бронзових однолезих ножів із сильно профільованою спинкою походить із Неділіського «скарбу» (рис. 56, 3-4), який був введений у науку Т. Сулімірським 1938 року і який зараз прийнято зараховувати до другої половини ІV періоду епохи бронзи, за Монтеліусом, або ж до НаВ1, за періодизацією П. Райнеке, що на сьогодні, з урахуванням уточнень до останньої, може відповідати кінцю ХІ-Х ст. до нар.Хр. Прямих аналогів бронзовим орнаментованим нолям із Неділіського «скарбу» ми не знайшли. Вкажемо лише, що такий рельєфно виділеним і

щільно декорований «перстень», який відділяє руків'я від леза, з'являється на центральноєвропейських бронзових ножах із черешковим руків'ям уже в старшій фазі урнових полів, тобто з другої половини III періоду епохи бронзи, за Монтеліусом (НаА1, за П. Райнеке), наприклад, на ножі з профільованою спинкою й масивним «перстнем» на переході до руків'я, що походить із комплексу в Marzoll, який добре продатований дволезною бронзовою бритвою з кільцевим упором. Про тривалість побутування ножів із різкопрофільованою спинкою й «перстнем» на переході до руків'я свідчить вже згаданий комплекс в Eschborn, який відноситься до початку пізніх урнових полів (НаВ1) і включає, власне, згаданого типу екземпляр (Jockenhovel, 1971, Taf.75,6).

Припускаємо, що такий елемент неділиських ножів, як чітко виділений «перстень» на переході руків'я в лезо, скоріш за все є запозичений з ареалу верхньодунайських бронзообробних майстерень, хоча самі ножі з Неділиськ, скоріш за все, були виготовлені на території Голіградської культури. Порівняння оформлення руків'їв на двох бронзових ножах з Неділиського скарбу (рис. 56, 3-4) і на ножі з Борщович (рис. 58, 6) виявляє спадковість щонайменше двох елементів: 1 - вже вищезгаданого «персня»; 2 - вставки-заглиблення підовальної в плані форм з обох боків руків'я для накладок з органічного матеріалу (кістки, рогу, дерева, можливо, бурштину), які кріпилися на ньому за допомогою 3-4 заклепок. Традиційність чи, радше, спадковість простежуємо і в стрічці поєднаних півдуг, крапочках-пунктирах та ін. Напрошується здогад, що неділиські ножі могли бути виготовлені в котрійсь із майстерень, у якій ще зберігалися традиції виготовлення в т. ч. декорування ножів ранішого часу (на зразок Борщович).

І останнє. Час, коли були виготовлені обидва ножі з Неділиського «скарбу» співпадає з часом доволі раптового й короткотривалого поширення на територіях Голіградської й Висоцької культур бронзових бритв типу Облековіце (Базиївка біля Жидачева, Гончарівка біля Золочева, Петриків і Зеленча на Сереті південніше Тернополя), які були імпортовані із північно-східної Італії або ж із верхньодунайських майстерень. Зрештою, частина вищезгаданих майже однотипних бритв могла виготовлятися тут, на місці, за привнесеними зразками (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.198, мал.3,3-5). Мабуть, через територію Голіградської й Висоцької культур проходило на схід одне з відгалуджень торгового шляху, який провадив із приальпійських областей через Сілезію, Надсяння й Верхнє Придністров'я і далі - на Поділля. Власне, цим шляхом і могли проникати в Український Лісостеп не лише імпорти, але й різноманітні технічні запозичення. Щось подібне могло відбутися і з уже згаданим вище елементом бронзових ножів – «перстнем», який не міг бути винайдений на голіградській території, оскільки тут не простежується ні його генезису, ні найраніших його зразків. Разом із тим, при мінімальному запозиченні ззовні тут, у голіградському середовищі, в період найвищого розквіту його культури (кін.НаА2-НаВ1) була витворена ціла низка зручних і вишуканих речей, а серед них – неповторні за витонченістю своїх форм і декору – ножі з Неділиського «скарбу».

Предмети озброєння й захисного обладунку на Прикарпатті й Західному Поділлі

На території Верхнього Придністров'я, а точніше - на Покутті, придністровській частині Західного Поділля та в прилеглих до них районах Передкарпаття і Північно-Східних Карпат, тобто, в основному ареалі поширення пам'яток Голіградської культури, у різний час виявлено 36 цілих бронзових мечів та кілька фрагментів інших. Одну з перших класифікацій бронзових мечів Верхнього Придністров'я запропонував у 1949 р. К. Журовський. Морфологічні особливості кожного з цих мечів дали підстави дослідникові виділити серед них п'ять основних типів (Zurowski, 1949, s.186-187). Однак, сьогодні використовувати класифікацію верхньодністровських мечів К. Журовського є проблематично, оскільки критеріями для відбору цьому дослідникові послужили **різні** ознаки (наприклад, для мечів першого типу такою провідною ознакою дослідник обрав форму всього язичкоподібного руків'я, а для мечів другого і третього типів - уже лише навершя руків'їв, які в одному випадку мають чашоподібну, а в другому – антенноподібну форму (Zurowski, 1949, s.186-187).

З наявного на сьогодні матеріалу можемо запропонувати іншу класифікаційну схему бронзових мечів Верхнього Придністров'я, абсолютна більшість із яких віднайдена на території Голіградської культури. Так, з огляду на морфологічні особливості кожного з них (форма руків'я і спосіб його кріплення до клинка), усі відомі на сьогодні екземпляри з досліджуваної території, розділено на три групи: 1-мечі з окремо відлитим руків'ям (15 екз.); 2-мечі із суцільнолитим (разом із клинком) руків'ям (8 екз.); 3-мечі або їх фрагменти, докладна інформація про які відсутня (13 екз.).

Бронзові мечі Прикарпаття й Західного Поділля. За формою руків'я мечі першої групи розділяємо на чотири типи (табл. 4).

До **першого типу** зараховано екземпляри із шайбоподібним (плоским) круглим навершям, у центрі якого знаходиться малий, найчастіше - циліндричної форми виступ³⁴. Однією з найхарактерніших ознак руків'їв мечів першого типу першої групи, є три поперечно розміщені на руків'ї, легко опуклі валикоподібні реберця (рис. 60, 1-5; 61, 3). Мечі з руків'ям такої форми, але неорнаментовані, виділені у *варіант 1* (Завалів; невідома місцевість; Угринь), а мечі зі схожим за формою, але орнаментованим руків'ям, виділені у *варіант 2* (Галич, Комарники, Коропець, Волока, Черепківці).

За розробленою на сьогодні класифікацією бронзових мечів досліджуваного періоду, які мають суцільнолите руків'я (Vollgriffchwerter), верхньодністровські екземпляри I-го типу першої групи відносимо до мечів ліптовського типу, характерними ознаками яких є три валикоподібні потовщення (Dreiwul-

³⁴ Інша назва – «кнопка» (Монгайт, 1974, с.72) або «кнопкоподібний гудз» (Бандрівський, 2011, С.18). Шайбоподібні навершя руків'їв мечів досліджуваного типу були не декором, а мали суто практичне значення: 1-при нанесенні колючого удару втримували долоню на руків'ї, не даючи їй зісковзнути; 2-слугували опорною точкою при висмикуванні меча з противника (подібне призначення могли мати чашоподібні або антенноподібні навершя у бронзових мечах інших типів, які могли виконувати ті ж самі функції, що й круглі шайби з кнопкоподібним гудком в центрі).

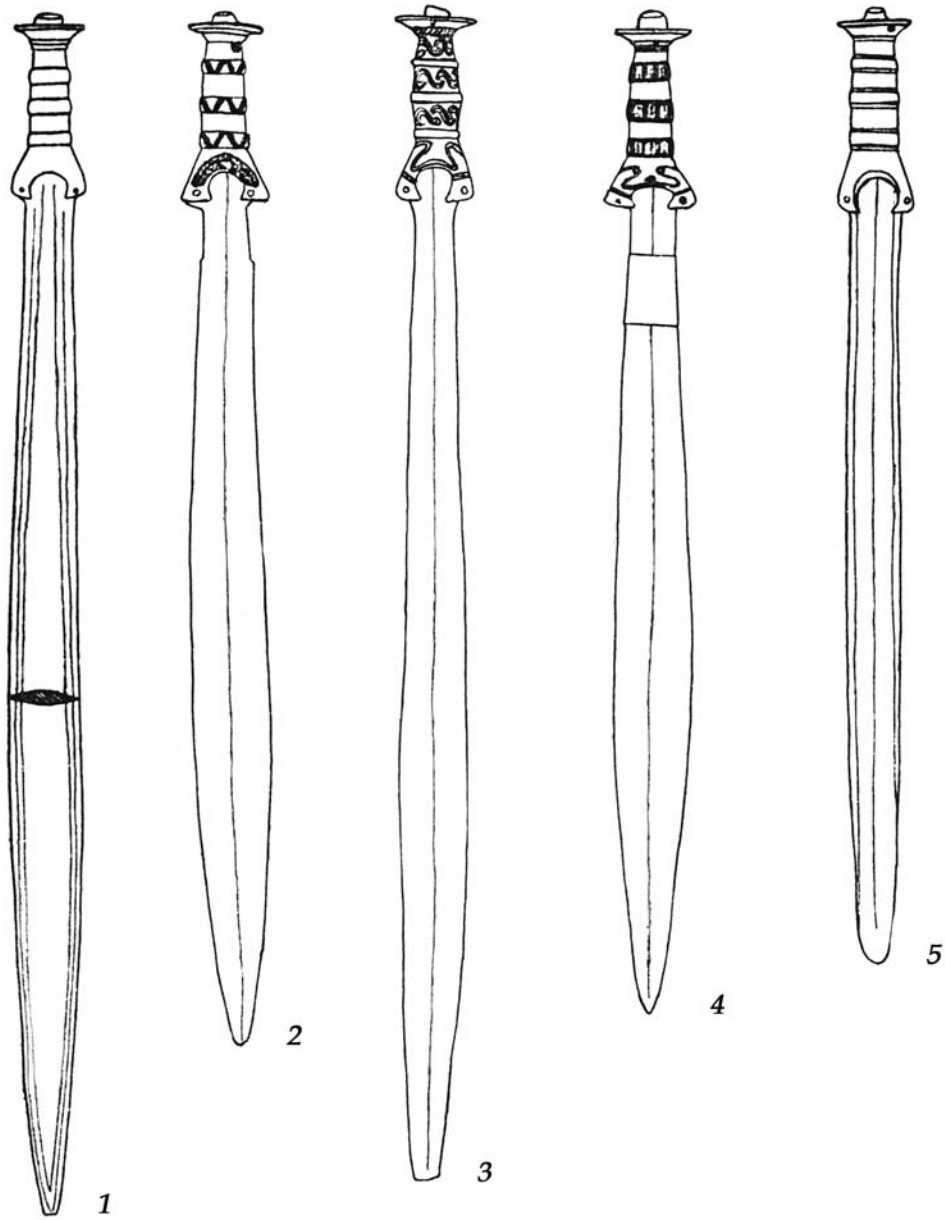

Рис.60. Бронзові мечі з території поширення Голіградської культури: 1, 3 – Верхнє Придністров'я; 2 – Комарники біля Турки; 4 – із кургану в Галичі; 5 – Завалів біля Підгаєць (за К.Журовським, 1949).

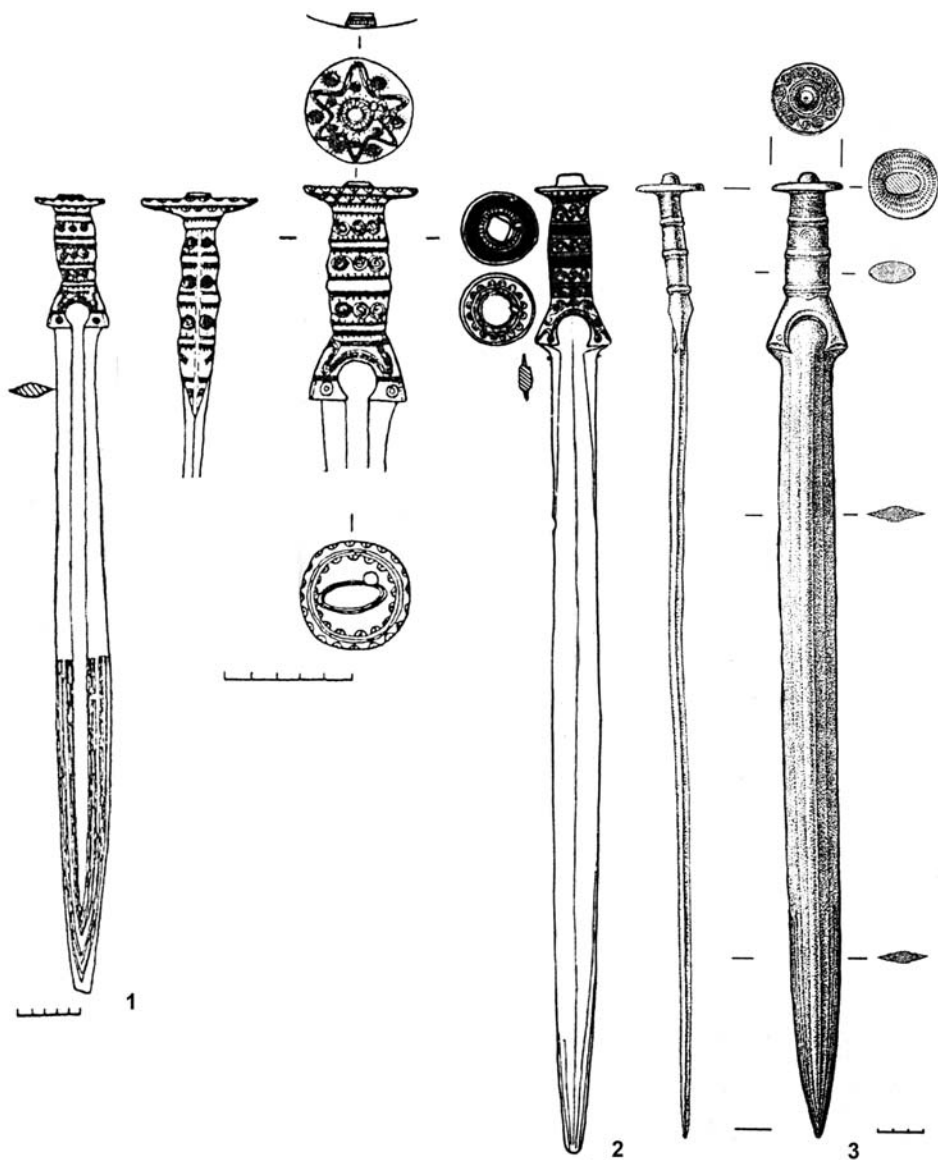

Рис.61. Бронзові мечі з території поширення Голіградської культури: 1 – Волока на Покутті; 2 – Коропець біля Бучача; 3 – Черепківці на Покутті (за К.Журовським, 1949; В.Войнаровським, Г.Смірноюю, 1993; Д.Павлівим, 2010).

stscherter) на руків'ї й дископодібне навершя з кнопкоподібним виступом у центрі (Hrál, 1954, p.215-226; Müller-Karpe, 1961, s.88; Бандрівський, 1994, с.86, рис.37,2; с.123). Згідно з класифікацією Г. Міллер-Карпе, екземпляри мечів із Галича, Комарник, Коропця, Волоки й Черепківців зараховуємо до I-го типу варіанту Ерлах (Erlach), датованого періодом HaA1 (Müller-Karpe, 1961, p.7-15, taf.4,7-10,15; Павлів, 2011, с.386). За класифікацією С.Фогеля для бронзових ме-

чів із теперішньої території Польщі, вищезгадані верхньодністровські мечі I-го типу першої групи є близькими до мечів типу ХХА, типу ХХВ та типу ХХF), які датуються цим дослідником BrD-HaA1 (Fogel, 1979, p.47-49, 53, tabl. IV,6-7; V,4; Клочко, 2006, с.202; Павлів, 2011, с.386). Також і в класифікації бронзових мечів Г. Д. Александреску екземпляри з Верхнього Придністров'я знаходять найбільше аналогій серед мечів із Центральної й Північно-Західної Румунії (Понтічеу, Турія, Одорхей, Ордя), які виділені дослідницею в тип «дисково-кнопкових» (Scheibenknauhschwerter) і віднесені до періоду HaA1 (Alexandresku, 1966, p.126-127, taf.V,4-6; VIII, 1-3; Павлів, 2011, с.386). Прийнято вважати, що центром розповсюдження мечів ліптовського типу були райони Верхнього й Середнього Подунав'я (зокрема території сьогднішніх Баварії, Австрії, Угорщини і Швейцарії), які охоплювали, в основному, ареал поширення культур урнових полів поховань (Müller-Karpe, 1961, p.10-11,17,20-21,25-27,29,31,32, taf.92-94; Бандрівський, 1994, с.123). Висловлено здогад, що центром виробництва мечів ліптовського типу було Середнє Подунав'я (Fogel, 1979, p.47-55; Клочко, 2006, с.202).

До **другого типу** першої групи бронзових верхньодністровських мечів з ареалу Голіградської культури зараховано екземпляри із руків'ям, яке має чашоподібне навершя з кнопкоподібним гудзком у центрі (всього 4 екз.: Залуква, Яремча, два мечі з Волоки – табл. 4). Усі вони орнаментовані тонким, делікатним і густо розташованим декором (меандр, півкола та ін.), який часто вкриває не лише руків'я, але й внутрішню частину чашоподібного навершя (рис. 61, 1; 64-а, 2-3).

Серед мечів із суцільнолитим руків'ям майже всі дослідники виділяють в окрему групу мечі із чашоподібними навершьями (Schalenknauhschwerter). Наприклад, у класифікаційній схемі Я. Філіпа мечі з такими півсферичними навершьями виділені у групу «3» (Filip, 1966, t.1). Натомість, А. Александреску виділяє два типи мечів із чашоподібними навершьями, які виготовлялися в різний час. Упродовж продукування пізнього типу мечів першого типу А. Александреску виділяє два варіанти, перший із яких – мечі, що ще зберігають циліндричний

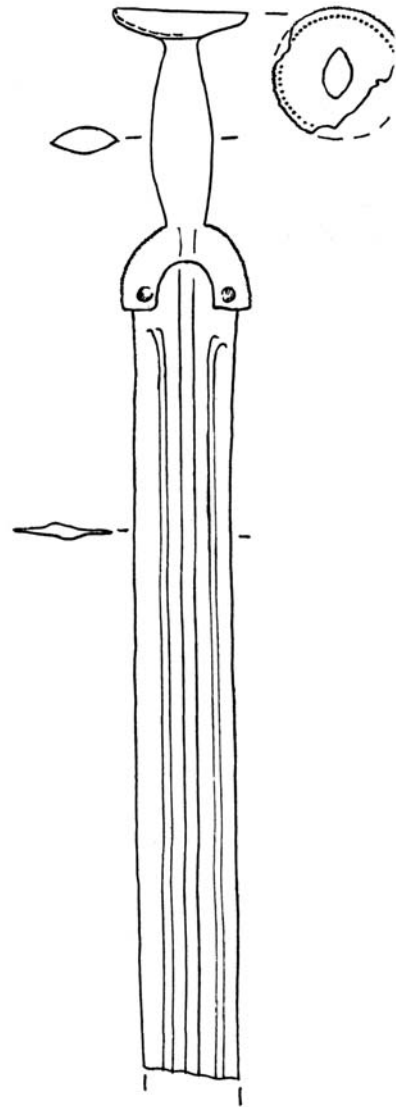

Рис.62. Бронзовий меч зі с.Цвітова Калушського району Івано-Франківської області.

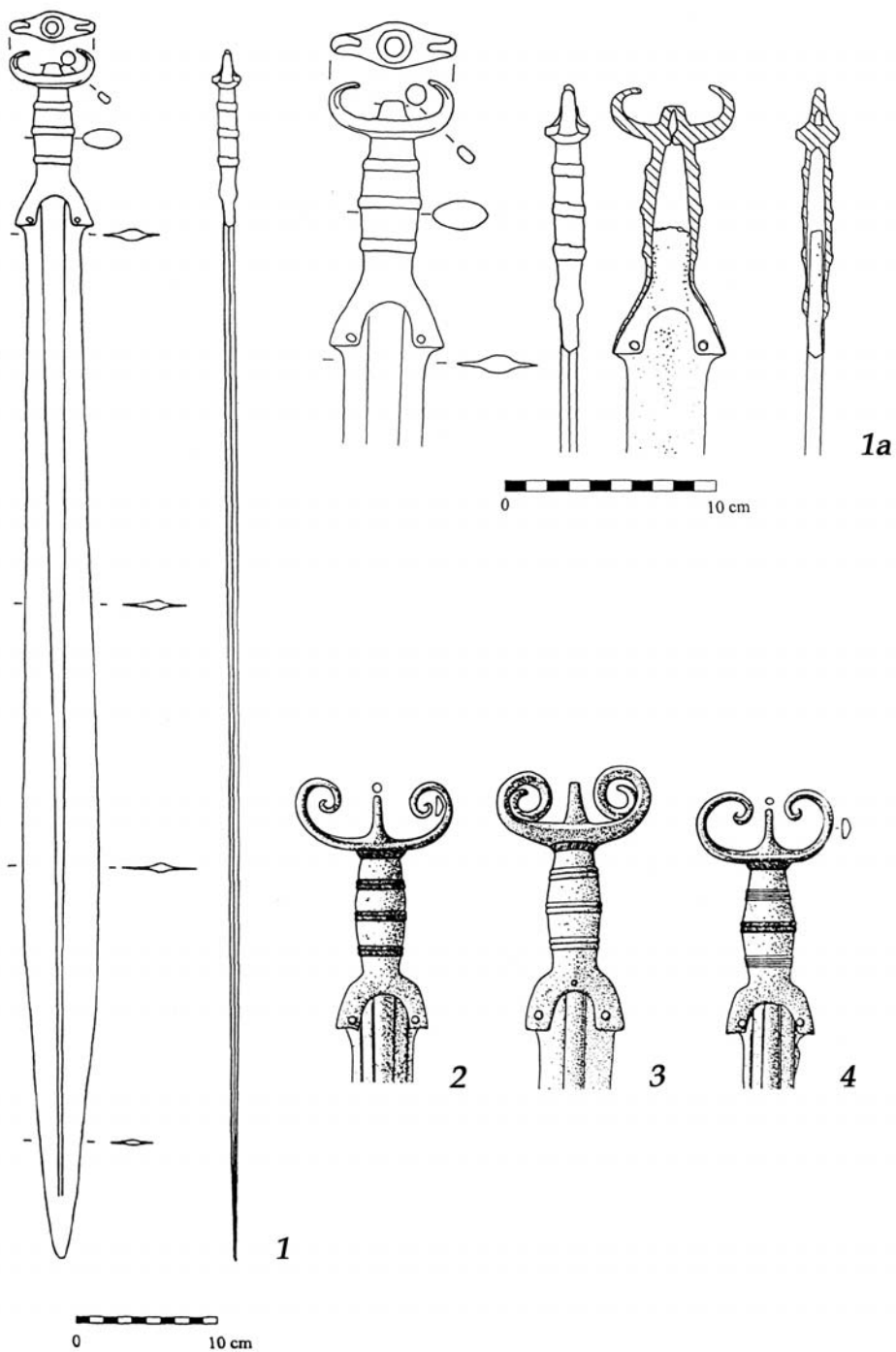

Рис.63. Бронзовий меч зі с.Язлівець Бучацького району Тернопільської області (1-1a) та аналогії до нього з кола культур урнових поховань східноальпійського регіону (2-4) (за М.Бугай, 2005).

гудзок у чашоподібному наверші (Alexandresku, 1966, p.128-129) і типологічно є старшими (Жіберт) і, власне, вони найбільш схожі до розглядуваних тут верхньодністровських мечів II-го типу першої групи. Такі хронологічно ранні ознаки мечів із Залуки, Яремча й Волоки, як наявність кнопкоподібного виступу на наверші, омегоподібний (а не півкруглий, як у більш пізніх типів) виріз перехрестя, наявність трьох валикоподібних потовщень на руків'ї екземпляру з Яремча у співставленні з типово пізньою ознакою – чашоподібним навершям на вусіх вказаних мечах, дає підстави обмежити час їх використання періодом НаА2-поч.НаВ1.

До **третього типу** першої групи бронзових верхньодністровських мечів з ареалу голіградської культури відносимо мечі із руків'ям, яке увінчане чашоподібним навершям із півсферичною внутрішньою поверхнею (3 екз.). До варіанту 1 зараховано мечі із пишно орнаментованим руків'ям (Піддністрияни – рис. 64-а, 1), а до варіанту 2 – мечі, позбавлені врізного геометричного декору (Цвітова, Синьків – рис. 62).

Мечі з чашоподібними навершями були поширені, в основному, у культурах Центральної й Південно-Східної Європи. Найчастіше трапляються в районах Верхнього Потисся в період кінця НаА-початку НаВ (Berniakovic, 1960, s.337; Олійник, Стефанович, 1998, с. 129-130). У Моравії мечі з чашоподібним руків'ям (типу Кинігсдорф) датуються періодом НаА2-НаВ1 (Podborsky, 1969, p.114-115, Abb.22,3). Наприклад, голіградські мечі з Цвітової й Синькова виявляють значну подібність до меча з чашоподібним навершям з околиць Будапешта. А. Можоліч зараховує цей меч до пізньої форми згаданого типу мечів (Schalenknaufschwerter, для Угорщини – тип Гайдубисцермені), зауважуючи, що меч з-під Будапешта збігається з часом поширення мечів з антенподібними навершями й мечів типу Майнц-Кляйнугайм (Mozsolicz, 1975, p.17, кер.9 (2); p.24 (8). М. Новотна погоджується з припущенням Г. Міллер-Карпе, що мечі з чашоподібними навершями типу Кинігсдорф виготовлялися у бронзообробних майстернях на території сучасної Словаччини «...у відносно короткому часі на перехідному етапі НаА2-НаВ1 евентуально на початку НаВ1» (Novotna, 1970, p.49, Abb.15, 3a-b; p.52). Натомість, А. Александреску мечі з чашоподібним навершям без кнопкоподібного гудзка виділяє у хронологічно пізніший II-тип мечів (варіант 2: Шпалька, Шіляваш - Alexandresku, 1966, p.128-129, taf. XI,1-3). Такі ознаки меча з Піддністрия, як широкий довгий орнаментований у верхній половині висоти клинок, пишно орнаментоване руків'я та чашоподібне, без кнопкоподібного гудзка навершя, дають підстави відносити цей екземпляр, найвірогідніше, до кінця періоду НаА2. Натомість, такі ознаки мечів із Цвітової і Синькова, як відсутність пишної орнаментации, чашоподібне навершя з півсферичною внутрішньою поверхнею (без кнопкоподібного гудзка) і, що важливо, півкругле (а не «омега»-подібне, як у раніших типів мечів) перехрестя дають підстави відносити ці два екземпляри до періоду НаВ1. Причому, екземпляр із Синькова може виявитись ранішим із огляду на присутність на його руків'ї (мабуть, вже як релікту) валикоподібного паска.

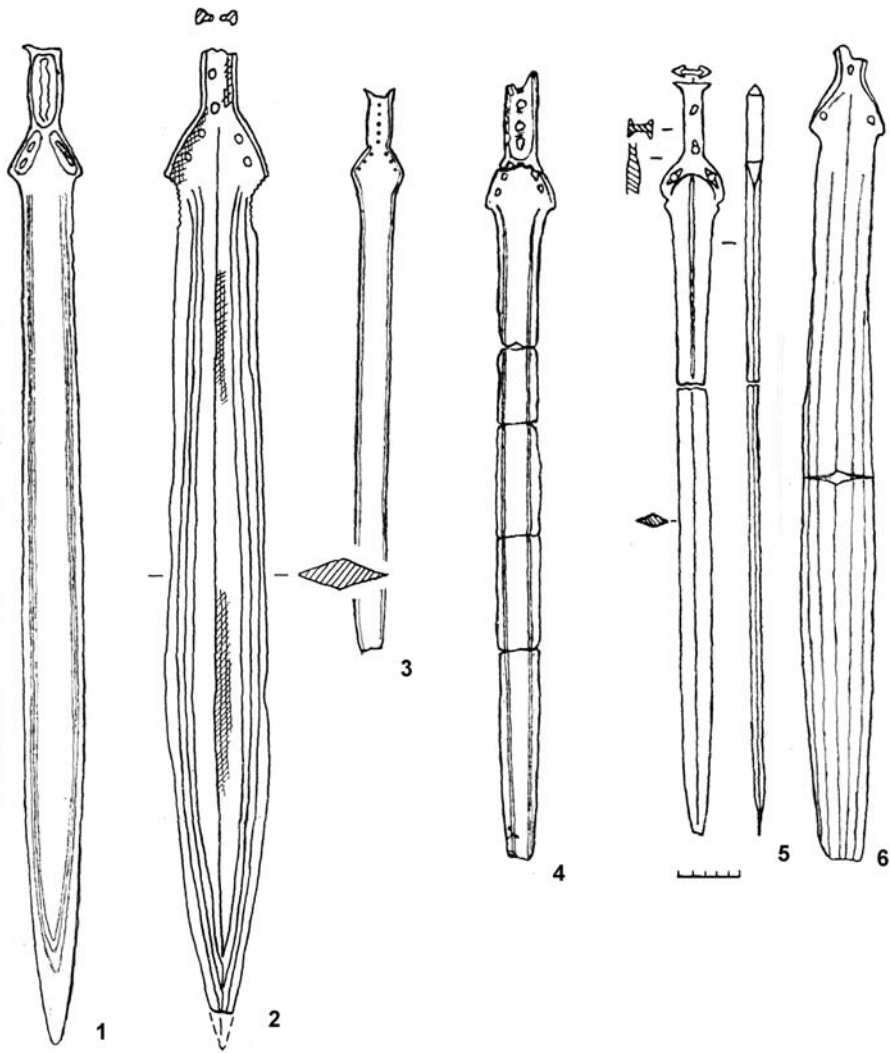

Рис.64. Бронзові мечі з території поширення Голіградської культури: 1 – Верхнє Придністров'я; 2 – Товмачик біля Коломиї; 3 – Бурканів біля Підгаєць; 4 – Баличі поблизу Жидачева; 5 – Волока на Покутті; 6 – Комарники біля Турки (за К.Журовським, 1949; В.Войнаровським, Г.Смірноюю, 1993).

До **четвертого типу** першої групи верхньодністровських бронзових мечів (судячи з усього - найбільш рідкісної) відносимо єдиний на сьогодні екземпляр із Язлівця біля Бучача (рис. 63, 1-1а), який складається з довгого дволезого клинка з найбільшим розширенням в нижній третині довжини, поздовжнім ребром жорсткості, руків'ям із трьома поперечно розміщеними валикоподібними реберцями, антеноподібним навершям і кнопкоподібним гудзком у центрі (табл. 4). Загальна довжина язловецького меча - 88 см (Demetrykiewicz, 1898, s.122; Pasternak, 1928, s.139-140). Центр ваги меча з Язлівця зумисне зміщений до кінця, за рахунок розширення в листоподібну форму верхньої частини клинка. Такі

мечі призначались³⁵ для нанесення дуже важких ударів, часто по захищеному панцирем противникові. Розширений на кінці клинок меча давав додатковий ефект «розвалювання» рубленої рани, а за рахунок збільшення ваги в цій частині леза додатково посилював удар. Прекрасна збалансованість клинка з Язлівця при ударі зводила до мінімуму віддачу на руків'я (Бандрівський, 1994, с.86, рис.37, 5; с.124).

Щодо походження меча з Язлівця, то на сьогодні існують два основних припущення, де він міг бути вироблений. За першим з них, меч із Язлівця, є нібито прототипом усіх центральноєвропейських мечів із антенноподібним навершям (Sprokhoff, 1934, p.32, 40, taf.15,1), про що мали б свідчити три опуклі реберця, розташовані поперек його руків'я, які з'являються ще на мечах ліптовського типу (рис. 60). Тому частина дослідників, які вважають цю ознаку за провідну в доказі про спорідненість меча з Язлівця з мечами ліптовського типу, припускають, що язлівецький екземпляр міг бути вироблений у котромусь із металообробних осередків, які продукували мечі ліптовського типу, тобто на території нинішніх Баварії, Австрії, Угорщини чи Словаччини (Bugaj, 2005, s.95).

Згідно з другим, більш аргументованим, як на наш погляд, припущенням³⁶ – меч із Язлівця є імпортом зі східноальпійських територій чи навіть Швейцарії (Antoniewicz, 1919-1920, s.39) або ж з котроїсь із металообробних майстерень Апеннінського п-ова (рис. 63, 2-4), наприклад, Тарквінії, звідки походить ціла серія мечів із у подібний спосіб сформованим і оздобленим руків'ям (Müller-Karpe, 1961, p.63). На походження язловецького меча з альпійських земель вказував ще Я. Костжевський, а В. Антоневич, в цілому підтримуючи це припущення (зокрема в тому, що меч із Язлівця – альпійський імпорт), додавав, що три рельєфні реберця на його руків'ї зближують його з мечами «угорського типу» (Kostrzewski, 1939-1948, s.251; Antoniewicz, 1928, s.109, tabl.XXIII,20). Мабуть, варто визнати за слушне припущення С. Подковінської, яка найближчою аналогією до меча з Язлівця вбачала меч з Коржіллетес у Швейцарії (Podkowinska, 1933, s.138, fig.20; s.142, fig.28), хоча у той же час бочкоподібне руків'я з трьома

³⁵ Меч із Язлівця не був призначений для фехтування. Цього не допускала своєрідна збалансованість клинка, тому використання його в пішому бою було неефективним. Язлівецький меч слід відносити, скоріш за все, до групи кавалерійських мечів, які від звичайних бронзових відрізнялись значно довшим клинком, що зумовлено було необхідністю «діставати» піших воїнів із сідла. Крім того, при рубанні кавалеристів між собою вершник повинен був мати можливість прикрити клинком весь корпус (до сідла), коли противник наносив удар (Бандрівський, 1994, с.125). Зрештою, про кавалерійське призначення меча з Язлівця можуть свідчити його метричні дані – довжина 88 см, тоді як звичайні мечі, наприклад, ліптовського типу, які призначались для піших воїнів, у довжину становили всього 60-70 см (Müller-Karpe, 1961, p.61).

³⁶ Окрім виразних морфологічних ознак, які зближують меч з Язлівця із мечами Апеннінського п-ва, є також спільна для них ознака – надзвичайно старанне і технологічно досконале припасування клинка до руків'я. Наприклад, в місцях сполучення руків'я і клинка язловецького екземпляру, а також на стику заклепок з перехрестям його руків'я, відсутні навіть найменші щілини, що свідчить про застосування тут єдиного технологічного прийому, а саме: скріплення деталей у розжареному стані. Тому, ще перед початком рентгеноскопії язловецького меча, зважаючи на відсутність на ньому навіть найменших щілин в місцях стику, окремі дослідники навіть припускали, що заклепки на ньому є простою імітацією, а сам меч не склепаний з частин, а суцільнолитий (Bugaj, 2005, s.95).

рельєфними реберцями та широко розставлені «антени» меча з Язлівця зближують його з іншими тутешніми екземплярами, зокрема з мечами з Верхнього Райну (Тайс) та низкою мечів типу Цюрих, які датують кінцем періоду HaB1 (Filip, 1966, t.I, P.35; Бандрівський, 1994, с.124). У цілому, поєднання на язловецькому екземплярі вищенаведених ознак (як ранніх, так і пізніх) дає підстави відносити його до раннього HaB1.

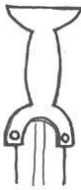

Друга група бронзових мечів. Усі екземпляри належать до суцільнолитих мечів із язичкоподібним руків'ям (Griffzungenschweter). За формою руків'я названі мечі ділимо на три типи (табл. 4).

Так, до **першого типу другої групи** верхньодністровських бронзових мечів віднесено 5 екз. із язичкоподібним руків'ям: мечі з Комарник, Балич, Верхнього Придністров'я (невідома місцевість), Бурканова й Товмачика (рис. 64). Найбільш ранню групу презентують три мечі з Балич, Бурканова та Верхнього Придністров'я (Zurowski, 1949, tabl.XXXII, 1-2, 4). Такі основні ознаки цих мечів як система розташування кріпильних отворів на руків'ї та перехресті, а також ще повна відсутність ребра жорсткості на клинку (яке на мечах пізньобронзового періоду є пізньою ознакою) дають підставу зарахувати їх до типу Ройтлінген, за класифікацією П. Шауера (Schauer, 1971, p.132-148; Бандрівський, 1994, с.86, рис.37,4; Клочко, 2006, С.202) або ж до типу Па, за Е. Шпрокгофом (Sprokhoff, 1934, P.32, 40), які відносяться до періоду BrD-HaA1. У класифікаційній схемі Ж. Д. Коуена, розробленій для мечів Південної Німеччини, аналогічні за формою бронзові мечі виділені цим дослідником у тип Нейцінгер і віднесені ним до першої фази розвитку культур урнових полів поховань, які співвіднесено з періодами BrD-HaA1 (Cowan, 1955, p.108). Майже ідентичний за формою (до меча з Балич) екземпляр, знайдений у тілопальному похованні в Айнсдорфі (Північно-Східна Німеччина), яке супроводжувалось бронзовою бритвою варіанту Волдерс, яка датує увесь комплекс на час старшого ступеню культур урнових полів поховань Центральної Європи (Jockenhövel, 1971, p.248-249; Бандрівський, 1994, с.122). Територіально найближчим до верхньодністровських мечів типу Ройтлінген є бронзовий меч цього ж типу із с. Карабчиева Городоцького району Хмельницької області на Середньому Збручі (Бандрівський, 1994, с.86, рис.37,3, с.122-123).

Два інші верхньодністровські бронзові мечі з язичкоподібним руків'ям – із Комарник (Zurowski, 1949, tabl.XXXII, 5) і Товмачика (Малеєв, Томенчук, 1990, С.115, рис.1), які мають широкі клинки з паралельними нервюрами вздовж країв, зараховуємо до типу «Гемігкофен» (Hemigkofen), за класифікацією П. Шауера (Schauer, 1971, p.157-160; Кличко, 2006, с.202-203), які відносяться до періоду HaA.

До **другого типу другої групи** бронзових мечів Верхнього Придністров'я відносимо єдиний на сьогодні екземпляр із с. Волоки Глибочького району Івано-Франківської області, вперше введений у науковий обіг Ю. Малеєвим (рис. 64, 5). Першовідкривач вважав цей меч характерним для пам'яток пізньобронзового періоду Північно-Західної Європи (Малеєв, 1991, с.20-25, рис.а). Такої ж думки стосовно цього меча притримується сьогодні В. Клочко, виділяючи

Табл. 4 Класифікація бронзових мечів Верхнього Придністров'я.

I група мечі з окремо відлитим цільним руків'ям (Vollgriffschwerter)									
1 тип		2 тип		3 тип		4 тип			
мечі з шайбоподібним наверхшям і кнопкоподібним гудзком в центрі (Scheibenknaufschwerter)		мечі з чашоподібним наверхшям і кнопкоподібним гудзком в центрі (Scheibenknaufschwerter-1)		мечі з чашоподібним наверхшям без кнопкоподібного гудзка в центрі (Scheibenknaufschwerter-2)		мечі з рогоподібним наверхшям			
									
варіант 1	варіант 2			варіант 1	варіант 2				
руків'я неорнаментоване	руків'я орнаментоване			руків'я неорнаментоване	руків'я орнаментоване				
II група мечі із суцільнолитим (разом із клинком) язичкоподібним руків'ям (Griffzungenschwerter)				III група мечі або їх фрагменти, докладна інформація про які відсутня					
1 тип		2 тип		3 тип		1 тип		2 тип	
мечі з язичкоподібним руків'ям (класичний тип)		мечі з язичкоподібним вузьким руків'ям		мечі з язичкоподібним руків'ям, яке завершується "антонапи"		мечі цілі		Частини мечів, які типологічно невизначені	
									

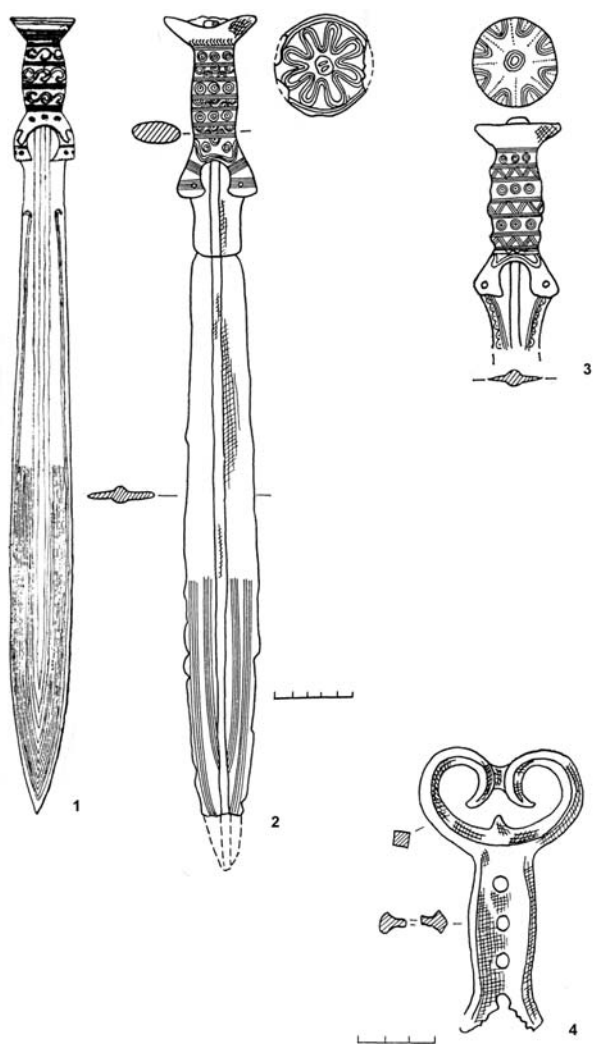

Рис.64-а. Бронзові мечі з території поширення Голіградської культури: 1 – Підністрияни біля Бібрки; 2 – Залуква біля Галича; 3 – Яремча; 4 – Ворона біля Коломиї (за К.Журовським, 1949; Ю.Малеєвим, 1990; 1994).

ним руків'ям відносимо уламок одного з них із с. Ворона Коломийського району Івано-Франківської області (Малеєв, Томенчук, 1990, с.115, рис.3). Збережена частина представляє собою плоске руків'я, яке закінчується антеноподібним навершям (рис. 64-а, 4). На руків'ї, у місці його охоплення долонею, вздовж країв передбачено заглиблення для закріплення у них (за допомогою 4-ох заклепок) вставок із якогось органічного матеріалу. Вціліла частина воронівського меча цікава ще й тим, що, по-перше, доводить виготовлення його у двостулковій формі;

цей екземпляр з Волоки в окремий «нордійський» тип і зазначаючи, що мечі цього типу, які поширювалися в період НаВ, характерні для північних районів Німеччини, Данії й Польщі (Fogel, 1979, s.34-37; Клочко, 2006, с.203).

Удруге публікуючи розглядуваний тут меч з Волоки і вказуючи на його рідкісну особливість – вузький клинок і незвично сформоване руків'я, інші дослідники прийшли до висновку, що цей зразок клинкової зброї є характерним для мечів «другої фази бронзової індустрії культури Гава (НаА2-В1), співіснуючи з мечами ліптовського типу і з мечами з чашоподібними навершями» (Войнаровський, Смірнова, 1993, с.187, рис.4,4; с.189). Те, що мечі такого типу, як розглядуваний з Волоки, в культурі Гава зовсім не відомі, дослідників не насторожило як і те, що він займає виразно пізнішу хронологічну позицію відносно мечів ліптовського типу.

До **третього типу другої групи** верхньодністровських мечів із язичкоподіб-

по-друге, судячи із ливарних швів, обточених грубим наждаком, меч, найімовірніше, так і не був у вжитку, що може свідчити про місцеве виготовлення такого типу мечів.

Мечі з антеноподібним навершям у різних варіантах і локальних типах були поширені на значній території Європи – від Балтійського моря на півночі до Карпатського басейну й Апеннінського п-ова на півдні. Одні з них виготовлялись у південноєвропейських майстернях (типи Цюріх, Тарквінія), інші – у центральноєвропейських (тип Ліповка) (Filip, 1961, s.34-35). Найраніші форми мечів з антеноподібним навершям Г. Міллер-Карпе відносить до кінця періоду НаВ1 (Müller-Karpe, 1961, p.214), однак, на думку Е. Шпрокгофа, мечі з антеноподібним навершям (III-ій тип за його класифікацією) з'явилися у Центральній Європі ще в періоді НаА (Sprokhoff, 1934, p.32, 40). Ранішим часом датує появу таких мечів А. Д. Александреску, яка звертає увагу на два скарби: 1-з Бунешті, до складу якого, окрім меча з антеноподібним навершям, входив також меч типу Альдранс, що належить до пізнього НаА; 2-з Клюї та Суату, у якому уламки мечів з антеноподібними навершями знаходилися у скарбі, що датується періодом НаВ1 (Alexandrescu, 1966, p.130). До скарбу з Шілівашу (Трансільванія), який датується періодом пізнім НаВ1, входило два мечі з чашоподібним і один з антеноподібним навершям (Alexandrescu, 1966, p.149, taf.XI,3). Із територіально найближчих (до Ворони) знахідок мечів із антеноподібним навершям, назовемо «скарб» із семи мечів із Чорного Поток у Українському Закарпатті, один із яких довжиною всього 0,48 м має антеноподібне й дуже стилізоване (презентуючи, мабуть, хронологічно пізніший варіант-НаВ3) навершя з гіпертрофовано вираженою стяжкою між спіралями (Popovich, 1999, p.152, Pl.I,1).

Отже, продукування мечів з антеноподібним навершям хронологічно й територіально співпадає з часом поширення мечів із чашоподібним навершям (Mozsolics, 1978, кер.9(2); p.24(8)). Найбільш подібні до меча з Ворони екземпляри з антеноподібними навершями, завитки в яких, і це головне – поєднані стяжкою, відомі з Данії (Фюнен, Сандер Лінгбі), Північної Італії (Есте), Семиграддя (Гідамус) та Південної Німеччини (Вангайм біля Бадену) (Rihovsky, 1956, p.277, Obr.6,1-5). Де знаходилися майстерні, які продукували мечі такого типу, як знайдений у Вороні, на сьогодні точно не встановлено. Переважає думка, що це могли бути металообробні центри сьгоднішніх Моравії або Словаччини або ж майстерні приальпійської зони. В будь-якому разі, мечі на зразок Ворони могли виготовлятися впродовж короткого відрізка часу, найімовірніше, наприкінці періоду НаВ1-на початку НаВ3.

У **третью групу бронзових мечів** Верхнього Придністров'я об'єднано інформацію про віднайдення цілих або фрагментованих частин мечів, детальніші відомості про які відсутні, або ж такі знахідки з типологічного боку маловиразні. Серед знахідок цієї групи виділено два типи. До *I-go тину третьої групи* відносимо відомості про знахідки цілих мечів. Наприклад, виявлення бронзового меча в с. Ужок Великоберезнянського району у Сколівських Бескидах (неподалік відомого «скарбу» з 12-ти бронзових мечів у Комарниках), про що повідомляє Я. Пастернак (Pasternak, 1928, s.373; Кобаль, 2010, с.204). Схожою є відомо-

мість про віднайдення ще одного бронзового, але типологічно не визначеного бронзового меча із с. Ланівці біля Борщева (Janusz, 1918; Zurowski, 1949, s.188). До II-го типу третьої групи відносимо частини мечів, найчастіше – клинків, які не піддаються типологічному оприділенню. Наприклад, один із таких уламків походить із відомого «скарбу» в Грушці поблизу Тлумача (Zurowski, 1949, S.188, tabl.XXXII, 9), а ще один фрагмент меча знайдено в с. Томашівці поблизу Калуща (Zurowski, 1949, s.188, tabl.XXXII, 8).

Наконечники списів Голіградської культури.

З теренів поширення пам'яток Голіградської культури відомо не менше 22 бронзових наконечників списів³⁷, час використання яких укладається в рамки періодів BrD-HaB1. З огляду на їх зовнішні ознаки виділено три типи. До першого з них відносимо вістря середньодунайських типів із полум'яноподібним пером. Один із таких наконечників з довгою втулкою походить зі скарбу в Слобідці Лісній біля Коломиї на Івано-Франківщині³⁸, інший – у скарбі із с. Узинь біля Івано-Франківська (Свешніков, 1961). Розглядуваний тип наконечників списів прийнято пов'язувати з другим горизонтом скарбів піліньської культури, тобто з періодами BrD-HaA1 (Kemenczei, 1984, p.22-23). З близьких аналогій до вістря із Слобідки Лісної назвемо наконечник списа з Новотроянівського скарбу степової зони Українського Причорномор'я, який знаходився в супроводі кельтів та серпів, типових, в основному, для періоду BrD (Суботін, Черняков, 1982, с.5-23), що виключає, на думку деяких дослідників, побутування таких наконечників у пізніший час (Клочко, 2006, с.179).

До другого типу бронзових наконечників списів Верхнього Придністров'я віднесено вістря з широким при основі гостролистним пером, втулка якого по нижньому краю оконтурена виступаючим пружком. Прикладом такого екземпляру може служити вістря списа з обламаним кінцем із Грушківського «скарбу». З територіально найближчих аналогій до цього грушківського вістря списа вкажемо на такий же, але цілий бронзовий наконечник зі «скарбу» в Перемишлі, який К. Москва відносить до IV-го періоду епохи бронзи (за О.Монтеліусом (1885/1903) або ж HaA2-HaB1 за П. Райнеке (1924)), а К. Метцнер-Небелсік до періодів BrD-HaA1 (Moskwa, 1976, s.263-264, рис.51,с; Gedl, 1998, s. 49, рис.21,1; Metzner-Nebelsick, 2002, p. 308, Abb.143).

До третього, найбільш поширеного типу верхньодністровських наконечників списів, відносимо шість екземплярів, які мають довгу, у міру розширену донизу втулку, гостролисте перо з подвійними (Хотимир) або потрійними (Грушка, Волока, Дупдиська, Верхнє Придністров'я) поздовжніми рельєфними реберцями (рис. 65, 1-6). За класифікацією Й. Фогля, такі вістря віднесені до IV періоду епохи бронзи (за О.Монтеліусом) і пов'язуються ним із впливами

³⁷ Наконечники списів походять із наступних місцевостей: 6 наконечників – з Комарова, 2 - із Зарічне/Баличі, 4 – з Жовкви, 1 – з Узина, 2- зі Слобідки Лісної та ін. (Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза.- К., 1982.-с.110-115).

³⁸ Фонди археології Археологічного музею у Варшаві, інв. №РМАШ/2046, nr.kat.2 (РСМА 282) – Wegułowicz, 2001, s.48, рис.41.

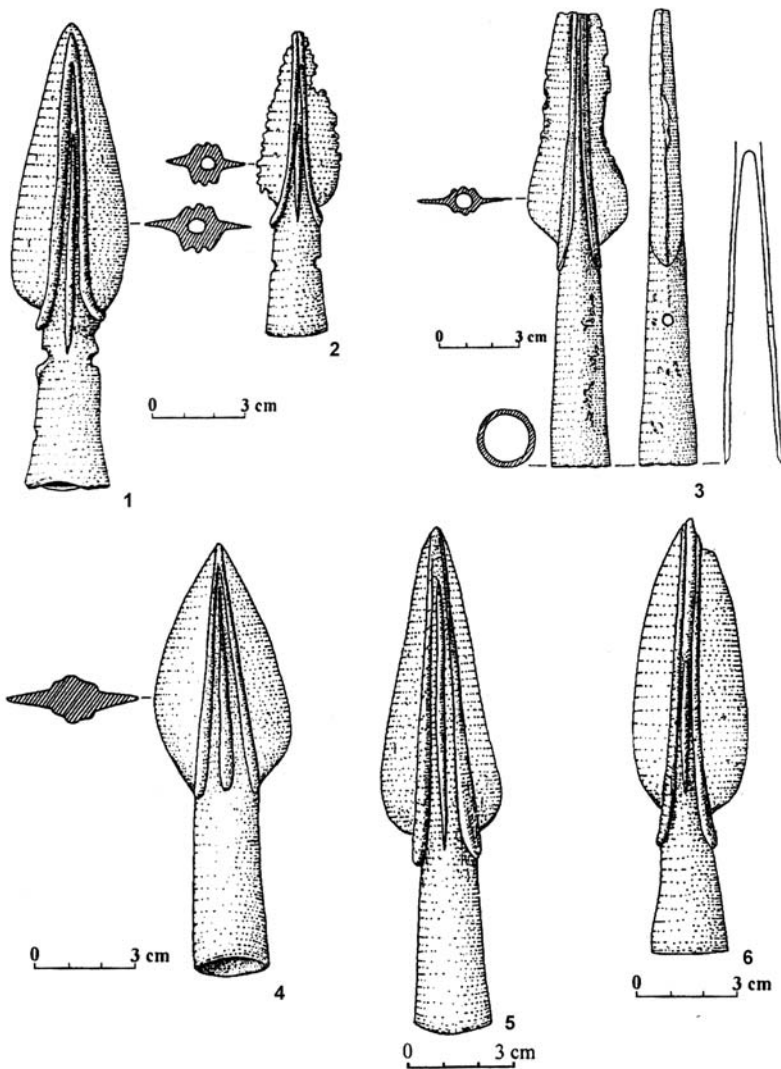

Рис.65. Бронзові вістря списів і дротиків з території поширення Голіградської культури: 1,2 – Грушка; 3 – Хотимир; 4 – Волока; 5 – Верхнє Придністров'я; 6 – Дуплиська біля Заліщик (за К.Журовським, 1949; М.Гедлем, 2001).

пізньобронзових культур Подунав'я (Fogel, 1979, s.95). У Східній Угорщині схожі за формою наконечники списів – з поздовжніми реберцями на втулці – також пов'язують із Пилінською культурою (Kemenczei, 1984, Tabl. XXVII, 11, 14-16; XXVIII, 10-11, 13-14) або з культурою Беркеш/Berkesz (Kemenczei, 1984, Tabl. LXa, 10-11, LXI, 24), у яких вони датуються в цілому BrC-D. Однак, схожої форми вістря з реберцями на втулці трапляються також і в пізніший час (HaA1-HaB1), про що свідчать знахідки таких наконечників списів у культурах Кіятице і Гава. За даними М. Гедля, в Угорщині вістря списів із реберцями на втулці присутні у скарбах, які зараховують до горизонтів: Aranyos (BrD), Kurd

і Gyermely (HaA1-2) (Mozsolicz, 1985, Tabl.1, 6-9; 4, 4-7, 15; 5, 3-4,9; 18,4 та ін.). На теренах Семиграддя вістря списів із поздовжніми реберцями на втулці трапляються в скарбах, які зараховують до горизонтів: Uriu-Domanesti (BrD), Cincu-Suseni (HaA1) і Jupalnic-Turia (HaA2) (Petrescu-Dimbovita, 1977, Tabl.25, 5; 59, 4; 60, 10 та ін.; Bader, 1978, p.223, Tabl. LXXIV, 8-10; s.224, Tabl.LXXV,14). На території Словаччини аналогічні за виглядом вістря списів із поздовжніми реберцями трапляються від періоду BrD (Novotna, 1970, S.30, рис.6) аж по період HaB1 (Novotna, 1970, Tabl.XVII; XXIII; XXXVI; Gedl, 2001, S.5). Цим же часом датуються такі вістря списів і в Українському Закарпатті (Bernjakovic, 1960-1961, Tabl.VIII, 5-6; X, 13; Kobal, 1997, s.128, рис. 9,1; s.129, рис.10-11; s.130, рис.11, 1-5; Gedl, 2001, s.5).

На питання, чому такі вістря списів з поздовжніми реберцями на втулці згруповані у Верхньому Придністров'ї виключно по обох берегах Дністра в околицях Тлумача і Заліщик, на що свого часу звернув М. Гедль (Gedl, 2001, s.4-5, рис.1), відповідь може бути наступна: саме в цих районах Покуття й Придністровського Поділля сконцентровані найраніші голіградські комплекси т. зв. перехідного характеру, які поєднують у собі ще елементи культури Ноа (наприклад, поселення Магала III з розкопок Г. Смірної та споруда 3 на розкопі VI в Городниці - Крушельницька, 1985, с.42-43; 1993, с.103, рис.54, 1-18).

Винятково рідкісним (і не лише на пам'ятках Голіградської культури) й досі залишається бронзовий ажурний вток³⁹ до списа (або штандарту-?) з Неділиського «скарбу» довжиною 5,8 см і діаметром 2,9 см (Zurowski, 1949, s.168, 189, tabl.XXXV, 5), прямих аналогів якому в тому часі не знаємо.

Наконечники стріл до лука.

Через слабку вивченість могильників і поселень Голіградської культури на сьогодні мало маємо відомостей про мистецтво стрільби з лука в носіїв розглядуваної спільноти, зокрема, про наконечники стріл до лука. Якщо правильні наші припущення про «пересунення» північно-західної границі розселення голіградських племен аж на Розточчя (до широти Жовкви і Львова), то тоді до ранньоголіградського інвентарю слід відносити бронзовий черешковий наконечник стріли підтрикутної форми з двома жальцями, який був знайдений експедицією Л. Мацкевого на поселенні у Вороцеві на передмісті Львова у 1977 р. (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.198, мал.3,14; с.222). Аналогічні вістря були знайдені на ранньовисоцькому могильнику в Гончарівці (Пастернак, 1932, табл. VIII,2; Бандрівський, 1994, с.91, рис.38,5, с.147), а ще одне, такої ж приблизно форми – в інгумаційному пох.№56 на Петриківському могильнику (Бандрівський, 2002, с.60-61, рис.24,2; с.117-118). Аналогічні за формою бронзові вістря стріл були відомі ще в Могилевій культурі західної Богемії, зокрема в пох.№2 могильника Вжекари-Густа Лес біля Домажлице в Чехії (Cujanova-Jilkova, 1970,

³⁹ Втоком прийнято називати металевий наконечник на протилежному (від вістря) кінці списа, який захищав нижній кінець древка від розщеплення та полегшував встромлення списа в землю вістря догори. Фахівці відзначають також важливість втку (який був противагою наконечнику) для збалансування списа.

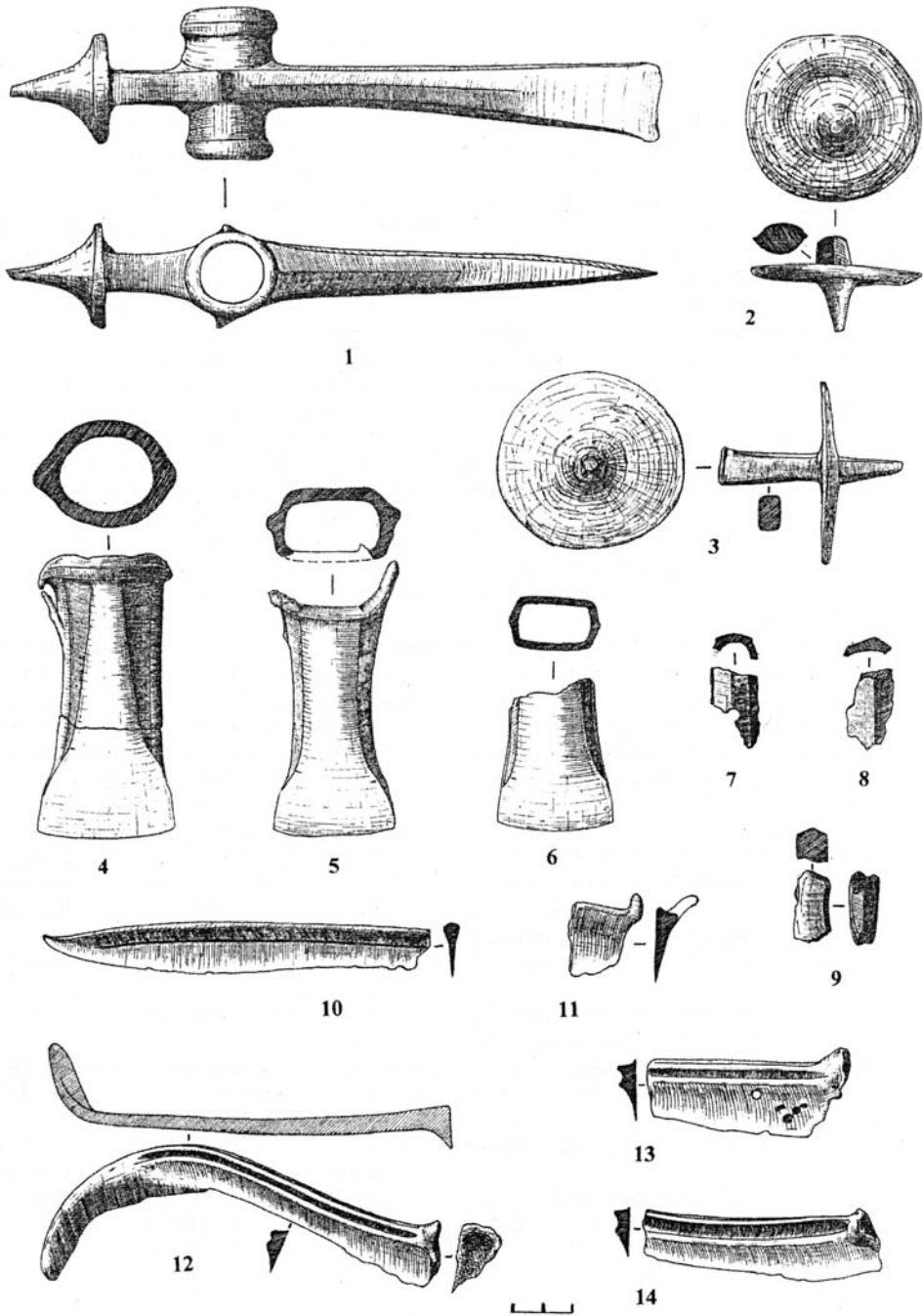

Рис.66. Металеві вироби з Коровіївського «скарбу» (за С.Пивоваровим, М.Льківим, 2009).

s.114-115, obr.45,21), а також в пох.№218 на могильнику Тарнобжегської групи в Збидньові (Moskwa, 1976, s.345, гус.93,о-р), що територіально є близьким до ареалу поширення пам'яток Голіградської культури. Проте найчастіше такі вістря трапляються на півдні, у Центральному і Східному Середземномор'ї. Так, у Сирії бронзові вістря стріл черешкового типу і з під трикутною формою пера та жальцями з'явилися близько 1200 рр. до нар. Хр. (Медведская, 1980, с. 23-27). Вістря саме такої форми характерні для першого періоду залізного віку Ірану (1300/1250-1100 рр. до нар. Хр.- Медведская 1980, с.80). Дехто з дослідників припускає, що бронзові черешкові вістря стріл із жальцями проникли в Центральну Європу й Карпатський регіон (зі Східного Середземномор'я) у другій половині II тис.до нар. Хр. (Ванчугов, 1990, с.98). І ніби на підтвердження вірогідності такого перебігу подій цілком аналогічної форми наконечники стріл виявлені у великих кількостях на низці пам'яток Егейського басейну. Приміром, шість таких бронзових наконечників стріл походять із гробниці Просимни III в Греції (Avila,1983, s.105-106, taf. 27-№716-723/С). Загалом, використання бронзових черешкових наконечників стріл класу 2а, до якого належать і екземпляри з Вороцева, (і до якого А.Авіла зараховує також і вістря Просимни III), відбувалося в межах від SHA1 до SHIIIc включно (Avila, 1983, taf.64). У Центральній Європі подібної форми бронзові наконечники стріл із жальцями виявлені на пам'ятках раннього ступеню урнових полів - BrD (Jockenhovel, 1976, taf.57, D4).

Отже, наведені аналогії свідчать, що вже в першій половині періоду НаА такі наконечники стріл могли бути привнесені на територію Голіградської й Висоцької культур або ж безпосередньо виготовлятися на їх території⁴⁰.

Бойові металеві сокири.

Про використання ранньоголіградськими общинами бронзових бойових сокир до останнього часу не йшлося. Принциповим у цьому плані виглядало положення (у культурно-хронологічній схемі регіону) «скарбу» з Прилипче на придністровському Покутті,⁴¹ до складу якого входило щонайменше три бронзових бойових сокири (одна з яких нібито нагадувала сокири кавказького типу), кельти та бронзовий шолом⁴² (Romstorfer, 1893, s.49; Малеев, Кобаль, 2005,

⁴⁰ Одна з таких висоцьких майстерень виявлена біля с. Почапи поблизу Золочева на Львівщині (Пастернак, 1961, с.423). З цього приводу цікавим видається спостереження А. Авіли, що вістря класу 2-а-2, до якого відносимо й вищезгадані висоцькі екземпляри «...серійно відливались у відкритій формі» (Avila, 1983, s.103). Нещодавно на пізньосабатинівських і білозірських поселеннях Слобідка і Суворове VI в українському степовому Причорномор'ї знайдено матриці з тальку для відливання одразу кількох наконечників, які з'єднані послідовно. Належать ці вістря, як і висоцькі, до черешкового типу, мають підтрикутну форму пера й опущені донизу жальця (Ванчугов,1990, с.81, рис.34,1-2; рис. 35,4; с.92; Klocko, 1995. - p.140, Ab.37-№19-20).

⁴¹ «Скарб» із с. Прилипче Заставнівського району Чернівецької області знайдений 1880 р.

⁴² Із підрозділу «Broncefunde bei Przelipcze»: «Conservator Gutter in Sereth theilte mit. das im Jahre 1880 bei Planierung und Bearbeitung eines Feldes nachst Przelipcze in der Bukowina eine grosse Anzahl von Bronzegegenstanden, wochlans ainer bei dieser Arbeit zerstorten Grube herruhrend gelunden worden ist. Von den Fundgegenstanden gelangten einige in Privatbesitz, einige, darunter ein Helm und ein Pferderustzeug, sollen sich im Lemberger Museum befinden» - цит.за: Romstorfer,1893,s.49. Автор ви-

с.227; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.88, №78). Остаточо (?) вирішити це питання стало можливим щойно 2007 р. після віднайдення (у сусідньому з Прилипче районі) с. Коровія Глибоцького району Чернівецької області нового «скарбу» бронзових речей, до складу якого входили одна ціла бронзова бойова сокира (такого самого типу, як у Прилипчанському скарбі – рис. 66,1) та обушні частини від двох інших сокир схожого типу (рис. 66, 2-3). Цінність новознайденого скарбу з Коровії в тому, що в цьому комплексі сокира з дископодібним обухом та фрагменти ще двох таких же екземплярів знаходились у типовому для кінця BrD-НаА1 речовому контексті.⁴³ З цього було зроблено припущення, що на території концентрації найраніших пам'яток Голіградської культури – на межі Покуття й Буковини (рис. 67) почав проявлятися горизонт пам'яток – т. зв. скарбів «перехідного характеру», які включали як пізні речі, приналежні ще до горизонту Уріу-Доменешті (BrD), так і предмети, притаманні уже для горизонту Курд (НаА1) і які, скоріше за все, належали вже ранньоголіградським общинам.⁴⁴ Отже, у такий спосіб правомірність зарахування бронзових бойових сокир зі скарбів Прилипче й Коровія, власне, до пам'яток Голіградської культури, була доведена.

Три різних види бронзових бойових сокир зі «скарбів» Прилипча й Коровії дають підстави припускати, що представники військової верхівки у ранньоголіградських общинах мали у своєму екіпіруванні по кілька різновидів зброї. З огляду на морфологічні ознаки згаданих речей виділено три типи бронзових бойових сокир у тогочасного місцевого населення. До першого типу відносимо екземпляри з дископодібним обухом, характерними ознаками яких є довге, симетрично розширене біля втулки шестикутне в перерізі лезо, середніх розмірів трубкаподібна втулка з пружкоподібними потовщеннями на краях, чотирикутна

словлює подяку чернівецькому колезі Миколі Ільківу за надану інформацію з цього питання.

⁴³ Про приналежність «скарбу» з Прилипче до реманенту ранньої Голіградської культури свідчило: 1-наявність серпів із кнопкоподібним виступом, який знаходився не посередині п'ятки (як у серпах культури Ноа, наприклад, зі «скарбу» із Стецівки – Крушельницька, 1993, с.130, рис.70, 3-5), а у верхньому куті п'ятки, як на серпах із ранньоголіградських скарбів із Грушки й Хотимира; 2-присутність у Коровіївському скарбі фрагменту бронзової клепананої посудини (чаші на кільцевому піддоні-?) з відламаним вухком, тип якої – як і бронзових посудин із заклепками взагалі – на цій території в доголіградський час, невідомий; 3-наявність серед речей «скарбу» Коровії кількох фрагментів трикутноподібних в перетині стрижнів (розігнутих браслетів-?), які мають прямі відповідники у скарбі періоду НаА з Яргорова (Конопля, Чопек, 1995, с.94, рис.3,13). 4-замкнене лите орнаментоване кільце з Коровіївського «скарбу», яке пов'язується з металевими деталями колісного запрягу в культурах на заході Українського Лісостепу періодів НаА-В (Бандрівський, 2011, с.6); 5-присутність у «скарбі» Коровії стандартизованих за вагою і, частково, формою злитків металу, які і в пропорційному, і у видовому складі «тяжують» до одного з найраніших голіградських «скарбів» – скарбу з Грушки, у якому такі злитки – що важливо – теж становили більше третини всіх предметів: 39 із 94 (Zugowski, 1937-1939, s.204-221), що свідчить про ймовірність використання таких злитків як стандартного еквіваленту товару в торгово-обмінних операціях у ранньоголіградських общинах.

⁴⁴ Про своєрідний «симбіоз» прийшлої (протоГолігради) і місцевої (Ноа) культур на Покутті й Придністровському Поділлі свідчать також керамічні матеріали, здобуті в «закритих» і відносно добре датованих комплексах експедиціями Г. Смірної на поселенні Магала III та Л. Крушельницької на поселенні Городниця на Дністрі (див. нижче).

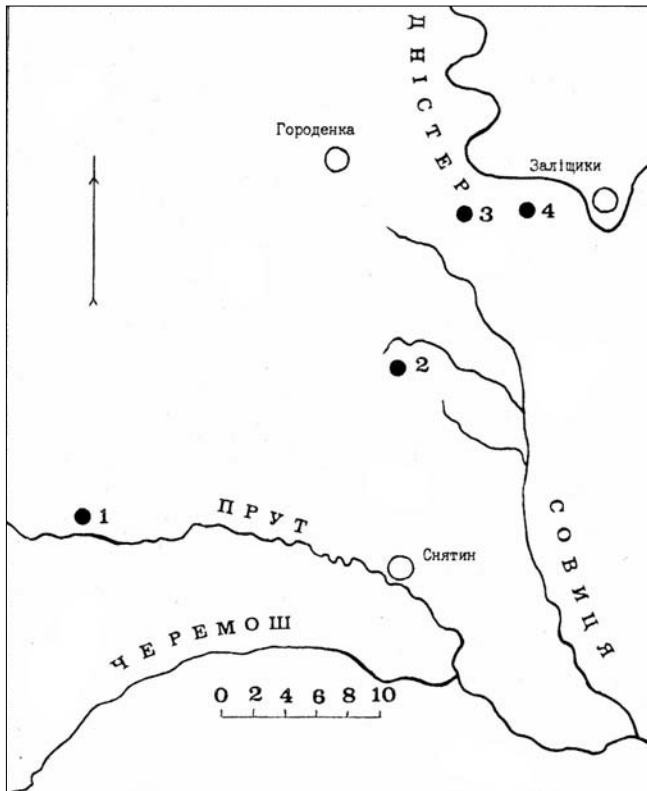

Рис.67. Карта місцезнаходжень бронзових бойових сокир внутрішньокарпатського походження на пограниччі Покуття і Буковини: 1 – Заболотів; 2 – Бабин; 3 – Прилипче; 4 – Стецева (за Ю.Малеєвим, Й.Кобалем, 2005).

захищений шоломом голові - слугував зумисне обтяжений конусоподібний (а не стриженоподібний, як обушних частинах від двох інших коровіївських сокир) виступ (рис. 66, 1). Такі ознаки бронзових бойових сокир розглядуваного типу, як пряме, симетричне лезо, довга з пружкоподібними потовщеннями на кінцях втулка й великий дископодібний обух зі стрижне- або конусоподібним виступом у центрі, дали підстави Ю. Малееву і Й. Кобалю зарахувати ці екземпляри до типу В3 (за класифікацією А.Вульпе, 1970), а поєднання таких типологічних деталей, як шестикутне в перерізі лезо й чотирикутна в розрізі шийка, дозволила згаданим дослідникам звизити цю класифікацію й віднести розглядувані екземпляри сокир до типу В3-Доброкіна (Vulpe, 1970, p.80-81; Малеев, Кобаль, 2005, с.231-232).

Основний центр поширення сокир розглядуваного типу з дископодібним обухом знаходився в середній течії р. Сомеш (Румунія) в області історичного Мараморошу (Північно-Західна Трансільванія, тобто за південною межею сучасної Івано-Франківської області). Тут такі сокири відомі як з поодиноких знахідок, так і зі «скарбів», які належали носіям групи Липуш I культури Сучу де

в перерізі шийка та круглий плаский обух із високим стрижне- або конусоподібним виступом у центрі (рис. 68). На території Голіградської культури відомо 6 екз. бойових сокир цього типу: 2-зі скарбу в Прилипче, 1-з Бабина, 3-зі скарбу в Коровії (Малеев, Кобаль, 2005, с.227-228, Рис.2; Пивоваров, Львів, 2009, с.96, рис.1,1-3). Звертає на себе увагу масивніший конусоподібний виступ на обусі цілого коровіївського екземпляру і зведена майже до мінімальної ширини робоча частина його леза, що при загальній масивності виробу звужувало точку удару, що істотно полегшувало пробиття захисного обладунку противника та завдання йому глибоких рваних ран. Дещо відмінній меті - прямих ударів по

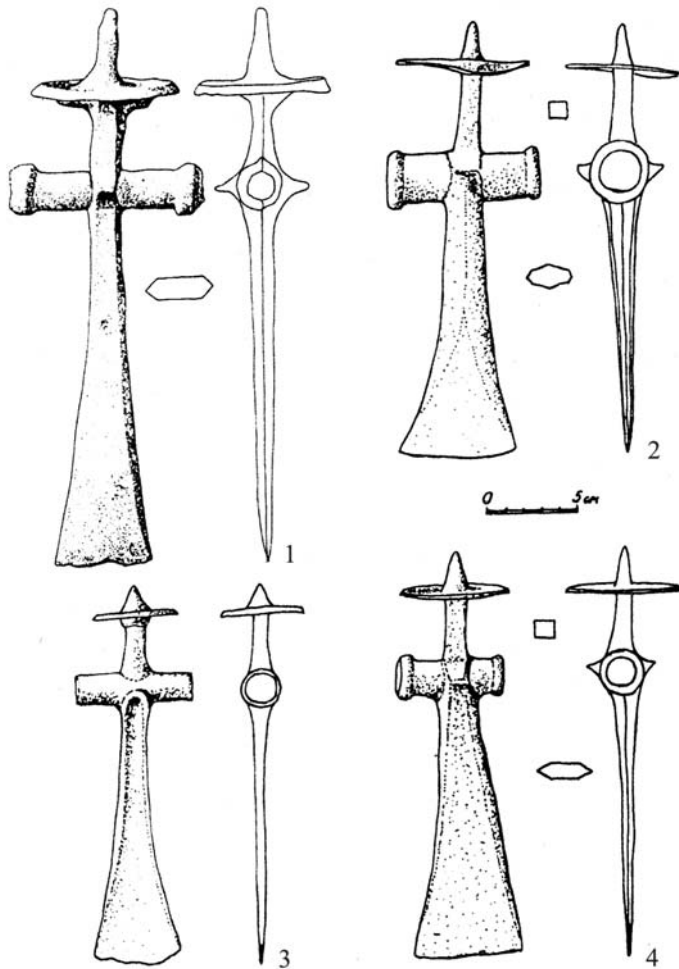

Рис.68. Бронзові бойові сокири з дископодібним обухом: 1 – Прилипче (?); 2 – Бабин; 3 – невідома місцевість (Західна Україна); 4 – Прилипче (за Ю.Малеєвим, Й.Кобалем, 2005).

Суз (Кобаль, 1995, с. 81), звідки, як припускаємо - через Яблуницький перевал потрапляли на Покуття, а звідси – Подільською височиною транспортувалися в Українське Причорномор'я до спільнот пізнього вияву Сабатинівської й ранньої Білозірської культур, про що вже згадувалось у літературі (Кобаль, 2007, с.598).

Особливо цікавою є також ще одна бронзова бойова сокира зі «скарбу» в Прилипче, яка, маючи прямий, шестикутний у розрізі клинок (тобто, частину леза при втулці), довгу циліндричну втулку з обідками на краях, прямокутну в перерізі шийку та, властивий тільки цьому типу, обух у вигляді приплюснutoї кулі.

А. Вульпе виділив сокири такого вигляду в окремий тип Дразна, у якому виокремив два варіанти: 1-сокири з півсферичним обухом; 2-сокири з еліпсопо-

дібним обухом, до якого відніс і сокиру з Прилипча (Vulpe, 1970, s.99; Малеев, Кобаль, 2005, С.226, рис.1,5; с.233). Окрему типологію для сокир типу Дражна присвятив К. Качо, у якій сокира з Прилипча віднесена до другого варіанту - з овално-еліптичним обухом (Kacso, 1977, P.59), який нещодавно Т. Бадер навіть назвав «варіант Прилипча» (Bader, 1996, P.274; Малеев, Кобаль, 2005, с.233). За періодизаційною схемою А. Можоліч, екземпляри, на зразок згаданої сокири з Прилипча, віднесені до горизонту скарбів Уріу-Опай, а територією їх ймовірного продукування називають Верхнє Потисся й нижню течію р. Сомеш, тобто пов'язують з ареалами культур Сучю де Суз, Беркес, Липуш (Mozsolics, 1973, p.18, 106; Kopal, 2000, p.38).

І, врешті, останньою сокирою зі «скарбу» в Прилипча є єдиний у Верхньому Придністров'ї екземпляр із гребнеподібним обухом і з прямим симетричним клинком (рис. 5). У класифікації бронзових бойових сокир А. Можоліч сокири такого вигляду зараховані до типу "F" (Mozsolics, 1973, p.12-146 105-106; Малеев, Кобаль, 2005, с.226, рис.1,4; с.234), а в класифікації А. Вульпе аналогічні вироби зараховані до типу Шанц-Доменешті (Vulpe, 1970, p.57). Донедавна було прийнято вважати, що бойові сокири з гребнеподібним обухом, одна з яких походить із Прилипчанського скарбу (рис. 5), трапляються вже в горизонті Форро, але більшість датується горизонтом Опай (одна з останніх знахідок таких сокир – у скарбі II з Квасова в Українському Закарпатті). Проте, нещодавно Й. Кобалем було доведено, що горизонти скарбів Опайї та Форро синхронні й що початок першого з них повинен датуватися періодом BrC2, а кінець – BrD, за П. Райнеке (Кобаль, 2007, с.597).

Елементи захисного обладунку (шолом, панцир).

Про існування у носіїв Голіградської культури не лише напрочуд розвиненого й ефективного наступального озброєння⁴⁵, але й захисного обладунку у вигляді шкіряних панцирів (які в пізньобронзовий період дістали значне поширення у спільнот Центральної й Південно-Східної Європи) свідчать круглі опуклі пластини-бляхи, які на них прикріплювали. Довго такі круглі бляхи пізнього періоду епохи бронзи без глибшого їх аналізу зараховували до фаларів (добре відомих із наступного: т. зв. фрако-кімерійського періоду) і співставляли з елементами кінської упряжі. Однак, із двох причин: 1-майже цілковита відсутність для періодів BrD-НаА в центральноевропейських областях елементів кінської вузди; 2-чимраз зростаюча кількість доказів (у т. ч. іконографічних матеріалів із близькосхідних пам'яток) про використання круглих блях для укріплення й декорування шкіряних панцирів того часу, власне, й дала підстави трактувати такі бляхи як елементи захисного обладунку.

На сьогодні у Верхньому Придністров'ї у двох «скарбах» ранньої Голіградської культури – з Грушки й Балич/Заріччя виявлено три круглих бронзових бляхи. Перша – найбільша з них з Грушківського «скарбу», є пошкоджена на

⁴⁵ Як-от, знайдені на Верхньому Придністров'ї бронзові дволезі мечі (36 екз.), бойові сокири з елементами чеканів (6 екз.), списи й дротики з досконало прокованими й гострими вістрями (22 екз.) та ін., див. вище.

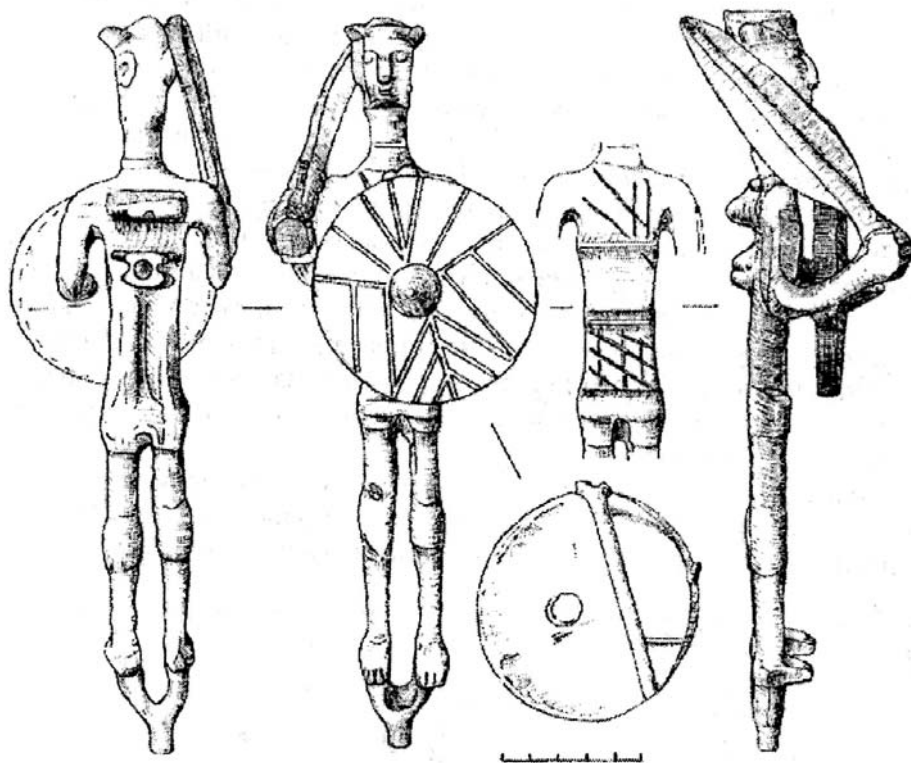

Рис.69. Бронзова фігурка воїна зі с.Лужани на околиці Чернівців (за М.Гльківим, 2009).

краях, має наскрізний отвір у центрі і сягає в діаметрі 8,6 см (Zurowski, 1949, s.168, 189, tabl.XL, 1, s.161, 190), а друга – менша, теж звідти, краще збережена й також опукла, має діаметр 7,8 см, а з внутрішнього боку – велике петельчасте вушко довжиною 2,7 см (Zurowski, 1949, s.168, 189, tabl.XL, 2, s.161). Третя – остання з відомих на сьогодні в Голіградській культурі бронзових круглих блях, походить зі «скарбу» в Баличах/Зарічному поблизу Жидачева, є меншою від вищезгаданих (сягає в діаметрі всього 5,3 см), теж – опукла, має із внутрішнього боку лите петельчасте вушко й відрізняється від грушківських круглих блях тим, що вздовж зовнішніх країв орнаментована подвійним рядком витиснутих зсередини пуансонів (Zurowski, 1949, tabl.XL, 7-7a, s.156).

Аналогів цим верхньодністровським круглим бляхам в центральноевропейських пам'ятках пізньобронзового періоду в цілому є не так багато (von Merhart, 1956, Abb.1-12), однак у Верхньому Потиссі й Семигородді такі круглі бляхи виступають масово, починаючи з періоду HaA1 (Petrescu-Dimbovita, 1977, Abb.160, 14-15, 23; 182, 12; 211, 6; 218, 18). На інших центральноевропейських територіях такі круглі бляхи з петельками для прикріплення також з'являються в основному з початком періоду HaA1 і побувають впродовж всього HaB (von Brunn, 1968, P.309-310, Abb.10, 3-4; Vinski-Gasparini, 1973, P.179, 182, Abb.128,

3; 129, 8; Chochorowski, 1993, s.103). У східноєвропейському регіоні, у т.ч. на Передкавказзі, такі круглі бляхи, які б відносилися до періоду НаА, досі не відомі.

Про використання носіями Голіградської культури бронзових шоломів уже згадувалося в літературі (Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.88). Підставою для такого припущення послужив бронзовий шолом зі скарбу в Прилипче, на який до останнього часу мало звертали увагу⁴⁶ (Romstorfer, 1893, s.49; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.88, №78). Цікавою у цьому плані видається бронзова антропоморфна статуетка типу *bronzetti* висотою 24 см, знайдена у 2004 р. біля с. Лужани Кіцманського району Чернівецької області (рис. 69), яка зображає воїна у повний зріст зі щитом і мечем у руках та в захисному шоломі з маленькими ріжками. Про останній автор доповнює, що «...головний убір зображує, ймовірно, шкіряний шолом з двома боковими виступами, які децю нахилені назад» (Ільків, 2009, с.224-259).

Те, що зараз, на підставі нових матеріалів і переосмислення вже відомих знахідок із Верхнього Придністров'я, поставлено питання про використання у військових підрозділах Голіградської культури захисних обладунків (у т.ч. металевих і шкіряних панцирів і шоломів), не повинно насторожувати. Адже саме в період пізньої бронзи в Карпатському басейні та в Подунав'ї під впливом зброярського мистецтва егейсько-анатолійського регіону з'являються суцільноковані бронзові панцирі-кираси з солярною символікою в нагрудній частині, наприклад, з Nadar в ком. Fejer у Західній Угорщині, які супроводжувалися шоломами й мистецько декорованими поножжями (Kovacs, 1977, s.64, p.26; Petres, Anm. 91; Kossack, 1995, p.48, Abb. 44,1-3), а в наступний період – НаВ3-НаС1 бронзові шоломи й рештки обладунків знаємо з кургану IV/1 Каптол, Батіни, Щецина (Stettin-Finkenwalde) та ін. (Metzner-Nebelsick, 2002, t.I, p.393, Abb.176; p.394, Abb.177; p.396, Abb.178; t.II, taf.10,2-3). Встановлено, що шкіряні панцирі часто декоровані металевими пластинами, набули найбільшого поширення у Східному Середземномор'ї в третій чверті II тис. до нар.Хр. (варіант «клаппенпанцир»), а з нашитими на основу круглими бляхами такі обладунки починають поширюватися в Південно-Східній Європі з XIII-XI ст. до нар.Хр. (Черненко, 1968, с.124-125; Горелик, 2003, с.78). Один із краще збережених панцирів такого типу, який відносять до кінця II-поч. I тис. до нар. Хр. і який походить з пох. №6 могильника біля с. Головино у Вірменії, мав вигляд нагрудника, що був сплетений зі шкіряних ремінців. У центральній частині цього нагрудника були нашиті шість круглих гладких бронзових блях, невеликі бляшки тої ж форми й круглий дерев'яний диск, діаметр якого - 14 см (Мнацкян, 1962, с.63-71; Черненко, 1968, с.124-125, рис.63). Діаметр усіх шести круглих блях на панцирі із

⁴⁶ Из підрозділу «Broncefunde bei Przelipce»: «Conservator Gutter in Sereth theilte mit. das im Jahre 1880 bei Planierung und Bearbeitung eines Feldes nachst Przelipce in der Bukowina eine grosse Anzahl von Bronzegegenstanden, wochlans ainer bei dieser Arbeit zerstorten Grube herruhrend gelunden worden ist. Von den Fundgegenstanden gelangten einige in Privatbesitz, einige, darunter ein Helm und ein Pferderustzeug, sollen sich im Lemberger Museum befinden» - цит.за: Romstorfer, 1893, s.49. Автор висловлює подяку чернівецькому колезі Миколі Ільківу за надану інформацію з цього питання.

Головино становить 8 см (для порівняння: на михалківському панцирі усі чотири бляхи теж круглі діаметром 9,5 см, 10,1 см, 10,3 см). Приблизно тим же часом датуються залишки подібного шкіряного панцира, який був підкріплений круглими металевими бляхами з пох. №1 біля Диліжана у Вірменії (Черненко, 1968, с.125). Схожий (до михалківського) - декорований симетрично розмішеними в нагрудній частині круглими бляхами - був шкіряний панцир із Сіалку в Центральному Ірані. Круглі великі пластини бачимо й на панцирі, зображеному на бронзовому сагайдаку X-VIII ст. до нар. Хр. з Луристану. Звідти ж походить і низка круглих панцирних блях діаметром 6 см, 13,3 см, 5,6 см, 14,1 см (Горелик, 2003, табл. XLVIII, №87-92).

Прикраси й предмети туалету.

Про те, які види прикрас використовували носії Голіградської культури, знаємо, в основному, зі «скарбів», рідше – з випадкових знахідок і зі стаціонарних розкопок поселень. До сьогодні прикраси й предмети туалету (в основному, бронзові бритви) належать до однієї із найбільш рідкісних категорій інвентарю Голіградської культури. Можливо, такий стан частково можна пояснити майже повною відсутністю голіградських поховань (окрім могильника в гірському Сопоті), які теоретично мали б супроводжуватися (як це прийнято в інших археологічних культурах) прикрасами та іншими предметами заупокійних дарів. Наприклад, досі не знаємо, чи використовували голіградські жінки скроневі підвіски, ухвати для волосся, персні на руки, як це засвідчено в похованнях жінок на могильниках сусідніх Висоцької й Білогрудівської культур.

Наручні прикраси (браслети й нараменники). Серед знахідок з пам'яток Голіградської культури (в основному, з поселень та «скарбів») знаємо близько чотирьох десятків бронзових браслетів. За морфологічними ознаками їх можна розділити щонайменше на п'ять основних типів. Так, до першого – рідкісного на Верхньому Придністров'ї типу браслетів, відносимо масивні екземпляри, характерною ознакою яких є копиткоподібні закінчення їх кінців, як, наприклад, на браслеті з Грушківського «скарбу». Схожий, але неорнаментований браслет із копиткоподібними кінцями віднайдено на могильнику ранньої Висоцької культури під Золочевим. М. Гедль датує такі браслети кінцевою фазою передлужицької культури (Gedl, 1975, s.37-38, tabl.XIX-XX; Крушельницька, 1985, с.53-54, рис.17,8).

До другого типу верхньодністровських браслетів відносимо масивні, здебільшого круглі в перерізі екземпляри, кінці яких майже дотикаються до себе, як, наприклад, зі «скарбів» в Жабокруках, Хотимирі, Поточиськ, Витвиці під Долиною, Кам'янки Великої (Zurowski, 1949, Tabl.XLIII, 6, 8; XLVII, 6-7). Окремий варіант (2а) розглядуваного типу становлять браслети, кінці яких заходять один за другий (рис. 55-а), як, наприклад, зі «скарбу» в Межиріччі біля Жидачева (Конопля, Рожко, 1996, с.36, рис.3,2) та більш делікатної форми браслети зі «скарбу» в Яргові (Конопля, Чопек, 1995, с.94, рис.3, 16) та зі «скарбу» в Коровії (Пивоваров, Ільків, 2009, с.97, рис.2,3). До ще одного варіанту (2-б), у який виділені мініатюрні браслети з розведеними кінцями, віднесено тонкий

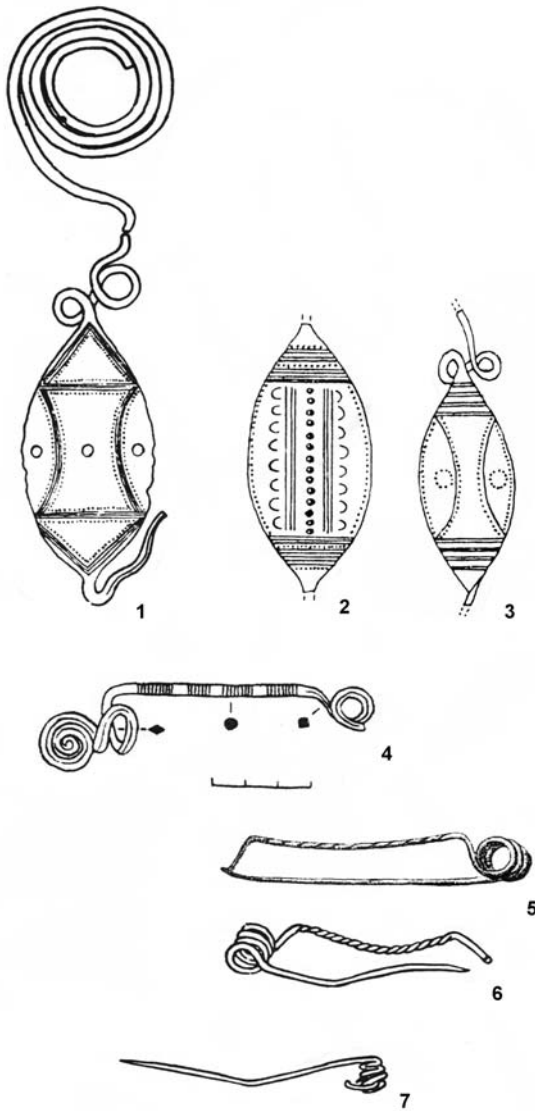

Рис.70. Бронзові фібули з території поширення Голіградської культури: 1 – Неділіський «скарб»; 2-3 – зі «скарбу» в Яргорові; 4 – Кривче, городище; 5-6 – Новосілка Костюкова з розкопок Я.Пастернака; 7 – Лисичники, городище (за Т.Сулімірським, 1938; В.Коноплею, С.Чопеком, 1995; Ю.Малеєвим, 1990).

чотиригранний у перерізі браслетик з орнаментованою групами насічок зовнішньою поверхнею, який походить із заповнення ранньоголіградської споруди на поселенні в Чортівці (кол. Назаренкове) біля Городенки на Дністрі (Крушельницька, 1993, с.96, рис.49,4).

До третього типу віднесено здебільшого масивні чотиригранні в перерізі браслети зі звуженими кінцями, зразки яких були відомі ще з передвоєнних часів у «скарбах» із Кам'янки Великої біля Коломиї та з Грушки (Zurowski, 1949, Tabl.XLIV, 1-4), а віднедавна – й у «скарбі» з Межириччя поблизу Жидачева (Конопля, Рожко, 1996, с.35, рис.1,1; 2,2). До окремого варіанту (3а) розглядуваного типу віднесено винятково рідкісні – на зразок екземпляру з Яргорівського «скарбу» (рис.55-б) малі орнаментовані браслети, які є тригранними в перерізі із рівномірно завуженими кінцями (Конопля, Чопек, 1996, с.94, рис.3,13).

До четвертого типу бронзових браслетів Верхнього Придністров'я віднесено екземпляри з плоскої бронзової тасьми з легко опуклою зовнішньою і рівною внутрішньою поверхнями, які походять із пізньоголіградського могильника в Сопоті з розкопок Л. Крушельницької. До останнього – п'ятого типу верхньодністровських браслетів зараховано манжетоподібні тонкі браслети

із гофрованою зовнішньою поверхнею. Один із таких екземплярів походить із Неділіського «скарбу» (Zurowski, 1949, Tabl.XLIX, 3). Схожі за манерою й технікою виконання браслети відомі зі «скарбу» Сусені (Hansel, 1976, p.150), а

також із могильника Чорва в Північно-Східній Угорщині, який відноситься до раннього ступеню культур урнових полів поховань і датується кінцем BrD-НаА1 (Kemenczei, 1982, p.331, Taf.1; Смирнова, 1985, с.39). Верхньою хронологічною границею побутування таких манжетоподібних браслетів із гофрованою зовнішньою поверхнею прийнято вважати період НаВ1. Власне, до цієї найпізнішої групи розглядуваного типу браслетів і відніс В. А. Брунн вищезгаданий екземпляр і Неділіського «скарбу» (Brunn, 1968, P.56, 182, 295, 326, 344, 352; Смирнова, 1985, с.39).

До наручних прикрас у носіїв Голіградської культури входили також нараменники. Сьогодні відомо один таких бронзовий нараменник із с. Запитів поблизу Івано-Франківська (Wegrzynowicz, 2001, s. 54-55, рис.47a).⁴⁷ Прикраса представляє собою спіралезакручену у дев'ять з половиною обертів бронзову плоску тасьму довжиною 16,5 см і шириною 6 см, при ширині тасьми 1,0-1,1 см, яка по всій поверхні прикрашена зигзагоподібним декором, який складається з коротких поперечних насічок. Своім походженням розглядуваний нараменник із Запитова пов'язаний із пізньою фазою розвитку культур урнових полів поховань Північно-Західної Європи. Наприклад, пара майже аналогічних за формою й орнаментом нараменників відома зі «скарбу» в Podgubnice, який зараховано до середньопольської групи Лужицької культури й датують V періодом епохи бронзи, за О.Монтеліусом (Dabrowski, Gardawski, 1979, s. 98-99, Tabl.XXIII, 6-7). Схожий до запитівського нараменник відомий також зі «скарбу» в Silnowo, який зараховують до західнопоморської групи Лужицької культури (Dabrowski, 1979, s.77, Tabl.XII, 2).

Нагрудні та наплічні прикраси. До них відносимо три типи фібул, п'ять типів шпильок та підвіски.

Фібули типу Ротшиц-Саніслау. Одна майже ціла одночленна фібула з листоподібною спинкою, яка орнаментована мотивом дволезої сокири типу Ротшиц-Саніслау, походить із Неділіського «скарбу» (рис. 70, 1), а ще два схожих за формою щитка від двох подібних до неї фібул відомі зі «скарбу» в Яргорові на півдні Тернопільщини (рис.70, 2-3), час укріття якого першовідкривачі дещо «занизили», віднісши до періоду НаА1 (Конопля, Чопек, 1995, с.88-89, с.94, рис.3, 8-9). Уже з того факту, що в «скарбі» з Яргорова знаходився щиток фібули, прикрашений мотивом дволезої сокири, дає підстави відносити цю нагрудну прикрасу до найпізнішого різновиду цього типу фібул, який датується від періоду НаА2 до НаВ1 (Bader, 1983, p.29, anm.29; 8.31; Кобаль, 2006, с.95; Beck, Jankuhn, Steuer, Wenskus, 1994, P.431, Abb.74). Близьким аналогом до фібул із Яргорівського «скарбу» є відома, повністю збережена фібула цього типу з басарабського «скарбу» Валя Русулуй, яку В. фон Брун у своїй класифікації співставляє виключно з фібулами, які поширювалися, починаючи з періоду НаА2 (V. von Brunn, 1968, Abb.6, 10-11). А це свідчить про потребу передатування Яргорівського «скарбу» на період, найімовірніше, НаА2. У цілому, ареал побутуван-

⁴⁷ Сьогодні знаходиться у фондах археології Варшавського археологічного музею, інв.№ РМАІІІ/2043, nr.kat.1 (Wegrzynowicz, 2001, s. 54, №89).

ня такого типу фібул, які знайдені в Неділіському і Яргорівському «скарбах», обмежений центральноєвропейськими областями з помітною концентрацією такого типу прикрас на теренах сьгоднішніх Моравії, Словенії, Угорщини і на північному заході Румунії (Bader, 1983, p.17; Левицкий, 1993, с.67-68).

Фібули туну Posamenterie. До цього типу відносяться два фрагменти прикраси у вигляді спірально закручених щитків які, на думку Г. Смирнової, походять від бронзової фібули розглядуваного типу (Смирнова, 1969, рис.7, II, 12-13). Уламок ще однієї прикраси (як припускаємо – розглядуваного типу), у вигляді «фрагменту фібули із звернутою у спіраль спинкою» походить зі «скарбу» в Жовкві, до складу якого входило 4 наконечники списів та бронзовий кельт (Свешніков, 1976, с.60). Місця виявлення фібул цього типу виразно сконцентровані в Середньому Подунав'ї, Чесько-Моравському пограниччі й прилеглій частині Західних Карпат (Beck, Jankuhn, Steuer, Wenskus, 1994, P.448, Abb.83), хоча поодинокі екземпляри трапляються і східніше – у Потиссі, Трансільванії та Попрутті. Фібули Posamenterie типу Рімавска Собота в класифікації Т. Бадера відносяться до типу «А» і датуються періодами HaA1-HaB1 (Bader, 1983, p.18). У приадриатичних областях фібули розглядуваного тут типу зустрічаються в «скарбах» другої фази культур уранових полів поховань (Vinski-Gasparini, 1973, 4,2), а в Потиссі – у горизонтах Курд і Д'ермей, тобто в період HaA1-2 (Mozzolicz, Левицкий, 1993, с.68; Beck, Jankuhn, Steuer, Wenskus, 1994, p.447-450, Abb.83).

Фібули туну Пасхера (Peschiera). На території Голіградської культури фібули типу Пасхера⁴⁸ виявлені на двох пам'ятках, розташованих неподалік одна одної на Придністровському Поділлі: дві таких фібули (рис. 70, 5-6) знайдено в закритому комплексі на ранньоголіградському поселенні у с. Новосілка Костюкова біля Заліщик з розкопок Я. Пастернака 1931 р. (Свешніков, 1964, с.49, табл. II, 16), а ще одну – іншого типу й дещо ранішого часу (рис. 70, 7) віднайдено Ю. Малеевим на городищі Голіградської культури в с. Лисичники (Малеев, 1987, с.96, рис.4,4).

Остання з цих фібул (з Лисичник - рис. 70, 7) цікава тим, що представляє собою не лише найраніший, з відомих на сьогодні, типів фібул Пасхера, але й дуже рідкісний на наших теренах тип Unter Radl, час використання яких обмежується другою половиною BrD (Beck, Jankuhn, Steuer, Wenskus, 1994, P.431, Abb.74,4; p.446). Якщо припустити, що орнаментована спинка у фібули з Лисичник є індикатором трохи пізнішого часу, чого не мають відомі на сьогодні екземпляри типу Unter Radl, то, в такому разі, її слід відносити до кінця BrD.

⁴⁸ Однопружинні смичкові фібули з паралельною (до голки) спинкою в Північній Італії відносяться до типу Пасхера і датуються XIV-XIII ст. до нар. Хр. (Miller-Karpe, 1959, s.89-95, 228, Abb.64, Taf.103, 9), хоча дуже схожі до них екземпляри відомі не лише в Угорщині, в скарбах бронзових речей з Румунії (Petrescu-Dimbovita, 1977, p.120, Pl.281, 16), але й в Егейському басейні та в приадриатичних областях. Наприклад, найбільш ранні знахідки однопружинних смичкових фібул розглядуваного типу виявлені у гробницях №8 та №71 з Мікен і за класифікацією Хр.Блінкенберга такі фібули віднесені до найбільш давньої – I групи мікенських фібул, які побутували у XIV-XIII ст. до нар. Хр. (Blibkebbberg, 1926, p. 16-17, 45-46, Fig.9, p.48, fig.12; Ванчугов, 1990, с.110).

Основна маса фібул розглядуваного типу сконцентрована в Моравії і східноальпійській зоні, хоча поодинокі зразки таких фібул сягають на сході Трансильванії (Beck, Jankuhn, Steuer, Wenskus, 1994, p.446, Abb.82).

Натомість, фібули з Новосілки-Костюкової (рис. 70, 5-6), хоча і можуть бути зараховані за низкою ознак (у т. ч. тордованою спинкою) до типу Пасхера, тобто до того ж типу фібул, що й територіально найближча фібула з Лукашівського поселення з асиметричною дужкою (знайдена в шарі т. зв. канельованого гальштату – Смирнова, 1990, с.26, рис.3,1; Левицкий, 1993, с.67 та ін.), однак, наявність на південнотернопільському екземплярі чотиризавиткової пружини (причому – в обидвох фібулах із Новосілки Костюкової), дає підстави зараховувати їх до однієї з центральноєвропейських різновидностей фібул Пасхера – до трансильванського типу *Sernat*, які єдині мають кількозавиткову пружину й пряму орнаментовану делікатним густим декором пряму спинку. Саме до цього типу *Sernat* і віднесли фібули з Новосілки-Костюкової німецькі дослідники, зараховуючи їх до періоду не пізніше HaA1 (Beck, Jankuhn, Steuer, Wenskus, 1994, p.431, Abb.74, p.446, Abb.82, p.447).

Із вищенаведеного робимо припущення, що увігнутість спинок і голок на фібулах із Новосілки-Костюкової (Zurowski, 1949, tabl.LVI, 9-10), є вторинним, принагідним і не може використовуватися як свідчення їх первісної форми. Про це свідчить і маловідомий рисунок однієї з краще збережених фібул із Новосілки-Костюкової (рис. 70, 5), на якому вона показана, мабуть, у первісному своєму вигляді (Krukowski, Kostrzewski, Jakimowicz, 1939-1948, tabl.70, 16). Свого часу Г. Смирнова, співставляючи вищезгадану лукашівську фібулу з фібулами типу Ig, за класифікацією Е. Сапуна-Сакелларакіс, датувала її серединою XII-XI ст. до нар. Хр. і прийшла до висновку про неможливість побутування таких фібул у пізніший час. Таких самих висновків, щодо хронології дротяних фібул із вгнутою спинкою, дійшов і Г. Коссак (Смирнова, 1990, с.27).

З викладеного вище матеріалу робимо, щонайменше, два припущення: 1– один із найбільш ранніх різновидів фібул Пасхера в лісостеповій зоні сучасної України з'явився вже наприкінці BrD (тип *Unter Radl* з ранньоголіградського шару на городищі в Лисичниках); 2-носії Голіградської культури в ранній (фібули з Лисичник та Новосілки-Костюкової) періоди свого розвитку використовували центральноєвропейські варіанти фібул типу Пасхера, у той час як носії Кишинів-Корлетенської культури мали за зразок більш південні (за походженням) різновидності таких фібул.

Шпильки. На території поширення пам'яток Голіградської культури знайдено низку предметів, які прийнято ідентифікувати як шпильки. Частину з них справді могли використовувати для спинання одяжі, однак, з огляду на аналогії, принаймні якась частина з таких виробів могла використовуватися як стержні-голкі у фібулах для скріплення чи прикрашування зачіски (Beck, Jankuhn, Steuer, Wenskus, 1994, p.426, Abb.72; p.427, Abb.73) або бути складовою тих же фібул, але для спинання одяжі, чи входить до складу «шумових» підвісок. Наприклад, складовою фібули міг бути бронзовий стержень із кільцеподібною головою зі скарбу в Жабокруках, який відноситься до періоду не пізніше HaA1 (рис.

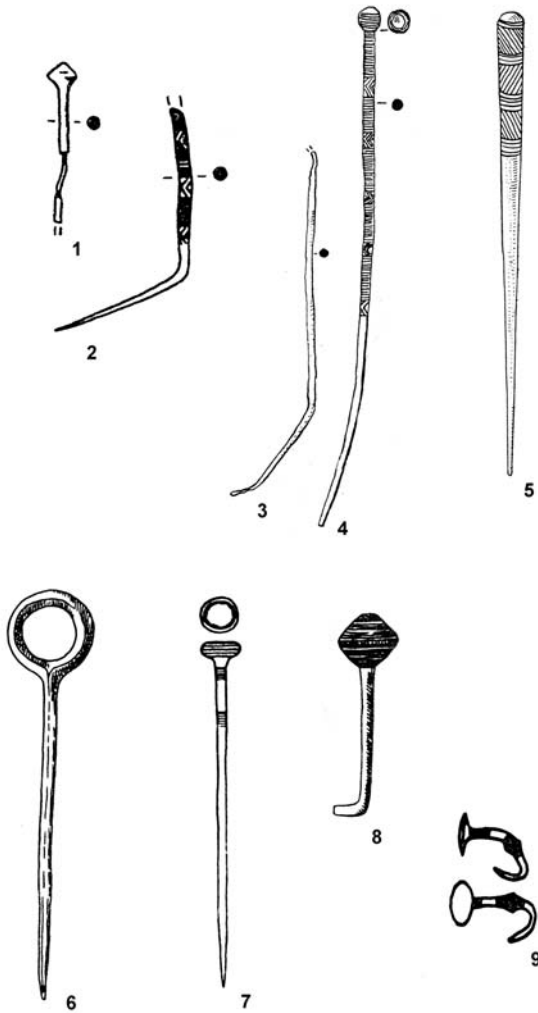

Рис.71. Бронзові шпильки з території поширення Голіградської культури: 1,2 – Лисичники, городище; 3,4 – Чортовець (колишнє с.Назаренкове) біля Городенки; 5 – Бовшів; 6 – зі «скарбу» в Жабокруках; 7 – Білівці; 8,9 – зі «скарбу» в Грушці (за Ю.Малеєвим, 1990; Л.Крушельницькою, 1993; К.Журовським, 1949).

ся в «скарбі» з Грушки (рис. 71, 8). Аналогії до цієї оригінальної грушківської шпильки дослідники вказують у матеріалах перед Лужицької культури й північноіталійської культури Полада, яка припинила своє існування в XIII ст. до нар. Хр. (Gedl, 1980, tabl.XI; Крушельницька, 1985, с.53, рис.17,5, с.54). Зрештою, про ймовірність такого раннього датування шпильки з Грушківського «скарбу» – не пізніше кінця BrD – початок НаА1, може свідчити й бронзовий браслет із

71, 6). Аналогічної форми шпильки виявлені в сабатинівських комплексах і в перехідних від сабатинівських до білозірських. Відомі також за окремими знахідками – Козачі Табори біля Херсона, за ливарними формами із Солохи й Завадівки, а також із Солонецького скарбу та ін. Аналогічні шпильки з кільцеподібною головкою побутували впродовж довшого часу на значних територіях, наприклад, у культурі Ноа (Гіндешти, Магала, Слободка-Ширеуци), в білогрудівських і чорноліських пам'ятках - Велика Андрусівка; у Київському Придніпров'ї їх пов'язують із Лебедівськими пам'ятками: Вишеньки, Підгірці, Бобрися. Іноді шпильки з кільцеподібною головкою входили до складу складного виробу з кількома підвісками (Березанская, 1976, с.210; Шарафутдинова, 1987, с.72, рис.2, 16, 18, с.75-76, рис.4,6).

Окремий тип шпильок становлять екземпляри з біконічною головкою. Найрідше з таких шпильок (збережена довжина 5,8 см) з масивною біконічною головкою, яка прикрашена густим візним декором, знаходилася

копитоподібними кінцями з цього ж скарбу, тип яких прийнято датувати кінцевою фазою Передлужицької культури (Gedl, 1975, s.37-38, Tabl.XIX, XX; Крушельницька, 1985, с.53, рис.17,8, С.54).

Ще одна шпилька, яка так само має густу орнаментацию головки й більшої частини стержня, знайдена автором під час розкопок поселення в с. Чортовець (кол. Назаренкове) поблизу Городенки (рис. 71, 4). За аналогіями, цю шпильку можна паралелізувати з горизонтом Мартінчек-Ком'ятна/Тренцянке Богуславіце в Словаччині або зі старшим ступенем культур урнових полів Центральної Європи (Novotna, 1970, Taf.XVI; Jockenhewel, 1971, Taf.57, Taf.58A та ін.) і початком сілезької фази на Моравії (Podborsky, 1969, Abb.6-7). Порівняння шпильки з Чортівця з низкою шпильок типу Кетш із Західного Прикарпаття, дало підстави Л. Крушельницькій віднести чортовецьку шпильку до групи шпильок КетшІс, що датується періодом НаА1 (Essen, 1985, Taf.39; Крушельницька, 1993, С.96, рис.49,7).

Цікавий зразок раннього типу шпильок представляє собою екземпляр із Білівців біля Борщева. Тутешня шпилька довжиною 16 см орнаментована прокресленими горизонтальними лініями не лише на бочках округло-біконічної головки, але й таким же декором у двох місцях на шийці (рис. 71, 7), що вповні нагадує манеру оздоблення вищезгаданої шпильки з Грушківського скарбу. Рівно зрізаний верх головки шпильки з Білівців теж прикрашений двома концентричними лініями, які доповнені трьома пасмами коротких скісних насічок (Zugowski, 1949, s.157, tabl.LVI, 8). У Трансільванії схожої форми й орнаментациі шпильки присутні у скарбах Шпальнака II і Тешад, які відносяться до НаА1 (Petrescu-Dimbovita, 1977, Pl.210, 17-18; Pl.213, 5), у приадриатичних областях – до скарбів старшого степеня культур урнових полів поховань, а в Пруто-Дністровському межиріччі – у пам'ятках із прокресленою керамікою періоду НаА (Vinski-Gasparini, 1973, Taf.52, 30-31; Левицький, 1993, с.67).

Мабуць, більш-менш одночасовою з вищезгаданою, є також і бронзова шпилька довжиною 15,5 см з напівземлянкового житла ранньоголіградського горизонту поселення Бовшів I Галицького району Івано-Франківської області з розкопок Л. Крушельницької. Бовшівська шпилька представляє собою рівномірно розширений догори стержень, який у верхній частині прикрашений щільно розташованими смугами ялинкового орнаменту (рис. 71, 5). Бовшівська шпилька має аналогії в «скарбі» з Корнуцель (Petrescu-Dimbovita, 1977, Pl. 35,7; Morintz, 1978, p.173, fig.95,9). Аналогічні шпильки відомі з Північного Прикарпаття, наприклад, із Ветшні поблизу Дукельського перевалу й біля Нової Гути (Польща) у найбільш висунутій на північний-захід пам'ятці з канельованою керамікою (Godlowski, 1965, s.57, Рис.5а; Крушельницька, 1985, с.50, рис.16,5, с.51).

I, врешті, останньою з відомих на сьогодні шпильок, тип яких використовувався носіями Голіградської культури, є шпилька з вазочкоподібною головою й потовщенням на стержні із землянкового житла №1 на поселенні Магала (Смирнова, 1969, с.17, рис.7,12). Із територіально найближчих аналогій до цієї магальянської шпильки назвемо дві: 1-із зольника Білогрудівської (або ранньочорноліської-?) культури в Комарові Кельменецького району Чернівецької

області на Середньому Дністрі з розкопок 1979 року; 2-з могильників Висоцької культури: в епонімному Висоцьку в інгумаційному захороненні №88 з розкопок В. Канівця 1951 р. (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.230, мал.27,74) та на могильнику у Чехах/Луговому з розкопок М. Грушевського та Із. Шараневича наприкінці 1890-х рр.(Крушельницька, 1985, с.76, рис.23,5). Схоже кулясте потовщення під плоскою головкою мають шпильки з пох.№85 Домамислице, із Брно-Обжани (Podborsky, 1969, taf.19,1-2, Abb.13,1; 14,1-2), з пох.№ 37 Слатінки (Podborsky, 1969, taf.47,19) в Чехії, які відносяться до НаВ1. Проте, найближчою аналогією до розглядуваного типу висоцьких шпильок є аналогічна за формою шпилька з Грабушичі під Зеленою горою у Східній Словаччині, яку, однак, дослідниця помилково, на наш погляд, відносить до скіфського часу (Mirossayova, 2003, s.367, Obr.5,7; Бандрівський, 2008, рис.15,2).⁴⁹ Аналогічного типу шпильки з вазоподібною головкою й кулястим або плавнобіконічним потовщенням на стержні відомі на пам'ятках Українського Закарпаття, наприклад, у «скарбі» з Медведівця II, який віднесений до періоду НаВ1 (Kobal, 2000, Taf.79-B, 14), який синхронний з Гордіівкою IV (Бандрівський, 2008, с.153-154). Такої ж самої приблизно дати по відношенню до шпильки аналогічного типу з Магали, притримується й Г. Смирнова, зараховуючи її до Knotennadeln типу Велемсентвид (за класифікацією шпильок І. Ржиховського і В. Подборського (Rihovsky, 1981, s.20, tabl.7, 92-101; Смирнова, 1985, с.41). За свідченням І. Ржиховського й В. Подборського шпильки цього типу – з вазоподібною головкою й округлим потовщенням на стержні – з'являються ще на середньому ступені культур урнових полів поховань (період НаА)⁵⁰ і продовжують побутувати на початку молодшого ступеня цих культур (НаВ1) (Podborsky, 1970, p.131-132, Taf.11,1, 4, 13; Rihovsky, 1981, s.21; Смирнова, 1985, с.41).

Підвіски. До нагрудних прикрас із певною долею умовності можемо зарахувати т. зв. місяцеподібні підвіски (лунниці), найраніші з яких на верхньодністровських теренах походять із Яргорівського «скарбу» (рис. 55-б). Тут такі підвіски в кількості 5 екз. зроблені з тонкої бронзової бляхи, прикрашені пуансонним декором і мають розміри від 7,9 до 13 см (Конопля, Чопек, 1995, с.89, 94, рис.3,5-7, 10, 14). Дещо пізнішими є дев'ять такого ж типу, але більш делікат-

⁴⁹ Походження в Голіградській та Висоцькій культурах вищезгаданих шпильок із вазоподібними головками й кулястим потовщенням на стержні, остаточно не з'ясоване. Цілком можливо, що шпильки цього типу є місцевим наслідуванням північноіталійських шпильок, оскільки схожі до них екземпляри відомі з пох.№80 Хотина/Chotin (Per, 1998, s.402, Abb., с.1), а ширше виступають на пам'ятках ступеня Штілфрід-Подолі I, які відносяться до періоду НаВ1 (Per, 1998, s.387, Abb. 37,15). У той час, як на висоцькій території розвиток форми шпильок цього типу припиняється приблизно наприкінці IX ст. до нар. Хр., то в східноальпійському регіоні шпильки з вазоподібною головкою і кулястим потовщенням на стержні, у дещо видозміненій формі, продовжують використовуватися і на пам'ятках ступеня Класінац ІА та Bologna ІВ, які синхронізують з V горизонтом скарбів Карпатського басейну, що відповідає періодові НаВ3.

⁵⁰ Бронзові шпильки з вазоподібною головкою й кулястим потовщенням у верхній частині стержня відомі в «скарбах» третьої фази (НаА2) культур урнових полів поховань у приадриатичних областях, у «скарбах» горизонту Д'ермей (НаА2) в Угорщині, а також на пам'ятках Пруто-Дністровського межириччя (Moszolicz, 1985, Taf.260, 11; Левицкий, 1993, с.66).

них за формою підвісок з отворами для підвішування в нещодавно виявленому «скарбі» з Базіївки біля Жидачева (рис. 38; 40), а також зі «скарбу» в Неділиських. Причому, неділиські екземпляри місяцеподібних підвісок відносяться до найпізніших форм у межах такого типу й мають аналогії в угорському «скарбі» Дебрецен-Латокейп (Kemenczei, 1984, Taf.CXСII, 15), в якому, між іншим, є також фібула типу Рошітц-Саніслау і який останнім часом датується дослідниками періодом НаВ1 (Kemenczei, 1996, p.84; Кобаль, 2006, с.95).

Лицеві (скроневі-?) прикраси. До винятково рідкісних типів лицевих оздоб віднесено цвяхоподібну сережку зі скарбу в Грушці (рис. 71, 9). Трактують К. Журовським цієї прикраси як «шпильки» (Zurowski, 1949, s.161, 195-196, tabl. LVI, 3a-3b) вважаємо помилковим, оскільки довжина прикраси сягає всього 2,9 см, а діаметр грибоподібної шляпки 1,5 см, що, з огляду на пізніші аналогії, притаманне, власне, лицевим прикрасам на зразок сережок. Сережка з Грушківського «скарбу» цікава ще й тим, що, по-перше, вкрита делікатно нанесеними поперечними тоненькими лініями, які присутні і на шийці, і на біконічному потовщенні всередині вигнутого стержня (рис. 71, 9), тобто в такий самий спосіб і в схожій художній манері, що й шпилька з цього ж Грушківського «скарбу» з масивною біконічною головкою (рис. 71, 8).

Гривни. Про використання носіями голіградської культури наших прикрас – відкритих гривн, які, шляхом розведення широко розставлених кінців закладалися на шию, свідчать тогочасні скарби Верхнього Придністров'я. В першому з них – Неділиському скарбі знаходились уламки двох різних за величиною бронзових гривн, які належали до одного – тордованого типу, тобто їх стрижень був скручений у нагрітому стані довкола своєї осі, що утворило на його поверхні регулярно розташовані скісні жолобки, з тою різницею, що на більшій гривні вони більші (Zurowski, 1949, s.169, tabl.LII, 5), а на меншій – квадратній у перерізі – не лише менші, але й густіше розташовані (Zurowski, 1949, s.169, tabl.LII, 7).

У другому зі «скарбів» – Грушківському - збережений фрагмент гривни вцілів на довжину 5,1 см при товщині 0,4 см і від неділиських зразків відрізнявся лише густішим розміщенням жолобків (Zurowski, 1949, s.162, tabl.LII, 6). З територіально найближчих аналогій назвемо схожого типу гривни на могильниках Тарнобжегської групи в Надсянні, зокрема в пох.№106, 108, 135 в Городиську Долішньому (С), де такі прикраси зараховані, вслід за К. Москвою, до типу П/4 в його класифікації і віднесені до IV періоду епохи бронзи, тобто до НаА2-НаВ1 за П. Райнеке, хоча не виключають і їх більш раннє походження. Оскільки голіградські зразки гривн від надсянських відрізняє більш делікатне виготовлення й пропрацювання деталей, зрештою, вони більш різноманітніші, то припускаємо, що виробництво таких гривн на Верхньому Придністров'ї могло мати власний (не пов'язаний з тарнобжезьким) генезис розвитку. Хоча не виключаємо, що можуть бути віднайдені матеріали, які засвідчать, що і верхньодністровські, і надсянські майстерні в період НаА могли мати за першооснову якийсь спільний зразок, який кожна з цих спільнот використовувала як прототип.

Бронзова бритва зі скарбу з Базіївки біля Жидачева. Про використання

носіями Голіградської культури бронзових бритв до недавнього часу нічого не було відомо. Виявлені на заході України чотири бронзові бритви знайдені, в основному, на могильниках Висоцької культури. Першу (в Голіградській культурі) таку бритву довжиною 9,1 см, яка належить до типу Облековіце і відноситься до періоду НаВ1, було виявлено в складі Базіївського «скарбу» неподалік Жидачева (рис. 38; 40). Ця знахідка доводить, що пізньоголіградське населення підтримувало контакти не лише з територіально суміжними спільнотами, але й із населенням східноальпійського регіону, оскільки тип бритви з Базіївського скарбу має відносно вузький часовий діапазон використання й вузьку територію поширення. Наприклад, усі три бронзові бритви, які були знайдені на могильниках Висоцької культури в Гончарівці та Петрикові і біля Зеленчі, які також належать до типу Облековіце, датуються початковою фазою молодшого ступеня культур урнових полів (НаВ1). Бритва із Базіївського «скарбу», маючи гладкий (а не тордований, як на бритвах з Гончарівки й Петрикова) стрижень, цим більше нагадує екземпляр із Зеленчі, яка так само має на спинці цвяхоподібний стрижень і нетордоване руків'я. Час поширення таких бритв синхронний із горизонтами скарбів Рогод-Шентес у Подунав'ї, горизонтом Єнішовіце у Богемії, а також горизонтом Кляйнтніце в Північній Моравії та нижній частині Східної Німеччини (Jockenhovel, 1971, S. 205-207). З виділених на сьогодні чотирьох основних центрів поширення бритв типу Облековіце екземпляр із Базіївського скарбу виявляє найбільшу подібність до бритв верхньоіталійського центру (Jockenhovel, 1971, s. 211; Gedl, 1988, s. 104), оскільки з усіх відомих на сьогодні бритв такий подібно сформований стрижень мають лише італійські бритви ранньозалізного віку з центральної та північної частин Апеннінського півострова (Jockenhovel, 1971, s. 211; Gedl, 1988, s. 104). Знахідка на доволі незначній частині Верхнього Придністров'я аж чотирьох однотипних бритв (при цілковитій їх відсутності в Українському Закарпатті і в прилеглому Посянні, тобто на теренах культури Гава і Тарнобжезької групи), може свідчити про ймовірність їх місцевого – верхньодністровського - виготовлення за італійськими зразками.

3. Особливості поховального обряду: сучасний погляд і перспективи вивчення

Про те, у який спосіб хоронили небіжчиків носії Голіградської культури та які при цьому могли виконуватися обряди, знаємо, в основному, лише для пізнього періоду розвитку досліджуваної культури. Мається на увазі 80 ґрунтових тілоспалень в урнах, які були відкриті Л. Крушельницькою на ґрунтовому могильнику в Сопоті поблизу Урича в Сколівських Бескидах.⁵¹ Причому, в сопітських урнах містилася лише частина спалених кісток, більшість із них залишена на місці кремації або на площадці, що служила для роздрібнення кісток і на якій (поряд із вогнищем) «...виявлено товстий шар кальцинованих кісток разом з перепаленими бронзовими прикрасами і уламками посуду»

⁵¹ У Сопоті на площі близько 700 м кв. дослідниця виявила урнові захоронення, які склалися з однієї, трьох або цілої групи урн (до 26 штук). Майже в усіх урнах знаходились один або декілька гладких, іноді заповілорованих камінців річної гальки (Крушельницька, 1976, с.27-29).

(Крушельницька, 1976, с.27). В загальних рисах обрядовий ритуал, засвідчений Сопотським некрополем, який відноситься до періоду HaB1, нічим істотним не відрізнявся від тілопального обряду цілої низки тогочасних спільнот Карпатського басейну.

Натомість, за яким звичаєм носії Голіградської культури ховали співродичів і одновірців в «передсопітський» час, тобто в ранньому і в першій половині пізнього періоді розвитку Голіград, на сьогодні майже не маємо достовірних матеріалів. А між тим, мова йде майже про 250-літній відрізок часу розглядуваної культури: з другої половини BrD до HaA2 включно! І це при тому, що територія сьогоднішніх Покуття й прилеглих районів Буковини та Покутсько-Буковинських Карпат, на якій сконцентрована основна маса найбільш ранніх голіградських пам'яток, вивчена (порівняно з іншими районами) достатньо добре. Напрошується здогад, що в носіїв Голіградської культури впродовж основного часу її розвитку була поширена, ще не виявлена на сьогодні, форма людських поховань (мається на увазі для рядових общинників), після якої не залишалось слідів, які можна було б зафіксувати археологічними методами. Цікавим є й те, що ця, дивна під кожним оглядом обставина: майже цілковита відсутність у ранній Голіградській культурі ґрунтових могильників і поодинчих ґрунтових поховань, знаходить прямі аналогії на півдні Карпат і в прилеглому Середньому Подунав'ї, а саме в культурах Вербічоара, Тей та ін., які відносяться до середнього й початку пізнього періодів епохи бронзи, але в яких так само поховальних пам'яток на сьогодні майже не виявлено. Можливо, у майбутньому, при поповненні джерельної бази стосовно особливостей поховального обряду Голіградської культури, саме ці паралелі із згаданими середньодунайськими культурами допоможуть виявити котрийсь із основних зовнішніх векторів впливів, який посприяв появі Голіград.

Ми не даремно наголошуємо на тому, що в ранніх і розвинутих фазах Голіградської культури, з малоз'ясованих на сьогодні причин, майже відсутніми є саме ґрунтові могильники й окремі поховання, тоді як справа з голіградськими курганами виглядає дещо інакше. Хоча питання про існування в носіїв Голіградської культури курганного обряду поховання досі спеціально й не ставилось у літературі, однак підстави саме для такої постановки питання з'явилися ще в передвоєнні роки. Мається на увазі курганний могильник (?) пізнього вияву Комарівської культури в Буківні біля Тлумача, у двох насипах якого членом НТШ Іваном Бриком було виявлено низку підкурганних тілопальних поховань: пох. №1, 2, 3 в кургані III та пох. №7 в кургані IV (ZOW, 1935, X, № 23), які супроводжувалися типовими ранньоголіградськими керамічними посудинами, у т. ч. гладкостінними та лискованими опуклобокими корчагами малих і середніх розмірів, прикрашених на бочках і плічках пасмами хвилеподібних канелюр та більшими посудинами з пелюсткоподібним краєм вінець. Якщо погодитись із припущенням про те, що згадані посудини в Буківні служили приставками до урнових ранньоголіградських тілопальних захоронень (можливо, вони були впускними в більш ранній комарівський курган, однак стратиграфічно це не відображено), то в такому разі мову можна вести про поховання рядових общинників.

Про пізніший (аніж комарівський) час датування згаданих посудин із курганів у Буківні почали писати вже в перші повоєнні десятиліття (Я. Пастернак, 1961, Р. Рогозінська, 1959, І. К. Свешніков, 1969, Т. Сулімірський, 1968, Я. Домбровський, 1972). Але щойно Г. Смірнова та Л. Крушельницька однозначно зарахували підкурганні тілопальні поховання №1,2,3 з кургану III та пох.№7 з кургану IV з Буківни до раннього вияву Голіградської культури. Г. Смірнова, наприклад, ще в той час цілком правомірно поставила буківнянські підкурганні «некомарівські» кремації перед хронологічним горизонтом Магала III - Сомоторська Гора I - Речь I (Смирнова, 1973, с.171, Рис.2; вона ж, 1976, с.129). Згодом, Л. Крушельницька, вже на своїх матеріалах, відкривши й дослідивши солевиробниче поселення в Лосвій біля Надвірної, матеріалами з V лосевського шару підтвердила правомірність такої, здавалось би, дуже ранньої, хронологічної позиції ранньоголіградських (за нашою термінологією) підкурганних поховань у Буківні.

І останнє: маємо також дуже стислу інформацію про існування в Голіградській культурі на її ранніх фазах розвитку ще одного різновиду підкурганних поховань, а саме – місце упокоєння соціально значимих осіб, тобто представників тогочасної еліти. Так, у низці курганів на Покутті, зокрема, у Шипинцях і Кіцмані (Romstorfer, 1903, p.399-400; Szombathy, 1893, p.12-21; Пастернак, 1961, с.273, №353; Льків, 2012, с.28) та на Передкарпатті, наприклад, у Галичі в різні роки були віднайдені металеві вироби пізнього періоду епохи бронзи. З галицького кургану, приміром, видобуто майже цілим бронзовий меч ліптовського типу з пишно орнаментованим руків'ям (Уваров, 1910, с.22-51; Pauli, 1840, s.26-27).⁵² Останній не міг бути ні випадковою знахідкою, ані частиною т. зв. скарбу, оскільки в курганах Верхнього Придністров'я в епоху бронзи взагалі не було прийнято укривати будь-які речові комплекси, оскільки і курганні насипи, і все, що під ними укрито, могли вважатися ніби вийнятими зі «світу живих». Отож, скоріш за все, у випадку зі згаданим курганом у Галичі, звідки походить меч ліптовського типу, маємо справу із порушеним підкурганним ранньоголіградським похованням. Якщо це припущення справедливе, то в такому разі воно є доволі унікальним не лише для Верхнього Придністров'я й Карпатського регіону, але й для всієї Південно-Східної Європи, на території якої в пізній період епохи бронзи бронзові мечі укривали лише в т. зв. скарбах або ж з різною мотивацією закопували в землю чи опускали у воду. Натомість, присутність бронзових мечів саме в похованнях, у т. ч. підкурганних, притаманна, в основному, для західноєвропейських культур епохи бронзи, причому кордон між цими зонами (тобто, «зоною укриття мечів у похованнях» і «зоною укриття мечів у т. зв. скарбах») проходить по території сучасної Західної Словаччини й частково Австрії (Hansen, 1994, p.51; Кобаль, 2010, с.210). Хоча у випадку із ймовірним підкурганним похованням у Галичі, про який іде мова, більш вірогідним міг бути «східний вектор впливу», а саме представники тих мобільних воєнізованих спільнот, які, перейшовши Північно-Східні Карпати, призвели до зникнення Станівської

⁵² Висловлюю подяку п. Наталії Булик за додаткову інформацію щодо згаданого кургану в Галичі.

культури (Сучу де Суз) у Верхньому Потиссі і на Марамуреші і утворення там групи пам'яток Липуш II та чомонинської курганної групи, появу якої (а частково – і сам її генезис), пов'язуємо з походженням, власне, Голіградської культури, про що йшла мова в розділі про її генезис.

4. Проблеми хронології та періодизації.

Досліджені на сьогодні пам'ятки Голіградської культури дають підстави виділити в її розвитку два періоди: ранній, який тривав від другої половини BrD до кінця NaA1, і пізній, який укладається в рамках періодів NaA2 - початок NaB3 (табл.5).

Ранній період розвитку Голіградської культури синхронізуємо з другою половиною фази 1 могильника в Гордіївці на Південному Бузі за періодизацією К. Мецнер-Небелсік (Metzner-Nebelcisk, 2005) або з тими ж гордіївськими курганами, виділеними С. С. Березанською та В. І. Клочко в другу хронологічну групу (за: Березанська, Клочко, 2011); з раннім і початком старшого ступеня культур урнових полів Центральної Європи (Br.III за О.Монтеліусом); з ранньою фазою культури Гава у Східній Словаччині (Владар, Фурманек, Величек); з пізньою сабатинівською й ранньою білогірською культурами; мікенськими пам'ятками періоду SH IIB-C.

У межах раннього періоду розвитку Голіградської культури виокремлюємо дві фази розвитку. Найбільш ранню з них – фазу «а» відносимо до другої половини періоду BrD. Підставою для її виокремлення послужила низка «закритих» комплексів, у т.ч. з горизонту Магала, де в одному об'єкті разом Г. Смирною було виявлено три горщики, з яких один банкоподібної форми з гладким пружком і псевдопроколами під вінцями, тоді як дві інших посудини – миска з пелюсткоподібним краєм і нижня частина корчаги мають на собі сліди «розчосів» (Смирнова, 1969, с.21, рис.7,II,1, 4, 7).⁵³ Схожу стратиграфічну ситуацію простежила Л. Крушельницька на поселенні Стецівка II та в Городниці, де на долівці й під стіною споруди №3 на розкопі VI були розчищені численні фрагменти ранньоголіградського посуду, між якими були уламки посуду, характерні для блоку культур Сабатинівка-Кослоджені-Ноа (Крушельницька, 1993, рис.54, 1-3,5; Бандривский, 2012, с.477). Зрештою, подібні за характером об'єкти спостерігав і Е. А. Балагурі на поселенні в Острівці, де в житлах, які дослідник відносив до культури Ноа, часто знаходилась «... *«фракійська» кераміка: з канелюрами і пелюсткоподібними вінцями»* (Балагурі, 1968, с.144). Тому цей факт – присутність у ранньоголіградських комплексах матеріалів раніших місцевих культур (Буківна - урнові захоронення в кургані III (пох.1,2,3) та кургані IV (пох.№7), які були досліджені І. Бриком 1931 р.; курган II із Городища з розкопок В. Кобільника), пізньостанівської (Лоева, V-ий шар) та культури Ноа (Городниця, споруда №3 на розкопі VI; Магала), ми виокремили присутність таких архаїчних елементів як хроноіндикатор найбільш ранньої, для Голіградської культури, фази «а». Причो-

⁵³ Схожу ситуацію, а саме: «...присутність кераміки типу Ноа (дослідниця відмітила)... також і в заповненні ям та землянки 2, в яких переважав ранньоголіградський матеріал» (Смирнова, 1969, с.21)

Табл. 5. Висоцька і Голіградська культури в контексті центральноєвропейських періодизаційних схем.

Хронологія і періодизація

Абсолютні дати	Хр. Пей (1998) М. Траксіл (2004)	Центральна Європа	Висоцька культура	Голіградська культура	
- 1200	BrD	Урнові поля Центральної Європи і гальштатський час	1 етап (комплекс перехідного характеру)	Ранній період фаза "а" ↑	
	HaA1		2 етап (протовисоцький)	фаза "б"	
- 1100	HaA2	/ jüngere Urnenfelderzeit /	1 етап (ранньокласичний)	фаза "а"	
- 1000	HaB1-2		2 етап (пізньокласичний)	фаза "б"	
- 900	HaB3	/ späte Urnenfelderzeit /	1 етап	постголіградський час: пам'ятки Михалківської групи	
- 800	HaC1				2 етап
- 700	HaC2				3 етап
- 600		ältere Hallstattzeit			

му за верхню дату фази «а» - близько 1200 рр. до нар. Хр. взято час зникнення частини вищеназваних культур, а саме: Ноа і Кослоджені (а, можливо, і Сабатинівської), які вже до початку XII ст. до нар. Хр. (тобто, вже наприкінці періоду BrD, за П. Райнеке) зійшли з історичної арени, про що свідчать стратиграфічні спостереження на телі Кастанас у Македонії.⁵⁴ З огляду на те, що період BrD не був короткотривалим епізодом близько століття, як це припускав свого часу П. Райнеке, а тривав, як це згодом довів Б. Гензель дещо довше: ще від кінця XIV і до поч. XII ст. до нар. Хр. (Hansel, 1982, p.15; Кобаль, 1996, с.129-130), то, очевидно, що й ранньоголіградські комплекси з ноанізованою керамікою слід датувати не пізніше цього часу.⁵⁵

У цілому, фазу «а» раннього періоду Голіградської культури синхронізуємо з пізніми пам'ятками Липуш I на Мармарощині, з культурою Беркес, з пізньою фазою культури Піліні, з раннім ступенем культур урнових полів поховань (поч. Br.III за О.Монтеліусом), з пізніми періодами розвитку Сабатинівської та Ноа культур, а також із найранішими пам'ятками культури Гава у Східній Словаччині (табл. 5). У той же час голіградські пам'ятки фази «а» співставляємо з пізнім горизонтом Опайї (серія верхньотиських скарбів типу Крива) і наступним після нього горизонтом Ороньош (Кобаль, 2007).

Для речового інвентарю Голіградської культури у фазі «а» притаманні бронзові бойові сокири з довгою втулкою, дископодібним обухом і з довгим прямим шипом у центрі (тип ВЗ-Доброкіна і тип Дразна за А. Вульпе, 1970), сокири з гребнеподібним обухом (тип Прилипче), бронзові шоломи (Прилипче, тип Крива-?), великі круглі бронзові бляхи від шкіряних обладунків або фалари кінської упряжі («скарби» з Грушки й Балич), бронзові серпи зі зміцнюючими реберцями на руків'ї, з'являються дротяні фібули типу Пасх'ера (Лисичники), у керамічних виробках переважають нелісковані посудини з «розчосами» на поверхні, з'являються перші зразки амфор типу псевдовілланова та збільшується різноманітність канельованого посуду, який, згідно з останніми дослідженнями К. Качо й К. Метцнер-Небелсик, вже існує на сусідньому Марамуреші в періоді BrD (Kacsó, Metzner-Nebelsik, 2009). Яскравими презентантами раннього-

⁵⁴ Цікаво, що на пам'ятці в Кастанас разом з керамікою і виробами ноїчного типу та типу Кослоджені в шарі №13 з'являється і найраніше в Касанас канельована кераміка (Hochstetter, 1984, p.372). А культурні шари №13 і №12 в Кастанасі відносяться, як відомо, вже до пізньоелладського періоду IIIС (Hansel, 1981, p.210; Hochstetter, 1984, p.101-102; Кобаль, 1996, с.130).

⁵⁵ У всякому випадку початок XII ст. до нар.Хр. (а, можливо, ще й кінець XIII ст. до нар. Хр.) як фінал періоду BrD (за П.Райнеке) сьогодні вже не може викликати сумніву. По-перше, у зв'язку з уточненням хронології правління єгипетських фараонів XVIII-XX династій (Warren, Hankey, 1989, p.3), змінилися в бік омолодження і традиційні абсолютні дати пізньоелладського періоду в Греції (Warren, Hankey, 1974; 1989, p.137-168). По-друге, рубіж між пізньоелладськими періодами IIIВ і IIIС змістився з 1230 рр. до нар. Хр. (за А.Фурумарк) до 1180-1185 рр. до нар. Хр. (Warren, Hankey, 1989, p.158-167, 169). По-третє, була уточнена стратиграфічна позиція пасх'ерських бронз в Скольях дель Тонто, і встановлено, що вони походять із будівлі 2 і супроводжувалися локальною субапеленінською керамікою, а не пізньоелладською керамікою періодів IIIА-С1 (Hollowey, 1981, p.87-91, Fig.60). Згадана ж субапеленінська кераміка синхронна пізньоелладському періоду IIIВ і частково IIIС (von Hase F.-W., 1987, Abb. 80). Отже, і бронзи пасх'ери не старші за цей час (Кобаль, 1996, с.129).

ліградських пам'яток фази «а» є «скарби» з Грушки, Жабокрук, Прилипча та Коровії, кожен із яких усе ще включає розширений набір речей, притаманних періодові BrD. Натомість, серед мілітарних зразків металевої індустрії Голіградської культури виділити серед них екземпляри, які б були властиві лише для фази «а» названої культури, не вдається. Основний масив таких знахідок (здебільшого бронзових мечів та їх уламків) можемо укласти лише в ранній період розвитку Голіград, який укладається в періоди BrD-НаА1. Наприклад, до таких речей відносимо: 1- мечі із суцільнолитим руків'ям, які знаємо з кургану в Галичі, зі скарбу в Комарниках, Коропця, Волоки та Черепківців; 2-суцільнолиті мечі із язичкоподібним руків'ям, які відомі з Товмачика й Комарник і які належать до типу Гемігкофен та мечі з Балич, Бурканова й Верхнього Придністров'я, які належать до типу Ройтлінген.

До фази «б» Голіградської культури, яку співставляємо з періодом НаА1 (за Хр.Пеа, 1998) відносимо основний масив матеріалів із солевиробничих комплексів Теуча I-III, горизонт Магала III, Городницю (середній шар) та ін. Голіградські пам'ятки фази «б» співставляємо з ранніми пам'ятками групи Липуш II; із ранніми пам'ятками культури Гава в Північно-Західній Румунії; ранньою фазою культури Кіятице; з другим горизонтом скарбів Карпатського басейну, у т.ч. з горизонтом скарбів Курд (табл. 5); з раннім періодом Білозірської культури. В матеріальній культурі голіградських пам'яток цього часу з'являються фібули типу Posamenterie (Магала), типу Пасхера (два екз. з Новосілки-Костюкової), бронзові ножі з плоским руків'ям – центральноєвропейський тип *griffplattmesser* (наприклад з Коровіївського «скарбу»); тоді ж уперше в «скарбах» Голіградської культури з'являються бронзові чаші з тонколистної бляхи, декоровані рядами витиснутих зсередини «перлин» (Коровія). У металевій індустрії мілітарного характеру, поряд із подальшим і широким використанням мечів ліптовського типу, з'являються перші і все ще рідкісні, на той час, орнаментовані зразки мечів із чашоподібним навершям і кнопкоподібним гудзком у центрі (4 екз.: Залуква, Яремча, два мечі з Волоки), які виділяємо в другий тип першої групи бронзових мечів Верхнього Придністров'я (рис. Табл. 4).

Пізній період розвитку Голіградської культури, який укладається в рамки періодів НаА2 - поч. НаВ3, синхронізуємо з часом існування третьої хронологічної групи курганів у Гордіївці (за періодизацією С. Березанської, В. Клочка, 2011); з другою половиною старшого й першою половиною пізнього ступеня урнових полів Центральної Європи та з основним часом розвитку Білозірської культури Українського Причорномор'я.

У пізньому періоді Голіградської культури виділено дві фази розвитку. Першу з них - фазу «а» співставляємо з 2 етапом функціонування курганного могильника в Гордіївці за періодизацією вже згаданої німецької колеги, який дослідниця відносить до кінця XII-XI ст. до нар. Хр. (Metzner-Nebelcisk, 2005); з основним часом існування пам'яток групи Липуш II, Гава й Кіятице; з третім горизонтом скарбів Карпатського басейну, у т.ч. з горизонтом Дермель. Еталонними для голіградських пам'яток фази «а» вважаємо «скарби» з Потічка, Яргорова та Межиріччя. В цей час на голіградських пам'ятках з'являються бронзові фібу-

ли типу Ротшиц-Саніслау (найраніший із них екземпляр у «скарбі» з Яргорова), продовжують використовуватися бронзові мечі з чашоподібним навершям із кнопкоподібним виступом у центрі (табл. 4).

Фазу «б» Голіградської культури синхронізуємо з третьою - найпізнішою фазою могильника в Гордіївці, за періодизацією К. Мецнер-Небелсік (2005); з фінальним часом існування пам'яток Липуш II, Гава та Кіятице; з четвертим горизонтом скарбів Карпатського басейну, у т. ч. з горизонтом верхньотиських «скарбів» типу Гойдубессермень, час укриття яких укладається в рамки періоду НаВ1 (за Хр.Пеа, 1998). У матеріальній культурі Голіград у фазі «б» продовжують використовуватися бронзові фібули типу Ротшиц-Саніслау (Неділиський скарб), особливого поширення набирають бронзові тонкостінні чаші типу Єнішовіце-Кіркендруп, які є яскравими презентантами IV горизонту скарбів Карпатського басейну («скарб» з Озерян), а також невідомі за межами Верхнього Придністров'я бронзові тонкостінні чаші неділиського типу, які засвідчують існування в той час місцевих металообробних центрів («скарби» з Неділиськ і Базіївки). У фазі «б» в середовище Голіградської культури проникають і перші бронзові сітули (eimer), одні з яких представляють звичний для Верхньотиського регіону й Альфельду в цілому тип Гойдубессермень («скарб» із Неділиськ), інші – презентують вироби майстерень східноальпійського регіону («скарб» із Неділиськ, «скарб» із Базіївки), з'являються в тогочасних голіградських комплексах бронзові бритви (можливо, імпорти із верхньодунайських металообробних центрів, а, можливо, їх верхньодністровське наслідування), як, наприклад, у комплексі з Базіївки. Особливого поширення в Голіградській культурі набувають бронзові казани, більшість із яких (8 екз.) належать до одного типу (групі В1 за Г. фон Мерхартом). З огляду на те, що в комплексі з казаном із Неділиськ була знайдена одночленна фібула з листоподібною спинкою, яка орнаментована мотивом двозезої сокири типу Ротшиц-Саніслау, що датується від НаА2 до НаВ1 (Bader, 1983, p.29; 8.31; Кобаль, 2006, с.95), вважаємо за доцільне відносити металеві посудини з Неділиськ (як і увесь цей «скарб») до першої половини НаВ1.

Фінал пам'яток Голіградської групи припадає на поч. періоду НаВ3, який за своїм характером є перехідним до Михалківської групи пам'яток. Матеріальна культура Голіград цього незначного, але вкрай важливого (для подальшої долі носіїв Голіградської культури) відрізка часу, усе ще продовжує залишатись маловивченою. Можемо лише ствердити, що до фіналу розвитку Голіград слід зараховувати скарб із Руди, можливо, меч із антеноподібним навершям із Ворони, окремі типи бляшаного посуду, у тому числі казани, які виявлені в Кунисівцях і які, як досі вважають, відносяться до ранньої групи В1, за Г. фон Мерхартом, а звідси їх прийнято датувати періодом НаВ1. Однак, п'ятий кунисівецький казан – єдиний із тордованими ручками в цьому скарбі і який, до того ж, має широко розставлені й відокремлені одне від одного хрестоподібні кріплення (рис. 29, 2) - належить у вищезгаданій класифікації німецького дослідника вже до хронологічно пізнішої групи В2а, що відзначав і сам вчений (von Merhart, 1952, p.5-6). Подальші дослідження й знахідки нібито підтвердили цю думку (Patay,

1996, p.29-30; Pare, 1998, p.366; Кобаль, 2006, с.96). Власне, по цьому – п'ятому, найпізнішому казані, який на Верхньому Придністров'ї не міг, мабуть, з'явитись раніше періоду НаВ3, і слід датувати час укриття відомого «скарбу» з Кунисівець (не відкидаючи при цьому припущення, що чотири інші казани з цього комплексу, цілком вірогідно, могли бути, щонайменше, у попередньому періоді, скоріш за все, у другій половині НаВ1). У цілому, фінал Голіградської культури синхронізуємо з початком пізнього ступеня культур урнових полів Центральної Європи; з ранніми пам'ятками групи Фюзешабоні-Мезочат I; з ранніми пам'ятками Південно-Східної Паннонії (Vukovar Lijeva bara 16), які виділені в горизонт кераміки II (Metzner-Nebelcisk, 2002, p.178, Abb.78); з найбільш ранніми пам'ятками Чорногорівської культури; фіналом найпізнішої фази 3 на могильнику в Гордіївці, за періодизацією К. Мецнер-Небелсік (2005), або ж з пізніми курганами третьої хронологічної групи цієї ж пам'ятки, за періодизацією С. Березанської та В. Клочка (2011).

5. Таксономія Голіградської культури: територіально-хронологічна динаміка пам'яток, проблеми походження та виділення локально-хронологічних груп.

Питання виокремлення в Голіградській культурі певної територіально сконцентрованої групи найбільш ранніх її комплексів є одним із найважливіших у дослідженні, оскільки локалізує в просторі ту уявну «точку відліку», від якої в наступні століття ця культура розсунула свої межі в різні напрямки. Картографування відомих на сьогодні найбільш ранніх пам'яток Голіградської культури привело до висновку, що вони виразно згруповані на досить невеликій за площею території Покуття й прилеглих до нього: з півночі – Придністровського Поділля, а зі сходу – порубіжних земель Буковини. І це, власне, є ядро Голіградської культури в ранньому періоді її розвитку – у другій половині BrD – НаА1 (рис. 1). Зважаючи на територіальну відокремленість і часткову асинхронність пам'яток Голіградської культури у східній і західній частинах розселення її носіїв, а також той факт, що ці пам'ятки, в залежності від часу, виразно концентруються в окремих ландшафтно-природничих нішах (наприклад, західніше річок Лімниці й Свічі на Передкарпатті ми не знаємо голіградських пам'яток, давніших за період НаА) та мають виразні локальні особливості, розподіляємо їх на чотири територіально-хронологічні групи.

Припрутська група Голіградської культури. Перша й найдавніша з них (по суті, «протоголіградське ядро») названа Верхньопрутською групою, локалізується, як вже була мова вище, у Покутті, на прилеглих до нього землях Буковини й у Покутсько-Буковинських Карпатах на підходах до одного з найважливіших в пізньому бронзовому віці Яблуницького перевалу. Саме на території верхньопрутської групи Голіградської культури сконцентровані такі ранні пам'ятки, як Лоева, Текуча, Городниця (нижній горизонт), Магала, Космач, «скарби» з Прилипча, Хотимира, Грушки, Коровії та ін., датування яких не виходить за межі другої половини BrD – НаА1 (табл. 5). У матеріальній культурі тутешніх пам'яток вказаного часу найбільш відчутними були впливи з боку культур Пів-

нічно-Західної Трансільванії (Липуш I), та Північно-Східної Угорщини (пізні пам'ятки культури Беркес), та Нижнього Подунав'я, натомість, майже не відчутними були впливи з боку таких територіально віддалених культур Східної Словаччини, як Гава й Кіятице. Такий самий приблизно напрямок зв'язків зберігався і в наступний період НаВ1, коли на Покуття та прилеглі до нього райони Придністровського Поділля й Опілля збільшився вплив високоякісних бронзових виробів (зокрема, бляшаного посуду – казанів, чаш, та сітул) із металообробних майстерень сусіднього верхньотиського регіону. Пожвавлення в пізньобронзовий період торгово-вмінних трансакцій, які здійснювалися тоді головню через Яблуницький і Верецький перевали, було зумовлено, як це припустила наприкінці 1980-х рр. Л. Крушельницька, добре налагодженим на Покутському Підгір'ї виробництвом солі, причому – у колосальних масштабах, яке здійснювала ціла мережа тутешніх солевиробничих центрів на зразок Лоевої, Текучої й Космача.

Сопітська група Голіградської культури. У наступний період – з початком НаА2 – спостерігаємо активне просування носіїв Голіградської культури у двох напрямках. Перший із цих напрямків північно-західний, тобто вгору Дністром із щільним «залюдненням» майже не заселених до того Сколівських Бескидів, причому переважна більшість голіградських пам'яток цього часу виразно «тяжіє» до шляхів, які вели до Верецького й Ужоцького перевалів (Сопіт, Підгородці, Розгірче, Комарники, Турка, Самбір та ін.); голіградські старожитності цього дуже специфічного за місцевим ландшафтом гірського й передгірського району виокремлені в пам'ятки Сопітської групи (від епонімного могильника в Сопоті на Сколівщині, дослідженого Л. Крушельницькою 1973 р.). У матеріальній культурі голіградського населення Сопітської групи простежуються сильні впливи сусідніх із нею (з-за Карпат) таких пізньобронзових культур, як Гава, Кіятице, а на пізньому етапі – з ареалу пам'яток типу Фюзешабоні-Мезочат.

Базіївська група Голіградської культури. Інша група населення Голіградської культури з початком періоду НаА1, просуваючись вгору Дністром (західніше річок Гнилої й Золотої Лип), заселила усе його верхів'я, включно з Опіллям і прилеглими районами Розточчя, вийшовши, таким чином, на плоскогір'я великого європейського вододілу на широті Крехова й Жовкви, взявши тим самим під контроль важливі тутешні сухопутні й річкові комунікації. Свідченням цього просування є поселення Голіградської культури в Бовшеві, Залісках, городище в Базіївці на околиці Жидачева та ін.). Про напрочуд високий розвиток тутешньої Голіградської культури в періоді НаА2-НаВ1 свідчить концентрація саме в цьому районі таких багатих комплексів, як Неділиський та Базіївський «скарби», ритуальний «скарб» із Руди, ціла низка менших «скарбів» та поодиноких знахідок (Баличі/Заріччя, Межиріччя, Крехів, Жовква), а також бронзових мечів пізніх варіантів (Піддністриани, Томашівці, Цвітова). У матеріальній культурі голіградського населення розглядуваного регіону, наприклад, у кераміці, впливи закарпатських культур майже не відчутні, зате фіксуються впливи з лужицького середовища, а ширше – з ареалу центральноєвропейських культур урнових полів поховань і найбільше – з територіально суміжної Тарнобжегської групи,

про вплив якої на суміжні голіградські пам'ятки писала свого часу Л. Крушельницька (1976; 1985). Зважаючи на відокремленість голіградських пам'яток розглядуваного регіону від сусідніх, своєрідність тутешніх шляхів сполучень та відмінних умов для проживання, виділяємо їх у пам'ятки Базилівської групи (від епонімного городища і багатого «скарбу» періоду НаВ1 в Базилівці на північній околиці м. Жидачева).

Збруцько-Серетська група Голіградської культури. Якщо на початках раннього періоду розвитку Голіградської культури (друга половина BrD – поч. НаА1) її носії не проявляли активності в північному напрямку – до районів Тернопільського плато, зокрема в межиріччя Збруча і Серету, то вже близько рубежу НаА1 - НаА2 етнокультурна ситуація змінилася. Представники голіградських спільнот у цей час вийшли за межі Придністровського Поділля і, оминувши зі сходу степ Панталіха, просунулися в північному напрямку (до околиць сучасних Чорткова й Теревовлі) скоротивши цим, принаймні вдвічі, відстань, яка відділяла голіградців від ареалу розселення носіїв Висоцької культури (рис. 1). З часу першопочаткового освоєння голіградськими общинами межиріччя середніх течій Збруча й Серету походить вістря на спис та бронзовий меч із язичкоподібним руків'ям із Карабчиєва, бронзовий меч ліптовського типу з Угрина під Чортковом, ніж із Лисівць та ін. Про присутність вихідців із голіградського середовища в сусідстві з носіями ранньої Висоцької культури або ж безпосередньо серед останніх можуть свідчити поодинокі кремаційні захоронення на висоцьких могильниках, здійснені в голіградських урнах (типу псевдопрото-вілланова), наприклад, пох.№143 на могильнику Висоцької культури в Петрикові (Бандрівський, 2002, с.109, рис.36,1). Про певну участь голіградського населення в розвитку висоцького суспільства можуть свідчити й притаманні для ранніх Голіград керамічні, здебільшого банкоподібні нелісковані посудини з «розчосами» на поверхні (які представлені на могильнику в Петрикові до 7-10%) та чорноліскована кераміка з канелюрами та наліпами, яка зустрічається майже на всіх ранніх висоцьких некрополях. «Голіградських» поховань на висоцьких некрополях насправді могло бути значно більше, просто на цей час ще не вироблено надійних критеріїв, які б дозволили відділяти голіградські кремації від висоцьких тілоспалень. У наступному періоді – НаВ1 на розглядуваній частині Західного Поділля в безпосередньому сусідстві з південно-східною межею розселення носіїв Висоцької культури голіградських пам'яток більшає, а їх поселення цього часу утворюють своєрідні «гнізда». Не до кінця з'ясованим залишається питання, як далеко в північному та північно-східному напрямках просунулися голіградські спільноти. З огляду на те, що уламки типово голіградських посудин, у т.ч. чорноліскованих, з канельованим та пластичним декором, віднайдені в низці місцевостей Верхнього Погориння (Куличівка біля Кременця з розкопок В. Савича; наші розкопки поч.1990-х рр. в Білогірському районі Хмельницької області), а також чимало тутешніх випадкових знахідок, як от: фрагменти бронзових ножів, серпа та руків'я бронзового меча з різних місцевостей біля Шепетівки, бронзове вістря дротика з-під Острога та ін. свідчать

принаймні про перманентне проникання в ці райони вихідців із голіградського середовища. З огляду на те, що вище витоків Збруча, Південного Бугу у верхів'ях Горині, найчастіше - в низинному районі неподалік Кременецьких гір, на середньовічних географічних картах позначали велике озеро – *Amadosa Lago*⁵⁶, можна припустити, що власне райони цього озера (чи заболоченої місцини-?) і були кінцевою точкою просунення в північно-східному напрямку голіградських спільнот. Метою просунення останніх аж так далеко на північний-схід могло бути: 1 - намагання взяти під контроль східне відгалуження т. зв. Бурштинового Шляху, яке проходило вздовж Подільської височини саме через верхів'я Горині і тим самим забезпечити себе (голіградську спільноту) від нападу з північного сходу; 2 - намагання інтенсифікувати торговельно-обмінні операції із тутешніми й більш віддаленими спільнотами, сплаваючи товари Збручем вниз, оскільки ця ріка, як і Смотрич та ін. притоки Середнього Дністра, включно до середньовіччя, були судноплавними; 3-ритуальний аспект проблеми просунення голіградців в напрямку *Amadosa Lago*, а саме: сакралізація цього озера, з якого (як свідчать картографічні матеріали XVI ст.) брали початок численні, у т. ч. великі ріки – Збруч, Случ, Південний Буг (у верхів'ях останнього, як повідомляють римські джерела, «*паслися священні білі коні*»). У наступному періоді – НаВЗ саме на базі пам'яток Збруцько-Серетської групи Голіградської культури, яка, з одного боку, увібрала в себе (у кераміці, у металевій індустрії та поховальному обряді) цілу низку характерних висоцьких елементів, а з іншого – постійно перебувала під «натиском» культур і груп Верхнього й Середнього Придністров'я, утворилися пам'ятки типу поселення в Старому Збаражі (Бандрівський, 1994, с.55-63, рис.17-25), які відносяться вже до постголіградського часу.

⁵⁶ Це велике болото (або ж озеро – *Amadosa palus*) показано, наприклад, на карті Європи Каспера Вопеля (1566 рік), а також на карті «*A Grammar of Ancient Geography. Chap. XXIV: Sarmatia, Scythia, et Serica*» (XVI ст.) та ін. у верхів'ях р. Гориня (район притоки Поляхівка) та, можливо, південніше сьогодишнього Ізяслава. Якщо вповні покладатися на ці географічні карти, то розміри озера сягали близько 130 x 70 км. Те, що велике озеро в цьому місці не вимисел середньовічних картографів, а факт, який слід враховувати при археологічних ретроспекціях, свідчать дані геоморфології, згідно з якими саме у верхньому Погоринні в районі Кременецьких гір співіснують дві сусідні рівнини, поверхні яких знаходяться на різних гіпсометричних рівнях: край Малого Полісся із середніми висотами більше 200 м. н. р. м. і згадана вище Подільська височина, висота якої 300-350 м. При цьому край Подільської височини круто обривається до півночі, до рівнини Малого Полісся, утворюючи уступ (берегова лінія *Amadosa Lago*-?). Різниця абсолютних висот цих територій складає близько 150-200 м. Різниця у висотах між Кременецькими горами й згаданою частиною Малого Полісся сприяла тому, що в післяльодовиковий період тутешні низини затоплювались талими водами льодовика, який залишив тут товщі пісковикових відкладів. Особливо цікавим (зокрема в плані пошуків причин міграції в цей район) є те, що хоча розглядувана частина Малого Полісся є найпівнічнішою територією Тернопільської області, однак тут середньорічна температура на 10 градусів тепліша, ніж в тому-таки, Тернополі, а безморозний період є на 8 днів довшим (це тому, що в низинних районах температура є дещо вищою). Власне, саме ця середньорічна різниця в кліматі – до 10 градусів, яка більше нагадувала кліматичні умови звичного для голіградців Придністровського Поділля й могла (окрім різних інших чинників) впливати на просунення їх у північному напрямку – до східної частини Малого Полісся.

6. Проблеми генезису.

Появу найраніших голіградських комплексів на Верхньому Придністров'ї неможливо вирішити без урахування змін у місцевому етнокультурному середовищі, які відбувалися напередодні утворення Голіград. Так, з огляду на найновіші дані, пізньокомарівські пам'ятки передгірської частини Верхнього Придністров'я підпадають під значний вплив культури Станове (Сучу де Суз)⁵⁷, свідченням чого є поява специфічних для цієї культури форм і орнаментативних посудин (V шар Лоевої), перехід частини комарівських спільнот до тілопального обряду в урнах, хоч тут і продовжувався місцевий підкурғанний звичай поховання (Буківна).⁵⁸

Про можливість виділення найраніших голіградських комплексів на Покутті, які, фактично, були синхронні ще з пізньокомарівськими пам'ятками, писали І. Брик (1935), Я. Пастернак (1961), Р. Рогозінська (1959), І. Свешніков (1969), Т. Сулімірський (1968), Я. Домбровський (1972), Г. Смірнова (1976), Л. Крушельницька (1985) та ін. Всі вони основували цю свою думку на аналізі незвичної, як для Комарівської культури, кераміки з двох курганів в Буківні біля Тлумача – цілої низки добре збережених посудин, які супроводжували кремаційні урнові захоронення в кургані III (пох.1,2,3) та кургані IV (пох.№7), які були досліджені І. Бриком 1931 р (ZOW, 1935, X, №23). Згадані підкурғанні тілопальні поховання з Буківни з розкопок І. Брика, Г.Смірнова ще тоді цілком правомірно поставила перед хронологічним горизонтом Магала III, Сомоторська Гора I, Речь I (Смірнова, 1973, с.171, рис.2; вона ж, 1976, с.129). Згодом, Л. Крушельницька, уже на своїх матеріалах – відкривши й дослідивши солевиробниче поселення в Лоевій біля Надвірної, матеріалами з V лоевського шару підтвердила правомірність такої, здавалась би, дуже ранньої, хронологічної позиції ранньоголіградських (за нашою термінологією) підкурғанних поховань у Буківні.

Ці ранньоголіградські кремаційні поховання з Буківни є дуже важливими в плані стратиграфії й послідовності зміни тутешніх культур, оскільки неспростовно доводять безпосередній стик між пізньокомарівськими й ранньоголіградськими комплексами. В такому разі доводиться визнати, що проникнення культури Ноа на Верхнє Придністров'я було вибірковою і охопило лише окремі регіони, у той час, як у територіально суміжних місцевостях продовжували

⁵⁷ Культура Станове (Сучу де Суз), як припускають М. Русу і К. Качо, бере свої витоки від ранньобронзової цивілізації Вучедол (група Ніршер) (Kacsó, 1972, p.31-44), а вже потім класичного вигляду набирає на базі взаємодії її спадкоємців: культура Отомань з Вігенберг (Bader, 1972, p.530-532; Балагури, 1976, с.254).

⁵⁸ Цей процес – абсорбція Комарівською культурою елементів культур закарпатського походження – розпочалася раніше й знайшла своє відображення в керамічному матеріалі солевиробничого поселення Лоева біля Надвірної, дослідженого Л. Крушельницькою. В Лоевій кераміка з виразними південними рисами була виявлена «...в скупченні, за межами споруди... (яка свідчить) про ще раніші контакти з територією південніше Карпат. Це горщики прикрашені лініями і ямками, з подовгастими карбами на валиках, глиняні плитки» (Крушельницька, 1985, с.47-48, рис.15, 1-17). Виділяємо в Лоевій V культурно-хронологічних горизонтів: I- (трипілля); II- передкомарівська група пам'яток, синхронна з культурою Шнекенберг-Гліна III); III-комарівська культура; IV-культура Ноа; V-ранній період Голіградської культури (друга половина BrD).

існувати пізньокомарівські общини, з якими згодом вступили в контакт носії ранньоголіградської культури. Свідченням цих процесів є ціла низка тутешніх пам'яток, які засвідчують співіснування в одному часі на тих самих поселеннях представників різних спільнот. Причому неліскована кераміка пізньокомарівської культури: тюльпано - і банкоподібні горщики з гладким пружком під вінцями й псевдопроколами (Смирнова, 1976, с.121, рис.3) майже нічим не відрізняється від таких же за формою й орнаментациєю горщиків, які вважають приналежними до культури Ноа, трапляється навіть із канелюрами й подекуди з «розчосами» (Крушельницька, 2006, с.72-74, рис. 35-37). Тому не виключаємо, що в частині випадків, коли йдеться про матеріали пізньобронзового періоду з Верхнього Придністров'я, правильніше було б говорити не про поселення чи матеріали культури Ноа, а, власне, про пізньокомарівські пам'ятки, які ніби вкриті «ноанізованою вуаллю», яка торкнулась лише окремих рис інвентарю пізньокомарівської культури, суттєво не змінивши етнічний склад на місцях.

Про співіснування різнокультурних матеріалів в одних і тих самих об'єктах на Верхньому Придністров'ї свідчить, наприклад, «закритий» комплекс із горизонту Магала III, де в одному об'єкті разом виявлено три горщики, з яких один банкоподібної форми з гладким валиком і псевдопроколами під вінцями, тоді як дві інших посудини – миска з пелюсткоподібним краєм і нижня частина корчаги мають на собі сліди «розчосів» (Смирнова, 1969, с.21, рис.7, II, 1, 4, 7).⁵⁹ Схожу стратиграфічну ситуацію простежила Л. Крушельницька на поселенні Стецівка II та в Городниці, де на долівці й під стіною споруди №3 на розкопці VI були розчищені численні фрагменти ранньоголіградського посуду, між якими були уламки посуду, характерні для блоку культур Сабатинівка-Кослоджени-Ноа (Крушельницька, 1993, рис.54, 1-3,5; Бандрицький, 2012, с.477). Зрештою, подібні за характером об'єкти спостерігав і Е. Балагурі на поселенні в Острівці, де в житлах, які дослідник відносив до культури Ноа, часто знаходилась «... *фракійська*» кераміка: з канелюрами і пелюсткоподібними вінцями» (Балагурі, 1968, с.144). То вже інша проблема, що і Г.Смирнова, і Е. Балагурі, публікуючи матеріали з вищеназваних об'єктів, не подали їх у комплексі, так, як були знайдені, механічно виокремили з них матеріали, які видались їм приналежними до різних культур. Тому таке «підчищення» створило в літературі дещо спотворене уявлення про нібито «монолітність=монокультурність» відкритих ними комплексів.

Іншими словами, здобуті на сьогодні матеріали свідчать про те, що ніякої «експансії», закарпатської, за своїм походженням, культури Гава на Верхнє Придністров'я ніколи не було. Натомість був тривалий і кількасотлітній процес взаємодій місцевих верхньодністровських спільнот з Верхньотиськими й більш південними культурами епохи бронзи. І цей процес ніколи не переривався, оскільки був вигідний спільнотам по обидва боки Північно-Східних Карпат. Можемо лише відмітити, що особливого поживлення ці процеси набрали, по-

⁵⁹ Схожу ситуацію, а саме: «...присутність кераміки типу Ноа (дослідниця відмітила)... також і в заповненні ям та землянки 2, у яких переважав ранньоголіградський матеріал» (Смирнова, 1969, с.21)

чинаючи з періоду BrC, коли інтенсивно проходила інфільтрація елементів культури Станове (Сучу де Суз) у пізньокомарівське середовище і, навпаки, засвоєння останньою впливів Комарівської культури⁶⁰. Вперше на цю особливість звернула увагу Л. Крушельницька, пишучи, що в дослідженій нею Лосвій траплялись «...посудини з розхиленими вінцями і короткою шийкою, що прикрашена канелюрою; форми вушок, формування вінець, наколи на шийці, горизонтальні розчіси дозволяють припустити наявність зв'язків цього осередку з Закарпаттям, з середовищем Фельшесевч-Станівської культури» (Балагури, 1976, рис.4, 1-11; Крушельницька, 1985, с.47). Не лише про дистанційні контакти, а й про ймовірну присутність вихідців із середовища культури Станове (Сучу де Суз) у пізньокомарівському (ще не «ноанізованому»?) середовищі, свідчить курган з Кавська поблизу Стрия з розкопок К. Берняковича, у якому поруч із тілоспаленням стояв орнаментований характерними напівспіралями черпак другої (класичної) фази Станівської культури періоду BrB2-BrC, за П. Райнеке.⁶¹ До першого (протоголіградського) горизонту кераміки Верхнього Придністров'я слід, мабуть, зараховувати й антропоморфні статуетки т. зв. скрипкоподібного типу, одна з яких віднайдена розкопками Ю. Малєєва в заповненні ями-2 на голіградському городищі в с. Нижнє Кривче, а фрагмент другої – із ще одного городища Голіградської культури в Лисичниках із розвідки В. Олійника. Традиція виготовлення таких статуеток не має генезису ні на Верхньому Придністров'ї, ні в Карпатському регіоні. Свого часу паралелі до згаданих фігурок з Н. Кривче і Лисичник І. Свешніков та Ю. Малєєв вбачали в Егейському басейні на Кикладських островах (Свешніков, 1998, с.12). Хоча до згаданих західноподільських фігурок відомі й ближчі паралелі, наприклад, на пам'ятках Угорщини періоду BrC, які зазнавали впливу з пізньомікенського середовища (Kovacs, 1977, 47-48), і навіть у культурах Північних Балкан напередодні «великого егейського переселення», наприклад, такої з них, як Дубовац-Жуто Брдо-Гирла Маре, з тою різницею, що тамтешні скульптурки за зовнішніми обрисами здебільшого дзвоноподібні й багатше декоровані (Chicideanu-Sandor, Chicideanu, 1990, p.4,69, Fig.3; Fig.10, 1-2).

Іншими словами, у той час, коли в Українському Закарпатті приходила до фіналу свого існування культура Станове (фаза II, яка тривала до періоду BrC2 включно – за Й. Кобалем, 2007)⁶², з північно-східного боку Карпат у середовищі

⁶⁰ Наприклад, орнамент на посуді культури Станове у вигляді косих і хвилястих канелюр, звисаючих трикутників, часом розглядається як свідчення зв'язків з комарівською культурою (Swiesznikow, 1967, Tabl.III,8; VI, 1,3; IX, 5,8; XI, 16; Балагури, 1976, с.250).

⁶¹ Висловлюю подяку нашому ужгородському колезі Йосипу Кобалу за допомогу у визначенні черпака з Кавська (зберігається у фондах археології Стрийського краєзнавчого музею, інв. №174 Арх).

⁶² На відміну від своїх раніших праць, в яких фінал культури Станове Й.Кобаль визначав в межах періоду BrD, а розпад цієї культури пов'язував з появою в тамтешніх районах Чомонинської курганної групи (Кобаль, 1989, с.169), сьогодні дослідник вбачає існування культури Станове (виділена ним фаза III) в Українському Потиссі не лише в межах горизонту Опайї (серія «скарбів» Українського Закарпаття типу Крива, що відносяться до раннього періоду BrD), але й вбачає існування культури Станове III на цих землях навіть в наступному горизонті скарбів – Ороньош, який передує горизонту скарбів Курд і синхронний пам'яткам (Станівської, на його погляд) групи Липуш I (Кобаль, 2007, с.16. рис.12, таблиця).

Комарівської культури з'явилися пам'ятки (причому, досить компактно згруповані в основному на підгірській та придністровській частинах Покуття), які мали в собі не лише елементи культури Станове (Сучу де Суз), що було природнім, зважаючи на територіальне сусідство, але й більш віддалених – середньодунайських територій. Презентантом керамічного комплексу таких «некомарівських» пам'яток у пізньокомарівському середовищі Верхнього Придністров'я⁶³ стали матеріали з вже згаданого V шару Лоевої та низки інших пам'яток, а в поховальному обряді – протоголіградські пох.№1-3 з кургану III та пох. № 7 з кургану IV Буківни, а також курган II з Городища, матеріали якого вперше співставила з вищезгаданими захороненнями Буківни щойно Л. Крушельницька (Крушельницька, 1985, с.27). Власне, виразна присутність на Українському Підгір'ї комплексів та матеріалів кінця періоду VрС-першої половини VрD, власне, й дала підстави для виділення (уже посткомарівських, за своїм характером) пам'яток цього часу в I-ий (протоголіградський) горизонт кераміки Верхнього Придністров'я, який, будучи синхронним та пов'язаним із горизонтом верхньотиських скарбів Опайї, у часі передуює появі на нашій території таких пам'яток, як Текуча I-III, Городниця (нижній шар), Магала III, Космач та ін., а також групі Граніцешті у припрутській частині Буковини, яка, судячи з її найраніших матеріалів, що відносяться вже до НаА1, в той час (кінець VрС - перша половина VрD), ще не існувала.

Про присутність якогось «іншого» (не ноанізованого посткомарівського) населення на придністровському Покутті свідчать матеріали з нещодавно введеної в науковий обіг пам'ятки як Стецівка II, яка представляє собою радше «змішаний» вияв: канельована кераміка, соскоподібні наліпи, поверхня з розчосами на «масивних банкоподібних горщиках» співіснує на цій пам'ятці в одних і тих самих комплексах із типово сабатинівсько-ноїчними формами й орнаментациєю (Крушельницька, 2006, с.57, 59, рис. 27-28). У цьому контексті особливий інтерес становить віднайдена на поруч розташованому поселенні Стецівка I чорно-коричнева амфора з високими розхиленими назовні вінцями й вертикальними подовгасто-опуклими гудзками на плічках, що посередині розділені канелюрним рівчаком. Форма шийки й різкий перехід її на плічки, а також рельєфний виступ відрізняє її від горщиків культури Ноа, а навіть від посудин голіградської культури на нашій території. Скоріш за все, резюмує Л. Крушельницька, її можна порівняти з амфорами південних придунайських районів раннього гальштатського періоду (Hansel, 1976, Taf.13, 5; Taf. 12, 10; Крушельницька, 2006, с.43, рис.20, 10).

Коротко резюмуючи викладене, припускаємо, що на північно-східному передгір'ю Українських Карпат та на прилеглій до нього частині Верхнього (і, частково, Середнього) Придністров'я (ще напередодні появи тут таких ранньоголіградських комплексів, як Текуча I-III, Лоева V, Городниця (нижній шар), Чортовець-Гостилів, Магала III та ін.), у місцевому пізньокомарівському автотонному субстраті з'явилися анклавні інокультурного населення, матеріальна

⁶³ З цього приводу в літературі вже зазначалося, що «...верхня дата переживання тшцінецько-комарівського вияву в окремих місцях Прикарпаття може співпадати з появою там перших комплексів культури фракійського гальштату» (Крушельницька, 1985, с.27).

й духовна культура якого була тісно пов'язана з гірськими районами Північно-Західної Трансільванії, в основному, Марамурешом та прилеглими теренами, на яких у той самий час (кінець періоду BrC2) виникає група пам'яток Липуш I.⁶⁴ Ці етнокультурні спільноти на пограниччі Покуття й Буковини (Малесєв, Кобаль, 2005, с.234-235, рис.3), які в майбутньому стали базою для формування пам'яток Голіградської культури, уже в той час були якимось чином пов'язані з соціальною верхівкою носіїв підкурганного тілопального обряду поховання в Українському Закарпатті та, можливо, в прилеглому Марамуреші.

На наш погляд, впродовж раннього періоду BrD (або ще пізнього BrC2) могло відбутися часткове «переформатування» еліт на межі Центральної, Східної і Південно-Східної Європи. Що мається на увазі? Висловлено припущення про потужний рух у західному напрямку частини східносабатинівських спільнот із пізньозрубними общинами бережнівсько-маївської культури з Нижнього Придніпров'я та Дніпровського степового Лівобережжя, які (на відміну від основної маси носіїв зрубної культури), практикували звичай підкурганного поховання представників своєї еліти шляхом кремації їх тлінних останків, прямим віддзеркаленням якого вважають уже згадане підкурганне кремаційне поховання в Борисівці в причорноморській зоні Українського Подунав'я (Отрощенко, 1976, с.172-187). Добре протореним від найдавніших часів шляхом (по вододілу Придніпровської та Подільської височин) одна частина цього населення вийшла на південь Волинської височини, залишивши тут елітні кургани виразно «східного» зразка Іванє II (радіокарбонне датування: 1285+/-35 рр. до нар. Хр.-Свешников, 1990, с.86). Натомість інша частина цього нижньодніпровського та лівобережностепового населення, піднявшись вододілом на Східне Поділля, перейшовши Дністер і Північну Буковину, вийшла на Покуття⁶⁵ і вже звідси Яблуницьким перевалом дісталася Верхнього Потисся.

Отож, припускаємо, що поява на пограниччі Покуття й Буковини цих най-

⁶⁴ Сьогодні Й. Кобаль (2007), вслід за угорськими і румунськими дослідниками (Т. Бадер, К. Качо, Нейметі та ін.), вбачає пам'ятки Лепуш I у складі пізньої фази культури Станове (Сучу де Суз), час існування якої намагаються «дотягнути» навіть до постопайського горизонту скарбів Ороньош (за А. Можоліч), який передє горизонту Курд. Хоча свого часу наш закарпатський колега вказував на ймовірність проникнення на Верхнє Потисся в період BrD «...нових етнічних груп із заходу і сходу», що призвело до зникнення культури Станове (Кобаль, 1989, с.169; він-же, 1996, с.195-210). При цьому Й. Кобаль основував свої припущення на низці тутешніх курганів (див. нижче), які не могли вважатися станівськими, оскільки культура Станове (Сучу де Суз) характеризується безкурганними могильниками. На підставі цих курганів, розташованих майже виключно в низинній частині Українського Закарпаття, Й. Кобаль у 1989 р. висловив припущення про існування в розглядуваному районі верхів'я Тиси в період BrD окремої культурної групи з курганним обрядом поховання, яка отримала назву Чомонинської і яка в хронологічному відношенні займала на досліджуваній території проміжне місце між культурою Станове (Сучу де Суз) і культурою Гава. Саму появу Чомонинської курганної групи наш колега пов'язував тоді з Комарівською культурою або з групою пам'яток типу Лепуш, співставивши її зі скарбами опайського типу (Крива, Чинадієве II, Підмонастир II та ін.) та синхронізувавши з розвинутою фазою Сабатинівської культури, культурою Ноа II, групою Лепуш II (фаза I), культурою Беркес та з пізньою фазою культури Піліні (Кобаль, 1996, С.203-204).

⁶⁵ На Покутті та в прилеглих районах здавна були відомі предмети культури степових спільнот того часу.

раніших протоголіградських пам'яток (рис. 1), могла відбутися лише після того, як вищезгадані носії обряду підкурганних кремацій зі степової зони, перейшовши через пізньокомарівські території, поклали край цій культурі у Верхньому Придністров'ї, зрештою, так само, як і Станівській (Сучу де Суз) культурі, проникнувши на територію Марамуреша. З цього часу по обидва боки Північно-Східних Карпат на різних етнокультурних підосновах з'являються пам'ятки зі схожим поховальним обрядом (Липуш I в Марамуреші – Чомонинська група в низинній частині Українського Закарпаття – протоголіградські пам'ятки Покуття й прилеглої Буковини, - див. рис. 1; 1-а). Іншими словами, ми, до певної міри, підтверджуємо раніше висловлене припущення А. Можоліч, яка в творчих підкурганного кремаційного поховання в Н'їркарас-Дюлагаза (зважаючи на сильні «східні» впливи в цьому комплексі) вбачала, власне, вихідців із комарівського середовища або ж з ареалу могилевих культур, хоча й залишила це поховання серед старожитностей культури Сучу де Суз (Mozsolices, 1960, p.113-123, Taf. LXIX - LXXI; Кобаль, 1996, с.195).

У тих етнокультурних процесах, які призвели до майже одночасового зникнення (напередодні раннього періоду BrD-?) по обидва боки Північно-Східних Карпат яскравих культур середнього періоду епохи бронзи, таких як Комарівська і Станівська (Сучу де Суз),⁶⁶ ключову роль, на наш погляд, могла відігравати, власне, соціальна верхівка степової зони Причорномор'я – носії підкурганного тілопального обряду типу Борисівки. Завдяки останнім, із вкоріненням тут їхньої культури, у Верхньому Потиссі, поширився властивий для поховальних звичаїв переселенців невідомий тут до цього підкурганний поховальний обряд, який виразився в появі пам'яток чомонинського типу, а саме: курганів у Н'їркарас-Дюлагаза, Королево, Чомонин та ін.⁶⁷ Ні культура Ноа (у якій не тільки

⁶⁶ Сьогодні, на основі 5 радіовуглецевих датувань, час існування пам'яток групи Липуш визначається в межах 14 - 12 ст. до нар. Хр. (Kacso, Metzner-Nebelcisk, 2009).

⁶⁷ Мається на увазі курган поблизу смт. Королево Виноградівського району Закарпатської області, у якому, окрім уламків посуду, виявлено бронзову бойову сокиру з диском на обусі й бронзове вістря списа, які відносяться до періоду BrD. Кургани того ж часу засвідчені біля сіл Черевці і Чомонин поблизу Мукачева, а також в розташованому неподалік с. Н'їркарас-Дюлагаза (прикордонна з Україною угорська область Саболч-Сатмар-Берег) кургані з багатою підбіркою бронзових виробів східного типу (Кобаль, 1989, С.169) і в якому також була знайдена бронзова сокира з дископодібним обухом, два кинджали з розширеним у середній частині широким лезом та язичкоподібним руків'ям, два кельти старшого семигородського типу, дві бронзових шпильки, одну з яких А. Можоліч віднесла до типу Ноа, та фрагменти посуду, типові для культури Станове (Сучу де Суз), до якої дослідниця й зарахувала цей підкурганний поховальний комплекс (Mozsolices, 1960, p.113-123, Taf.LXIX-LXXI; Кобаль, 1996, с.195). Запропонована А. Можоліч культурна атрибуція пам'ятки викликала, однак, заперечення перш за все серед угорських дослідників. Так, Н. Каліч вказував, що зв'язок станівської кераміки з бронзовими речами є випадковим, у чому його тоді підтримав Т. Кеменцеї, оскільки навіть сама наявність курганного насипу в тому часі є чужою для Верхньотиського регіону (Kalicz, 1960, 10old; Kemenczei, 1963, 184 old; Кобаль, 1996, с.205). Угорський дослідник І. Бона також припускав, що курганні поховання Верхнього Потисся, про які йде мова (чомонинська група пам'яток: Н'їркарас-Дюлагаза, Королево, Чомонин та ін..) є свідченням наявності у станівському суспільстві сильної військової аристократії східного походження (Bona, 1993, 82 old.; Кобаль, 1996, с.207). Однак, І. Бона не роз'яснює, чому ця «станівська» верхівка так раптово відмовилась від поховальних традицій, запровадивши підкурганний спосіб поховання, перейняла східні за

курганний обряд не практикувався, але й майже не відома кремація та соціально стратифіковані поховання)⁶⁸, ні Комарівська культура в її класичному вигляді не можуть претендувати на роль носіїв Чомонинської курганної групи в Українському Закарпатті. Не можуть претендувати на цю роль і Могилеві культури Подунав'я (як це свого часу припускала А. Можоліч), у яких східний компонент якщо й не відсутній повністю, то майже невиразний, а в поховальній обрядовості виразно й повсюдно домінує тілопокладення). Ця стороння інвазія інокультурного населення з тілопальним підкурганним обрядом поховання, наприклад, у Марамуреші, уже в наступному періоді - ранньому НаА1 призвела до появи в групі Липуш невідомих тут до того чернолискованих корчаг з високим завуженим вгорі горлом, які прийнято називати протовілланова чи псевдопротовілланова (Kacso, Metzner-Nebelcisk, 2009). Не можемо не відзначити синхронності появи таких самих корчаг – причому зразу в розвинутому вигляді в найбільш західній групі пам'яток Білозірської культури – територіально суміжній із Середнім Придністров'ям, куди вони потрапляли, як припускав В. П. Ванчугов, із гава-голіградського (за його термінологією) середовища (Ванчугов, 1982, с.51).

Мета, яка спричинила до проникнення спільнот зі східної частини Українського Причорномор'я в Північну Трансільванію у витоки р. Муреш, могла полягати в одному з двох наступних чинників. **Перший** – ціллю для південноукраїнських степових спільнот могло стати прагнення оволодіти доступом до здавна розроблюваних у горах в районі Берегова Виноградівського району на Закарпатті родовищ міді, олова, срібла, а також місцезнаходження тут інших кольорових металів – цинку, свинцю, золота (Новиков, 1972; Балагурі, 1976, с.253), а також солевиробничих комплексів на Покутті та взяття під контроль важливих торгово-обмінних шляхів, які провадили до найближчих і найзручніших для переходу вершників і тяглогового транспорту перевалів: Яблуницького й Ужоцького. **Другий** чинник, який міг спонукати нижньодніпровські й лівобережні степові спільноти до руху на північний-захід, міг мати релігійно-культуову мотивацію, а саме: забезпечення шляху проходження однієї з найбільших, найшановніших та документально занотованих ритуальних процесій в Античному Світі – т. зв. Священних Дарів (початок яких, згідно з Геродотом, знаходився в Скіфії, а далі на захід кожен народ передавав ці Священні Дари один одному аж до Адріатичного побережжя, звідки морем ці сакралії доставляли на о. Делос).⁶⁹

походження елементи в мілітарній справі, «переорієнтувала» у східному напрямку й частину своїх культів (численні знахідки саме у Верхньому Потиссі бронзових т. зв. шпильок з чотирма протуберанцями під головою, хоч насправді це, скоріш за все, сильно стилізовані уособлення божества) та багато інших «нестанівських» рис у матеріальній культурі. А, власне, ще Н. Каліц у 1960 р. писав, що курганні поховання з керамікою Станове (Сучу де Суз) повинні вказувати на припинення існування цієї культури й появу нової (Kalicz, 1960, 10old; Кобаль, 1989, с. 204).

⁶⁸ Про «...незначне проникнення групи населення Ноа у Верхнє Потисся», писали свого часу українські дослідники (Балагурі, 1976, с.250).

⁶⁹ І, як свідчать ґрунтовні наукові розробки на цю тему, маршрут слідування Священних Дарів з Придніпровських теренів був започаткований вже наприкінці середнього періоду епохи бронзи – див.: Колосовская, 1982). Проникнення на Марамуреш інокультурних спільнот зі степової зони Українського Причорномор'я, які спричинилися до зникнення місцевої культури Станове (Сучу де

З огляду на те, що підкурганні поховання з кремаційним обрядом поховання початку пізньобронзового періоду відомі не лише в Українському Закарпатті, але й з протилежного боку гір – на верхньодністровському Передкарпатті, у т. ч. на Покутті (Кавсько, курган-6, відноситься до періоду кін. BrC2; Городище (BrD-?); Буківна, курган III, пох. №1-3; курган IV, пох. №7 відносяться до періоду BrC2 - BrD), а також беручи до уваги повідомлення про віднайдення в окремих курганах на Покутті та прилеглих із заходу районах бронзових виробів досліджуваної доби (в курганах в Шипинцях та Кіцмані, а також знахідка бронзового меча в кургані Галича, див.: - Romstorfer, 1903, p. 399-400; Szombathy, 1893, p.12-21; Пастернак, 1961, с.273, №353; Ільків, 2012, с.28) та враховуючи подібність окремих форм посуду й основних форм металеві індустрії,⁷⁰ видається можливим розглядати ці пам'ятки по обидва боки Північно-Східних Карпат, як залишені однією близькоспорідненою спільнотою, з тою різницею, що на Верхньому Придністров'ї в ранньому періоді BrD вони представлені пам'ятками I-го (протоголіградського) горизонту кераміки, а у Верхньому Потиссі в цей час – пам'ятками чомонинської курганної групи, яка з південного сходу межувала зі старожитностями групи Липуш II.

Можливо, у майбутньому дослідження на епонімному Липуш в Марамуреші (з яким у прото - і ранньоголіградських пам'яток чи не найбільше схожості) і принесуть щось неочікувано нове. Однак, на сьогоднішньому рівні розкриття й розуміння цієї пам'ятки видаються все ж малообґрунтованими припущення К. Качо й К. Мецнер-Небелсік, які всі кардинальні зміни, що відбувалися в куль-

Суз) і появи у витоках р.Муреш пам'яток типу Лепуш II (рання фаза), а в прилеглому Верхньому Потиссі пам'яток чомонинської курганної групи, можливо слід ув'язувати з ранньою історією роду агафірсів, які, згідно з генеалогічним переданням, своїм походженням хоч і пов'язані з Придніпров'ям, але впродовж століть різними давньогрецькими і римськими істориками та географами вперто локалізуються саме у витоках р.Муреш. Зрештою, таке ототоження пам'яток типу Лепуш II (рання фаза), а, можливо, і елітних підкурганних поховань вказаного часу по обидва боки Північно-Східних Карпат з якоюсь групою агатирських родів (привілейована жречеська верхівка-?), наблизилася б нас до відповіді на питання про причини різкої близькості тутешніх речових комплексів пізніших віків, а саме: перед - і ранньоскіфського часу по обидва боки Карпат, в т.ч. подібності у ритуальному поховальному інвентарі та особливостях поховального обряду у носіїв західноподільської і трансільванської груп та відношення до них групи Векерцуг (групи Альфельд - за Kemenczei, 2009).

⁷⁰ Примітно, що всі відомі на сьогодні бронзові бойові сокири періодів BrC2-BrD (НаA1-?), які віднайдені у Верхньому Придністров'ї, сконцентровані «...на дуже невеличкій території, на пограниччі Покуття і Буковини» (Малесв, Кобаль, 2005, с.234). І майже всі ці екземпляри бронзових бойових сокир (окрім, мабуть, зразків типу Ларга, які, як припускаємо, були продуктом тогочасних верхньодністровських, у т.ч. західноподільських майстерень) мали внутрішньокарпатське походження, оскільки найближчі до них аналогії знаходяться з протилежного боку Північно-Східних Карпат – в Північно-Західній Трансільванії в Марамуреші в долинах річок Самош, Липуш, Іза, Вішеу. Саме звідси – з ареалу пам'яток групи Лепуш I-II бронзові бойові сокири (в основному – з диском на обусі й з продовгуватим шипом у центрі - рис. 67; 68) потрапляли на північ у середовище протоголіградської групи пам'яток (див. нещодавно віднайдений і опублікований М. Ільківим скарб із Коровії біля Чернівців - рис. 66). Припускають, що саме цим шляхом – з Верхнього Потисся до витоків Черемошу, а потім долиною Пруту до Дністра і далі на схід, речі внутрікарпатського походження потрапляли в Українське Причорномор'я (Кобаль, 1996, дисертація).

турі Марамурешу в XIV-XII ст.до нар.Хр. і які віддзеркалилися в поховальному обряді Липуша, схильні пояснювати майже виключно внутрішніми проблемами розвитку місцевого суспільства Станове (Сучу де Суз).⁷¹ ефреном досліджень цих учених є припущення про те, що «...населення Липуш II, безсумнівно, є тим самим, що й пізня Сучу де Суз, бо схожою є частина керамічних форм і їх орнаментация» (Kacso, Metzner-Nebelcisk, 2009). Не похитнули переконань К. Качо й К. Мецнер-Небелсік навіть очевидні факти, відкриті в Липуші, а саме: підкурганні кремації в урнах, складні підкурганні конструкції з виразними «східними» й «північними» паралелями (Борисівка; Іванє II), цілком нові форми посуду та ін., які однозначно засвідчують присутність інокультурного (північнопричорноморського, за своїм походженням) елемента в тогочасній культурі Марамурешу.⁷² Після імплантації цих «східних» елементів у місцеву культуру Станове (Сучу де Суз) на її місці на стадії Липуш і виникає нове етнокультурне утворення, синхронне з пам'ятками I-го (протоголіградського) горизонту кераміки Верхнього Придністров'я (рис.). Іншими словами, у цей час місцевий постстанівський (постСучу де Суз) субстрат у верхів'ях р. Муреш, Липуш та ін., переходить під протекторат представників східних еліт (родів Агатирсів-?). Залишаємо відкритим питання, чому наші румунські (і не тільки) колеги так послідовно не бажають визнавати «зміну еліт» на досліджуваному ними могильнику в Липуш (фаза I)?

У подальшому розвиток культури в Марамуреші та носіїв Чомонинської курганної групи у Верхньому Потиссі, а також їх нащадків, які проживали на цій території в періодах НаА-НаВ1, проходив більш-менш в унісон з тими процесами, які відбувалися в той час у голіградському суспільстві. Цим хочемо підкреслити, що пам'ятки «постчомонинського» часу, такі як Баранинці-Дрисине, Дякове, Велика Паладь, можливо, Шелестове та ін., слід, все ж, відокремлювати від верхньотиського ареалу культури Гава, територія якої (на відміну від низинних земель Українського Закарпаття), не зазнала перед тим напливу культури північнопричорноморського населення. Про певну окремішність розвитку даного регіону свідчать відносно небагаті на керамічні форми закарпатські поселення (вимагає свого пояснення не лише надзвичайна бідність керамічного інвентарю на пам'ятках Українського Закарпаття НаА1-В1 при відомій концентрації скарбів та поодиноких знахідок бронзових речей на підходах до Верецького перевалу, але й дивною виглядає майже повна відсутність поховань цього часу в низинній території Українського Закарпаття (адже мова йде майже про два століття!). Очевидно, у тутешньому соціумі ще в попередній період (у часи Чомонинської курганної групи) були запущені певні механізми, які «запрограмували» майже на

⁷¹ Дослівно: «...Виникнення напруженої соціальної стратифікації, поява еліт, зміни в переконаннях і торговельно-транзитних структурах, створення центру управління в долині Липуш і в сусідніх районах, пов'язане з наявністю важливих родовищ в цьому районі» (Kacso, Metzner-Nebelcisk, 2009).

⁷² Ще А. Можоліч писала, що в культурі Сучу де Суз «...спорудження кургану над прахом покійника при збереженні звичаю тілоспалення і збереження залишків кремації в урнах є показником інородного елемента (очевидно, вплив Комарівської або Могилевої культур)» (Mozsolicz, 1960, p.117-118; Березанская, 1972, с.60-64; Балагури, 1976, с.246).

два століття (до періоду HaB3) саме такий розвиток усіх його ланок. Не виключено, що пам'ятки постчомонинської групи,⁷³ залишаючись і на завершальних періодах епохи пізньої бронзи в Українському Закарпатті інокультурним анклавом (по відношенню до місцевого: постстанівського (Гава) і постпільнського (Кіятице) підґрунтя), могли виконувати тут роль буферної зони, свого роду «слабо заселеної території», функції якої могли носити виключно мілітарний характер, наприклад, захист південного порубіжжя розселення голіградських спільнот. До цієї ж функції відносимо й захист найважливіших комунікаційних артерій, а саме: торгово-обмінних шляхів, якими товари внутрікарпатського походження через Ужоцький та Яблуницький перевали вниз Дністром потрапляли на ринки степової зони Українського Причорномор'я і навпаки. Тоді, як і в інші часи, особливо важливим було забезпечити проходження торгових валок через згадані перевали, а в разі потреби – їх військове прикриття. Виходячи із такої приблизно реконструкції тогочасних подій, в Українському Закарпатті ми вправі очікувати не існування розлогих і багатих довготривалих поселень (на зразок верхньодністровських голіградських поселень типу Новосілки-Костюкової, епонімних Голіград, Городниці, Розгірча та ін.), а, в основному, сліди якихось постійних дворів (які скупчувалися вздовж торгівельних шляхів), невеликих городищ та оборонних пунктів з метою розквартирування військових - запоруку своєчасного оповіщення про загрозу нападу і вжиття відповідних заходів. З огляду на такі міркування, ми наблизимося і до пояснення того дивного факту, що в тогочасній культурі Українського Закарпаття (періоди BrD-HaB1) майже повністю відсутні зразки металевого кованого посуду (за виключенням пізнього казанка з Кучави та 4 невеличких уламків вінець посудини зі скарбу Олешник III). За майже півтора століття пошуків тут не знайдено жодної бронзової чаші чи сітули, у той час як у Голіградській культурі Верхнього Придністров'я самих лише бронзових майже цілих казанів налічується понад 16 екземплярів (із задокументованих 13 окремих місцезнаходжень), а також фрагменти трьох бронзових орнаментованих сітул та 5 тонкостінних кованих одновухих чаш, у т. ч. декорованих. Навіть відома знахідка двох фрагментів бронзового шолома із закарпатського скарбу в Кривій (Пеняк, 1972, с.109, Табл. II, 1-1а, 6-6а, с.110)⁷⁴ має аналогії не в куль-

⁷³ Постчомонинська група – робоча назва з метою виокремити (у т.ч і на фонетичному рівні) пам'ятки цієї спільноти від тогочасних і розташованих південніше пам'яток культури Гава і західніше – пам'яток культури Кіятице..

⁷⁴ У скарбі з Кривої поблизу Хуста – у місці виходу з Яблуницького перевалу знайдено (окрім решток бронзового шолома, який, судячи з його форми й технології виготовлення, був продуктом красно-маяцького металообробного осередку) також 19 бойових сокир із диском на обусі та 8 рукозахисних спіралей (Пеняк, 1972, с.109-110). Про призначення згаданих бронзових старанно заполірованих предметів зі скарбу в Кривій саме до шолому наштовхує зображення шоломів (з близьким до кривківського наверхшям) на кістяних пластинках з Мікен (XIII ст. до нар. Хр.), на фресках із Пілоса (Греція), а також конструктивні особливості конічного шолому із Кноссу на Криті (Кобаль, 2007, с.10).

Цікавою, у цьому плані, видається бронзова антропоморфна статуетка типу *bronzetti* висотою 24 см, знайдена у 2004 р. біля с. Лужани Кіцманського району Чернівецької області (рис. 69), яка зображає воїна у повний зріст зі щитом і мечем у руках та в захисному шоломі з маленькими ріжками. Про

турах Карпатського регіону, а на сході – серед предметів Лозівського скарбу – одного з найбільш імпозантних у Сабатинівській культурі (Кобаль, С.10; Kobal, 2000, XX/4) та, можливо, в територіально ближчому (і одному з найраніших у Голіградській культурі) скарбі з Прилипча на придністровському Покутті, у якому був знайдений цілим, власне, бронзовий шолом (Romstorfer, 1893, s.49; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.88, № 78). Про мілітарну складову – як провідну у закарпатській (постчомонинській) курганній групі того часу⁷⁵ – свідчать і два скарби з Великої Бігані й Медведівців, які вміщали по парі найраніших на заході України бронзових кинжалоподібних псаліїв, характерних для горизонту скарбів Курд, тобто періоду НаА1 (Huttel, 1981, 133 ff; Kobal, 2000, P.51, Taf.61, 8-9; Taf.90, a-3,4).

7. До проблеми незаселеної території («нічийної землі»-?) між ареалами Голіградської й Висоцької культур

До останнього часу пам'ятки Висоцької й Голіградської культур вивчалися порізно і питання визначення межі між ними не ставилося. Ціллю нашого дослідження було визначити приблизну границю, яка могла проходити між обома культурами. Тобто, насамперед нас цікавили найбільш південні пам'ятки Висоцької і найбільш висунуті на північ пам'ятки Голіградської культур. Оскільки обидві культури припинили своє існування в різний час, то, для коректності порівняння, було вибрано пам'ятки ранніх етапів їх розвитку, які укладаються в рамки періодів кін. BrD - НаА1 (бл.1250-1150 рр. до нар. Хр.). Висоцька культура цього часу представлена 8 пам'ятками (Чехи/Лугове, Олесько, Ясенів, Петриків, Дичків, Почапи, Гончарівка, можливо, Вороців), Голіградська -14 (Грушка, Жабокруки, Хотимир, Прилипча, Чортковець, Стецівка, Лужани, Коровія, Космач, Теуча, Лоєва, Яргорів, Городниця (нижній шар), Магала III).

Нанісши на карту ці пам'ятки (рис. 1), стверджуємо, що голіградські старожитності цього часу компактно згруповані майже виключно на Покутті (зокрема, поселення) і майже невідомі на придністровській частині Західного Поділля, тобто на півдні сучасної Тернопільської області. Натомість, синхронні з ними висоцькі пам'ятки також утворюють компактну групу, але – на великому європейському вододілі: біля витоків Західного Бугу, Горині, Серету, Стрипи й Золотої Липи (рис. 1). З першого ж погляду на карті видно, що між ареалами Висоцької й Голіградської культур існує смуга шириною 40-70 км, на якій донині не виявлено пам'яток розглядуваного часу. У східній частині смуга представ-

останній автор доповнює, що «...головний убір зображує, ймовірно, шкіряний шолом з двома боковими виступами, які дещо нахилені назад» (Ільків, 2009, с.224-259).

⁷⁵ З того факту, що територія поширення пам'яток Чомонинської курганної групи співпадає в основному з межами поширення курганів пізнішої на цих землях Куштановицької культури (початок якої лежить у глибинах періоду НаВ3, якщо не раніше) і яка, тим більше, мала однаковий із Чомонинською групою поховальний обряд - кремацію в урнах і на ґрунті під курганными насипами, то видається доцільним поставити питання про зв'язок між цими - подібними в деталях, але розділених у часі - закарпатськими культурними утвореннями.

лена рівнинами степу Панталіха (в основному, межиріччя Стрипи й Серету), який, за оцінкою А. Рудницького та інших дослідників, є найзахіднішою ділянкою Великого євразійського степу. Якщо на території цієї смуги (включно зі степом Панталіха) не будуть виявлені пам'ятки досліджуваного періоду, то тоді є всі підстави вважати цю смугу «нічийною землею».⁷⁶

Результати картографування пам'яток згаданих культур на ранніх етапах розвитку дали підстави для висновку, що носії Висоцької культури з другої половини XIII ст. до нар. Хр. (кін. BrD) не опускалися нижче верхньої течії лівих приток Дністра й витоків Західного Бугу (рис. 1). У той же час голіградські племена не переходили для розселення на лівий беріг Дністра і не намагалися піднятися руслами Серету, Стрипи, Золотої і Гнилої Липи. Разом з тим, помітне скупчення ранньоголіградських пам'яток у місцях виходу з Яблуницького перевалу (Текуча, Лоева, Космач, Коровія) та розселення лише на прилеглій території Покуття свідчить про прийшлий (з-за Карпат-?) характер ранніх голіградських общин у цьому районі. З того факту, що в «закритих» ранньоголіградських комплексах Покуття виявлено кераміку культури Ноа⁷⁷, припускаємо, що стримуючим фактором, який не допускав розселення ранніх голіградців на придністровське (а ширше – Західне) Поділля, були пізні общини культури Ноа. Серед чинників, які спричинили заселення ранніми голіградцями Покуття, а згодом – прилеглих із заходу теренів, виокремлюємо три: 1 - наявність тут значних виходів соляної ропи (сировиці) та можливість їх експлуатації у великих об'ємах і постачання цього продукту на обмін (див. праці Л. Крушельницької 1985, 1990/91, 1993 та ін.); 2 - наявність тут мідних руд, перспектива їх розробок та налагодження в цих місцях діяльності розгалуженої мережі металообробних центрів; 3 - контроль над торговельними шляхами, які провадили до Яблуницького, Верецького й Ужоцького перевалів.

Ситуація змінилася щойно в період НаА2 - поч.НаВ1 (приблизно 1150 - 1050/1030 рр. до нар. Хр.), коли, власне, на придністровських теренах сьогоденних Борщівського, Заліщицького й Бучацького районів Тернопільської області виникає каскад потужних оборонних укріплень (наприклад, Лисичники, нижній шар), поширюються на усій території культури зразки клинкової зброї ближнього бою (бронзові мечі з Язлівця, Угрина, Коропця, Бурканова, Завалів, Череповця, Волоки та ін.). З початком періоду НаА2 голіградські спільноти, просунувшись вгору Дністром, прилеглим Передкарпаттям, досягли вито-

⁷⁶ Подібну ситуацію, але – у пізніший період (у другій чверті I тис.) виявив В. Войнаровський, проаналізувавши картографування поселень та могильників черняхівської і вельбарської культур на заході України. Дослідник виділяє вздовж Бугу «...приблизно 40-кілометрову «нейтральну» незаселену смугу, яка розмежовувала готів (вельбарська культура) і слов'ян північно-західного варіанту черняхівської культури». В іншому місці автор називає ці об'єкти «контактними смугами».

⁷⁷ Наприклад, під стінкою споруди 3 розкопу VI на городищу в Городниці серед тогочасних голіградських форм посуду виявлено уламки невеликих амфор, банкоподібних горщиків із витиснутими ззовні псевдопроколами, уламок вухка двовухої вази з приплюснутим гудзком на верхньому згині та ін. Цікаво, що на площі городища в Городниці й поряд із ним, в околиці села, не зафіксовано – за свідченням Л. Крушельницької – жодної пам'ятки культури Ноа, хоч обстеження цих земель проводилися численними експедиціями.

ків ріки (скарби із Самбора, Комарник, Балич/Загір'я, городище в Розгірчу), і вже тут – на Бойківському Підгір'ї, заселили територію, яка за площею навіть перевищувала ту, яку займали голіградські спільноти в попередньому періоді. Перейшовши згодом Дністер і розселившись на урожайних ґрунтах пониззя Серету, Стрипи, Гнилої й Золотої Липи, голіградським общинам навіть в період найбільшого розквіту своєї культури (НаА2-НаВ1) так і не вдалося просунути вище – принаймні, до середньої течії цих річок. Тут і надалі між голіградцями й південною межею розселення висоцьких спільнот продовжувала існувати смуга «нічийної землі», включно з незаселеним (носіями обох цих культур) степом Пантелиха.

Проведені дослідження доводять, що безпосереднього (територіального) стику між ареалами розселення Висоцької й Голіградської культур, ніколи не існувало. Між обома цими спільнотами завжди була перехідна смуга «нічийної землі», яка не належала жодній із цих культур. Такі «нічийні» території існували на заході України і в пізніший, зокрема, пізньоримський час, про що вже була мова (пригадаймо «нейтральну незаселену смугу по Бугу, яка слугувала бар'єром між готами (вельбарська культура) і слов'янами (черняхівська культура). Можливо, для пізньоримського часу й логічно називати таку незаселену територію між культурами «нейтральною» або «контактною» смугою, однак, для пізнього періоду епохи бронзи, такий термін не годиться. Ніщо не свідчить, скажімо, що степ Пантелиха слугував контактною зоною між населенням Голіградської й ранньої Висоцької культур. Ми не маємо про це матеріалів. Радше, навпаки, Пантелиха і прилеглі до неї незаселені райони виразно розмежовували ці культури. Не можемо назвати цю смугу тернопільської «нічийної землі» також «нейтральною», оскільки на сьогодні поки що не з'ясовано бодай найголовніші аспекти її існування в той час, як-от: чи проходили через ці рівнинні плато (межиріччя Серету й Стрипи) торгово-обмінні шляхи? А якщо проходили, то чи лише по осі північ-південь, чи, може, і в широтному напрямку? Все-таки, у цьому випадку більш доцільним було б оперувати терміном, на зразок «нічийна» територія або земля. Зрештою, понятійний апарат для цього ще треба розробляти.

Такі незаселені простори, як степ Пантелиха та прилеглі до нього терени, ми розглядаємо не як природний бар'єр чи свого роду «санітарну зону» між Висоцькою й Голіградською культурами, а як специфічну й самодостатню культурно-ландшафтну одиницю того часу, яка є повноцінним об'єктом для археологічного вивчення. Приміром, з огляду на степовий ландшафт Пантелихи ми не переконані, чи вона дійсно в розглядуваний період була незаселеною. На просторах Пантелихи, наприклад, могли кочувати зі стадами характерні для таких місцевостей етнокультурні спільноти іншого, аніж висоцьке чи голіградське, походження. Якщо такі рухливі й невеликі за чисельністю общини тут кочували, то чи були вони іранцями з походження, теж важко сказати. (Приміром, у Потиссі в районі Альфельду такі кочові колективи з'являються, як прийнято вважати, одразу ж після зникнення в тих місцях культури Гава, тобто в НаВ1, що відповідає приблизно другій половині XI ст. до нар. Хр. Припускають навіть, що ці ранні кочівники спричинилися до зникнення пізніх гавських спільнот у тому районі).

Ще одним аспектом Панталіхи, а, можливо, і прилеглих до неї «нічийних» угідь, є ймовірність того, що окремі з них тогочасне населення використовувало у сакрально-ритуальних цілях. Адже відомо, що багато святилищ (і це підтверджують етнографічні дані) спеціально розміщували на границях різнокультурних спільнот. Можливо, це робилося з ціллю максимально віддалити такі надетнічні релігійні центри від людської суєти. У будь-якому разі в проблемі вивчення Висоцької й Голіградської спільнот почав вимальовуватися несподіваний і дуже цікавий об'єкт досліджень – «нічийні землі». Останні жили самостійним життям, виконуючи для довколишніх спільнот функції, які ще тільки потрібно почати досліджувати.

8. «Скарби» металевих виробів: традиційний погляд і новітнє бачення мотивації депонування.

У Голіградській культурі відомо досить багато бронзових предметів, які, будучи віднайдені разом (у комплексі), уже традиційно прийнято називати скарбами. Зазвичай, під останнім розуміють збір в одному місці (найчастіше, посудині) більш чи менш коштовних на той час речей, які власник або власники укривали в землі, воді, печерах чи в інших місцинах під час стихійних лих, соціальних збурень неприємелем тощо.⁷⁸ Однак, в останні роки все більше дослідників уникає в своїх працях терміну «скарб» (англ. hoard, нім. Hortfund) пробуваючи підшукати йому замітники. Причиною для перегляду цього, здавалось би, давно і твердо вкоріненого в науковому сприйнятті терміну, послужила дедалі зростаюча кількість фактів про виразне домінування ритуальної складової в мотивації укриття таких «скарбів». Іншими словами, на передній план почала проступати головна функція більшої частини тих речових комплексів, які донедавна прийнято було називати «скарбами», а саме - як жертвних дарів, як зримий, зматеріалізований вияв офірування божеству (чи іншим духовним істотам або Потойбіччю тощо) з метою пожертви за душі померлих, випросити якісь ласки та благополуччя для держави, роду, родини, худоби, урожаю або перепросити за якісь вже вчинені дії і тому подібне. Наприклад, С. Іванова розглядає т.зв. скарби пізньобронзового періоду не як комплекси випадкових предметів, а як *свідомо складений текст*, відтворення якого можливе на основі реконструкції знаків, із яких він складається. При цьому кожен предмет у «скарбі» виступає в якості окремого знаку, а сам «скарб» - не як хаотично набрана збірка предметів, а як взаємопов'язана послідовність знаків, складена згідно з певними правилами синтаксису» (Іванова, 2011, с.62-63).

Доцільність перегляду звичного для усіх оперування терміном «скарб», визріла вже давно. І причин на це було кілька. По-перше, значна частина т.зв. скарбів виявилась вкинутою або опущеною на дно річок, струмків, боліт та озер, які унеможлилювали подальше їх використання власником. Тобто

⁷⁸ Частина дослідників виділяє різні типи т.зв. скарбів (не пропонуючи, правда, перелік основних ознак кожного з них). Виділяють, наприклад: 1-«скарби індивідуальних цінностей»; 2-«скарби купців»; 3-«скарби металевого брухту»; 4-«сакральні захоронення (жертвоприношення)»; «комплекси артефактів із багатих зруйнованих поховань» та ін. (Іванова, 2011, с.63).

останній – раз і назавжди добровільно позбувався цінних і, нерідко, дуже вартісних на той час предметів.⁷⁹ Звідси можна припустити, що власником за цих обставин рухала не стільки утилітарна мотивація, як якийсь інший, менш «приземлений» чинник.

По-друге, у багатьох випадках, предмети у т. зв. скарбах виявились не зваленими на купу, а спеціально «розсортовані» чи «розставлені», а в деяких із них купки речей співвідносились зі сторонами світу. Також промовистим щодо неутілітарного призначення певної частини «скарбів» виявилась числова закономірність присутніх у них речей, яка кратна восьми: «7+1» (мається на увазі сім кельтів в одній посудині) та «12» або «12+2» (дванадцять кельтів і одна урна в металевій посудині (Просіка). Цікавим у цьому плані виявився і той факт, що всі ці предмети, найчастіше – кельти, знаходились у посудинах на шарі попелу, наявність якого аж ніяк не можна трактувати випадковістю (наприклад, у «скарбі» з Просіки (Пресикарен) біля Глибоки в бронзовому казані знаходилась заповнена попелом урна в оточенні 12 сокир-кельтів (Ільків, 2012, с.28). І, більше того, в одному зі «скарбів» подібного типу з Руди під Рогатином усі 7 кельтів, які перебували в металевій чаші, знаходились не лише на шарі попелу, але й були акуратно поскладані лезами донизу, немов промені, що розходяться від центру чаші до її стінок (Ziemiński, 1887, s.56-57; Павлів, 2005, с.258) Цікавим, у цьому плані, виявився і «скарб» у бронзовому казані з Волоки на Чернівеччині, у якому теж знаходилося 7 сокир-кельтів (Войнаровський, Смірнова, 1993, с.183-185).

По-третє, сумнів в утилітарному призначенні частини голіградських т. зв. скарбів, які ми схильні радше називати збірками/сховищами металевих предметів, полягає ще й у тому, що в них, поряд з нечисленними цілими виробами, присутня, іноді, значна кількість зумисне розбитих, погнутих чи попсованих у якийсь інший спосіб, речей. У тому, що це не могли бути збірки лому для подальшої переплавки, доводять цілі й нерідко коштовні металеві вироби поруч з цими, як припускаємо, «ритуально попсованими» речами, а також доволі часта присутність у голіградських «скарбах» розглядуваного типу стандартизованих злитків більш-менш уніфікованої форми й ваги, які найімовір-

⁷⁹ Малодосліджений на сьогодні ритуальний обряд пізньобронзового віку в Центральній Європі, згідно з яким під час цього дійства захоронювали у водній стихії (ріці, озері, болоті або біля джерела) бронзові мечі, а, можливо, і супутні з ними предмети, зафіксований у ряді місць на заході Українського Лісостепу. Наприклад, у Надсянні, де відома знахідка 1965 р. бронзового меча т. зв. сосново-мазинського типу в руслі Сяну в Перемишлі, а також віднайдення К. Стемпаком 1966 р. в Ярославі на лівому березі Сяну на глибині кількох метрів (!) схожого за виглядом і часом виготовлення ще одного бронзового меча (Moskwa, 1976, s.205, 263). У схожих умовах був виявлений О. Воронюком 2007 р. також бронзовий меч Голіградської культури в с. Синьків біля Заліщик, який знаходився на глибині 1,5 м у товщі гравію на високому лівому березі Дністра, яке в досліджуваній період було, мабуть, руслом ріки (Олійник, Стефанович, 2009, с.129). Врешті, нещодавня знахідка – ранньою весною 2011 р. біля с. Угринь неподалік Чорткова місцевий мешканець Ф. Філіпович із дна ріки Серет (нижче острова в районі броду) підняв бронзовий меч тієї ж культури (Бандрівський, Добрянський, 2011, с.17). Дещо раніше у схожих умовах було виявлено ще один бронзовий меч Голіградської культури біля с. Черепківці на Чернівеччині, який знаходився в руслі або прибережних навивах р. Серет (Павлів, Петегирч, 2009, с.66).

ніше слугували тогочасним еквівалентом товару (маються на увазі злитки зі збірки в Коровії біля Чернівців зі спеціально відрубаними від них частинками (Пивоваров, Ільків, 2009, с.91-92; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.61). З цього приводу Свенд Гагзен, який спеціально розглядав причини подібної фрагментації металевих виробів у центральноєвропейських збірках пізньобронзового віку, відзначав, що фрагментацію виробів, у цих випадках, слід розглядати не як утилітарну, а як «...особливо виразну ознаку безповоротної передачі дарів у власність, яка в жодному разі не мусить відповідати аспекту «гарної форми». У той час знищення речі, тобто перетворення її на непридатну для вжитку, означало знищення виробу лише на функціональному, зримому рівні. Однак, при цьому знищенні якраз і з'являлась її символічна здатність до нового функціонування, але вже – на ментальному чи містичному рівні» (Hansen, 1994, р.371-396).

По-четверте, частина з голіградських збірок/сховищ включає цілі або фрагментовані вироби, які ніколи не були у вжитку, а на частині з них не були ліквідовані навіть ливарні шви. В період пізньої бронзи аналогічний ритуал був поширений у більшості центральноєвропейських областей, де «...було доведено багато випадків, коли жертвувались свіжовилиті предмети, з яких навіть не було знято рубчиків лиття, а також (жертвувались) браковані предмети» (Hansen, 1994, р.371-396). Припускають навіть, що вироби без слідів використання у т. зв. скарбах «...могли бути призначені для використання в рамках церемоній або ритуалів» (Іванова, 2011, с.62-64). З огляду на тісний зв'язок ливарництва й металообробки з релігійними уявленнями того часу, можна навіть припустити, що сам процес виготовлення предметів, призначених спеціально для такого жертвування, відбувався в рамках особливих ритуалів, причому - відособлено від звичного, буденного бронзоливарництва.

Низка спостережень за характером підбору металевих предметів до «скарбів» (а радше, збірок чи сховищ), виявлених у різні роки на території поширення пам'яток Голіградської культури, дала підстави для попередньої їх класифікації. Так, усі знахідки розглядуваного типу, які вважаємо приналежними до голіградської культури, ділимо на два великі класи. До класу I відносимо пам'ятки, які вже давніше введені в науку під назвою «жертвні дари» і основні ознаки яких детально проаналізовані (Hansen, 1994, р.371-396). У цьому випадку, **під жертвними дарами розуміємо** збірки/сховища металевих предметів з низкою специфічних ознак у їх підборі та розміщенні (див.нижче), які виконували роль вотивів.⁸⁰ Створення таких вотивів було результатом виконання окремою особою, сім'єю, общиною, родом чи представниками якихось інших тогочасних суспільних інститутів (жерців, воєначальників та ін.) певної обітниці або ж як добровільна пожертва, не зумовлена обітницею чи обов'язком.

⁸⁰ Вотиви (від лат. ex voto – за обітницею; votives – урочисто обіцяний) – підношення божествам, святам або духам місцевостей. Такі дії виконуються після взяття на себе певного зобов'язання (обітниці). Крім того, мотивні предмети можуть підносити на місцях поклоніння з богоугодною метою, без будь-яких умов, як пожертва (наприклад, у зв'язку з військовими конфліктами жертвували зброю переможених або ж частину іншої військової здобичі - Hansen, 1994, р.371-396).

Такий тип пам'ятки, як жертвні дари ділимо на три види. До виду 1 відносимо одиночні зразки або збірки металевих виробів винятково мілітарного призначення (в основному, бронзові мечі), які за місцем віднайдення розподіляємо на два підвиди:

підвид 1: у воді або біля води (безпосередньо в теперішньому або старому руслі; на березі; в болоті; в районі джерела);

підвид 2: на незаселених ландшафтних домінантах або в інших місцевостях, позбавлених стаціонарних споруд чи інших об'єктів.

До таких жертвних дарів відносимо 12 бронзових мечів, знайдених в одному комплексі біля гори Кичера-Кам'янка поблизу Комарник неподалік Ужоцького перевалу та 7 бронзових мечів, які виявлені вкопаними сторчма в яму біля с. Чорний Потік в Українському Закарпатті (Попович, 2002, с.74). До підвиду 2 слід, мабуть, зараховувати ще два комплекси: перший - біля Комарова неподалік Галича, у якому знаходилось шість бронзових наконечників списів; другий – біля Жовкви, у якому теж було 6 металевих предметів: чотири бронзові вістря списів, кельт і фрагмент фібули. Жертвні дари у вигляді зброї чи захисних обладунків носії голіградської культури могли офірувати божеству за успішне повернення з походу, за врятоване під час бою життя чи як пожертву в ритуалі очищення після кровопролиття.

Разом із тим, знайдені на поселеннях, городищах та могильниках ті ж такі предмети мілітарного характеру (як-от: клинкова зброя, зокрема бронзові мечі, вістря списів, дротиків та елементи захисного озброєння – рукозахисні спіралі, шоломи та ін.) бути жертвними дарами, на наш погляд, не можуть, оскільки місце їхнього укриття, скоріш за все, не відповідало вимогам проведення ритуалу, який для здійснення таких обрядів потребував (з огляду на місця знаходження предметів озброєння та захисних обладунків) саме незаселених місць.

До жертвних дарів виду 2, які найімовірніше носили світський характер, зараховуємо збірки металевих предметів «змішаних» типів, які можуть включати як поодинокі предмети озброєння (в основному, вістря списів, дротиків і, як вважає частина дослідників, бойових серпів), так і знаряддя праці, металевий посуд, прикраси, предмети туалету (бритви) та ін. Зарахування їх до розряду «ритуальних» підтверджується їх кількісним складом, характером, а головне – станом підібраних предметів та умовами, у яких цей речовий комплекс був укритий. Прикладом цього виду жертвних дарів можуть служити т. зв. скарби з Неділиськ, Базіївки, Коровії та ін., які включають значну частину зіпсутих (з ритуальною метою-?) виробів. За місцем розміщення жертвні дари виду 2 поділяються на три підвиди: заховані на території городища або в районі його укріплень; на території поселення; на відкритій незаселеній місцевості. Припускаємо, що жертвні дари другого виду укривали в землі не лише як сповнення якоїсь обітниці, але й як ритуальний акт запобігання ласки й благополуччя у вищих сил з нагоди народження, посвячення, одруження тощо, тобто за обставин, які мали, в основному, світський характер.

До останнього – третього виду жертвних дарів, які могли носити виключно релігійний характер (у т. ч. з поминанням душ померлих), зараховуємо речо-

ві комплекси, які за своїм характером однозначно не відповідали утилітарному призначенню (див. вступну частину даного підрозділу), оскільки:

1-речі в жертвному захороненні були розташовані строго за наперед продуманим планом або ж, що більш ймовірно, традиційними ритуальними практиками місцевого населення. Часто практикувалися в таких збірках числовий символізм і, грубо кажучи, «центрична» система (строга структурованість у розкладці металевих предметів довкола осі центральної посудини), згідно з якою металеві предмети розміщували в посудині довкола її дна (Руда) або ж у тій-таки посудині, але довкола додатково встановленої в ній урни (Просіки/Пресикарен);

2-присутність у комплексі, окрім металевих речей, також попелу, іноді старанно очищеного від вуглинок. При цьому попіл у таких жертвних дарах знаходився не висипаний на ґрунт, а був зібраний в посудині. В одному випадку для зберігання жертвних дарів такого типу була влаштована спеціальна конструкція з плит і каменів, у яку, власне, і були поміщені, разом із попелом, металеві предмети. В цілому, класичним прикладом третього виду жертвних «захоронень», тобто дарів, є вищезгадані збірки/укриття з Руди та Просік (Пресикарен). За місцем їх заховання жертвні дари третього виду ділимо на два підвиди. Перший – ті дари, які були укриті за межами територій житлово-господарського призначення (поселення, городища, виробничі центри тощо), тобто в тих місцевостях, які найкраще відповідають термінові «святі місця» (підвид 1) і якими могли бути вершини гір, пагорбів (пор. «біблійні висоти», на яких кадили місцевим богам), в районі джерел, боліт тощо. Другий підвид – ті жертвні дари, які були укриті в святилищі, храмі чи громадській будівлі на території поселення чи городища.

Припускаємо, що жертвних дарів розглядуваного третього виду насправді було віднайдено більше, ніж ми це уявляємо на сьогодні. Наприклад, ними могли бути т. зв. скарби, які склалися з непарної кількості однотипних металевих виробів і однієї посудини (в сумі обов'язково парне число), які також могли бути викладені в ній у специфічний спосіб. Однак, через відсутність достовірної інформації про умови залягання цих предметів у момент віднайдення, ми не можемо зараховувати їх до розглядуваного виду жертвних дарів. Так виглядає, що жертвні дари третього виду могли бути пов'язані з обрядами опікування про долю душ померлих династів, воєначальників, героїв або ж тих родичів, які при житті відносилися до соціально-привілейованої частини суспільства. Підставу пов'язувати цей тип пам'яток саме із ритуалами, що стосуються людських душ у Потойбіччі, вбачаємо в присутності в цих речових комплексах попелу як символу зв'язку зі світом померлих (частина дослідників трактує попіл як заміну або символ кремації; згадаймо тут також зольники, одне з трактувань яких пояснює їх появу потребою зсіпання попелу зі священних місць, храмів, жертвників). Звичайно, теоретично жертвні дари третього типу логічно можна поділити на дві групи: ті, які покликані були актом своєї появи (і пов'язаним із цим ритуальним дійством) забезпечити благополуччя всієї держави чи громади; і ті, які внаслідок подібних маніпуляцій із металевими предметами, попелом і молитовними практиками мали забезпечити благополуччя окремо взятій особі. Однак,

на теперішньому рівні нашого розуміння речових джерел провести цей розподіл на археологічному рівні поки що не вдається.

Урешті, до класу II збірок/сховищ металевих предметів, які в частині праць прийнято називати скарбами, відносимо два види речових комплексів, умовно названих «побутовими» (вид 1) і «професійними» (вид 2). Збірки/сховища першого виду, з огляду на місця їх знаходження ділимо на три підвиди: перший-коли такі речові комплекси укривали на поселеннях; другий - на городищах; третій - в інших місцях. До збірок/сховищ першого виду слід, напевне, відносити відомі ще з передвоєнного часу «скарби» п'яти бронзових казанів із Кунисівець і двох бронзових казанів та однієї бляшаної одноухої чаші з Озерян на тому ж Покутті (Przybyslawski, 1892, s.30-32; Бандрівський, 1994, с.117-118), які, як свідчить література, ніякими іншими предметами не супроводжувались і ритуальний підтекст у їх укрітті з відомої на сьогодні про них інформації не простежується. Мабуть, побутова мотивація зумовила й укріття «скарбу» з 5 кельтів і одного долота, які були знайдені в літописному Галичі у 1870 р., а також схожої за характером збірки – 4 кельтів і 4 браслетів із Межиріччя біля Жидачева (Конопля, Рожко, 1996, с.34-37, рис.1-3) та ще однієї збірки з-під Крехова, у якій знаходились 5 кельтів, молоток, 4 долота, 3 серпи й браслет. До цього ж першого виду збірок/сховищ металевих предметів відносимо виявлене в Потічку біля Снятина речового комплексу, який складався з 6 серпів та 11 кельтів, хоча за розповідями місцевих мешканців, було більше серпів і один браслет (Крушельницька, Філіпчук, 1993, с.130-131).

До виду 2 відносимо два підвиди. Перший - збірки/сховища металевих предметів, які можна охарактеризувати професійними. Наприклад, збірки/сховища, залишені ливарниками, у яких могли укривати запаси лому для подальшої переплавки (Власне, Р. Бредлей трактує зумисно розбиті бронзові речі у скарбах як збірки старого металу - (Hansen, 1994, p.371-396)). Другий підвид – металеві вироби у збірках/сховищах, які, найімовірніше, були залишені купцями або ж особами, причетними до торгово-обмінних операцій того часу і в такий спосіб акумулювали (а в разі небезпеки – укривали в землі) зібраний торгово-обмінний запас. Непрямим доказом, який може розцінюватися як підтвердження саме такого призначення збірок/сховищ металевих предметів розглядуваного підвиду, є те, що часто предмети в таких «скарбах» мають вигляд злитків більш-менш стандартної форми й уніфіковані за вагою, тобто могли виконувати в той час функцію стандартного еквівалента вартості товару, тобто грошей. Наприклад, у ранньоголіградському «скарбі» з Грушки на Покутті з наявних у ньому 94 предметів (часто – зумисне фрагментованих) 39 становили, власне, злитки в т. ч. зі слідами відрубання (Zurowski, 1937-39, s. 204-221). У ще одному т. зв. скарбі – з Коровії, що на межі Покуття й Буковини, злитки і їх частини становили понад третину скарбу: 11 із 35 предметів (Пивоваров, Ільків, 2009, с.91-92; Ільків, 2010, с.33).

Урешті, до останнього з виділених підвидів – третього - відносимо збірки/сховища трофейного типу, які були зібрані в цьому місці як військова здобич для короткотривалого укріття. Такою збіркою або сховищем трофейного типу міг

бути «скарб» 12 покладених на купу бронзових мечів з Комарник біля Ужоцького перевалу або ж ще одна, схожа за характером, збірка/сховище – з Чорного Потону в Українському Закарпатті, у якій 7 бронзових мечів (у т. ч. із антеноподібними наверхами на руків'ях) стояли сторчма вкопані в яму (Попович, 2002, с.74).

I, наостанок, за складністю (кількість металевих виробів, їх типологічна різноманітність чи, навпаки, – одноманітність та ін.) відомі на сьогодні збірки/сховища Голіградської культури можна розділити на 5 рівнів:

Речові комплекси 1 рівня – здебільшого, це одинокий артефакт, який залишився після здійснення ритуальних або побутових процедур, пов'язаних із укріттям у землі або інших місцях металевих виробів. Прикладом можуть слугувати жертвні дари у вигляді мечів з Угрия, Синькова, Черепківців та ін., або ж зумисне створені збірки/сховища, які включали, найімовірніше, також по одному металевому предмету, наприклад, нещодавно знайдений у Кунисівцях ще один бронзовий казан (рис. 35; 36), який залягав у ґрунті без будь-яких інших супроводжувальних речей.

Речові комплекси 2 рівня – це невеликі сховища металевих предметів, до яких входило лише два вироби (не рахуючи посудини чи якоїсь іншої ємкості в т. ч. з органічного матеріалу- шкіри, берести, дерева та ін., у якій вони могли бути заховані). Прикладом такої невеликої збірки може слугувати знахідка О. Ситником на пізньоголіградського городищі в Лошневі біля Теребовлі двох наконечників, одного бронзового – на дротик, другого залізного – на спис, які лежали в ямці, прикритій кам'яною плиткою.

Речові комплекси 3 рівня – це коли металеві предмети у сховищі налічують від трьох до семи предметів (не рахуючи посудини чи якоїсь іншої ємкості, у якій вони були укріті). Прикладом таких речових комплексів можуть бути жертвні дари з Руди (7 кельтів), Чорного Потону (7 бронзових мечів), врешті бронзовий казан із 7 кельтами з Волоки та ін.

Речові комплекси 4 рівня – це сховища, які налічують від 8 до 12 металевих предметів, окрім посудини чи якоїсь іншої ємкості, у якій вони зберігалися. Прикладом речових комплексів четвертого рівня може слугувати бронзовий казан з урною і 12 бронзовими кельтами всередині з Просік (Просикарен) біля Глибоки, а також збірка/сховище 12 бронзових мечів у Комарниках біля Турки.

Речові комплекси 5 рівня – здебільшого багаточисельні сховища металевих предметів, які нараховують від 13 й більше одиниць зберігання. У пам'ятках розглядуваного рівня майже в усіх випадках присутні зумисне поламані, зігнуті або в якийсь інший спосіб понівечені вироби, у чому частина дослідників схильна вбачати ритуальний підтекст. Через таку фрагментованість окремих виробів, речові комплекси 5 рівня видаються на перший погляд «найчисленнішими» й «найбагатшими», хоча часто при ближчому з ними ознайомленні багато з них наповнені більш-менш однотипними, малохарактерними або серійними виробами. Кількісний склад таких речових комплексів (у яких цілих неушкоджених предметів налічуються одиниці) «підсилюють» також металеві злитки більш-менш стандартизовані за розміром, формою і вагою. Наприклад, у «скарбі» з Грушки з 94 здебільшого фрагментованих предметів 39 представлено металеві-

ми злитками, а в нещодавно відкритому «скарбі» з Коровії з 35 предметів (також, в основній масі понівечених або розбитих) 11 становили металеві злитки стандартизованої форми й ваги (Пивоваров, Ільків, 2009, с.91-92; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.61-62). До розглядуваного 5 рівня речових комплексів відносимо також такі ранньоголіградські збірки, як з Великої Кам'янки біля Коломиї, у якій налічувалось 18 предметів; Корнича біля Коломиї, які знаходились у керамічній посудині; зрештою, із Жабокруків біля Тлумача, у якій нараховувалось два цілих і 18 фрагментованих серпи, уламок кельта, шпилька, браслет і ще три предмети. Одним із небагатьох речових комплексів 5 рівня є знахідка 1866 р. збірки металевих предметів із Заріччя/Балич на Стрийщині, серед яких налічувалось 6 кельтів, бронзове долітце, 2 серпи, бронзовий меч, два наконечники списів, три браслети, фрагмент нашийної гривни й бронзовий фалар.

Підсумовуючи викладене, вкажемо лише на два важливих моменти. По-перше, з огляду на виразні ритуальні ознаки в значній частині речових комплексів I та II класів, надалі називати їх скарбами, вважаємо неправомірним. Більш об'єктивним, стосовно розглядуваного типу голіградських пам'яток, є, на наш погляд, оперування спільною для усіх них назвою, а саме: речові комплекси металевих предметів з подальшим класифікаційним поділом їх на два класи: клас I – жертovní дари (мілітарного, побутового і релігійного характеру) і клас II – збірки/сховища металевих предметів (побутові і професійні).

По-друге, проблема вивчення основних аспектів мотивації й укріття речових комплексів металевих предметів (які в частині праць і надалі називаються скарбами), виходить за межі археології, оскільки в цій проблемі вже потрібно оперувати такими поняттями й термінами, які притаманні вже зовсім іншим науковим дисциплінам, які вивчають питання жертovníх традицій у т. ч. можливі реконструкції (на теоретичному рівні) тогочасних жертovníх практик. Про неможливість – лише археологічними методами – об'єктивного вивчення центральноєвропейських речових комплексів металевих речей пізньобронзової доби, писав свого часу Гансен (1994). Останній, не називаючи їх скарбами, у багатьох із таких речових комплексів вбачав «...*посмертну пожертву сумуючої громади*» або ж «*поєднальний елемент між світом живих і світом предків або богів, а присутність в них знищених речей паралелізується із спаленням померлого*».⁸¹

Навіть такий, чисельно засвідчений на території Голіградської культури факт, як присутність у жертovníх дарах і речових комплексах (оди двох виділених класів) неживаних у роботі металевих предметів, дає підстави для припущення про ймовірність відливання цих предметів безпосередньо під час ритуальної церемонії, тобто коли сам процес створення таких речей уже був частиною культового дійства. Однак, звичними, традиційними методами археологічного дослідження довести це неможливо (а інше – більш «приземлене»),

⁸¹ В обширній і чимраз складнішій, як видається багатьом дослідникам, проблемі інтерпретацій центральноєвропейських комплексів металевих речей пізньобронзової доби (т. зв. скарбів), можна згадати й припущення Г.-Й. Гундта, який запропонував інтерпретувати такі пізньобронзові комплекси металевих предметів як «...речовий реманент для Потойбіччя». Підставу для такого припущення Г.-Й. Гундт почерпнув із згадок у германо-скандинавській Валгалі про те, що кожен, хто у свій час відійде до Вічності, матиме ТАМ можливість «...також володіти скарбами, які він закопав у землю», із чим Гансен та більшість інших дослідників категорично не погодилася.

побутове пояснення появи у т. зв. скарбах свіжовилитих і часто недоопрацьованих металевих виробів, які ніколи не були використані за своїм безпосереднім призначенням, має ще менше доказів на свою користь).

II. Висоцька культура (основні ознаки матеріальної культури, класифікація археологічних джерел, проблеми хронології, періодизації, міжкультурних зв'язків та генезису)

Загальні спостереження. Однією з яскравих і самобутніх археологічних культур кінця бронзової – початку залізної доби в Центрально-Східній Європі, є Висоцька культура, яка займала незначну за площею територію на заході сучасної України: від верхньої течії Збруча на сході до верхів'їв Західного Бугу на заході, і від Волинської височини на півночі (наближаючись до широти Луцька й Рівного) до середньої течії річок Серету й Стрипи на півдні (рис. 1; 72). Дослідники, які вивчають Висоцьку культуру, використовують в основному три типи пам'яток, які залишили по собі носії Висоцької культури, а саме: 1 - випадкові знахідки (як-от цілі або фрагментовані керамічні, здебільшого, мініатюрні посудини нерідко пишно орнаменовані (рис. 116-119), прецизійно виготовлені крем'яні серпи (рис. 75), металеві знаряддя праці – в основному ножі та численні бронзові прикраси, зрідка – бронзові бритви (рис. 73, 3-5); 2 – поодинокі і вкрай нечисленні т. зв. скарби (наприклад, «скарб» із Заложець); 3 – могильники та окремі поховання, у тому числі підкурганні (рис. 120-121). Власне, цей – третій тип пам'яток становить на сьогодні основну (понад 80% інформації) джерельну базу нашого пізнання про Висоцьку культуру, оскільки висоцьких поселень, тим більше стаціонарно розкопаних, на сьогодні майже невідомо. Перш, ніж перейти до опису найхарактерніших рис Висоцької культури, які, власне, і вирізняють її на тлі тогочасних сусідніх культур (Білогородської, Чорноліської, Голіградської та Лужицької), зупинимось коротко на кількох моментах, пов'язаних із її речовим комплексом.

Абсолютна більшість речей, якими користувалися носії Висоцької культури і яка дійшла до нашого часу, як вже була мова, відома нам з розкопок могильників. Тому, перш ніж перейти до розгляду найбільш типового для Висоцької культури речового інвентарю, коротко зупинимось на питанні: а як же заховорювали небіжчиків у середовищі Висоцької культури?

Отже, по-перше, впродовж усіх періодів розвитку висоцькі племена практикували ті самі специфічні риси поховального обряду, які були випрацьовані ще на ранній фазі їх розвитку. Під час поховань стабільною, наприклад, впродовж кількох століть була південна орієнтація небіжчиків, а також намагання розміщувати могили рядами та майже повна відсутність могильних ям (небіжчиків заховорювали в нижньому шарі сучасного чорнозему в плитких заглибленнях глибиною до 15-20 см, які в плані нагадували контури тіла). Це наводить на думку, що багато з таких заховорень були перекриті земляним насипом, який до нашого часу не зберігся. Тому говорити про домінування у Висоцькій культурі ґрунтового обряду поховання, принаймні, для раннього періоду її розвитку, поки-що, передчасно. По-друге, померлих клали навзпак у випростаному положенні, руки здебільшого складали на грудях. Найчастіше трапляються поодинокі

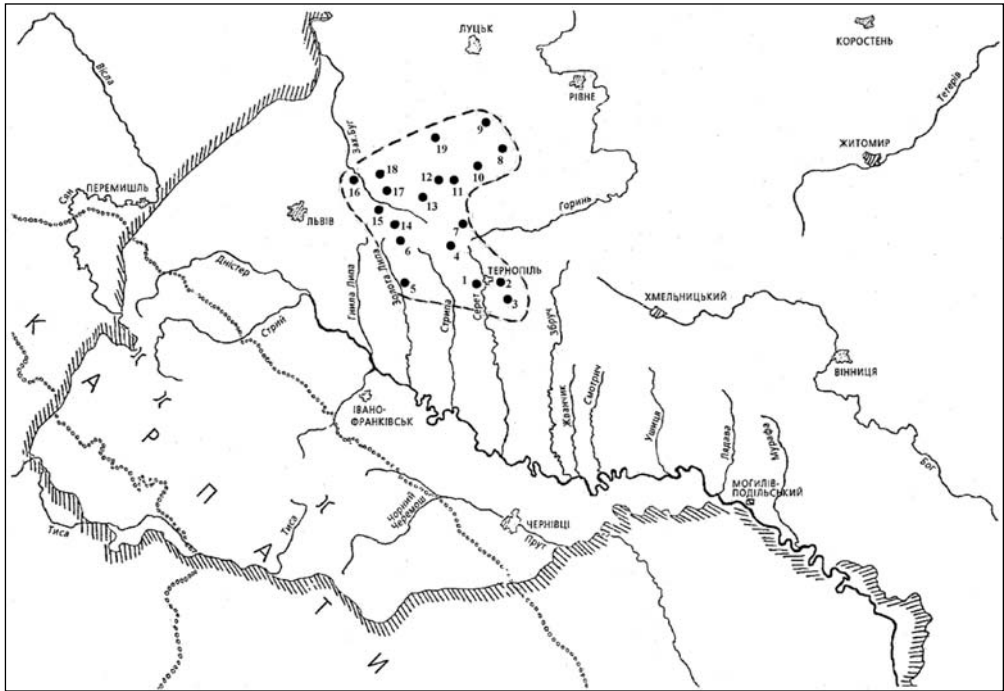

Рис.72. Карта основних пам'яток Висоцької культури (періоди кінець BrD-HasC1): 1-Петриків (могильник); 2-Бірки Великі (могильник); 3-Дичків (вип. зн.); 4-Лукавець (могильник); 5-Жуків (могильник); 6-Золочів (могильник); 7-Лукаші (могильник); 8-Воля біля Червонограда (вип. зн.); 9-Конюшків (могильник); 10-Броди (вип. зн.); 11-Висоцьке (могильник); 12-Чехи/Лугове (могильник); 13-Ясеїв (могильник); 14-Гончарівка (могильник); 15-Красне (кургани); 16-Кам'янка Бузька (вип. зн.); 17-Ріпнів (могильник); 18-Деревляни (могильник); 19-Смільне (вип. зн.)

кі тілопокладення. Але, є також і парні – чоловіка й жінки, які були поховані водночас. У пізньому періоді розвитку Висоцької культури з'являються поховання в кам'яних гробницях – цистах (Тернопіль, Лукавець, Жуличі) та великі кургани діаметром понад 30 м і висотою до 3,5 м (Красне-1, Красне-2; Висоцьке).

Супровідний інвентар складався, як звичайно, із горщика, миски, одного або кількох кухликів, які розставляли довкола голови померлого, рідше – у ногах або при боці. Серед найбільш типового для Висоцької культури речового інвентарю, слід виділити прикраси й предмети туалету. Наприклад, у похованнях уже раннього періоду розвитку на кістках знайдено численні бронзові прикраси: скроневі підвіски, шпильки зі спіралеподібним щитком або ж розплесканою і звинутою у вушко головкою. Під потиличними кістками черепа іноді знаходять ухвати для волосся (т. зв. накосники), а на грудях – низку маленьких гудзичків із петельками на звороті для пришивання. На шиях окремих небіжчиків вціліли бронзові гривни зі згорнутими в трубку кінцями (рис. 100, 2). В інших випадках довкола шиї лежать разки намиста. На руки померлим одягали, як звичайно, бронзові тасьмоподібні браслети. А на котромусь із пальців правої руки іноді трапляється бронзовий перстень або ж звичайне бронзове колечко із розімкненими кінцями. Із знарядь праці до могили найчастіше вкладали залізні ножі че-

решкового типу, точильні бруски з отворами, які за їх допомогою підвішувалися до пояса, рідше трапляються крем'яні серпи, глиняні пряслиця, вироби з кістки.

У захороненнях, які відносяться до пізнього періоду розвитку Висоцької культури (від середини X ст. до нар. Хр. до 800 рр. до нар. Хр.) при небіжчиках трапляються кам'яні бойові молотки циліндричної форми. На сьогодні відомо вісім таких поховань. На перше з них натрапив ще І. Шараневич у Висоцьку, де на глибині 0,43 м лежав випростаний скелет, обставлений десятьма кам'яними плитами. Біля голови померлого, власне, і знаходився кам'яний бойовий молоток із просвердленим посередині отвором, на грудях – залізний орнаментований гудзик, а біля ніг – фрагмент залізного ножа й крем'яний серп. Безпосередньо під цим скелетом (за нумерацією 1931 року він значився під № 29) лежало ще два покійники, звернені головами один до одного. Біля черепа одного зі скелетів лежав ще один Кам'яний циліндричний молоток, керамічні посудина та ін. (Szaraniewicz, 1900, s. 20-21). Ця цікава особливість – розміщувати бойові молотки в узголів'ї покійників - засвідчена і в інших випадках. Так, на могильнику в Золочеві в пох. № 27 такий циліндричний молоток лежав з лівого боку від черепа померлого, а поруч були розставлені кубок, миска й частина якоїсь іншої посудини. На могильнику у Висоцьку В. Канівець дослідив поховання № 96, у якому кам'яний молоток лежав перед обличчям похованого. Останній мав на грудях залізну шпильку, а поруч тіла – дві мініатюрні посудинки та миску. Прямих аналогій до такого специфічного обряду укладання бойових молотків – перед обличчям померлого, поза Висоцькою культурою, досі невідомо. Однак сам факт наявності в закритих комплексах на її території такого специфічного різновиду ударної зброї, як кам'яний бойовий молоток, який має єдині в тому часі паралелі у протомеотській та кубанській культурах Північного Кавказу і Чечено-Інгушетії, спонукає до припущення про більш тісті зв'язки між Висоцькою культурою і цими, здавалось би, віддаленими регіонами, ніж це припускалось раніше.

Хоча Висоцьку культуру й прийнято зараховувати до кола центральноєвропейських культур урнових полів поховань, однак від останніх розглядувана культура відрізняється сильним мілітарним забарвленням, яке виразилося (окрім вищезгаданих бойових молотків) також і достатньо великим числом наконечників до стріл (рис. 76). Причому, якщо на ранніх етапах її розвитку це були лише досконало виготовлені крем'яні і, зрідка, бронзові вістря стріл (до речі, і одні, і другі в той час були виключно черешковими з «жальцями», оскільки призначались для бойових дій – рис. 73, 13-15), то на пізньому етапі одночасно з крем'яними у висоцьких похованнях починають з'являтися ще й залізні і втульчасті бронзові вістря стріл (Жуків). Наприклад, на могильнику у Висоцьку в пох. № 52-А лежав покійник, у лівому стегні якого стирчав крем'яний наконечник верболистної форми. Другий крем'яний наконечник стріли довжиною 3,8 см зі опущеними донизу «жальцями», знаходився в цьому ж похованні біля однієї з раменових кісток іншого померлого, які були акуратно поскладані на гомілки першого. Поодинокі крем'яні й бронзові наконечники стріл у районі хребта та тазу померлого ми знаходили також і в низці поховань на могильнику в Петрикові біля Тернополя.

Співіснування у Висоцькій культурі крем'яних і бронзових вістер на стріли, не мусить дивувати, оскільки навіть в Егеї середньо - та пізньоелладського

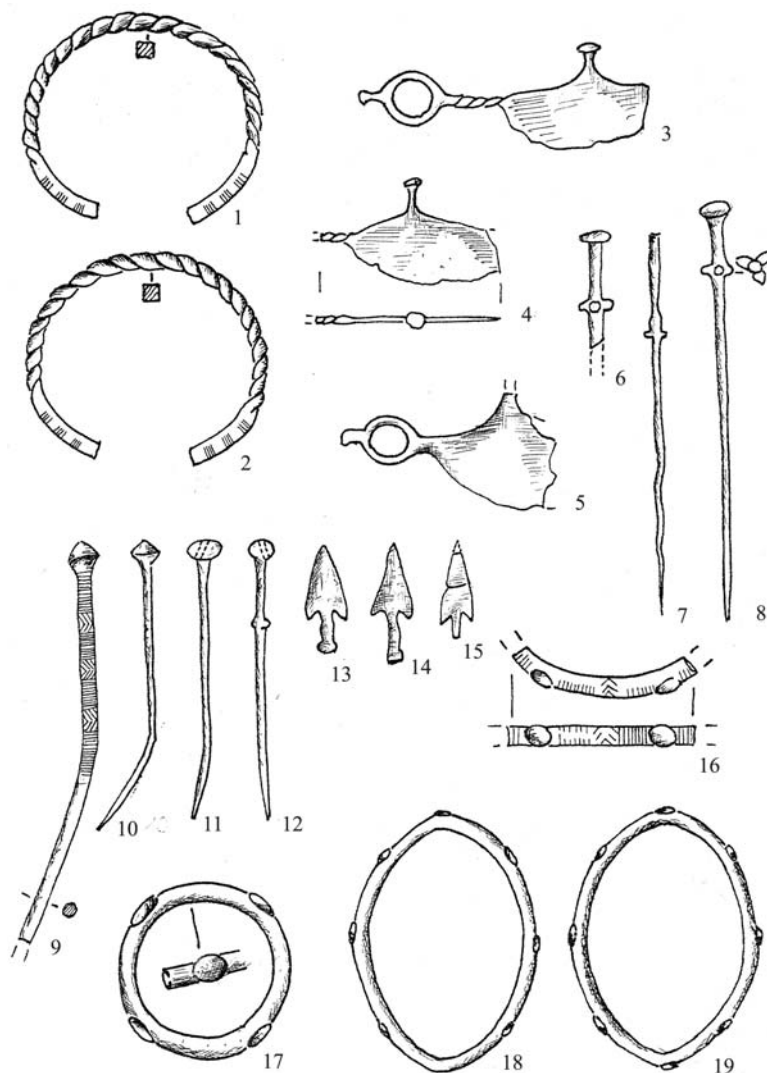

Рис. 73. Матеріали раннього (6-8; 9; 11-15) і середнього (1-5; 10; 16-19) періодів розвитку Висоцької культури: 1,2 – Лугове (колишнє с.Чехи) за К.Журовським, 1949); 3 – Гончарівка (колишнє с.Белзець) за Я.Пастернаком, 1932); 4 – Петриків біля Тернополя (за М.Бандрівським, О.Ситником, 1994); 5 – Зеленча біля Теребовлі (Музей НТШ, інв. № 376); 6 – Верхнє Придністров'я (за Я.Пастернаком, 1961); 7 – Полівці біля Чорткова; 8 – Лугове, розкопки І.Шараневича (за Т.Сулїмїрським, 1931); 9 – Петрикїв, могильник, розкопки автора 1995 р.; 10 – Полівці біля Чорткова (за К.Журовським, 1949); 11 – Лугове, розкопки І.Шараневича, пох. №28 (за нумерацією 1931 р.); 12 – Лугове, розкопки І.Шараневича 1895-1898 рр., пох. №10 за нумерацією 1931 р.; 13 – Гончарівка, могильник (за Я.Пастернаком, 1932); 14 – Вороців, розкопки Л.Мацкевого 1977 р.; 15 – Петрикїв, могильник, розкопки автора (за М.Бандрівським, 1998 р.); 16 – Петрикїв, могильник (за М.Бандрівським, О.Ситником, 1994); 17 – Лугове, пох. № 1 з розкопок І.Шараневича (за нумерацією 1931 р.); 18-19 – Верхнє Придністров'я (за К.Журовським, 1949).

періодів крем'яні й обсидіанові наконечники для стріл використовувалися одночасно з бронзовими. На Південному Кавказі, приміром, крем'яні вістря зберігають своє значення й на початку залізного віку, а перські воїни ще й у п'ятому столітті до народження Христа були озброєні стрілами з обсидіановими вістрями (Братченко, 1989, с.76).⁸²

Серед зразків наступального озброєння носіїв Висоцької культури значну увагу привертають бронзові мечі – цей універсальний тип клинкової зброї колюче-рубаючого призначення. Найраніший із мечів Висоцької культури походить із села Дичків біля Тернополя й датується щонайпізніше кінцем XIV ст. до нар. Хр. Дичківський меч цікавий тим, що був знайдений 1950 року в торфовищі разом із черепом коня (Малеєв, 1991, с.20). Дещо пізнішими за часом виготовлення, а отже, і використання є мечі із Заложець і, можливо, Завадинців поблизу Збруча. Усі вони суцільнолиті. На руків'ях мечів були накладки з органічного матеріалу (дерево, шкіра), які припасовували бронзовими заклепками. Кожен із названих висоцьких мечів має широкий дволезий клинок, який додатково прокований по всій довжині. Від цього леза в них міцні і в міру гнучкі. Причому, центр ваги окремих із них зумисне був зміщений до кінця за рахунок розширення у листоподібну форму верхньої частини клинка. Такі мечі призначалися для нанесення дуже важких ударів, часто по противникові, який був захищений панцирем. Розширений на кінці клинок меча давав додатковий ефект «розвалювання» рубленої рани, а за рахунок збільшення ваги в цій частині леза додатково посилював удар. При цьому прекрасна збалансованість клинків із Дичкова, Заложець та Завадинців при ударі зводила до мінімуму віддачу на руків'я (Бандрівський, 1994, с.124). Меч із Дичкова, який сягає в довжину всього 42 см, був призначений, скоріш за все, для пішого бою, у т. ч. фехтування. Натомість, інші – більш довгі мечі слід, очевидно, зараховувати до групи кавалерійських мечів, що було зумовлено необхідністю «діставати» піших воїнів із сідла. Крім того, при рубанні кавалеристів між собою, вершник повинен був мати можливість прикрити клинком весь корпус (до сідла), коли противник наносив удар.

Мечі, як зрештою й інші численні металеві вироби Висоцької культури, в основному могли бути імпортами із Верхнього Подунав'я чи Карпатського басейна. Натомість, не виключено, що якась частина з них могла виготовлятися за привнесеними зразками і тут на місці – на Тернопільському плато та в найближчих до нього околицях, де функціонували потужні металоплавильні й металлообробні майстерні. Одну з таких бронзолivarних майстерень виявлено

⁸² Така живучість традиції (навіть у культурах із розвинутою бронзовою індустрією) пояснюється тим, що крем'яні вістря більше відповідали потребам тактики ведення війни та способам полювання. За бойовими якостями крем'яні наконечники не лише не поступалися бронзовим, але навіть перевершували їх: краї та жальце в них значно гостріші. Експериментально доведено, що індіанські обсидіанові вістря стріл глибше проникали в тіло тварин, ніж такі самі за формою, але – сталеві (приміром, індіанці Ельдорадо виготовляли наконечник із відщепу за 20 хвилин). Крім того, крем'яні вістря при зіткненні з твердим предметом, зокрема, кісткою, нерідко розколювалися, а витягнути їх уламки було складніше, ніж стрілу з цілим вістря. Власне, виготовлення таких великих крем'яних наконечників стріл, які мають виїмки в основі пера й крихкі «жальця» й було розраховане на ефект нанесення ран уламками (Братченко, 1989, с.76; Бандрівський, 1994, с.131).

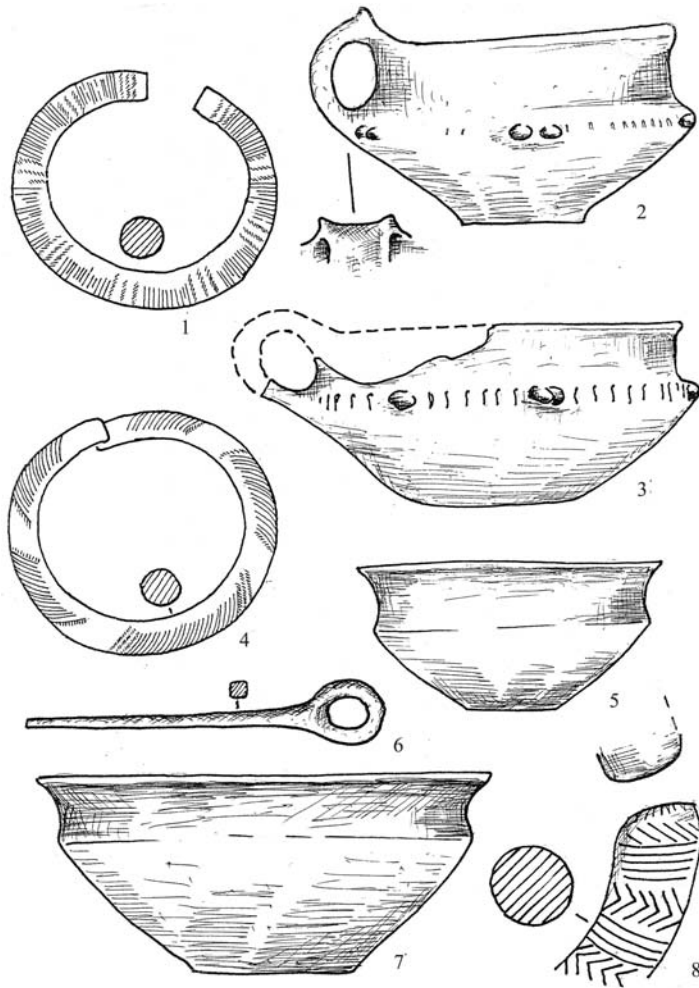

Рис. 74. Матеріали раннього періоду розвитку Висоцької культури: 1, 4 – Лугове (за К.Журовським 1949); 2-3, 6 – Лугове з розкопок І.Шараневича 1895-1898 рр. (за нумерацією 1931 р.); 5, 7 – Ясенів з розкопок К.Гадачека 1904 р.; 8 – Олесько (за Л.Крушельницькою, 1895 р.).

Ю. Малєєвим біля с. Мишковичі неподалік вже згаданого Петриківського могильника, що на околиці Тернополя (знайдено кам'яні ливарні форми, відходи лиття та ін.). Ще один потужний металообробний осередок, який, ймовірно, міг мати відношення до Висоцької культури, існував поблизу сьогоденного с. Почапи біля Золочева на Львівщині, де ще перед війною була розкопана велика майстерня із залишками бронзолivarного виробництва та численні готові вироби.

Акцентуючи увагу на місцевих традиціях металообробки в носіїв Висоцької культури, ми, разом з тим, не можемо не вказати на окремі, безсумнівно, імпортовані бронзові вироби, які віднайдені на її території і знову ж таки – на могильниках або в одиночних захороненнях. І насамперед мова йде про кілька бронзових бритв для гоління, які знайдено в чотирьох місцевостях Львівської та

Тернопільської областей. Дві з цих бритв знайдено на могильниках Висоцької культури (Гончарівка, Петриків), дві інші можуть походити із зруйнованих висоцьких поховань. Усі західноукраїнські екземпляри бритв об'єднує широке місяцеподібне якісно проковане й гостре (навіть до сьогодні) лезо та мініатюрне, однак зручне для тримання в пальцях, руків'я. Три із вищезгаданих висоцьких бритв належать до виробів типу Облековіце (рис. 73, 3-5), які продукувалися й були поширені наприкінці II тис. до нар. Хр. майже виключно в центральній та північній частинах Аппенінського п-ова, а одна з висоцьких (?) бритв – із Лошнева поблизу Теребовлі, приналежна до бритв типу Гернбаумгарден, які наприкінці X-IX ст. до нар. Хр. побутували в північно-східній Угорщині та Нижній Австрії, звідки через Моравську Брामу поширювались до Сілезії, Баварії та Швейцарії (Валліс). Ці предмети свідчать про добре налагоджені в той час торгово-обмінні зв'язки, які були встановлені між населенням Висоцької культури й досить віддаленими західними центрами металооброби.

I, останнє, що б хотілося відмітити, коротко оглядаючи речовий комплекс Висоцької культури, так це – кераміка. Вже від самих початків відкриття Висоцької культури стало зрозумілим, зонайбільш яскравим і доволі численним презентантом цієї культури є керамічний посуд та глиняні вироби (калатальця, ріжки, людські стопи або пустотілі «чобітки», фігурки пташок, звірів чи якихось синкретичних істот та ін.). Посуд Висоцької культури, який походить, в основному, з могильників, є настільки неповторний і цікавий, що одразу ж «висунув» Висоцьку культуру в розряд найбільш образотворчих культур стародавньої Європи того часу (рис. 108-114). Звичайно, те, що ці посудини виявлені в захороненнях, наштовхує на думку про їх культове призначення, а отже, зображення, якими рясніє поверхня таких горщиків, скоріш за все пов'язані зі «світом мертвих» або ж із уявленнями носіїв Висоцької культури про стан душі покійника після його відходу із земного життя. Зокрема, із поховальною обрядовістю, можливо, пов'язані вже згадані й нерідко пишно орнаментовані орнітоморфні (птахоподібні) фігурки з висоцьких могильників в Ясенові, Смільні, Висоцьку, Деревлянах, Петрикові та Луговому (рис. 112-114). Про те, що в носіїв Висоцької культури було доволі складне й багатогранне світорозуміння, свідчать глибоко символічні зображення на невеликих біконічних кубках, рідше – черпаках. На поверхні цих посудинок можемо розрізнити зигзагоподібні вертикальні смуги, які уособлюють, мабуть, небесну стихію (грим, дощ, грозу), а також ялинкоподібні фігури, у яких, можливо, представлені уявлення про рослинний світ (рис. 109, 1; 118, 1-4). Той факт, що дуже часто під вертикальними зигзагоподібними лініями «дощу» зображено символ землі або свіжозораного поля (групи стовпців), може свідчити про ймовірність використання даних посудинок у магічних обрядах, пов'язаних з ідеєю родючості (рис. 110, 3; 111, 1; 116, 4). На унікальних мініатюрних кубках із Ясенова й Чех/Лугового зображені крокуючі одна за одною п'ятеро тварин, а на нижніх бочках другої посудинки – схематичні зображення п'яти вершників (рис. 117, 1, 3). Окрім вищезгаданих фігур, які мають реалістичне тлумачення (стихії та об'єкти природи), на кераміці Висоцької культури часто трапляються абстрактні зобра-

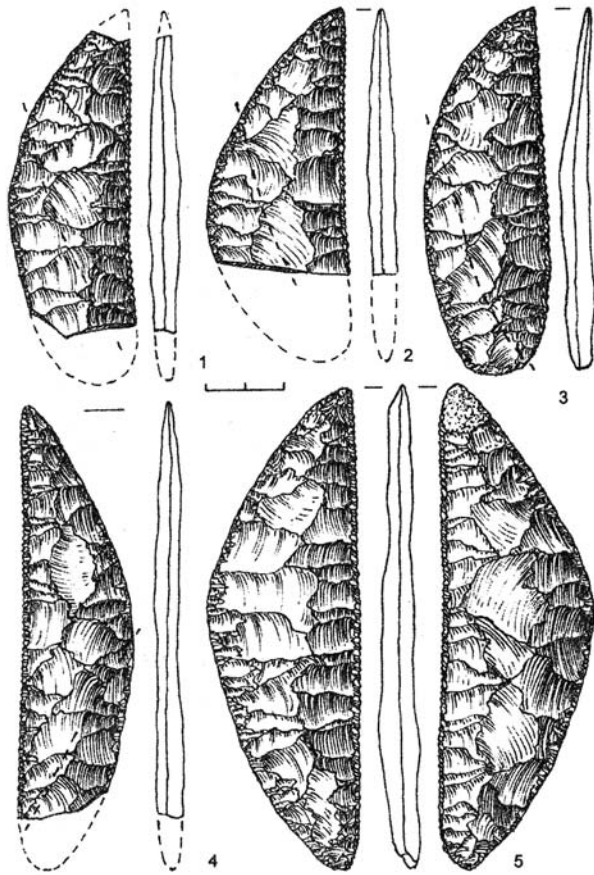

Рис. 75. Крем'яні серпи з території поширення Висоцької культури біля Бродів на Львівщині (за В.Коноплею, Я.Онищуком, 2010).

довж НаА2-НаВ1 (1150-950/920 рр. до нар. Хр.); і пізній, починаючи від цього часу, тобто від періоду НаВ3 до НаС1 включно (приблизно, від 950/920 до останньої чверті VIII ст. до нар. Хр.), що уточнює запропоновану раніше періодизацію пам'яток Висоцької культури (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.207-243). Опрацьовані на сьогодні матеріали з цієї проблематики, дають підстави виділити в межах кожного з вищезгаданих трьох періодів Висоцької культури також етапи її розвитку (табл. 6).

Ранній період розвитку (кін. VгD-НаА1, пр. 1250-1150 рр. до нар. Хр.)

Пам'ятки Висоцької культури раннього періоду розвитку синхронізуємо: 1-з ранньою й першою половиною старшого ступеня культур урнових полів Центральної Європи; 2-з часом існування тарнобжегських пам'яток фіналу горизонту «А» й перехідним горизонтом «А/В» на могильнику Монастир-6 в Надсянні (за Я.Хохоровським, 1989); 3-із кінцем III фази розвитку Станівської культури Закарпаття (тобто, починаючи з часу зникнення бл.1250 рр. до нар.

ження, які нагадують знакові символи – хрести, хрести в колі, гребінцеподібні композиції та ін. (рис. 115, 11; 116, 2; 118, 3). Чи мали ці позначки побутово-числове або ж календарно-астрономічне призначення, сьогодні сказати щось певне важко. Спеціальних досліджень на цю тему, наскільки відомо, поки що не проводилось. Проте сам факт крайньої необхідності в оперуванні у висоцькому суспільстві числовими показниками (дні, місяці, роки) чи одиницями об'єму, площі, довжини і т.п., не викликає сумнівів.

1. Проблема періодизації Висоцької культури

На сьогодні у Висоцькій культурі можемо виділити три періоди її розвитку: ранній, який тривав з кінця VгD (приблизно, від середини XIII ст. до нар.Хр.) до кінця НаА1 (1150 рр.до нар.Хр.); середній, який тривав впро-

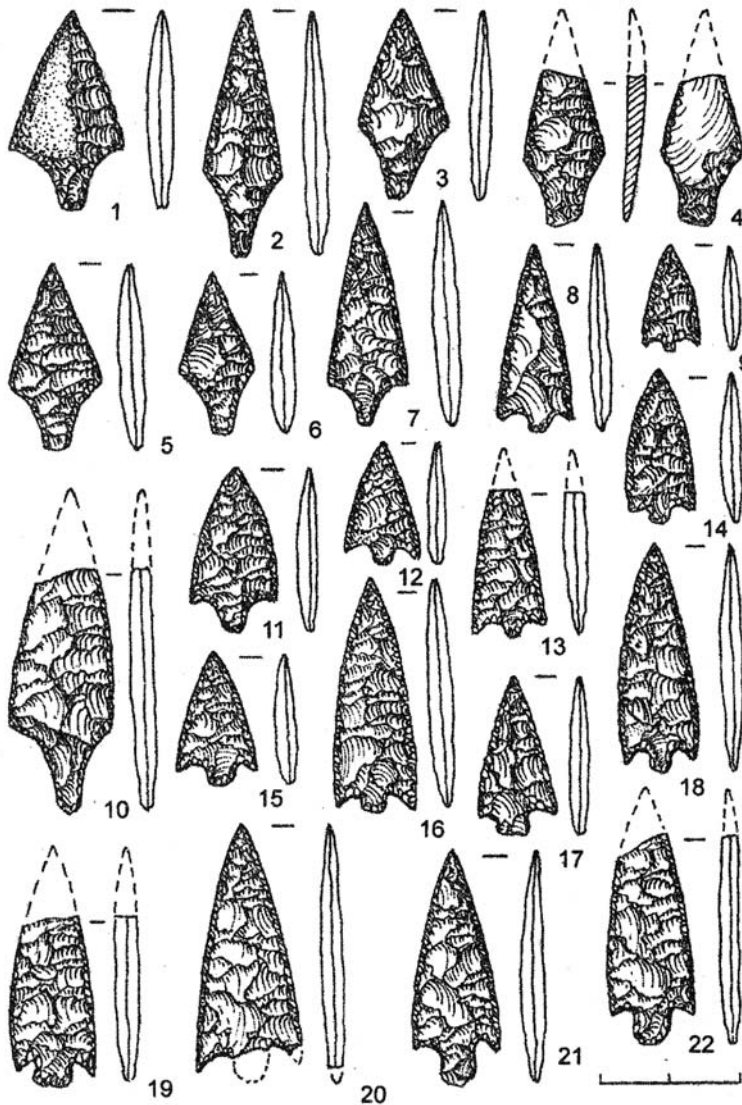

Рис. 76. Крем'яні вістря стріл з території поширення Висоцької культури біля Бродів на Львівщині (за В.Коноплею, Я.Онищуком, 2010); 12-13, 16-22 – наконечники петриківського типу.

Хр. металевій індустрії типу Опайї (за Й.Кобалем, 2007) і раннім періодом розвитку культури Гава у Верхньому Потиссі; 4-із раннім етапом розвитку Голіградської культури; 5-з фінальним етапом Сабатинівської і ранньою фазою Білозірської культури; 6-з середнім етапом розвитку Білогрудівської культури, представленого курганами №7, №15, №18 в Гордіївці на Південному Бузі; 7-із II та III ступенями (горизонтами) скарбів Карпатського басейну (за Хр.Пеа, 1998) або ж з другою половиною SHIc і першою половиною субмікенського періоду для

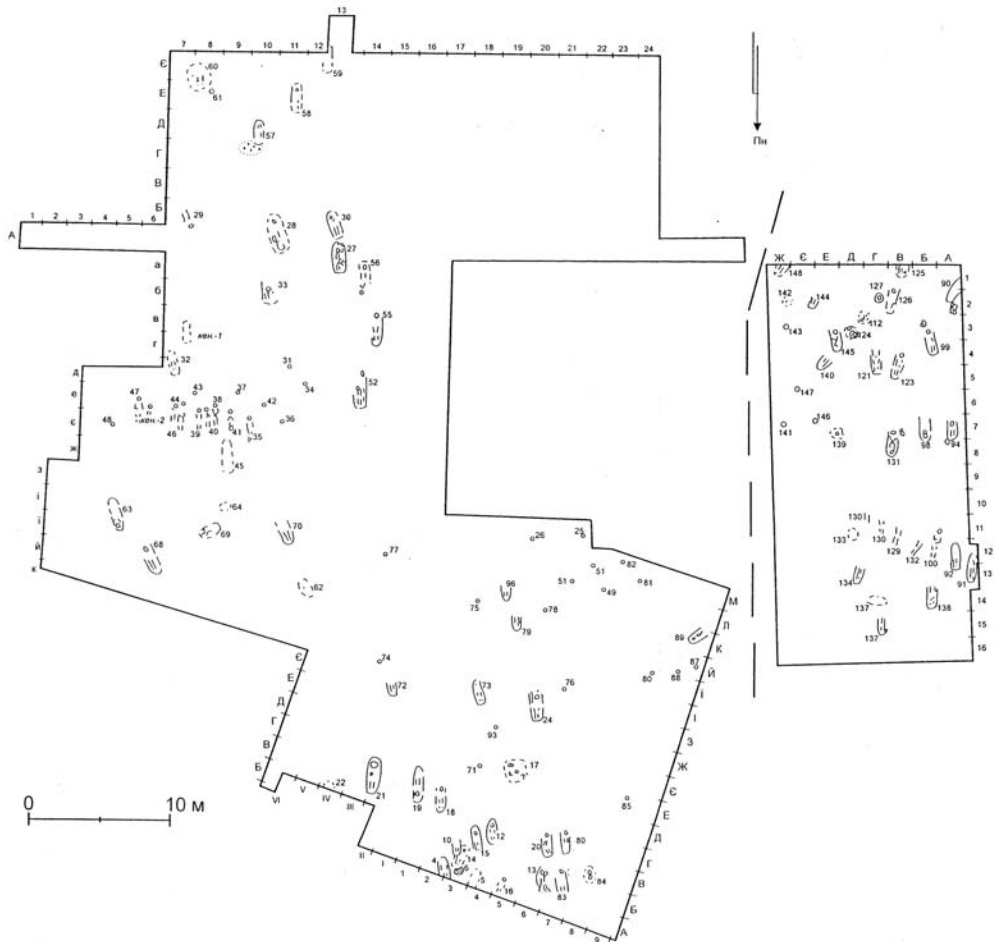

Рис.77. с.Петриків Тернопільського району Тернопільської області. Могильник Висоцької культури. Зведений план розкритої ділянки впродовж 1995-1996, 1998, 2004 рр. (розкопки автора).

центрально- і східноєвропейських областей. У центральноєвропейській хронологічній шкалі 1 етап розвитку Висоцької культури (інша робоча назва – комплекси перехідного характеру) співставляємо з кінцем періоду VrD – поч. НаА1 (за П. Райнеке), що відповідає приблизно середині III періоду епохи бронзи за О. Монтеліусом. НаА1 (за П. Райнеке). До етапу 1 відносимо меч із Дичкова, стрижнеподібний предмет із Чех/Лугового, шпильки з протуберанцями на стержні (73, 6-8) та шпильки з навкоси проткнутими головками (рис.73, 11-12; 96, 1), а також поховання №27 на могильнику в Петрикові (рис. 78-82). У свою чергу наступний – другий – протовисоцький - етап розвитку раннього періоду згаданої культури, співставляємо з основним часом періоду НаА1 (за П. Райнеке), що в абсолютних датах на сьогодні відповідає приблизно 1150-1050/1020 рр. до нар. Хр. (за Хр. Пеа, 1998) або ж з другою половиною III періоду епохи бронзи за О. Монтеліусом. До протовисоцького

етапу віднесено пох. № 52, № 56 із Петрикова.

Пам'ятки раннього періоду розвитку Висоцької культури (кінець BrD-НаА1) від пам'яток початку середнього періоду розвитку відрізняються наявністю в їх речовому інвентарі архаїчних, ще - пізньомогилевих ремінісценцій (приблизно від кінця НаА1 у Висоцькій культурі простежуємо домінацію елементів центральноєвропейських культур урнових поховань на їх старших ступенях розвитку – рис. 102, 2, з розкопок В. Канівця на могильнику в Гончарівці). Так, до етапу 1 зараховуємо вже згадані інгумаційне пох. № 52, яке супроводжувалось характерною для цього часу одновухою тонкостінною вазою та пох. № 56 із Петрикова, серед кісток якого знайдено бронзовий наконечник стріли черешкового типу з жальцями (рис. 73, 15). До протовисоцького етапу відносимо й пох.№ 28 з Чех/Лугового з розкопок Із. Шараневича, з якого походять дві бронзові шпильки – одна зі спіралеподібним щитком, інша – з округлою приплюснутою головкою зі скісним наскрізним отвором (рис. 96, 1-2).

Згадана вище тонкостінна ваза з пох. №52 в Петрикові (рис. 88, 45) схожа до ваз такої форми й орнаментации на могильнику тарнобжезької групи в Монастирі 6 у перехідному горизонті «А/В» (Chochorowski, 1989, s. 585-613, tabl.V, гус. 10). Черпаки та вази такої ж приблизно форми відомі на тарнобжезькому могильнику в Бахур-Ходорівці. Посудини цього типу М. Гедль зараховує до групи «А», яку приблизно датує III періодом епохи бронзи (Gedl, 1994, s.53). Подібно до вази з петриківського пох.№52 декоровані вази й на інших пам'ятках тарнобжезької групи: Городисько Долішне та Збиднів (Moskwa, 1976, s.198, гус. 21, С; s.344, гус. 92, O). Серед горщиків у ранньому періоді домінували тюльпаноподібні посудини нерідко значних (до 40 см у висоту) розмірів зі стрункими або приземкуватими формами (рис. 86; 87). Такі горщики мають здебільшого брунатний колір і шорстку або рустовану поверхню стінок (Гончарівка, Петриків, пох. № 21, 27, 79 та ін.). Промовистою є повна відсутність на них наліпних карбованих валиків та проколів під вінцями, які згодом – на початку ранньозалізної доби – стали визначальною ознакою середнього й пізнього періодів розвитку Висоцької культури. Оригінальні форми мали ранньовисоцькі корчаги, значну частину з яких використовували як урни для подальшого зберігання залишків тілоспалень (86, 13-15). Спільним для більшості з цих корчаг є різке профілювання бочків, високе циліндричне легко завужене угорі горло. Окремі з них (наприклад, з пох. № 36 та № 51 з Петрикова) майже до половини своєї висоти були заповнені кальцинованими кістками. Для розглядуваного часу характерними для Висоцької культури, починаючи з періоду НаА1, є також черпаки з різко профілюваними бочками, частина з яких прикрашена рядком вертикальних або скісних насічок, одні з яких нанесені штампом, інші – врізними лініями. Часом такий орнамент розмежовують у двох-трьох місцях наліплені або ж відтягнуті продовгуваті (у т. ч. подвійні) гудзи. Такі черпаки й вази відомі з Ясенова з розкопок К. Гадачека 1904 року та з Петрикова. Близькі аналогії до таких посудин знаходимо серед матеріалів могильника Бахур-Ходорівка (пох. № 446, 757 – Gedl, 1994, tabl. LXX, 17; tabl. CXVII, 10) та в інгумаційних похованнях на могильнику в Палюхах (пох. №156, 184 – Blajer, Czopek, Kostek, 1991, s.227, гус.

Рис. 78. с.Петриків Тернопільського району Тернопільської області. Парне поховання № 27 (розкопки автора 1995 р.). Загальний вигляд. На зачищеній долівці чітко проступили контури могильної ями.

9i; s.279, гус. 10b). Ранньовисоцькі черпаки, форми окремих із яких повторюються і на пам'ятках НаА2, виділяються ще й тим, що майже всі мають широке петельчасте, піднесене над вінцями вушко (рис. 87, 42-46). Черпаки, подібні за формою та орнаментациєю до ранньовисоцьких, ши-роковідомі на багатьох поселеннях та могильниках тарнобжегської групи (Gedl, 1994, tabl. СШ, 2; tabl. С, 8-9; tabl. ХСVI, 7; tabl. LV,2). Протягом раннього періоду Висоцької культури та на 1 етапі середнього періоду її розвитку побувало не менше 5-7 основних типів мисок. Найпоширенішими з них були миски з різко профільованими (у верхній половині висоти) стінками й відігнутими назовні вінцями. Вперше такі миски знайдені К. Гадачком на могильнику в Ясеніві (рис. 74, 5,7) (Sulimirski, 1931, tabl. XII, 8, 14). Згодом миски такої форми були знайдені Л. Крушельницькою під час розкопок висоцького поселення в Лагодіві біля Львова (Крушельницька, 1976, с.49, рис. 17, 35). На могильнику в Петрикові біля Тернополя миски з різкопрофільованими стінками й розхиленими назовні вінцями становлять найчисельнішу й домінуючу групу такого посуду (рис. 87, 37-38; 41). Для порівняння зауважимо, що в територіально прилеглому Надсянні – наприклад, на могильнику в Палюхах (з розкопок С. Левандовського 1978 року) – аналогічної форми профільовані миски існували вже від початку періоду НаА2 (Blajer, Czopek, Kostek, 1991, s.278).

Бронзові ножі раннього періоду розвитку Висоцької культури належать до тих категорій речового інвентарю, який вважають доволі рідкісним. Знаємо на сьогодні лише один екземпляр бронзового ножа з Почап на Львівщині, який більш-менш впевнено можемо віднести до протовисоцького етапу і який зарахо-

Рис.79. с.Петриків Тернопільського району Тернопільської області. Парне поховання № 27 (розкопки автора 1995 р.). Часткова розчистка верхньої частини скелетів (нижня ще перебуває в північній стінці траншеї 2).

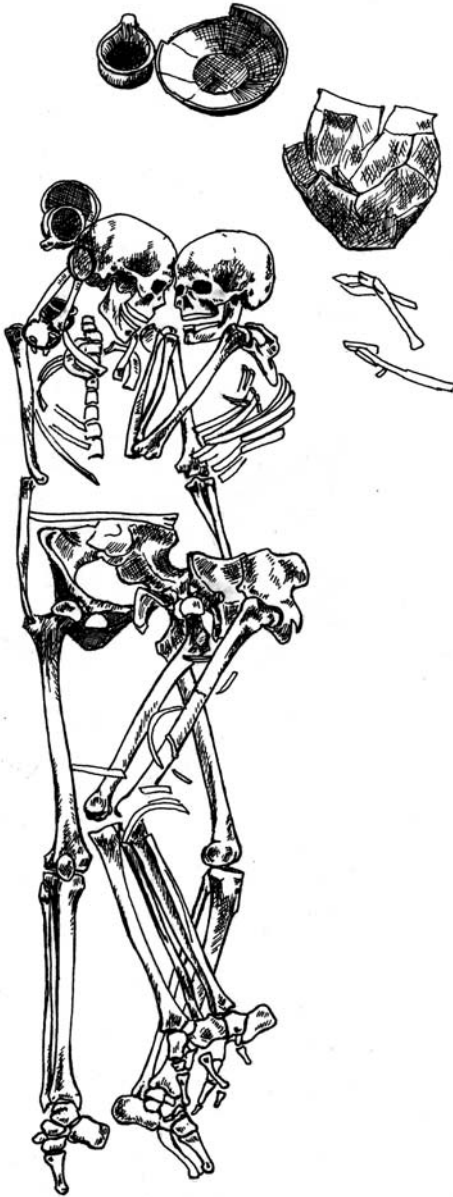

Рис.80. с.Петриків Тернопільського району Тернопільської області. Парне поховання № 27 (розкопки 1995 р.).

Схематичний план парного поховання.

ри з двох останніх курганів дослідники пов'язують із культурою Кослоджені та Монтеору (ступінь Іа), хоча датують дуже широко: від BrV до BrD (Berezanskaja, Klocko, 1998, s.8). Вищезгаданий ніж із гордіївського кургану № 13 ті ж дослідники пов'язують із пізнім періодом культури Ноа, хоча стверджують, що горбата

вуємо до однолезих ножів з плоским руків'ям (griffplattmesser). Основною ознакою для даного різновиду ножів, як відомо, є профіль їхньої спинки, а допоміжними (вторинними) ознаками – форма руків'я, особливості орнаментації та місце її розміщення на виробі. За цими ознаками на сьогодні виділено п'ять типів бронзових ножів, які були у використанні на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи (Бандрівський, 2011). До цього типу зараховано бронзові ножі з досить широким лезом, горбатою спинкою й коротким черешковим руків'ям, яке продовжує лінію спинки. Якщо на Південному Побужжі відомо три екземпляри цього типу ножів (Гордіївка), то на заході Українського Лісостепу цей тип досліджуваних виробів продовжує залишатися найменш численним і представлений всього одним екземпляром – причому з території найбільш давніх пам'яток Висоцької культури - з Почап поблизу Золочева на Львівщині. Знайдений тут ніж має горбату спинку й коротке (1,5 см) черешкове руків'я, яке виступає ніби продовженням спинки. Загальна довжина ножа 9,0 см, ширина леза 1,7 см (Sulimirski, 1931, tabl.XXIV, 10; s.97). Бронзовий ніж схожої форми (з горбатою спинкою і так само розміщеним черешком) виявляють у кургані 13 Гордіївки, а такі ж самі за схемою ножі, але з більш прямою спинкою, відомі з гордіївських курганів №19 і №28 (Berezanskaja, Klocko, 1998, taf.22,1; taf. 35,1; af.54,3). Екземпляри

спинка характерна для центрально-європейських ножів періоду НаА1. (Berezanskaja, Klocko, 1998, s.8). Видається, однак, що характерна форма бронзового ножа розглядуваного типу з Почап, про який йдеться і який ми схильні датувати не пізніше кін. VгD-НаА1, демонструє насамперед східний вектор зв'язків і, скоріше за все, саме з ранньобілогородівським середовищем Південного Побужжя, де такого типу ножі знайдено в трьох, доволі ранніх, закритих і добре датованих поховальних комплексах. Групу бронзових знарядь праці доповнюють серпи з Чех/Лугового. Ці екземпляри належать до серпів типу Zungensicheln, які відзначаються довшою прямою п'яткою, на якій є два рельєфних реберця, а також «шпорою» для закріплення рук'я (Brunn, 1968, s.53, Abb. 5). Подібні серпи Е. Черних відніс до КТР С-6, зауважуючи, що основний ареал їх поширення від Північних Карпат до Східних Альп (Черних, 1976, с.89-90, с.91, рис.40, табл. ХVІ. 1-2). В. Дергачев виділяє такі серпи в тип Gyermely, до якого зараховує окремо виділений варіант «Крехів» (від місцезнаходження описуваних екземплярів) і, у зв'язку з цим, зауважує, що серпи такого вигляду з'являються вже в комплексах горизонту Курд, однак масова їх поява починається з НаА1. При цьому розглядуваний тип серпів (С-6 за класифікацією Е.Черниха) не є характерним ні для Потисся, ні для Трансільванії, натомість ширше такий тип серпів представлений на середньому Подунав'ї (Дергачев, 1997, с.78, рис. 9, II, 1-8, с.41). Натомість, дугоподібні серпи

Рис. 81. с.Петриків Тернопільського району Тернопільської області. Парне поховання № 27 (розкопки 1995 р.). Графічне уявне відтворення вигляду обох померлих з пох. № 27 (художник Ігор Коцаба).

Рис. 82. с.Петриків Тернопільського району Тернопільської області. Парне поховання № 27 (розкопки 1995 р.). Уявне відтворення обох похованих осіб в пох. № 27 (художник Ігор Коцаба).

система розташування кріпильних отворів на мечі з Дичкова відповідає найранішим мечам Центральної Європи з язичкоподібним руків'ям типу Ib (за Шпрокгофом) періоду BrC, тобто, в основному, мечам Могилевої культури, однак невелика довжина леза дичківського екземпляру, значна його ширина по всій довжині та орнамент, тяжіє більше до мечів BrD-НаА1 (за Шпрокгофом тип Па або тип Ройтлінген).

Середній період розвитку (періоди НаА2-НаВ1, приблизно 1150-950/920 рр. до нар. Хр.)

Впродож середнього періоду розвитку досліджуваної культури (періоди НаА2-НаВ1, приблизно 1150-950/920 рр. до нар. Хр. – за Хр. Пеа, 1998) Висоцька спільнота практикувала ті самі специфічні риси поховального обряду, які були випрацювані ще в ранній період її розвитку. Так, стабільною під час поховань

з прямою п'яткою і кнопкоподібним виступом на руків'ї (Knopfsichel), які ми знаємо з Лугового та Ясенова, належать до серпів, які Е. Черних виділив у тип-8. Хоча, серпи розглядуваного типу з'явилися у центральноєвропейських областях ще в середній період епохи бронзи, однак найбільш масового поширення сягнули пізніше – у ранньогальштатський період (Brunn, 1968, taf. 15, 16, 24, 29), зокрема, у Карпатському басейні. На Верхньому Придністров'ї такі серпи з'являються не пізніше НаА1 (Дергачев, 1987, с.41).

Знахідкою, яка засвідчує перебування на території Висоцької культури общин ще із сильними «могилевими» традиціями є, мабуть, бронзовий меч із Дичкова біля Тернополя, який є найдавнішим з усіх відомих на сьогодні бронзових мечів на заході Українського Лісостепу.⁸³ Хоча руків'я і

⁸³ Про можливий час появи ранньочорноліських комплексів у вказаний період можуть свідчити результати аналізів зразків із Суботівського городища, на основі яких була отримана велика серія радіовуглецевих дат (роботи спільної українсько-німецької експедиції у 1994-1995 роках). Так, згідно з останніми, заснування цього одного з найбільших чорноліських городищ могло відбутися 3100-3030 рр (1300-1200 cal.BC), а час припинення функціонування житла №4, біля якого знайдено відомий скарб із чорноліськими браслетами, датується 2915-16 (1120-1040 cal.BC) – цит.за: Ключко, Ковалох, Мотзенбеккер, 1998, с.96).

і надалі залишалася південна орієнтація покійників, намагання розмішувати могили рядами та майже повна відсутність могильних ям. Небіжчиків укладали на первісному горизонті або в плитких заглибленнях (15-20 см), що формою нагадували обриси тіла. Можливо, деякі з них зверху перекривались невеликим насипом. Померлих клали навзнік у випростаному положенні, руки здебільшого складали на грудях. Найчастіше трапляються поодинокі тілопокладення (Бандрівський, 2002, с. 120-146). Але є також і парні – чоловіка й жінки, які були поховані водночас.

У похованнях середнього періоду розвитку Висоцької культури знайдено в основному бронзові вироби і лише зрідка – залізні. Насамперед, це прикраси: скроневі підвіски, шпильки зі спіралеподібним щитком або розплесканою і скрученою у вушко головкою, ухвати для волосся, гудзики та ін. Шпильки, як правило, лежать на грудях померлого (можливо, ними спинали поховальне покривало – своєрідний саван), сережки лежать при скронях, а ухвати для волосся – під потилицею. На шиях окремих небіжчиків вціліли бронзові гривни з розплесканими й згорнутими в трубку кінцями. В інших випадках – довкола шиї лежать разки намиста. На руки померлим одягали, як звичайно, бронзові браслети. А на котромусь із пальців правої руки іноді трапляється бронзовий перстень або звичайне бронзове кільце з розімкнутими кінцями. Зі зняттям праці найчастіше вкладали бронзові (а згодом і залізні) ножі черешкового типу; рідше трапляються крем'яні серпи, глиняні пряслиця, вироби з кістки. Загалом у середньому періоді розвитку Висоцької культури (ранньо- та пізньокласичні етапи) поховальний обряд носіїв Висоцької культури не зазнав істотних змін. Натомість, реєстр предметів щоденного вжитку видозмінився, з'явилися нові форми на найбільш характерних із яких зупинимося нижче.

Поки що ж зазначимо, що зміни в характері висоцького інвентарю, які простежуємо з кінця періоду НаА1, але які особливо відчутно проявилися в наступному періоді – НаВ1 збігаються з видозмінами речових комплексів і в сусідніх культурах. Власне, наприкінці XI ст. до нар. Хр., культури урнових полів Центральної Європи увійшли в пізню фазу свого розвитку. Тоді ж на сході в лісостеповій зоні Придніпров'я з'явилися пам'ятки раннього Чорнолісся,⁸⁴ а в степу Білозірська культура входить в останню фазу свого існування. Так само наприкінці XI ст. до нар. Хр., завершує своє існування у Верхньому Потиссі культура Гава, якій на зміну в цьому районі приходять пам'ятки групи Фюзешабоні-Мезочат (Metzner-Nebelsick, 2002, s.178, Abb. 78). Певна річ, що всі ці глобальні процеси, які наприкінці періоду НаА2 привели до серйозних еволюційних і структурних змін у багатьох центрально- і східноєвропейських культурах,

⁸⁴ Про можливий час появи ранньочорноліських комплексів у вказаний період можуть свідчити результати аналізів зразків з Суботівського городища, на основі яких була отримана велика серія радіовуглецевих дат (роботи спільної українсько-німецької експедиції у 1994-1995 роках). Так, згідно з останніми заснування цього одного з найбільших чорноліських городищ могло відбуватися 3100-3030 рр (1300-1200 cal.BC), а час припинення функціонування житла №4, біля якого знайдено відомий «скарб» з чорноліськими браслетами, датується 2915-16 (1120-1040 cal.BC) – цит.за: Ключко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998, с.96).

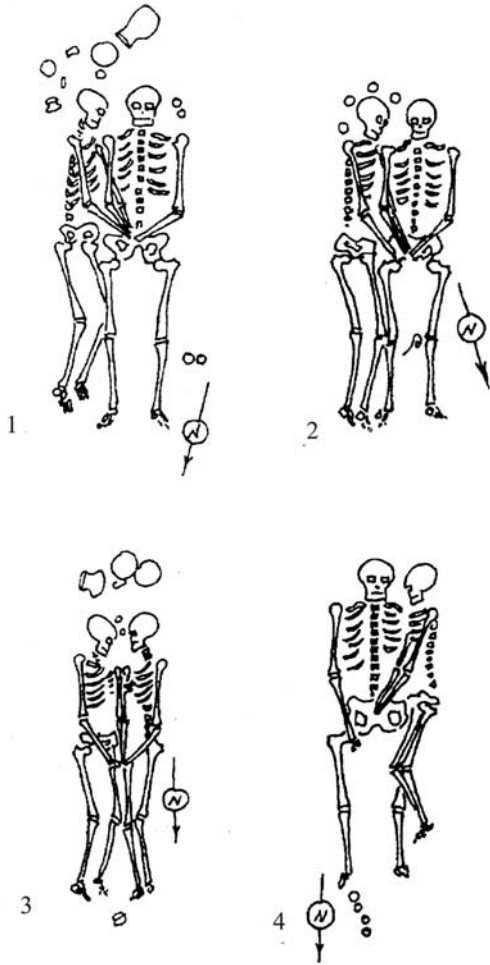

Рис. 83. Парні поховання Висоцької культури (за Т.Сулімірським, 1931).

До другого (інша назва – пізньокласичного) етапу середнього періоду розвитку розглядуваної культури, який укладається в рамки періоду НаВ1, відносимо пох.№1 з Чех/Лугового з розкопок І. Шараневича, ранній горизонт могильника в Конюшкові з розкопок Л. Крушельницької, на якому дослідниця виявила 5 інгумаційних і два кремаційних поховання (Крушельницька, 1972, с.37) та цілу низку захоронень на могильниках в Чехах/Луговому, епонімному Висоцьку та Петрикові (див. нижче). Примітно, що для середнього періоду розвитку Висоцької культури нещодавно отримано абсолютні дати. Маємо на увазі результати аналізу кісткової тканини з парного пох.№ 27 з могильника в Петрикові біля Тернополя, які дали дати: 2,950+/-70 ВР (на рівні 2 сігма калібрована дата складає cal.1,320-970 BC (Bandrivs'kyi, Madden, Nikitin, 2009, s.174). Пам'ятки середнього періоду розвитку Висоцької культури синхронізуємо: 1- з III-IV

не могли не позначитися і на висоцькому середовищі. Аналіз речового інвентарю Висоцької культури цього часу підтверджує привнесення цих новацій. Тому тогочасні пам'ятки Висоцької культури виділяємо в окремий – середній період її розвитку (табл. 6). В останньому виділяємо два етапи: перший етап (інша його робоча назва – ранньокласичний), охоплює період НаА2. До ранньокласичного етапу віднесено усі, з досліджених В. Канівцем на могильнику у Гончарівці, захоронення, а також наступні поховання на могильнику у Петрикові: інгумаційні (№№ 27, 33, 72, 79, 91, 94, 99, 113, 123, 124, 131), тілопальні (№№ 25, 36, 45, 51, 76, 49-а), біритуальне (№17), кенотаф (№1). Характерним для середньовисоцького періоду є й інвентар з інгумаційного пох. №21 в Петрикові, хронологічним індикатором у якому виступає одновухий опуклобокий кубок на маленькому нестійкому денці зі скісними канелюрами на бочках (Бандрівський, 2002, с.26, рис. 8,3). Схожої форми, розміру й орнаментатції кубки відомі на пам'ятках нижньосілезької групи Лужицької культури, які відносять до IV періоду епохи бронзи, за О.Монтеліусом (Кухаренко, 1969, табл. XXIV, 4-5).

горизонтами скарбів Карпатського басейну (за Хр. Пеа); 2-з часом існування пізнього періоду культури Гава й пам'яток Фюзешабоні-Мезочат I з горизонтом кераміки I (за К. Метцнер-Небелсік, 2002); 3- з пізніми пам'ятками культури Гава й ранньою фазою існування пам'яток Сомотор II у Східній Словаччині; 4-з часом існування на Верхньому Придністров'ї розвинутого етапу Голіградської культури (Магала IV); 5- з часом пізніх пам'яток Білогрудівської й Білозірської культур.

Керамічний посуд.

Якщо для першого етапу середнього періоду розвитку Висоцької культури в переліку керамічних форм бачимо ті ж самі тюльпаноподібні горщики та черпаки й миски з профільованим тілом, які від своїх ранніх прототипів відрізняються невеликим набором ознак (рис. 93, Г-3), то вже для

етапу II середньовисоцького періоду, який співставляємо з НаВ1, з'являються і нові форми посудин, і способи їх прикрашування, і, зрештою, суттєво видозмінюється технологія його виготовлення. По-перше, наприкінці періоду НаВ1 на тюльпаноподібних горщиках під краєм вінець зрідка починають з'являтися наскрізні проколи, більшає число тонкостінних із гладкою поверхнею тюльпаноподібних горщиків, появляются черпачки з округлими і з півсферичними стінками. По-друге, серед мисок переважають екземпляри з конічними або півкруглими стінками, натомість миски з різко профільованими стінками й розхиленими назвнці віньцями, які в керамічному комплексі висоцької культури домінували впродовж періодів НаА1-2, тепер зникають повністю. Сьогодні можемо лише підтвердити висловлене Л. Крушельницькою 40 років тому припущення про приналежність могильника в Конюшківі «останньому століттю бронзової доби» (Крушельницька, 1972, с.36). Найкращим презентантом II етапу середньовисоцького періоду є могильник у Жукові біля Бережан на Тернопільщині, на якому представлені тюльпаноподібні горщики без проколів, миски такого ж

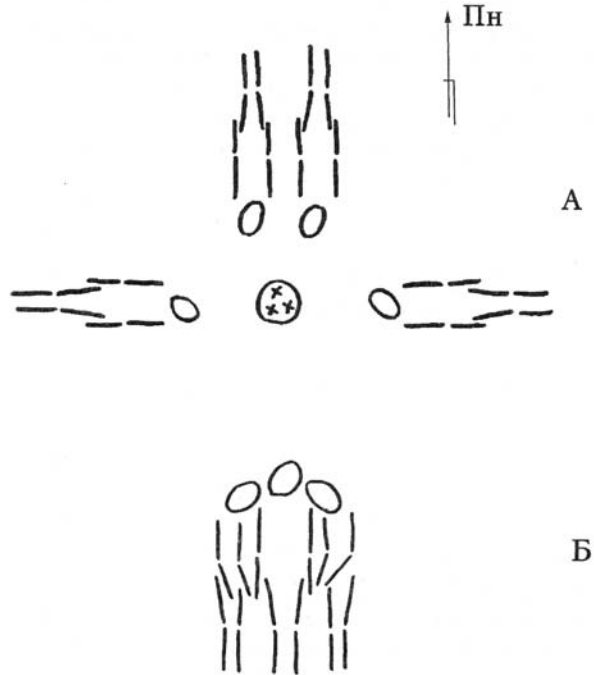

Рис. 84. Групові поховання Висоцької культури. А – схема захоронення чотирьох небіжчиків головами до урни із кальцинованими кістками на могильнику в Чехах/Луговому (розкопки І.Шараневича, пох. № 30); Б – схема захоронення трьох небіжчиків на могильнику у Висоцьку в пох. № V (розкопки І.Шараневича 1897 р.).

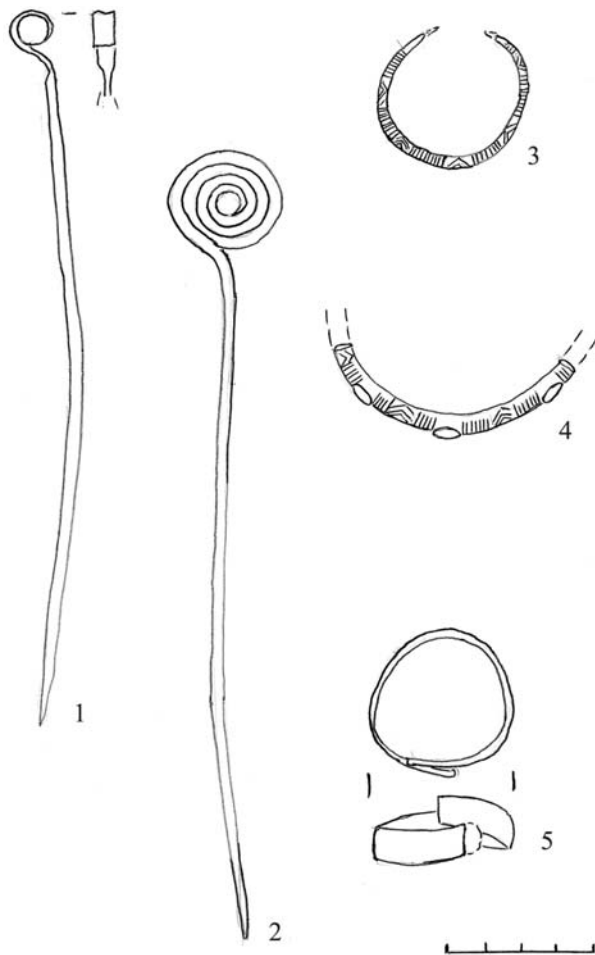

Рис. 85. с.Петриків Тернопільського району Тернопільської області. Матеріали з розкопок 2004 р.

манері і є пізніші за часом (Бандрівський, 2002, с.93, рис. 33, 4). На висоцьких могильниках пізнішого часу, які співставляємо з періодом НаВ3 (Лукавець, Жуличі та ін.), орнаментовані посудинки якщо зрідка і трапляються, то декоровані вже в іншому стилі, часто неохайно, за чим можна вбачати відсутність (або перерваність) сталої орнаментацийної традиції. Прикладом вищесказаному може служити керамічний матеріал пізньовисоцького періоду із 97 поховань на Золочівському могильнику (НаВ3-НаС1), у яких знайдено всього три орнаментовані посудинки – кухлик і два невеличких кубка (Крушельницька, 1965, с.129, рис. 8, 28; с. 130, рис. 9, 8-9). Звичайно, може бути різниця між тим посудом, який клали до висоцьких могил, і тими посудинами, якими користувалися в щоденному побуті на поселеннях. Підтвердження цьому можуть, до певної міри, служити й матеріали з поселення в Старому Збаражі біля Тернополя, яке датуємо X-IX ст. до нар. Хр., і на якому виявлено орнаментовані у «висоцькому стилі» зразки

типу, як в Конюшкові, черпаки з півсферичним тілом, великі біконічні корчаги у т.ч. з двома вушками на плічках, конічні кухлики з прямим руків'ям, а також бронзовий втульчастий наконечник стріли, характерний для початку пізньої ступені урнових полів Центральної Європи (рис. 92-94). Проте, визначальною й характерною, особливо для висоцького керамічного комплексу, ознакою є поява саме на середньовисоцькому етапі II значного числа орнаментованих посудинок: амфорок, кубків, чарок, зрідка – більших за розмірами, але теж – орнаментованих посудин (рис. 102, 9). Таке хронологічне положення великого реєстру орнаментованого висоцького посуду підтверджується також й тим, що на таких класичних ранньовисоцьких пам'ятках як Гончарівка (з розкопок В. Канівця) та Петрикова, орнаментованих посудинок майже немає, а ті, що віднайдені (скажімо, у Петрикові пох. № 121), виконані зовсім в іншій

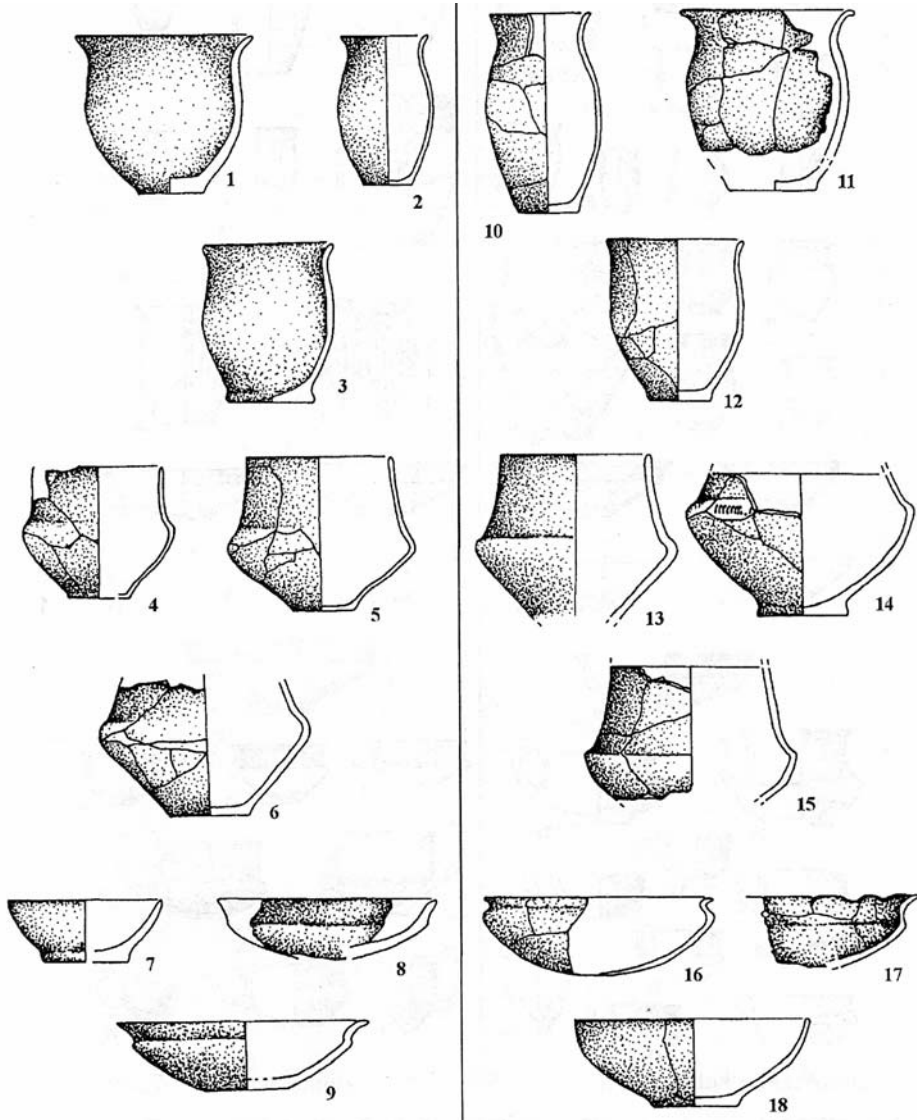

Рис. 86. Порівняння стилістики посуду з кремаційних поховань Тарнобжегської групи (1-9) і керамічними формами з Петриківського могильника (10-18)
(за: Бандрівський, 2002, С.Чопек, К.Ормян, К.Трибала, 2005).

посудин, яких на могильниках Висоцької культури, поки що, не знайдено (Бандрівський, 1994, с.60, рис. 22, 4; с.63, рис. 25, 3-4).

Про появу у Висоцькій культурі в періоді НаВ1 чимраз більшого числа орнаментованого посуду свідчить низка знахідок. Серед них – дві посудинки з поховань у Чехах/Луговому, орнамент на кубку з якого знаходить паралелі серед орнаменту кераміки в чеських Домамисліцах в пох.№12, №33, №85, №97, №152, які віднесені до НаВ1 (Podborski, 1969, tabl.17, 5, 9, 20; taf.18, 8; taf. 19, 8;

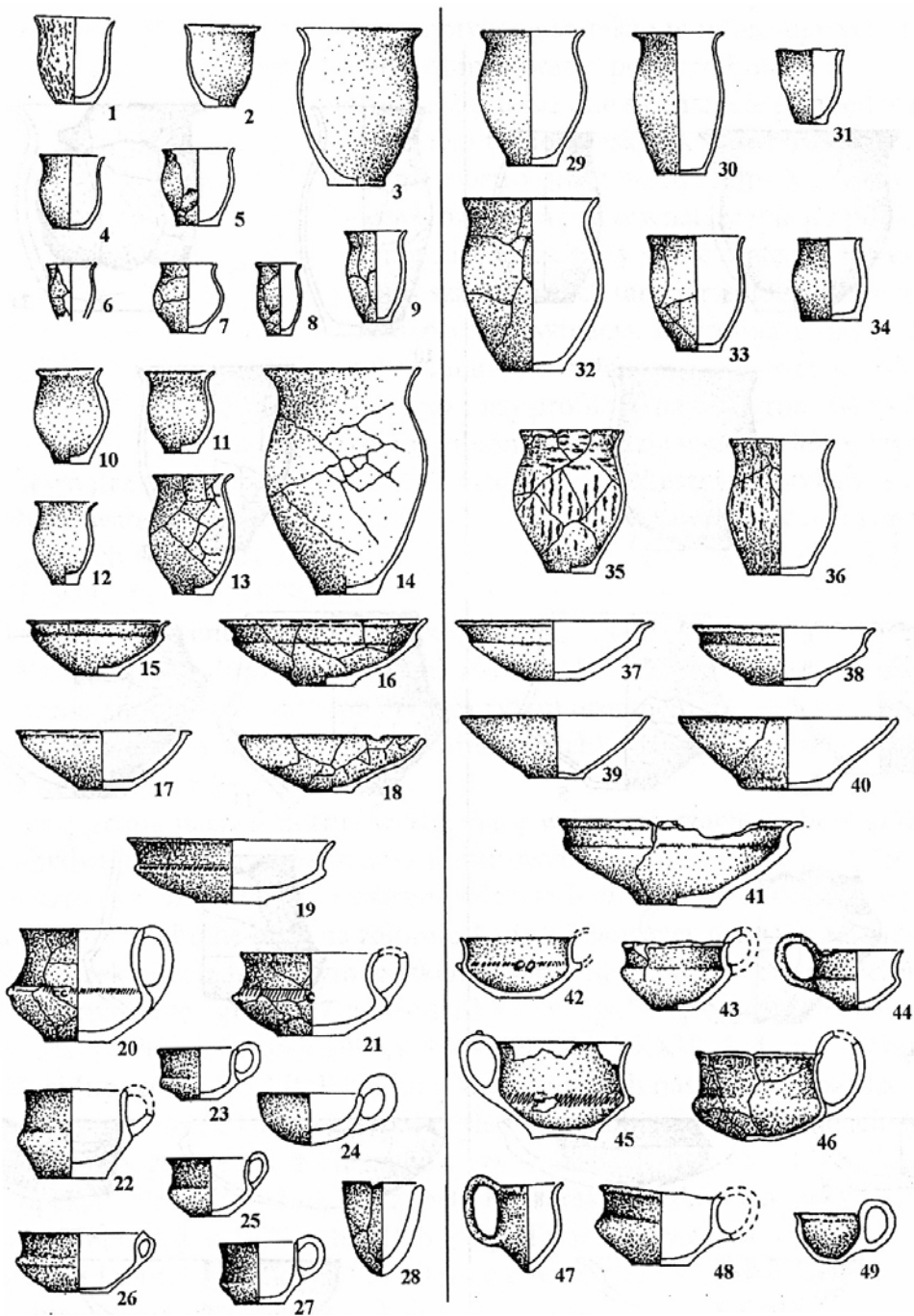

Рис. 87. Порівняння стилістики посуду з інгумаційних поховань Тарнобжегської групи (1-28) та з тілопокладень Петриківського могильника (29-49) (за: Бандрівський, 2002, С.Чопек, К.Ормян, К.Трибаля, 2005).

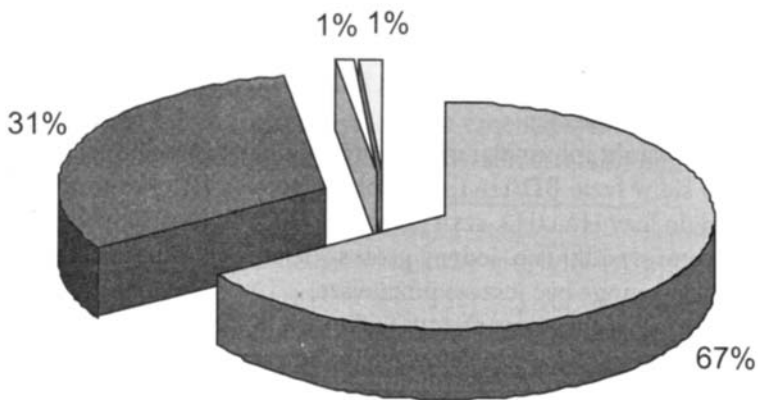

Рис. 88. Співвідношення інгумаційних (67%), кремаційних (31%) та інших поховань на могильнику в Петрикові (статистика за: М.Бандрівським, 2002; графіка за: С.Чопек, К.Ормян, К.Трибала, 2005).

taf. 21, 8-9, 5; taf. 44, 13 - 16). Важливим є те, що разом із вищезгаданим кубком у пох. №1 з Чех/Лугового знайдено орнаментовану невеличку корчагу, шийка і плічка якої декоровані густо розміщеними «блискавкоподібними» лініями. Це важливо, оскільки дає підстави для визначення приблизного часу виготовлення й відомого кубка з Ясенова з розкопок К. Гадачека 1904 року, на поверхні якого зображено шість ялинкоподібних фігур, окремі з яких розмежовані схожими «блискавкоподібними» зигзагами. Те, що ялинкоподібні фігури у вигляді високих «багатогіллястих» зображень (іноді з «г»-подібним завершенням гілок) можуть датуватися таким доволі раннім часом, доводить і урна з кремаційного пох. №7 на могильнику вільховецької групи в Рованцях біля Луцька, верхню границю якого першовідкривач визначає на період НаВ1 (Павлів, 1993, с.18, рис. 8, 3, с.35).

Поява схожого «високого і багатогіллястого» типу ялинкоподібних фігур й на інших висоцьких посудинках, наприклад, на двох мініатюрних кубках з Ріпнева поблизу Львова з розкопок Ю.Захарука 1950-1951 років (рис. 117, 3; 118, 4) та на амфорці з могильника в Чехах/Луговому (рис. 118, 2)⁸⁵ свідчить про появу в цей час у центральноєвропейських областях певних світоглядних ідей, які мали надкультурний характер.

Упродовж середнього періоду розвитку Висоцької культури на могильниках з'явилися поховання (чомусь, здебільшого, дитячі), серед супроводжуючого інвентарю яких почала зустрічатися глиняна пластика – орнітоморфні вимодельовані зображення, поверхня на яких найчастіше була вкрита врізними орнаментальними візорами (рис. 112-113, 114, 1). Рідкісною, упродовж серед-

⁸⁵ Хоча з огляду на форму розглядуваного кубка з Чех/Лугового та наявність на ньому кількох рядів зерноподібних насічок (які, як видається, є більше характерними для висоцької орнаментики НаВ3), можна говорити і про його дещо пізніше походження, скажімо, на межі розглядуваних етапів.

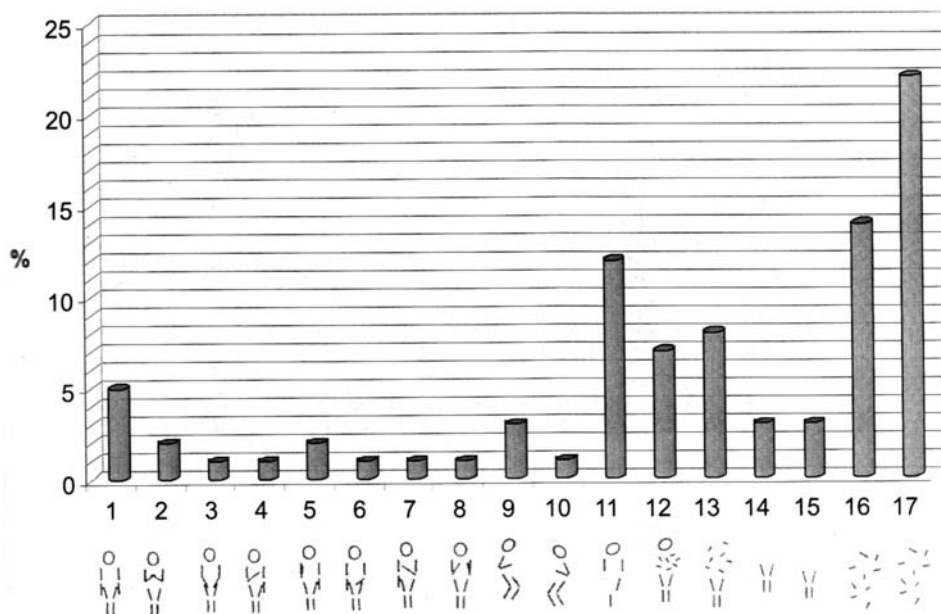

Рис.89. Відсоткові співвідношення одиночних інгумаційних поховань на могильнику в Петрикові (за: М.Бандрівським, 2002; діаграма за: С.Чопек, К.Ормян, К.Трибала, 2005).

ньовисоцького періоду, була керамічна пластика у вигляді фігурок напівреальних звіроподібних чотириногих істот з довгою шиєю і невеликою головою (наприклад, пох. №79 з Висоцька з розкопок В. Канівця) або ж керамічна модель чобітка з викоченими назовні краями халяв і випираючими з двох боків стопи «кісточками», яка супроводжувала захоронення дитячого черепа в пох. №17 могильника в Петрикові (Бандрівський, 2002, с. 20, рис. 6, 5). Профільовані черпак і миска з цього біритуального захоронення, а також доволі раннього типу бронзова шпилька, які знаходять докладні аналогії в центральноевропейському матеріалі, дають підстави відносити пох. № 17 з Петрикова до кінця не пізніше НаА2, тобто до етапу I середньовисоцького періоду. Натомість, до наступного - другого етапу, можливо, слід відносити і першу появу серед висоцьких старожитностей такого специфічного атрибуту ритуальних поминальних дій в середовищі культур урнових полів поховань, як т. зв. Калатальця, більшість із яких мала бочкоподібну (сплюснуту з торців) форму або ж грушоподібну. Про глибоку вкоріненість цього обрядового дійства у висоцькому похоронному обряді свідчить те, що керамічні калатальця схожої форми, але вже – неорнаментовані, проіснували в ньому до початку пізньовисоцького періоду (НаВ3), про що свідчить одне з калатальць такого типу на могильнику в Лукавці (Крушельницька, 2007, с.521, рис.1, 1).

Пізній період розвитку (періоди НаВ3-НаС2).

Підсумовуючи особливості речового комплексу Висоцької культури, відзначимо, що, на відміну від раннього й середнього періоду її розвитку, матеріали

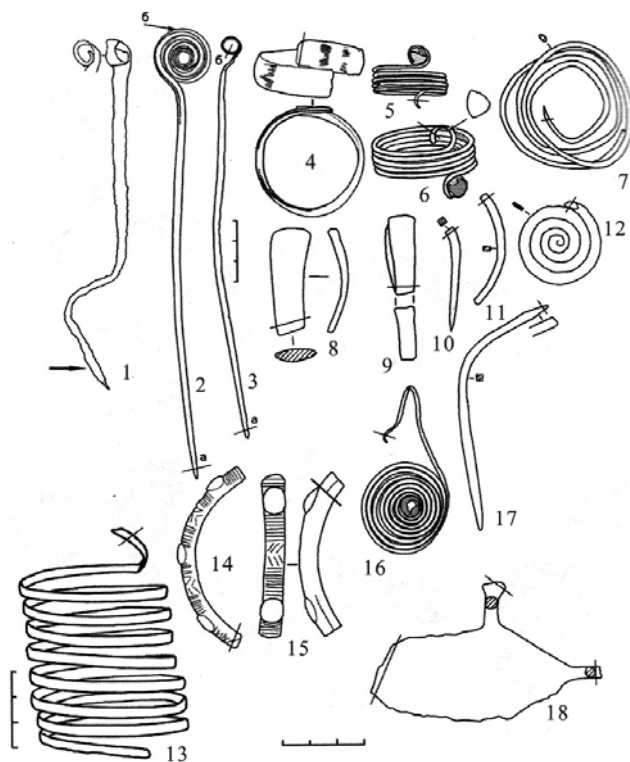

Рис.90. Досліджені вироби Висоцької культури з позначеними місцями вирізаних проб (за Т.Гошко, 2011): 1 – Мильне, пох. № 1, ан. 171; 2-6, 15-17 – Петриківський могильник, ан. 206-212; 7-13, 16 – Петриків, ан. 86-91. (1 – з розкопок В.Ільчишина; 2-14 – з розкопок М.Бандрівського; 15-18 – за: М.Бандрівський, О.Ситник, 1997).

пізнього періоду є значно багатші й різноманітніші. Це дало підстави виділити в пізньому періоді розвитку Висоцької культури три етапи: перший – співставляємо з НаВЗ, другий – з НаС1 та третій – з НаС2 (абсолютні дати вказаних періодів, за М. Траксіл, 2004).

Матеріали I етапу пізньовисоцького періоду. Перший етап пізньовисоцького періоду за часом співпадає з існуванням V ступеня скарбів Карпатського басейну (за Хр.Пеа, 1998). До розглядуваного першого етапу відносимо могильник з 15 скриньовими похованнями в Лукавці на Брідщині, який нещодавно опубліковано (Крушельницька, 2002, с.520 - 534), нижній горизонт поховань на Золочівському могильнику, а також поодинокі поховання на некрополях у Чехах/Луговому та Висоцьку, наприклад, пох. №78 з розкопок Т. Сулімирського та пох. № 4 з розкопок В. Канівця. За своїм характером розглядуваний етап має, до певної міри, перехідний характер, оскільки в ньому (на початках) все ще продовжують тривати загальновисоцькі, випрацювані ще в попередніх етапах, традиції, які проявили себе в поховальному обряді, керамічному виробництві, зрештою, в налагоджених міжкультурних торгово-обмінних зв'язках. Однак, саме з періоду НаВЗ все відчутнішими стають й інновації зі сходу з ареалу культур Українського Лісостепу,

Гордіївка-I (1500 – 1300 рр. до н.е.)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Ni	Co	Al
>1	■	■	■							
0,1		■					■	■	■	
0,01		■					■	■	■	
0,001				■					■	
0,0001				■						

Гордіївка-III (1200 – 1100 рр. до н.е.)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Ni	Co	Al
>1	■	■	■							
0,1		■					■	■	■	
0,01		■					■	■	■	
0,001				■					■	
0,0001				■						

Гордіївка-II (1300 – 1200 рр. до н.е.)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Ni	Co	Al
>1	■	■	■							
0,1		■					■	■	■	
0,01		■					■	■	■	
0,001				■					■	
0,0001				■						

Гордіївка-IV (1100 – 1000 рр. до н.е.)

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Ni	Co	Al
>1	■	■	■							
0,1		■					■	■	■	
0,01		■					■	■	■	
0,001				■					■	
0,0001				■						

Ноа

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Ni	Co	Al
>1	■	■	■							
0,1		■					■	■	■	
0,01		■					■	■	■	
0,001				■					■	
0,0001				■						

Висоцька

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Ni	Co	Al
>1	■	■	■							
0,1		■					■	■	■	
0,01		■					■	■	■	
0,001				■					■	
0,0001				■						

Тшинецько-комарівська КІС

%	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Ni	Co	Al
>1	■	■	■							
0,1		■					■	■	■	
0,01		■					■	■	■	
0,001				■					■	
0,0001				■						

Умовні позначення

- >1% - цілі
- 0,1 - десяти доли %
- 0,001 - соті доли %
- 0,0001 - тисячні доли %

Частота, з якою присутній хімічний елемент

- Переважна більшість
- ▨ Мало
- ▤ Рідко

Рис. 91. Кореляційні графіки хімічних груп у метали Висоцької та інших культур (за Т.Гошко, 2011).

про які свого часу писала Л. Крушельницька (1976, 1985, 1993, 1998 та ін.) і які чи не найбільше відобразилися на декоруванні посуду та появі нових його форм.

Кераміка. Серед інновацій, які проявилися в кераміці цього часу, можна виокремити наступні: 1 – з’являються старанно виготовлені великі миски із плавно загнутим до середини краєм (Лукавець, пох. №5, пох. №9); 2 – серед керамічного інвентарю, призначеного для поховальних обрядів та інших ритуально-магічних дійств (?), з’являються «миски» конічної форми з кількома отворами в денці (подальша назва – конічні посудини з отворами у денці). Більшість із таких конічних посудин у той час є тонкостінні, старанно зроблені й заглажені (Лукавець, пох. №2, пох. №5, пох. №9; Жуличі, пох. №1);⁸⁶ 3 – з’являються округлободі амфороподібні горщики й біконічні горщики типу Жуличі з наліпним карбованим джгутом на бочках і проколами під краєм; 4 - у висоцькі поховання почали вкладати мініатюрні посудинки, які, мабуть, імітували справжні й були їхніми «замінниками»; 5 - краї тюльпаноподібних горщиків починають прикрашати карбами та проколами, а на

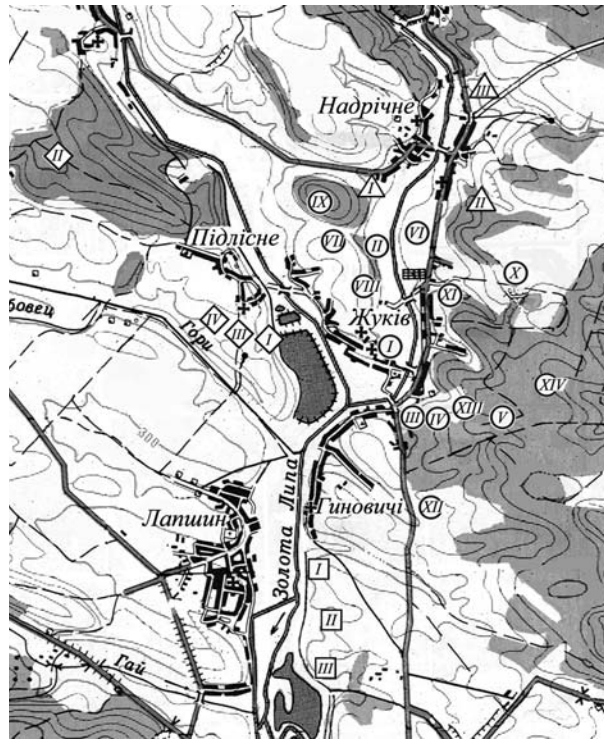

Рис. 92. с.Жуків Бережанського району Тернопільської області. Ситуаційний план розміщення могильника середнього періоду розвитку Висоцької культури (за М.Біликом, 2006).

⁸⁶ Посудини, які прийнято називати «мисками» з одним або кількома отворами у денці, насправді можуть виявитися однією з частин ритуальної кількох складової посудини, яку могли використовувати під час захоронення небіжчика (убезпечуючи перехід його душі до іншого стану -?), а тому, такі речі мали інше, аніж звичайні миски, призначення. Називаючи ці конічні посудини з отворами у денці й надалі «мисками» ми, тим самим, завуальовано накидаємо їм побутове призначення. Через згадані отвори у денці могли вливати (в отвір іншої посудини-?) в якості жертвопринесення якусь рідину (воду, кров, молоко, вино, мід, тощо). Найчастіше зустрічаються конічні посудини з одним або 6-7 отворами у денці. Рідкісними є з 4 або 5 отворами і зовсім невідомі посудини з двома або трьома отворами у денці. Окремі з посудин розглядуваного типу, як наприклад, з Ясенова, мають під вінцями наскрізні проколи. Можливо, контекст, в якому використовували конічні посудини з отворами у денці мав якийсь зв'язок з ідеєю керносів та керносоподібних посудин (див.нижче) або ж з ідеєю, втіленим виразником якої виступали окремі типи керамічних калаталець, які на одному з торців мають по кілька наскрізних отворів (Чехи/Лугове).

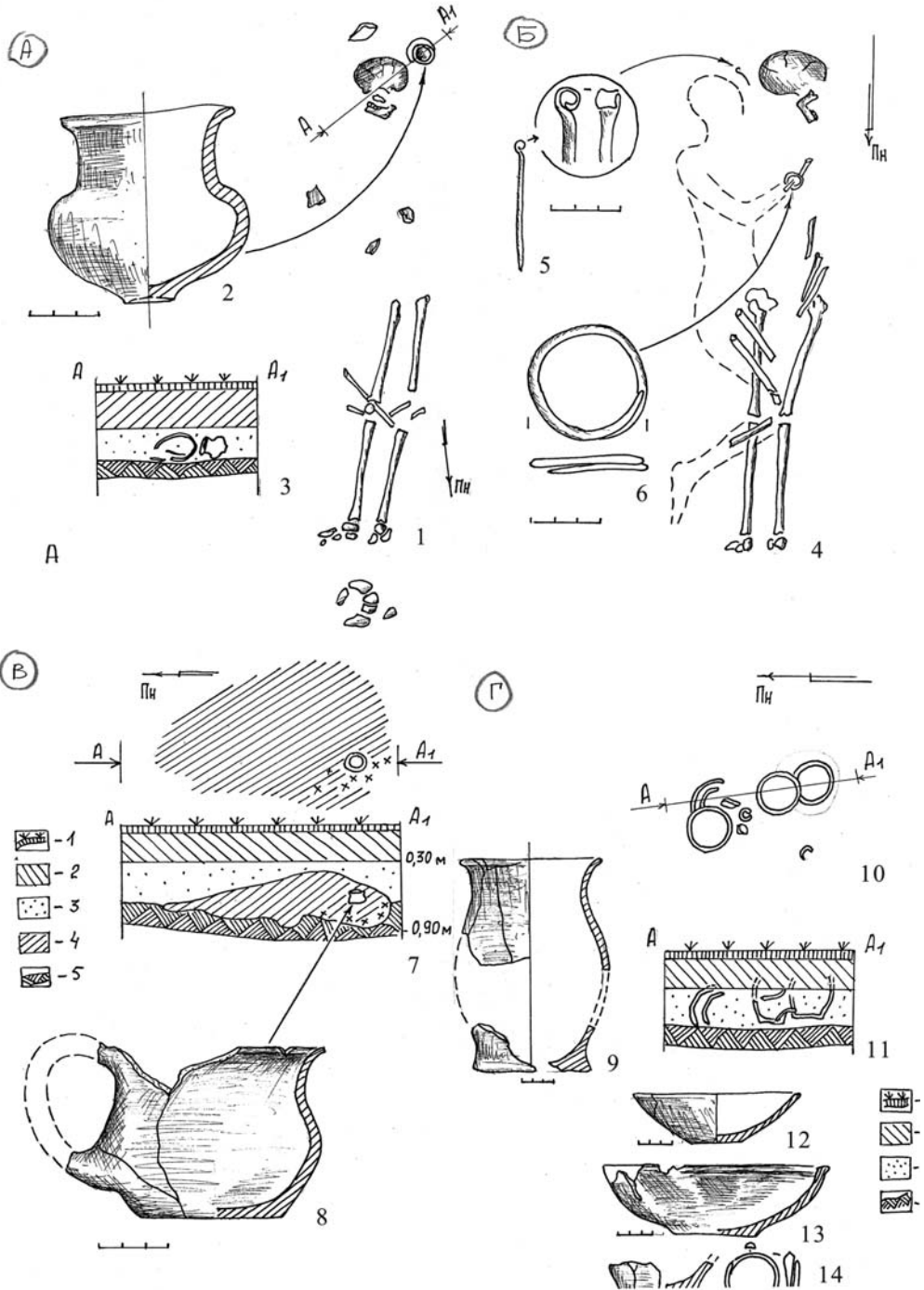

Рис. 93. с.Жуків Бережанського району Тернопільської області. Схематичні плани та стратиграфічні перерізи умов залягання інгумаційних та кремаційних поховань (розкопки автора 2006 р.).

шийці – з декоративною метою – вміщують парні наліпи або ж карбовані відтиском пальця пружки (рис. 93, 3,6); 6 - з'являються опуклобокi корчаги з високим горлом і з чотирма симетрично розташованими на плічках гудзками, як, наприклад, із могильника в Чехах/Луговому та з пох. №53-В з Висоцька з розкопок 1929 року; 7 - серед керамічного інвентарю на могильниках з'являються коритоподібні посудинки (типу ванночок), окремі з яких мають відтягнуті вушка на вінцях (пох. №91 із Золочева; екземпляр зі Смільна).

Прикраси і предмети особистої гігієни. Перший етап пізньовисоцького періоду за часом співпадає з існуванням V ступеня скарбів Карпатського басейну (за Хр.Пеа, 1998). Хронологічним індикатором розглядуваного першого етапу є бронзова фібула з пох. №91 Золочева з розкопок Л. Крушельницької і І. Свешнікова, близькі аналогії до якої дослідниця вбачає на пам'ятках Подолі і Брно-Обжани на пам'ятках періоду НаВ3 (Podborsky, 1969, Abb. 13, 1; 14, 1-2; Крушельницька, 1985, с.77). Фібули, схожі за схемою до золочівської з пох. №91, відомі на пам'ятках ступеня Руше/Ruse II, яку датують 950/800 рр. до нар.Хр. (Pare, 1998, s. 345, Abb. 25, 33). Єдиною у своєму роді, на території Висоцької культури, є бронзова бритва з Лошнева біля Теревовлі на Тернопільщині, яка має довжину 9,5 см (Гребеняк, 1925, табл. I, 7). Лошнівський екземпляр належить до бритв типу Гернбаумгартен, які впродовж періоду НаВ3 побутували в Північно-Східній Угорщині та Нижній Австрії, звідки через Моравську браму поширились до Сілезії. Поодинокі екземпляри бритв цього типу відомі також у Боснії, Баварії та Швейцарії, наприклад, у Валліс (Jockenhovel, 1971, taf. 30 (402), taf. 82, s. 211-212).

Матеріали II етапу пізньовисоцького періоду. Свого роду «розмивання» цілісності основних ознак Висоцької культури наступило вже наприкінці НаВ1 – на початку НаВ3, і цей момент, як видається, можемо простежити, наприклад, на появі на Тернопільському плато таких пам'яток, як Старий Збараж I, матеріали з якого вже в перших публікаціях охарактеризовано як висоцько-чорноліський симбіоз (Бандрівський, 1994, с.16; 1994-а, 55-63, рис. 17-25, с. 97-112), а також на прикладі дослідженого Л. Крушельницькою могильника Лукавець на Брідщині, на якому всі 15 поховань належать до скриньового типу (цист) є опущені в ями і найближчі аналогії до конструкції яких знаходимо, власне, на суміжному Середньому Придністров'ї (Бандрівський, 1994-а, с. 32-40, рис. 9а-е, с. 41, табл.; Крушельницька, 2002, с. 520-534). Про суттєві зміни в поховальній обрядовості на висоцькій території з початком НаС1 свідчить і нещодавно відкритий львівськими дослідниками могильник в с. Лукаші на Брідщині (Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с. 22-31, с. 86-105, рис. 50-66), на якому для інгумаційних поховань вже викопували доволі глибокі могильні ями (чого ніколи не було на висоцьких ґрунтових могильниках), і більше того – на лукашівському могильнику, зафіксовано могили з інгумаційним захороненням під склепінням та у невеликому підбої, що аж ніяк не може бути потрактоване як місцева ознака (рис. 123-125). Зрештою, про певні й суттєві зміни в поховальній обрядовості, а можливо, і в інших сферах тогочасного життя висоцької спільноти, які - по нарастаючій - розпочалися з початку НаС1 (за сьогоднішніми уявленнями - приблиз-

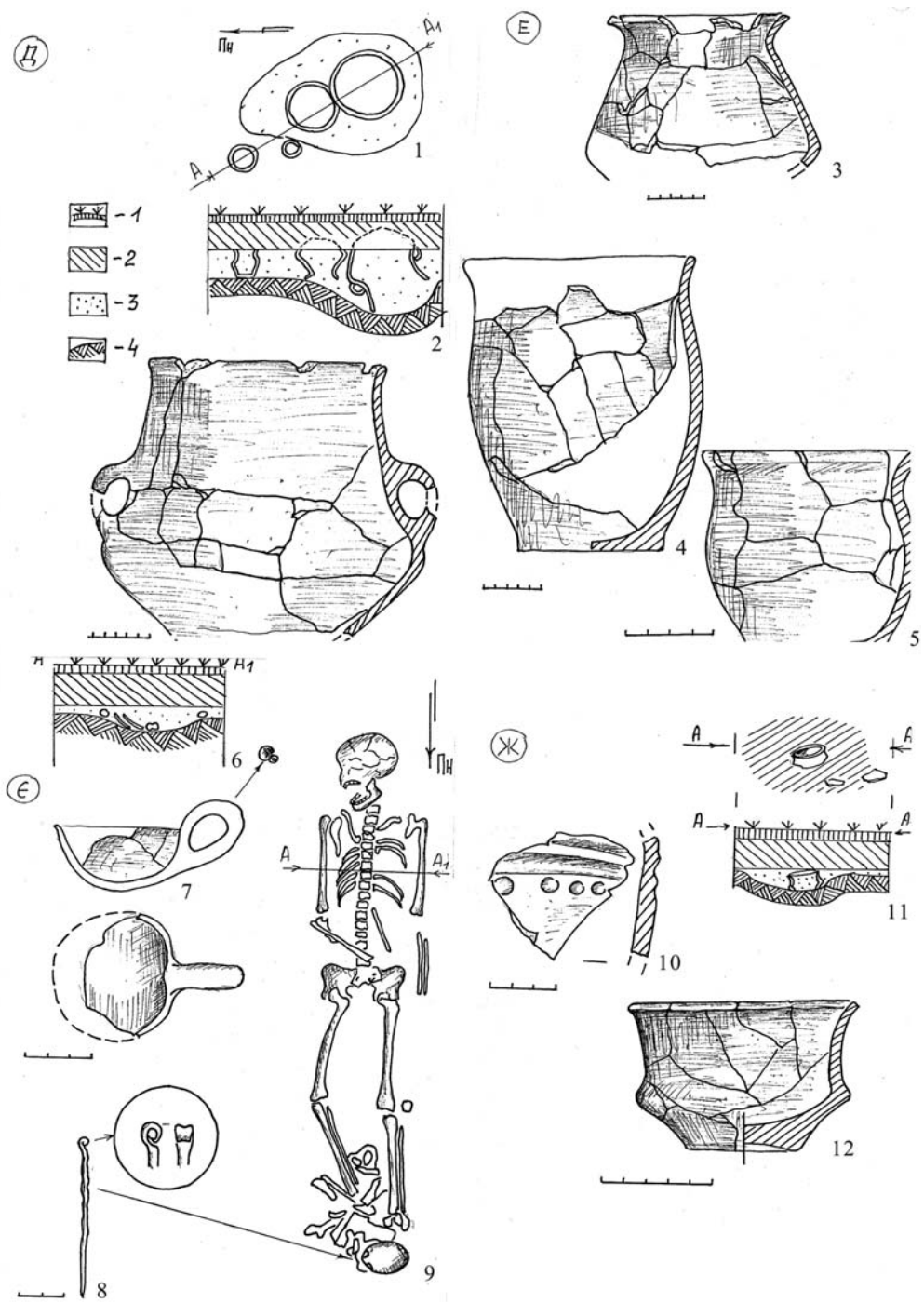

Рис. 94. с.Жуків Березанського району Тернопільської області. Схематичні плани та стратиграфічні перерізи умов залягання інгумаційних та кремаційних поховань (розкопки автора 2006 р.).

но з останньої чверті IX ст. до нар. Хр. – за Хр. Пеа, 1998), свідчать два висоцькі кургани біля Красне на Львівщині (рис. 120-121), один із яких, досліджений І. Бриком, перекривав дев'ять могил з інгумаційними захороненнями, але вже – у ґрунтових ямах, які в чомусь схожі до вищезгаданих лукашівських і які вміщали типовий для пізньовисоцького періоду, інвентар (Bryk, 1934, s. 89 - 96, гус. 5, 6; tabl.XVI, (a,b), tabl. XVII (a,b).⁸⁷

К е р а м і к а. Новими формами посуду у Висоцькій культурі, які з'являються в ній щойно на II етапі пізнього періоду її розвитку, є біконічні опуклобокі корчаги та горщики, прикрашені на бочках наліпним карбованим джгутом та з проколами під вінцями, які названі В. Канівцем типом Жуличі (відомі такі посудини також у Вікнинах Великих на Збаражчині) та їх варіант - гостроріберні біконічні гладкостінні корчаги з проколами під вінцями, які знаємо з пох. №3 на могильнику в Лукашах на Блідщині (Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с. 102-103, рис. 63,1; рис. 64). Замість конічних мископодібних посудин з отворами у денці, які знаємо з попереднього етапу (могильник у Лукавці), в період НаС1 з'являються мініатюрні «мисочки» з отворами в денці, які здебільшого знаходять поруч таких же мініатюрних «горщиків», з якими, як припускаємо, вони творили одне ціле – двоскладову (?) посудинку, яку використовували під час поховально-поминальних обрядів. З'являються лише з початку періоду НаС1 і великі опуклобокі корчаги, як наприклад, з пох.№ 53-А з Висоцька з розкопок 1929 року, які мають високе горло, розхилені вінця, чотири симетрично розміщені на плічках гудзи та витиснуті зсередини під краєм вінець псевдопроколи, які назовні утворюють «перлинки» (Sulimirski, 1931, tabl. XXIII, 11; tabl. XXIX, 11).

2. Проблема генезису носіїв Висоцької культури.

Питання зародження й становлення є, мабуть, одними з найважчих при дослідженні чи не кожної археологічної культури. А у випадку із висоцькою, це питання не лише складне, але й дуже відповідальне, оскільки в цьому намагаються привідкрити ті механізми, які невдовзі призвели до появи на історичній арені Стародавньої Європи цього неповторного, під кожним оглядом, явища, яке ми ось уже друге століття називаємо Висоцькою культурою.

Без пізнання підґрунтя Висоцької культури уявити собі, бодай приблизно, її розвиток практично неможливо. З'ясування обставин, у т.ч. етнокультурного середовища, яке передувало утворенню найраніших висоцьких комплексів, може допомогти виявити певні тенденції в розвитку місцевих спільнот, які, знаходячись на тих самих територіях, але – в різному часі, були поставлені у схожі умови. Скажімо, щодо вибору шляхів контактування з іншими спільнотами (оскільки, торгово-вимінні маршрути вже здавна були проторені в найбільш зручних для цього місцях), або ж були залежні, в основному, від тої ж місцевої сировинної бази (кремінь, камінь, сіль, метал та ін.), яку поповнювали за рахунок тісних взаємин з оточуючим світом.

⁸⁷ Причому, ці могили в кургані з Красне не могли бути ні підзахороненням, ні впускними похованнями у вже існуючий насип, про що свідчить скрупульозно занотований І.Бриком стратиграфічний переріз розглядуваного кургану (рис. 120).

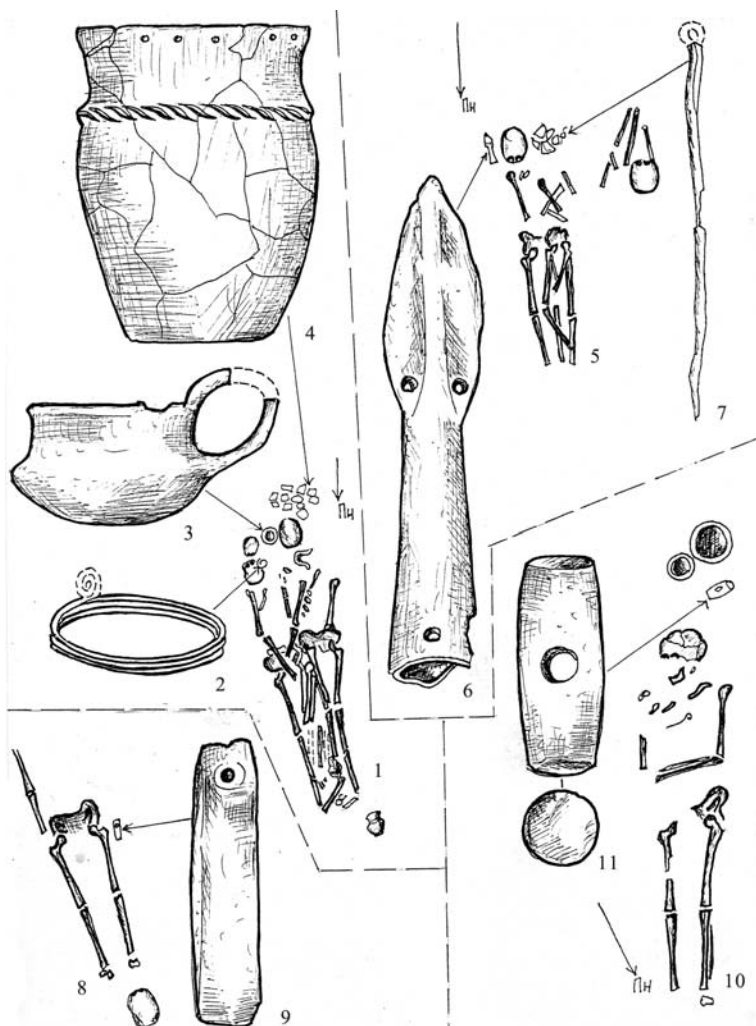

Рис. 95. Поховання пізнього періоду розвитку Висоцької культури: А – з пох. № 4 з Висоцька (розкопки В.Канівця, 1951 р.); Б – з пох. № 77 з Висоцька (розкопки В.Канівця, 1951); В – з пох. № 128 з Висоцька (розкопки Т.Сулімівського 1929 р.); Г – з пох. № 27 на могильнику в Золочеві (за: Бандрівський М., Крушельницька Л., 1998).

Уже здавна дослідники відзначали цікавий факт, що на заході Українського Лісостепу, в основному між витокami Дністра, Сяну, Західного Бугу, Горині й Збруча, наприкінці середнього – на початку пізнього періоду епохи бронзи відбулася низка подій, які призвели до утворення тут напрочуд яскравих пам'яток, які не можна було віднести ні до пам'яток Комарівської, ні Тшцінецької культури. Так само низка ознак не давала можливості відносити пам'ятки цього регіону до культури Ноа, пам'ятки якої з XVI ст. до нар. Хр. з'явилися на тих самих землях Покуття й придністровських районів Західного Поділля, які в попередній період займали носії Комарівської культури.

Існує, щонайменше, два погляди на походження Висоцької культури. За першим, Висоцька культура виникла в середовищі племен Комарівської культури (Канівець, 1953, с.44), за другим – і Висоцька, і Комарівська культури розвивались на різних територіях (Swiesznikow, 1967, s.6). Висловлюючи сумніви щодо комарівського підґрунтя Висоцької культури, С. С. Березанська вважає, що обидві ці культури не лише розвивалися на різних територіях, але й на якомусь етапі були синхронними (Березанская, 1985, с.436).⁸⁸

Свого часу, полемізуючи з В. Канівцем, З. Буковський наголошував на тому, що поки що не виявлено пам'яток, які можна було б трактувати перехідними від тшчинецько-комарівської до Висоцької культури (Bukowski, 1966, s. 93-94). Не знайдено таких синкретичних («пізньокомарівсько-ранньовисоцьких») комплексів і донині. Іншими словами, припущення про «переростання» Комарівської культури у Висоцьку не підтверджене архелогічним матеріалом. Не підтверджується також підтримана свого часу автором гіпотеза про виникнення Висоцької культури на базі пізньокомарівських ноанізованих пам'яток (Бандрівський, 1994, с. 144-145; 1998, с.193-247; 2002, с. 95, рис. 44). Більше того, зростаюча кількість досліджених пам'яток Висоцької культури свідчить про окремішне й відносно раннє її походження, що частково співпадає з часом появи ранніх пам'яток Білогрудівської культури на Східному Поділлі.

Міркування стосовно визначення етнокультурної підоснови, на якій виникли пам'ятки Висоцької культури можемо підсумувати таким чином. Оскільки основна територія Висоцької культури співпадає, в основному, з межами поширення раніших за часом пам'яток прото- і ранньоунетицького/почапського типу, то, в такому разі, ймовірно в утворенні ранніх висоцьких комплексів була участь постпочапського та спорідненого з ним населення. До останнього часу ми вважали, що цей процес був можливим за умови присутності бабинського (кол. багатоваликового) компоненту⁸⁹ (Бандрівський, 1997, с. 138-142) та великої ймовірності проникнення на майбутню висоцьку

⁸⁸ Оскільки, пам'ятки культури Ноа, які на Покутті і прилеглих теренах приходять на зміну Комарівській культурі, датуються сьогодні XVI-XIII ст. до нар. Хр. (див. нижче) то, очевидно, що найпізніші пам'ятки Комарівської культури не могли існувати довше кінця третьої чверті II тис. до нар. Хр.

⁸⁹ Поселення і поодинокі поховання носіїв Бабинської культури у її місцевому – остап'євському варіанті, відкриті на території майбутньої Висоцької культури – на Північному Поділлі та Розточчі (Остап'є, Лагодів, Звенигород, Паликорове) а також на прилеглий з півночі території Малого Полісся і Волинської височини (Кутянка, Жорнів, Переведів, Зозів, Святязів та ін.). Картографування цих пам'яток дало підстави для припущення, що носії Бабинської культури, прийшовши на майбутню висоцьку територію, ймовірно, із Східного Поділля (Південного Побожжя), не змогли просунути у південному напрямку – тобто до Придністровського Поділля і Покуття – основного ареалу поширення перед- і ранньокомарівських пам'яток, а, просуваючись верхів'ями річок Серету, Стрипи, Золотої і Гнилої Лип, - вийшли до Гологорів і Вороняків (Лагодів). Другий, як вважаємо, основний напрямок їх просування був скерований вздовж верхньої течії Горині на Волинську височину та прилегли землі Північного Поділля, де в той час функціонували потужні металообробні центри, які використовували місцеві мідненосні породи (Рындина, 1980, с. 33 - 34). З тутешнього металу виковували скроневи кільця верболистної форми, дротяні перстені з продовгастими спіральними щитками «протоунетицького» типу, ухвати для волосся та ін.(Бандрівський, 2005, с. 135-173; 2007, с. 193-205).

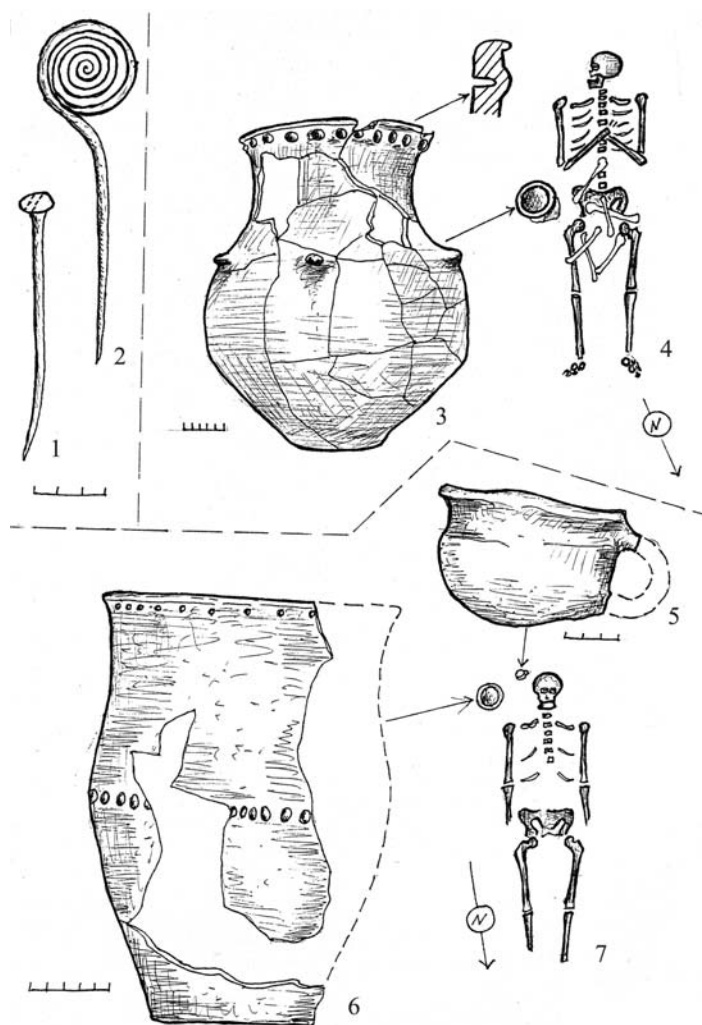

Рис. 96. Матеріали з інгумаційних поховань Висоцької культури: 1,2 – пох. № 28 з Чех/Лугового (розкопки І.Шараневича); 3-4 – з пох. № 53-а на могильнику у Висоцьку (розкопки Т.Сулімірського 1929 р.); 6,7 – з пох. № 78 Висоцька (розкопки Т.Сулімірського 1929 р.).

територію окремих общин із чесько-моравського регіону⁹⁰. Сьогодні, з появою нових археологічних джерел та переосмисленням вже відомих пам'яток, стало можливим виділяти в генезисі майбутньої Висоцької культури переважаючий і домінуючий вплив із середовища пізньомогилевих культур Центральної Європи. Першим плацдармом цього пізньомогилевого населення, після

⁹⁰ Уперше концепцію перманентного проникнення общин Унстицької культури у Східну Галичину, тобто на захід Українського Лісостепу, висловив Я. Пастернак (Пастернак, 1933, с. 63-107; Paster-nak, 1933, s. 5-11).

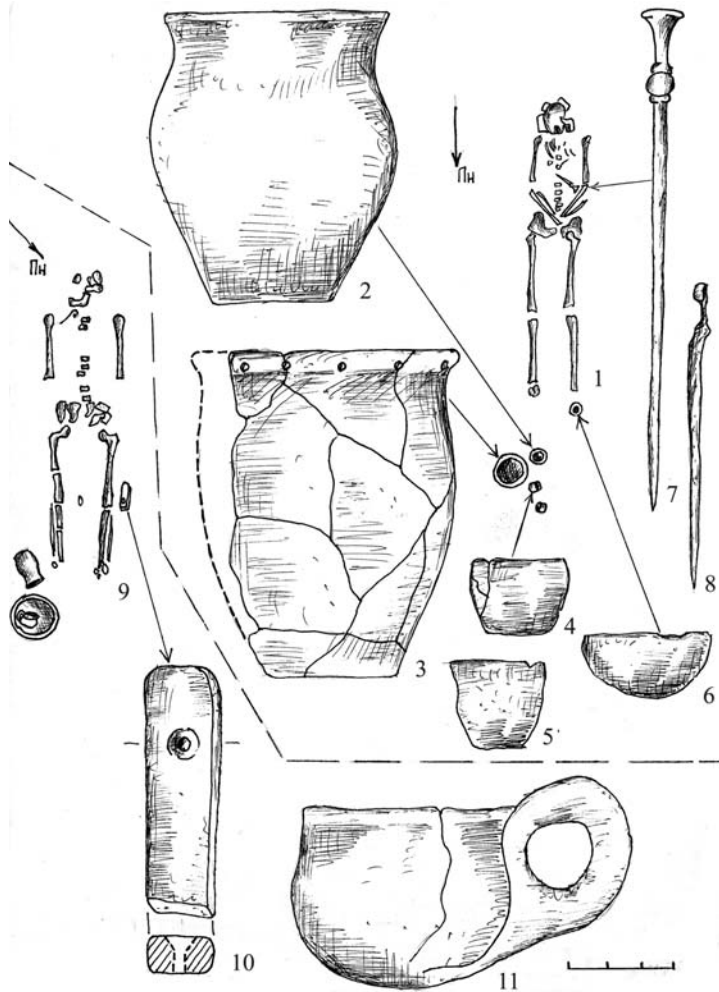

Рис. 97. Матеріали з інгумаційних поховань Висоцької культури: 1-8 – з пох. № 88 на могильнику у Висоцьку (розкопки В.Канівця 1951 р.); 9, 10, 11 – з пох. № 29 могильника в Золочеві (за М.Бандрівським, Л.Крушельницькою, 1998).

переходу через Карпати, стало Надсяння, а вже звідси новоприбулі общини – носії обряду випростаних інгумацій з південною орієнтацією - переселились у сусіднє Верхнє Придністров'я, витоки Західного Бугу, Ікви та прилеглі райони Тернопільського плато, тобто саме на ті території, які в наступні століття стали основним ареалом поширення пам'яток Висоцької культури.

Пам'ятки Надсяння в контексті етнокультурної ситуації на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи.

На сьогодні в археології пізньобронзового періоду північного та північно-східного Прикарпаття існує за давнена проблема, від вирішення якої залежать основи нашого бачення на походження Висоцької та суміжних із нею

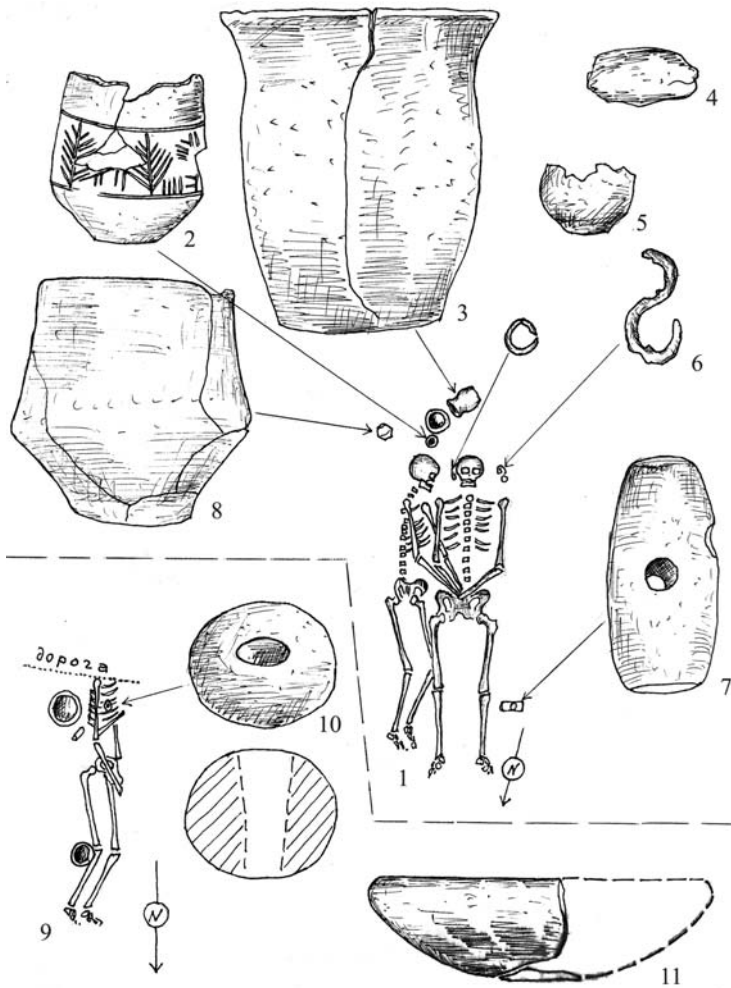

Рис. 98. Матеріали з інгумаційних поховань пізнього періоду розвитку Висоцької культури: 1-7 – з пох. № 105 могильника у Висоцьку (розкопки Т.Сулімірського 1929 р.); 9, 10, 11 – з пох. № 121-А Висоцька (за Т.Сулімірським, 1931).

культур і груп. Мова йде про з'ясування причин раптової появи в Надсянні й Нижньому Вислоку (сьогодні територія Польщі) низки пам'яток – випростаних тілопокладень здебільшого з південною орієнтацією померлих, бронзових кинджалів із прорізним руків'ям, двохухих чаш та ін., які не можна віднести ні до Тшчинецької культури, ні до центральноєвропейської культури урнових поховань у її тарнобжегському вигляді.

Досі цю проблему пробували вирішувати лише одним способом, а саме: розглядаючи окремо самі лише інгумації, більшість із яких зараховували до найранішої фази Тарнобжегської групи, або ж лише двохухі чаші чи вищезгадані бронзові надсянські кинджали з прорізним руків'ям, які наші польські колеги зазвичай пов'язують виключно із впливами культури Ноа, незважаючи, при

цьому, навіть на той здавна відомий факт, що традиційним для ноїчних спільнот було тілопокладення в скорченому положенні на боці, а кинджалів з прорізними руків'ям (і навіть віддалено подібного типу короткої клинкової зброї) не відомо не лише в культурі Ноа, але й у синхронних з нею культурах: Сабатинівській і Кослоджені (див.нижче). Усе це підказувало, що слід шукати інших шляхів розв'язання цієї проблеми.

На сьогодні в літературі утвердилося припущення про дуже раннє (кін. BrC2 - BrD) походження Тарнобжегської групи пам'яток (Chochołowski, 1989, s. 601, гус. 10; Gedl, 1994, s. 53) та про її спорідненість із випереджаючою її на цій території Тшцінецькою культурою. Можливо, на якійсь частині території Тарнобжегської групи пам'ятки, які до неї зараховують, справді могли з'явитися в такий ранній час. Однак, що стосується території Надсяння, яке безпосередньо межує з Верхнім Придністров'ям, то уважний аналіз окремих (із відомих на сьогодні) надсянських пам'яток дає підстави засумніватися в їх «тарнобжегській» приналежності.

Підстави для таких сумнівів можемо сформулювати наступним чином. По-перше, на території Надсяння відкрито понад 10 могильників і ґрунтових поховань із випростаними тілопокладеннями, які головами зорієнтовані, здебільшого, на південь (Ходачів – 9 тілопокладень; Городисько Долішне – 5 тілопокладень; Палюхи – 18 тілопокладень; Бахур-Ходорівка – 8 тілопокладень; Фурманів; Монастир; Злата та ін. - цит за: Szopek, Ormian, Trybala, 2005, s. 65-66, tab. 1). Появу такої кількості випростаних інгумаційних поховань у Надсянні та прилеглих районах наприкінці епохи бронзи М. Гедль схильний був пояснювати пережитками місцевих тшцінецьких обрядів (Gedl, 1964, s. 117 - 119), а З. Буковський - вливами культури Ноа (Bukowski, 1969, s. 409; Blajer, Szopek, Kostek, 1991, s. 289). З огляду на те, що окремі з цих тілопокладень включають кераміку ранніх типів, наприклад, канфароподібні (двовухі) чаші з гудзками на верхньому краю вушок⁹¹, поширення яких у часі є ранішим, аніж поява основного масиву тарнобжегських пам'яток, то, з огляду на чисельність таких випростаних інгумацій у Надсянні, висловлено припущення про якийсь інший механізм їх появи в цьому районі, який не був пов'язаний ні з тшцінецьким, ні з ранньотарнобжегським середовищем (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 212 - 215).

Те, що кераміка вищезгаданого типу (зокрема, двовухі чаші) не була сюди – в Надсяння імпортована, а виготовлялась безпосередньо тут, на місці, свідчить технологія її виготовлення, у т.ч. тюльпаноподібних посудин та канфароподібних чаш з пох. №1 та пох. №2 на могильнику в Городиську Долішньому в Надсянні з розкопок М. Гедля 1951 року, які дуже нагадують дві двовухі чаші з Палюх та з інших надсянських місцевостей, наприклад, із Липник (Blajer, 2001; Szopek, 2003, s. 216, гус. 1). Беручи до уваги той факт, що досі, незважаючи на багатолітні дослідження, на могильниках Висоцької культури так і не віднайшли

⁹¹ Наприклад, з інгумаційного поховання №180 з Палюх під Перемишлем із розкопок С. Левандовського 1978 року.

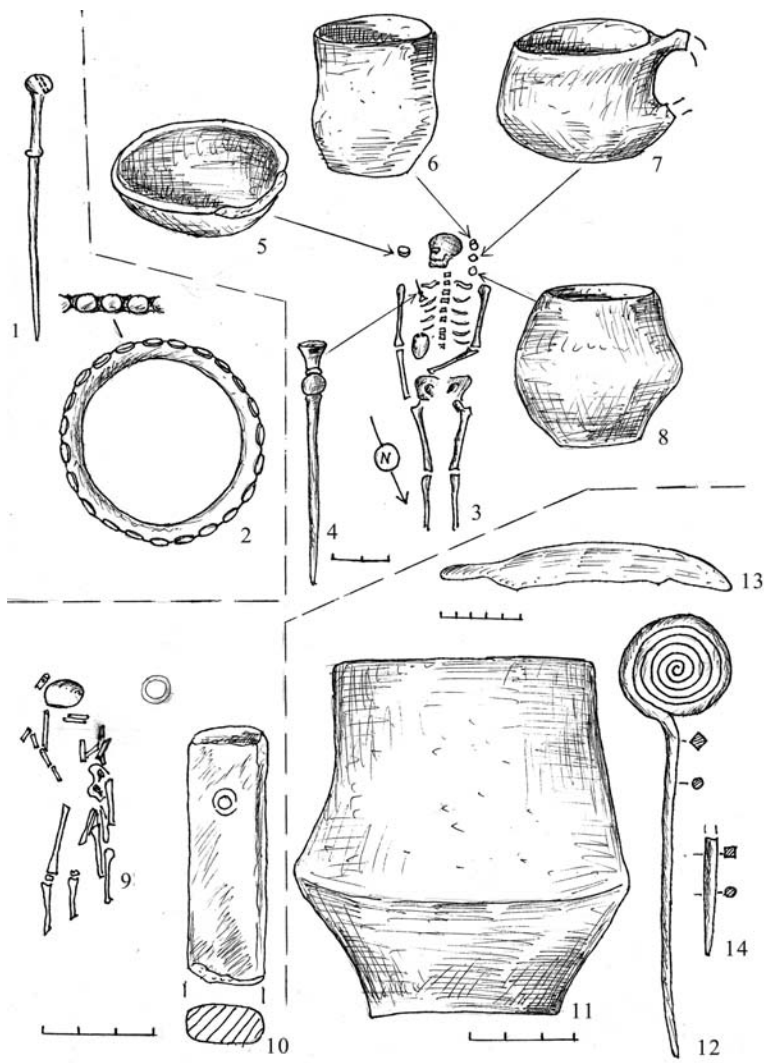

Рис. 99. Матеріали з інгумаційних поховань Висоцької культури: 1,2 – з пох. № 10 могильника в Чехах/Луговому (з розкопок І.Шараневича за нумерацією 1931 р.); 3-8 – з пох. № 47 могильника у Висоцьку (з розкопок Т.Сулімірського, 1929 р.); 9, 10 – з пох. № 83 Висоцька (з розкопок В.Канівця 1951 р.); 11-14 – з пох. № VI могильника в Чехах/Луговому (з розкопок І.Шараневича 1895-1896 рр., за нумерацією 1931 р.).

поховання, які б супроводжувалися подібними (до вищезгаданих надсянських) двохуких чаш, то можна припустити, що: **1 – поява в Надсянні значного числа тілопокладень у випростаному положенні (здебільшого з південною орієнтацією) настала раніше, ніж на території майбутньої Висоцької культури; 2 – найраніші висоцькі інгумації у випростаному положенні з південною орієнтацією генетично можуть бути пов'язані з групою могильників та одиначних тілопокладень Надсяння (які передували тут появі пам'яток Тарнобжегської групи культури урнових полів Центральної Європи), характер-**

ною ознакою яких є, як відомо, таке ж саме випростане положення померлого на спині з орієнтацією його головою до півдня, іноді з незначним відхиленням.

По-друге, у трьох місцевостях Надсяння – Рожубовцях, Перемишлі та Ярославі, у різні роки знайдено бронзові кинджали з прорізним овальним руків'ям, тип яких – як і сам вид цієї зброї – був цілком чужим і для пізньотшінецької культури, і для Тарнобжегської групи, і для урнових полів Центральної Європи в цілому (див. нижче). Нещодавня знахідка меча з руків'ям аналогічного типу зі «скарбу» в Завадці в Сколівських Бескидах поблизу Верецького перевалу (Східні Карпати), що включав кельти старшого семигородського типу (Кобаль, 1993, с.123, рис. 68, 1, с. 124-125), свідчить, що мілітарні традиції новоприбулого в Надсяння населення були дещо іншими, аніж у носіїв навколишніх археологічних культур та дещо пізніших за часом центральноєвропейських урнових полів (Тарнобжегська група).

Виходячи з вищенаведеного, зробимо припущення, що в Надсяння, приблизно в період BrC2 переселилася група общин із Верхнього Придністров'я, яка принесла з собою властиву для її культури традицію виготовлення двохуких чаш та специфічний поховальний обряд, який практикувався на корінній території розселення цих общин (Звенигород біля Львова, пох. №2 та пох. №6 з розкопок І. Свешнікова 1953-1955 років; курган Іване-II та ін.). Пам'ятки цього типу розглядаємо як найбільш західний вияв білогрудівсько-сабатинівського блоку культур, який на території Верхнього Придністров'я й територіально прилеглому Надсянню представлений звенигородською групою пам'яток.⁹² Однак невдовзі, не пізніше початку або першої половини періоду BrD (що відповідає, приблизно, першій половині III періоду епохи бронзи за Монтеліусом, тобто XIV - перша пол. XIII ст. до нар. Хр. згідно з теперішніми уявленнями), у Надсяння просунулася група общин із чесько-моравського регіону, який був зайнятий у той час могилевими культурами (hugelgraberfelder).⁹³ Характерною рисою

⁹² На території Надсяння, мабуть, найкращим презентантом звенигородської групи є поховання №1 та №2 з Городиська Долішнього під Перемишлем (Gedl, 1960, s. 86-88). Так, в пох.№1, яке було зафіксоване з глибини 0,3 м у вигляді темної плями розміром 0,8-0,9 м, знайдено обпалені кістки людського скелета, які були покладані на долівці ями в анатомічному порядку: зі східної сторони лежали кістки черепа й зуби, а в західному – кістки ніг (за С. Чопеком – «кістки довгі» - Czopek, 1996, s. 130). Біля померлого знаходився горщик тюльпаноподібної форми та двохука чаша цеглястого кольору, прикрашена на бочках вертикальними жолобками і двома симетрично розташованими гудзками. Тілоспалення відбувалось на стороні, а кераміка – двохука чаша й тюльпаноподібний горщик, виявились не перепаленими. Найближчу аналогію до цього обряду знаходимо в кургані Іване-II з розкопок І. К. Свешнікова, де в пох.№1 обпалені кістки жінки також були покладані в анатомічному порядку, і тільки вже після цього часткового тілоспалення на ці кістки були одягнуті бронзові прикраси (Бандрівський, 2006, с. 80, с.87), а також в пох. №96 з Висоцька з розкопок В. Канівця 1951 року (Бандрівський, 2002, с. 149, табл. V). В пох.№ 2 Городиська Долішнього на дні овальної в плані ями розміром 0,85 x 0,60 м знаходилися перепалені кістки й уламки щонайменше 5 посудин: мініатюрної двохукої чаші висотою 7,5 см і діаметром вінець 10 см, бочки якої прикрашені вертикальними жолобками; ще однієї такої ж за формою двохукої чаші та фрагменту посудини (кубка-?), який прикрашений скісними жолобками й гудзком. Решта – мало характерні уламки кераміки, ув т.ч. повторно перепалені (Czopek, 1996, s. 130).

⁹³ Припущення про те, що ці пізні общини могилевого кола культур Подунав'я могли бути витіснені

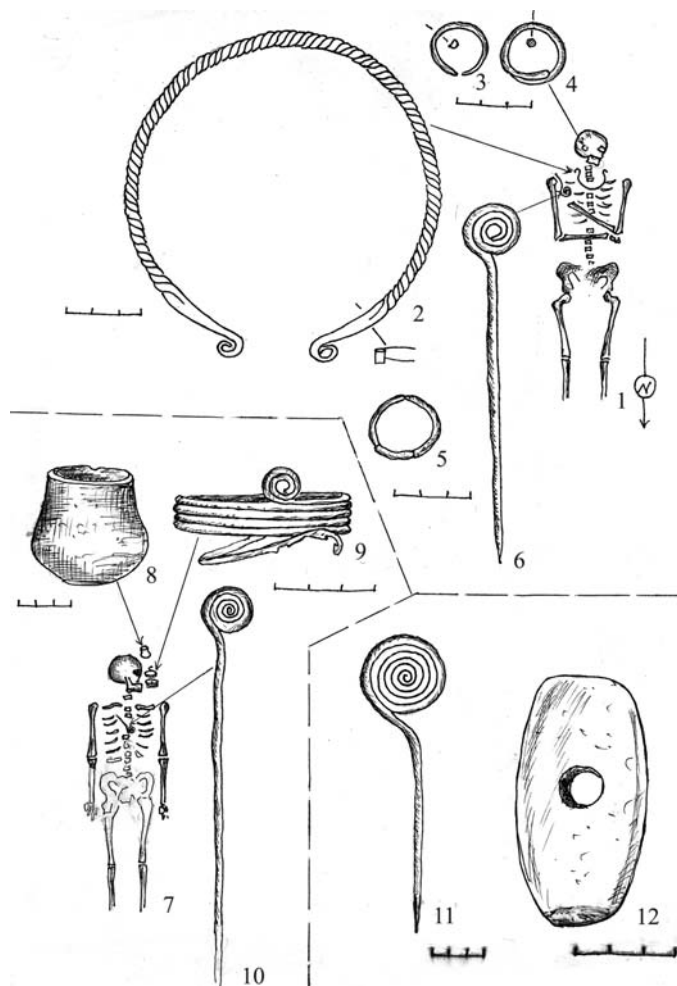

Рис. 100. Матеріали з інгумаційних поховань Висоцької культури. 1-6 – з пох. № 4 могильника у Висоцьку (розкопки Т.Сулімірського 1929 р.); 7-9 – з пох. № 99 Висоцька (розкопки Т.Сулімірського 1929 р.); 10-12 – з пох. № 35 на могильнику в Чехах/Луго-вому (розкопки І.Шараневича, за нумерацією 1931 р.).

могилевих культур є, як відомо, обряд випростаних інгумацій. Новоприбуле з-за Карпат населення принесло з собою в Надсяння невідомий тут до того поховальний звичай випростаних тілопокладень на спині й здебільшого з південною орієнтацією померлих. Частково витіснивши або асимілювавши місцеве надсянське населення, представлене на той час пам'ятками I-ої фази розвитку звенигородської групи (типу пох.№1 та пох.№2 Городиська Долішнього), новоприбуле населення швидко перейняло й гончарні традиції автохтонного субстрату. Про це можуть свідчити матеріали інгумаційного

на північ – на Передкарпаття (Надсяння й Верхнє Придністров'я) носіями культур урнових полів поховань, які в той час саме з'явилися на історичній арені Центральної Європи – можливе, однак потребує розлогої аргументації.

захоронення №180 із Палюх із розкопок С. Левандовського 1978 року, яке є презентантом вже II-ої фази звенигородської групи, коли прийшло населення вже витворило з місцевим автохтонним субстратом єдину культуру. Саме в цьому захороненні з Палюх, у якому знаходилися дві двовухі канфароподібні посудини (одна з яких орнаментована вже в стилі, притаманному для прото- і ранньовисоцьких пам'яток), які можна трактувати як ранню ознаку⁹⁴. Натомість, випростане тілопокладення з південною орієнтацією з цього ж пох. №180 із Палюх по відношенню до знайдених при ньому двовухих посудин цього типу, може сприйматися як пізня ознака. Цікаво також, що, по-перше, на двох двовухих чашах з пох. №180 із Палюх на верхньому згині вушок наліплені округлі в плані опертя для великого пальця. За формою й розміром ці опертя на вушках обох палюхських двовухих посудин дуже схожі з опертями для долоні, які знаємо на руків'ях усіх трьох надсянських кинджалів. Чи не відобразився в цих опертях – на двох різних типах речей: посуді і зброї – образотворчий стиль того часу, виражений у лаконічній, уніфікованій і, разом з тим, раціонально-практичній формі. По-друге, орнаментация вушок (!) і бочків двовухої чаші з пох. №180 Палюх у вигляді смуги з паралельних ліній і взаємонахилених груп рисочок віддалено нагадує декор на руків'ї й гарді кинджалу з Перемишля, а ширше – на багатьох металевих виробах не лише того часу, але й на окремих речах дещо пізнішої Висоцької культури.

Мілітарний елемент у культурі прийшлого в Надсяння населення. Мабуть, події, до яких могло призвести вторгнення з-за Карпат у Надсяння іншого етнічного населення, спровокували тут низку військових конфліктів з автохтонними мешканцями, пам'ятки яких, як вже була мова вище, було виділено в I фазу звенигородської групи. Про зростання в цей період у Надсянні певної агресії може свідчити доволі раптова поява в цьому районі, причому – на відносно невеликій площі, трьох кинджалів, а в територіально прилеглих Бескидах – також ще й одного меча зі схожою в усіх овальною й прорізною конструкцією руків'я. Такої концентрації клинкової зброї, виготовленої у відносно короткий проміжок часу (причому – різними майстернями), даний

⁹⁴ Двовухі канфароподібні чаші (іноді з наліпними гудзами на верхньому краю вушок), які є характерними презентантами звенигородської групи пам'яток на заході Українського Лісостепу (Верхнє Придністров'я, Надсяння та прилеглі райони південної Волині й Західного Поділля), відомі в цих районах ще з раннього періоду епохи бронзи (на Тернопільському плато це курган III в Остап'є, в ґрунтовому похованні в Попівцях на Придністровському Поділлі). Однак численніше схожі за формою двовухі чаші виступають у похованнях Комарівської культури, а найбільше цих двовухих канфароподібних посудин в тутешніх районах віднайдено в пам'ятках початку пізнього періоду епохи бронзи (пох. №1 в кургані II Дорогощі, Дубно-Сурмичі, Майдан - Липно, Кустівці, зрештою, зольник у Жукові біля Бережан і поселення в Залісках поблизу Жидачева на Верхньому Придністров'ї (Бандрівський, 2006, с. 86). Отож, двовухі чаші маємо підстави вважати за місцеву форму посуду, яка з'явилася на заході Українського Лісостепу ще в ранній період епохи бронзи під впливом середньодунайських і південнокарпатських культур. Тому натужні спроби окремих сьогоденішніх дослідників пов'язати появу двовухих посудин у Надсянні, Верхньому Придністров'ї, південній Волині та суміжних теренах «впливами культури Ноа» протирічать археологічним реаліям і, скоріше, нагадують данину історіографічній традиції (у даній проблематиці), аніж незаангажоване опрацювання матеріалу.

Рис. 101. Матеріали з могильника у Висоцьку з фондів Археологічного музею у Варшаві (за Т.Венгжинович, 2001).

регіон не знав ні в попередні періоди епохи бронзи, ні за наступної доби раннього заліза. З огляду на те, що носії I фази звенигородської групи пам'яток могли представляти собою ту ж культуру, вищі представники якої були поховані в кургані Іване-II, то звідси логічно припустити, що в збройному протистоянні з новоприбулим з-за Карпат «пізньомогилевим» населенням, автохтонні військові підрозділи заходу Українського Лісостепу могли використовувати в Надсянні бронзові клинки на зразок пізніх варіантів кинджалу з кургану-II Іване або ж клинки типу бронзового кинджалу зі Шлипче (Czorek, 1996, s.115, рис. 63; Бандрівський, 2006, с. 75, рис. 2, 3).

Разом із тим, три вищезгадані бронзових кинджали – з Перемишля, Рожубовець і Ярослава, які окремі дослідники трактують як «імпорт із середовища культури Ноа» (Czorek, 1996, s.114; Czorek, 2003, s. 143), звичайно,

не є імпортами ні з ареалу культури Ноа, ні з територій поширення могилевих культур, оскільки ні в цих, ні в інших культурах того часу, кинджали даного типу взагалі не відомі (тим більше, для тишцінецького середовища сам тип цієї клинкової зброї є абсолютно чужим). Скоріш за все, усі три надсянські кинджали, а також меч із Завадки були виготовлені в місцевих (можливо, надсянських-?) бронзообробних центрах. Про центральноєвропейське виготовлення згаданих кинджалів із Надсяння свідчить орнамент на екземплярах із Перемишля і Ярослава, який включає елементи оздоблення, що притаманні періодам BгC-D, про що свого часу писала Л. Крушельницька (пор.: Крушельницька, 1985, с. 36-37). Привнесеним і новим у Надсянні був сам тип короткого кинджалу, а особливо – прорізна й овальна форма його руків'я. У територіально найближчому сусідстві із Надсянням у цілком аналогічний спосіб сформоване руків'я вищезгаданого меча зі скарбу із Завадки поблизу Верецького перевалу у Сколівських Бескидах, до складу якого входило також три кельти: два перших належать до старшого семигородського типу, який, за класифікацією Е. Черниха, належать до КТР К-38, і третій кельт – східнокарпатського типу, який першовідкривач відносить до BrD (Кобаль, 1993, с. 122-129, рис. 68, 1-1а (меч), 2-3,5 (кельти); Kopal, 2000, s. 33, taf. 50,1; taf. 109A).

Єдиним районом у Центральній Європі, де в середній-пізній період епохи бронзи продукували колuche-ріжучі знаряддя з таким прорізним і овальним руків'ям, були бронзообробні майстерні могилевого кола культур верхнього Подунав'я. Наприклад, бронзовий кинджал з прорізним овальним руків'ям знайдено в пох. № 42 на могильнику Могилевої культури в Milinov (Cujanova-Jilkova, 1970, № 55, С, 13), а по одному бронзовому серпу, які теж мали прорізні руків'я, виявлено на могильнику цієї ж культури в Nova Hut та з пох. №1 в Камук-Tesnice (Cujanova-Jilkova, 1970, №9, С, 14; № 37, 5).⁹⁵ І цей перелік аналогій до прорізних руків'їв до надсянських кинджалів і меча з Завадки, можна продовжити. В. Клочко, здається, один із перших з'ясував, що сама наявність прорізу на руків'ях клинкової зброї ще не є «сосновомазинською» ознакою. Дослідник наполягає на тому, що в Карпатському регіоні, починаючи з періоду BгA1 існувала своя традиція виготовлення прорізних металевих руків'їв на різних знаряддях – ножах, бритвах, іноді – на кинджалах і мечах. Цей технологічний прийом (прорізи зміцнювали виріб) на схід Європи, згідно з В. Клочко, потрапляє разом із сейминською металургійною традицією (з чим не погоджується більшість дослідників) і надалі там розвивається самостійно; найчастіше його використовували металурги Зауралля. Не всі, відомі на сьогодні кинджали/мечі з прорізним руків'ям зі Східної Європи та Карпатського басейну, є «сосновомазинськими» і скоріш за все їх слід вважати місцевими автентичними виробами, які до «зв'язків зі сходом» ніякого відношення не мають (Клочко, 2006, с. 273-274, с. 297, рис. 112, 8 - 9, 11). Вважаємо, що після наведених порівнянь вищезгадані кинджали з Надсяння і меч із Завадки вже не можна більше вважати за вироби, які

⁹⁵ Пізніше, у ранньому періоді урнових полів Центральної Європи бронзові кинджали з прорізним (у т.ч. овальним) руків'ям продуковано у внутрікарпатській дузі, про що свідчать знахідки із Sarvag та з Kacs в Угорщині (Kemenczei, 1991, SE, 9; Furmanek, 1998, s. 261-266, s. 264, Abb. 2, 1-2).

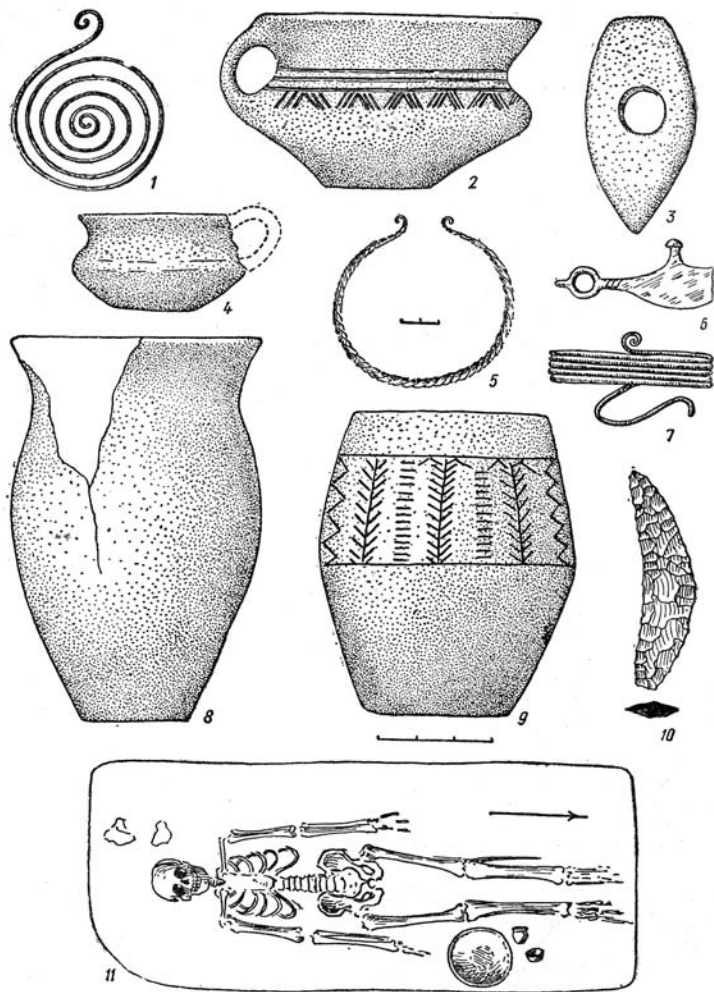

Рис. 102. Матеріали з поховань на могильнику Висоцької культури в Гончарівці (колишнє с.Белзець) біля Золочева на Львівщині з розкопок В.Канівця 1950-1951 рр. (за С.Березанською, 1982).

виготовлені під впливом форм зброї із кресонояцького металургійного осередку, як це вважалось донедавна (Крушельницька, 1985, с. 36-37; Кобаль, 1993, с. 122-129 та ін.).

Відомі на сьогодні факти свідчать про те, що вищезгадані надсянські кинджали могли бути вироблені приблизно в районах їх віднайдення. І майстрами, які їх виготовили були, скоріш за все, безпосередні вихідці із середовища могилевих культур або ж ливарники, які підтримували тісні зв'язки зі своїми одноплемінниками по тамтій бік Карпат. У будь-якому разі появу в сянько-верхньодністровському регіоні майже в одному часі вищезгаданих предметів озброєння та випростаних тілопокладень переважно з південною орієнтацією

- слід розглядати в нерозривному зв'язку як наслідок прибуття у вищевказані райони іншого етнічного населення, культура якого була генетично пов'язана з могильним колом культур Центральної Європи.

Процес зародження Висоцької культури: ймовірний сценарій подій.

Отже, прийшло з-за Карпат у Надсяння населення, яке швидко або само асимілювалося в місцевому середовищі (звенигородська група пам'яток – див. вище), або ж само його асимілювало, витворило на цих теренах цілком самобутню матеріальну культуру і своєрідний обряд поховання небіжчиків, яких вже не укладали скорчено на боці і не спалювали, а клали на спину у випростаному положенні головою найчастіше до півдня (і, як свідчить планіграфія цих поховань та факт відсутності могильних ям, принаймні деякі з них могли перекривати курганними насипами. Сліди таких насипів над найранішими інгумаціями стратиграфічно засвідчені також на могильнику в Петрикові). І, власне, значна частина цього населення з Надсяння приблизно в середині III періоду епохи бронзи за Монтелюсом (поч. НаА за П. Райнеке), що загалом відповідає середині – другій половині XIII ст. до нар. Хр., могла рушити у східному напрямку – перейти в північну частину територіально суміжного Верхнього Придністров'я і розселитись біля витоків Західного Бугу, Серету, Ікви, тобто зайняти центральну частину великого європейського водорозподілу з дуже зручним для сухопутних комунікацій рельєфом, через який проходили основні торгово-вимінні (торговельні) шляхи між тогочасними культурами Центральної і Східної Європи. Саме ця територія на головному тутешньому вододілі, яка в наступні століття стала основним ареалом

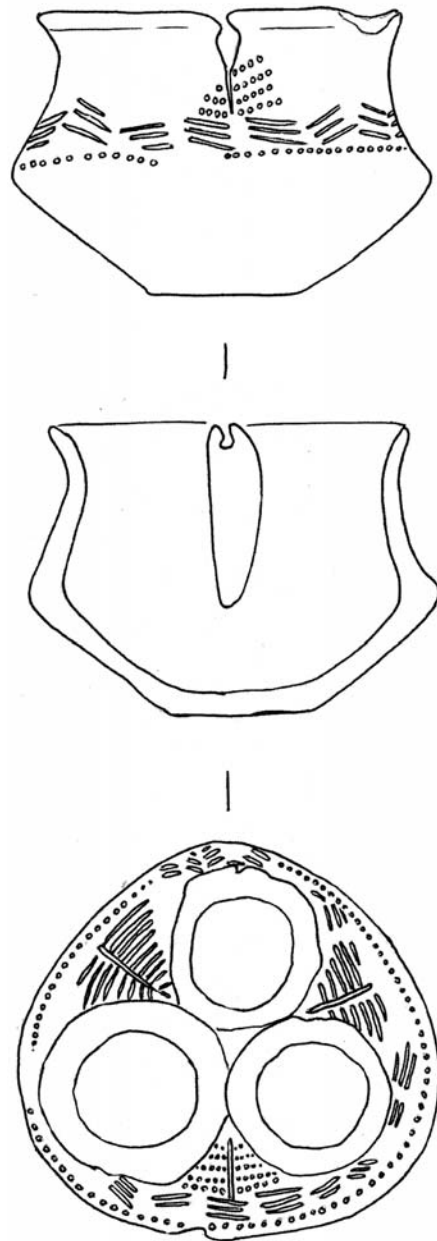

Рис. 103. Керносоподібна орнаментована посудинка з могильника Висоцької культури в Ясеніві біля Бродів на Львівщині (з розкопок К.Гадачека 1904 р.).

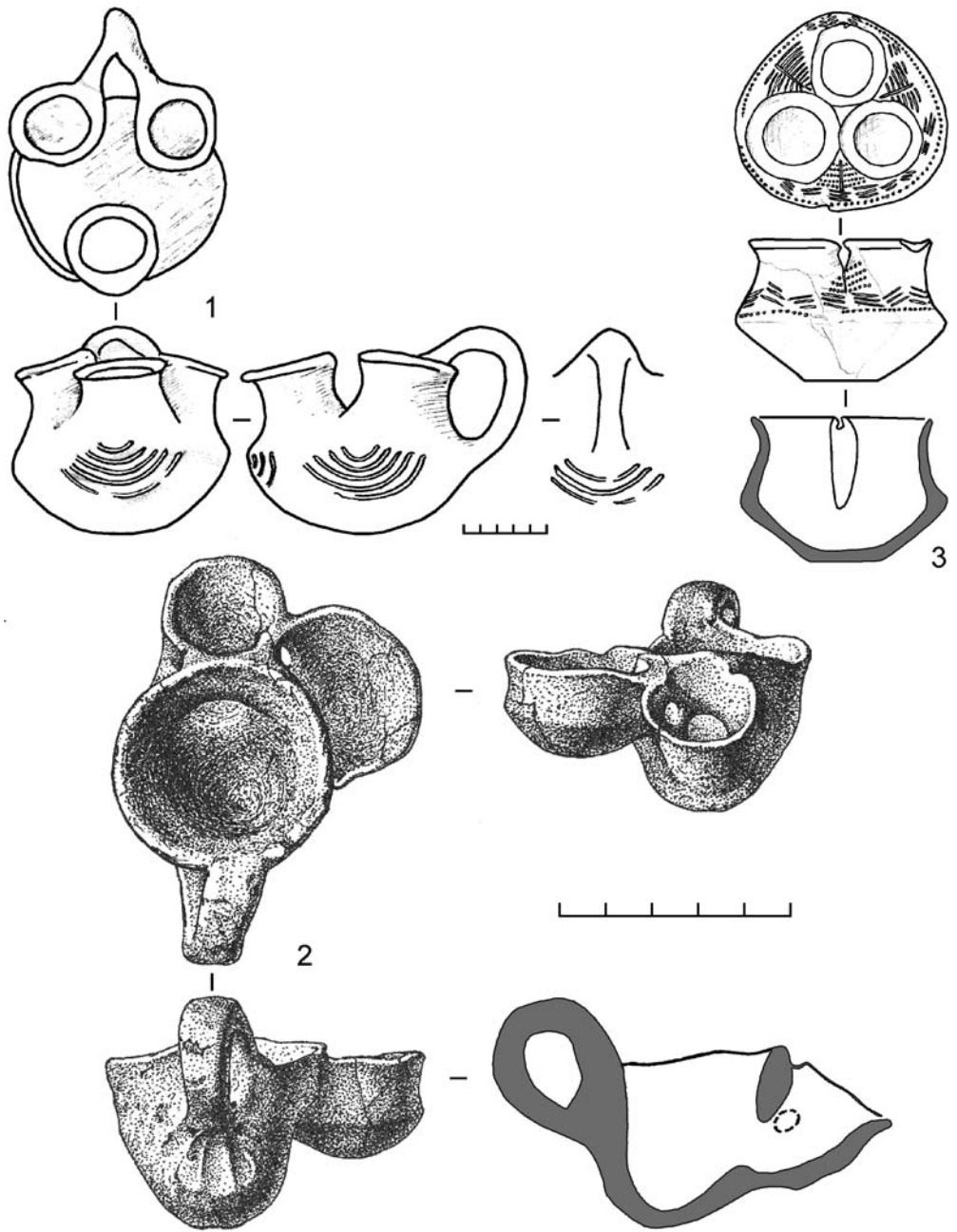

Рис. 104. Керносподібні посудинки: 1 – з Андрушівки на Східному Поділлі (за: Воронцов, 1990; Шевченко, 2004); 2 – з поселення в Сокілець біля Дунаєвць на Центральному Поділлі; 3 – з могильника в Ясенові біля Бродів на Львівщині (фонди ЛІМ).

розселення носіїв Висоцької культури й була кінцевим пунктом на маршруті тривалого й колосального, за своїми масштабами, переселення общин із пізньомогилевими традиціями. Власне, тут – на крайньому сході свого просування, новоприбуле населення, змішавшись із місцевими мешканцями і ставши повноправними носіями протовисоцьких традицій, упродовж наступних століть – ніби в «законсервованому» вигляді – культивувало все той же архаїчний поховальний обряд випростаних інгумацій, який до того практикували їх пращури на своїй матірній території – у чесько-моравському регіоні ще в середовищі могилевих культур. Натомість, та частина носіїв звенигородської групи пам'яток в Надсянні, яка залишилась на місці, не пізніше другої половини НаА2⁹⁶ (а, можливо, й дещо раніше) зазнала натиску з боку урнових полів Центральної Європи, окремі общини з яких проникли на напівобезлюділе Надсяння й витворило разом із залишками носіїв випростаних інгумацій новий культурний симбіоз, який ми нині називаємо Тарнобжегською групою. Власне, через це спільне і для раннього Тарнобжегу, і для ранньої Висоцької культури підложжя – пам'ятки 2 фази звенигородської групи⁹⁷, між ними обома велика схожість у речовому інвентарі найбільш ранніх їх фаз розвитку.

Коли ми кажемо, що це прийшло із Надсяння на майбутню висоцьку територію населення застало тут общини з сильними білогрудівсько-сабатинівськими традиціями, то це не означає, що, крім останнього, у вказаних районах у верхів'ях Західного Бугу, Дністра, Ікви та Серету, не могло проживати й інше (за генезисом, культурою й зовнішніми зв'язками) населення. Мова йде про ймовірність існування на території майбутньої Висоцької культури (напередодні її утворення) певного анклаву общин – спадкоємців пізньоунетицьких і ранньомогилевих традицій. Іншими словами, допускаємо, що переселенці з Надсяння не випадково обрали для кінцевого маршруту свого переселення саме територію майбутньої Висоцької культури. Саме тут на той час могло проживати населення, предки якого кількома століттями раніше мігрували з середовища Унетицької культури з того ж чесько-моравського регіону на сьогодішню Східну Галичину, про що писав свого часу Я. Пастернак (Пастернак, 1933, с. 63-107; Pasternak, 1933, s. 5-11; Пастернак, 1961) і ймовірність якого підтверджена археологічними дослідженнями останніх років (Бандрівський, 1991, с.15-44; Пелешишин, 1997, с.76). Свідченням деякої окремішності цього населення, яке можемо вважати за спадкоємців пізньоунетицьких традицій (або сильно унетизованого місцевого населення, нащадки якого продовжували проживати в цьому районі і в ранньомогилевий час), яке не було остаточно асимільовано домінуючою довкола культурою автохтонного західнолісостепового населення,

⁹⁶ Пор. із припущенням С. Чопека про доволі пізній час появи Тарнобжегської групи (у порівнянні, скажімо, з датуванням найраніших тарнобжегських пам'яток Я. Хохоровським чи М. Гедлем).

⁹⁷ Не плутати з дещо ранішніми пам'ятками I фази розвитку звенигородської групи, які у Верхньому Придністров'ї й прилеглому Надсянні були презентантами східних традицій. Натомість, пам'ятки II фази звенигородської групи представляють собою вже результат змішання з нею носіїв прийшлої в Надсяння нащадків Могилевої культури (горизонт трьох надсянських кинджалів і скарбу із Завадки періоду BrD).

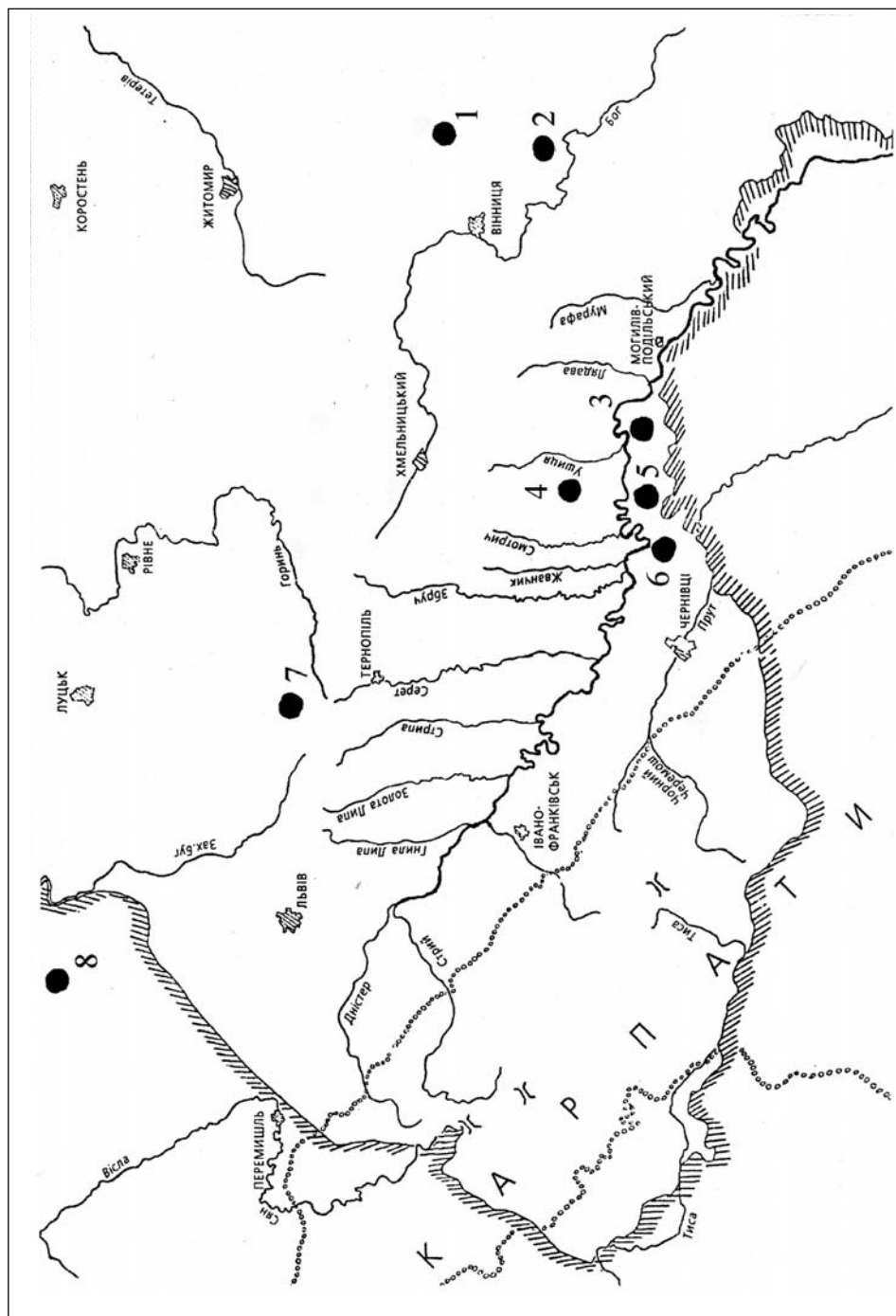

Рис. 105. Місця виявлення керносподібних посудин на заході Українського Лісостепу: 1 – Андрушівка; 2 – Немирів; 3 – Непоротів; 4 – Сокилець; 5 – Дністрівка; 6 – Комарів; 7 – Ясенів; 8 – Жуків.

є те, що на його території, на якій невдовзі з'явилися пам'ятки Висоцької культури, віднайдено або імпорти із середовища ранньомогилевих культур, або ж їх місцеве наслідування. Наприклад: 1-бронзові кинджал та рукозахисний браслет із Кам'янки-Бузької біля Львова, які мають найближчі аналогії в ранньомогилевих комплексах Центральної Європи; 2-глибока одновуха ваза з інгумаційного пох.№23 зі Звенигорода (з розкопок І. К. Свешнікова), яка має короткі вінця, а на бочках прикрашена пучками вертикальних вглиблених ліній, що дозволяє співставляти її зі схожими посудинами могилевих культур (Сujanova-Jilkova, 1970, № 79, С5; № 75, С, 9; № 65, D11; № 63, В-8) та ін.

З появою на території майбутньої Висоцької культури вихідців із Надсяння, які принесли на наші терени поховальний обряд випростаних інгумацій із південною орієнтацією, припинив своє існування місцевий - західний вияв культур Українського правобережжя⁹⁸, який до того часу охоплював значну частину заходу Українського Лісостепу: Передкарпаття, Розточчя, Південну Волинь та прилеглі райони Поділля. З цього часу замість скорчених тілопокладень з'являються найраніші інгумаційні захоронення у випростаному положенні і, здебільшого, з південною орієнтацією небіжчиків (Петриків, пох. №52), які започатковують уже протовисоцьку фазу розвитку розглядуваної культури. Саме з цього моменту і можемо, як видається, впенено говорити про появу найраніших типово висоцьких комплексів. Цікаво, що у двох найбільш ранніх фазах розвитку Висоцької культури трапляються не лише бронзові наконечники стріл архаїчного – черешкового типу з жальцями (Гончарівка, Петриків, пох. №56, Вороців), але й бронзові мечі теж досить ранніх центральноєвропейських типів (екземпляри з Дичкова й Карабчисьва), ніби продовжуючи вже на нових теренах у значній мірі мілітаризований і традиційний для цих общин спосіб ведення життя.

Запропоноване вище відтворення ймовірного перебігу подій, які могли вплинути на досить раптову появу на заході Українського Лісостепу пам'яток Висоцької культури, дає відповідь на здавна докучливе питання про причини надзвичайної схожості найраніших висоцьких комплексів – з одного боку, і пам'яток, які віднесені окремими зарубіжними дослідниками до найранішої Тарнобжегської групи – з другого (рис. 86; 87). Отож, можемо зрозуміти те здивування, яке виникло в наших польських колег після публікації 2002 року частини матеріалів Петриківського могильника. Тоді автор писав, що причини появи інгумаційних захоронень у Висоцькій культурі й Тарнобжегській групі слід розглядати в нерозривному зв'язку (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.210-211; Бандрівський, 2002, с. 196-197), про що до того не говорилося. Навпаки,

⁹⁸ Основними рисами матеріальної культури цього населення на заході України були: вищезгадані двовухі чаші, тюльпано- і банкоподібні горщики, у т.ч.з наліпними або відтягнутими гладкими джгутами на плічках або під вінцями (зольник у Жукові), бронзові шпильки (?) з чотирма протуберанцями вгорі стержня (Глиняни, Лише), кельти на зразок екземпляру з Дідилова біля Львова, які належать до старшого семигородського типу, а також інші місцеві відміни кельтів того часу, бронзові клепані казани на трапцєподібній пустотілій ніжці (Антоніни, Поділля), бронзові кинджали (Іване-ІІ, Шлипче) та ін.

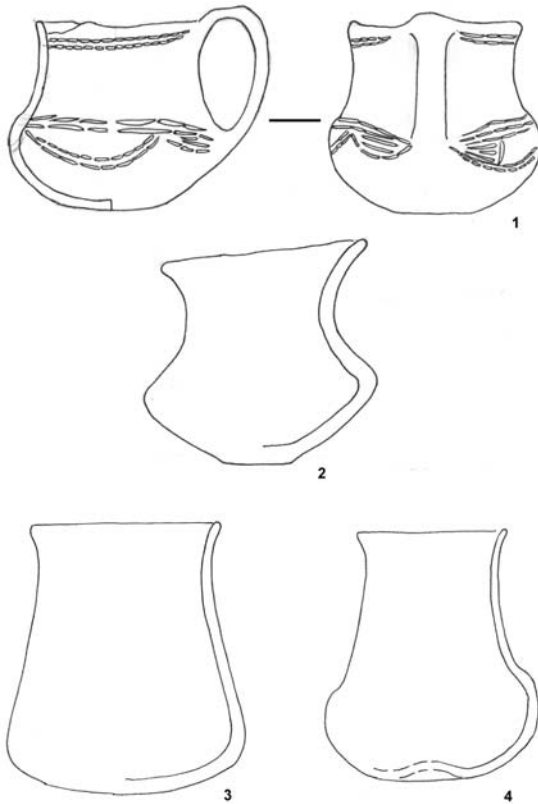

Рис.106. Черпачок (1) та кубки (2-4) з могильника Висоцької культури в Чехах/Луговому з розкопок І.Шараневича (з фондів археології ЛІМ).

пох. №1 та пох. №2; Палюхи, пох. №180) і подібними двохукими посудинами зі Звенигорода біля Львова (пох. №2 та пох. №6), про особливу форму яких у свій час писала відома українська дослідниця (Крушельницька, 1985, с. 22-24, рис. 6, 1 - 2, 4). Досі не став предметом спеціального дослідження й поховальний обряд прийшлого, на наш погляд, надсянського населення, яке практикувало невідомий тут до того звичай укладання небіжчиків у випростаному положенні на спину головою до півдня. Особливо не наголошується й на асиміляції якоїсь частини цього населення⁹⁹ прийшлими носіями центральноєвропейських культур урнових поховань, з появою яких у Надсянні, власне, й слід розпочинати, на наш погляд, відлік найбільш раннього етапу розвитку Тарнобжегської групи.

В останній час з'явилися праці, у яких межі поширення Висоцької культури, як видається, невмотивовано розширені. До Висоцької культури наші зарубіжні колеги зараховують іноді пам'ятки, які при ближчому ознайомленні нічого спіль-

завжди наголошувалось на тому, що пам'ятки Тарнобжегу, зокрема – з Надсяння, мусять бути давнішими за найбільш ранні висоцькі пам'ятки (Czopek, 1996, s. 49). Тому приємно, що здобуті в Петрикові матеріали дали підстави нашим польським колегам звернутись до цієї теми ще раз, пишучи, що «...вже побіжний перегляд представленого там (на могильнику в Петрикові-М.Б.) інвентарю приводить до висновку про його велику подібність щодо спорядження інгумаційних поховань тарнобжегської лужицької культури. Є це тим більш дивне – продовжують дослідники, що Петриків знаходиться від надсянського скупчення могильників на відстані близько 200 км» (Czopek, Ormian, Trybala, 2005, s. 68). Однак, констатація цього факту так і не змусила колег простежити глибше витoki цього феномену. Наприклад, вони й надалі ніби не зауважують схожості між двохукими чашами з Надсяння (Городисько Долішне,

⁹⁹ яке залишилось у Надсянні після виселення звідси основної маси споріднених із ними общин, які рушили у східному напрямку й розселилися на території майбутньої Висоцької культури.

ного з нею не мають (Hozer, 2005, s. 223, гус. 1). Значною мірою це відбувається через «розмитість» ознак, які до Висоцької культури кожен дослідник вибудовує по-своєму. Вважаємо, що для визначення приналежності тієї чи іншої пам'ятки до Висоцької культури, має бути отримана позитивна відповідь принаймі на чотири, з нижчеподаних, ознак:

Перша ознака – наявність інгумаційних захоронень у випростаному положенні з південною (іноді – з незначним відхиленням) орієнтацією померлих, що притаманне для раннього періоду розвитку Висоцької культури, і південною та південно-західною орієнтаціями небіжчиків (і, так само, з можливим незначним відхиленням відносно горизонту) для пізнього періоду розвитку цієї культури¹⁰⁰. Стабільною рисою майже усіх ранньовисоцьких інгумацій є відсутність у місцях їх захоронень могильних ям: померлих укладали майже на рівні тогочасної поверхні іноді – лише легко поглибивши в межах контурів тіла – вибрану ділянку поверхні.¹⁰¹

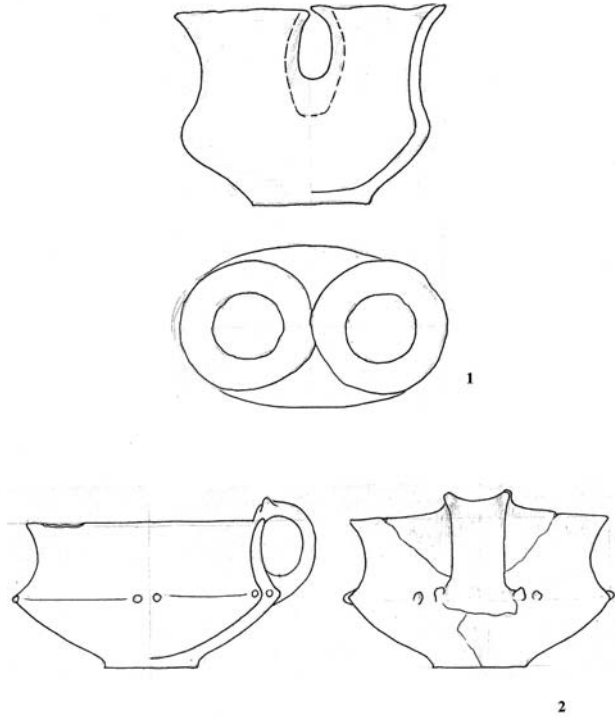

Рис. 107. Двогорла посудинка з могильника в Ясенові (1) та широкотілий черпак з могильника в Чехах/Луговому (з фондів археології ЛІМ).

¹⁰⁰ Тілопокладень із такими ознаками немає в територіально суміжних культурах: Білогрудівській і Голіградській.

¹⁰¹ Плитке залягання висоцьких інгумацій (найчастіше на межі верхнього й нижнього шарів сучасного чорнозему) дає підстави для припущення про можливе їх перекриття невеликим курганним насипом. Якби ж висоцькі тілопокладання залишали на поверхні лише ледь присипаними, так, як це іноді фіксують етнографічні паралелі в інших районах, то тоді людські останки мали б бути не лише потривожені, а взагалі – розтягнені звірами. Тому вважаємо, що носії Висоцької культури захоронювали своїх небіжчиків у плитких заглибленнях (не ямах!) з релігійно-ритуальних міркувань, наприклад, за умови існування в той час табу на свого роду «занечистення» нижчих пластів землі людськими останками. Можливо, саме з подібними віруваннями пов'язане було й повторне вторгнення до інгумаційного гробу, що ми часто спостерігаємо саме у Висоцькій культурі (Бандрівський, 2002). Можливо, що земляний насип споруджували вже після такого повторного втручання до могили, яке могли здійснювати родичі або близькі померлого (про що свідчить інвентар, який часто залишали на місці, у т.ч. бронзові прикраси й цілі посудини). Тоді логічно припустити, що ще перед остаточним захороненням, останки небіжчика могли перебувати у якійсь спеціально споруд-

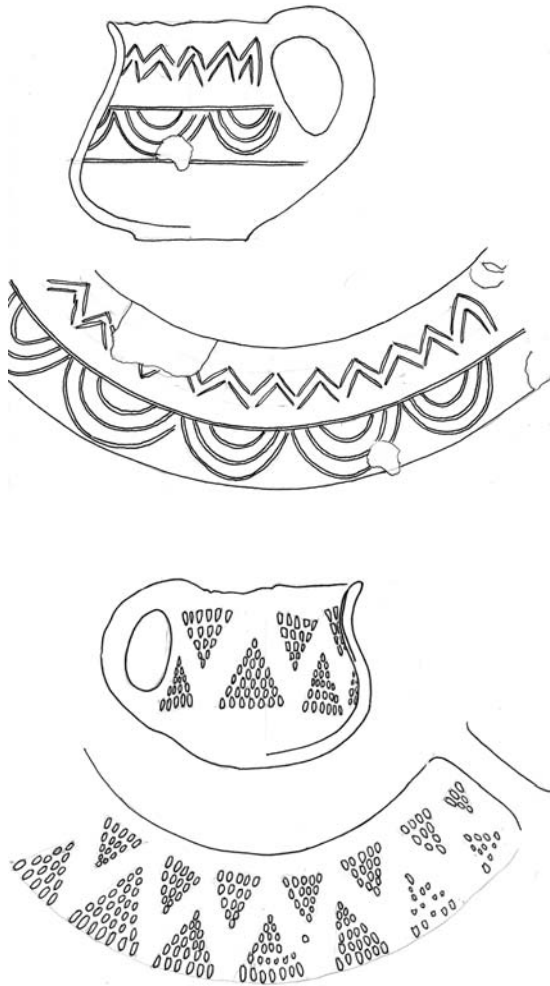

Рис. 108. Орнаментовані кухлики з могильника Висоцької культури в Чехах/Луговому з розкопок І.Шараневича (з фондів археології ЛІМ).

Друга ознака – характер поховальної обрядовості, а саме: специфічне укладання рук небіжчика під час поховання (аналіз цих поз померлих і положень їх рук див.: Бандрівський, 2002, с. 120-184), у т.ч. наявність значного числа (до 10%, за В. Канівцем) парних захоронень. Переважна більшість поз у висоцьких парних похованнях (в обіймах один одного, пригортання до себе, вкладення долонь жінки в долоні чоловіка або ж коли уста чоловіка торкаються чола жінки та ін.) – не мають аналогів не лише в територіально суміжних у тому часі культурах, але взагалі – не знаходить паралелей в археологічних культурах Стародавнього Світу.¹⁰²

Третя ознака – ритуальний керамічний посуд та його орнамента. Таких wzoriv і такого їхнього різноманіття, на які натрапляємо при розгляді висоцьких посудинок (в основному, з інгумацийних поховань у Чехах/Луговому і з епонімного Висоцька див. рис. 108-119), не знаходимо ні на кераміці урнових полів Центральної Європи, ні в інших територіально суміжних і тогочасних культурах. По суті, це – окремий образотворчий висоцький стиль, який не екс-

дженій дерев'яній конструкції до повного зотління м'яких тканин тіла, після чого тлінні рештки померлого вже переносили на інше місце і вже назавжди могли прикривати невеликим могильним насипом. Можливо, цей «острах» висоцького населення перед потривоженням корінних пластів землі, який, можливо, був зумовлений культовими переконаннями, дає відповідь на питання, чому до сьогодні ми майже не знаємо жодного житла чи споруди Висоцької культури раннього періоду (наземні об'єкти каркасного типу дуже важко простежити, а особливо – на багат шарових пам'ятках).

¹⁰² Цей феномен – парні поховання Висоцької культури, який щойно тільки розпочато досліджувати (Бандрівський, 1998, с. 466-486; 2002, с. 146-157), потребує подальшого – у т.ч. міждисциплінарного вивчення й оцінки, причому не лише вузькопрофесійної, але й оцінки з точки зору релігії та т. зв. загальнолюдських цінностей.

платує геометричні форми так, як, скажімо, Чорноліська культура Середнього Придністров'я (Крушельницька, 1998), а пропонує власний – ні на що не подібний, результат пошуків у царині графічного символізму.

Четверта ознака – висоцьке кременярство, а зокрема – надзвичайно досконале виготовлення серпів і наконечників стріл з сивого волинського кременю, на що звертають особливу увагу всі дослідники, які так чи інакше торкаються питання висоцького інвентарю (рис. 75-76; див. Додаток 2). Так досконало опрацьованих крем'яних виробів майже не знаходимо (хіба що за винятком Чорноліської культури Середнього Придністров'я) у територіально суміжних спільнотах того часу.

Отож, беручи до уваги вищесказане і нанісни на карту пам'ятки, матеріали з яких відповідають вищеназваним ознакам, в результаті отримуємо максимально наближену до реальності картину розселення носіїв Висоцької культури (рис. 1; 72).

Болючим аспектом при теперішньому вивченні Висоцької культури, є, як було зазначено вище, визначення її хронології і періодизації. Досвід останніх розробок у цьому плані (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 193-247; Бандрівський, 2005, с. 241-252; 2006, с. 72-91) виявив як більш-менш правомірні, так і хибні напрямки (зокрема вищезгадана праця автора 2006 р. на тему висоцької періодизації, з критичною оцінкою колеги – див.: Czopek, 2009, s.140) на шляху до вироблення прийнятної хронології й періодизації Висоцької культури. На сьогодні видається, як уже зазначалося, обмежити час тривання Висоцької культури від кінця періоду BrD до HaC2 включно, тобто в межах часового відрізка тривалістю приблизно 450 років та з трьома періодами – раннім, середнім і пізнім, кожен із яких включає окремі етапи розвитку (див. вище; табл. 6). Тут же, хотілось би торкнутися все ще мало дослідженого питання часу й можливих причин зникнення Висоцької культури, оскільки погляди українських і деяких зарубіжних дослідників у цьому питанні, відрізняються.

Як відомо, у першій половині 1970-их років Лариса Крушельницька після кількарічних розкопок у Черепині й Лагодіві поблизу Львова обгрунтувала припущення, що на зміну Висоцькій культурі в другій половині VII ст. до нар. Хр. приходить нова «скіфоподібна» культура, а конкретніше – переселенці із Середнього Придністров'я, пам'ятки яких прийнято співставляти із Західноподільською групою і які на Верхньому Придністров'ї представлені виділеною дослідницею Черепенсько-лагодівською групою пам'яток. При цьому носії пізньої Висоцької культури могли, як припускає дослідниця, якийсь час жити поряд із новоприбулим Черепенсько-лагодівським населенням і навіть асимілюватися з ним (Крушельницька, 1976, с. 105). Про своєрідний вияв пам'яток, які підмінили в VII-VI ст. до нар. Хр. Висоцьку культуру на її території, писали перед тим О. І. Тереножкін і В. Канивець (Канивець, 1953, с. 95),¹⁰³ що корінним чином

¹⁰³ В. Канивець, до речі, після розкопок ним нового могильника Висоцької культури в Гончарівці біля Золочева та поновлення ним же широкомасштабних розкопок на епонімному некрополі у Висоцьку, вперше аргументував припущення, що найраніші пам'ятки Висоцької культури належать ще до пізнього періоду епохи бронзи (за тогочасними уявленнями це XI-X ст. до нар. Хр.), про що ніхто до того часу не висловлювався.

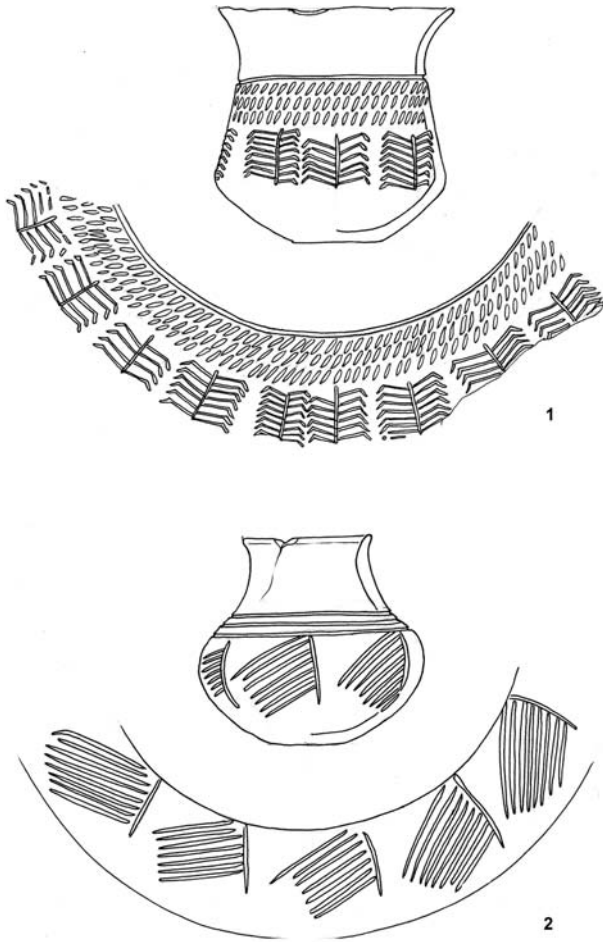

Рис.109. Орнаментовані кубки з могильника Висоцької культури в Чехах/Луговому з розкопок І.Шараневича (з фондів археології ЛІМ).

зокрема, її поховального обряду, аналіз якого й дав їй підстави «не помічати» кричущої окремішності черепинсько-лагодівських пам'яток?¹⁰⁴

На наш погляд, «розмивання» цілісності основних ознак Висоцької культури наступило вже на початку періоду НаВЗ, і цей момент, як видається, можемо простежити, наприклад, на появі на Тернопільському плато таких пам'яток, як Старий Збараж I, матеріали з якого вже в перших публікаціях охарактеризовано як висоцько-чорноліський симбіоз (Бандрівський, 1994, с. 16; 1994-а, 55-63, рис. 17-25, с. 97-112), а також на прикладі дослідженого Л. Крушельницькою могильника Лукавець на Брідщині, на якому всі 15 поховань належать до скриньо-

відрізнялося від поглядів Т. Сулімирського, який тривалість Висоцької культури дотягував до кінця латенського періоду, тобто до II-I ст. до нар. Хр. (Sulimirski, 1931, s. 171).

Сьогодні частина дослідників з-за Сяну, зокрема молодого покоління, намагається вже за давньою історіографічною традицією довести, що пам'ятки Черепинсько-лагодівської групи є нічим іншим, як ... пізніми пам'ятками Висоцької культури, на території яких лише віднайдені речі «скіфського» типу (Gawlik, 2005, s. 215). Не вдаючись тут у глибший аналіз подібних блудів, дозволимо собі запитати, яка із чотирьох вищезазначених ознак Висоцької культури дала підстави А. Гавлик та ін. зараховувати пам'ятки Черепинсько-лагодівської групи до Висоцької культури? Чи, може, дослідниця випрацювала досі ще не опубліковані ознаки Висоцької культури,

¹⁰⁴ Не хочеться вірити, що цей своєрідний «обов'язок» перед уже історіографічним минулим й до сьогодні прervalоє в окремих зарубіжних дослідників над науковим фактажем і незаангажованою об'єктивністю.

вого типу (цист) і найближчі аналогії до конструкції яких знаходимо, власне, на суміжному Середньому Придністров'ї (Бандрівський, 1994-а, с. 32-40, рис. 9а-е, с. 41, табл.; Крушельницька, 2002, с. 520-534). Зрештою, про певні й суттєві зміни в поховальній обрядовості, а, можливо, і в інших сферах тогочасного життя висоцької спільноти, які по наростаючій розпочалися з початку НаВЗ (за сьогоднішніми уявленнями - з другої половини або останньої чверті Х ст. до нар. Хр. – за Хр.Пеа, 1998), свідчать два висоцькі кургани біля Красне на Львівщині, один із яких, досліджений І. Бриком (рис. 120-121), перекривав

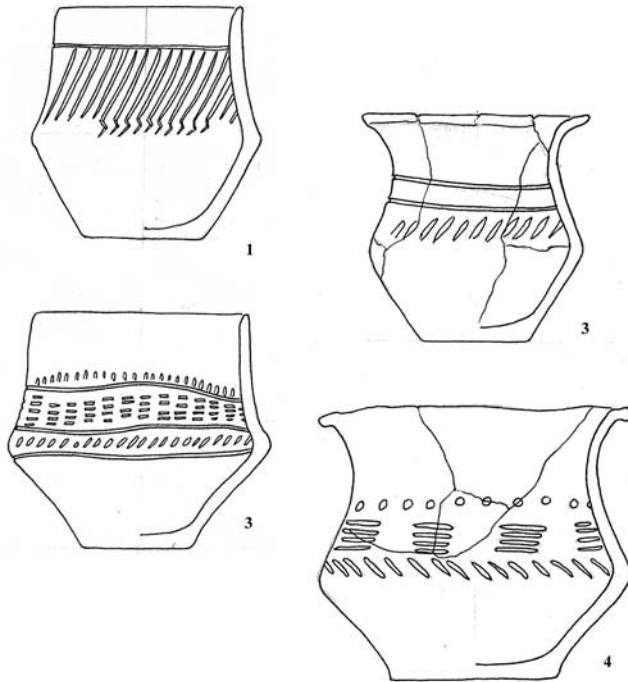

Рис. 110. Орнаментовані біконічні кубки з могильника Висоцької культури в Чехах/Луговому з розкопок І.Шараневича (з фондів археології ЛІМ).

дев'ять могил з інгумаційними захороненнями, але вже – у ґрунтових ямах, із типовим для пізньокласичного етапу, висоцьким інвентарем (Врук, 1934, s. 89-96, гус. 5, 6; tabl. XVI, (a,b), tabl. XVII (a,b)).¹⁰⁵

Таким чином, після часу, коли були створені вищезгадані пам'ятки (Золочівський могильник, Лукавець, кургани в Красне та ін.), сторонні, здебільшого – «східні», за своїм походженням, новації суттєво змінили колісь майже монолітні (за стилем розпізнавання матеріальної культури) висоцькі пам'ятки. З цього часу на висоцькій території з'являються пам'ятки такого типу, як Жуличі (урна), Звенигород (поселення), Винники (поселення й могильник) та ін., які за хронологічним положенням умовно можна охарактеризувати як передчерепинсько-лагодівські і які, можливо, утворюють окремих локальний пізній вияв у Висоцькій культурі, про що писав свого часу В. Канівець, називаючи такі пам'ятки «типом Жуличі». Зрештою, про суттєві зміни в поховальній обрядовості на колишній висоцькій території свідчить і нещодавно відкритий львівськими дослідниками могильник в с. Лукаші на Брідщині (Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с. 22-31, с. 86-105, рис. 50-66), на якому для інгумаційних поховань уже викопували доволі глибокі могильні ями

¹⁰⁵ Причому, ці могили в кургані з Красне не могли бути ні підзахороненням, ні впускними похованнями у вже існуючий насип, про що свідчить скрупульозно занотований І. Бриком стратиграфічний переріз розглядуваного кургану.

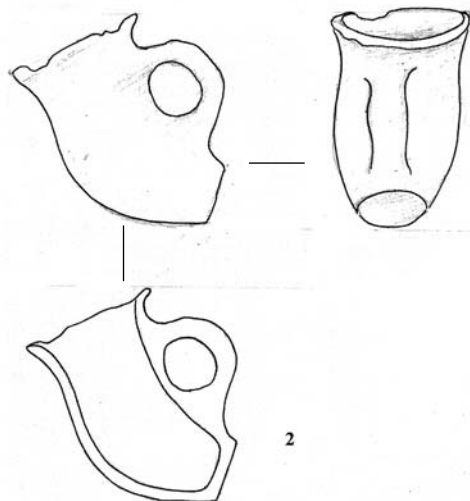
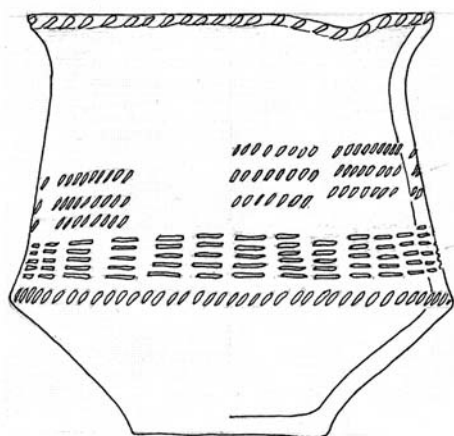

Рис.111. Біконічна орнаментована корчага з могильника Висоцької культури в Ясеніві біля Бродів на Львівщині (з розкопок К.Гадачека, 1904) та ритоноподібна посудинка з могильника Висоцької культури в Чехах/Луговому з розкопок І.Шараневича (з фондів археології ЛІМ).

типу з опущеними донизу жальцями. Другий крем'яний наконечник лежав у цьому ж похованні біля однієї з раменових кісток решток другого покійника (скелет № 52-В), кості якого були покладані на купу на гомілки першого. Це вістря мало довжину 3,8 см і також належало до черешкового типу з жальцями (Sulimirski, 1931, s. 28-29; Бандрівський, 1994-а, с. 130). У співставленні з тим

(чого ніколи не було на висоцьких ґрунтових могильниках), і більше того – на лукашівському могильнику зафіксовано могили з підбоями, що аж ніяк не може бути потрактоване як місцева ознака (рис. 123-125).

Цікаво, що ця свого роду «напруженість» у поховально-обрядовій (а, відтак, і релігійній-?) сфері Висоцької культури, яка розпочалася, приблизно, на початку пізнього періоду її розвитку (поч. НаВ3), не припинялася і впродовж наступного століття та знайшла своє відображення також і в мілітарній категорії речового інвентарю не лише Висоцької, але й сусідніх із нею культур. Наприклад, у семи інгумаційних похованнях Висоцької культури, як вже зазначалось вище, виявлено кам'яні циліндричні молотки (Чехи/Лугове, пох. № 29, пох. №35, пох. № 49 - за нумерацією 1931 р.; Золочів, пох. № 27; Висоцьке пох. № 96 – за нумерацією 1951 р. та пох. № 105 – за нумерацією 1931 р.-див.: Бандрівський, 1994-а, с. 87-89; Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 235-236). Про особливу напруженість військово-політичної ситуації впродовж другої половини пізнього періоду розвитку висоцької культури підтверджує також факт різкого зростання кількості крем'яних наконечників стріл та безпосередні свідчення ураження ними противника. Так, у пох. № 52-А Висоцька лежав покійник, у лівому стегні якого стирчав крем'яний наконечник довжиною 2,5 см і шириною 1,1 см, який належав до черешкового

Рис.112. Орнітоморфна пластика Висоцької культури: 1,4 – Деревляни (за М.Пелешчишином, 1995); 2 – Ясенів, розкопки К.Гадачека 1904; 3 – Смільне біля Бродів, випадкова знахідка 1907 р. (за Б.Янушом, 1918); 5-6 – з пох. № 79 на могильнику у Висоцьку з розкопок В.Канівця 1951 р.; 7 – Чехи/Лугове, з розкопок М.Грушевського в червні 1895 р. (Записки НТШ, 1899, т.XXXI).

фактом, що багато поселень на територіально суміжних (з пізньою Висоцькою культурою) землях у наступному періоді (HaC1ab) розміщені на важкодоступних ландшафтних домінантах (Лагодів, ур.Помірки; Винники, гора Жупан та ін.), то можна припустити, що неспокій і тривога, у зв'язку з приходом на ці землі нових груп населення, зберігалась упродовж довшого часу.

У контексті вищезазначеного вже зовсім в іншому світлі можуть постати й такі відомі ще з передвоєнних колекцій знахідки, як, наприклад, деталі кінської упряжі - бронзовий псалій і фалар із Підсадок біля Львова та багато в чому схожий

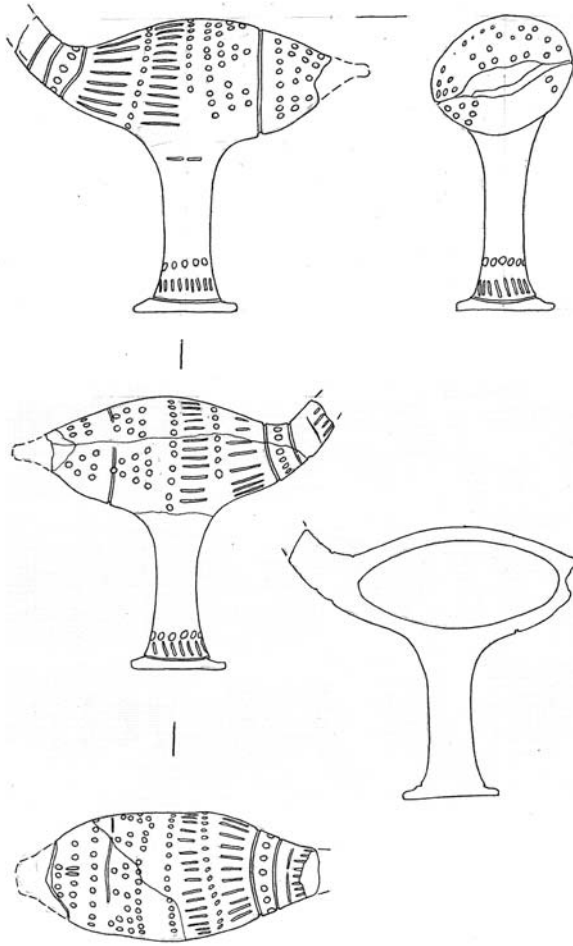

Рис.113. Орнітоморфна керамічна фігурка зі Смільна біля Бродів на Львівщині. Випадкова знахідка 1907 р. (з фондів археології ЛІМ).

на нього ще один бронзовий фалар діаметром 10 см зі Смільна біля Бродів (Sulimirski, 1931, s. 93, tabl. XXVII, 15). До сьогодні ці речі прийнято зараховувати до Висоцької культури, хоча згаданий псалій і два фалари з Підсадок і Смільна можуть виявитися маркерами іншої – приїшлої на висоцькі терени культури, носії якої, власне, й могли призвести згодом до її занепаду. З огляду на те, що ще два місцезнаходження з аналогічного типу бронзовими псаліями виявлені в Медині біля Калуша на Івано-Франківщині та в епонімічних Голіградах вище Заліщик на Придністровському Поділлі¹⁰⁶, то напрошується здогад, що тим вищезгаданим прийшлим населенням, а, по суті, – вершницькими загонами, могли бути носії постголіградської культури або ж сусіднє з ними в Середньому Придністров'ї населення, представлене пам'ятками Непоротівської групи (Крушельницька, 1998, с. 204, рис. 1,11).¹⁰⁷

Звичайно, зараз ще рано однозначно говорити про

¹⁰⁶ Бронзові псалії із Підсадок, Голіград і Медині в нещодавно запропонованій К. Метцнер-Небелсік типологічній класифікації кінської упряжі періоду раннього заліза, зараховано до типу I групи «А» і синхронізовано з початком VI горизонту скарбів Карпатського басейну або ж з першою половиною горизонту кераміки IIIа для групи Фюзешабоні-Мезочат (Metzner-Nebelsick, 1994, s. 387, Abb. I, A-I, s. 441). Вцілому, бронзові псалії типу Підсадок є синхронними з часом укриття Михалківського «скарбу» і є дещо ранішими за вудила з кургану Лоївцях біля Непоротова (з розкопок Л. Крушельницької) та також ранішими за бронзові вудила з псаліями з Теремців поблизу Кам'янець-Подільського (з розвідки П. Горішнього).

¹⁰⁷ Таке припущення можна зробити на підставі того, що біля Сокільця поблизу Дунаєвця на Хмельниччині нещодавно віднайдена ланка бронзових однокільцевих вудил з орнаментованим привісом (Бандрівський, Захар'єв, 1998, с. 504-510, мал. 1,1, мал. 2), які мали б супроводжуватися бронзовими трьохтрубчастими псаліями типу Голіград, Медині і Підсадок, які К.Метцнер-Небелсік виділили у каріато-центральноєвропейський тип I групи А і які продатовані на HaClA, тобто кін. IX - поч. VIII ст. до нар.Хр.

те, що до зникнення Висоцької культури (або ж до невпізнанної її трансформації, що, фактично, одне й те ж) могли спричинитися носії постголіградської (Михалківської) групи пам'яток або ж Чорноліської культури Середнього Придністров'я (Непоротівська група). Однак, поява, хоча й століттям пізніше, у верхньому горизонті Лагодова могильника з типово середньодністровським способом влаштування могил – у вигляді кам'яних прямокутних вимосток (Крушельницька, 1976, с. 85-89, рис. 32-34; 1993, с. 196-212), а також присутність на схилах черепинсько-лагодівського городища в Лагодіві (ур. Помірки і ур. Вежа) бронзових наконечників стріл типу Єнджа і наконечників стріл ранньокелермеських типів (Крушельницька, 1976, с. 123, рис. 51, 1-4) дає, як видається, всі підстави пов'язувати в один причинно-наслідковий зв'язок і доволі швидко зникнення Висоцької культури приблизно в останній чверті VIII ст. до нар. Хр. і фіксацію – приблизно через 80-100 років - на колишній висоцькій території вже нової й остаточно сформованої культури, яка в речовому побутовому інвентарі мало чим вже відрізнялася від культури тогочасного населення Середнього Придністров'я.

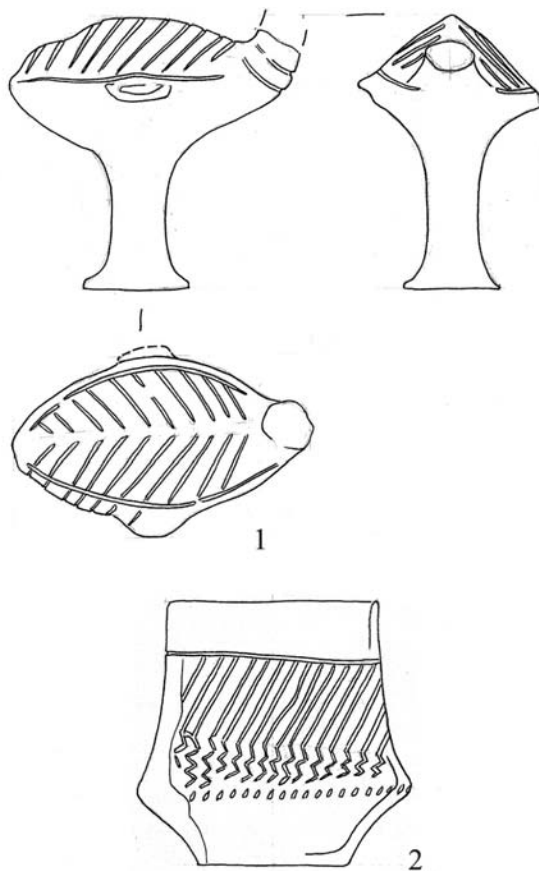

Рис. 114. Орнітоморфна фігурка з могильника Висоцької культури в Ясенові біля Бродів на Львівщині з розкопок К.Гадачека 1904 р. (1) та орнаментований біконічний кубок з могильника в Чехах/Луговому з розкопок І.Шараневича (з фондів археології ЛІМ).

3. Висоцько-білозірські взаємодії: рівень обміну чи переселення невеликих колективів?

Питання про висоцько-білозірські зв'язки був піднятий Д. Павлівим (1993, с. 33), у подальшому розвинутий автором (2002, с. 200; 2007, с. 59). Сьогодні можна виділити загальні ознаки, які зближують Висоцьку й Білозірську культури.

1 – процеси, які призвели до значного скорочення поселень у післясати-нівський час відобразились тоді (і з тими ж наслідками – переходом до скотарства - ?) також і на території, здавалось би, віддаленої Висоцької культури. На сьогодні

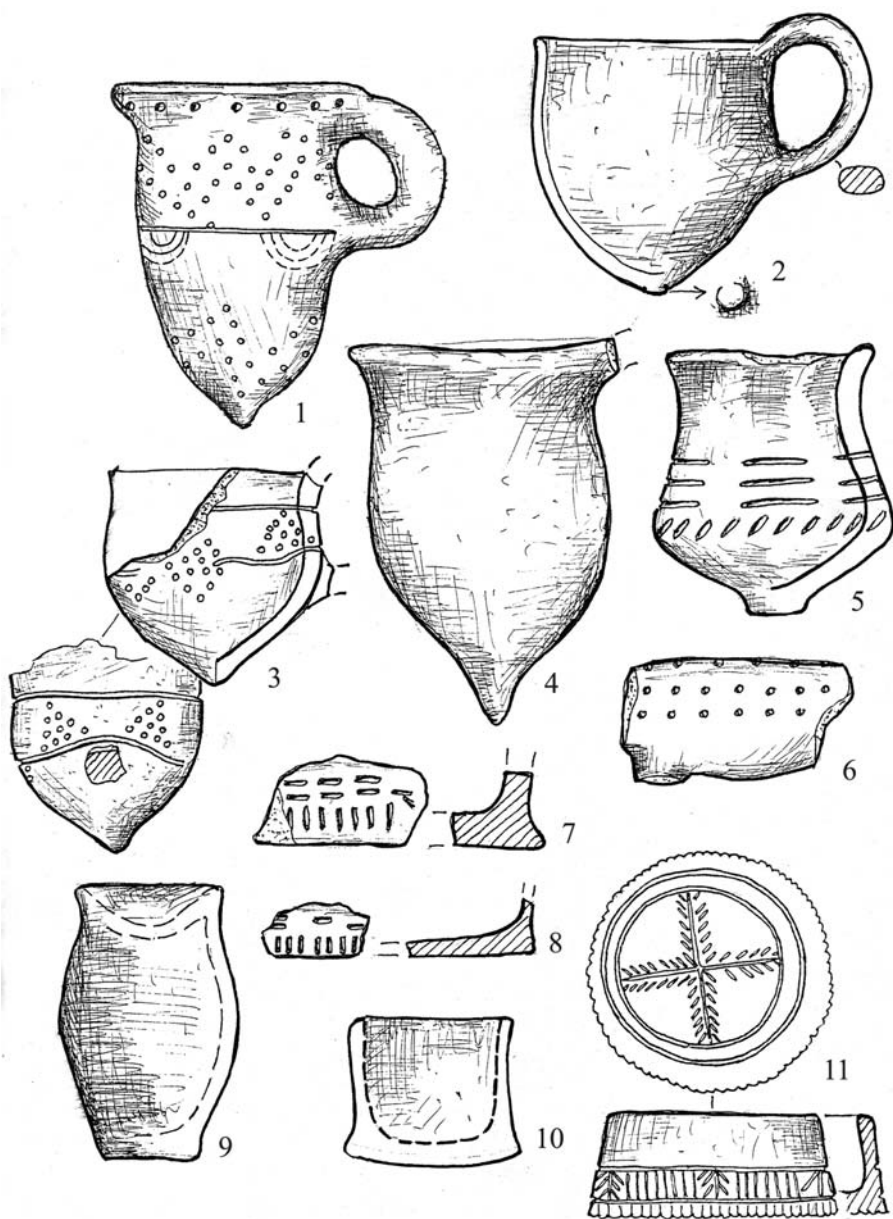

Рис. 115. Зразки рідкісних форм посуду та глиняної пластики Висоцької культури: 1 – Чехи/Лугове, з розкопок М.Грушевського 1895 р. (Записки НТШ, 1899, т. XXXI); 2 – Маркопіль біля Бродів на Львівщині (з розкопок Л. Крушельницької та автора 1985 р.); 3 – Золочівський могильник (за Л. Крушельницькою, 1965); 4 – Свірж, випадкова знахідка (за Т. Сулімирським, 1931); 5 – Малашівці біля Тернополя (з розвідки О. Деця 1878 р. з фондів ТКМ); 6 – Висоцьке, пох. № IV, з розкопок І. Шараневича 1895-1896 рр.; 7, 8 – Старий Збараж, з розкопок автора 1990, 1992 рр.; 9 – Лукавець з пох. № 7 (з розкопок Л. Крушельницької, 1979 р.); 10 – Чехи/Лугове з розкопок І. Шараневича; 11 – Мишковиці біля Тернополя (за Ю. Малеевим, 1976).

не відомо жодного висоцького поселення, яке б належало до раннього періоду розвитку Висоцької культури, тобто приблизно від другої половини XIII - до X ст. до нар. Хр. увесь речовий матеріал Висоцької культури цього часу представлений виключно речами з могильників та зрідка випадковими знахідками.

2 – простежені загальні для обох культур тенденції в улаштуванні могильників: могили, здебільшого овальної в плані форми, витягнуті кількома рядами, які розташовувались у широтному напрямку. Ці спостереження справедливі й для сусідньої з Висоцькою, вільховецької групи пам'яток у верхній течії Західного Бугу (Павлив, 1993, с. 33). Однакова на пам'ятках цих культур (Висоцької і Білозірської) і орієнтація небіжчиків – головами на південь із тою лише різницею, що в Білозірській культурі вони скорчені, а у Висоцькій – витягнуті. І тут є ще одна особливість: якщо в сусідніх (з Висоцькою) культурах і групах (Вільховецька, Лужицька, Тарнобжегська, Голіградська, Білогрудівська) ми майже не знаходимо парних поховань, то лише в Білозірській культурі їх понад 12 - Широке, п. 12, к. 22; п.13, к. 14; Бударжень та ін. – Бандрицький, 2002, с. 200). Є у Висоцькій культурі й кургани, у яких два ряди могил перекриті одим насипом (Красне, к.1; к.2 – рис. 120-121), що віддалено нагадує курган 42 Кочковатівського могильника. У Висоцькій і Білозірській культурах засвідчені поховання зі слідами ритуальних маніпуляцій із тлінними останками при повторному вторгненні до могили.

3 – яскравою ознакою взаємодій обох культур є кераміка, зокрема, висоцькі нелісковані круглотілі кубки з високою циліндричною шийкою (наприклад, кубок із могильника Чехи/Лугове (рис. 106, 3-4) аналогічний за формою до кубка з п.2, к.5 білозірського могильника Дивізія (Ванчугов, 1990, с. 78, рис. 31, 21). Схожий профіль зберігають і окремі ранньовисоцькі черпаки (Петриків, п. № 92). Відомі також висоцькі круглотілі кубки з «s»-подібним профілем часто прикрашені врізним орнаментом (Смільне; Чехи/Лугове - 2 екз.; Ясенів; Петриків - пох. № 165 з розкопок 2004 р. та ін.). Багато паралелей серед форм висоцького керамічного посуду мають білозірські циліндрошийні кубки з низько посаженою біконічною чашою. Подібний в обох культур у цей час і орнамент на посуді – групи взаємонахилених рисочок, іноді – «гірлянди» (Чехи/Лугове, п. № 67 та ін.). Існують в обох культурах також глибокі миски з ідентично профільованим вінцем і бочками (наприклад, в Балті – Ванчугов, 1990, с. 75, рис. 28, 11; Петриків), аналоги яких відомі і в сусідній із ними Білогрудівській культурі (Бандрицький, 2005, с. 252, рис. 7, 4-5). Одну з найбільш виразних рис у кераміці Висоцької й Білозірської культур представляють черпаки з профільованими бочками, високою циліндричною шийкою й піднятим над краєм високим петельчастим вушком (Балта; Чехи/Лугове, Гончарівка, Петриків, Жуків та ін.). Очевидно, саме з білозірського середовища (або ж за його посередництвом – див.: Островерхов, 2001, с. 3-21) до носіїв Висоцької культури потрапляли скляні намистини, зокрема темно-синього кольору (Петриків, пох. №133).

З вищенаведеного робимо припущення, що процеси, які призвели до виникнення Білозірської культури, відобразились і на зовнішніх рисах уже існуючої в той час (починаючи приблизно з серед. - другої половини XIII ст.

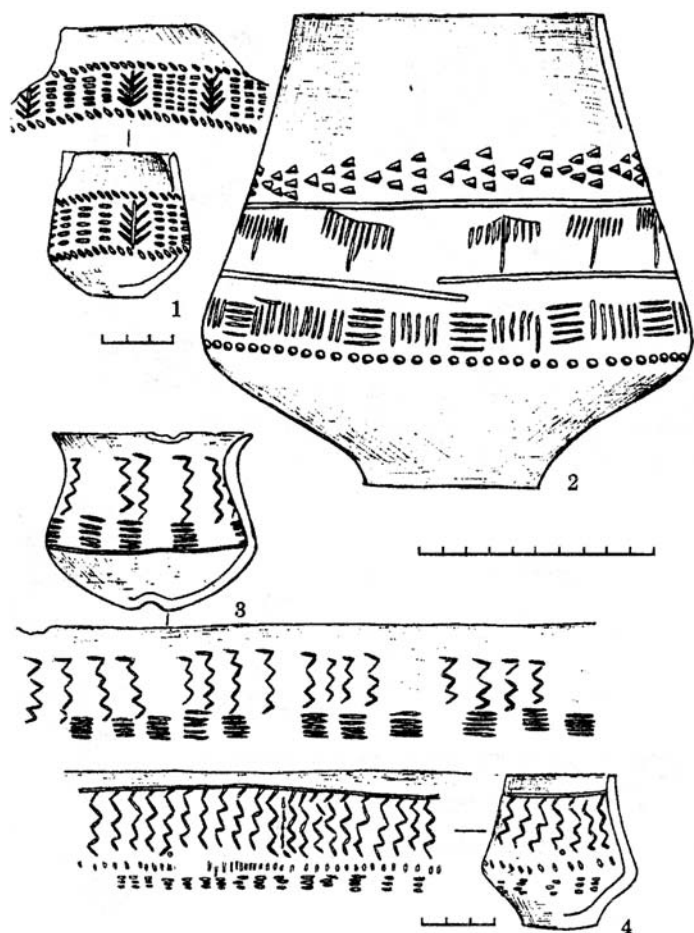

Рис. 116. Орнаментовані посудини Висоцької культури з розкопок І.Шараневича та К.Гадачека: біконічні кубки з могильників у Ясеніві (1, 3), Висоцьку (4) та корчага з Волі біля Червонограда (2).

до нар. Хр.), Висоцької культури. Можливо, що впродовж періодів НаА2 - НаВ1 саме носії Висоцької культури, поряд із культурами Подунав'я, були провідниками центральноєвропейської «вуалі» або ж, іншими словами, – стилю культур урнових полів поховань у середовище степової частини Українського Причорномор'я. А з білозірського гончарства у висоцьке керамічне виробництво були привнесені й «прижились» круглотілі кубки, деякі форми черпаків, бронзові наконечники стріл черешкового типу з жальцями (Гончарівка, Петриків) та ін. І в одному, і в другому випадках подібні нововведення передбачали переселення хоча б невеликих колективів для створення на території іншої культури, скажімо так, чогось на зразок торгових факторій. У будь-якому разі, появу на висоцьких могильниках круглотілих кубків й черпаків слід пов'язувати, скоріш за все, із переселенням на початку періоду НаВ3 на висоцьку територію

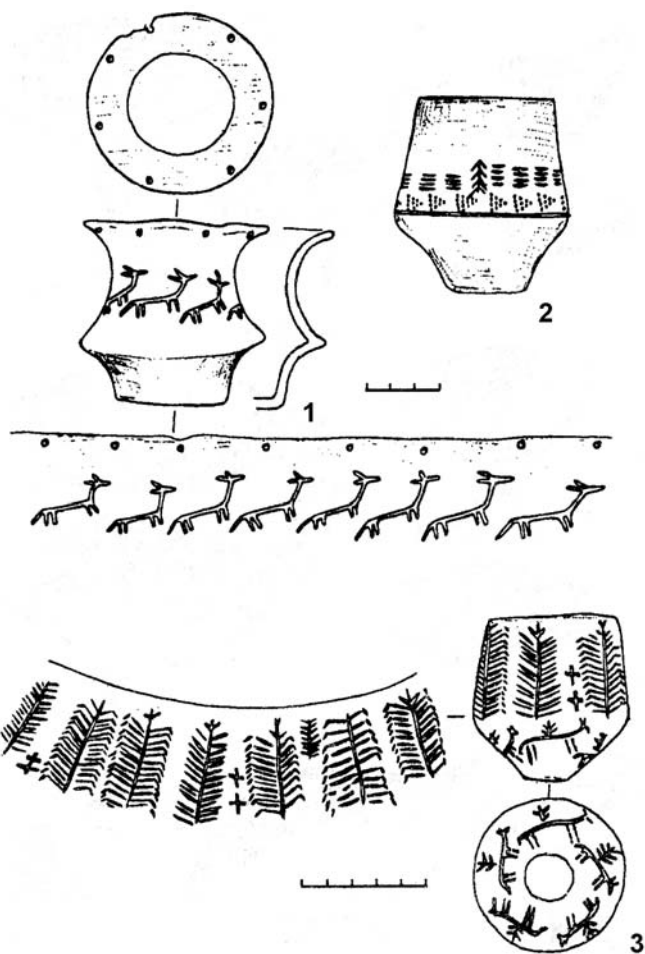

Рис.117. Орнаментовані мініатюрні посудинки Висоцької культури з могильників в Ясеніві (1), Чехах/Луговому (2) та Ріпневі (3).

якоїсь частини білозірських племен (наприклад, із сусідньої – балтської групи з межиріччя Середнього Придністров'я й прилеглого Побужжя), які змушені були відходити на північний захід під натиском носіїв речового комплексу т. зв. ранньокочівницьких поховань.

4. Культурно-історична атрибуція пам'яток Висоцької культури: традиційне і сучасне бачення

Спробу етнічної ідентифікації носіїв Висоцької культури зробив у 1925 р. Л. Козловський у своєму рефераті, виголошеному на IV з'їзді істориків у Познані. Він висунув припущення, що територія Геродотових неврів (яких, на його думку, слід локалізувати на Волині й Поділлі) збігається з територією поширення Висоцької культури (Kozłowski, 1925, s.14-17; 1926, s. 6, 10-11; тара

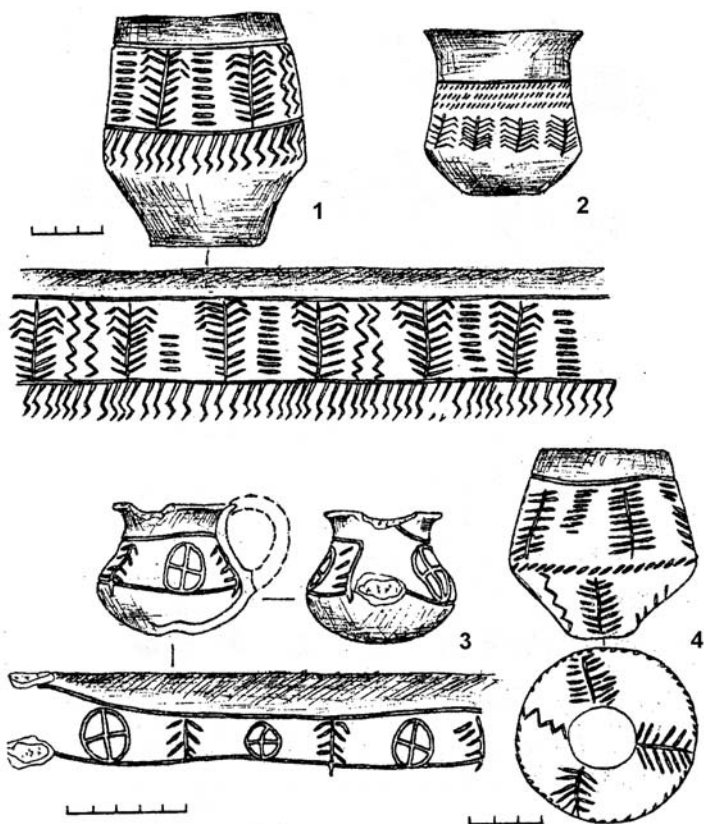

Рис. 118. Орнаментовані посудинки Висоцької культури з могильників в Ясеніві (1, 3), Чехах/Луговому (2) та Ріпневі (4) (з фондів археології ЛІМ).

III; 1939, s. 58-59, 66-68, rys. 6). Це припущення підтримав Т. Сулімірський, який також вважав, що Висоцьку культуру можна ідентифікувати з Геродотовими неврами. Однак, з огляду на незначну територію її поширення, обстежену на той час, дослідник вбачав у ній лише одну з частин племені неврів (Sulimirski, 1931, s. 172).

Висновки Л. Козловського і Т. Сулімірського визнали за слушні і підтримали Я. Пастернак (Пастернак, 1932, с.30) та Я. Костжевський (Prahistoria ziem polskich, 1939-1948, s. 276). Ідентифікацію цими дослідниками Висоцької культури й споріднених із нею культур Волині з Геродотовими неврами підтримали згодом також К. Яжджевський (Jazdzewski, 1948, s. 48-49) та мовознавець Т. Лер-Сплавінський. Останній припускав, що неври проживали на землях сучасної Волині й Поділля і займали територію далі на схід у напрямку Подніпров'я. Невдовзі К. Мошинський унаслідок власних досліджень дійшов висновку, що неври мусили перебувати в північній частині Поділля на Волині та суміжних землях (Moszynski, 1957, s. 100-102). З Лужицькою культурою, до якої в той час

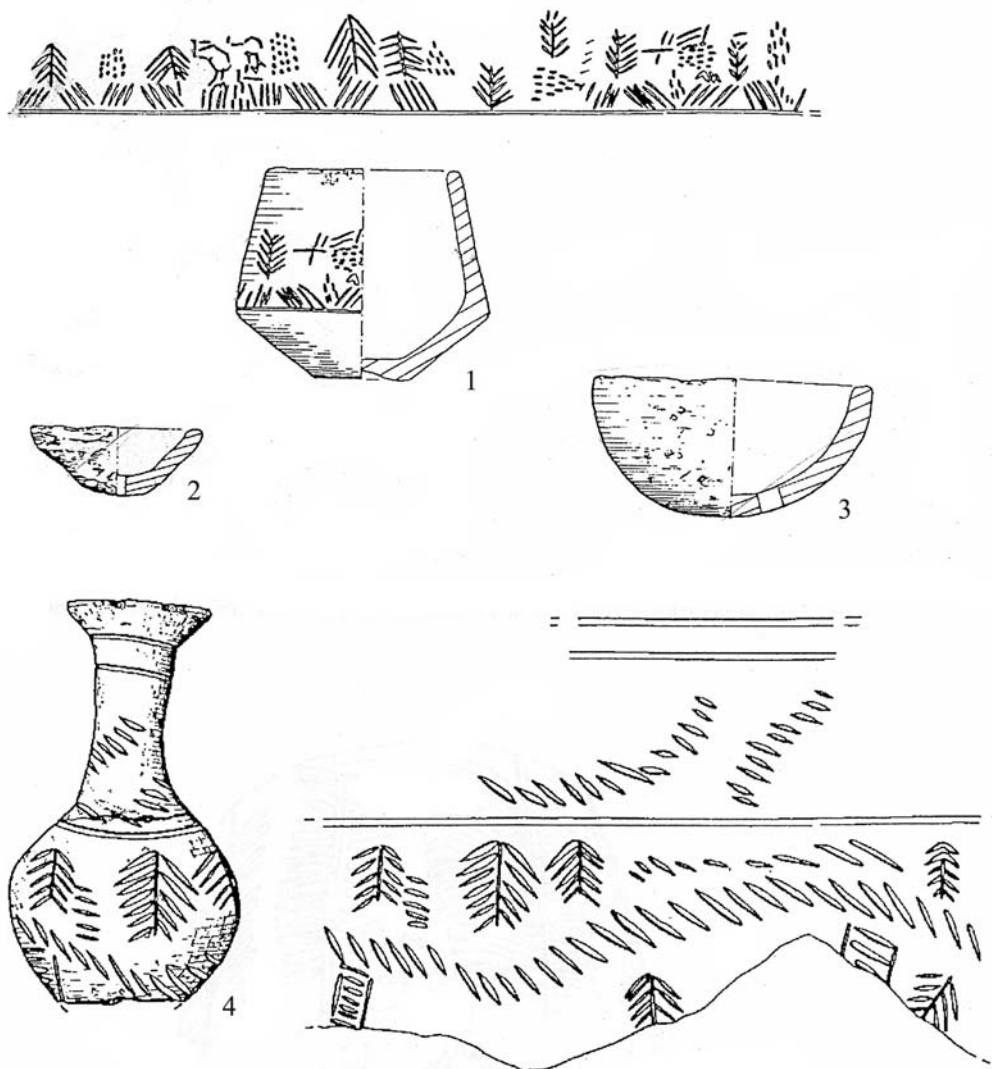

Рис.119. Ритуальна (?) кераміка з епонімного могильника у Висоцьку з фондів Археологічного музею у Варшаві (за Т.Венгжинович).

окремі дослідники зараховували пам'ятки Висоцької культури, ототожнювали неврів та Невриду М. Плезя (Plezia, 1952, s.247-268) та С. Носек (Nosek, 1952, s. 270-278). На відміну від названих дослідників, В. Щербаківський не пов'язував племена Висоцької культури з неврами (Щербаківський, 1941, с.70).

Свою концепцію локалізації Невриди пропонували й російські вчені. Наприклад, М. Артамонов розміщував Невриду в трикутнику між Верхнім Дністром, витокami Західного Бугу й правими притоками Прип'яті в ареалі Висоцької культури (Артамонов, 1946, с.70; 1949, с. 160). Пізніше Б. Граков — один із провідних фахівців у галузі скіфо-сарматської археології й античної епіграфіки

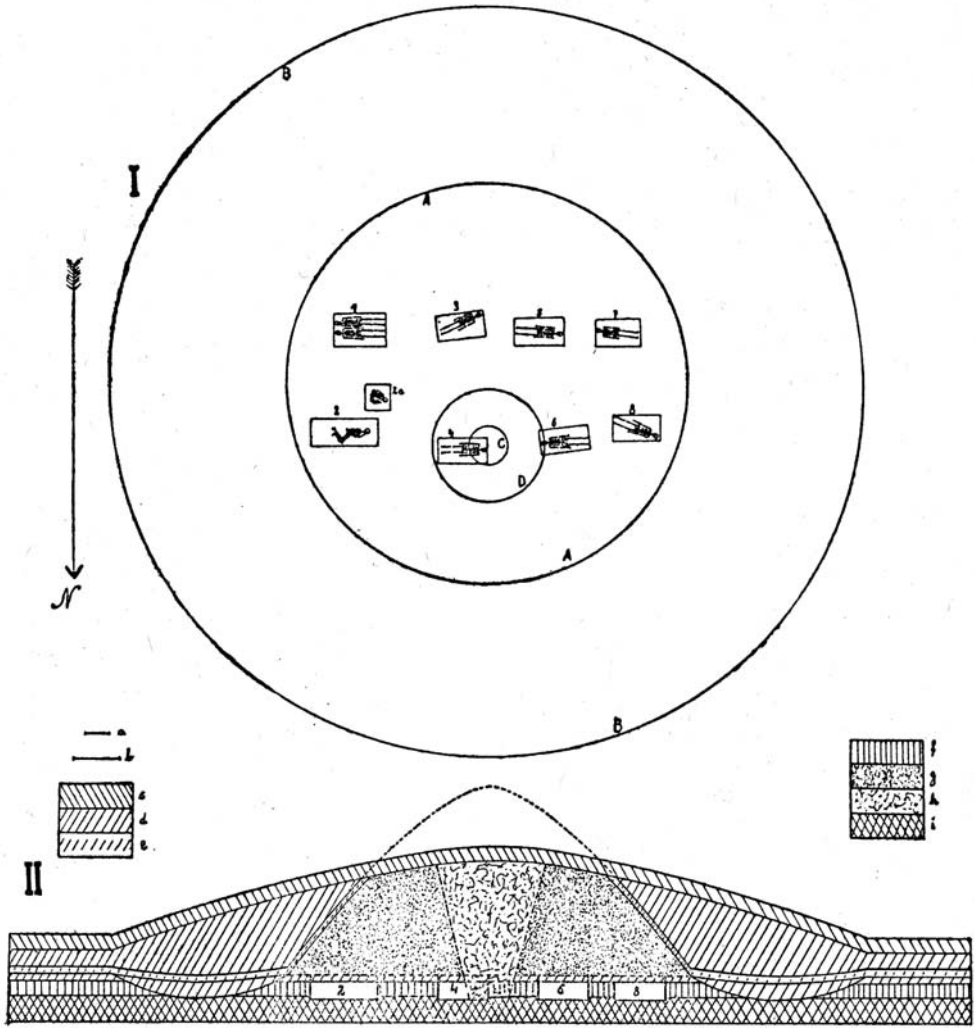

Рис. 120. с.Красне Буського району Львівської області. Курган 2. План та стратиграфічний переріз кургану Висоцької культури (розкопки І.Брика 1930).

— у своїй останній праці розмістив неврів також у верхній течії Дністра, Бугу і на прилеглих землях Лісостепового Правобережжя (Граков, 1971, с. 15).

Я. Пастернак доводив, що неври проживали „[...] на північ від джерел Дністра і від племені алазонів над Дністром і горішнім Бугом, тобто приблизно на визначеній археологічними знахідками території племен з висоцькою культурою[...] Позитивна настанова до проблеми тотожності неврів і волино-галицьких племен висоцької культури допомогла б, можливо, розв'язати загадку занепаду висоцької культури» (Пастернак, 1961, с. 424-425). Приблизно такої самої думки був і В. Канівець, який писав: „[...] інтерес до висоцької культури

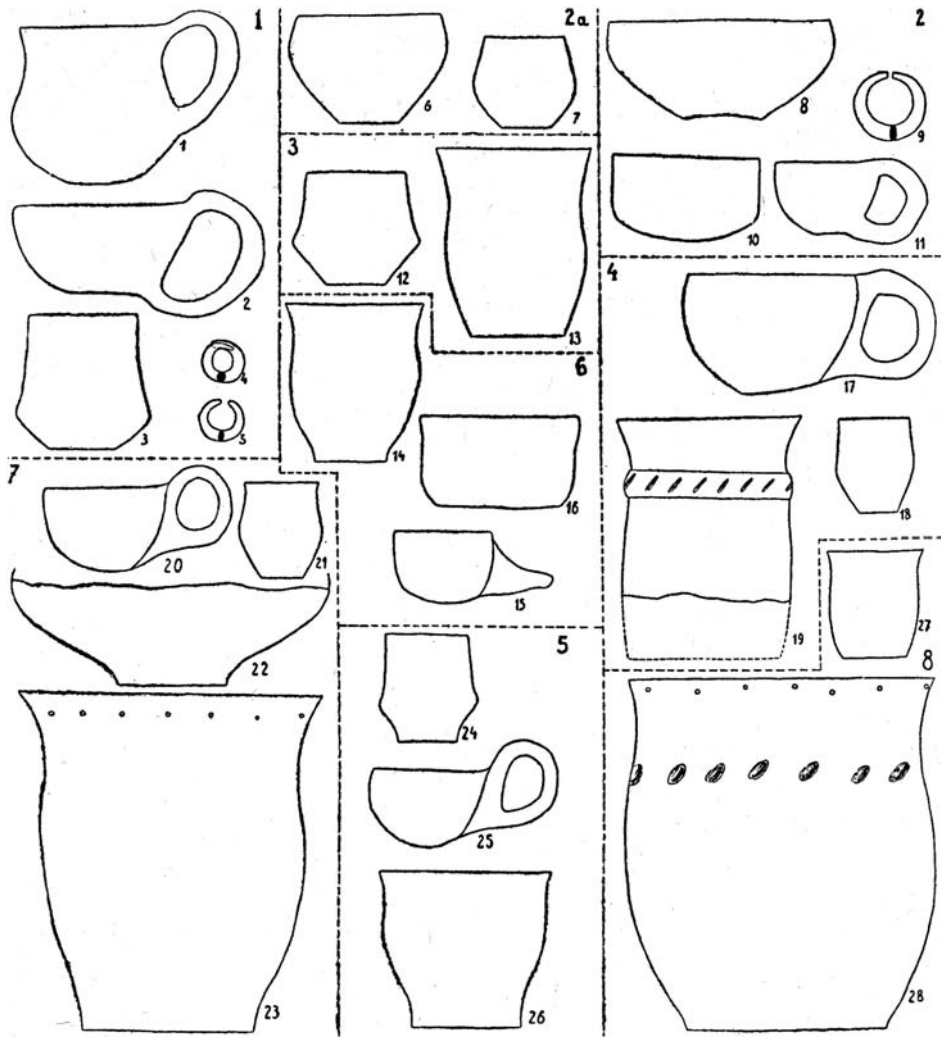

Рис. 121. с.Красне Буського району Львівської області. Курган 2. Посуд (1-3, 6-8, 9-28) та бронзові прикраси (3-4, 9) з підкурганних поховань (розкопки І.Брика 1930).

пояснюється можливістю пов'язати її з відомостями Геродота про населення північно-західної частини Скіфії і сусідніх з нею областей. В історичній науці одержала поширення гіпотеза про належність висоцьких пам'яток Геродотовим неврам, в яких багато дослідників схильні вбачати предків слов'ян і насамперед слов'ян східних» (Канівець, 1952, с.2).

Загалом проблема, винесена в заголовок, доволі обширна й різнопланова за напрямками. Подальше опрацювання археологічного матеріалу та вивчення письмових джерел, що стосуються Невриди, допоможе остаточно прояснити періоди розвитку та етнічну ідентифікацію носіїв Висоцької культури.

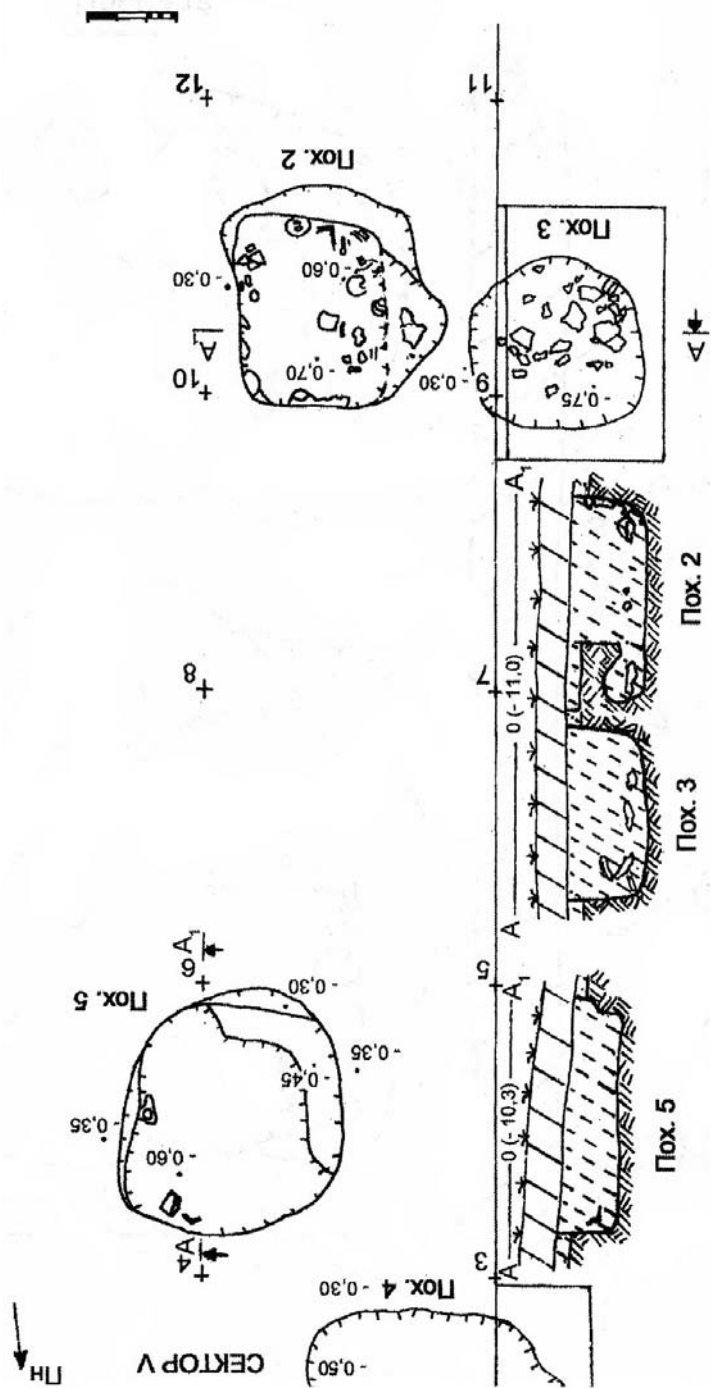

Рис. 122. с. Лукаші Бродівського району Львівської області. Могильник пізнього періоду розвитку Висоцької культури. План і стратиграфічний переріз поховань 2, 3 і 5 (розкопки В.Войнаровського, В.Конопки, М.Филипчука 1996 р.).

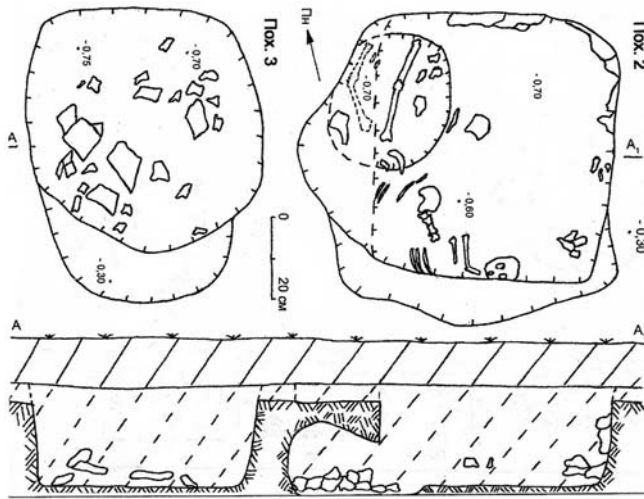

Рис.123. с.Лукаші Бродівського району Львівської області. Могильник пізнього періоду розвитку Висоцької культури. План і стратиграфічний переріз поховань 2 і 3 (розкопки В.Войнаровського, В.Коноплі, М.Филипчука 1996 р.).

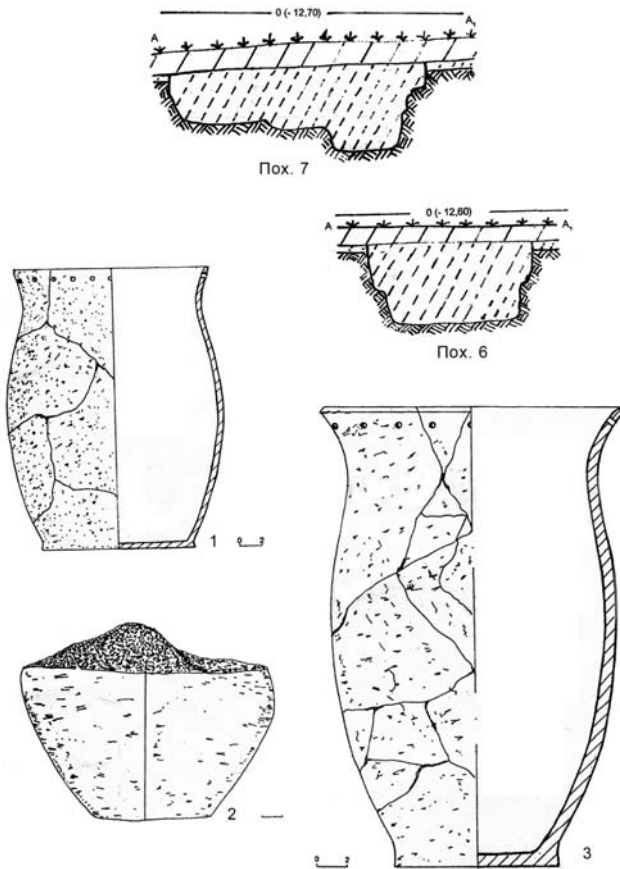

Рис. 124. с.Лукаші Бродівського району Львівської області. Могильник пізнього періоду розвитку Висоцької культури. Стратиграфічний переріз поховань 6 і 7 та посуд (1-3) з пох. №2 (розкопки В.Войнаровського, В.Коноплі, М.Филипчука 1996 р.).

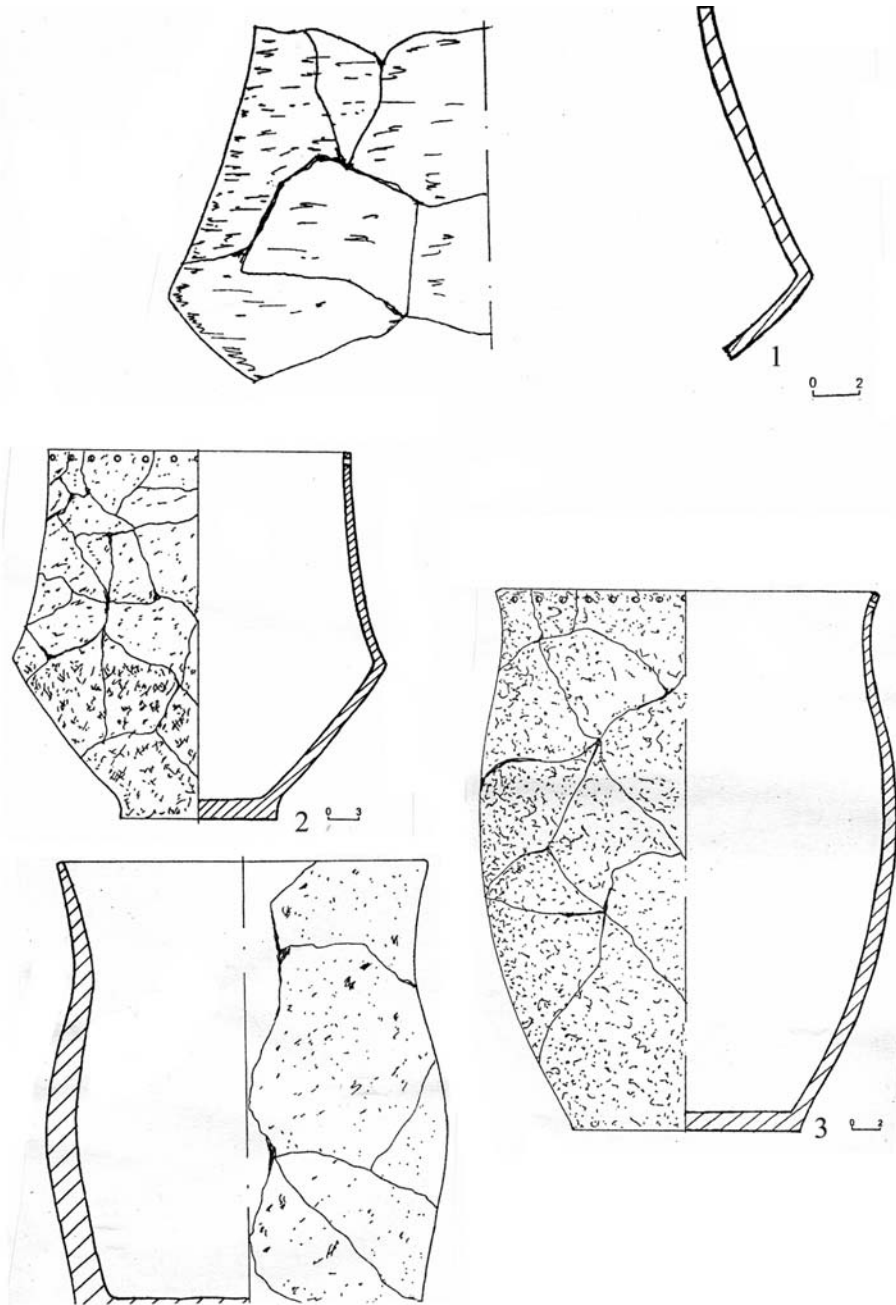

Рис. 125. с.Лукаші Бродівського району Львівської області. Могильник пізнього періоду розвитку Висоцької культури. Керамічні посудини (1-4) з пох. №3 (розкопки В.Войнаровського, В.Коноплі, М.Филипчука 1996 р.).

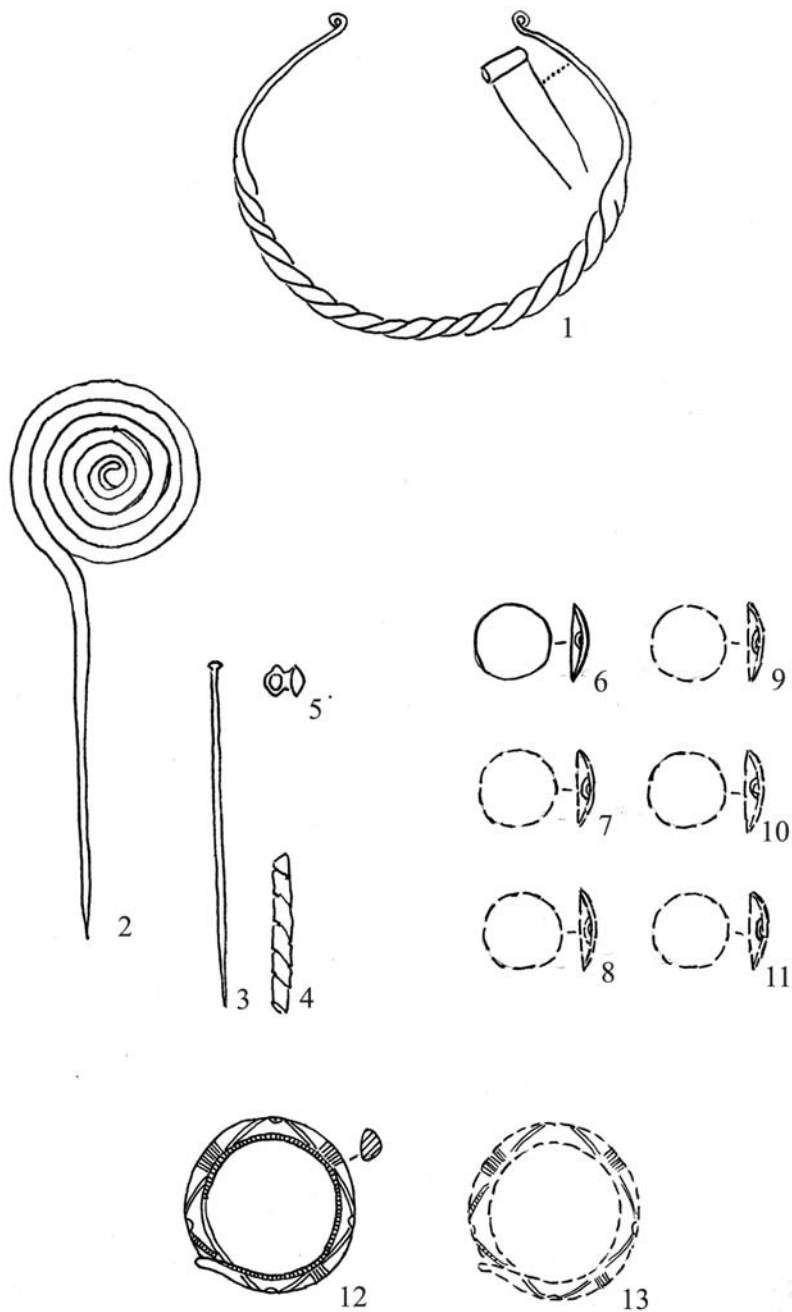

Рис. 126. с.Глибочок Великий Тернопільського району Тернопільської області. Матеріали з інгумаційного поховання в ур. «Говдри» відкритого 1878 р. (за Т.Сулімірським, 1931).

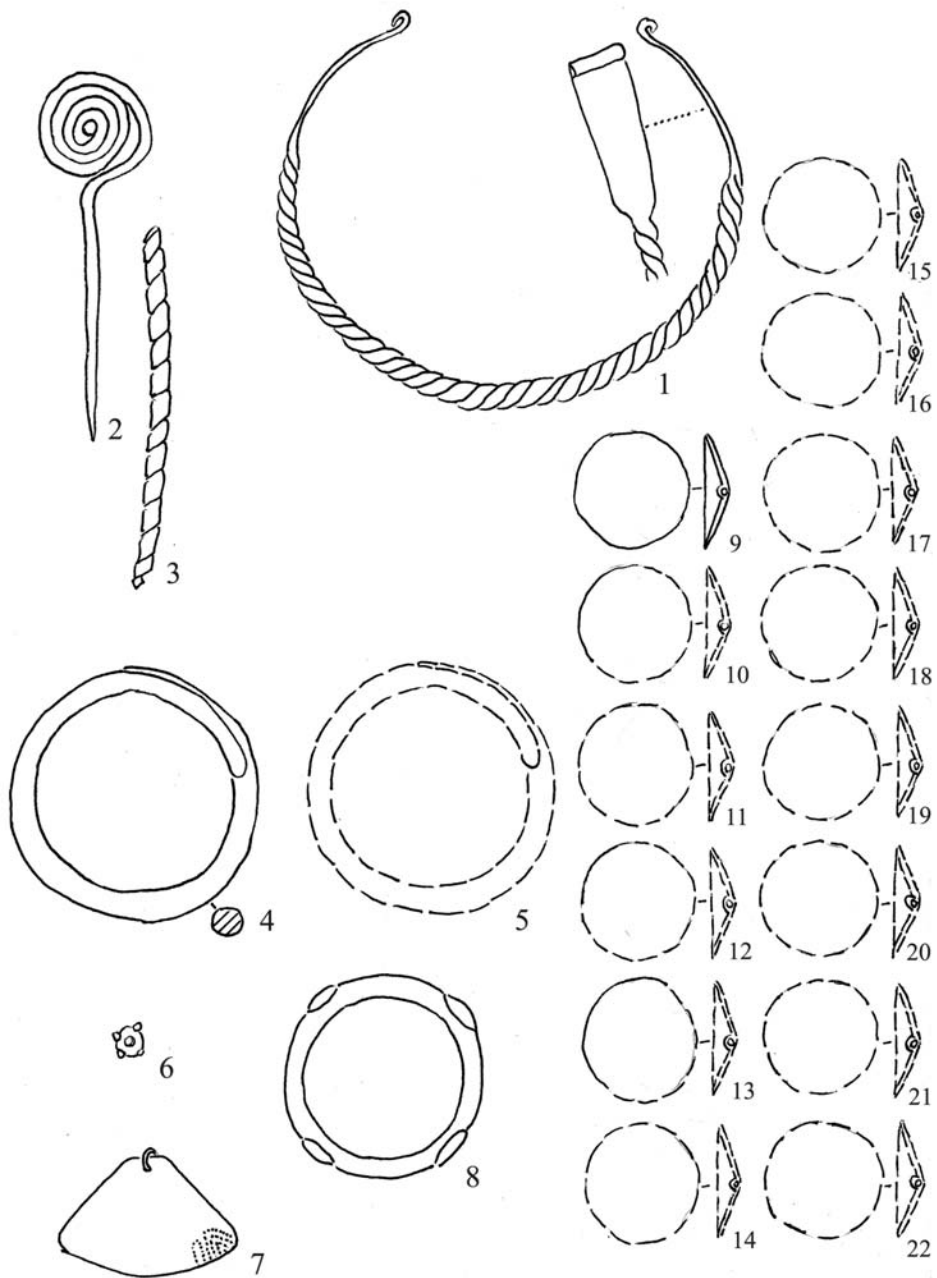

Рис. 127. с.Лугове (колишнє с.Чехи) Бродівського району Львівської області.
 Матеріали з інгумаційного пох. №1 на могильнику Висоцької культури
 (з розкопок І.Шараневича 1895-1896 рр.).

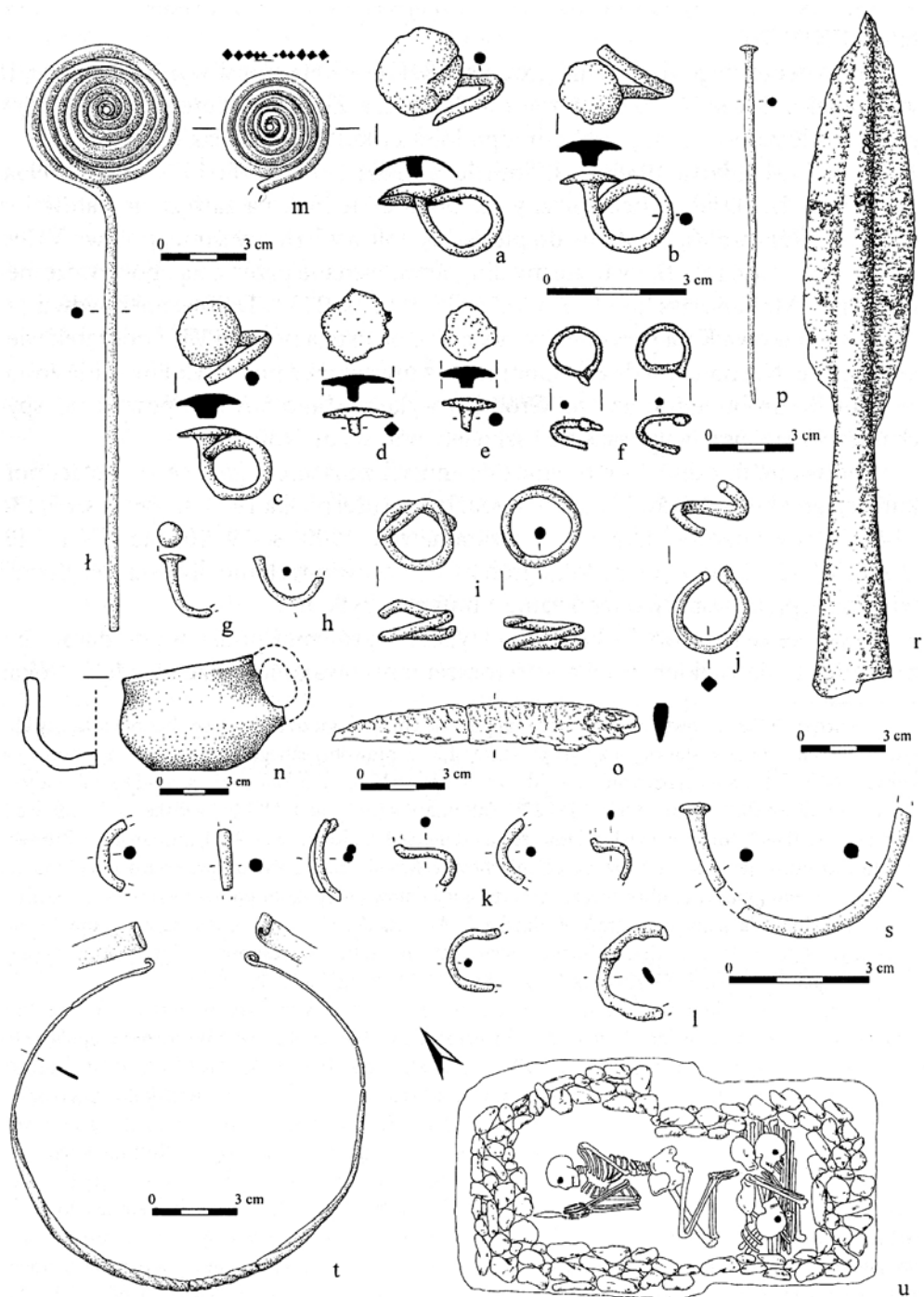

Рис. 128. с.Раків Кут Гусятинського району Тернопільської області. Скринькове поховання (циста) кінця періоду НаСІ. Розкопки Г.Осовського 1896 р. (з фондів Археологічного музею в Кракові, за: А.Гавлік, 2005).

РОЗДІЛ III.

Культурно-історична ситуація на початку доби раннього заліза в Карпато-Дністровському регіоні та проблема формування Михалківської групи (перша половина періоду НаВ3-НаС1, 950/920-730/720 рр. до нар. Хр.)¹⁰⁸

До сьогодні в українській і зарубіжній археології найбільш поширеним продовжує залишатись припущення про існування Голіградської культури аж до пол.VII ст. до нар. Хр. Згідно з цим припущенням, пам'ятки Голіградської культури в цей час підмінюються на Західному Поділлі, Покутті та прилеглому Передкарпатті носіями Західноподільської групи ранньоскіфського часу, а у верхній течії Дністра, Опіллі та Розточчі – пам'ятками Черепинсько-лагодівської і Лежницької груп. Тобто, на думку дослідників, існував хронологічний стик між «голіградцями» й носіями «ранньоскіфських» традицій Середнього й Верхнього Придністров'я (Свешніков, 1964; Крушельницька, 1985, с. 127; 1991; Смирнова, 1993; Малеев, 1990 та ін.).

В останні роки в цій проблемі намітилась низка обставин, які змушують до перегляду твердо усталених, здавалося б, уявлень. По-перше, звернено увагу на низку пам'яток у тутешній місцевості, які неможливо зарахувати ні до Голіградської культури¹⁰⁹, ні до Західноподільської групи¹¹⁰ і характеристику

¹⁰⁸ До останнього часу пам'ятки початку періоду раннього заліза на заході Українського Лісостепу спеціально не виділялися. Обидві тутешні культури, які існували на цих землях упродовж пізнього періоду епохи бронзи – Висоцька й Голіградська – як доводять найновіші дослідження – існують тут щонайпізніше до другої пол. X ст. до нар. Хр. (початок періоду НаВ3) і з цього часу починають активно втрачати свій самобутній вигляд, перероджуючись, під впливами культур Адріатичного узбережжя й центральноевропейських спільнот, у нові культурні явища; Голіградська - у пам'ятки Михалківської групи (виділена О. І. Тереножкіним 1952 року), а Висоцька – у південній частині трансформується в пам'ятки групи Жуличі (виділена В. Канівцем 1953 року – див. нижче), які передували вищевказаним групам ранньоскіфського часу.

¹⁰⁹ У літературі вже відзначалось, що досі «...не вивчено ще етап хронологічного стику цих культур – найпізніший матеріал голіградського типу, ані найраніші пам'ятки, що прийшли їм на зміну» (Крушельницька, 1985, С.127).

¹¹⁰ До останнього часу в науковій літературі загальноживаним є термін «Західноподільська група», використання якого можемо простежити від праць П. Райнеке, А. Спіцина, В. Гребеняка, Т. Сулімирського та ін. Термін «Західноподільська група» майже не використовували в археології міжвоєнного періоду, хоча й найкраще були вивчені кургани ранньозалізного віку саме Західного (галицького) Поділля. Однак, ситуація корінним чином змінилася в сер. XX ст., коли після Другого

яких до останнього часу обмежували визначенням, що це «*пам'ятки перехідного етапу*». Мова йде: 1 - про кургани в Мишкові й Тенетниках, які ще Т. Сулімирський вважав приналежними до нової культурної течії, яка, продовжувала лінію розвитку фрако-кімерійського періоду, зберігаючи семигородські елементи (Sulimirski, 1938, s. 151; Крушельницька, 1985, с.128); 2 – про опуклобокi корчаги з Лисичник і Городниці, про які дослідники пишуть, що в часі ці корчаги мусять передувати появі західноподільських курганів ранньоскіфського часу; 3 – про городище в Кривче (9 км від епонімного Михалкова), на якому, за словами самого ж першовідкривача Ю. Малеева, знайдений матеріал близький до кераміки типу Бабадаг та північноболгарських комплексів (Малеев, 1987, с. 95; Крушельницька, 1998, с.190-191. рис.110) та ін.

Пам'ятки цього «перехідного», як вважали донедавна, етапу, є й вище по Дністру. Серед них – кургани в Крилосі, у Комарові біля Крилоса, у Городищі біля Кульчиць (див. нижче), врешті, наскельні зображення в Сколівських Бескидах (Урич), які мають найближчі аналогії серед петрогліфів культури Басарабії в печері Рабиша в Середньому Подунав'ї і серед наскельних рельєфів Палеокастро в Родопах. Зрештою, два «скарби» з деталями кінської упряжі з Верхнього Придністров'я (Голігради, Мединя), які мають надійні центральноєвропейські хронологічні прив'язки, зокрема, у постгавській групі Фюзешабонь-Мезочат (Metzner-Nebelsick, 2002) на Потиссі в Альфельді, а також підвіска із західноподільських Кудринець (прямі паралелі якій знаходимо лише в позакарпатському басейні – у Середньому й Верхньому Подунав'ї), служать додатковим свідченням про суттєві зміни в цей час в етнокультурній ситуації у Верхньому Придністров'ї.

По-друге, в останнє одне-два десятиліття на Західному Поділлі, Покутті та Передкарпатті експедиціями Л. Крушельницької, Ю. Малеева, М. Бандрівського та ін., відкрито низку нових пам'яток Голіградської культури. Одне з останніх відкриттів – поновлення Б. Завітєм розкопок на городищі в Лисичниках на Придністровському Поділлі. У результаті цих новітніх досліджень голіградських пам'яток встановлено, що за характеристикою керамічного комплексу і за зразками металевої індустрії Голіградська культура не може датуватися пізніше періоду НаВ1 - поч. НаВ3, тобто, фінальний етап цієї культури припадає, при-

світової війни в результаті робіт Трипільської експедиції ІМК АН СРСР, Інституту археології АН СРСР (1948-1951), Середньодністровської експедиції Інституту археології й Ленінградського відділення ІМК АН СРСР та Південноподільської експедиції Державного Ермітажу (1952-1953) на територіях, розташованих східніше Збруча аж до Могилева-Подільського і Рашкова, були відкриті сотні нових пам'яток цього часу. Їх аналіз корінним чином змінив уявлення про межі поширення культури населення, яке згодом прийнято було називати носіями «Західноподільської групи». У цілому, цей термін – «Західноподільська група» - не є вдалим, оскільки пам'ятки, які прийнято зараховувати до «Західноподільської групи», як відомо, розташовані, окрім самого Західного Поділля (це, в основному, Тернопільське плато з прилеглими районами Лівобережного Придністров'я), також на Центральному та частково Північному Поділлі (Хмельницька та частково Вінницька області), а, крім того, на Північній Буковині (Північній Бессарабії) та Покутті (Чернівецька й частково Івано-Франківська області), які належать до цілком іншої природно-географічної області – Передкарпаття.

I – Основний ареал формування пам'яток Михалківської групи (12-Пилипи; 13-Остриця; 14-Городниця; 15-Дорошівці; 16-Репужинці; 17-Зеленча; 18-Теребовля (?); 19-Лошнів; 20-Завадинці/Кремінна; 21-Поллці; 22-Голітради; 23-Скала Подільська; 24-Кривче; 25-Колдрібка; 26-Михалків; 27-Кудринці; 28-Жванець; 29-Руські Фільварки; 30-Шутнівці, к.-1; 31-Лука Врублівецька; 32-Теремці; 33-Сокілець; 34-Мошанець; 35-Комарів).

II – Поширення пам'яток Михалківської групи поза межами основного ареалу (1-Урич; 2-Городище; 3-Вишня; 4-Підсадки; 5-Смереківка (колишнє с.Відинь); 6-Яблонів; 7-Заліски; 8-Бовшів; 9-Комарів біля Галича; 10-Медина; 11-Крилос).

III – Поширення пам'яток Непорівської групи (36-Непоротів; 37-Лоїці; 38-Хребтівські Пилипи; 39-Рудьковецьке городище; 40-Галиця; 41-Ломачинці; 42-Григорівське городище; 43-Бернашівка; 44-Мервинці; 45-Бандашівка; 46-Тютьки).

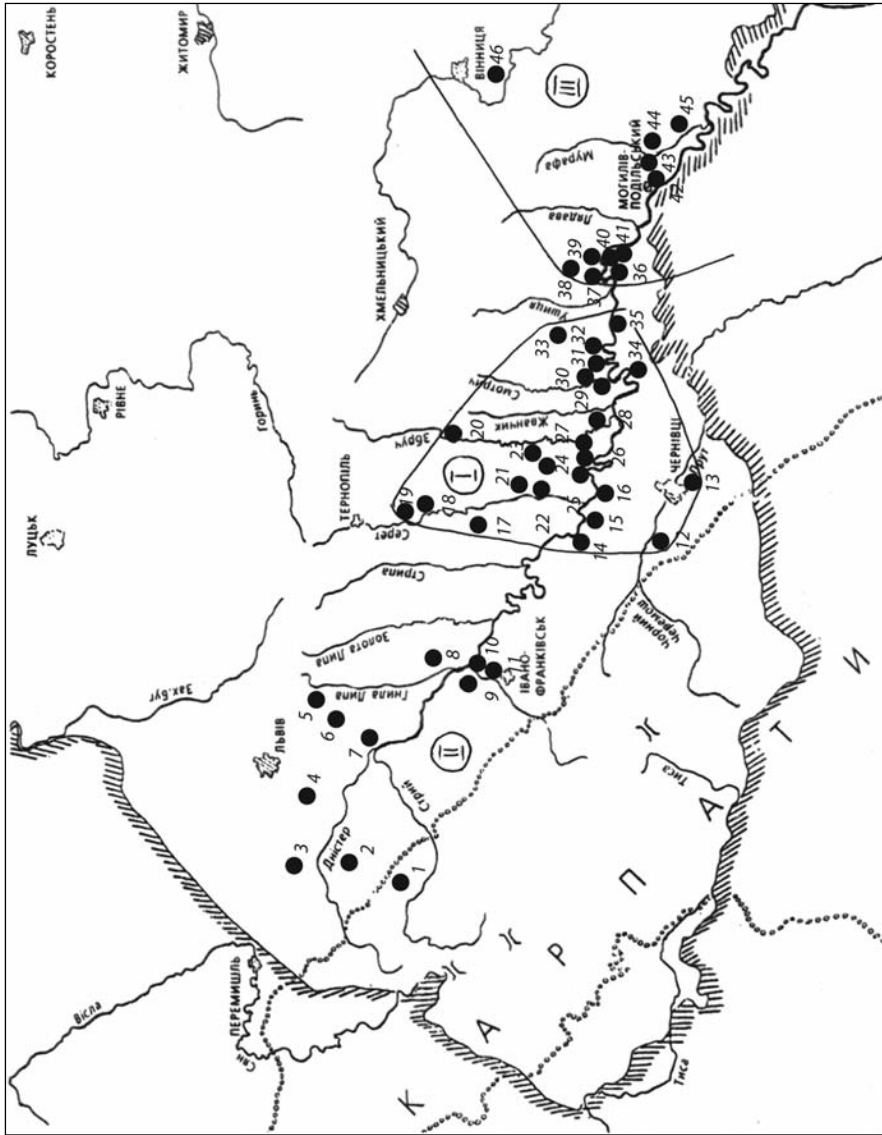

Рис. 129. Карта поширення основних пам'яток Михалківської і Непорівської груп:

Хронологія і періодизація						Верхнє Придністров'я	Південно-Східна Паннонія і Альфельд	Східна Словаччина
Абсолютні дати	О. Монтелус (1885)	П. Райнеке (1924)	Хр. Пееа (1998), М.Траксіла (2004)	Горизонти Карпатського басейну	Урнові поля Центральної Європи і гальштатський час			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1200	Br.III	BrD	HaA1	III		Голіградська культура	Культура Гава	Культура Гава 1200 Кіятице 1100
1100		HaA1	HaA2	IV	jüngere Urnenfeldzeit			
1000	Br.IV	HaA2	HaB1	V	späte Urnenfeldzeit	Магала IV Розітрче Урніч I Михаalkів I Урніч II Михаalkів II пост-Михалків Половні	Фюзешабоні-Мезочат I (горизонт кераміки I-II) за К. Мейнер-Небелсік, 2002 Фюзешабоні-Мезочат II (горизонт кераміки IIIa) 730-720 рр. до нар. Хр. Фюзешабоні-Мезочат III (горизонт кераміки III-в)	Сомотр II Войнатина 900 Горизонт Переклуптановицький Земплінські Кошчани яма №1/81 пох. 2/81. 700 800
900		HaB1	HaB3	VI	frühe Hallstattzeit			
800	Br.V	HaB2	HaC1		ältere Hallstattzeit			
700		HaB3	HaC2					
600								

Рис. 130. Періодизація пам'яток Михаalkівської групи в контексті центральноєвропейських періодизацій них схем

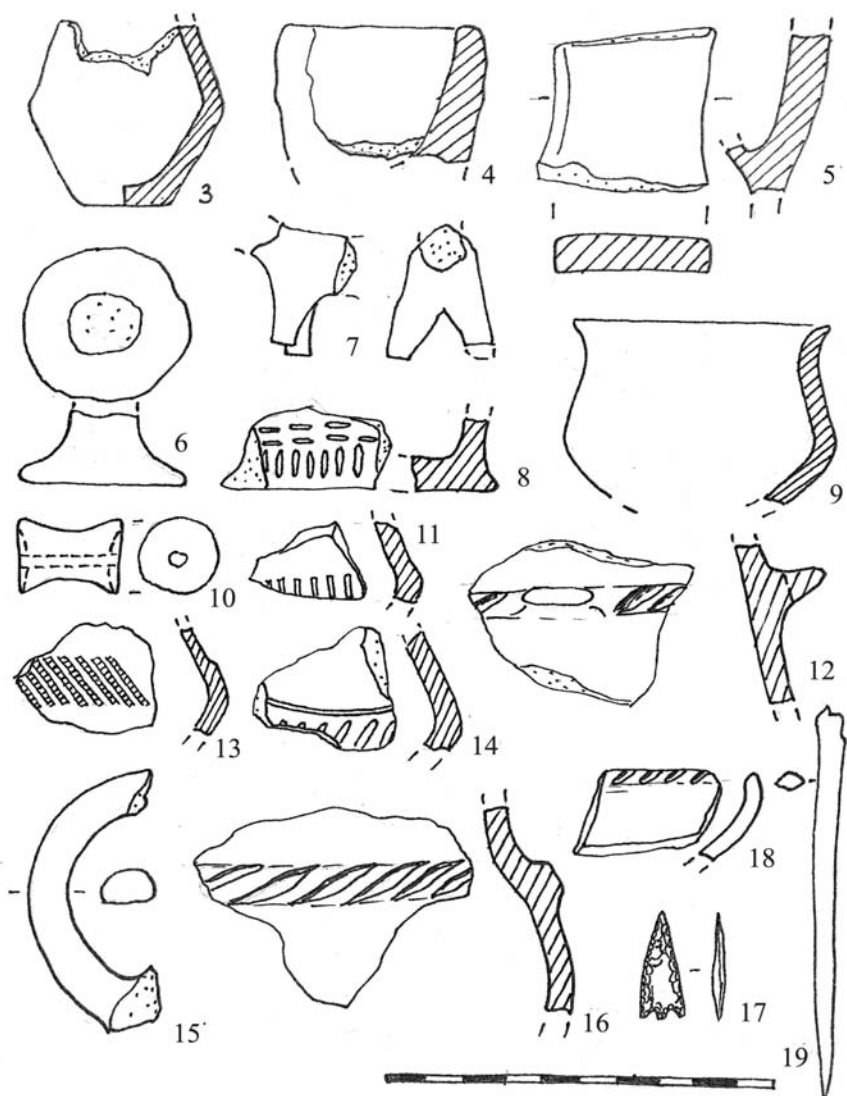

Рис.131. с.Старий Збараж Збараського району Тернопільської області. Уламки кераміки з об'єктів та культурного шару.

близно, на середину – другу половину X ст. до нар. Хр. З цього часу – і впродовж наступного періоду НаС1 на колишній голіградській території з'являються пам'ятки, існування яких, як не дивно, вже давно передбачала низка дослідників. Наприклад, Л. Крушельницька свого часу писала, що «...серед загальної маси пам'яток ранньозалізного часу Західного Поділля виділяється група матеріалів...коли дана територія **ще не була** заселена племенами, які залишили основну масу пам'яток західноподільської скіфськоподібної культури. Припускаємо, що, власне, цю групу мав на увазі Т. Сулімирський пишучи про перший період появи західноподільських курганів з південними рисами... Фрагменти посуду, зокрема,

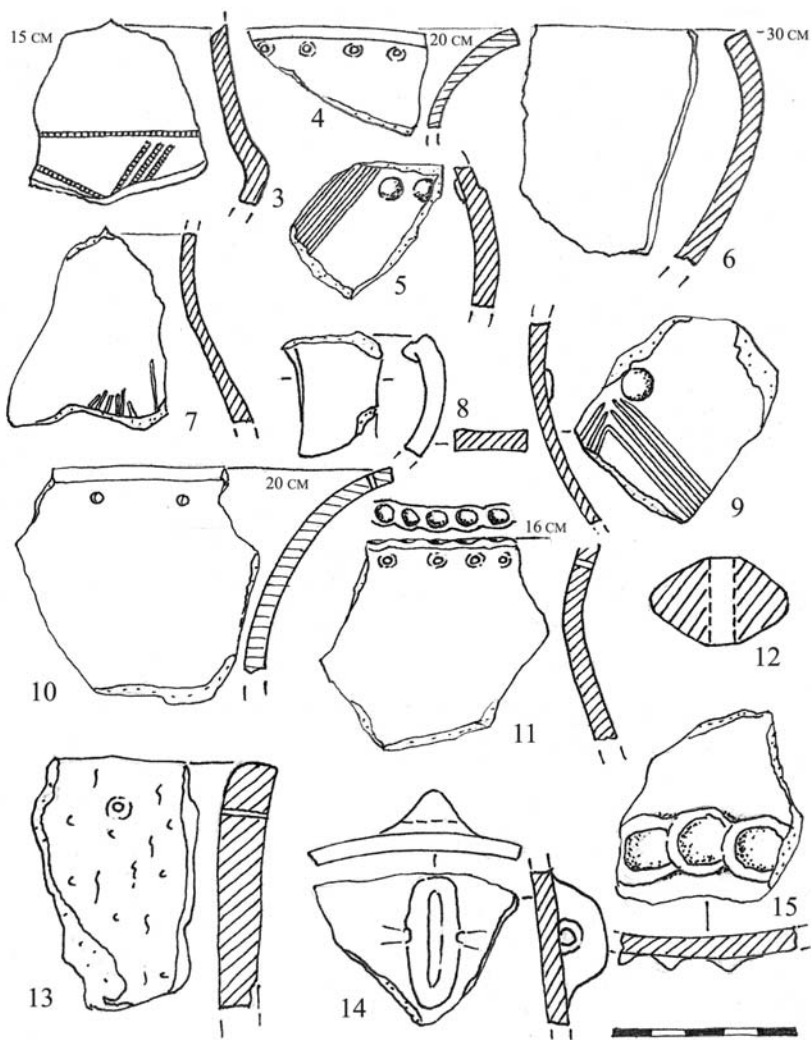
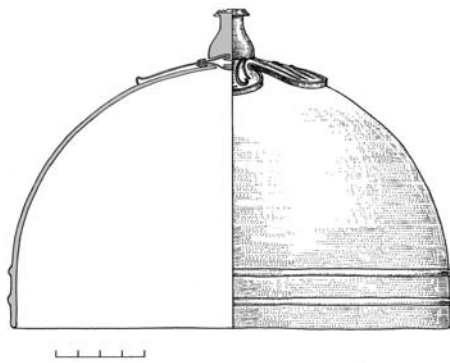

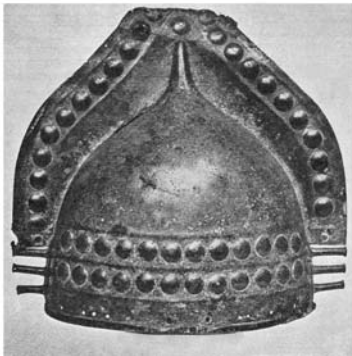
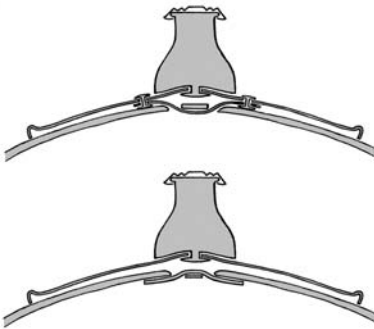
Рис. 132. с.Старий Збараж Збаразького району Тернопільської області. Уламки кераміки з об'єктів та культурного шару.

горщиків-корчаг, типових для середнього горизонту непоротівських пам'яток, маємо зараз з Щуперки, Скали Подільської, Лисичник на Тернопільщині.» (Крушельницька, 1985, С. 128-129). Нещодавно матеріали аналогічного постголіградського характеру із сильними середньодністровськими (непоротівськими) впливами виявлено нашою експедицією в Колодзівці неподалік Заліщик та із с. Вишня біля Городка на Львівщині. Саме із середнього горизонту Колодзівки¹¹¹ походять керамічні форми тої культури, яка змінила Голіградську й передувала

¹¹¹ Нижній горизонт Колодзівки представлений об'єктами Голіградської культури періодів НаА-НаВ1, а верхній горизонт – наземними спорудами і ямами Західноподільської групи.

1

2

Рис. 133. Шоломи з території поширення пам'яток Михалківської групи: 1-чотирилистна золота бляха з Першого Михалківського «скарбу» (1878) та графічна реконструкція її використання в якості декоративного навершя церемоніального шолому (за: М.Бандрівським, М.Біликом, 2011); 2-бронзовий «прототетруський» шолом із с.Кремінна Городоцького району Хмельницької області (фото за С.Шлянкувною, 1936/1937 та фон Газе В. 1988).

поширенню на цих землях культури носіїв західноподільських курганів. Зрештою, схожі комплекси тут знаходили й раніше. Так, ще в міжвоєнний період на поселенні в Новосілці-Костюковій поруч Заліщик в об'єкті були виявлені уламки тюльпаноподібних посудин із проколами під вінцями та фрагменти великих амфор, які на бочках мали серію густо розташованих вертикальних канелюр (Мелюкова, 1958, с.23, рис. 4, 10), які не мали прототипів у пам'ятках голіградського часу і, разом з тим, випереджали в часі кераміку творців західноподільських курганів.

Є ще одна важлива обставина, яка змушує до переосмислення традиційних поглядів на кінцевий час існування Голіградської культури та проблему зарахування до неї тих чи інших пам'яток. Наприклад, одним з основних маркерів, ба, навіть найефектнішим презентантом Голіградської культури, довгий час вважались відомі Михалківські «скарби» (рис.134-141). Причому, упевненість у цьому (приналежності їх цій культурі) була настільки значною, що до цього часу на цю тему не проводилось жодних спеціальних досліджень, вважаючи їх культурну приналежність остаточно з'ясованою.

Властиво, на чому базується традиційне зарахування Михалківських «скарбів» до Голіградської культури? На тому факті, що вони відносяться до чорногорівського чи новочеркаського часу? Але, у такому разі слід довести, що Голіградська культура в час їх створення й використання все ще існувала. А таких доказів, власне, й бракує. Наприклад, ще ніхто не представив виділені в місцевому верхньодністровському матеріалі типологічні ряди керамічного посуду IX-VIII ст. до нар. Хр., форми якого були у використанні тутешнім населенням у час

укриття Михалківських «скарбів». З такого (чи подібного за іншими типами речей) зіставлення одразу було б видно, Голіградська це культура, чи ні. Навіть ті паралелі, які окремі дослідники наводять до Михалківських «скарбів» у Карпатському басейні (Фокору, Далі, Михалені-Борарта, Кіш-Косецг та ін.), свідчить, радше, про неможливість зарахування Михалкова до Голіградської культури, оскільки всі ці паралелі походять уже із середовища культур і груп кінця НаВЗ-НаС1, тобто з того часу, коли жодна з пізньобронзових культур Центральної¹¹² й Південно-Східної Європи (а саме до таких, поряд з Гава, Кіятице, Бабадаг I - II та ін. відносять Голіградську) уже не існувала.

І останнє у коротко порушеній проблемі: чому дослідників, які й надалі схильні відносити Михалківські «скарби» до Голіградської культури, не насторожують наступні два факти. Перший – уламок вінця й денця ліпного горщика, який був знайдений разом із михалківськими коштовностями і який, як припускав В. Пшибиславський, міг походити від посудини, у якій могла зберігатись якась частина Михалківського «скарбу». Знайдений і згодом опублікований уламок згаданого вінця має під зовнішнім краєм карбовані відтиски пальця на наліпному джгуті, який на місцевому посуді з'являється щойно в постголіградський час і то – під впливом керамічних традицій культур територіально суміжного Середнього Придністров'я або тогочасної культури Правобережного Лісостепу. Такий посуд є індикатором уже цілком іншого вектора культурного розвитку і взаємозв'язків місцевої спільноти. Другий факт, який не варто оминати, це – наявність у Михалківському «скарбі» трьох скляних намистинок зеленкавого кольору, із яких одна відноситься до бородавчастого типу (Hadaczek, 1904, s. 23, tabl. XIII, 11; Бандрівський, Крушельницька, 2012, Іл. 11, 26). Намистинки такого вигляду однозначно виводять михалківські дорого-

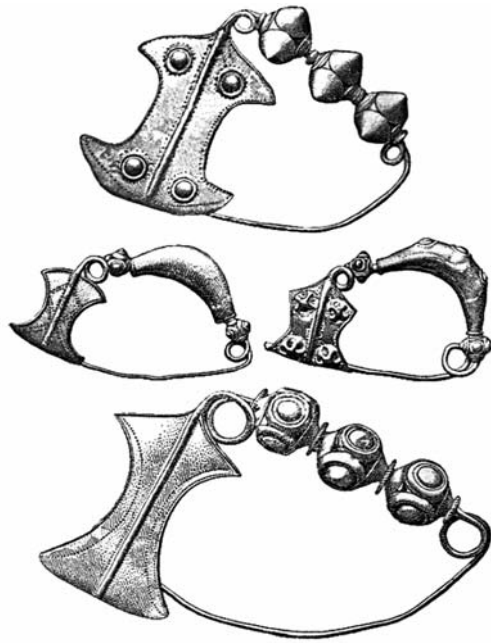

Рис.134. Фібули аркоподібні. Золото. Перший Михалківський «скарб» 1878 р. (за: Спицин А., 1914).

¹¹² Існування в період НаС1 територіально суміжної Тарнобжегської групи в її класичному вигляді, є, мабуть, дещо сумнівним, хоча б з огляду на останні відкриття в Надсянні й Нижньому Вислоку, де знайдено комплекси і речі, стиль виконання яких можна охарактеризувати «басарабською вуаллю». В кращому разі можемо говорити про процес активного переродження класичного Тарнобжегу в період НаС1 в нове культурне явище, близько споріднене із територіально суміжними східними територіями, зокрема, Верхнім і Середнім Придністров'ям.

Рис.135. Графічна реконструкція металевих оздоб у жіночих комплектах з Михалкова (за М.Бандрівським, М.Біликом, 2011).

цінності з реєстру голіградських пам'яток, оскільки, раніше НаС1 в місцевому матеріалі намистинки такого типу ще не траплялися.

Нова ситуація, яка склалася (зміна з початком періоду НаВ3 усіх центральноєвропейських культур новими етнокультурними утвореннями), нові запити (у т.ч. моди і престижу) на знакові речі того часу – упряж, зброю, прикраси, зрештою, нові міжкультурні зв'язки – усе це не залишало жодного шансу найпізнішим голіградським общинам продовжити своє існування у ІХ ст. до нар. Хр. (рис.130). Навіть у ідеологічній сфері (релігії та поховальному обряді), які часто виступють найконсервативнішими елементами тогочасного

суспільства, з початком НаВЗ відбулися суттєві зрушення, наприклад, поява у Верхньому Придністров'ї невідомого тут раніше (в Голіградській культурі) підкурганного обряду поховання та влаштування наскельних святилищ із солярними знаками й петрогліфами (рис.144-145).

До цих поважних змін на досліджуваній території спонукала міжкультурна ситуація, яка складалася в центральноєвропейських областях на зламі епох бронзи й раннього заліза. Так, культура Гава, з якою часто (і, додамо, без достатніх на те підстав - див. вище) об'єднували Голіградську культуру, проіснувала лише до НаВ1 і її, близько 1000 рр. до нар. Хр., як це аргументує у своїй двотомній праці К. Метцнер-Небелсік та інші дослідники, змінили в Потиссі (Альфелді) пам'ятки групи Фюзешобонь-Мезочат (Metzner-Nebelsick, 1998, p.381; 2002). Майже одночасно з культурою Гава наприкінці НаВ1 сходять з історичної арени східнословачька культура Кіятіце, на зміну якій приходять пам'ятки типу Войнатина¹¹³. Таким чином, по той бік Карпат між часом існування культур Гава й Кіятіце, і часом появи там найраніших комплексів групи Альфельд/Векрцуг (яка в ранній фазі частково синхронна західноподільським курганам), утворився «розрив» тривалістю близько 3,0-3,5 століття, який, власне, по тамтой бік Карпат - на Альфельді, заповнений пам'ятками постгавського типу: групою Фюзешобонь-Мезочат (рис.130).

Отож, уточнення хронологічного положення цілої низки пам'яток із Верхнього Придністров'я, змушує «розвести» в часі найпізніші старожитності Голіградської культури й пам'ятки ранньоскіфського часу. Хронологічний «розрив» між ними, тривалістю щонайменше 1,5-2,0 століття, припадає приблизно на ІХ-кінець VIII ст. до нар. Хр. і може бути заповнений пам'ятками локальної групи, яку, вслід за О. Тереножкіним, можемо називати **Михалківською** (Тереножкін, 1954, с.110). Тим самим, фактично підтверджуємо припущення Т. Сулімирського про те, що «...*всі ранні західноподільські кургани, які ще не мають типового «скіфського» культурного забарвлення, належать до однієї групи*» (Sulimirski, 1938, s. 175-177; Крушельницька, 1985, с.97).

Культура носіїв Михалківської групи пам'яток (рис.129) уже на

¹¹³ Передкуштановицький горизонт пам'яток уперше був виділений на матеріалах Словаччини (поховання типу Войнатина) Будінським-Крічкою, який відносив його до періоду НаВЗ-НаС (Budinsky-Kricka, 1976, s. 119-1336, 137), тобто ці пам'ятки виявилися синхронними горизонту Сомоторська Гора-ІІ Східної Словаччини (Pastor, 1958, s. 326; Budinsky-Kricka, 1976, s.128). Однак, після того, як у південно-західній Словаччині були виявлені пам'ятки типу Хотин, які мають більше схожості з матеріалами Фюзешабоні-Мезочат, а у Східній Словаччині в той же час було доведено відсутність підкурганних поховань, які б могли бути пов'язані з Куштановицькою культурою, то питання т.зв. передкуштановицького горизонту, принаймі для Словаччини, відпало ще тоді. Там, на початку періоду раннього заліза проживало населення на кшталт могильника в Земплінських Копчанах та ями в Михалівцях, яке, на думку Е.Мірошайової генетично пов'язане з культурою Шелестівського городища, Малих Геївець та ін., а всі разом – із привнесеними сюди традиціями тогочасної культури Верхнього і Середнього Придністров'я. При цьому, Е.Мірошайова не бачить жодного зв'язку носіїв культури Земплінських Копчан-Михалівець-Малих Геївець з Куштановицькою культурою, з чим, очевидно, слід погодитись. Тому, виділення сумнівного під кожним оглядом т.зв. передкуштановицького горизонту у Верхньому Потиссі, вважаємо засадничо помилковим.

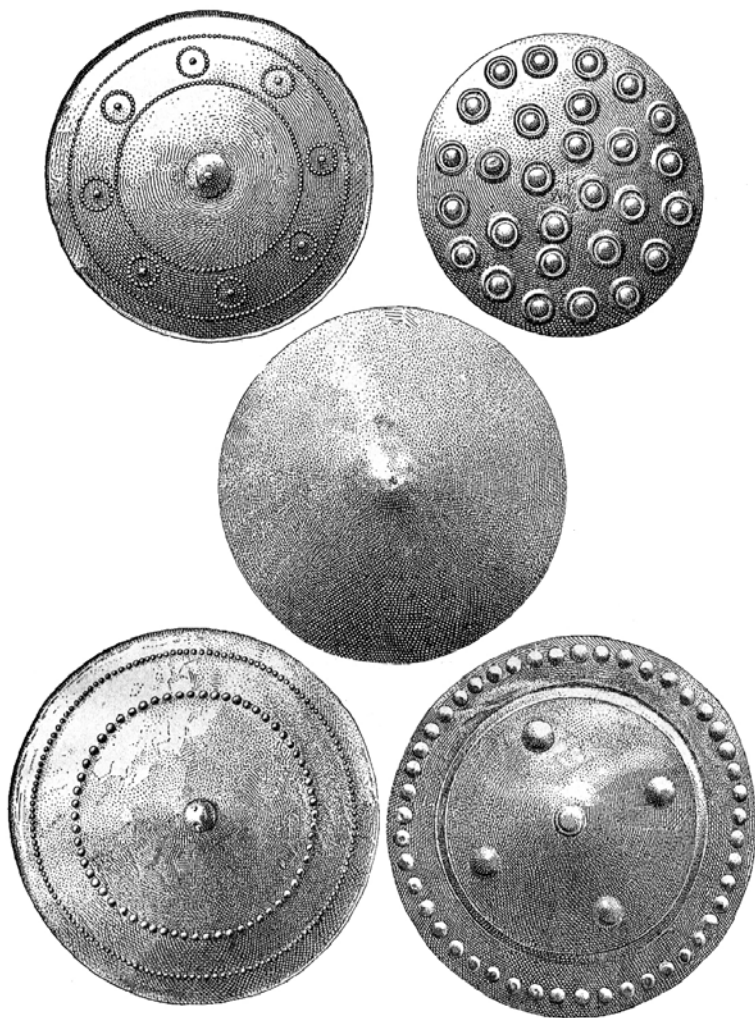

Рис.136. Фалари. Золото. Перший Михалківський «скарб» 1878 р.
(за: Спицин А., 1914).

ранньому етапі свого розвитку вийшла за межі поширення пам'яток колишньої Голіградської культури й поширила свою присутність на прилеглу частину Бессарабії. Так тривало до часу появи на Західному Поділлі, Покутті та прилеглому Передкарпатті пам'яток ранньоскіфського часу, відомих під назвою Західноподільської групи. Що ми маємо на увазі, оперуючи цією назвою? По-перше, у творцях західноподільських курганів вбачаємо нащадків носіїв, ранішої за часом, непоротівської групи на фінальному етапі їх розвитку (кінець середнього горизонту Непоротова) та територіально суміжні спільноти Правобережного Лісостепу, які приблизно у першій чверті VII ст. до нар.Хр., просуваючись на захід – вгору Дністром – перейшли межиріччя в пониззі

Смотрича і Жванчика і розселились (окупували-?, підкорили-?) серед місцевого постголіградського населення – носіїв Михалківської групи пам'яток. І вже тут – на Західному Поділлі, Покутті та прилеглому Передкарпатті витворили в другій чверті VII ст. до нар. Хр., Західноподільську групу. Остання, маючи своїй підоснові постголіградське михалківське підґрунтя відрізнялася від більш східних пам'яток Середнього Придністров'я, які мали у своїй підоснові матірну (на зразок середнього горизонту Непоротова) етнокультурну базу.

Власне, ця «неоднаковість» підоснов і різниць східний і західний варіанти Західноподільської групи. Те, що пам'ятки останньої в деяких нюансах різняться між собою (поховальним обрядом, особливостями супровідного інвентарю, тощо – див. наступний розділ) у минулі роки було потрактовано як химерний симбіоз місцевого пізнього Чернолісся, пізніх Голіград і прийшлого іраномовного кочового елемента (Г. Смирнова). З урахуванням аналізу останніх відкриттів вважаємо, що східний варіант Західноподільської групи, є ранішим за часом, оскільки його матеріальна культура є гомогенною у своїй основі і має всі ознаки матірнього етнокультурного протоорганізму, оскільки генетично пов'язана (на відміну від західного варіанту) із пам'ятками середнього горизонту Непоротова (на зразок курганів у Лоївцях, Бернашівці, Миньківцях, Сокільці, Шутнівці к.-1 та ін.), які віднесено до другої половини VIII-першої чверті VII ст. до нар. Хр.). У той же час західний варіант Західноподільської групи є сплавом місцевих (постголіградсько-михалківських) і привнесених (постнепоротівських та правобережнолісостепових, а, можливо, і передкавказьких) елементів, виразниками яких є комплекси з курганів Перебиківці II, Ніври, Швайківець, Коцюбинчик I та II і ін.), які з'являються у другій-третьій чвертях VII ст. до нар. Хр.

З вищенаведеного матеріалу можна зробити такі **висновки**:

1. Голіградська культура у Верхньому Придністров'ї завершує своє існування на початку НаВЗ (приблизно, середина – друга половина X ст. до нар. Хр.), тобто у значно раніший період, ніж це уявлялось донедавна. До найпізніших пам'яток Голіградської культури у Верхньому Придністров'ї зараховуємо «скарби» з Руди й Волоки та руків'я меча із антеноподібним навершям із Ворони;

2. Оскільки між часом зникнення Голіградської культури й появою на її колишній території пам'яток Західноподільської й Черепинсько-лагодівської груп утворилась хронологічна лакуна, то підтримано запропоноване раніше припущення (Сулімирський, 1938; Тереножкін, 1952; Крушельницька, 1985) про існування в цей час на Верхньому Придністров'ї окремої локально-хронологічної групи пам'яток зі своєрідними рисами, яка вже не була голіградською, але ще не стала західноподільською. Назва даній групі – Михалківська, була запропонована ще 1952 року О. І. Тереножкіним, який об'єднав у цій назві всі верхньодністровські пам'ятки більш-менш одночасові з Михалківським «скарбом».

3. Вищезапропонована концепція нового культурного розвитку верхньодністровських спільнот на початку періоду раннього заліза, в основі якої лежать погляди й припущення дослідників довоєнного й радянського періодів, дала можливість інакше уявити походження самої Західноподільської групи

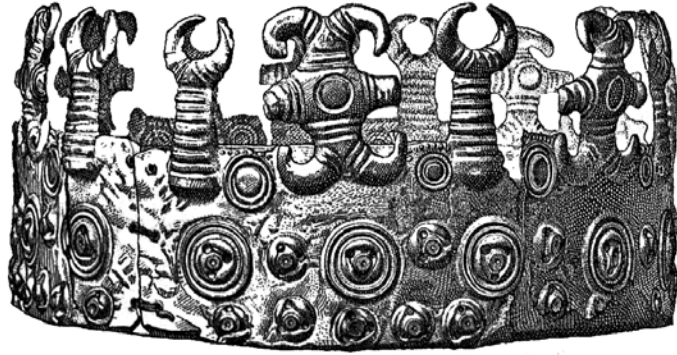

Рис. 137. Покриття металевого каркасу «діадеми» із тонкого листового золота (фольги) з Першого Михалківського «скарбу» 1878 р. (за: Спицин А., 1914).

ранньоскіфського часу. Якщо донедавна її вважали конгломератом впливів пізньочорноліської, голіградської й кочівницько-іраномовної спільнот (Г. Смірнова, 1993), то сьогодні вимальовується, як припускаємо, її більш наближена до дійсності етнокультурна підоснова – багатогранна за своїми напрямками, а головно – часовими етапами, матеріальна культура носіїв Михалківської групи пам'яток початку ранньозалізної доби.

У цілому, витоки керамічного комплексу, житлобудування, господарського укладу, взаємозв'язків і поховального обряду середньодністровського населення періоду раннього заліза – глибоко місцеві, оперті на багатолітні традиції.¹¹⁴ І однією з причин виділення пам'яток Михалківської групи також були пошуки відповіді на питання: якщо з другої чверті VII ст. до нар. Хр. на її колишній території - Західному Поділлі, Покутті та Передкарпатті так раптово з'являються пам'ятки Західноподільської групи, то – звідки? Ті, хто донині обстоює тезу про раптову й цілковиту зміну культур на Західному Поділлі - Голіградської одразу «Західноподільською ранньоскіфською», не дають відповіді на питання: де тоді знаходилася висхідна територія, з якої вийшли, просуваючись у напрямку Середнього Придністров'я, носії традицій західноподільських курганів? Немає такої території, на якій би можна було простежити витоки, скажімо, традицій у спорудженні поховальних комплексів на зразок Перебиківців II, Швайківців, Коцюбинчик I, II та ін.

1. Проблеми хронології й періодизації.

Група пам'яток, яка досліджується, не є чимось унікальним чи несподіваним серед археологічних культур і груп центральноєвропейського кола, оскільки на всіх територіях, де в попередній період були поширені культури пізньобронзового часу, з настанням періоду НаВЗ (тобто, з другої половини X ст. до нар.Хр.)

¹¹⁴ Цю думку автор намагався довести в спільній з Л. Крушельницькою статті-додатку «Поховальний обряд непоротівської групи пам'яток» у монографії вищезгаданої дослідниці «Чорноліська культура Середнього Придністров'я» (1998, С. 201-208).

ситуація також докорінно змінилася (рис. 130). Так, у верхньодунайському регіоні та суміжних областях тогочасні культури урнових полів поховань входять у свою завершальну фазу розвитку (Spate Urnenfelderkulturen), яка закінчилась не пізніше кінця IX ст. до нар. Хр. Отож, перший (ранній) етап розвитку Михалківської групи співставляємо з постгавськими старожитностями сьогоденішньої Угорщини (пам'ятками південно-східної Паннонії й Альфельду, які виділені в тип Фюзешабонь-Мезочат I (горизонт кераміки II) (Metzner-Nebelsick, 2002, s.178, Abb.78). У цілому ж, верхньодністровська Михалківська група є синхронною з передкуштановицьким горизонтом пам'яток, який уперше був виділений на матеріалах Словаччини (поховання типу Войнатина) Будінським-Крічкою і який відносив його до періодів NaB3-NaC (Budinsky-Kricka, 1976, s. 119-133, 137). Також перший етап Михалківської групи синхронізуємо з горизонтами Сомоторська Гора II Східної Словаччини (Pastor, 1958, s.326; Budinsky-Kricka, 1976, s.128) та з пам'ятками типу Хотин у південно-західній Словаччині.

Натомість, пам'ятки другого (пізнього) етапу розвитку Михалківської групи, які формувались уже в зовсім нових (для центральноєвропейських культур) умовах раннього й старшого гальштатського часу (Fruehe/Alteren Hallstattzeit), тобто, приблизно, починаючи з 820 рр. до нар. Хр. за М.Траксілом (2004), співставляємо з нещодавно виділеними Є. Мірошайовою пам'ятками типу могильника в Земплінських Копчанах (яма №1/81 з перезахороненими людськими останками і тілопальне пох.№2/81)¹¹⁵, ями в Михайлівцях (Mirossajova, 2003, s.370, Obr. 6,1; 2006, Obr. 4,5) та матеріалами з житла IV в Малих Геївцях¹¹⁶ на Українському Закарпатті (Попович, 2006, рис.2, рис.14), на що вже було звернено увагу (Бандрівський, 2008, с. 149-150).

¹¹⁵ Згадані ритуальні захоронення в Земплінських Копчанах і яма в Михайлівцях супроводжувалися уламками тюльпаноподібних горщиків з наскрізними проколами під вінцями та наліпними карбованими пружками (Mirossajova, 2005, s. 199, Obr. 3, c-d).

¹¹⁶ Матеріали з житла на розкопі-IV в Малих Геївцях, яке було досліджене І. Поповичем 1974 року, виразно відрізняються від речей, які виявлені в інших спорудах на згаданому поселенні. По-перше, у житлі з розкопу-IV відсутні горщики з наліпними карбованими пружками та проколами під вінцями, що, як і в інших випадках, може служити хронологічною ознакою (Попович, 2006, рис.2, рис.14). Разом із тим, у цьому житлі присутні уламки корчаг з різко профільованим тілом, найближчі аналогії яких знаходимо у верхньому Придністров'ї на поселенні в Залісках. Датуючими ознаками в керамічному комплексі з житла на розкопі-IV в Малих Геївцях є: 1 – двовухий банкоподібний горщик, який має прямі паралелі в пох. № 31 могильника Фюзешабоні і який зараховують до ранньої фази цієї групи пам'яток (Patek, 1989-90, tabl. 10, 4); 2 – орнаментовані фрагменти посуду (Попович, 2002, рис.2, 8-9), які мають близькі паралелі в нижньому горизонті еталонного поселення в Непоротовому, зокрема в споруді-19 Непоротова-II, у якій знайдено фрагменти корчаги, прикрашеної комбінацією врізних заштрихованих трикутників (Крушельницька, 1998, с.104, рис.62, 5) та в ямі-63, у якій трапився фрагмент горщика, прикрашений у схожий спосіб – пальцевими вдавленнями у верхній частині корпусу (Крушельницька, 1998, с.128, рис. 80, 4). При цьому зазначимо, що нижній горизонт Непоротова в значній мірі синхронний із Гордіївкою-IV та з Фюзешабоні-Мезочат-I. З інших форм кераміки до ранньої фази Латорицької групи зараховуємо біконічні урни з Ужгорода-Замкової Гори та з Левицького (Кобаль, 1992, с.176, рис. 2, D-E), які мають численні аналогії в часі поширення уранових полів Центральної Європи, зокрема, у Висоцькій культурі (Бандрівський, 2002, с.30, рис. 9,7; с.39, рис. 16, 1; с.51, рис. 20, 1).

Якщо ж брати східні- і південносхідноєвропейські паралелі, то перший етап розвитку Михалківської групи співставляємо з нижнім горизонтом епонімної пам'ятки в Непоротове, а, тим самим - з кінцевим етапом Бабадаг II та ранньою Сахарною (рис. 130). Натомість, другий етап Михалківської групи співвідносимо із середнім горизонтом Непоротова типу кургану в Лоївцях (Крушельницька, 1985, с.124), а також із пізньою Сахарною, Жаботином I-II та культурою Басарабі I-II (Кашуба, Смирнова, Вахтина, 2010, с.163, рис.5).

2. Культурно-історична приналежність Михалківської групи й питання генезису її носіїв.

Щоби спробувати відповісти на питання про походження носіїв культури Михалківського «скарбу», слід простежити етнокультурну ситуацію в місцевому регіоні, яка склалась тут напередодні. Властиво, що таке Голіградська культура? Це, як відомо, насамперед добре налагоджений у пізній період епохи бронзи взаємообмін із Семиграддям і Трансильванією, в результаті чого на Верхнє Придністров'я хлинув потужний потік бронзової індустрії культури Гава, Кіятице та ін. (мечі з язичковим руків'ям, мечі ліптовського типу, згодом – мечі з чашоподібним навершям, цілі серії серпів з угорських, трансільванських і дунайських металургійних і металообробних центрів, бронзові казани ранніх типів, зрештою – традиції верхньотиських і внутрікарпатських культур таких, як Гава, Речь, Лепуш, Кіятице та ін. - відчутно далися взнаки в керамічному виробництві і в асортименті голіградського керамічного посуду. Однак, з кінця НаВ1-поч.НаВ3 (близько середини X ст. до нар. Хр.) ситуація в самому голіградському суспільстві і, практично, в усіх тогочасних культурах, які його на той час оточували, кардинально змінилася. Сьогодні ще не вироблено усталеної точки зору, що тоді відбулося (або, правильніше, що спричинило настільки раптові й різкі зрушення), але, саме з цього часу припиняють свою роботу семигородські й трансільванські металообробні центри (Blajer, 2001, s. 292,303), з якими в якнайтісніший спосіб були пов'язані ринки збуту голіградського населення, сильно звузило свої обсяги в цей час і місцеве – верхньодністровське бронзообробне виробництво, яке спеціалізувалось на шаблонному продукуванні побутових знарядь праці, зброї, прикрас (окремі типи кельтів, серпів, мечів, шпильок та ін.).

У питанні походження Голіградської культури, з огляду на тривкі й постійні контакти її носіїв із тогочасними культурами західних Балкан і приадриатичних областей, припускаємо, що в пізній період епохи бронзи якась частина західнобалканських і приадриатичних спільнот, найімовірніше ілірійського походження, мігрує в північно-східному напрямку, виходить на Середньодунайську низовину і вже по Альфельду піднімається у Верхнє Потисся, звідки через Яблуніцький перевал (931 м н. р. м.) виходить в долину Прута на Покуття й придністровські райони Західного Поділля. І вже тут – на верхньодністровських теренах, асимілюючи місцеве пізньокомарівське ноанізоване населення, дає початок нового розвитку своєї культури, яку ми сьогодні знаємо під назвою Голіградська. Серед мотивів, які привабили в покутські

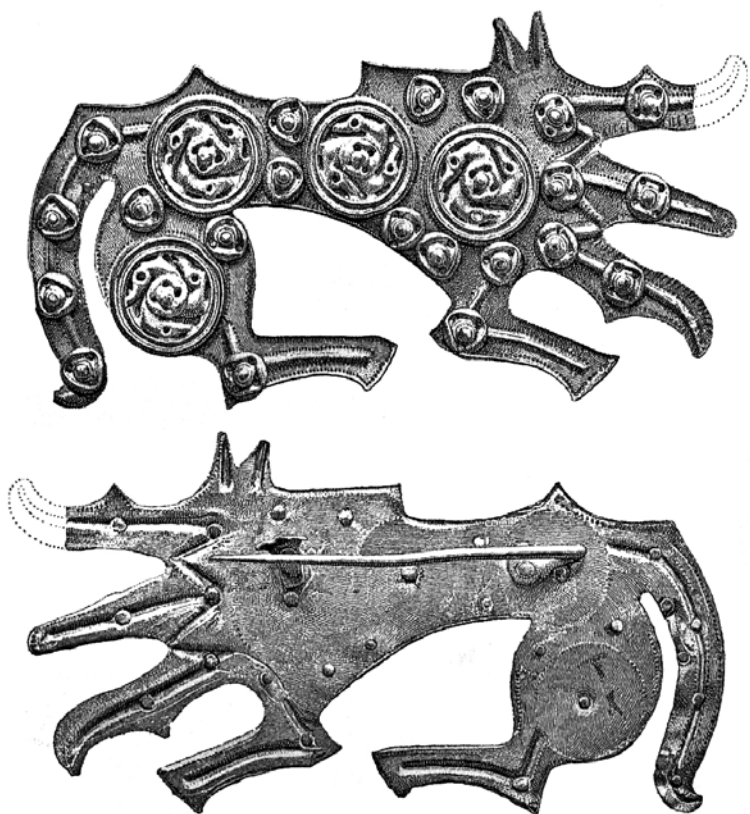

Рис. 138. Пластина у вигляді вовка. Золото. Перший Михалківський «скарб» 1878 р.
(за: Спицин А., 1914).

місця тих перших протоголіградців, можемо назвати численні виходи соляних джерел на північно-східному передгір'ї Українських Карпат, можливість їх експлуатації та транспортування цього дорогоцінного продукту в обмін сусідам. Розкопки Л. Крушельницької на таких еталонних солевиробничих пам'ятках, як Текуча й Лоева довели, що масштаби солевиробництва ранньоголіградськими общинами від самого початку були колосальними, про що свідчать буквально тонни уламків посуду, який нищився під час виварювання солі.

Наявний на сьогодні матеріал дозволяє припустити, що перші общини, матеріальну культуру яких назвуть голіградською, проникли на північно-східне Прикарпаття наприкінці періодів BrD-початку NaA1. З їх появою на Верхньому Придністров'ї з'являються в обігу й «скарбах» перші цінові еквіваленти вартості – злитки металу стандартизованої ваги й форми, аналоги яких до того часу вже здавна використовувало під час товарообміну населення держав егейсько-анатолійського регіону. Власне, тоді на самих початках розвитку Голіградської культури на її території з'являються пам'ятки, які невідомі в тогочасних культурах не лише сьогоднішньої України, але й Центральної Європи. Мається на увазі бронзовий шолом із ранньоголіградського скарбу в с. Прилипче Заставнів-

Рис. 139. Пластини у вигляді собаки (1) і вовка (2). Золото. Перший Михалківський «скарб» 1878 р. (за: Спицин А., 1914).

ського району Чернівецької області (Romstorfer, 1893, s.49)¹¹⁷ та нещодавно виявлена бронзова антропоморфна статуетка типу *bronzetti* із с. Лужани Кіцманського району Чернівецької області, яка зображає воїна в повний зріст зі щитом і мечем у руках та захисному шоломі з маленькими ріжками (Ільків, 2009, с.244-259). Статуетка з Лужан має найближчі аналогії серед зразків металопластики культури нурагів на о. Сардинія і пов'язується першовідкривачем з народом шардана, який, як припускають, походить з Балканського п-ова (Журавлев, Исаенко, Мошинский, 2005, 192 с.; Ільків, 2009, с. 244-259). Звичайно, основними й домінуючими в ранній Голіградській культурі були форми речей, які були поширені в той час на землях Карпатського басейну й прилеглих придунайських територій (кельти, серпи, більшість типів мечів, казани, у т. ч. орнаментовані, прикраси та ін.).

Чимало було й оригінальних, винайдених безпосередньо на верхньодністровських теренах, типів металевих речей. Однак, серед усього цього різноманіття голіградських бронз все ж таки виділяється ціла низка виробів із металу й кераміки, форма яких тяжіє насамперед до центрально- і західнобалканських районів, Адріатичного узбережжя і навіть Апеннін.

Мабуть, із вищезгаданим «першим потоком» західнобалканського й приадриатичного населення, яке просунулося наприкінці епохи бронзи на майбутню територію Голіградської культури (або ж його зв'язками з корінними землями проживання) слід пов'язувати бронзовий меч періодів NaA2 - поч. NaB1 з Язлівця біля Бучача на півдні Тернопільщини, який хоч і був виготовлений на місці (бо має ефес ліптовського типу), однак антеноподібне навершя його руків'я, безсумнівно, вказує на запозичення його форми з Апеннінського півострова, оскільки тільки там продукувались мечі з подібними типами навершя (Бандрівський, 1994, с.123; Вугаї, 2005, s.93-103). Про оригінальність частини форм ре-

¹¹⁷ Из підрозділу «Broncefunde bei Przelipcze»: «Conservator Gutter in Sereth theilte mit. das im Jahre 1880 bei Planierung und Bearbeitung eines Feldes nachst Przelipcze in der Bukowina eine grosse Anzahl von Bronzegegenstanden, wochlans ainer bei dieser Arbeit zerstorten Grube herruhrend gelunden worden ist. Von den Fundgegenstanden gelangten einige in Privatbesitz, einige, darunter ein Helm und ein Pferderustzeug, sollen sich im Lemberger Museum befinden» - цит.за: Romstorfer,1893,s.49. Автор висловлюю подяку чернівецькому колезі Миколі Ільківу за надану інформацію з цього питання.

чей ранньоголіградської культури свідчать не лише зразки її металевої індустрії, але й кераміка, яка вже в найраніших комплексах дає цілу низку цілком самобутніх форм (Крушельницька, 1985, 1993). Залишається невиясненим питання, чому на усій території ранніх Голіград досі не виявлено жодного фрагменту урн типу Белегіш II, які найбільше були поширені, власне, на півночі Іллірійського Світу та прилеглих теренах і які чисельно представлені в сусідніх (з голіградською) культурах, таких як Гава, Кіятице, Корлетень (Przybyła, 2010, s.97, fig.6). Існують факти про контакти ранньоголіградської спільноти навіть із населенням Лівобережної України, про що свідчить знахідка бронзового меча із язичкоподібним руків'ям на Більському городищі (Ковпаненко, 1973). Найближчі аналогії цього меча знаходяться, власне, у Верхньому Придністров'ї, а саме: того ж типу клинкова зброя відома із Заложець і Бурканова біля Підгайців на Тернопільщині та ще один майже аналогічний за формою меч знаємо із Завадинців у районі середньої течії Збруча. Зрештою, про ймовірність контактів Голіградської культури з тогочасним населенням Середнього Придніпров'я писала свого часу Г. Смірнова, однак стосувалося це вже пізніх періодів існування цієї культури (Smirnova, 1993, s.97).

Після розпаду культури Гава по той бік Карпат в Потиссі (за припущенням К. Метцнер-Небелсік це відбулося близько 1000 рр.до нар.Хр.-Metzner-Nebelsick, 2002) у Середньодунайській низовині на Альфельді входять в силу носії групи Мезочат, а у верхньому Подунав'ї з'являються комплекси, які включають псалії типу Чернотин (чорногорівського типу). У той самий час – з початку НаВЗ на прилеглому Середньому Придністров'ї з'являються пам'ятки Непоротівської групи (рис. 129). Ситуація складалася так, що якби населення Голіградської культури – під впливом усіх цих зовнішніх чинників – не почало видозмінювати свою культуру (тобто, ті господарчі, суспільні й релігійно-обрядові механізми, які, перед тим, упродовж кількох століть тримали його (голіградське суспільство) в повнокровній життєдіяльності), то воно

Рис. 140. Наручні браслети, нашийна гривна, за-тискачі-фіксатори. Золото. Перший Михалківський «скарб» 1878 р. (за: Спицин А., 1914).

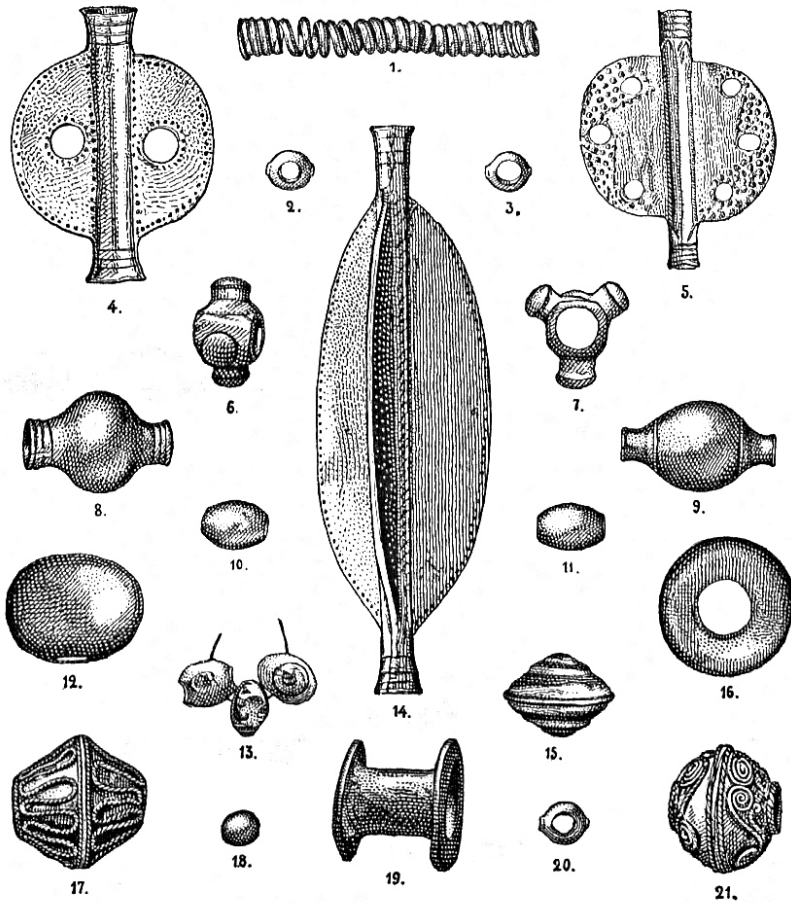

Рис.141. Намистини різних типів. Золото. Перший Михалківський «скарб» 1878 р.
(за: Спицин А., 1914).

просто зникло б з історичної арени Центральної Європи, упавши під ударами довколишніх постійно еволюціонуючих і потужних спільнот.

Власне, тому археологічний матеріал із Верхнього Придністров'я, який належить в основному до НаВЗ, демонструє нам досить швидкий процес переродження Голіградської культури в нове культурне явище – постголіградські пам'ятки Михалківського типу. Поява останніх могла бути спровокованою тим самим чинником, який спричинив у той самий час ніби раптову появу – але вже в іншому місці – Чорноліської культури на Українському лісостеповому Правобережжі. Цим збудником для появи обох спільнот міг бути **зовнішній чинник**, який міг мати характер етнокультурного інплантанту ззовні (рис. 143). Отож, пізньоголіградське суспільство, прийнявши виклик тих часових змін, які настали й, остаточно видозмінивши всі провідні ознаки своєї матеріальної культури (так само, як це зробила Білогрудівська культура на східних теренах), продовжило своє існування на Верхньому Придністров'ї на початку наступної - ранньозалізної доби, уже як гнучка, мобільна й високо розвинута спільнота

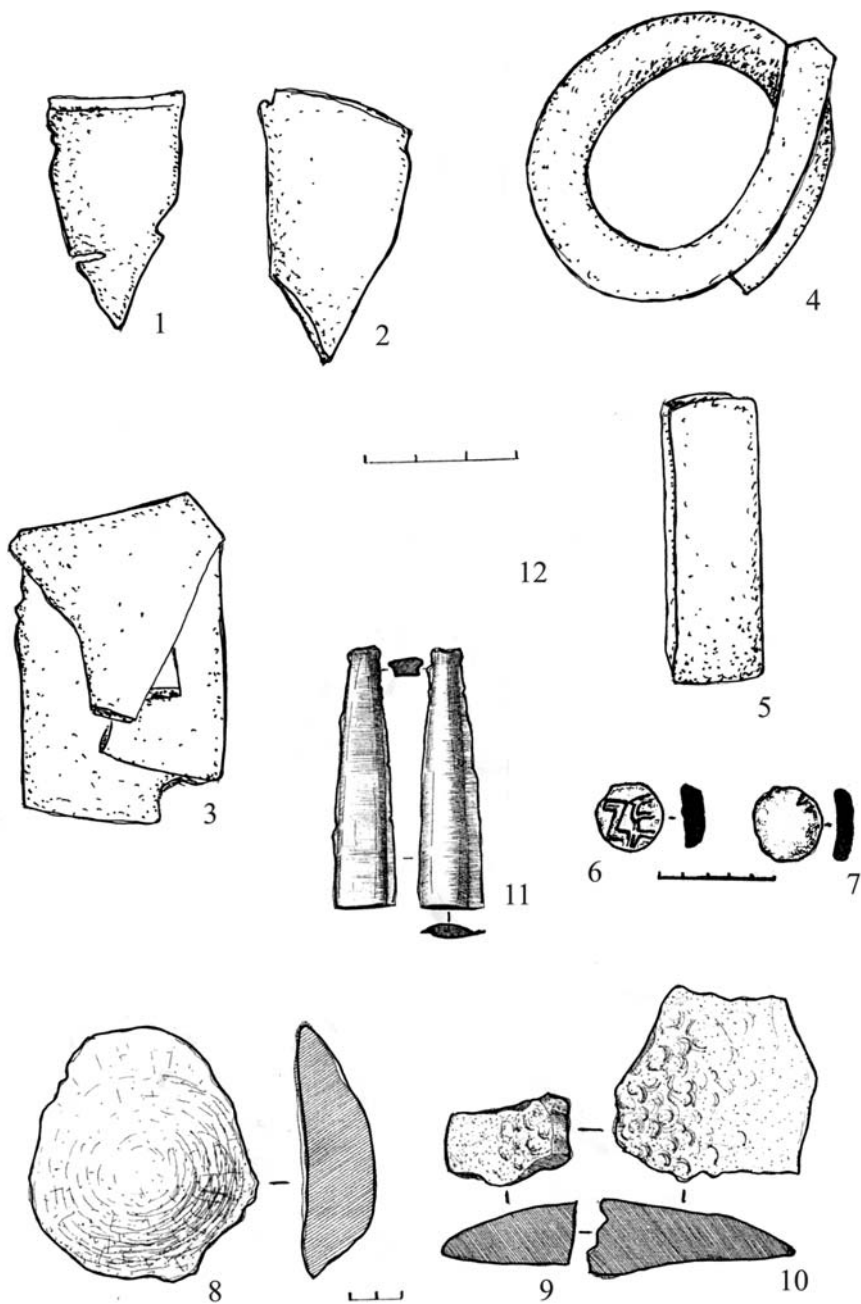

Рис. 142. Злитки, «згортки» та інші вироби - цінні еквіваленти вартості товарів та послуг на Верхньому Придністров'ї наприкінці епохи бронзи - на початку доби раннього заліза (1-5 - золото; 6-7 - кераміка (?); 7-10 - бронза; 11 - білон (1-5 - за В.Пшибиславським, 1900; 6-7 - за Д.Павлівим 1993; 9-11 - за С.Пивоваровим і М.Ільківим 2009).

– носії Михалківської групи пам'яток. Це населення одразу ж почало – цілком в стилі нової епохи – активну діяльність за межами основних територій свого розселення.

Найактивніший період контактів носіїв Михалківської групи - як із ближче розташованими, так і з більш віддаленими спільнотами, припадає на другу половину НаВ3 - НаС1 (середина IX-730/720 рр. до нар.Хр.), тобто на основний час створення й використання Михалківських «скарбів». Зокрема, у цей період простежується активізація контактів носіїв Михалківської групи з культурами Верхнього Подунав'я й Апеннінського півострова. Свідченням цього є не лише досить раннє проникнення варіантів корчаг типу Вілланова на Середнє й Верхнє Придністров'я, але й поява на теренах Михалківської групи бронзових виробів, які в комплексах сусідніх культур (у т.ч. Висоцької й Чорноліської), не трапляються. Мається на увазі бронзова дротяна однопружинна фібула з Половців біля Борщева на Тернопільщині, на спинку якої нанизано 13 бронзових пустотілих намистинок, тип якої є характерний для культур Апеннінського п-ова ступеня *Pisenum II* (*Novilara II*), що в абсолютних датах, за Хр. Пеа, відповідає 760-730/720 рр. до нар. Хр.

На пізніх етапах свого розвитку носії Михалківської групи мимоволі були ніби провідником (для територіально суміжних спільнот) стилю чи впливів речового інвентарю приадриатичних культур на носіїв Непоротівської групи - на заході й на носіїв Висоцької культури – на півночі. Власне, про цей вектор зв'язків свідчить бронзова двопружинна фібула з дугоподібно вигнутою гладкою спинкою і з розширеним приймачем, яка була знайдена А. Гуцалом у пох. № 7 біритуального могильника Непоротівської групи в Бернашівці на Середньому Дністрі (Гуцал, 2007, с. 65-66, рис.1), яка є характерною для ступеня *Glasiac II*, який відповідає центральноєвропейському НаС1 (*Pare Ch.*, 1998, s.339, Abb.21) і тип якої на інших пам'ятках Чорноліської культури не відомий. Так само на висоцьку територію, за посередництвом носіїв Михалківської групи, потрапляли бронзові бритви типу Облековіце, по одному екземпляру яких знайдено на могильниках у Гончарівці біля Золочева, Петрикові біля Тернополя та в Зеленчі неподалік Теробовлі. Усі три бритви з вищеназваних місцевостей виявляють найбільшу подібність до бронзових бритв центральної та північної частин Апеннінського півострова і є типовими для початкової фази молодшого ступеня урнових полів періоду НаВ1 (*Jockenhovel*, 1971, s.211; Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.198, мал. 3,3-5, с.231-232). Ще одна бронзова бритва походить із Лошнева біля Теробовлі на Тернопільщині (Гребняк, 1915, табл. 1,7) і належить до бритв типу Гернбаумгартен, які на поч. періоду НаВ3 (рубіж IX-VIII ст. до нар. Хр.) побутували в Нижній Австрії, Боснії, Баварії, Швейцарії (Валліс) та ін. (*Jockenhovel*, 1971, Taf. 82, s. 211-212). З цієї ж «прикордонної смуги» між пам'ятками Михалківської групи й Висоцької культури – із району середньої течії Збруча – знаємо унікальний і єдиний у всій Центральній і Східній Європі бронзовий шолом гребінчастого типу із с. Кремінна Городоцького району Хмельницької області (*Much,Coutil*; Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.214, мал.16,5, с.232-234). Екземпляр із Кремінної (рис. 133, 2) аналогічний до

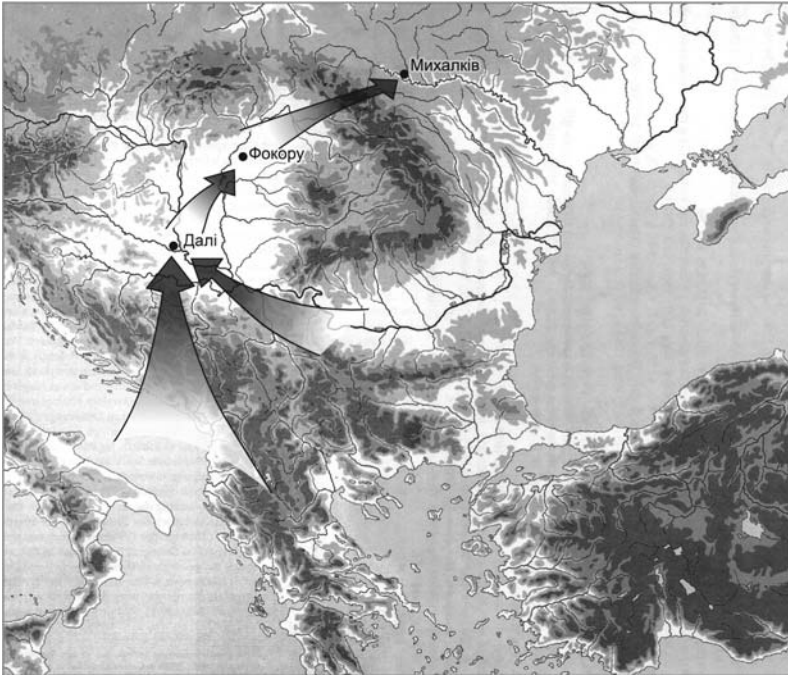

Рис. 143. Приблизний маршрут появи носіїв культури Михалківського «скарбу» в Центральній і Південно-Східній Європі (за: Бандрівський, Крушельницька, 2012).

протоетруського шолома з Веї, який датується серединою – другою половиною VIII ст. до нар.Хр. (ступінь Веї II, за Клес-Бруксом) та до такого ж бронзового шолома з пох. №АА-I у Кватро Фонтаніллі. Ф. В. фон Газе прийшов до висновку, що шолом із Кременної, скоріше за все, є виробом із середовища протовілланової культури й міг бути виготовлений в одному з двох місць: у Південній Етрурії або Верхній Італії, де такого типу бронзові шоломи виробляли в майстернях етрусського міста Тарквінії з другої половини IX ст. до нар. Хр. (Hase F.W.fon.1988, s.200, 203, Taf.4,1: Taf.5,1).¹¹⁸

Те, що вищеназвані речі не були ні імпортами, ні трофеями, а використовувалися населенням Михалківської групи відповідно до вимог тогочасного життя й естетичних уподобань цієї спільноти, свідчить низка виробів, які могли використовуватися під час культових церемоній. Мається на увазі бронзова фігурка-bronzetti зі Збруча висотою 6,3 см (Бандрівський,

¹¹⁸ З опублікованих на сьогодні матеріалів видно, що екземпляр із Кременної дуже подібний до гребінчастих шоломів у Центральних Апеннінах. З часу Протовілланової культури, окремі глиняні покришки, якими прикривали поховальні урни, імітували форму шоломів гребінчастого типу. Поховання, які мали такі покришки, позначали, як вважають, особливо високий ранг воїна (Hase F.W.fon. 1988, s.206). Наніши на карту місцезнаходження бронзових гребінчастих протоетруських шоломів і шоломоподібних покришок, Ф. В. фон Газе прийшов до висновку, що найбільше вони поширені в південній Етрурії, значно менше їх на території східної Гальштатської культури й зовсім, за винятком шолома з Кременної, немає у Центральній і Східній Європі (Бандрівський, Крушельницька, 1998, С. 233-234).

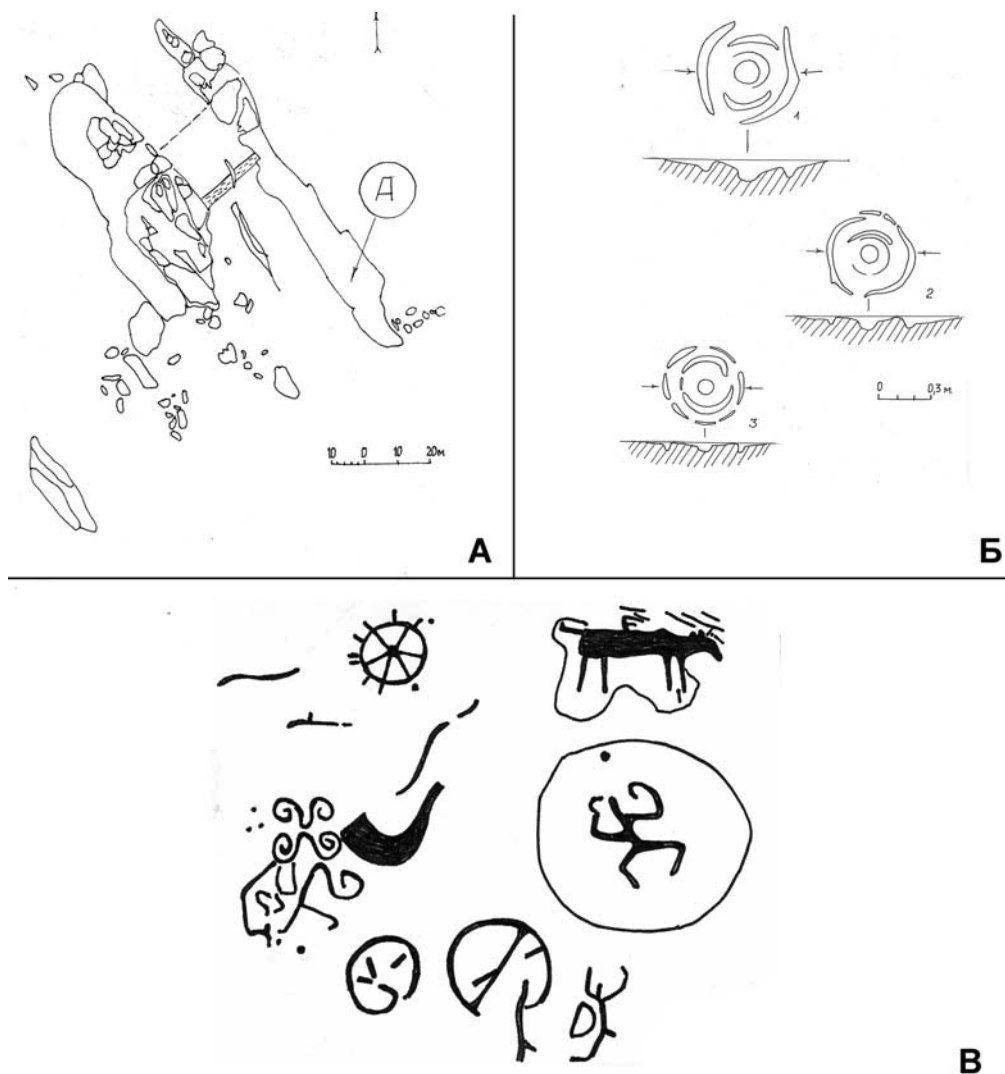

Рис. 144. с.Урич Сколівського району Львівської області. Наскельні зображення початку доби раннього заліза. А – план центральної групи скель - Урицького Каменю (за М. Рожком; Б – солярні знаки типу концентричні; В – петрогліфи.

Крушельницька, 2012, с.124, рис. 37, 1), яка представляє собою поширений у Центральному й Східному Середземномор'ї на початку залізної доби образ т. зв. плакальниць із піднятими до грудей руками (Забашта, 2000, с.103-111, рис. 105,1). Ці зображення (у т. ч. й нещодавно введена до наукового обігу статуетка зі Збруча) демонструють усталений жест – знак голосіння, жалю, розпуки, пов'язаний із поховальною обрядовістю. Найближчими до аналізованого екземпляру зі Збруча видається статуетка із Болонї (Італія). Схоже положення рук мають коропластичні статуетки одягнених персонажів, одна з яких – зображення воїна в захисному обладунку, що увінчує дещо пізнішу етруську

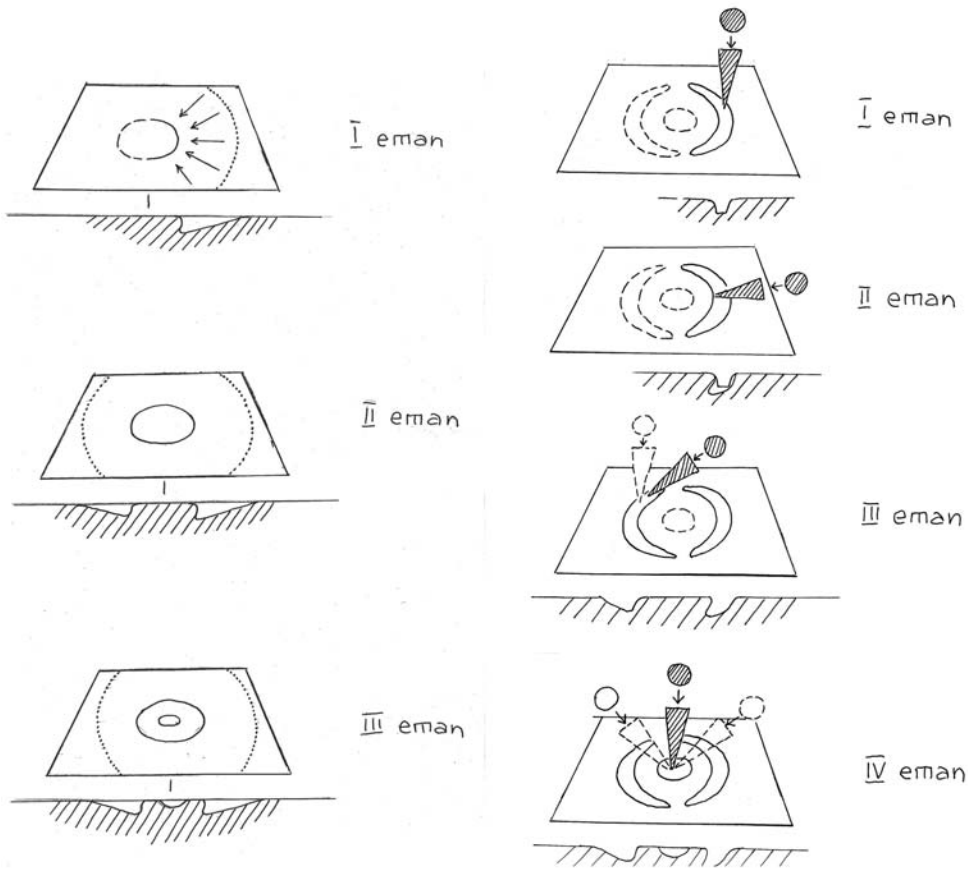

Рис. 145. с.Урич Сколівського району Львівської області. Наскельні зображення початку доби раннього заліза. Графічне відтворення поетапності викуття соляних знаків.

канопу, віднайдену поблизу К'юзі (Італія, VII-VI ст. до нар. Хр.). Цей же жест демонструють фігурки жалібниць із островів Егейського моря та материкової Греції, островів Криту й Фери, (найпізніші з яких -?) датуються останньою чвертю VII ст. до нар. Хр., а також Беотії VII ст. до нар. Хр. (Забашта, 2000, с.107).¹¹⁹

Із просуванням спільнот Михалківської групи вгору Збручем із наступним виходом на Північне Поділля і навіть на край Волинської височини, слід пов'язувати появу в цих (віддалених від основного масиву поширення їх пам'яток) північних територіях цілої низки речей із виразними «південними» рисами. Зрештою, про присутність у тогочасній місцевій – Могилянській групі

¹¹⁹ На питання, чи могла ця статуетка зі Збруча використовуватися місцевим населенням уже постголіградського часу, слід відповісти негативно, оскільки культові запити того часу й релігійні обряди з ними пов'язні, на сьогодні, в основних моментах, уже з'ясовані, й відображають вони вже зовсім інший вектор цієї системи ідеологічних поглядів, який був якнайтісніше пов'язаний із культурами Верхнього Подунав'я і з тогочасною культурою Українського Лісотенпу.

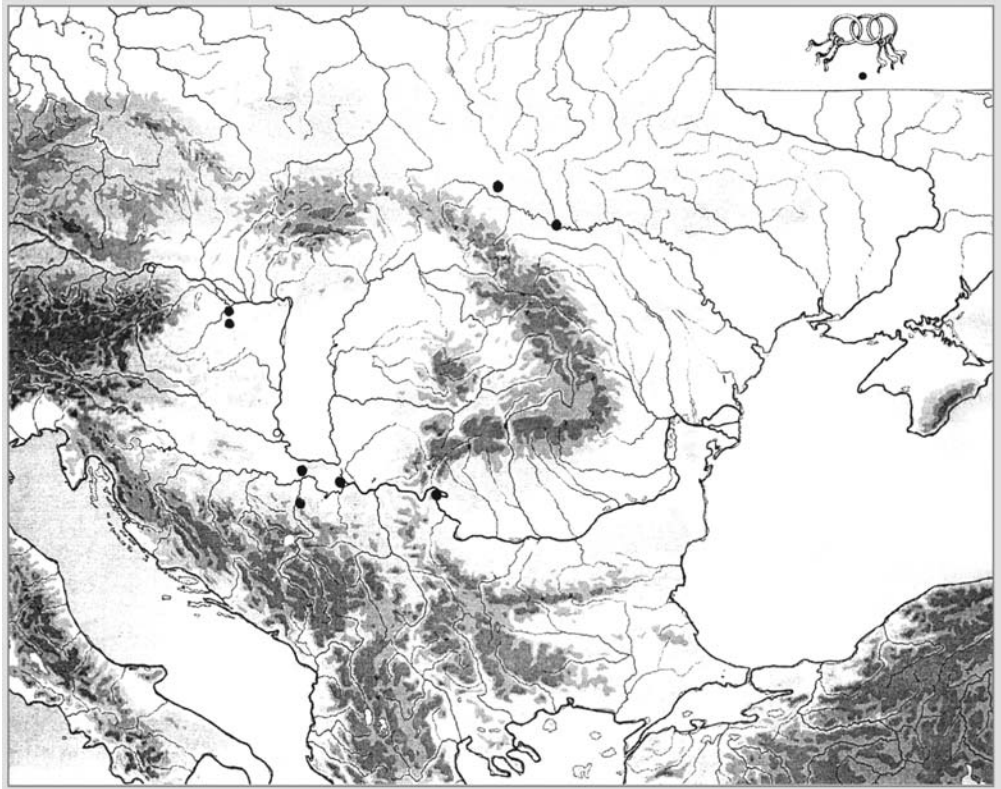

Рис.146. Поширення бронзових підвісок типу Кудринці-Смереківка в Центральній і Південно-Східній Європі (за К.Мецнер-Небилік, 2002).

виразних ознак і впливів якихось південних культур (зокрема, на кераміці), Л. Крушельницька писала починаючи вже від часу першого ознайомлення з матеріалами Могилянської групи (Крушельницька, 1976; 1985; 1990). Цей виразний «південний» вплив у лісостеповій за характером Могилянській групі та пам'ятках Висоцької культури проявився також і в окремих металевих виробках, про незвичність яких для цього регіону неодноразово згадували ще в передвоєнний час. Мова йде про бронзову фігурку коня довжиною 5 см із с. Пересопниця неподалік Острога на півдні Рівненської області. На хребті тварини в районі шиї є округлий отвір діаметром 2 мм, за допомогою якого фігурку до чогось прикріплювали (Slankowna, 1936/1937, s. 293-306). З території сьогоденної України аналогії до бронзового коника з Пересопниці (Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.126, рис. 38, 1) вказати не можемо, однак серед пам'яток Апеннінського півострова періоду Беначчі II таких самих і дуже схожих до неї фігурок (як бронзових, так і керамічних), доволі багато. Більшість із таких бронзових коників служили оздобою культових посудин, кінської упряжі або ж слугували окрасою щитків на бронзових фібулах (Slankowna, 1936/1937, s.293-306).

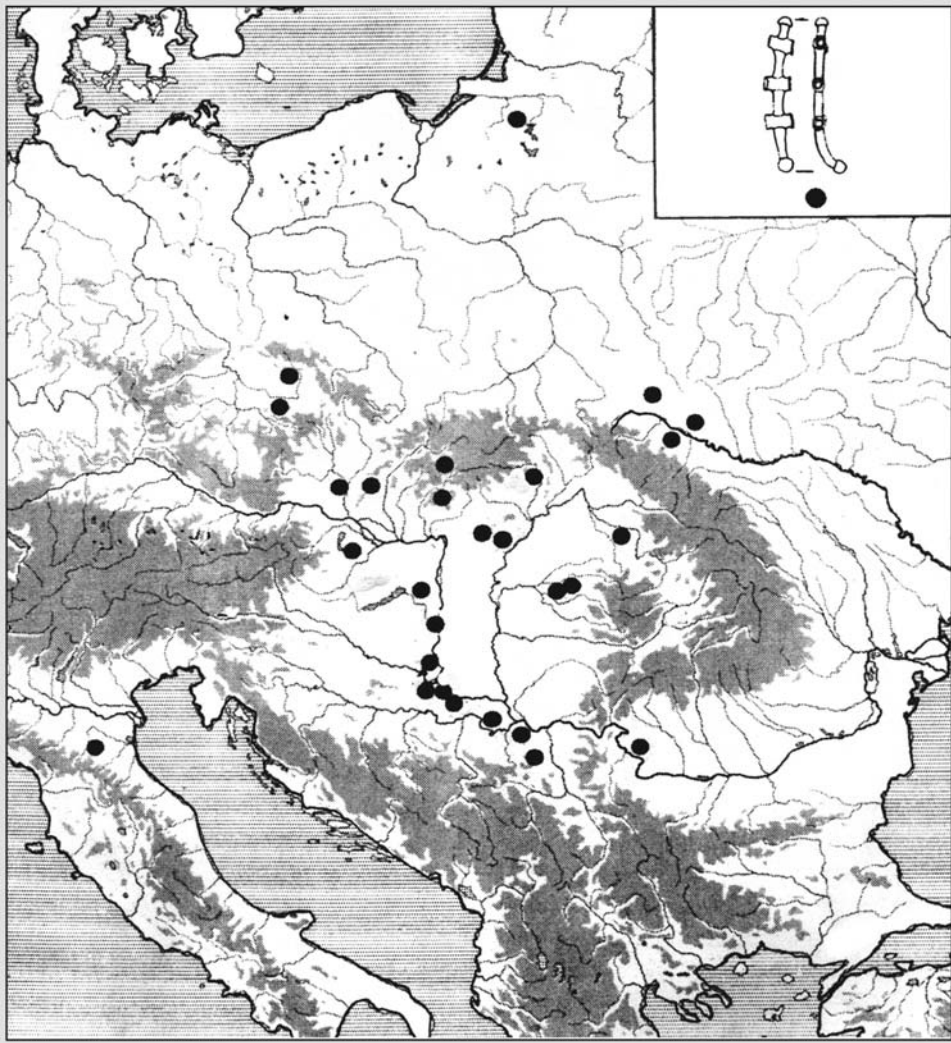

Рис. 147. Поширення бронзових палиїв типу Голіградського «скарбу» в Центральній Європі в період HaC1 (за К.Мецнер-Небелсік, 2002).

3. Роль носіїв Михалківської групи у видозміні Висоцької культури з початком періоду HaB3.

У цей час на зміну пам'яткам класичної Висоцької культури приходять пам'ятки такого типу, як Жуличі (скриньові поховання), Звенигород (поселення), Винники (поселення й могильник) та ін., які умовно можна охарактеризувати як пізньовисоцькі, але ще не черепинсько-лагодівські. Зрештою, про суттєві зміни в поховальній обрядовості на колишній висоцькій території свідчить і нещодавно відкритий львівськими дослідниками могильник у с. Лукаші на Брідщині (Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с.22-31, с.86-105, рис. 50-66), на якому для інгумаційних поховань уже викопували доволі глибокі могильні

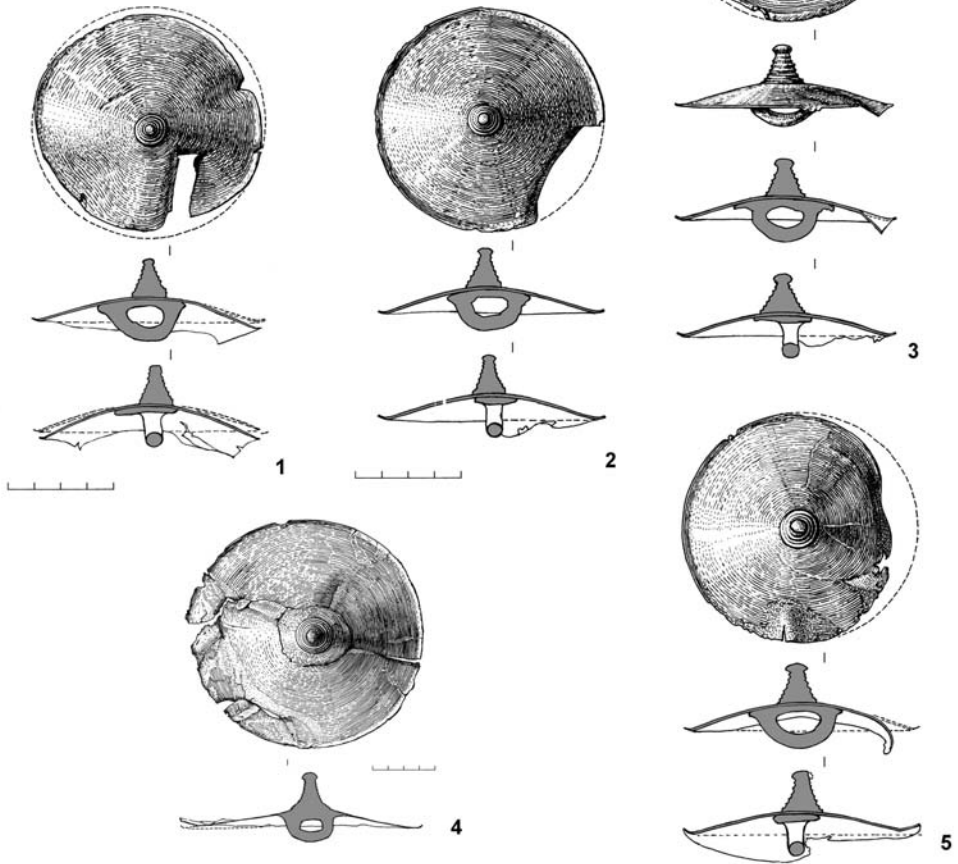
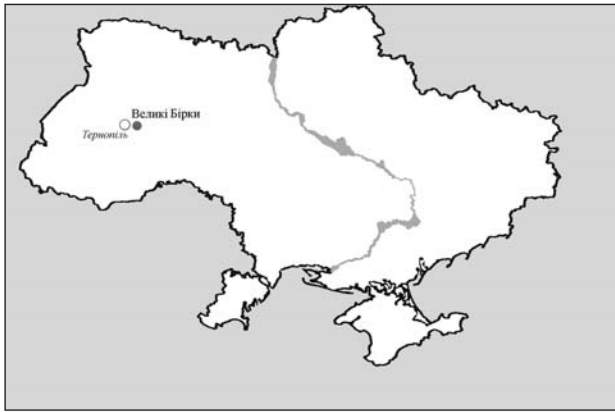

Рис. 148. с.Бірки Великі Тернопільського району Тернопільської області. Місце знаходження деталей кінської упряжі початку періоду раннього заліза (карта) та бронзові фалари з цього комплексу (за М.Бандрівським, Л.Крушельницькою, М.Біликом, 2013).

ями (чого ніколи не було на висоцьких ґрунтових могильниках), і більше того – на лукашівському могильнику зафіксовано могили з підбоями та поховання, перекриті керамічним куполом (Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с.22-31, с.24), що аж ніяк не може бути потрактоване як місцева ознака (рис. 123-125).

Зрештою, про присутність на висоцькій території (у східних районах її поширення), починаючи з НаВЗ якихось інокультурних спільнот, свідчать матеріали й інших могильників. Так, дещо незвичним на тлі типового для Висоцької культури інгумаційного обряду в ґрунтових ямах виглядає могильник у с. Лукавець біля Бродів на Львівщині, відкритий І. Геретою й досліджений Л. Крушельницькою 1979 року. На лукавецькому могильнику всі 15 відкритих поховань представляли собою кам'яні скрині довжиною до 2,5 м, які споруджені з вертикально вкопаних плит і перекритих такими ж продовгуватими брилами (Крушельницькая, 1990. т. II. с. 116. Рис. 35; Бандрівський, 1994. с. 39. рис. 9 с, 1. с. 141). Подібні за конструкцією кам'яні скрині з інвентарем кін. Х-ІХ ст. до нар. Хр. відкрито в Тернополі, у с. Накваші біля Підкаменя на Бродівщині, а також в околиці Острога. Тут уперше такі гробниці розкопав С. Люба-Радзимінський у Сивках, а згодом А. Бреза у Сокиринцях (Radziminski 1879.- с. 64-66; Breza, 1887, s. 48—49, tabl. VIII). З цього ж району – з Куликова поблизу Кременця знаємо печерний могильник або ж культово-ритуальний осередок цього ж часу (Бандрівський, 1995, с.14-16), схожий за характером до якого знаходиться у Верхньому Подунав'ї на території східногальштатської культури (Бича Скала).

Якщо раніше поховання скринькового типу на висоцькій території пов'язували виключно із впливами Середнього Придністров'я, де на початку ранньозалізного віку цей вид поховання також набув поширення (Гуцал, 1990, с.28-29), то сьогодні, після встановлення часу спорудження Лукавецького могильника (початок - перша половина періоду НаВЗ), останній виявляється найранішим з усіх відомих. А це означає, що **не** Середнє Придністров'я було тим районом, звідки поширився на висоцьку територію поховальний обряд у кам'яних скринях. Скоріше за все, носіями, які практикували цей обряд у висоцькому середовищі, були представники інокультурної спільноти. Про тривожну ситуацію в цей час на Тернопільському плато свідчить городище в Лошневі поблизу Теревовлі, з якого походить «скарб» двох наконечників на дротики – бронзового й залізного. Споруджене це городище могло бути тим населенням, яке залишило поселення в Старому Збаражі, матеріали (рис.131 – 132) з якого можна охарактеризувати, як нероздільний постголіградсько-непоротівський симбіоз з елементами Висоцької культури (Бандрівський, 1994, с.51-65), який сьогодні називаємо пам'ятками Михалківської групи. Нашадками цього, як вважаємо, прийшлого на висоцьку територію, було населення з розташованих південніше придністровських районів Західного Поділля й Покуття. Можливо, окремі спільноти цього населення в наступний період НаС1 залишили поселення в Маркополі поблизу Бродів на Львівщині (Крушельницька, 1993, с.220, рис.111).

Про появу на колишній території Висоцької культури (або на фінальному

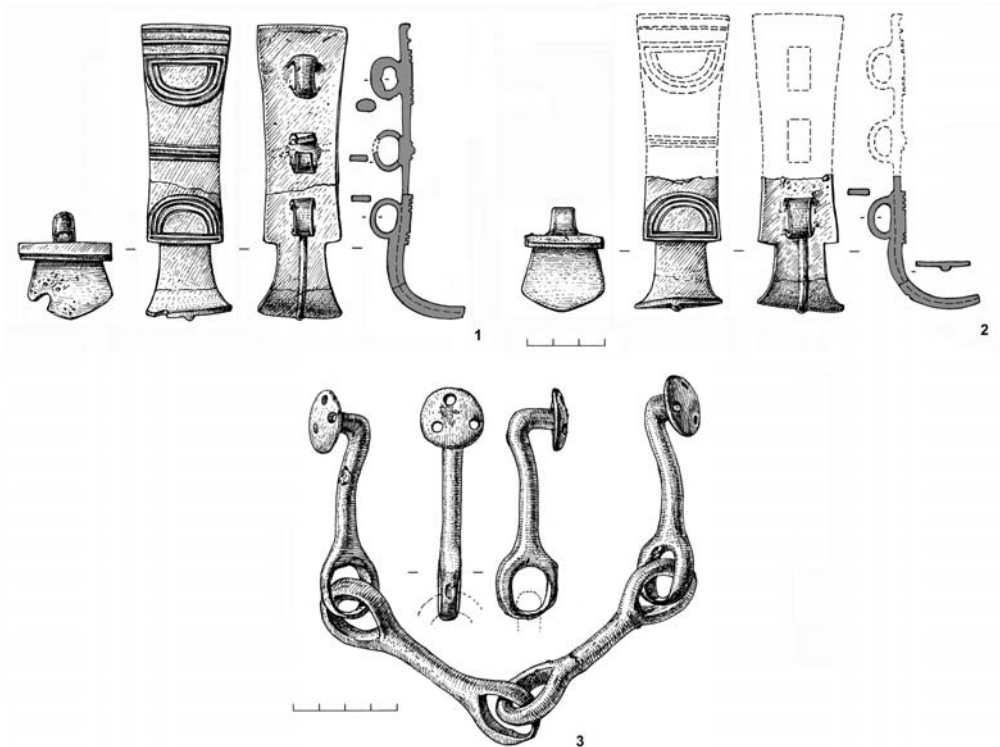

Рис. 149. с. Бірки Великі Тернопільського району Тернопільської області. Бронзові трьохпетельчасті псалії з литим декором (1-2) і однокільцеві (з підвісом) вудила типу Штілфрід (3) (за М.Бандрівським, Л.Крушельницькою, М.Біликом, 2013).

етапі її розвитку) носіїв із новими культурними традиціями, свідчать новознайдені пам'ятки. Наприклад, знахідка поблизу с. Бірки Великі Тернопільського району Тернопільської області (неподалік Петриківського могильника) однокільчастих бронзових вудил із підвісами в супроводі інших деталей кінської упряжі початку періоду раннього заліза (рис. 148 – 149). Пам'ятка знаходиться у верхній течії р. Гнізни – лівій притоки Серету, за 12 км на схід від Тернополя. Знахідка виявлена на краю розлогого пагорба зі спадастими до південного заходу схилами на відстані близько 25—300 м на захід від села і на відстані близько 35-40 м східніше залісненого русла потічка – правої притоки Гнізни поруч з опорою ЛЕП. Знахідку виявив на зораному полі мешканець Зубик Р. З. У результаті додаткового обстеження було стверджено, що предмети знаходились унизу першого й на глибині другого штиха та були зачеплені лемехом плуга, який при витяганні частково пошкодив деякі з них. З поверхні поля було зібрано наступні бронзові речі: двочлені однокільцеві вудила з підвісами, п'ять фаларів, з яких один великий, а чотири – менші та два фрагменти трипетельчастого псалія. Визначити характер знахідки: був це скарб чи якийсь інший об'єкт - наразі, без проведення в цьому місці ширших стаціонарних досліджень, неможливо. Вкажемо лише, що нечисленні уламки ліпного посередньо випаленого посуду з домішками шамоту,

які виявлені на поверхні ґрунту в місці знахідки та одне скупчення перепалених людських кісток у супроводі схожих за характером уламків керамічних посудин на відстані близько 30 м від місця знайдення бронзових речей, можуть вказувати на існування тут ґрунтового могильника. Або ж вищезгадані предмети – це залишки від підкурганного захоронення, насип якого з часом розорали. До речового комплексу входили: двочленні вудила з однокільчастими кільцями загальною довжиною 28,3 см (рис. 149, 3), два декоровані псалія трипетельчастого типу з широким пластинчастим тілом і відігнутими назовні широкими лопатями (рис. 149, 1-2) та п'ять фаларів, найбільший із яких (центральный в упряжі-?) сягав у діаметрі 12,7 см (рис. 148, 1-5).

Нас зацікавила старанно відполірована поверхня фаларів із Бірок Великих, які, навіть будучи на сьогодні покриті патиною, все ж продовжують зберігати свої пригаслі віддзеркалюючі властивості. Сліди дуже старанного відполірування збереглися також на зовнішній поверхні частин псалія (рис. 149, 1-2). Величина щитків фаларів із Бірок Великих була продиктована бажанням отримати якомога більшу площу відсвічування, тобто віддзеркалюючих можливостей їх поверхні. Чи робилось це з метою декору? Навряд чи, оскільки добре відомі майстерно прикрашені центральноєвропейські фалари за допомогою різьби, інкрустації або ж прорізними елементами. Тут, мабуть, було щось інше. Тут міг бути задіяний: 1 – магічний аспект (віра в те, що відбиваючі майже дзеркальні властивості відполірованих фаларів та інших блискучих поверхонь –псаліїв, пронизок-розподільувачів із круглими шляпками та ін. – зможуть вберегти і коня, і вершника від неприятеля. Схожих вірувань (у захисні властивості блискучих поверхонь) є велика кількість прикладів. У пізніший період ті ж апотропеїчні функції «перейняли» на себе кістяні навершя псаліїв у вигляді голівок т. зв. грифо-баранів, очі в яких ніби «захищені» вигнутістю рогу.

І другий аспект появи великих, старанно відполірованих фаларів: візуально-функціональний, який полягає в тому, що яскраві блики від псаліїв, фаларів та ін., могли спрацьовувати як відволікаючий момент, наприклад, могли мати вплив на точність прицільної стрільби з лука по вершнику. Тим більше, що мова йде про ціль, яка швидко рухається. Тому яскраві відсвічування й блики від начищених до блиску металевих елементів, могли (що називається) «збивати приціл», підсвідомо відволікаючи на себе увагу й не даючи у той момент як слід на ній сконцентруватися.¹²⁰

Вудила із Бірок Великих (рис. 149, 3) належать до найбільш поширеного в центральноєвропейських областях (включно з Верхнім Подунав'ям і Апеннінським п-ом) типом двочлених однокільчастих вудил. Значно менше серед них є екземплярів з підвісами, які, окрім відомої знахідки з Майкопу, повністю відсутні у Східній Європі. В Україні – це друга знахідка цього варіанта вудил після нещодавно виявленої частини схожих за схемою бронзових

¹²⁰ Не відомо також, як вели себе коні противника, коли їм назустріч з шаленою швидкістю неслися конячі морди з яскраво відсвічуючими елементами в екіпуванні. Якщо такий «психологічний вплив» мав місце, то його слід враховувати при поясненні тенденції до збільшення розмірів відблискуючих грибоподібних навершя псаліїв та на фурнітурі.

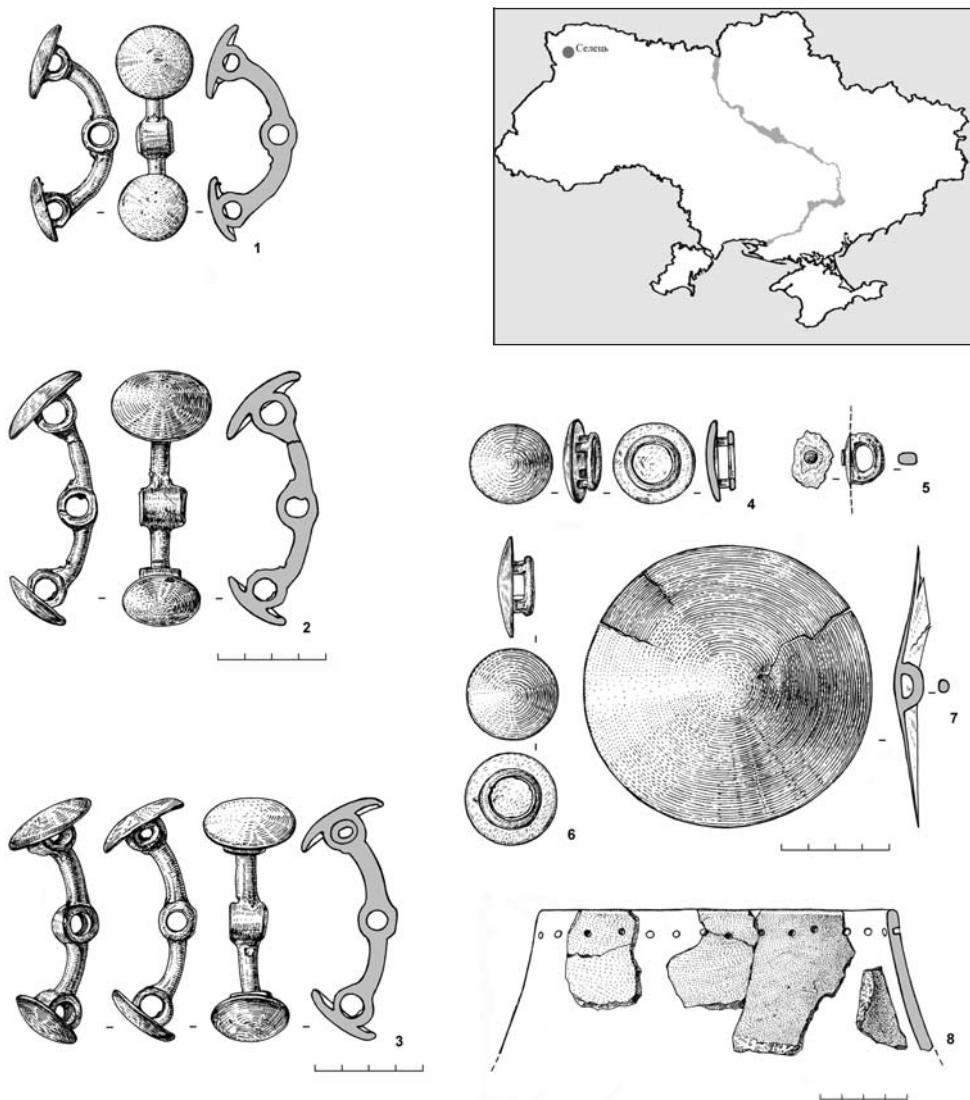

Рис. 150. с.Сілець Турійського району Волинської області. Карта з локалізацією місця знаходження пам'ятки. 1-3 – псалії; 4,6 – пронизки-розподілювачі ременів; 5,7 – фалари; 8 – фрагменти посудини, в якій знаходились предмети кінської упряжі (за М.Бандрівським, М.Біликом, 2012).

орнаментованих вудил із с. Сокілець Дунаєвського району Хмельницької області (Бандрівський, Захар'єв, 1997, с. 149-150; Крушельницька, Бандрівський, Захар'єв, 1997 - с.107-109; Бандрівський, Захар'єв, 1998, с.504-510).

За формою великобірківські вудила схожі до вудил із Ветіша в Румунії (Bader, 1977, p.70,b). Приблизно те саме можемо сказати і про бронзові вудила з підвісами із Штілфріда в Австрії (Gallus, Horvath, 1939, tabl .LXXI, 1-2), які

виявляють чи не найбільше схожості до вудил із Бірок Великих. Третя побідна знахідка походить з Дунакемледа в Угорщині й відрізняється від попередніх тим, що стрижні тутешніх вудил оздоблені серією поперечних литих насічок (Gallus, Horvath, 1939, tabl. XX, 13). Інші знахідки однокільчастих вудил із підвісами (а також чи не єдиний у всій Східній Європі вищезгаданий екземпляр із Майкопу на Кубані – див.: Иессен, 1953, с. 74, рис. 15) виявляють значно менше подібності із великобірківськими вудилами з центральної частини Тернопільського плато.

Узяті для порівняння окремо конструктивні й стилістично-орнаментальні елементи вудил із Бірок Великих знаходять майже прямі паралелі на пам'ятках Центральної Європи. Наприклад, така деталь, як орнаментация опуклої головки підвісу вудил із Бірок Великих, трьома наскрізними дірочками знаходить пряму аналогію на вудилах із Фюгьода (Угорщина), на яких головки підвісів так само орнаментовані трьома наскрізними дірочками.

Навіть сама конструкція підвісу великобірківських вудил знаходить паралелі лише серед матеріалів із центральноєвропейських областей. Як правило, у однокільчастих вудилах із Центральної Європи головка підвісу лежить на «г»-подібному стрижні (Біхаругра, Шанда, Дунакемлед, Ветіш, Штілфрід). Натомість, двокільчасті вудила з Українського Лісостепу, Передкавказзя та Північного Кавказу дають численні приклади підвісів з «т»-подібним стрижнем, які конструктивно близькі до стрижня підвісу із Сокільця (наприклад, знахідка 1950 року біля Лермонтівського роз'їзду неподалік П'ятигорська, вудила з Носачівського кургану, із Зольного кургану біля Сімферополя, зрештою, підвіси для поводу з кургану Аксай та ін.). Отже, схема формування головки підвісу на вудилах із Бірок Великих (як і форма цих вудил в цілому), а також їх орнаментация тяжіють виключно до центральноєвропейських зразків. За однією з останніх, детально розроблених типологічних класифікацій вудил для Південно-Східної й Центральної Європи, екземпляр із Бірок Великих можемо віднести до типу 9 «Штілфрід, пох. №76 та т.зв. скарб» (Kaus, 1984; 1988|89, Taf. b; Metzner-Nebelsick, 2002, Teil. 1.-s. 236, Abb. 114, 9; s. 288, Abb. 135) і датувати, приблизно, кінцем IX - першою чвертю VIII ст. до нар. Хр.

Натомість, конструктивно близькі паралелі до псаліїв із Великих Бірок, знаходимо, в основному, у передкавказькому регіоні, де на початку періоду раннього заліза чи не найбільше були поширені трипетельчасті псалії такого типу. Наприклад, схожі, але неорнаментовані, бронзові псалії відомі з пох. №2 і пох. №9 могильника Фарс/Клади у фазі I за В.Ерліхом (Лесков, Эрлих, 1999, рис. 7; Metzner-Nebelsick, 2002, Teil. 1.- s. 244, Abb. 117, 5-6). Відомі з Передкавказзя також псалії зі спеціально укріпленою лопаттю (Вальчак, 2009).

На фоні вищенаведених аналогій особливо цікавим постає питання культурно-хронологічної приналежності деталей упряжі з Бірок Великих. Як знаємо, у місці віднайдення комплекту з Бірок Великих у пізній період епохи бронзи проживали носії Висоцької культури. Після чотирирічного дослідження одного з найбільших на заході України могильників Висоцької культури в с. Петрикові на південній околиці Тернополя один із авторів цієї статті вбачав існування Висоцької культури в цьому районі до VIII-початку VII ст. до нар. Хр.

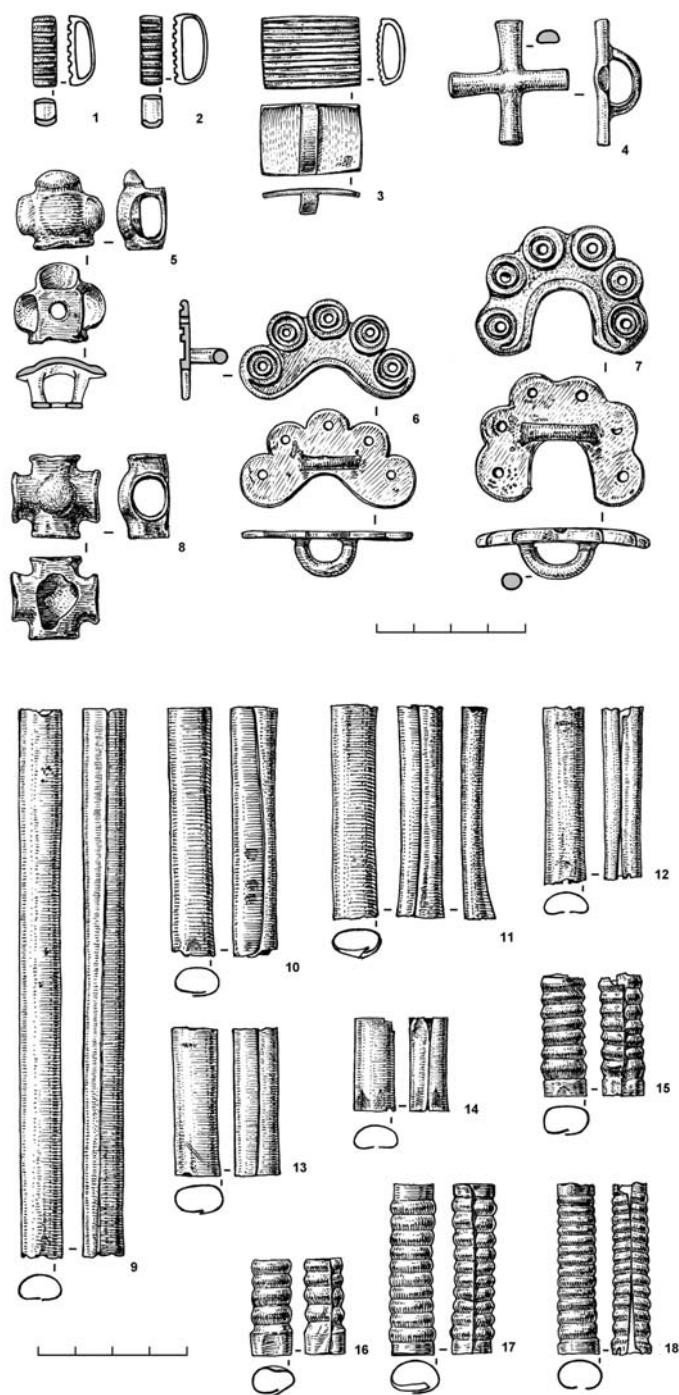

Рис. 151. с.Сілець Турійського району Волинської області. 1-8 – пронизки-розподільвачі та елементи декору кінської упряжі; 9-18 – бронзові трубочки, які слугували окуттям ременів поводу (за М.Бандрівським, М.Біликом, 2012).

включно (Бандрівський, 2002, с.199-214). Однак, зараз вважаємо, що на корінні землі Висоцької культури, починаючи з періоду НаВЗ почали проникати носії цілком іншої (і за способом життя, і за релігійними віруваннями етнокультурної групи, яка за своїми основними ознаками нагадувала групи Фюзешабонь-Мезочат на Альфельді) - Михалківської групи, пам'ятки яких знаходились у Верхньому та прилеглий частині Середнього Придністров'я (Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.114, рис. 35) та інші, тобто була близькою до культур вершницького типу. І тут перед нами постає одне з двох: або визнати, що носії Висоцької культури під впливом зовнішніх чинників приблизно впродовж IX-VIII ст. до нар. Хр. настільки видозмінили провідні риси своєї матеріальної культури, що вона, врешті, засвоївши елементи вершницьких культур, перестала бути «висоцькою», і тоді ми маємо справу з пам'ятками нової культурної групи; або ж припустити, що нащадки носіїв Висоцької культури продовжували проживати на своїх здавна освоєних теренах до кін.VIII або навіть до поч.VII ст. до нар. Хр., але, поряд із ними на тій же висоцькій території – можливо, в окремих ландшафтних зонах, проживало й прийшло на ці терени інокультурне населення, в житті якого вершництво й військова справа відігравали поважну роль.

У будь-якому випадку, деталі кінської упряжі з Бірок Великих засадничо не можуть бути зараховані до реманенту класичної Висоцької культури, оскільки віддзеркалюють риси іншого, не властивого патріархальній (і, в основному – скотарській, за характером господарства Висоцькій культурі) суспільно-господарського устрою. Разом із тим, великоб'рківська упряж не є чимось несподіваним чи неочікуваним на території поширення пам'яток Висоцької культури. Бронзові предмети від кінської вузди та її декорування початку періоду раннього заліза траплялися на цих теренах і раніше. Достатньо згадати великий бронзовий фалар зі с. Смільне Бродівського району Львівської області, який має опуклий щиток і дуже делікатне, можна сказати – ажурне декорування (Sulimirski, 1931, s.93, 140, tabl. XXVII, 15), яке за цією ознакою зближує його з відомими михалківськими золотими опуклими фаларами¹²¹, що зараховані до горизонту Михалків I, який укладається в межах 900-830 рр. до нар.Хр (Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.11, рис.1,1; іл.5,2). Типово передкавказькі зразки декору бачимо на бронзовій бляшці у вигляді чотирипелюсткової розетки з могильника Висоцької культури в Чехах/Луговому, а також на двох бронзових нашивних прикрасах із Золочівського могильника (Крушельницька, 1965, с.131, рис. 10,5,7). Одна із золочівських орнаментованих бляшок конструктивно й композиційно схожа до оздоб Клин-Ярського могильника. Прикраси, які орнаментикою і формою подібні до золочівських, німецька дослідниця відносить до VI горизонту скарбів Карпатського басейну, який вона датує 800-725 рр. до нар.Хр (Metzner-Nebelsick, 1996, s.297-Abb.8). Ми вже не кажемо про численні знахідки у висоцьких інгумаційних похованнях

¹²¹ Цікаво, що згадані михалківські фалари навіть в аналогічний спосіб (так, як їх аналог зі Смільна) декоровані пуансонним орнаментом.

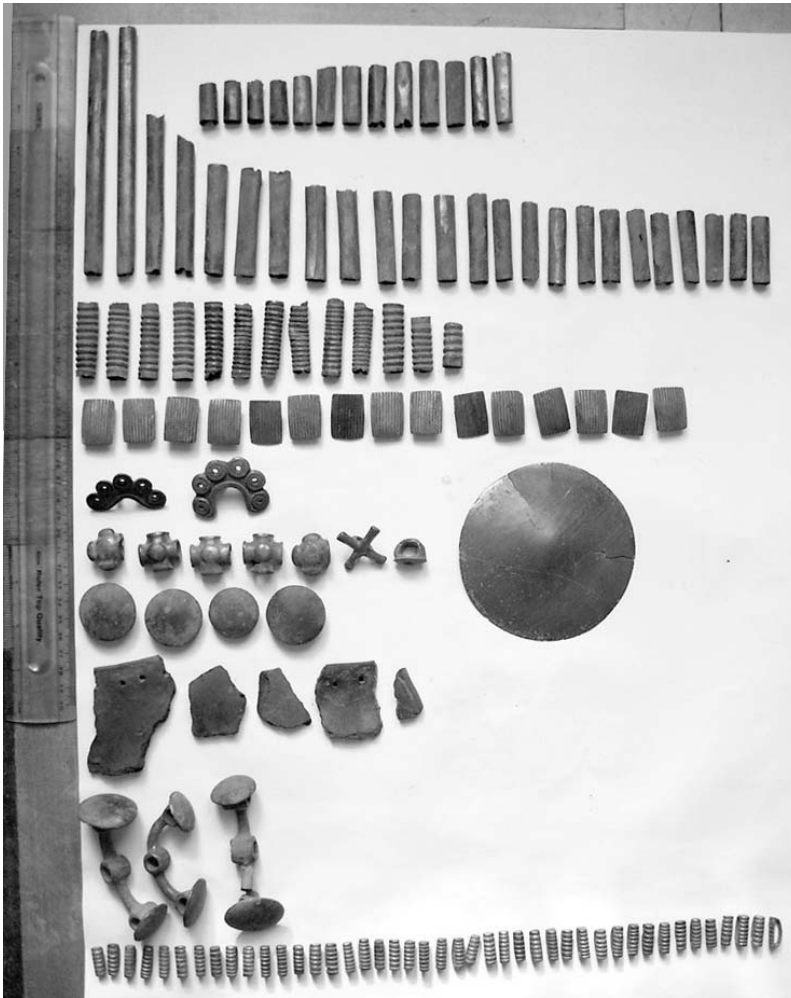

Рис. 152. с.Сілець Турійського району Волинської області. Загальний вигляд речей з комплексу (фото).

вже згаданих кам'яних циліндричних бойових молотків, які так само мають найближчі аналогії у двох місцях: на територіально суміжному Середньому Придністров'ї та в протомеотській групі Північно-Західного Кавказу.

У зіставленні з уже відомими в літературі знахідками, приналежними до кола вершиницьких культур Центральної й Південно-Східної Європи, комплект кінської упряжі з Бірок Великих підсилює припущення про перебування на колишній висоцькій території на початку доби раннього заліза нового населення – скоріше за все, носіїв Михалківської групи пам'яток, які були презентантами зовсім інших традицій і які мали добре налагоджені торгово-обмінні контакти (із співплемінниками-?) по інший бік Карпат.

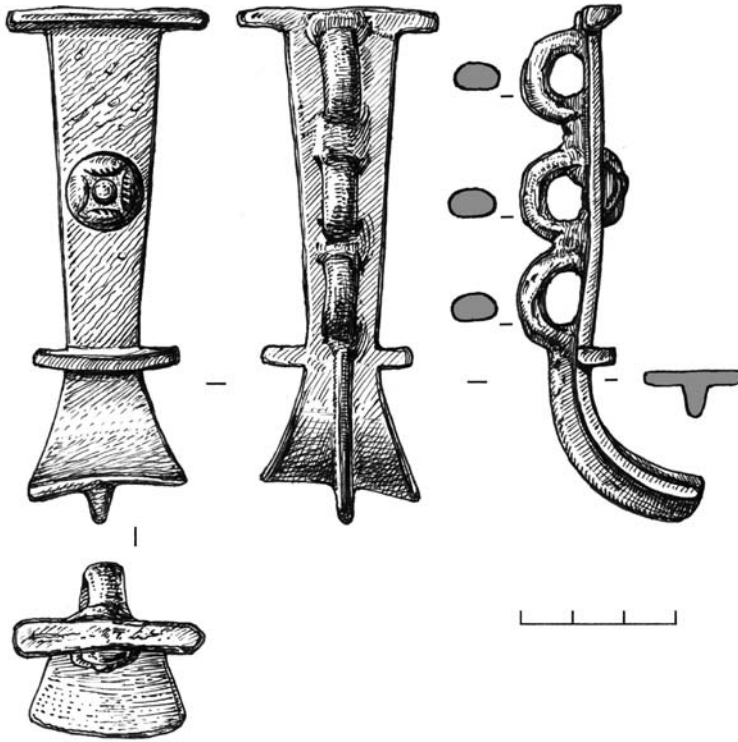

Рис. 153. с.Дертка Ізяславського району Хмельницької області. Бронзовий псалій декорований солярним (?) знаком (за М.Бандрівським, Л.Крушельницькою, М.Біликом, 2013).

3. Просунення носіїв Михалківської групи за межі своєї території в північно-західному напрямку й утворення Верхньобузької (передлежницького типу) групи пам'яток

Окремого висвітлення потребує питання: як далеко на захід, чи, точніше, північний захід, просунулися вихідці із середовища Михалківської групи. На цей час такими своєрідними «маркерами» просування згаданого населення у вказаному напрямку серед археологічних знахідок виступають, щонайменше, два типи предметів: 1- деталі кінської упряжі; 2 – багатогорлі керамічні посудини, які іноді називають керносподібними (рис. 104; 154).

Розглянемо їх по черзі. Отже, предмети кінської упряжі належать до тих категорій речового інвентарю, який до останнього часу, рідко траплявся на заході України. І якщо на Галицькому Поділлі та Покутті скарби із кінською упряжжю були виявлені на берегах Дністра і його притоках (Голіградський «скарб», Мединя) і навіть на дні цієї ріки (комплект вузди із Мошанця)¹²², то на землях,

¹²² Першовідкривачі скарбу з Мошанця уточнюють, що всі без винятку елементи упряжі були виявлені лише тоді, коли через технічні причини на короткий час був понижений рівень води в Дністровському водосховищі ГЕС, і саме тоді на оголеному дні ріки й були виявлені вчителем місцевої школи

розташованих північніше – на крайньому уступі Подільської височини, крім трубчастого тримуфтового псалія з фаларом із Підсадок біля Львова, предметів, які б належали до кінської упряжі, не було виявлено.

До останнього часу важко було навіть припустити думку, що речі подібного типу можуть бути виявлені не лише на території класичної фази розвитку Висоцької культури, але навіть ще північніше – на Волинській височині й прилеглому до неї Волинському Поліссі – на широті Луцька, Рівного й вище, тобто у верхній і середній течії Західного Бугу, яка зараз розділена українсько-польським кордоном (рис. 150, карта). Але, саме в останнє десятиліття у зв'язку з програмою суцільного обстеження місцевостей на польській стороні Західного Надбужжя, у цьому районі виявлені два скарби періодів NaV3-NaC1 , до складу яких входили бронзові овальні кільця (Щебречин), фалари й металеві прикраси вуздечки (Снятичі), а також пара трубчастих тримуфтових псалій голіградського типу (Комарів-поселення) і фрагмент загнутої частини такого ж псалія (Kłosinska, 2007, s. 277, fig. 2, 14-15). Ці знахідки у співставленні з матеріалами довоєнного періоду з Волинської височини, зокрема, з двома бронзовими орнаментованими овальними кільцями зі Скірча (поховання) й Пересопниці («скарб»), які зараз інтерпретуються як елементи одно- або двовісного транспортного засобу, уже на рівні картографування передбачали існування в розглядуваному районі групи пам'яток з елементами “вершницької” культури (Бандрицький, 2011, с. 4-15). Ці припущення посилюються, коли в цих же місцях, у похованні біля с. Жуків, було виявлено п'ятигорлу велику посудину, яка дуже схожа на відому п'ятигорлу посудину типу керноса (?) з кургану Велика Олександрівка (рис. 154, 1) у степовій частині Правобережного Придніпров'я (Kusnierz, 2010, с. 288-295). Із розглядуваної місцевості Західного Надбужжя (Тарночин) була відома ще одна, але вже чотиригорла, посудинка, аналогії якої дослідники вбачали лише у східному напрямку (Kłosinska, 2007a, s. 230, fig. 2).

Нещодавно група речей “вершницького” типу із Західного Надбужжя поповнилася новою, не менш цікавою пам'яткою. У листопаді 2011 р. під час сільськогосподарських робіт біля с. Сілець Турійського р-ну Волинської обл., на відстані близько 200 м на схід від села, на поверхні поля виявлено бронзові й керамічні предмети з пошкодженого оранкою об'єкту (рис. 150). Частина речей – бронзові деталі кінської упряжі - була розтягнута плугом і траплялась на ділянці 6-7 м. Місце знахідки – лівий берег р. Турія, який у цьому місці представляє собою незначне (до 1,5 м над рівнем річкової заплави) мисоподібне підвищення з легким нахилом убік ріки. Зараз ці угіддя використовуються під пасовище, яке називають “Випас” або “Луг”. Відстань від місця знахідки до берега річкової заплави – близько 30 м. Речі з вищезгаданого скупчення першими виявили Б. Панасевич і В. Джарига, повідомивши про знахідку краєзнавцям, а ті – археологам. Розвідувальна траншея і шурфування місця знахідки не дали можливості виявити сліди якогось об'єкту. Вдалося зібрати лише розрізнені

бронзові деталі кінської упряжі (Смірнова, Войнаровський, 1994, с.137).

фрагменти ліпної амфорки пізньо- або поствисоцького часу (див. нижче),¹²³ а також один майже цілий залізний стрижнеподібний псалій тридірчастого типу з асиметрично розташованими отворами. Встановлено також, що частина бронзових предметів знаходилась у верхньому шарі сучасного ґрунту, який представлено чорноземом, перемішаним із торфом.

Серед металевих деталей кінської вузди зі Сільця присутні три бронзові псалії камишевахського типу (рис. 150, 1-3), цільновилиті пронизки-розподілювачі (рис. 150, 4-6), бронзові обіймиці шкіряних ременів, причому двох видів (рис. 151, 1-3), одна пронизка хрестоподібна (рис. 151, 4), один фалар (рис. 150, 7) і руркоподібні вироби від декорування ременів вуздечки (рис. 151, 9-18).

Псалії зі Сільця мають певну схожість із псаліями типу Сержень-Юрт зі Східної Європи й Північного Кавказу (Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996, с.23-44). Наприклад, сілецькі псалії подібні на псалії з кубанського могильника Пшиш I (п. 51), які в класифікації К. Метцнер-Небелсік виділені в тип А-VI (Metzner-Nebelsick, 2002, s.215, Abb.97; s.218, Abb.100). У більш детальній класифікації С. Вальчака, яка враховує ознаки псалій і розгалужені їх різновидності, найбільш подібні (до псалій зі Сільця) екземпляри зараховані до типу 1 “Сержень-Юрт” (Вальчак, 2009, с.59-60). Дослідники припускають, що псалії типу Сержень-Юрт належать до розвинутого етапу чорногорівської культури (Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996, с.23-44). Велику схожість сілецькі псалії мають і з цілою низкою центральноєвропейських псалій, в основному, із Середнього та Верхнього Подунав'я. Наприклад, із псаліями з угорських місцевостей: Дінніеш та з комітату Толна (Gallus, Horvath, 1939. Taf.I,1,9-10), а також із Штайнкірген (Німеччина) і Гаслау-Регельсбрун (Австрія) (Holste, 1940, 9, Abb.2,10-16; Metzner-Nebelsick, 2002, s.220, Abb.110,3,5). Тритрубчасті псалії з орнаментованими на краях грибоподібними шляпками відомі з пох.№6 Штілфрідського могильника (Kaus, 1984, 6; 1988-1989, s.247-257).

На відміну від наведених вище аналогій¹²⁴, псалії із Сільця мають не коліноподібний, а дугоподібний вигин стрижня. Крім того, на муфтах екземпляру із Сільця відсутні декоративні вилиті елементи у вигляді рельєфних дисків, а головне, ніде, окрім Сільця, не знайдено псалій із майже однаковою величиною обох грибоподібних шляпок-завершень (рис. 150, 1). Мову тут слід, очевидно, вести про локальну (і хронологічну -?) лінію розвитку цього – камишевахського або ж серженьюртівського типу псаліїв на крайньому заході Українського Лісостепу - в Західному Надбужжі.

Окремі дослідники, визнаючи за трихмуфтовими бронзовими псаліями типу Сержень-Юрт, Чорногорівка, Мала Цимбалка центральноєвропейське походження, все ж допускали появу їх прототипів (кістяних зразків типу Усатова, Жирноклеєвського-2 і Веселої Долини) у степах Південно-Східної

¹²³ За розповідями місцевих мешканців, у місці виявлення бронзових речей у давні часи було село, яке спалили татари. На тому місці знаходили черепки розбитого посуду й пізньосередньовічні монети.

¹²⁴ у т.ч. до виділених С. Б. Вальчаком, В. І. Мамонтовим і А. А. Сазоновим псаліям типу Сержень-Юрта (Вальчак, 2009, с.59-62).

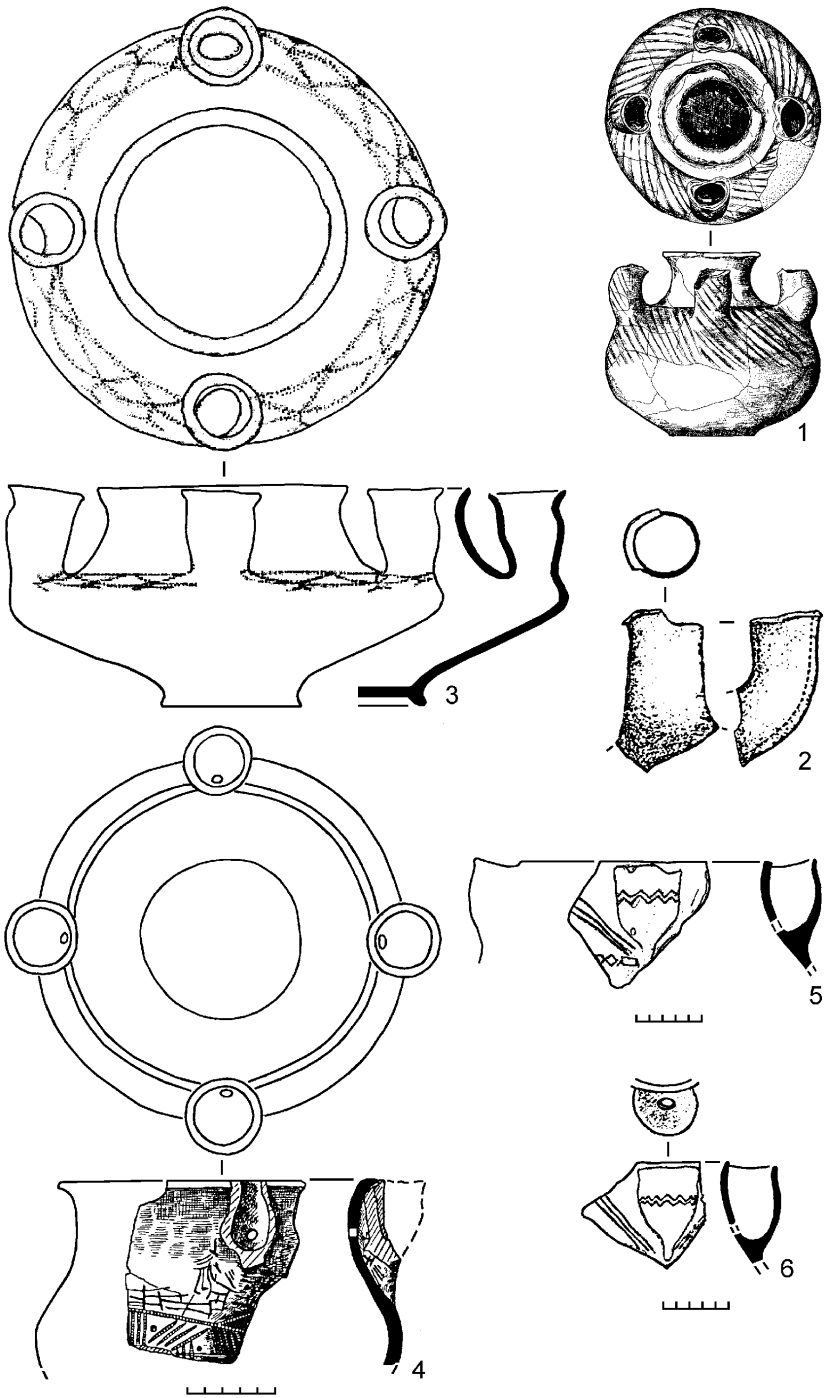

Рис. 154. Керносоподібні посудини періоду НаВЗ: 1-Велика Олександрівка; 2-Немирів; 3-Жуків; 4-Непоротів; 5-Wollischofen; 6-Lago di Ledro.

Європи. І вже звідси, потрапивши в Середнє і Верхнє Подунав'я, вони нібито послужили основою для місцевих бронзових модифікацій [Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996, с.38]. Проте, існує й інша точка зору В. Г. Котовича, який виводив трихмуфтові псалії (цимбальського типу) із Закавказзя, посилаючись на існуючі тут ще з XII-XI ст. до нар. Хр. стрижнеподібні напускні псалії із грибоподібними шляпками на обох кінцях тулуба і з трьома отворами, які розміщені в різних площинах [Мартиросян, 1964, табл. XIII, 8-9; Джафаров, 1993, с.198-199, рис.6,1; рис.7,6; Дударев, 1999, с.140].¹²⁵

Припускаємо, що в питанні про генезис псалій типу Камишеваха (Сержень-Юрт–Камишеваха, - за С. А. Дударевим (1999), Сержень-Юрт - за С. Б. Вальчаком (2009), слід виділити, щонайменше, два аспекти: перший – технологічне вирішення (місце й час появи трубчасто-муфтового типу псалія) і другий – оздоблення його кінців великими грибоподібними шляпками. Враховуючи повну відсутність у центральноєвропейських матеріалах слідів появи й ранніх етапів розвитку трубчасто-муфтових псалій (вони з'являються ніби раптово в різних місцях Середнього й Верхнього Подунав'я) не пізніше початку періоду НаВЗ (друга половина X ст. до нар. Хр.)¹²⁶ і, натомість, безсумнівні сліди існування прототипів схожих псалій на Закавказзі вже у XII-XI ст. до нар. Хр., дозволяє, як припускаємо, вважати трубчасто-муфтову систему псалій привнесеною у Центральну Європу ззовні. Чи було це Закавказзя? Можливо, але необов'язково. Міг існувати й інший напрямок поширення цих технологічних знань. Вкажемо лише, що час появи на землях сьогодношньої Угорщини псаліїв типу Камишеваха точно співпадає із часом зникнення у Верхньому Потиссі культури Гава, а у Верхньому Придністров'ї – Голіградської культури та появи на її колишній території таких пам'яток, як ранні комплекси “Михалківського скарбу”, які представляють собою цілком інше (прийшло ззовні?) етнокультурне середовище. Це ж населення, можливо, залишило й Мошанецький «скарб», який виявлений всього в 30 км від відомо всім Михалкова.

Натомість, другий аспект – оснащення закінчень трубчасто-муфтових псалій великими грибоподібними шляпками, можливо, слід пов'язувати саме з центральноєвропейськими областями. Для чого були призначені на псаліях ці великі шляпки? Адже вони не відігравали якоїсь функціональної ролі в системі кріплень. Але, все ж таки, для чогось їх робили такими великими й

¹²⁵ С. А. Дударев особливо підкреслює, що в невеликій серії знахідок таких псаліїв, які зберігаються в Ечмиадзинському музеї у Вірменії, крайні отвори, які розміщені під шляпками, практично оформлені вже у вигляді невеликих муфт, а центральний отвір має муфтоподібні виступи по боках (Мартиросян, 1969, табл. X, 1-3; Дударев, 1999, с.160). Та й сам Олексій Іванович, будучи палким прибічником степової складової “кочівницького комплексу”, визнавав закавказьке походження псаліїв типу Цимбалка (Тереножкин, 1976, с.160).

¹²⁶ Притримуємося загальноприйнятій на сьогодні хронологічній схемі для центральноєвропейських областей за Хр. Пеа (1998) і М. Траксилем (2004), у якій період НаВЗ охоплює відрізок часу, приблизно 950/920-820 рр. до нар. Хр. Крім того, дослідженнями останніх років встановлено, що круг форм періоду НаВ2 носить локальний характер, а це не дає можливості використовувати їх для міжрегіональних хронологічних побудов. Виходячи з цього, зараз більшість дослідників у своїх періодизаціях ступінь НаВ2 не використовують. (див.: Pare, 1998, S.299 і далі; Кобаль, 2006, с.95).

спеціально розвернутими в один бік. Більше того, стрижнеподібному тулубу спеціально надавали кут (коліноподібний або у вигляді дуги, як у Сільці), щоб кінці псалій з опуклими шляпками були розвернуті назовні.¹²⁷ Нас зацікавила старанно відполірована поверхня грибоподібних шляпок на псаліях зі Сільця, яка, навіть будучи на сьогодні покритою патиною, все ж продовжує зберігати свої дзеркальні властивості. Сліди дуже старанного полірування збереглися і на зовнішній поверхні фалара (рис. 150, 7) а також на чотирьох круглих пронизках-розподілювачах із Сільця (рис. 150, 4-6). Величина опуклих завершень на псаліях зі Сільця була, мабуть, продиктована бажанням отримати якомога більшу площу відсвічування, тобто віддзеркалюючих можливостей їх поверхні. Чи робилося це з метою декору? Навряд, оскільки добре відомі майстерно прикрашені великі шляпки центральноєвропейських псаліїв за допомогою різьби, інкрустації або ж прорізними елементами. Тут, мабуть, було щось інше. Тут міг бути задіяний: 1 – магічний аспект (віра в те, що відбиваючі майже дзеркальні властивості відполірованих шляпок псаліїв та інших блискучих поверхонь – фаларів, пронизок-розподілювачів із круглими опуклими головками – зможуть вберегти і коня, і вершника від неприятеля. Схожих вірувань (у захисні властивості блискучих поверхонь) є велика кількість прикладів. У пізніший період ті ж апотропеїчні функції “перейняли” на себе кістяні навершя псаліїв у вигляді головок т. зв. грифо-баранів, очі в яких ніби “захищені” вигином рогу.

І другий аспект появи великих, старанно відполірованих грибоподібних шляпок псалій: візуально-функціональний, який полягає в тому, що яскраві бліки (відблиск світла) від опуклих завершень псалій, фаларів та ін., могли спрацьовувати як відволікаючий момент, наприклад, могли мати вплив на точність прицільної стрільби з лука по вершнику. Тим більше, що мова йде про ціль, яка швидко рухається. Тому яскраві відсвічування й бліки від начищених до блиску металевих елементів, могли (що називається) “збивати приціл”, підсвідомо відволікаючи на себе увагу і не даючи, у той момент, як слід, на ній сконцентруватися.

Круглі в плані, пронизки-розподілювачі для перехрещених ременів упряжі зі Сільця, які мають неорнаментоване, але старанно відполіроване грибоподібне завершення, подібні на такі ж (за функціональним призначенням) вироби з пох. №51 кубанського могильника Пшиш I. Єдина відмінність прослідковується лише в оформленні основи для перегоронок: на екземплярі з Пшиш I (п.51) воно підквадратне (Сазонов, 1995, с.100, рис.3; Metzner-Nebelsick, 2002, s.250, Abb.121,3), а на пронизках зі Сільця – кільцеподібне (рис. 150, 4-6). Найближчою до Сільця територіальною аналогією є також чотири бронзові, майже ідентичної форми, пронизки-розподілювачі зі скарбу в Перемишлі у верхів'ях Сяну.¹²⁸ Вони дещо більшого розміру й датовані К. Москвою та ін. дослідниками

¹²⁷ Те, що така вигнутість стрижня псалій не пов'язана безпосередньо з управлінням вуздуо, доводять такі ж тримувтові псалії цимбальського типу з прямим стрижнем. Іншими словами, можна припустити, що вигнутість псалій камішовихського/серженьюртівського типу, була продиктована зовсім не функціональними потребами.

¹²⁸ До складу скарбу в Перемишлі, окрім інших речей, входив також бронзовий однушківий кельт

дуже раннім часом: IV періодом епохи бронзи, а К. Мецнер-Небелсік періодами BrD-HaA1 [Moskwa, 1976, s.263-264, rys. 51, c; Metzner-Nebelsick, 2002, s.308, Abb.143], що при такому датуванні може розглядатися як свідчення дуже раннього поширення в північному Передкарпатті біля витоків Дністра й Сяну цього типу упряжної фурнітури.

Більше схожості круглі пронизки-розподілювачі зі Сільця мають із такими ж пронизками з кургану в Печ-Якабхедь (Угорщина), у яких нижня основа також оформлена у вигляді кільця [Махортых, 2003, с.106, рис.34, 6-8]. Певну подібність із сілецькими екземплярами мають три круглі пронизки з пох.№2 кургану 8 біля с. Бирюково, які супроводжувались парою псалій чорногорівського типу [Махортых, 2003, с.76, рис.4,4-6].

Паралелі до хрестоподібних блях із Сільця (з чотирма рурками для ременів), можна вказати на Кубані в пох.№3 могильника Пшиш I (Сазонов, 1995, с.100, рис.3), які також супроводжувались парою типово чорногорівських псалій, які дуже схожі на мошанецькі. Також і в самому Мошанецькому скарбі присутні майже аналогічні, за зовнішніми параметрами, предмети, які дослідники назвали “хрещаті бляхи для фіксації вузничних перехресних ременів” (Смірнова, Войнаровський, 1994, с.138, рис.3,3; с.139). Екземпляри зі Сільця від мошанецьких “хрещатих блях” відрізняє лише відсутність наскрізного отвору в центрі на лицевій стороні виробу (рис. 151, 8). Значно більше є аналогій до сілецьких розподілювачів ременів, які мають опуклі й округлі закінчення рамен (рис. 151, 5). Вироби такого типу помітно сконцентровані на північно-західному Передкавказзі, Кубані, Придніпров’ї і на Верхньому Подунав’ї [Metzner-Nebelsick, 2002, s.332, Abb.155]. Екземпляри зі Сільця відрізняються, правда, вкороченим одним із країв, який нібито пристосований для прикріплення (до подібного за величиною й також трубчастого) предмету (рис. 151, 5).

Прямі аналогії до вузьких рифлених обіймиць зі Сільця (рис. 151, 1-2), можемо вказати як в південно-східній Паннонії, Штілфрідському могильнику, Карпатському регіоні (Metzner-Nebelsick, 2002, s.305, Abb.140,7; s.306, Abb.141,7), так і східніше. Наприклад, у пох.3 кургану 3 Слободзеї в Нижньому Придністров’ї, біля черепа й верхньої частини лівої руки розчищено вісім дуже схожих цільнолитих обіймиць витягнутої прямокутної форми з глибоким лінійним рифленням на лицевій стороні (Яровой, Кашуба, Махортых, 2002, с.299, с.301, рис.9, 2-11; Махортых, 2003, с.35). Прямі аналогії таким рифленим обіймицям дослідник вбачає на Кавказі, у пох. 9-8 ст. до нар. Хр. з Адигеї (могильники: Фарс, пох.№9; Кочипе, пох.№28) і Кабардино-Балкарії (с. Герменчик) (Батчаев, 1985, табл.6,14; Ловпаче, 1991, с.83, рис.9; Махортых, 2003, с.35). Натомість, до численної групи прямокутних у плані великих обіймиць зі Сільця (рис. 151, 3) можемо вказати лише одну віддалену паралель – із с. Бачка в Середньодунайській низовині, між Тисою і Дунаєм. Однак, щиток у тутешньої пронизки, на відміну від сілецьких, позбавлений рифлення (Chochorowski, 1993, s.90, rys.7,F-1).

приземистих пропорцій [Moskwa, 1976, s. 263-264, rys. 51, d], форма якого, на наш погляд, все ж більше тяжіє до форм виробів, типових для кінця HaB1-HaB3.

Серед деталей упряжі зі Сільця, дещо несподіваними видаються лунниці, які, судячи з усього, походили з другого, дещо пізнішого за часом, комплексу. На сьогодні це перша знахідка даного типу лунниць на Правобережній Україні. Вони, як звичайно, “побудовані” за омегоподібною схемою й різняться між собою лише кількома малозначимими деталями. Близькі за типом лунниці супроводжують, як правило, вуздечні комплекси, які включають вже двокільцеві вудила (пох.№36 могильника 1 на КМФ; курган №46 в ур. “Клади”; пох.№9 і пох.№35 могильника Фарс; Кочіпе-33, Кочіпе, пох. №5,№30; могильник біля хутора Кубанського; із Казазовського могильника 3, а також у кургані 2, гр.3 в Геленджикському дольмені (Дударев, 1999, с.375, рис.147,д; с.329, рис.101,16; с.327, рис.99,3; с.323, рис.95,3; с.321, рис. 93,4; с.317, рис.89,3; с.313, рис.85,2; с.289, рис.61,5; с.282, рис.54,8).

Із територіально близьких аналогій до лунниць із Сільця (рис. 151, 6-7) назвемо таку ж за композицією ажурну бляху з поховання біля с. Квітки в Поросці (Ковпаненко, Гупало, 1984, с.39-58), а також одну з нечисленних центральноєвропейських паралелей – лунницю аналогічного типу з південно-східної Угорщини. Причому, у кожному з п’яти кружечків на тутешньому екземплярі, у центрі присутні наскрізні отвори, як і на лунниці зі Сільця (Metzner-Nebelsick, 2002, s.305, Abb.140,4). У цілому, лунниці омегоподібного типу, як свідчить більшість матеріалів, використовували в Центральній і Східній Європі не пізніше HaC1 (тобто, з кінця IX - поч. VIII ст. до нар. Хр.) [Metzner-Nebelsick, 2002, s.354, Abb.163]. Тобто обидві лунниці зі Сільця повинні, у такому випадку, бути синхронні вуздечному комплексу якщо не Голіград, то принаймні вудилам із Соکیلця та кургану з Лоївців із розкопок Л. Крушельницької. У будь-якому разі сілецькі лунниці могли входити до одного комплексу зі стрижнеподібними залізними тридірчастими псаліями, які, однозначно, є пізніші за бронзові псалії комишувахського типу та інші бронзові речі з цієї ж пам’ятки. Виходячи з цього, робимо припущення, що знахідки із Сільця не представляють собою якогось одного гомогенного, за своєю природою, комплексу, а включають матеріали з двох різних комплектів, які репрезентують різні хронологічні періоди – чорногорівський і новочеркаський.

Інші речі із сілецького місцезнаходження, не мають таких вузьких і відносно добре датованих аналогій. Наприклад, для фалара з гладким щитком зі Сільця існує багато паралелей у пам’ятках кінця бронзового – початку ранньозалізного віків. Так, схожий і за формою, і за розміром, але – золотий фалар, відомий із Михалківського “скарбу” (Hadaczek, 1904, tabl.VI,1), зокрема серед комплектів, виділених у горизонт Михалків II, який датовано періодом HaC1a (кін. IX-перша половина VIII ст. до нар. Хр. (Бандрівський, Крушельницка, 2012, с.101-102, іл.1,1). Схожим за формою є також бронзовий фалар із Підсадок біля Львова, який супроводжувався бронзовим тримувтовим псалієм голіградського типу (близький до цимбальського). Фалар із Підсадок хоча й має гладкий і неорнаментований щиток, але так само, як і михалківський і сілецький екземпляри, має на внутрішній стороні прикріплене спеціальною заклепкою вушко (Zugowski, 1949, tabl.XL, 8). Територіально близькими

(за технологічним вирішенням) аналогіями до сілецького фалару є недавно виявлені нашими польськими колегами три бронзові орнаментовані фалари зі Снятич (близько 70 км від Сільця, але – з польського боку сучасного кордону), які супроводжувалися руркоподібними деталями від декорування ременів упряжі (Kłosinska, 2008, s. 267, Abb. 2,1-3). У Верхньому Придністров'ї (яке з півдня прилягає до Верхнього Надбужжя) фалари великих і середніх розмірів були поширені ще в період НаА (скарби в Грушці й Балічах) та в періоді НаВ1 (пізньоголіградський «скарб» із Неділиськ поблизу Львова). Однак, приналежність усіх цих верхньодністровських бронзових фаларів пізнього періоду епохи бронзи саме до реманенту кінської упряжі (як оздоба-?) поки що не доведена.

Аналогії руркоподібним оздобам ременів зі Сільця, знаходимо лише серед територіально найближчого «скарбу» – зі Снятич (Kłosinska, 2008, s.267, Abb.2,1-3), до складу якого входило 9 бронзових, дещо сплюснених рурок від декорування шкіряних ременів. Усі такі рурки зі Снятич орнаментовані групами з паралельних ліній. Цікаво, що довжина й ширина цих металевих рурок зі Снятич аналогічна до розмірів таких же предметів зі Сільця. Відмінність між ними полягає лише в тому, що рурки зі Снятич призначались для декорування лише лицьової частини шкіряних ременів, у той час, як зі зворотнього боку краї цих рурок були загнуті. Виходячи з того, що рурки зі Снятич були різних розмірів, а деякі з них навіть мали лукоподібно вигнуту форму, Е. Клоєнська припустила, що вони знаходились на різних ділянках ременів, але – лише на кінській голові. Наприклад, виділені нею лукоподібно вигнуті рурки, на її думку, розташовувались упоперек чола або в інших місцях конячої морди (Kłosinska, 2008, s.287-288, рис.6).

У нашому випадку (Сілець) руркоподібні вироби не з одного, а з усіх боків захищали ремені упряжі і, мабуть, сам повід. Більше того, виходячи з форми країв і слідів спрацьованості сілецьких “рурочок”, можна припустити, що в їх кінці вставлялись кінці інших рурочок ледь більшого розміру, наприклад, рурочки з гофрованою поверхнею (рис. 151, 9-18). Саме завдяки цим коротким рурочкам, ремені кінської упряжі, навіть будучи захищені зі всіх боків металом, продовжували зберігати відносну гнучкість і податливість в управлінні конем. Очевидно, що вдатися до такого прийому – додаткового захисту шкіряних ременів упряжі, довелось через необхідність уберегти шкіряну упряж від зумисного її пошкодження під час сутички чи в бою, оскільки з перерізними ремнями вершник був позбавлений можливості управляти конем, а через це повинен був пристосовуватися для продовження ведення бою в нових для нього умовах.

Такі, по суті, синхронні комплекси, як Сілець (ранній комплект) та Снятичі (обидва – у Західному Надбужжі) представляють досі невідомий тип додаткового укріплення кінської упряжі, у якому ремінні частини, неприкриті фурнітурою, були захищені бронзовими руркоподібними елементами. Привнесеним сюди цей прийом захисту ременів кінської упряжі бути не міг, оскільки не можемо назвати місцевості, у якій би в той час застосовувалось подібне технічне

рішення. Натомість, серед пізніх матеріалів і то – з віддалених територій, схоже укріплення ременів упряжі бронзовими короткими катушкоподібними рурочками відомо на прикладі вуздечки з кургану 1 могильника Машенка I на Алтаї, які виявлені безпосередньо на черепі коня (Шульга, 1998; Вальчак, 2009, с.191, рис.3,1-2).

Питання про етнокультурну приналежність цих речей із Сільця слід розглядати в комплексі з іншими синхронними пам'ятками в цьому, дуже незначному, за площею, районі Волинської височини і навколишніх територій Волинського Полісся. Як встановлено, у вказаній місцевості не пізніше початку періоду НаВ3 майже одночасно в різних місцях з'являється група пам'яток і окремих предметів, які не мають ніяких стосунків до місцевої культури, яка представлена одним зі східних варіантів центральноевропейських культур урнових полів поховань (урненфельдеркультур). До таких “новинок” у цьому районі, носії яких швидко знівелювали й видозмінили до невпізнання місцеву культуру, відносимо, щонайменше, чотири типи речей: 1-деталі кінської упряжі (Сілець, Снятичі, Комарів); 2-бронзові овальні кільця від колісного транспорту (Щебречин, Скірче, Пересопниця); 3-багатогорлі посудини ритуального призначення (Тарночин, Жуків); 4-підкурганні і ґрунтові поховання.

Цікаво, що в той же час (НаВ3-НаС1) концентрація деталей кінської упряжі, колісного запрягу, багатогорлих посудин і поява, невідомих тут до цього часу, поховальних споруд і особливості поховального обряду (могильник Крупи), простежується і південніше – у Верхньому¹²⁹ й Середньому Придністров'ї¹³⁰, тобто, у придністровських районах Західного Поділля, Покуття й Передкарпаття, де на постголіградській підоснові формуються групи (наприклад, Михалківська – див.: Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.64-94), які за часом, в основному, синхронні групі Фюзешабонь-Мезочат в Потиссі, пам'яткам типу Войнатина в Східній Словаччині та ін. Мабуть, кардинальна “ломка” місцевих пізньобронзових культур таких, як Гава й Кіятице у Верхньому Потиссі, Голігради у Верхньому Придністров'ї була обумовлена приходом на ці землі нових поселенців, висхідні області яких знаходились, судячи з усього, на півночі Балканського півострова і на Адріатичному узбережжі (Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.136, рис.46). Саме з появою на Придністровському Поділлі й Покутті цього нового, прийшлого з-за Карпат, населення, пов'язуємо зникнення на початку періоду НаВ3 найпізніших пам'яток Голіградської культури й появу на їх місці носіїв культури Михалківського «скарбу».

Схожі зміни торкнулися й Західного Надбужжя, де між часом існування Вільховецької групи пізньобронзового віку (НаА-НаВ1) і пам'ятками Лежницької

¹²⁹ Пара бронзових тримувтових псалій із Медині; один тримувтовий псалій і фалар із Підсадок; підкурганні поховання в Яблуневі, Городищі, Крилосі, Комарові; трикільцева підвіска з качиними голівками із Смереківки (Віцинь) та ін.

¹³⁰ «Скарб» із Мошанця, вудила типу Єнджа з Теремців і фрагмент цього типу вудил із Непоротова, одна ланка однокільцевих вудил з орнаментованим підвісом із Сокільця, Голіградський і Михалківські “скарби”, багатогорлі посудини із Сокільця й Комарова, трикільцева підвіска з качиними голівками з Кудриньця та ін.

групи ранньоскіфського часу (НаС2) зараз намітився горизонт пам'яток, який у плані хронології займає мовби проміжне положення між тими й іншими (НаВЗ-НаС1) і який, зокрема, представлений вищезгаданими пам'ятками із Сільця, Снятич, Комарова, Скірча, Щебречина, Тарночина, Жукова та ін.¹³¹ Цікаво, що частина цих пам'яток займає середню й нижню частину р. Гучви, де до сьогодні збереглися релікти степової рослинності [Kłosinska, 2008, s.292]. Виходячи з цього та з низки інших припущень, згадана польська дослідниця вважає це прийшло в Західне Надбужжя (Любенщина) населення – номадами, а самі вищезгадані пам'ятки розміщує в горизонті “кімерійських або фрако-кімерійських впливів на південно-східну периферію лужицької культури”, розглядаючи їх як приналежні останній (Kłosinska, 2008, s.292).

З такою інтерпретацією матеріалу погодитися неможливо, оскільки чимраз зростаюча кількість пам'яток розглядуваного типу свідчить про утворення в даному районі Західного Надбужжя в період НаВЗ-НаС1 *локальної групи пам'яток*, які за всією сукупністю ознак різко відрізнялися від східних груп Лужицької культури. Раптова поява цих пам'яток у тутешніх районах і їх характер (риси вершницької культури) вказують на можливість етнокультурної інвазії ззовні. Чи було це Верхнє або Середнє Придністров'я, або ж інші райони Українського Лісостепу або Степу, на цьому етапі досліджень визначити з упевненістю важко. Вкажемо лише, що західнобузька (передлежницька, за своїм хронологічним положенням) група пам'яток несе в собі основні риси вершницької культури центральноєвропейського й передкавказького типу. А ось пов'язувати носіїв цієї групи («горизонту» в лужицькій культурі – за Е. Клошінською) з “кімерійцями” та ще й з “номадами”, як це робить дослідниця, вважаємо помилковим. Адже “висмикуючи” з матеріалів даної групи лише деталі кінської вузди (і майже не оголошуючи їх маркерами культури номадів), Е. Клошінська не може, разом із тим, пов'язати зі “степовиками” ґрунтовий “нелужицький” могильник у Крупях, багатогорлі посудини типу керносів із Тарночина й Жукова (рис. 154, 3), бронзові цільнолиті овальні кільця зі скарбу в Щебречині та похованні в Скірчу, гривну з Радежниці та ін., не кажучи вже про синхронну появу на тутешній території, разом із цими речами, нових – цілком не властивих для Лужицької культури – форм кухонного й столового посуду, які мають аналогії, в основному, у лісостепових комплексах України.

Безумовно, наведені вище матеріали зі Сільця, як і інші пам'ятки цього ж часу із Західного Надбужжя, представляють нам сьогодні лише слабкий, ніби віддалений відблеск матеріальної складової тої культури, яка потужно пульсувала в цьому куточку Центральної Європи на початку доби раннього заліза. Надіємося, що нові матеріали як із того, так і з іншого боку сучасного кордону допоможуть спільними зусиллями якомога об'єктивніше відтворити хоча б основні віхи життя тої далекої пори.

¹³¹ До вищеназваних знахідок із Західного Надбужжя Е. Клошінська додає фрагмент псалія чорногорівського типу з Городка (гм. Грубешів), один фрагмент трубчастого псалія з Гонятина (гм. Довгобичів), фрагмент пронизки-розподільвача з Підгайців та ін. (Kłosinska, 2008, s.292).

РОЗДІЛ IV.

Поява західноподільських курганів часів скіфської архаїки та вплив культури їх творців на населення довколишніх регіонів (періоди HaC2 - HaD, VII - поч. VI ст. до нар. Хр.).

1. Західноподільська група¹³² в центральноевропейській хронологічній шкалі та проблеми її періодизації.

В останній час для вирішення проблем ранньозалізної доби Центральної і Східної Європи, все більшу увагу привертають до себе пам'ятки Прикарпаття й Західного Поділля. Відсутність до сьогодні періодизаційної системи пам'яток західноподільської групи (в основному, через відсутність структурованості комплексів та аргументація їх розмежування) унеможливує ефективне використання її речового потенціалу.

До сьогодні більшість центральноевропейських археологічних осередків працює за хронологічною схемою (рис. 155), де:

- молод. час урнових полів–Jungere Urnenfelderzeit (HaB1)–1050/1020-950/920 pp. до нар.Хр;
- пізн. час урнових полів–Späte Urnenfelderzeit (HaB3)-950/920-800 pp. до нар.Хр.;
- ран. гальштатський час–Frühe Hallstattzeit (HaC1a)-800-730/720 pp. до нар.Хр.;

¹³² До останнього часу в науковій літературі загальноживаним є термін «західноподільська група», використання якого можемо простежити від праць Райнеке, А. Спіціна, В. Гребеняка, Т. Сулімирського та ін. Термін «західноподільська група», можливо, було доцільно використовувати в археології міжвоєнного періоду, коли справді найкраще були вивчені кургани ранньозалізної доби саме Західного (галицького) Поділля. Однак, ситуація докорінно змінилася в сер. XX ст., коли після Другої світової війни в результаті робіт Трипільської експедиції ІМК АН СРСР, Інституту археології АН СРСР (1948-1951), Середньодністровської експедиції Інституту археології й Ленінградського відділення ІМК АН СРСР та Південно-Подільської експедиції Державного Ермітажу (1952-1953) на територіях, розташованих східніше Збруча аж до Могилева-Подільського і Рашкова, були відкриті сотні нових пам'яток цього часу. Їх аналіз змінив уявлення про межі поширення культури населення, яке прийнято було називати носіями Західноподільської групи. Тому цей термін – Західноподільська група - не є вдалим. Принаймні ще й тому, що пам'ятки, які прийнято зараховувати до Західноподільської групи, розташовані, окрім самого Західного Поділля (це, в основному, Тернопільське плато з прилеглими районами лівобережного Придністров'я), також на Центральному та частково Північному Поділлі (Хмельницька та частково Вінницька області), а, крім того, на Північній Буковині (північній Бессарабії) та Покутті (Чернівецька й частково Івано-Франківська області).

– старший гальштат.час-Altere Hallstattzeit (HaC1в)-ab.ca.730/720 pp. до нар. Хр., аргументація якої (причому, для різних центральноєвропейських територій) докладно викладена Хр. Пер (Pare Ch., 1998, s.294-406). Ця хронологічна схема співставлена з I-VI ступенями скарбів для Карпатського басейну, причому верхня дата останнього ступеня сягає бл.720 pp. до нар.Хр. Стосовно середньо- і верхньодністровського регіонів, культури яких у цей період насичені центральноєвропейським металом і характерною керамікою, таке співставлення значно полегшує роботу з матеріалом.

Однак, в останні роки намітилися певні зміни щодо уточнення абсолютних дат гальштатського часу. Так, Мартін Траксіл з Університету в Цюриху на підставі значних серій дендрохронологічних дат із Німеччини, Швейцарії, Італії, Західної Австрії та Греції запропонував корективи до існуючої хронологічно-періодизаційної шкали (Trachsel, 2004), якою ми користуємося в цій праці. Зрештою, про нагальну потребу подавлення HaB3 почали говорити ще в середині 1990-их pp., коли дендрохронологічні дати, які були отримані швейцарськими фахівцями, вказували на завершення HaB3 уже в середині IX ст. до нар. Хр., тим самим підтверджуючи значно раніше за часом припущення Олексія Тереножкина про датування скарбів HaB3, в основному, вказаним століттям (Dunning, 1994, s.63-97; Тереножкин, 1976, с.207; Дударев, 1999, с.143).¹³³ За цим – новим і уточненим датуванням гальштатських періодів сьогодні, наприклад, опубліковано й переосмислено причину появи на городищі пізньої Календенберзької культури в Смоленіце-Мольпір у південно-східній Словаччині 373 бронзових наконечника т. зв. скіфського типу з розкопок М. Душек і С. Душек.¹³⁴ Практично усі типи наконечників із Смоленіце-Мольпір, які на сьогодні якісно класифіковані, мають відповідники у пам'ятках Середнього Придністров'я. Тому для більш коректного порівняння знахідок із вищезгаданого словацького городища й комплексами Середнього Придністров'я, було зроблено спробу при розробці періодизаційної (можливо, тимчасової, але хоч такої) схеми для Західноподільської групи, використати ті ж абсолютні дати М. Траксіла для північно-східного Гальштатського кола культур і груп, якою зараз користується дедалі більше дослідників.

¹³³ Тому викликає подив намагання окремих дослідників (наприклад, А. Іванчика), які, покликаючись на явно застарілі праці (у цьому випадку на монографію Hadson,1990), пробують обґрунтовувати завершення HaB3 щойно в середині VIII ст. до нар. Хр.(Іванчик, 2001, с.124), що не відповідає уявленням про часові рамки цього періоду навіть десятиліття тому. На сьогодні фінал HaB3 визначають на 830/820 pp. до нар. Хр. (Trachsel, 2004).

¹³⁴ Характерними є співвідношення наконечників. Так, трилопатеві займають домінуюче місце -65%, дволопатеві-9%, тригранні-11% і чотиригранні-1%. Причому, 49% усіх наконечників мають сліди різного типу пошкоджень, найчастіше - зігнутий або обламаний кінчик вістря стріли. Це, на думку Ані Гельмут, може свідчити про удари стріл об тверду поверхню, якою могли бути стіни укріплень або жител. Цікаво, що на підставі виділених серед наконечників типів ПЕ і ПФ, які мають відповідники, в основному, у Перебиківцях на Середньому Дністрі, А. Гельмут висловила припущення, що принаймні якась частина нападників на Смоленіце-Мольпір могла прийти під це городище з території «...вздовж Дністра північніше Карпат» (Hellmuth, 2006, s.157)

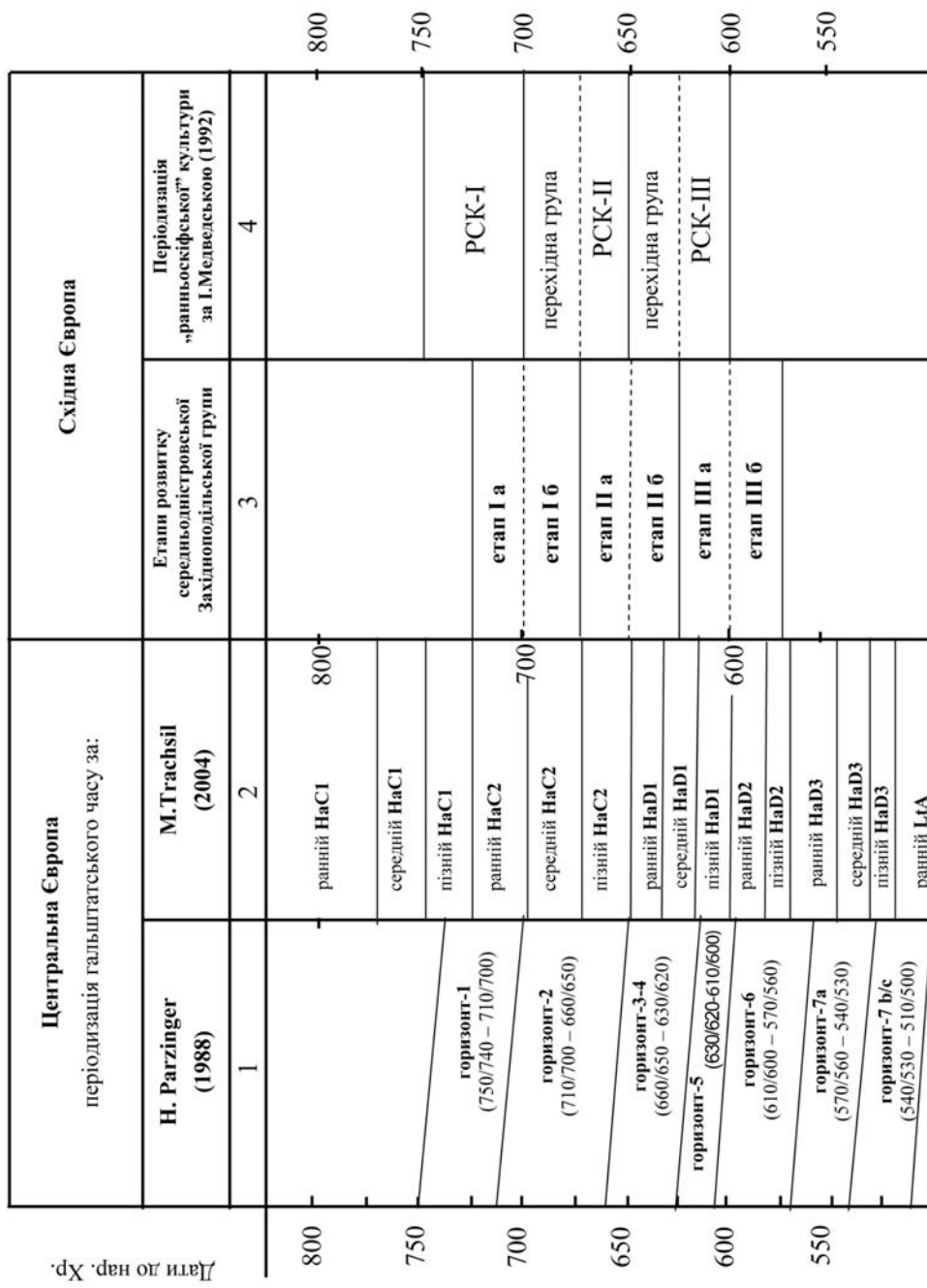

Рис. 155. Періодизація Західноподільської групи в контексті центрально- і східноєвропейської періодизаційних схем.

У Західноподільській групі виділяємо три етапи розвитку: етап- I (приблизно, остання чверть VIII – перша чверть VII ст. до нар. Хр.); етап-II (друга-третя чверть VII ст. до нар. Хр.); етап III – (остання чверть VII-перша чверть VI ст. до нар. Хр.).

1. Пам'ятки етапу-I (остання чверть VIII ст. до нар. Хр. – перша чверть VII ст. до нар. Хр.).

Початок етапу синхронізуємо з кінцем пізнього НаС1 - початком періоду раннього НаС2, що за періодизацією І.Медведської (1992) відповідає другій половині РСК-1 а фінал розглядуваного етапу-I – до кінця середнього НаС2 (за Trachsel, 2004) або ж до першої половини РСК-2. За своїм характером етап-I для Середнього Придністров'я – це час пам'яток перехідного горизонту: від пізніх пам'яток Чорноліської культури, представлених тут Непоротівською групою (Крушельницька, 1985; 1998), до матеріальної культури ранньокелермеського зразка.

Нижня межа етапу-I точно не встановлена (наскільки глибоко він заходить у VIII ст. до нар. Хр., на відомих на сьогодні матеріалах встановити важко). Припускаємо, що середньодністровські пам'ятки етапу-Ia (до рубежу століть), скоріше за все, синхронні таким яскравим репрезентантам РСК-I, як краснознаменський курган №9; Жаботин №2, №524; Константинівка №15; №375. У центральноєвропейській хронологічній шкалі середньодністровські пам'ятки етапу-Ia, можливо, є: 1-більш-менш одночасовими з похованнями на епонімічному могильнику в Гальштаті, для двох поховань із якого наприкінці 1980-их років було отримано дві дендрохронологічні дати: 731 і 725 рр. до нар. Хр. (Hodson, 1990, s.68-69; Иванчик, 2001, с.124); 2-пам'ятки Середнього Придністров'я етапу-Ia синхронізуємо з горизонтом-I, за Г. Парцінгером (1998). Натомість, етап-Iб (приблизно, рубіж-перша чверть VII ст. до нар. Хр.) вважаємо за доцільне співставляти з комплексом кургану Орловець №346 і, під питанням, співставлення з матеріалами Келермесу 1,2/В та краснознаменських курганів №1 (півд. гробниця), 3,6,7). У центральноєвропейській хронологічній шкалі пам'ятки Західноподільської групи етапу Iб відповідають середній фазі періоду НаС2 [за за Trachsel, 2004], або ж першій половині горизонту 2, за Г. Парцінгером (1988) та першій половині ранньокелермеського РСК-2 етапу, за І. Медведською (1992).

До найраніших пам'яток етапу-I відносимо скриньове пох.№2 в Раковому Куті біля Гусятина на Тернопільщині, небіжчик у якому був захоронений у скорченому положенні головою на північний захід (скелет-3), а в руках перед обличчям тримав затиснутий у долоні спис із залізним вістрям (рис. 128; рис. 157, 1-13). Поруч лежала бронзова шпилька із грибоподібною голівкою (Ossowski, 1891, s.34, tabl. II). Схожий за формою наконечник списа знайдений А. Гуцалом на могильнику в Бернашівці на розкопі-1, яким відкрито курган-1 (Винокур, Гуцал, Мегей, 1992, с.13,18, рис.13,3). Останній, на підставі фрагменту круглотілого кубка, який на боках орнаментований широким паском врізного геометричного та коліщато-штемпельного декору у вигляді відтисків маленьких кружечків із вписаними усередину хрестиками (Там само, рис. 43,4),

періодизація		№ п/п	кургани, грунтові поховання	HaC1 frühe Hallstattzeit 800	HaC2 ältere Hallstattzeit 700	HaD1 jungere Hallstattzeit 600	HaD2 späte Hallstattzeit
ЕТАП I (≈ остання чверть VIII – перша чверть VII ст. до нар. Хр.)	етап Ia	1	Увисла				
		2	Раків Кут				
		3	Сокілець IV				
	етап Iб	4	Шутнівці, к. V				
		5	Ленківці				
		6	Миньківці				
ЕТАП II (друга – третя чверть VII ст. до нар. Хр.)	етап IIa	7	Івахнівці, к. I				
		8	Новос. Грим., к. I.				
		9	Шутнівці, к. III				
		10	Коцюбинчики II				
		11	Кругле, к. I				
	етап IIб	12	Братишів, к. II				
		13	Братишів, к. IV				
		14	Братишів, к. I				
		15	Шутнівці, к. I				
		16	Скіпче				
		17	Ладичин I				
		18	Швайківці				
		19	Серватинці, к. I				
		20	Новос. Гримайл.				
21	Дуплиська						
22	Круглик						
23	Перебиківці II						
24	Серватинці, к. I						
ЕТАП III (остання чверть VII – перша чверть VI ст. до нар. Хр.)	етап IIIa	25	Івахнівці, к. II				
		26	Братишів, к. III				
		27	Братишів, к. V				
		27	Сокілець, к. V				
		29	Теклівка, к-3				
		30	Теклівка, к-2				
	етап IIIб	31	Качанівка				
		32	Городок				
		33	Постолівка				
		34	Івахнівці, к. III.				
		35	Сокілець, к. III.				
		36	Теклівка, к-3				

Рис. 156. Хронологічна позиція пам'яток Західноподільської групи.

може бути датований на середину - другу пол.VIII ст. до нар. Хр.¹³⁵ Підтверджує правомірність віднесення пох. №1 з Ракового Кута до останніх десятиліть VIII ст. до нар. Хр. ще дві обставини: 1-опуклобокий черпак із короткими вінцями й маленьким вушком врівень з останніми. Найближчі аналогії до цього черпака знаходимо в комплексах Жаботинського часу й на пам'ятках пізнього вияву Висоцької культури; 2 - спосіб спорудження раковокутської гробниці у вигляді

¹³⁵ Аналогічні за формою відбитки штемпеля бачимо на корчазі з ритуального скупчення №18 «зольника» культури Сахарна в Глинжень-II (молдовська частина Середнього Придністров'я), яке першо-відкривачі характеризують як змішаний сахарнянсько-шолданештський комплекс середини - другої пол. VIII ст. до нар. Хр. (Гольцева, Кашуба, 1995, с.30, табл. XXXV, 2).

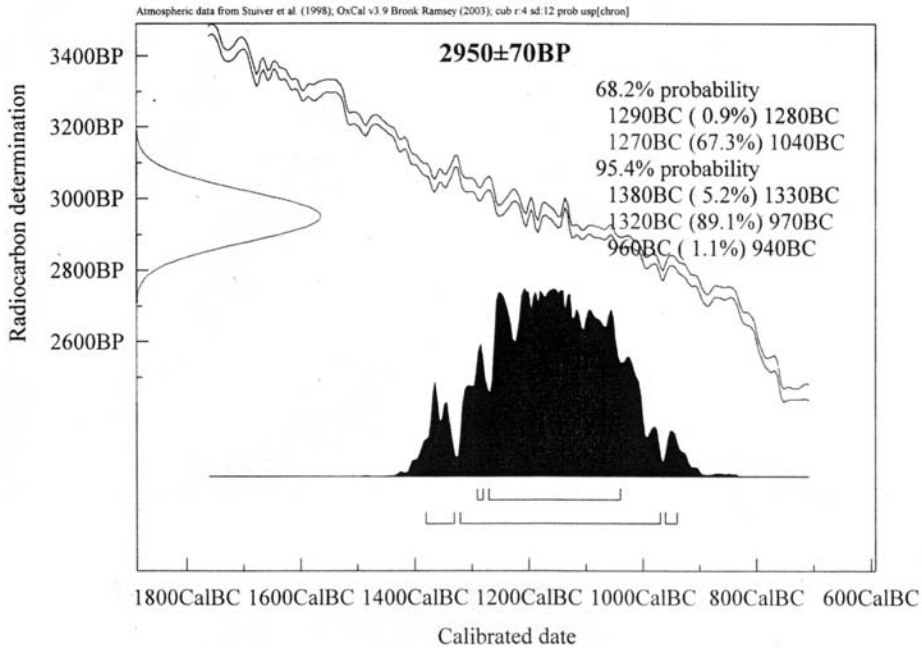

Рис. 156-а. Результати аналізу зразків вугілля з кургану у Швайківцях.

цисти ¹³⁶(кам'яної скрині). Десятки саме таких – споруджених із вкопаних плит гробниць, у яких плитами облицьовувались також стінки, долівка й перекриття склепіння, відкриті експедицією А. Гуцала в Бернашівці (Гуцал, 1990, с.28-29), причому в безпосередній близькості від курганів, пізньочорноліська атрибуція яких найбільш вірогідна.

Той факт, що серед усіх 39, в основному, ґрунтових скриньових поховань Бернашівського могильника відсутні будь-які предмети, які б могли належати до матеріального комплексу РСК, свідчить про те, що цей могильник слід датувати дещо ранішим часом (найпізніші захоронення на ньому, мабуть, не виходять за рамки середини-третьої чверті VIII ст. до нар. Хр.), тобто в часі передують Західноподільській групі.

¹³⁶ Виявлена в бернашівському пох.№7 бронзова двопружинна фібула з дугоподібною гладкою спинкою із наполовину втраченим приймачем (Гуцал, 2007, с.66 ,рис. 1,1) тільки підсилює вищенаведене датування, оскільки фібули такого типу характерні для ступеня Glasinac IB, який укладається в ранню фазу гальштатського часу (за Хр.Пер 800-720 рр. до нар. Хр.) (Пор.: фібули аналогічної схеми з Podilijak (курган-А, пох.№5) та з могильника 20 Піяк (курган XX, пох.1) – див.: (Pate Ch., 1998.- Abb. 20, 3-4; s. 339, Abb. 21). Так само К. Метцнер-Небелсік, наводячи приклади використання в Карпатському регіоні двопружинних фібул з дугоподібною спинкою й трикутним приймачем ще перед 800 рр. до нар. Хр., основний час їх поширення також укладає в рамки раннього гальштатського часу, допускаючи їх «доживання» до кінця горизонту III-в, який виділений нею на матеріалах поховань групи Мезочат і який укладався в межах NaC1 – до поч. NaC2 (Metzner-Nebelsick, 2002, Abb. 184), що в абсолютних датах відповідає часові не пізніше 730/720 рр. до нар. Хр. (за за Trachsel, 2004).

Спектральні аналізи

№ аналіза	виріб	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Al	Mn
213	сито	6,388	0	0,17	0	0,383	0,633	0,28	сліди	0,248	0,013	0,053	не визнач
казан	вінця	0,613	0,477	0	0,02	0	0	0	0,5	0,004	0,002	0,5	0,004
казан	ручка	0,325	0,465	0	0,02	0,057	0	0,689	0,6	0,005	0,004	1	0,01
казан	ніжка	0,446	0,642	0	0,01	0	0,012	0,205	0,13	0,003	0,001	>5	0,02

Рис. 156-б. Таблиця з результатами спектрального аналізу литого казана і бронзового ситечка з кургану в Швайківцях (проведений Т.Гошко на спектрометрі ElvaX компанії «Елватех» у відділі енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України.

Отож, беручи до уваги такі архаїчні ознаки пох.№2 Ракового Кута, як розмір, спосіб та характер укладки цисти, а також пізньочорноліську аналогію до форми залізного вістря списа, вважаємо за можливе відносити вищезгадане поховання до останніх десятиліть VIII ст. до нар. Хр. Датування цим часом раковокутського пох. №2 є особливо важливим, зважаючи на те, що в ногах небіжчика з описуваного пох.№2 Раковго Кута (скелет №3, за Г. Осовським, 1891), який тримав у руках перед обличчям вістря списа, акуратно були поскладані кістки ще двох небіжчиків (скелети №1 та №2), які, як припускав першовідкривач, були захоронені тут раніше і для яких гробниця, властиво, і була споруджена. Серед кісток цих двох раніших за часом скелетів було знайдено (рис. 128) бронзову виту нашійну гривну, бронзову шпильку з опуклою голівкою та кілька бронзових сережок цвяхоподібного типу (Ossowski, 1891, t.XV, s.27-32). Одна бронзова сережка лежала між долонями й черепом скелета №1 (там само, с.27-32; Бандрівський, 1994, с.27). Віднайдення такого типу цвяхоподібних сережок у такому достатньо ранньому комплексі дає підстави для припущення, що використання сережок-завушниць такого типу було поширене (принаймні на заході Українського Лісостепу) не пізніше кінця VIII ст. до нар. Хр. Звичайно, на цьому одному прикладі неможливо робити остаточні висновки. Однак, у зв'язку з цим зазначимо, що на необхідності **подавлення** часу появи в Українському Лісостепу сережок цвяхоподібного (грибоподібного) типу вже вказували дослідники (Смирнова, 1993, №2, с.117).¹³⁷

Не можемо оминати ще двох обставин, які стосуються поховальних комплексів Ракового Кута, які ще раз вказують на відносно раннє його

¹³⁷ Сережки цвяхоподібної форми, про які йдеться, скоріш за все є наслідком подальшого розвитку місцевої форми бронзових калачикоподібних прикрас (із потовшеними кінцями) попереднього часу, які відомі, наприклад, з висоцьких поховань періоду НаВ3 на Петриківському могильнику поблизу Тернополя (Бандрівський, 2002, с.57, рис.23,11).

походження, а саме: перше – бронзові шпильки зі спіралеподібним щитком; друге – керамічна посудинка у вигляді мініатюрного кухлика. Так, перша із равокутських шпильок із пох.№ 2 має довжину 21 см і діаметр щитка 5 см; друга сягає у довжину 16 см з щитком, діаметр якого 4 см (рис. 157, 5-6). Найближчі територіальні аналогії обох шпильок знаходимо в низці поховань Висоцької культури: пох.№28 в Чехах/Луговому з розкопок Із. Шараневича, пох. VI з цього ж могильника (за нумерацією 1931 р.), а також з пох.№99 на епонімному могильнику у Висоцьку з передвоєнних розкопок (Бандрівський, Крушельницька, 1998. с.223, мал. 22,13; с.225, мал. 23,31;с.228, мал. 25,54). Причому, відомі висоцькі поховання, у яких шпильки зі спіралеподібним щитком трапляються в супроводі кам'яних бойових молотків, наприклад, у пох.№ 35 в Чехах/Луговому (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.228, мал. 25,55). Відомі навіть висоцькі поховання, у яких цей тип довгої шпильки зі спіралеподібним щитком знаходиться в супроводі бронзової нашийної гривни (пох.№4 у Висоцьку з розкопок 1929 р.), яка за формою вповні аналогічна до гривни з равокутського пох.№2 (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.228, мал. 25, 46,50). Шпильку аналогічної форми довжиною 24,5 см знайдено автором у пох.№ 97 на могильнику в Петрикові біля Тернополя (Бандрівський, 2002, с.88, рис.30,3).

Усі ці аналогії свідчать, про те, що, по-перше, цей тип бронзових шпильок зі спіралеподібним щитком ніколи не був на наших землях імпортом із лужицького середовища, як це уявляла собі свого часу В. Петренко (Петренко, 1978, с.19), а є місцевою формою нагрудних прикрас, яка, що не виключено, бере свій початок ще з часів Комарівської культури (курган №3 в Буківні на Середньому Дністрі). По-друге, датування равокутських шпильок зі спіральним щитком найпізніше кін. VIII ст. до нар. Хр., а не VII-поч.VI ст. до нар. Хр., як це уявляв собі автор півтора десятиліття тому (Бандрівський, 1994, с.135), має під собою вагомні підстави. Хоча шпильки зі спіралеподібним щитком (у т.ч. й пізні, зроблені із заліза) відомі в низці пам'яток середньозахідноподільської групи, однак за розміром вони значно менші за равокутські, які могли служити для них прототипами (рис. 157, 5-6). З огляду на те, що найбільшу величину бронзові шпильки із спіралеподібним щитком у культурах Центральної Європи мали на початку періоду НаС1, то віднесення аналогічного типу шпильок із Равого Кута щонайпізніше до останньої чверті VIII ст. до нар. Хр., не видається перебільшенням.

Що ж стосується керамічного кухлика з пох. № 2 в Равому Куті висотою 5,4 см, який має перехідний від біконічного до есоподібного профіль тіла (Sulimirski, 1931, s.104, tabl. XX, 26), то і за розміром, і за формою він відрізняється від кухликів, які є типовими для інвентарю західноподільських курганів VII-VI ст. до нар. Хр. Равокутський кухлик все-таки більше нагадує мініатюрні висоцькі посудинки, у т.ч. й черпачки з опуклим тілом, які у великій кількості знаходять у похованнях середнього й пізнього періоду розвитку Висоцької культури (Крушельницька, 1976; 1985).

Ще один курган на Західному Поділлі, який за інвентарем відрізняється від

основного загалу пам'яток Західноподільської групи досліджений А. Гуцалом 1999 року на курганному могильнику біля с. Шутнівці Камянець-Подільського району Хмельницької області. Тут, у кургані №5, в опущеній у ґрунт поховальній ямі, окрім з десятка роздріблених кісток з людського скелету (у т.ч. фрагменти нижньої щелепи), виявлено не менше п'яти цілих керамічних посудинок мініатюрної форми, бронзовий трилопатевий наконечник стріли та близько 240 пастових та кілька скляних намистин (Гуцал, Гуцал, Мегей, 2001, с.17). У зв'язку з керамічним інвентарем із кургану №5 Шутнівець повторюється, приблизно, та сама ситуація, що й з посудинами з ленковецького кургану, а саме: майже усі, опубліковані А. Гуцалом та ін., посудинки, наслідують форми посуду попереднього періоду, які, в даному випадку, притаманні Непоротівській групі й Висоцькій культурі на середньому й пізньому етапах її розвитку.

Наприклад, абсолютно несподіваними, як для керамічного комплексу НаС1в, виявились два гостродонні мініатюрних кухлика видовжених пропорцій (рис. 157, 14-15), які, що називається «один до одного» копіюють форму гостродонних кухличків з пох. №120 на висоцькому могильнику в Петрикові (Бандрівський, 2002, с.93, рис. 33,5), а також із жертovníка №2 на епонімному поселенні в Непоротовому з розкопок Л. Крушельницької; з пох. №11 з розкопок А. Гуцала на могильнику в Бернашівці (Винокур, Гуцал, Мегей, 1989, №23633, рис.12,1; рис.13), а також із пізньовисоцького поселення в Маркополі неподалік Бродів на Львівщині (Бандрівський, 1994, С.70, рис.29, 3,8; Крушельницька, 1998, С.166, рис.101, 7,5-). Причому, виготовлення й використання (під час культових обрядів-?) цих мініатюрних гостродонних посудинок відбувалось в одному часі і на Висоцькій, і на Чорноліській (Непоротівська група) територіях. Характерно, що в одній і в другій культурах періодів Нав3-НаС1а такі гостродонні черпачки нерідко орнаментовані (Крушельницька, 1965, с.129, рис.8,28; Крушельницька, 1998, с.163, рис.99, 15-16; Sulimirski, 1931, tabl. XXII, 5,8; Бандрівський, Крушельницька, 1998). Одна з небагатьох ознак, яка відрізняє висоцькі гостродонні черпачки від непоротівських, та, що у висоцьких посудинках немає циліндричного наліпу-гудза на верхньому згині вусок. Причому, у Чорноліській культурі Середнього Придністров'я в одному комплексі зустрічаються орнаментовані й неорнаментовані гостродонні черпачки, як, наприклад, із кургану №1 біля с. Тютьки Вінницької області з розкопок І. Зайця (Заец, 1979, с.257, рис.1,2-3). Усі вищезазвані аналогії до гостродонних черпачків із кургану №5 Шутнівець (рис. 157, 14-15) не можуть датуватися пізніше VIII ст. до нар. Хр. Не є пізнім і черпачок із п'ятого шутнівецького кургану, який має півсферичне тіло й чітко виділену шийку (рис. 157, 17). Найближчі йому аналогії знаходимо знову ж таки на непоротівському зольнику з розкопу Х (Крушельницька, 1998, с.62, рис.31, 8,10; с.163, рис.99,9), на могильнику в Бернашівці з пох.№2 в кургані №2 (Винокур, Гуцал, Мегей, 1990, № 24334), а також із бернашівських поховань №№11, 12, 14 з розкопок А. Гуцала (Винокур, Гуцал, Мегей, 1989, с.114, рис.102,14; рис.12,2, рис.43,4).

Отож, виявлення в кургані № 5 Шутнівець одразу двох гостродонних черпачків, які, як прийнято вважати, використовувались винятково в

поховальних культових церемоніях (рис. 157, 14-15), ще раз засвідчує тяглість провідних типів керамічних форм Західноподільської групи від місцевих гончарних традицій попередньої доби, а також збереження (можливо, у дещо трансформованій формі) ще наприкінці VIII - першій чверті VII ст. до нар. Хр. окремих елементів тих поховальних звичаїв, які практикували в часи свого розквіту носії Непоротівської групи пам'яток.

Мабуть, однією з найбільш характерних пам'яток I-го (перехідного) етапу розвитку Західноподільської групи є курган у Ленківцях Кельменецького району Чернівецької області, досліджений 1951 р. скіфським загоном Трипільської експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом А. Мелюкової. На час досліджень діаметр кургану сягав 26 м, а висота 0,85-0,90. У центрі кургану розчищено дві ритуальні, як вважала першовідкривач, ями, а також кам'яну виростку, поздовжна вісь якої (як і в абсолютній більшості підкурганних споруд на Середньому Дністрі в цей час) була зорієнтованою на північний захід. Основна частина знахідок зібрана на вимостці серед каміння на глибині 0,65-0,75м. Серед знахідок трапився залізний акінак, залізне вістря списа, залізні вудила, бойова сокира, дві корчаги, орнаментований черпак, миски, а також 28 наконечників стріл, із них 12 дволопатевих (у т. ч. 5 овально-ромбічних); 7 наконечників з голівкою листоподібної форми; 14 трилопатевих та 4 трикутних зі склепінчастою голівкою (Мелюкова, 1953, с.64). Тут же знайдено дископодібне дзеркало, тип якого, за І. Медведською, є характерним для другого етапу РСК. Передатування петербурзькою дослідницею комплексу з Ленківець (який полягав в аналізі лише металевого інвентарю) на другу чверть-середину VII ст. до нар. Хр., тобто на фінал РСК-2 (Смирнова, 1993, с.106-107), довший час нібито не викликав особливих заперечень. Хоча відносити розглядуваний комплекс ближче до середини вказаного століття, ігноруючи при цьому неодноразово доведений факт широкого використання таких дзеркал у Східній Європі (і не тільки) задовго до цього часу, мимоволі наводить на думку про можливість невмотивованого завищення дати речей із ленковецького кургану. Зрештою, чому при встановленні дати вищезгаданих предметів із Ленківець, уся увага дослідників зосереджувалася **лише** на аналізі металу з цього кургану? Чому за увесь час після першої публікації А. Мелюковою знахідок із Ленківець (а це більш як півстоліття!) керамічний посуд із цього кургану в повному обсязі так і не був опублікований?¹³⁸

Відповідь на ці питання отримає кожен, хто погляне на кераміку з ленковецького кургану, оскільки одразу викликає відчуття, що вона є чужою і, скоріше за все, ранішою за основний час поширення західноподільських курганів. За стереотипним сприйняттям, вищезгадані металеві предмети з кургану в Ленківцях, а це – ранні типи наконечників стріл, акінак, дзеркало, вістря списа скоріше за все, мали б супроводжуватися зовсім іншою керамікою, як-от: банкоподібними горщиками з наліпним карбованим пружком під краєм

¹³⁸ Наприклад, дві ленковецькі корчаги були опубліковані лише раз (Граков, Мелюкова, 1954, с.77, рис. 6,3-4), а рисунок кухлика з Ленківець два десятиліття тому використав С. Скорий для визначення хронології кургану Переп'ятиха (Скорий, 1990, рис. 10,9).

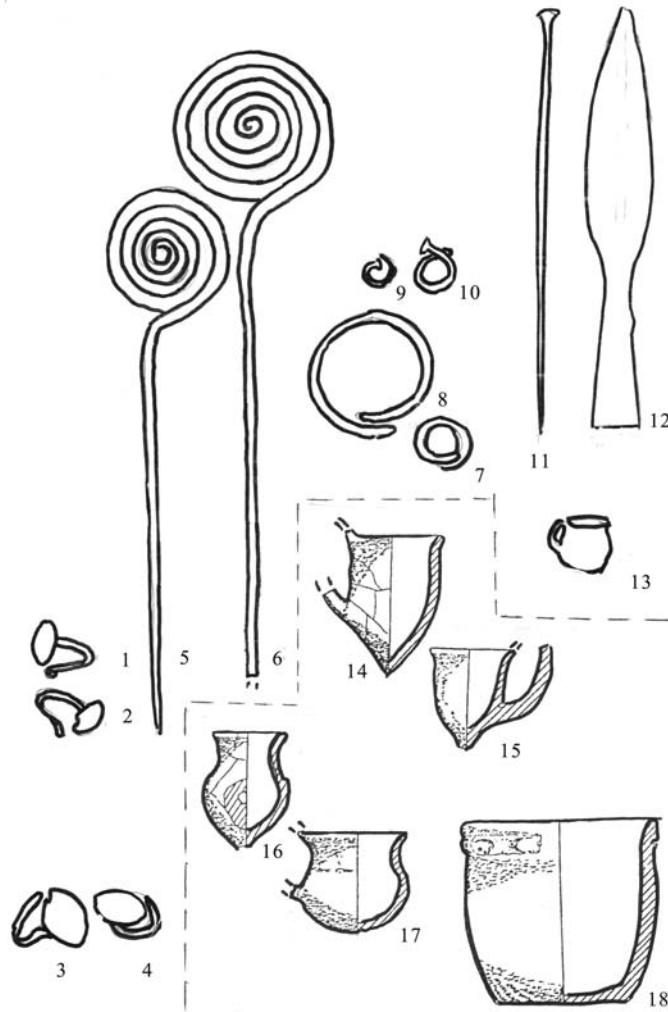

Рис. 157. Речовий матеріал з пам'яток Західноподільської групи етапу-I:
 1-13 – Раків Кут (за Г.Осовським, 1891); 14-18 – Шутнівці, курган 5
 (за А.Гуцалом, В.Гуцалом, 2001).

вінець, черпаком із низькою чашею й високим петельчастим вушком з гудзом на перегині або ж великою чорнолискованою корчагою з опуклим нижче половини висоти тілом, високим завуженим угорі горлом з «г»-подібно відігнутими назвнні вінцями... Однак, перед нами – довершені й цікаві, але зовсім незвичні, як для середньодністровських комплексів середини VII ст. до нар. Хр., форми: 1 - дві великі корчаги висотою 37 і 40 см, чорного кольору ззовні й коричневі зсередини з товщиною стінок 1,3-1,8 см; 2 - три миски, дві з яких мають діаметр 30 і 36 см, причому вінця однієї з них відхилені горизонтально назвнні, а в іншій – мають півсферичну форму з незначним потовщенням зсередини.

Найближчі аналогії ленковецькі корчаги знаходять серед корчаг нижнього й середнього горизонту Непоротова, які Л. Крушельницька називає

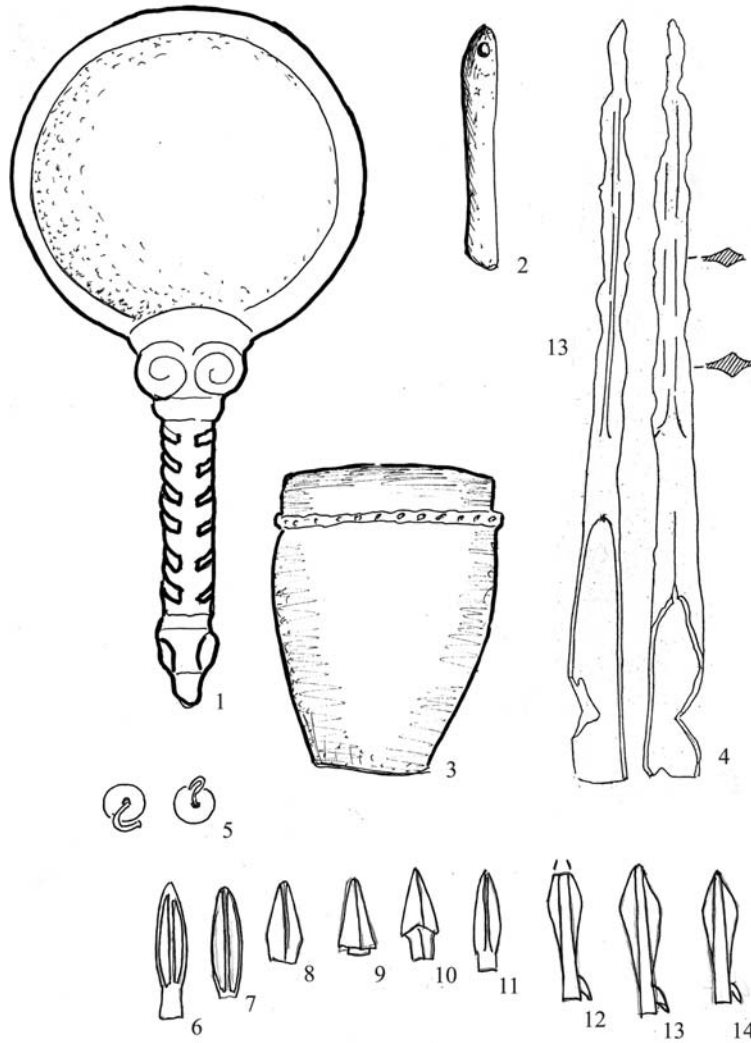

Рис. 158. с.Братишів Тлумацького району Івано-Франківської області. Матеріали етапу II-6 з кургану-II (за Т.Сулімирським, 1936).

біконічними: «...вони становлять ніби перехідну форму, - пише дослідниця, - від великих тюльпаноподібних горщиків до корчаг» (Крушельницька, 1985, с.108-109, рис.32,4). Схожу корчагу знайдено на пізньовисоцькому могильнику в Жуличах біля Золочева на Львівщині (Бандрівський, 1994, с.48, рис.32,4) та в Лисичниках біля Заліщик на Тернопільщині (Крушельницька, 1985, с.104, рис. 30,6-7; Бандрівський, 1994, с.48, рис.14,5). Схожий профіль і розміри мають дві корчаги з могильника Висоцької культури в Чехах/Луговому (Крушельницька, 1985, с.104, рис. 30,9; Бандрівський, 1994, с.48, рис. 14,1,3) та в пох.№53-В з епонімного могильника у Висоцьку (Крушельницька, 1985, с.104, рис.30,10; Бандрівський, 1994, с.48,2).

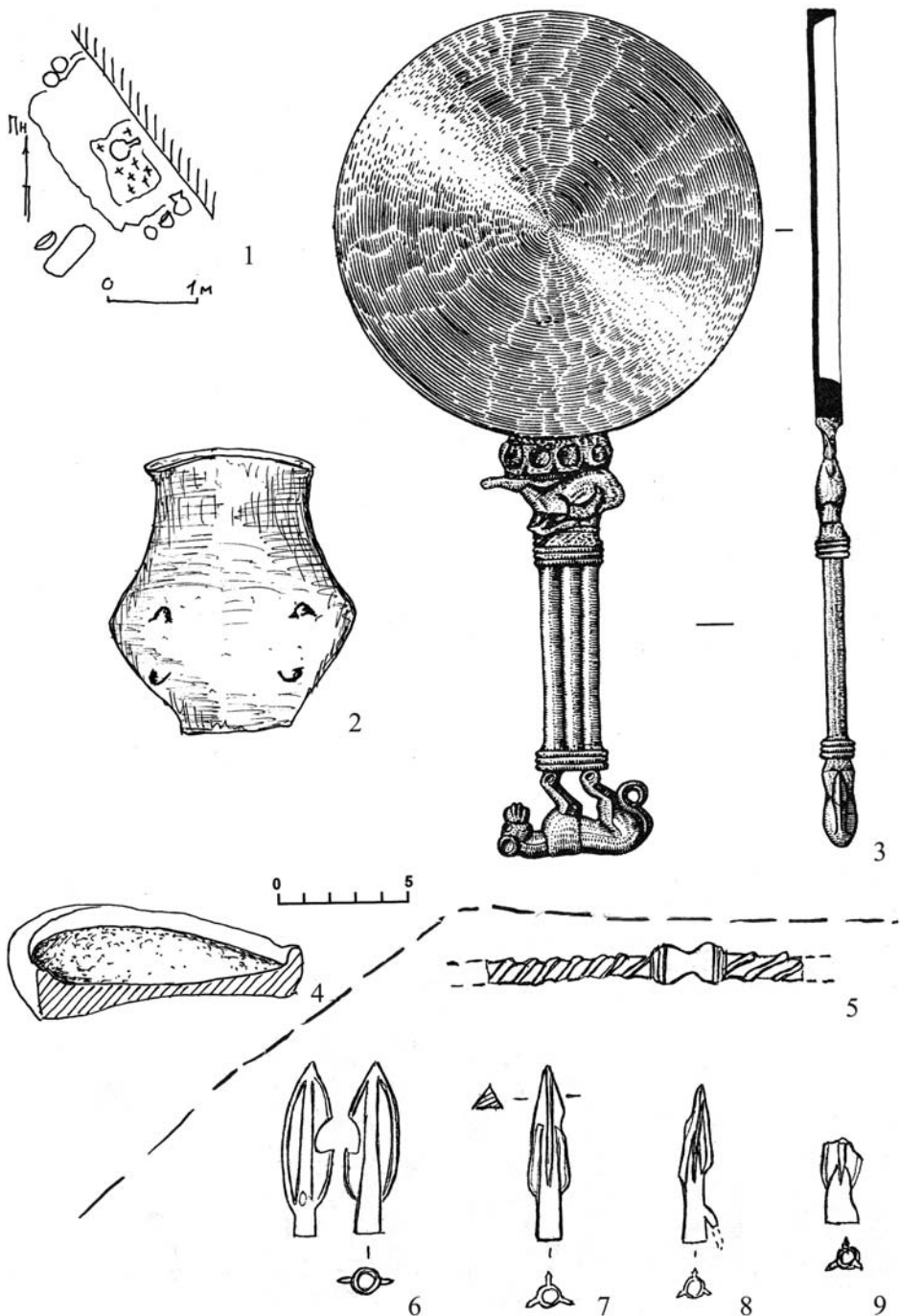

Рис. 159. с.Братишів Тлумацького району Івано-Франківської області: 1-4 - схематичний план та частина матеріалів з братишівського кургану-IV (за Т.Сулімірським, 1936); 5-9 - знахідки з поховань у с.Глибочок Борщівського району Тернопільської області (за І.Свешніковим, 1959).

Проте, найбільшу все-таки увагу привертає черпак із кургану в Ленківцях. За описом А. Мелюкової, він «...тонкостінний, відрізняється від звичайних посудин цього виду, які поширені в Лісостепу. Він має відносно високу шийку, яка прикрашена врізним орнаментом у вигляді заштрихованих трикутників і ромбів та тулуб, що орнаментований різними концентричними півколами» (Мелюкова, 1953, с.64). Судячи з масштабної лінійки на рисунку з ленковецьким черпаком у його першій публікації, діаметр бочків черпака близько 22 см, висота його чаші становила близько 18 см, а загальна висота черпака з виступаючим вушком – близько 22 см. Для визначення найбільш ймовірної дати ленковецького черпака слід проаналізувати почергово: а - його форму; б - орнамент на бочках і шийці. З цього приводу А. Мелюкова писала, що за формою й орнаментациєю тулуба ленковецький черпак можна порівняти з лужицькими черпаками, але чомусь привела покликання на черпачок із поховання Висоцької культури на могильнику в Чехах/Луговому з розкопок І. Шараневича (Мелюкова, 1953, с.64). Цей черпачок, на який покликалася московська дослідниця і який Т. Сулімирський зараховував до найранішого І-го етапу розвитку Висоцької культури (за його періодизацією), справді, на бочках прикрашений півциркульним декором, але за формою співставляти його з ленковецьким черпаком, мабуть, не зовсім коректно, оскільки висоцький екземпляр належить до розряду мініатюрних посудинок і має дещо іншу форму (його висота - 7,9 см, діаметр дна - 3,6 см. - Sulimirski, 1931, s.75, tabl. XIX, 20).

Очевидно, правий був О. Тереножкін, коли писав, що «...порівняння (черпака з Ленківець із лужицькими та висоцькими кухликами) не зовсім вдале, бо форма черпака характерна для Сходу, а не для Заходу. Такі черпаки, хоч і у невеликій кількості, представлені лише на території лісостепової культури скіфського часу в Середньому Подніпров'ї, звідки й слід виводити їх походження. Прикладом можуть бути черпаки у вигляді кубка з багатою орнаментациєю, знайдені в ранньоскіфських курганах біля сіл Кирилівки та Соколівки на Київщині, які опублікував Г. Осовський» (Тереножкін, 1965, с.31). Сам О. Тереножкін найближчу аналогію до черпака з Ленківець вбачав у пишному орнаментованому черпаку з кургану в Сивках поблизу Острога на Рівненщині, який так само має півкулясте тіло та високу завужену шийку. Однак, вушко в черпака з Сивок – дугоподібне, майже не виступає над вінцями. Визначальною є також форма вушка ленковецького черпака, яка підноситься понад край вінець і тим нагадує дуже схожий за зовнішніми обрисами черпак з кургану-2 в с. Лазурці (Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с.55, рис. 9,4).

З вищенаведеного робимо висновок, що, по-перше, глибока форма й широкі бочки черпака з Ленківець, які вже не трапляються в середньодністровських комплексах від середини VII ст. до нар. Хр., свідчить про правомірність віднесення ленковецького черпака до ранішого часу, на наш погляд – на першу чверть згаданого століття. По-друге, високо підняте понад край вінець вушко ленковецького черпака, якого не мають ні висоцькі, ні лужицькі черпаки, найбільше паралелей має в комплексах Правобережного Лісостепу, звідки й слід, мабуть, виводити форму черпака з Ленківець. По-третє, півциркульні

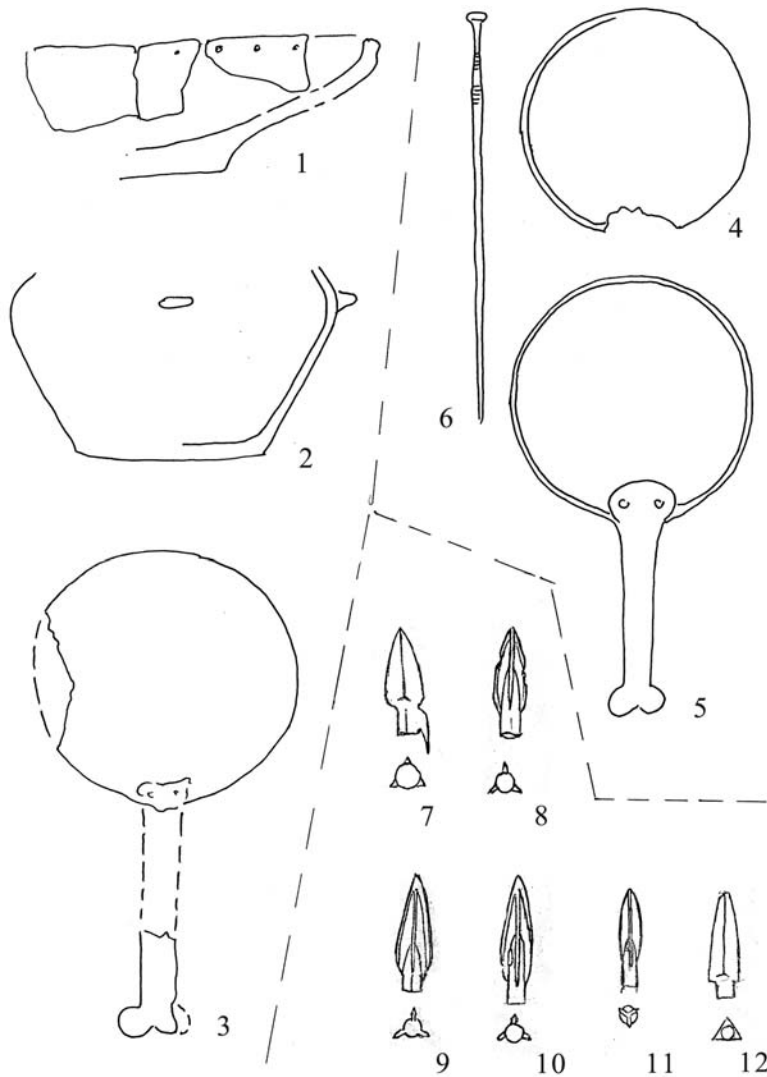

Рис. 160. Матеріали з поховань носіїв етапів II-III: 1-3 - з курганів в Городку (за Т.Сулімірським, 1936); 4-6 - з кургану III в Івахнівцях (за Ф.Пуляським, 1902); 7-12 - з курганів Братишева (за Т.Сулімірським, 1936).

дуги на бочках посудини – у вигляді канелюр чи врізного орнаменту, відомі ще з Комарівської культури. Однак, за доби раннього заліза вони трапляються, здебільшого, в комплексах періодів HaB3-HaC1a. З територіально суміжних назвемо урну з кургану в Ловцях із розкопок Л. Крушельницької, датування якого не пізніше середини VIII ст. до нар. Хр., К. Метцнер-Небелсік аргументувала в низці своїх праць (Metzner-Nebelsick, 1993; 2002), а також фрагмент пізньочорноліського черпака або кубка з Рудковецького городища (Гуцал, 2000; Daragan, 2004, s.114, Abb. 46,10). З більш віддалених районів схожі півкруглі дуги бачимо на бочках амфори й кульгової посудинки з Андрусівки (Воронцов,

1991; .115, Abb. 47, 15, 18). Як пізнішу в часі ремінісценцію орнаменту черпака з Ленківець слід, мабуть, вважати декор на черпаку з півкруглим тілом із відомої Переп'ятихи, який на бочках нижче місця переходу їх у шийку не лише має схожі три півциркульні дуги, але навіть місце кріплення нижньої частини його вушка так само, як і на черпаку з Ленківець, обведене двома дугами (Скорий, 1990, с.47, рис.7,2).

Більш-менш точно визначити ймовірний час виготовлення й використання черпака з Ленківець може допомогти аналіз особливостей орнаменту на його шийці. На ній зображено не просто набір геометричних фігур, а добре продумана композиція. Як бачимо, поле шийки розділене довгою горизонтальною лінією на дві половини. Ця розподільча лінія є ніби базисною для фігур-трикутників, які своїми основами до неї впритул прилягають так, що створюється враження, ніби це ромби. Кожний із трикутників має не заштрихований в собі менший (обернений основою догори) трикутничок. Ближче до вушка впритул бічних трикутників у нижньому й верхньому полі розміщені ромбоподібні фігури, заштриховані всередині додатковими лініями. Такий спосіб компонування фігур на посуді пізньочорноліського часу нещодавно запропоновано трактувати як інформаційно - змістові графеми (Бандрівський, 2009, с.25-36). Наприклад, спільні елементи (чи, точніше, тенденцію) у способі компонування трикутноподібних фігур та допоміжних знаків, таких як на черпаку з Ленківець, розрізняємо в орнаменті ранньожаботинських корчаг (Daragan, 2004, s.72, Abb. 13,2) та кубків (Daragan, 2004, s.64, Abb.5,1).

Проте, найближчі – і територіальні, і хронологічні паралелі до орнаменту на шийці черпака з Ленківець знаходяться на пам'ятках, які розташовані дещо нижче за течією в тому ж Середньому Придністров'ї, наприклад, на «зольнику» культури Сахарна на ам'ятці Глинжень-ІІ. Так, схоже «чередування» заштрихованих і незаштрихованих трикутничків бачимо на бочках широкотілого кубка (Гольцева, Кашуба, 1995, табл. XLI,7) на верхній частині корчаги з ритуального скупчення №26, яка знайдена в ямі разом з фр. кісток черепа й двома уламками довгих кісток людини (Там само, табл. XXXIV). Ромбоподібні фігури з додатковими групами позначок-знаків бачимо на фрагменті орнаментованої корчаги з розкопу-ІІІ (скупчення б) в Непоротовому (Крушельницька, 1998, с.85, рис.50,9).

Схожі композиції з трикутників та ромбоподібних фігур (у т. ч. заштрихованих ромбів) бачимо на пишно орнаментованій – птахоподібній, як вважають дослідники, посудинці з цитаделі городища, яку відносять до другої пол. ІХ-першої пол. VIII ст. до нар. Хр. (Гольцева, Кашуба, 1995, С.30, табл. XXXVIII). На шолданештських (басарабських) пам'ятках, які поступово, як припускають, упродовж другої половини VIII ст. до нар. Хр. підмінили Сахарну на цій території, схожий орнамент вже не трапляється. Звідси робимо висновок, що орнамент на шийці черпака з Ленківець уже на кін. VIII ст. до нар. Хр. був, до певної міри, анахронізмом. Можливо, на ленковецькому черпаку цей орнамент був відтворений за ранішим зразком (зважаючи на велику ймовірність побутування таких знакових композицій, як, свого роду, інформаційних носіїв –

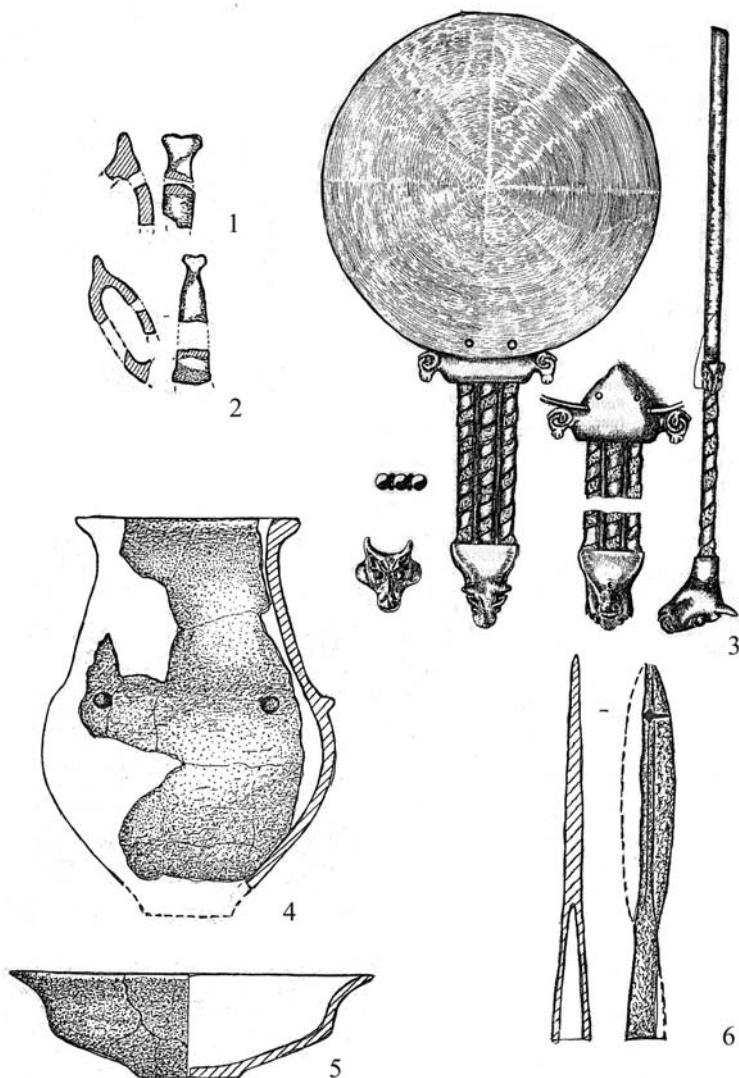

Рис. 161. с.Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.
Частина інвентаря етапу IIIа з кургану I у Шутнівцях (за А.Гуцалом,
В.Гуцалом, В.Мереєм, О.Могиловим, 2003).

див.: Бандрівський, 2009, с.25-36), або ж культура використання таких знакових композицій на Середньому Дністрі протрималась до дещо пізнішого часу, ніж це уявлялось донедавна, принаймні до першої чверті VII ст. до нар. Хр.

Доповнюють цей, поки що невеликий реєстр пам'яток етапу-I для Середнього Придністров'я, й інші кургани, у т. ч. маловідомий у науковій літературі курган у Миньківцях Дунаєвського району Хмельницької області досліджений В. Захарєвим і Ю. Малєєвим 1990 р (Захарєв, Малєєв, 1992, с.26-28, 48). У центрі кургану під насипом розчищено могильну яму (пох.№1), яка, будучи опущеною

на 0,40-0,45 м в рівень тогочасної поверхні, мала підпрямокутну в плані форму розміром 2,5 x 1,4-1,7 м та була орієнтована поздовжною віссю на північний захід. Від померлого збереглися окремі роздріблені кістки його скелету. На долівці могильної ями лежав бронзовий трилопатовий наконечник стріли, а на дні грабіжницького лазу – ще одне, але дволопатеve вістря на стрілу. На відстані 5,6 м на південний схід від пох. №1 на рівні тогочасної поверхні виявлено пох. №2, здійснене за обрядом кремації на місці. Тут виявлено вогнище овальної в плані форми розміром 2,0 x 1,6 м., ґрунт, під яким прокалився до 10 см. Розчищено дві паралельно розташовані колоди-опори, поверх яких лежав настил із 7 колод діаметром 10-15 см. Першовідкривачі вважають, що цей настил і служив, власне, площадкою для кремації, додаючи пояснення, що така конструкція сприяла доступу повітря знизу під час спалення. У центрі вогнища знаходився попіл та кальциновані кісточки, зверху лежала верхня частина тюльпаноподібного горщика з північного боку – частина великої миски (Захарєв, Малєєв, 1992, с.27).

З цього кургану походять дві керамічні посудини: горщик струнких пропорцій із наліпним карбованим пружком і наскрізними проколами під краєм вінець, який має найближчі паралелі серед посуду горизонту Жаботин-II, що може належати до другої половини VIII ст. до нар. Хр. (Daragan, 2004, Abb.14,8-9). З кургану в Миньківцях походить також велика миска на широкому стійкому денці з ледь випуклими назовні стінками з нанесеними зсередини псевдопроколами, які ззовні заліплені грудочками глини у вигляді «перлинок». Вінець миски в кількох місцях розмежовані відтягнутим пластичним декором. Схожі за формою й орнаментациєю миски в горизонті Жаботин-III виділені у тип-2, який датують початком-серединою VII ст. до нар. Хр. (Daragan, 2004, Abb. 37,1). Однак, маючи ознаки мисок типу-2, екземпляр із Миньківцєв може бути давнішим, оскільки розглядувана миска сформована на дуже широкому денці, яке, як вважаємо, для посудин цього типу є архаїчною ознакою, як, зрештою, і сам спосіб декорування країв вінець трьома відтягнутими гудзками, які в цьому районі Середнього Придністров'я трапляються вже на пам'ятках нижнього – пізньочорноліського горизонту Непоротова (Крушельницька, 1998, с.102, рис. 61,16).

Цікавими є бронзові наконечники стріл із кургану в Миньківцях. Перше вістря довжиною до 4,4 см відноситься до втульчастих дволопатових із видовжено-ромбічною голівкою й шипом на втулці, що є основною ознакою наконечників типу Енжа і, за класифікацією А. Мєлюкової, відноситься до першого типу, який є найбільш раннім у її хронологічній групі (Мєлюкова, 1964, с.18-19, рис.1). Аналогічні за формою вістря стріл відомі з кургану №9 Краснознаменського могильника, який, з огляду на тенденцію до подавлення попередніх хронологічних позицій в археології скіфського часу, передатований на VIII ст. до нар. Хр. [Полін, 1987, с.17-19; Медведская, 1992, с.88-89], з чим не всі погоджуються [Петренко, 2006, с.64, табл. 55, №265]. Другий наконечник із кургану в Миньківцях довжиною понад 2 см відноситься до трилопатових із трикутно-склепінчастою голівкою й короткою втулкою. Схожий за формою трилопатовий наконечник був і у вищезгаданому сагайдачному наборі з Єнжи. Близький за формою до другого наконечника з миньковецького кургану, походить зі складського примі-

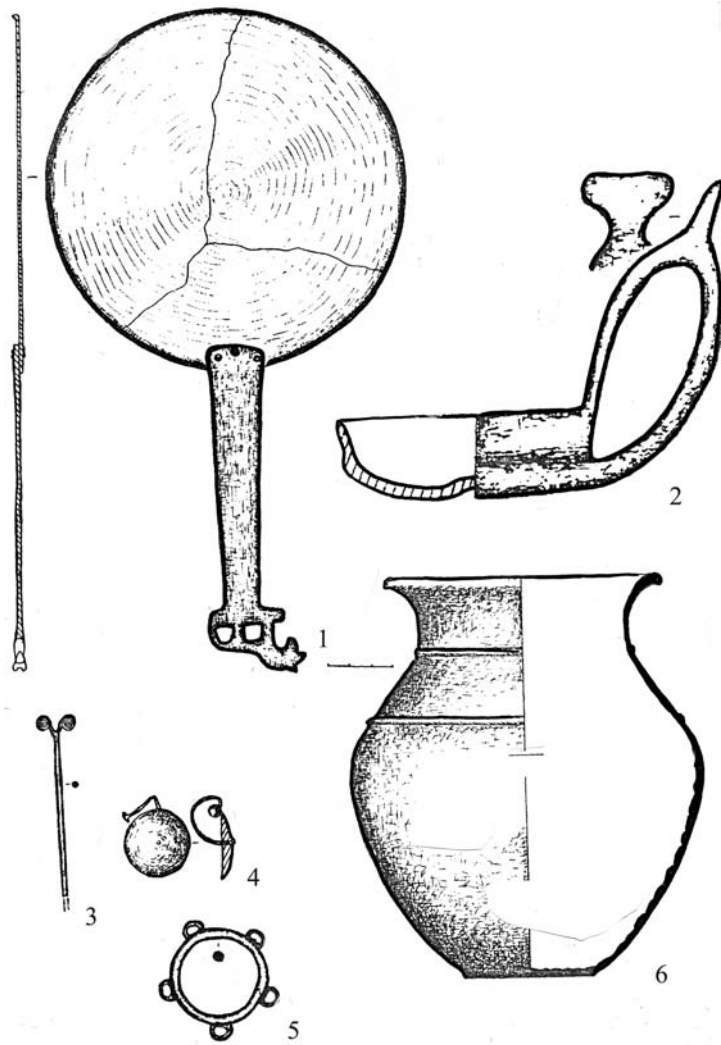

Рис. 162. с.Теклівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Частина інвентаря етапу III з кургану III Теклівки (за А.Гуцалом, В.Гуцалом, В.Мегеєм, О.Могиловим, 2003).

щення №23 фортеці Кармир-Блура, який також має трилопатову трикутно-склепінчасту голівку, але дещо видовжену втулку (Галанина, 1995, с.42, рис.2,20; с.49). Загальні пропорції миньковецького екземпляра зближують його і з трилопатовим наконечником із південної гробниці кургану №1 Краснознаменського могильника, який, однак, має більш масивне тригранне завершення, що може вказувати на його більш пізнє походження.

У тому ж Дунаєвцькому районі на Хмельниччині біля с. Сокілець нашою експедицією у 2002 р досліджено курган-IV, у якому виявлено підквадратну в плані поховальну яму розміром 3,8X2,7 м, опущену в рівень тогочасної поверхні

на 0,45-0,65 м. У заповненні виявлено кістки ніг і черепа дорослої особи, а також фрагменти трьох посудин: 1-уламки тюльпаноподібного горщика з високим горлом і плавно розширеними назовні вінцями з наскрізними проколами по краю; 2-частини опуклобокої корчаги з короткою шийкою і відігнутими назовні вінцями; 3-уламки від великої (не менше 40 см у діаметрі) опуклобокої корчаги на одному з уламків якої зберігся орнамент у вигляді заштрихованого скісними лініями трикутника, який своєю вершиною спрямований до шийки посудини. Усі три керамічні форми паралелізуються з посудинами кінця середнього горизонту Непоротова і з часом появи найраніших курганів Західноподільської групи.

2. Пам'ятки етапу-II (друга-третья чверть VII ст. до нар. Хр.)

Етап-IIа (друга чверть VII ст. до нар. Хр.) синхронізуємо з курганами Журівка 406; Старша Могила; Красное Знамя (південна гробниця); краснознаменські кургани №№3,6,7; Клермес 1,2/В та ін. За центральноєвропейською хронологічною шкалою, етап-IIа (за періодизацією для Середнього Придністров'я) співставляємо з другою половиною середнього НаС2 та пізнього НаС2 (за Trachsel, 2004) та з другою половиною горизонту-2 (за Г. Парцінгером). Натомість, етап-IIб (третья чверть VII ст. до нар. Хр.) синхронізуємо з курганом Реп'яховата Могила-1, Журівка 407, Келермес 24/III, а в шкалі для центральноєвропейських областей – з другою половиною періоду НаС2 (за Г. Косаком) або з раннім НаD1 (за Trachsel, 2004) та з горизонтом 3-4 за, Г. Парцінгером (1988).

У комплексах II-го етапу з'являються: 1 - бронзові дзеркала з боковим пластично декорованим руків'ям та кам'яні, овальні в плані, плити-розтирачі з бортиком по краях (Кругле, к-1; Братишів, к-IV); 2 - захисні обладунки пластинчастого типу та сіроглиняний гончарний посуд місцевого виготовлення (Шутнівці, к-3; Круглик, к-1; Новосілка Гримайлівська, к-А); 3 - продовжують використовуватися залізні тридирчасті й трипетельчасті салії та з'являються (?) виготовлені із заліза стременоподібні вудила, входять в обіг церемоніальні колісниці декоровані прорізними зооморфними навершнями та дзвониками (Коцюбинчики-2); 4 - кістяні розподілювачі ременів у вигляді голівки грифобарана (Сокіл) та (продовжують використовуватися-?) кістяні навершя дерев'яних псаліїв із зображенням аналогічної істоти (Нівра); 5 – з'являються нашивні зооморфні золоті пластини для оздоблення сагайдаків і лицевих прикрас типу начільників (Коцюбинчики-I, пох.1); 6 – з'являються корчаги календенбергського типу, бронзові прорізні навершя на піхви меча і/або списа, а також металеві посудини з гальштатського кола культур (Швайківці); 7-входять у вжиток литі бронзові казани на пустотілому піддоні з горизонтально сформованими ручками (Іване Пусте, Швайківці); кістяні або рогові гребені у зооморфному стилі (Перебиківці-II, Швайківці); 9 – нагрудні прикраси заможних верств суспільства: поліхромні намистини з «бородавчастим» декором, намистини з гірського кришталю й золотою серцевиною, срібні й електрові цвяхоподібні сережки, срібні шпильки з декорованими накладками з електру та ін.; 10 – у сагайдачних наборах переважають наконечники з трилопатевою голівкою (у т. ч. трикутно-склепінчастою) над дволопатевиими; до кінця етапу-II з

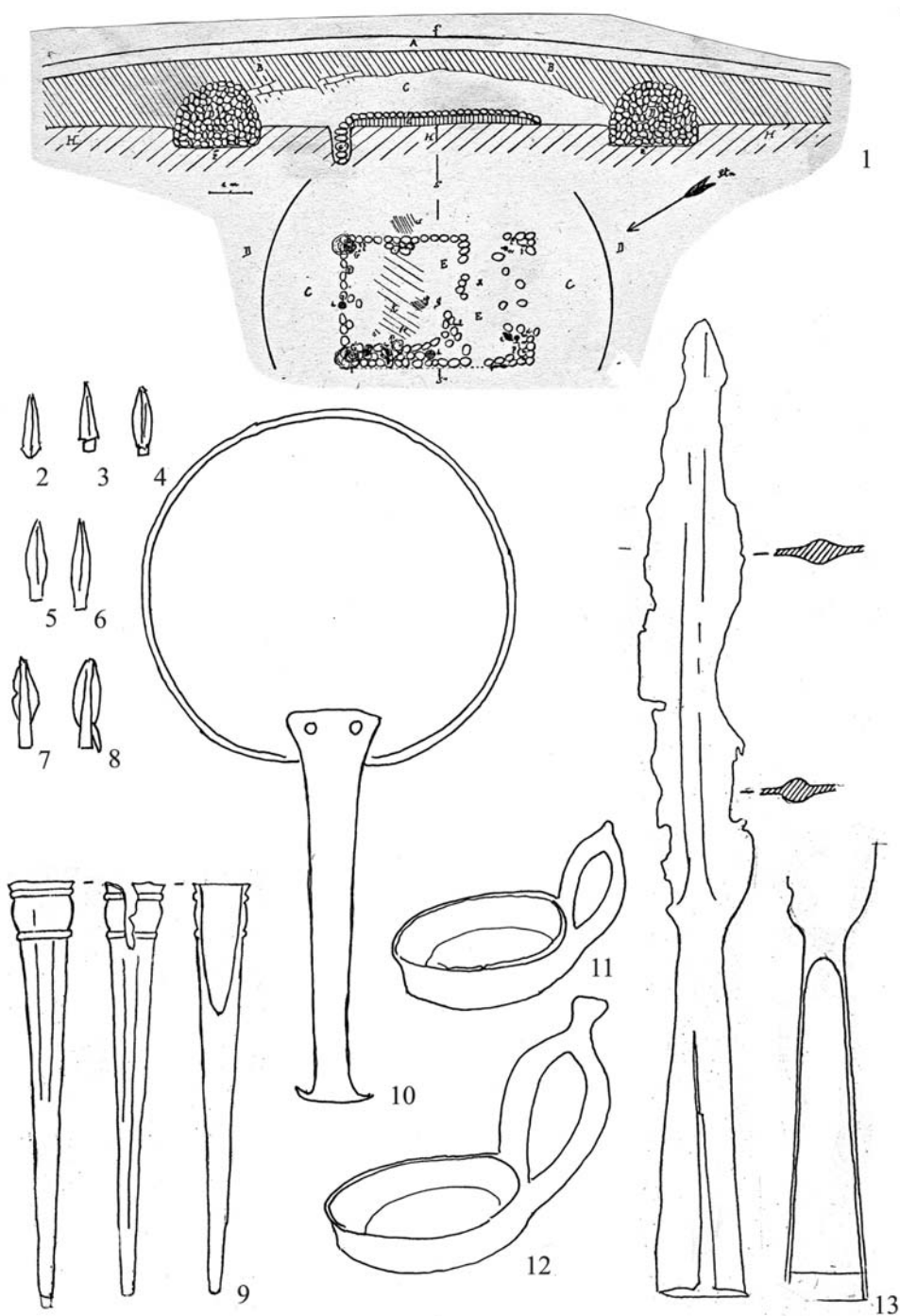

Рис. 163. с.Братишів Тлумацького району Івано-Франківської області: 1-13 – схематичний план та інвентар братишівського кургану V (за Т.Сулімірським, 1936) та інвентар кургану із зарисовок автора у фондах археології ЛІМ.

вжитку повністю виходять дволопатеві вістря з видовжено-ромбічною голівкою (Братишів).

П а м' я т к и е т а п у – П а. Серед закритих поховально-поминальних комплексів вказаного часу, все ще малознаними продовжують залишатись матеріали з кургану-С (за нумерацією 1936 р.) з Новосілки Гримайлівської біля м. Товсте Тернопільської області, який був досліджений Г. Моргенштарном і Ф. Гаером 1891 р (Sulimirski, 1936, s.83-84). З цього кургану походять залізна сокира, фрагмент залізних стременоподібних вудил, бронзова й кістяна шпильки, фрагмент однолезового бронзового ножа, чотири кістяні грибоподібні застібки, одна кістяна паличка-застібка і 8 бронзових наконечників стріл: три дволопатеві з короткими втулками, причому, лопать одного з них виступає далеко поза нижній край втулки. Інші два вістря – трилопатеві з листоподібною голівкою й довшою втулкою; два наконечники тригранні склепінчастого типу з виступаючою втулкою і один чотиригранний у перерізі кістяний наконечник. Співіснування в сагайдачних наборах трилопатевих із листоподібною голівкою наконечників стріл з архаїчними типами дволопатевих та тригранних є, згідно з І. Медведською (1992), характерними для РСК-2 (Медведская, 1992, с.87-88).¹³⁹ Сокира з Новосілки Гримайлівської сягає в довжину 18 см має пряму спинку, видовжений чотиригранний у перерізі обух з ледь помітним на торці розширенням і, за класифікацією А. Мелюкової, належить до II-го відділу, першого типу, другого варіанту (Мелюкова, 1964, с.66-67). Схожі за формою сокири знаємо з пох.5 і пох.27 Келермесу, кургану-5 з Оксютинців, а також із Куланурхва і Хрґаноц у Вірменії (Горелик, 2003, с.234, табл. XXV, 6-7, 13; с.232, табл. XXVI, 45,57). Цей тип сокир-молотків у середньодністровського населення у розглядуваний час був одним із основних видів деревкової зброї ближнього бою.¹⁴⁰

Два, ще досі належно не оцінених курганів, дослідив близько 1900 рр. Ф. Пуляський біля с. Івахнівці (тепер Городецький район Хмельницької області). Курган-1 діаметром 13 м і висотою 1 м був розкопаний двома навхрест розташованими траншеями шириною 4 м кожна. Під кам'яним насипом виявлено овально-чотирикутну в плані яму розміром 3,2x1,5 м, яка була опущена в ґрунт на 0,5 м. Її бічні стінки були облицьовані плитами, а дно утрамбоване. На долівці ями розчищено випростаний скелет старшого чоловіка, який був звернений головою на захід. Під головою лежав чотиригранний камінь (Pulaski, 1902, s.6-12). З лівого боку від небіжчика лежало залізне вістря списа з лавролистою формою пера, над головою – чотиригранне в перерізі кістяне вістря стріли, а по обидва боки черепа «...по три наконечники на однакових відстанях і на відстані

¹³⁹ Одним із перших, хто переглянув у бік подавлення дати матеріалів з кургану-С Новосілки Гримайлівської, був О. Могилов (2003, С.132), який однак від цієї дати згодом відіркіся (Могилов, 2003, с.75; він-же, 2008, с.107).

¹⁴⁰ Відомий факт, що на Середньому Придністров'ї майже не представлені мечі й акінаки, у той час, як у значній кількості трапляються, власне, залізні бойові сокири. Схожу картину підмітив М. Горелик у саків та їх сусідів, які не володіли мечами, а акінаки в них були дуже короткими, тому саме залізні сокири були серед них найбільш поширеним видом «абсолютної» зброї (Горелик, 2003, с.46).

Рис. 168. с. Швайківці Чортківського району Тернопільської області. Загальний вигляд розкопу кургану-1. В перетині бровок видно, як завал склепіння «просів» на кам'яну вимостку (розкопки автора 2007 р.).

Рис. 168-а. с.Швайківці Чортківського району Тернопільської області. Загальний вигляд розкопу кургану-1. В центрі – фрагмент кам'яної вимостки та ями від дерев'яних стовпів-опор.

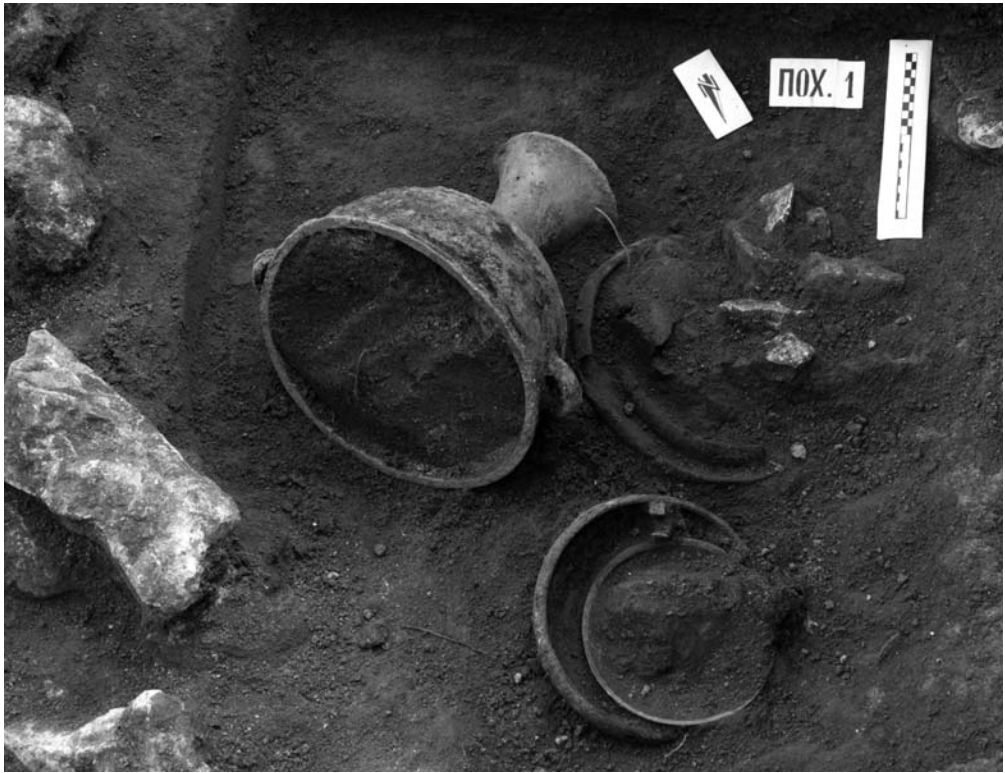

Рис. 169. с.Швайківці Чортківського району Тернопільської області. Курган-1. Загальний вигляд бронзового казана, бронзового ситечка та частин інших посудин в процесі розчистки (розкопки автора 2007 р.).

майже ідентичні з псаліями із вуздечки коня 6 кургану №6 Краснознаменського могильника (Петренко, 2006, табл. 64, 206 та псаліями з вуздечного набору краснознаменського кургану № 7 [Петренко, 2006, с.143, табл. 60,223]. Аналогічні до коцюбинецьких є також псалії з кургану №406 біля Журівки (Ильинская, 1975, табл. VIII,18)¹⁴². Додамо, що з цього ж журівського кургану № 406 походять і залізні стременоподібні вудила (там само, табл. VIII, 19), які за формою вповні подібні до шести пар вудил, які знайдені в Коцюбинчиках-II.

Так само і до конструктивних особливостей чотирьох прорізних наверх із Коцюбинчик-II (довгі залізні стрижні, які наглухо закріплені в нижніх частинах бронзових втулок із зооморфними завершеннями), близькі аналогії знаходимо в краснознаменському кургані №3 (Петренко, 2006, с.135, табл. 52, 136-137, 138). Там же, у південній гробниці кургану №1 Краснознаменського могильника, знаходимо близькі аналогії до коцюбинецьких дзвоників (Петренко, 2006, с.128, табл. 49,69). Вищенаведені аналогії цікаві тим, що всі вони: краснознаменські кургани №№1 (південна гробниця, 3,6,7 та курган № 406 Журівки, згідно з

¹⁴² Висловлюю глибоку подяку нашому донецькому колезі В. Подобіду за консультації в справі коцюбинецького комплексу.

періодизаційною схемою І. Медведської (1992), відносяться до РСК-2, тобто до кінця першої-другої чверті VII ст. до нар. Хр. (Медведская, 1992, с.89).

Що можуть означати ці паралелі до коцюбинецьких знахідок для корекції хронології Західноподільської групи? Одним із важливих висновків цього співставлення є те, що вперше в комплексі з вуздечним набором такого раннього (ранньокелермеського) часу, як Коцюбинчики-II, трапився фрагмент бронзового дзеркала з боковим руків'ям (рис. 176, 4) з трьома рельєфними ребрами (хоча притаманними для РСК-2 вважають, як відомо, дзеркала з центральною ручкою). Можливо, коцюбинецький комплекс зафіксував один із найраніших проявів запровадження дзеркал із боковим руків'ям на західноподільських теренах, що в центральноевропейській шкалі відповідає середньому й пізньому HaC2 (за Trachsel, 2004).

Рідкісну, як для Західного Поділля знахідку – половину кам'яної овальної в плані плити-розтирача з бортиком по краю виявлено перед 1902 р в кургані біля с. Кругла (сьогодні Борщівський район Тернопільської області). Про це першу інформацію подав М. Гроховський від своєї кузини Банатовської (зі Смольницьких), яка, власне, мала масток у Круглій над Збручем і передала йому викопані під час розкопування кургану речі. Як згодом встановив М. Гроховський, мова йшла про підкурганне поховання, у якому кістяк небіжчика нібито знаходився в сидячому положенні, а вищезгаданою кам'яною овальною плитою була прикрита його голова (Grochowski, 1904, s.131-133). Розміри цієї плити 25 x 17 см, висота 4,5 см, висота бортика зсередини 1,2-1,4 см, вага 2,2 кг. З інвентарю цього ж кургану походить бронзова шпилька довжиною 12,6 см з незначним потовщенням на стержні й плоскою голівкою, а також 6 бронзових та 1 кістяний наконечники на стріли. Один із бронзових наконечників довжиною 4,0 см належав до дволопатевого типу, мав листоподібну голівку, довгу втулку з шипом на краю. Інші два вістря – тригранні з короткими втулками, з яких найменший 2,5 см у довжину. Решта три вістря – трилопатеві, причому в одного з них втулка майже схована (хоча й присутній шип), а другий – з маленькою голівкою, масивною втулкою та довгим відстовбурченим від втулки й опущеним донизу шипом, нагадує за формою бронзовий наконечник із південної гробниці краснознаменського кургану 31 (Петренко, 2006, с.129, табл. 54, ряд 73-г, крайній зліва). У курганах №2 і №3 з Круглої, які М. Гроховський розкопав 1902 р., знайдено по одному похованому. Кожен із померлих лежав у скорченому положенні, а в головах були розкладені заупокійні дари у вигляді кількох керамічних посудин. З цих знахідок опублікований лише один чорнолискований черпак із низькою чашею діаметром 12,5 см і висотою 3,7-4,2 см та високим петельчастим вушком (Grochowski, 1904, s.141; Sulimirski, 1936, s.74), який за формою нагадує один із черпаків кургану-V Братишева.

П а м' я т к и е т а п у – II б. У світлі цього вже по-іншому постає перед нами й знаний ще з передвоєнного часу комплекс кургану-IV Братишева з розкопок Т. Сулімирського 1934 р, у якому, окрім кількох керамічних посудин, штифта від прикраси, шпильки, намистини та бронзового литого дзеркала аналогічного типу, виявлено фрагмент кам'яної овальної в плані плити-розтирача з бортиком

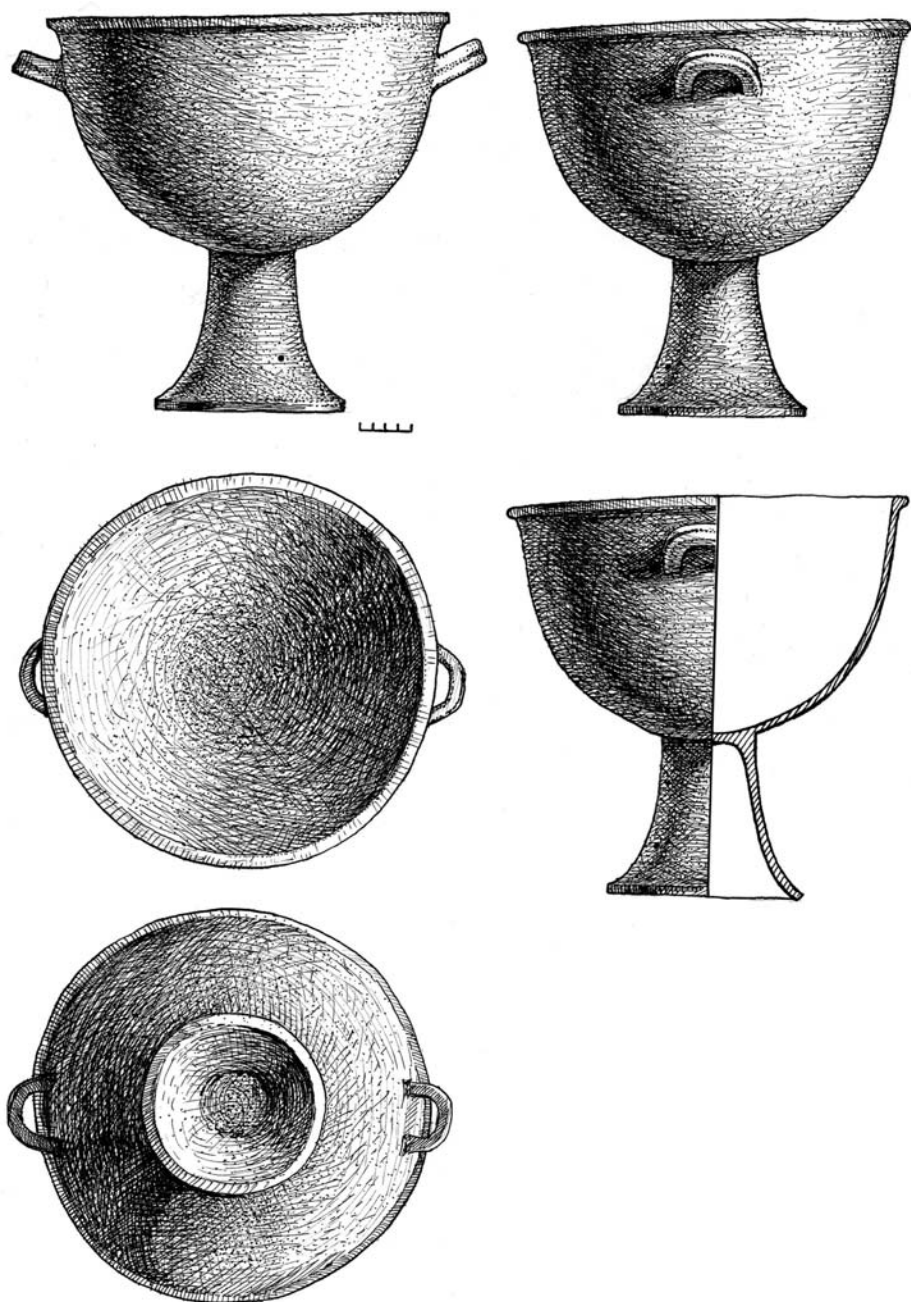

Рис. 170. с.Швайківці Чортківського району Тернопільської області. Курган-1. Казан
бронзовий на високому пустотілому піддоні в п'яти проєкціях
(фонди археології ЛМІР, інв. №20743, Ар-1627).

по краю (рис. 159, 1-4). Це поховання (жінки-?), було перекрите не курганним насипом, а представляло собою якусь своєрідну архітектурну конструкцію. На нижньому краю диску дзеркала з Братишева-IV, зображено лежачого оленя з підкуленими (підігнутими) під живіт ногами, а на кінці руків'я – пантеру з притиснутим і заокругленим на кінці хвостом (рис. 159, 3). Саме руків'я, як і руків'я з Коцюбинчик-II, має на своїй поверхні три рельєфні ребра¹⁴³. (За класифікацією Т. Кузнецової, екземпляр із Братишева відноситься до II класу, II відділу, I групи II типу, 1-го виду I-го варіанту (Кузнецова, 2002, с.156, табл. 87(№88), с.165). Також три рельєфні ребра, кожне з яких «сплетене» з двох стрічок – бронзової (основа-?) й залізної, бачимо на «дзеркалі-фіалі (патері)» з кургану -1 з Шутнівев з розкопок А. Гуцала 1996 р (Гуцал, 2009, с.133). Про віднесення шутнівецького «дзеркала-патери» до часу не пізніше HaD1 (за Trachsel, 2004), тобто не пізніше третьої чверті VII ст. до нар. Хр., свідчить інкрустація його залізною тасьмою (рис. 161, 3), використання якої в аналогічний спосіб засвідчено на «дзеркалі-патері» з Братишева-II (рис. 158, 1) (Sulimirski, 1936, s.55, tabl. V, 2a), на що вказують і самі наші кам'янець-подільські колеги, а також форма черпака з шутнівецького комплексу, яка схожа з черпаками з кургану-II Івахнівець та кургану-V Братишева.

Крім того, комплекс Братишева-II (у якому знайдено схоже за схемою комбіноване – біметалічне «дзеркало-патера» - рис. 158, 1), на відміну від вищезгаданої шутнівецької пам'ятки, у якій небагато виразно датованих матеріалів, є у значно кращому положенні, оскільки включає сагайдачний набір із 9-ти бронзових наконечників (Sulimirski, 1936, s.55, tabl.V). Причому, три з них – дволопатеві довговтульчасті з видовжено-ромбічною голівкою і з шипом на краю втулки (рис. 158, 12-14), а три – тригранні коротковтульчасті, із яких один зі схованою втулкою (рис. 158, 8-10). За співіснуванням в одному наборі наконечників стріл різних типів екземпляри з Братишева-II дещо нагадують основні (ранньокелермеські) типи наконечників із сагайдачного набору кургану № 406 Журівки.

¹⁴³ По-перше, бокові руків'я в бронзових литих дзеркал, як відзначають дослідники, є винаходом землеробського (осілого) населення, є йому притаманними й саме з цим населенням безпосередньо пов'язані (Кузнецова, 2002, с.139). По-друге, досі залишається нез'ясованим питання, чому дзеркала із зображенням оленя в характерному для цього часу звіриному стилі абсолютно відсутні в районах (наприклад, у степовій зоні Українського Причорномор'я), які антична традиція й наукова історіографія пов'язує зі скіфами-кочівниками? По-третє, такі дзеркала, як з Братишева-IV, Т. Кузнецова вважає за культові посудини, які називає «дзеркала-фіали (патери)», зазначаючи, що робочою поверхнею в таких виробках була сторона без бортика (Кузнецова, 2002, с. 205, 207). Нам же здається, навпаки, – основною, при ритуально-магічних маніпуляціях, була поверхня з бортиком, куди наливали рідину і, власне, лише після цього дзеркальна поверхня налітою рідини (яка була обмежена з усіх сторін згаданим бортиком) і ставала, власне, «головною робочою поверхнею» розглядуваного т. зв. дзеркала. Також Т. Кузнецова розрізняє дві категорії таких виробів: власне, дзеркала (з голівкою барана на зразок Братишева-IV) та патери (котячий хижак на кінці руків'я Братишева-II), появу яких пов'язує з кельтами Аполона й Діоніса (Кузнецова, 2002, с. 208-212). А відсутність дзеркал і патер вищезазначених типів «...в степових районах і малочисельність їх в Лісостепу дає підстави для сумнівів, що скіфи (кочівники-М.Б.) могли мати якусь відношення до їх поширення» (Там само, с. 208-212).

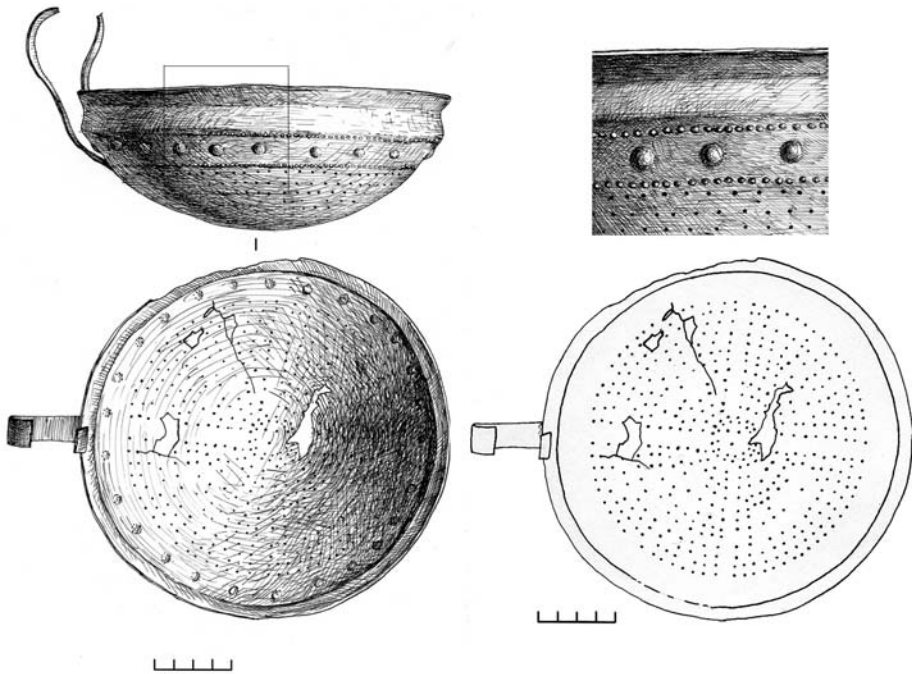

Рис. 171. с.Швайківці Чортківського району Тернопільської області. Курган-1. Бронзове ситечко для відціджування вина (фонди археології ЛМІР, інв. № 20744, Ар-1628); вигляд зверху, збоку та фрагмент декору (рисунок М. Білика).

Схожість між такими специфічними комплексами, як Братишів-II і Шутнівці-1, ще й у тому, що і тут, і там маємо справу з речовим комплексом представника військової аристократії, оскільки в братишівському захороненні також представлено залізне вістря списа зі схожою лавролистою формою пера (рис. 158, 4), а, крім того, залізний ніж, кам'яний оселок із залізним окуттям на кінці, дві електрові сережки цвяхоподібного типу (у кургані Шутнівці-1 знайдено одну сережку аналогічної форми з електру). Зрештою, у кургані Братишів-II була знайдена одна бурштинова намистинка й одна жовта пастова, тоді як в шутнівському комплексі А. Гуцалом виявлена одна намистинка з «бородавками».

Незважаючи на виразно мілітарний характер комплексу Братишева-II (вістря списа, точильний брусок, сагайдачний набір), у ньому, окрім двох електрових сережок, знайдено також дві бронзові шпильки з потовщенням на стержні й цвяхоподібною (принаймні в одній з них) голівкою. Схоже поєднання в одному комплексі рис «чоловічого» й «жіночого» інвентарю спостерігаємо й у кургані-1 з Шутнівців, у якому, крім залізного вістря списа довжиною майже 32 см, виявлено 2 бронзові цвяхоподібні сережки й одну, такої ж форми, зроблену з електру, а ще – понад 300 каолінових намистинок (Гуцал А., Гуцал В., 2009, с.128, рис.2). Отож, перед нами вимальовується певна специфіка інвентарю, який включає біметалеві «дзеркала-патери», який, разом із вищенаведеними

знахідками, можна «прочитати» як поєднання рис військового і жречеського. Якщо підтвердиться припущення Т. Кузнецової про функціональне призначення «дзеркал-патер» саме як предметів культу, то в стосунку до таких комплексів, як Братишів-II та Шутнівці-1, слід, мабуть, вести мову про ймовірність захоронення в них осіб, які не лише займали привілейоване становище в тогочасній військовій ієрархії, але й при житті могли виконувати також і певні функції релігійно-ритуального характеру.

Вищезгадані цілі й фрагментовані кам'яні, овальні в плані, плити зі слідами іноді значної стертості на поверхні,¹⁴⁴ які фіксуємо в підкурганних комплексах Середнього Придністров'я на етапі-Ша, продовжують використовуватися за тим самим призначенням і в наступні десятиліття – по третю чверть VII ст. до нар. Хр. включно. Цікавим є контекст знаходження таких овальних плит, про що можемо судити з розкопок Ф. Пуляським близько 1900 р кургану біля с. Скіпче (сьогодні Городецький район Хмельницької області), який сягав у діаметрі близько 13 м і 1,7 у висоту. У конструкцію насипу останнього входили особливо великого розміру брили, які в плані утворювали ніби коло діаметром 10 м (Ф. Пуляським досліджено площу лише в межах цього кола). На гл. 1,8 м натраплено на шар (автор називає його Kulturschichte), у якому знайдено кістки тварин, вугілля та керамічні посудини. Цей шар утворювала ніби виліплена руками глина «грубі брили якої були дуже тверді . Ці брили за формою мали певну подібність до сирцевої цегли, однак жодної системи в їх розташуванні не простежувалось» (Pulaski, 1904, s.37). У центрі лежали лише хаотично нагромаджені кістки двох людських скелетів, причому в такий спосіб, що гомілкові кістки лежали над ліктьовими й раменовими. Особливості будови чоловічого кістяка свідчать «... про міцну статуру й атлетичну мускулатуру особи», натомість другий (скелет), який зберігся гірше, «...належав молодій особі, стать якої зараз визначити вже неможливо, однак суглоби кістяка якої остаточно ще не були сформовані» (Pulaski, 1904, s.36). З північно-західного боку біля кісток, похованих на одній з вищезгаданих «цеглоподібних» брил, лежала овальна в плані плита довжиною 27 см і шириною 17 см, яка була зроблена з грубозернистого граніту попелястого кольору і на краях мала бортик, який виступав на 3,2-3,4 см. Як видно з опублікованого нещодавно рисунку цієї плити, внутрішня – центральна її частина має виразні сліди стертості (Wegrzynowicz, 2001, s.45, гус. 38a). А з огляду на те, що й аналогічна за формою, але – вдвічі більша за розмірами плита з кургану Братишів-V також «...в середній частині була дуже сильно стерта» (Sulimirski, 1936, s.55), вважаємо за можливе й надалі говорити про овальні кам'яні плити як про «плити-розтирачі».

Цікавим є також спостереження Ф. Пуляського про те, що безпосередньо біля овальної плити-розтирача лежало два уламки реальгару¹⁴⁵ і шматок природної

¹⁴⁴ Наприклад, у кургані Братишів-V Т. Сулімирським була виявлена половина такої овальної кам'яної плити розміром 33 x 23 см і висотою бортика 7 см, середина якої була дуже сильно стерта [Sulimirski, 1936, s.55]. Отже, первісна довжина таких плит могла сягати близько 65 см у довжину.

¹⁴⁵ Реальгар – це отруйне сполучення миш'яку, використання якого впродовж довшого часу негативно впливає на людське здоров'я. (Таиров, Бушмакин, 2001, №1; Мошкова, 2000, с.212).

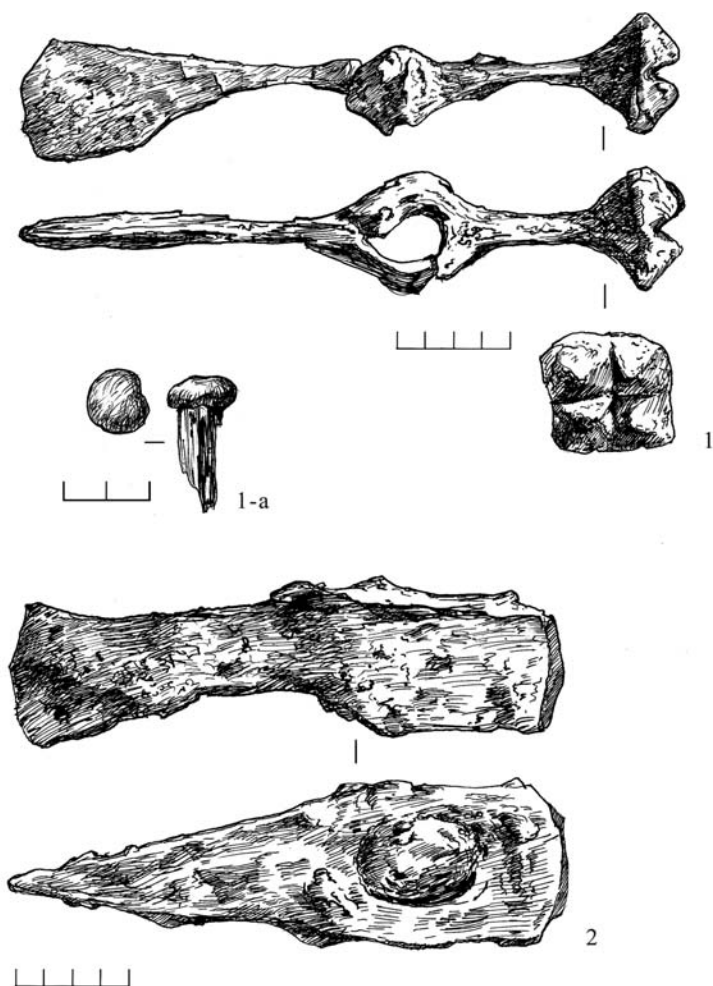

Рис. 172. с.Швайківці Чортківського району Тернопільської області. Курган-1. Залізні бойові сокири: 1 – з видовженим обухом (фонди археології ЛМІР, інв. №20745, Ар-1629) та клиноподібна (фонди археології ЛМІР, інв. №20746, Ар-1630).

сірки (Pulaski, 1904, s.37). З огляду на досить великі шматки цих мінералів (наприклад, вага двох шматків реальгару, які лежали біля овальної плити-розтирача, становила понад 2 фунти аптечних, що, на думку першовідкривача, унеможливило їх випадковість саме в цьому місці (для порівняння: в кургані біля сусіднього с. Серватинці біля двох керамічних посудин лежало два чотиригранні шматки сірки, які, як було видно з їх форми, були відрізані від більших шматків (Pulaski, 1904, s.34). Ще одну овальну в плані плиту-розтирач і також – з бортиком на краю, знайдено 1872 р під час розкопок кургану в Сапогові (суч. Борщівський район на Тернопільщині). Зроблена плита з дрібнозернистого пісковика червоного кольору й має розміри 39 x 20 см, висота бортика 4 см, глибина 1,5 см (Sulimirski, 1936, s.73).

Найближчі, і – єдині у всій Східній Європі аналогії до овальних плит-розтирачів з Братишева-IV, Круглої, Серватинців та Скіпча, знаємо лише з Ольвії та з Українського Лісостепу: з курганів у Бобриці, Журівці, Реп'яхуватій Могилі, з Роменських курганів та ін.

Примітно, що овальні плити-розтирачі разом зі шматками реальгару знайдені аж в одинадцяти (!) комплексах архаїчного некрополя Ольвії, причому іноді реальгар лежав поруч з овальними плитами-розтирачами (Бессонова, 1991, с.94). Віднайдення в кургані Братишів-IV частини такої овальної плити-розтирача разом із бронзовим дзеркалом (у співставленні з 19-ма комплексами найдавніших захоронень Ольвії, у яких овальні плити-розтирачі також знаходились разом із бронзовими дзеркалами), свідчить про досить-таки широке розповсюдження поховальних церемоній (окремих служителів конкретного культу-?), у яких були задіяні ці предмети не лише в Українському Причорномор'ї, але й таких віддалених областях, як Середнє Придністров'я. Аналіз цього специфічного культу, у якому були задіяні овальні кам'яні плити й бронзові дзеркала, доводить, що та різка межа між т. зв. світом варварів і античними містами-державами українського Півдня (яку десятиліттями офіційна наука так наполегливо пропагувала), при роботі над фактажем, не витримує критики. Взаємостосунки цих двох спільнот: північнопричорноморської і прилеглої лісостепової (особливо на рівні релігії та поховального обряду), судячи з усього, не мали того конфронтаційного характеру, який традиційно звикли їм приписувати.

Рідкісний тип підкурганної поховально-поминальної споруди дослідив 1884 р український шляхтич В. Федорович біля с.Новосілка Гримайлівська, що в околиці містечка Товсте біля Скалату на Тернопільщині. Діаметр кургану сягав близько 30 м, висота 3,8 м (Fedorowicz, 1888, s.186-190). Верхній шар насипу сягав товщиною 1,6 м складався із суглинку, під яким знаходився потужний (до 1,2 м товщиною) шар вапнякових каменів. Чим глибше, тим більші траплялися брили. На гл.близько 2,8 м від поверхні насипу (тобто, на висоті 1 м над рівнем сучасної поверхні), натравлено на дубові частково спорохнявілі стовпи товщиною 30-40 см, які мали брунатно-червоний колір і стояли один від одного на відстані не менше 1 м. У будь-якому разі, зазначає першовідкривач, стовпи були розміщені в такий спосіб, ніби мали підтримувати стіни й стелю якоїсь споруди (Fedorowicz, 1888, s.187). Причому текстура стовпів, які майже на один метр височіли над долівкою, була дуже виразною, хоча саме дерево спорохнявіле. Натомість, та частина стовпів, яка була опущена в землю, цілком зогнила й перетворилась у сипку субстанцію фіолетово-попелястого кольору. *«Стовпи ті, - пише В. Федорович,- були, очевидно, вкопані в землю до половини...діри, в які вони були опущені, довкола були утрамбовані глиною. Трохи нижче рівня сучасної поверхні було розчищено ліпну підлогу, яка була збудована в той спосіб, що спершу було викладено кам'яну виростку, яку зверху обмазали жовтою глиною товщиною у три пальці. Поверх неї вимащено ще шар твердої білої глини... На тій підлозі знайшов скелет рослого чоловіка, ноги якого були рівно випростані в південному напрямку. Починаючи з району ребер, кістки були подрухотані і лежали без порядку. З їх розташування можна припустити, що небіжчик був похований у сидячій позиції, а коли дерев'яна споруда спорохнявіла і завалилася, то падаюче*

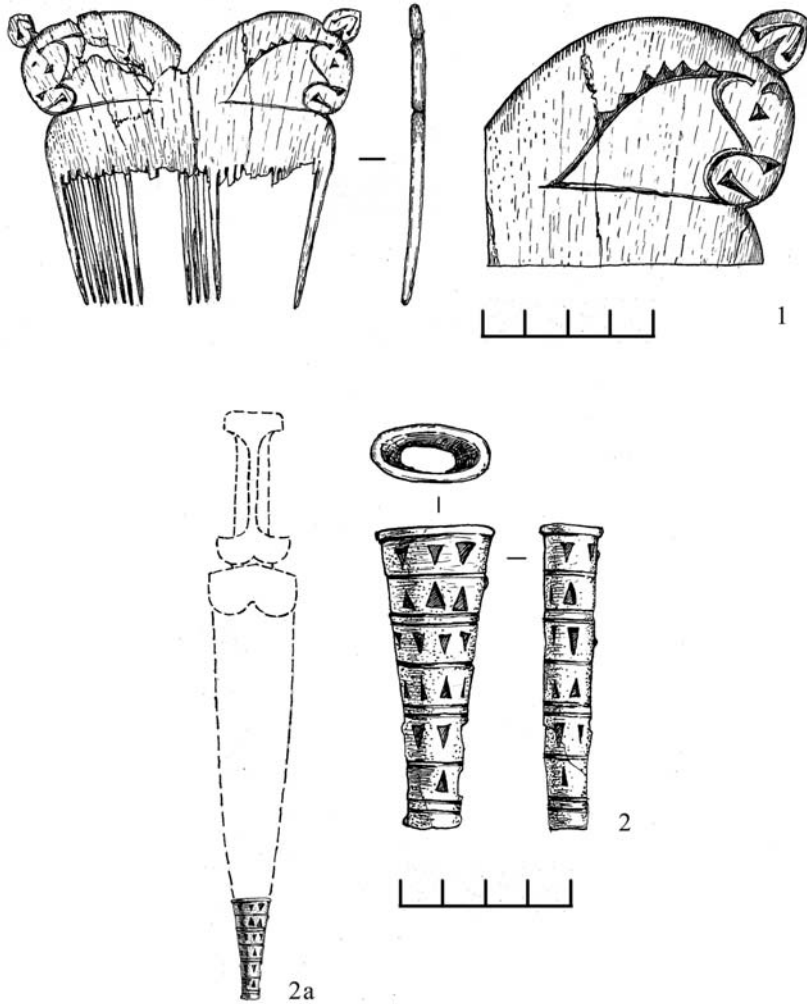

Рис. 173. с.Швайківці Чортківського району Тернопільської області. Курган-1.Кістяний гребінь та наверхів піхов акінака з позолоченої бронзи (фонди археології ЛМІР, інв.№20747, Ар-1631) та спроба його графічної реконструкції (рисунок М. Білика).

дерево і каміння привалило верхню половину тіла, глибоко втиснувши в підлогу частину кісток зі скелету. Це припущення підтверджує й та обставина, що зуби, фрагменти щелепи і частини черепа були розчищені біля стегон, що було можливе лише за позиції сидячи...» (Fedorowicz, 1888, s.187-188).

Праворуч скелету на відстані понад 2м біля одного зі стовпів на ліпній підлозі на відстані 30 см одна від одної стояли дві чорнолисковані керамічні посудини: перша - висока двовуха корчага, у якій знаходились кістки ягняти або молоденького теляти й кісточки якогось птаха; друга посудина- тонкостінна чорнолискована мисочка діаметром 20 см з висотою вінець 3 см, під якими наліплений пружок. По центру денця, яке мало 10 см в діаметрі, є витиснута

зсередини випуклість діаметром 3 см і висотою 1 см. Поблизу кераміки знайдено кістяну паличку-застібку довжиною 9 см, яка легко звужена на кінцях і з врізкою 6мм посередині.¹⁴⁶ На ліпній долівці знайдено також кістяні вироби у вигляді різьки з отворами по 5мм кожен та 12 частин від кільканадцяти залізних вудил. Особливий інтерес становили залізні лусочки від панцира у вигляді прямокутних бляшок довжиною 2 см і шириною 1,5 см, причому «...нижня, коротша частина є у них заокругленою, тоді як протилежна – верхня, має гострі кути, під якими знаходяться наскрізні дірочки. Ті бляшки виглядають, ніби луска на карпі. Ці лусочки, які заходили одна за одну і будучи нашитими на шкіру, утворювали панцир лускатого типу» (Fedorowicz, 1888, s.189).

З огляду на специфіку влаштування долівки, яка аналогічна до долівки курганів у Швайківцях та Коцюбинчиках-II та конструктивні особливості самої споруди (наприклад, утрамбування стовпів, у верхній частині ям, глиною, що кілька разів засвідчено в кургані Коцюбинчики-II), ця пам'ятка може бути віднесена до етапу-Пб у пропонованій періодизації пам'яток Середнього Придністров'я.

До цього ж етапу відносимо й розкопаний А. Кіркором курган-I біля с. Дуплиська (сучасний Заліщицький район Тернопільської області), який мав діаметр до 12 м і висоту до 1 м. В насипі на глибині 0,7 м знайдено бронзові стременоподібні вудила довжиною 15 см та глиняну посудину, яка стояла поруч. Нижче цих знахідок – на глибині 0,9 м – розчищено потужне згарище діаметром близько 2,5 м і товщиною 40 см, яке складалось із попелу, який був перемішаний з дрібними кісточками. Згарище лежало на кам'яній вимостці, яка зверху була обмазана глиною й випалена. Серед згарища знайдено 10 бронзових наконечників стріл, із яких два дволопатеві, один із них мав листоподібну голівку і сховану втулку, а другий – ледь виступаючу втулку й одну з лопатей у вигляді шипа. Решта наконечників – один трилопатевий із короткою втулкою і 6 тригранних з короткими втулками (Sulimirski, 1936, tabl. VIII, a-j). Крім того, трапився один кістяний чотиригранний у перерізі наконечник, фрагмент залізного ножа та залізна бойова сокира. На краях згарища розчищено багато кісток тварин, вугілля й уламки посуду. З огляду на майже рівну спинку і сильно опущену нижню частину леза сокири з Дуплиськ, цей екземпляр дуже подібний до залізної сокири з кургану у Швайківцях (рис. 172). З цієї причини, а також із аналізу наконечників стріл, які, в основному, синхронні часу Реп'яхуватої Могили 1, курган у Дуплиських є підстави відносити, приблизно, до етапу-Пб. Не протирічить такому співставленню і бронзові стременоподібні вудила з Дуплиськ, єдиною прямою і територіально найближчою аналогією до яких на сьогодні є такої ж форми бронзові вудила з розкопок О. Ганіної 1970 р на поселенні в с. Залісся Борщівського району Тернопільської області (Ганіна, 1984, с.76, рис.6,3).

¹⁴⁶ В. Федорович правильно припускає, що цей виріз був призначений для фіксації ремня або шнура. Однак вважав, що «...з вигляду цього знаряддя можна зробити висновок, що воно служило для спінання одяжі, оскільки давніше подібні палички-застібки використовували для спінання під шиєю бурки, закиненої за плечі» (Fedorowicz, 1888, s.189).

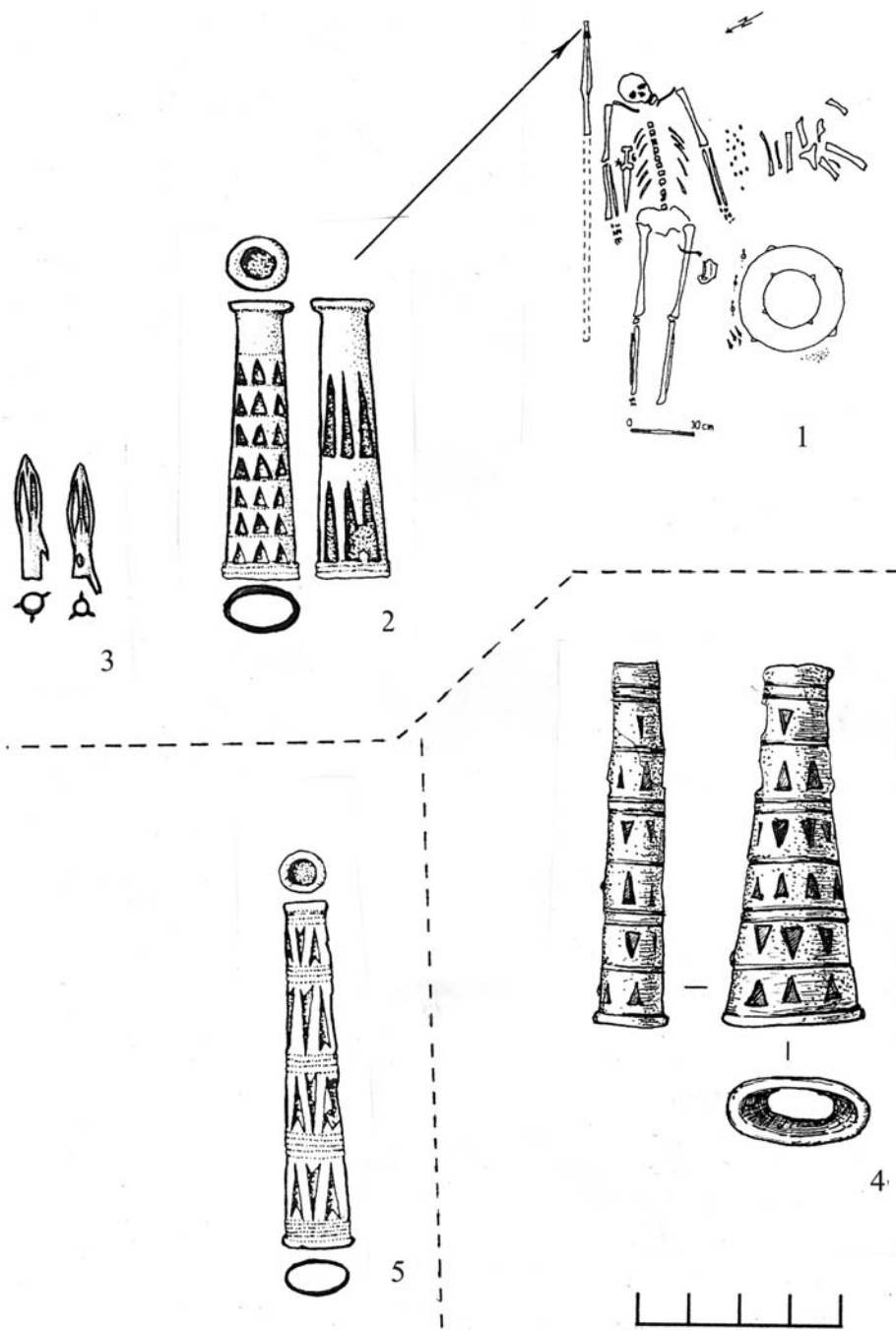

Рис. 173-а. Бронзові навершя чехлів на вістря списів: 1-3 – з поховання №.6 Budesti-Finate Чумбрудська група Трансільванії (за Marinescu,1984); 4 – з кургану у Швайківцях (Західне Поділля); 5 – із приміщення № 25 на городищі пізньої фази Календенберзької культури в Смоленіце-Мольпір (Південно-Східна Словаччина) (за Hellmuth,2006).

До етапу-ІІб відносимо також курган у Круглику. Як відомо, у сагайдачному наборі цього комплексу присутні два архаїчного типу дволопатеві наконечники стріл, із яких один має видовжено-ромбічну голівку, другий – широку листоподібну голівку і сховану втулку, яка, як підмітила Г. Смірнова, нагадує вістря стріл із кургану №15 у Стеблеві, який С. Скорим і В. Клочко датований на VIII ст. до нар. Хр. (Скорый, 1997). Ці два архаїчні типи стріл, які представлені в Круглику, виходять з ужитку вже до середини VII ст. до нар. Хр. і їх спорадична поява в комплексах два-три десятиліття пізніше, малоюмовірна. Решта стріл із Круглика – трилопатеві (5 листоподібних і два трикутно-склепінчасті), а також 6 тригранних. У цілому, ця ситуація дещо нагадує співвідношення типів наконечників стріл у кургані-ІІ Братишева (див. вище). Таке співіснування наконечників стріл різних типів, які демонструє Круглик згідно з І. Медведською (1992), є притаманним для кінця РСК-2, з чим Г. Смірнова погоджується, але... чомусь передатовує Круглик на останню чверть VII ст. до нар. Хр. (Смирнова, 1993, с.111). Така пізня дата Круглика, окрім багатьох інших моментів (наприклад, миски з канелюрами на внутрішньому боці, яка притаманного для раннього Феріджеле та далеко не найпізнішого сагайдачного набору), є невмотивованою, а тому - неприйнятною.

З етапу-ІІб на Середньому Придністров'ї знаємо привізну гончарну кераміку. Так, із с. Залісся Борщівського району Тернопільської області з розкопок О. Ганіної відомі фрагменти іонійської кераміки: хіоські амфори, які розписані пурпурно- та темно-червоними смугами, що характерні для VII ст. до нар. Хр. (Ганіна, 1984, с.74,77). Цікаво, що поселення біля с. Залісся й Іване-Пусте цього ж району, на яких виявлені уламки хінських амфор із білою обмазкою, є єдиними пунктами з такого роду керамікою, які розташовані західніше Немирівського городища (Вахтина, 1998, С.40).

3. Пам'ятки етапу - ІІІ (остання чверть VII – перша чверть VI ст. до нар. Хр.)

Західноподільські пам'ятки цього етапу синхронізуємо з курганами Гуляй-Город 38, Реп'яховата Могила-2, Келермес-ІІІ, а в центральноевропейській шкалі - з горизонтом «змішаних» (фінальнокаленденберзьких-протовекерцюзьких) комплексів та з ранньою фазою Векерцюзької культури, що відповідає середньому й пізньому NaD1 і ранньому NaD2 (за Trachsel, 2004) та горизонтами 5 і 6 за Parzinger, (1988). Характеризується зникненням комплексів із бронзовими дзеркалами з бічним триваликовим руків'ям. Натомість, з'являються: 1-бронзові дзеркала з боковим плоским руків'ям (Братишів-V, Теклівка-3, Івахнівці-ІІІ, Коцюбинчики-I, пох.3), які на етапі ІІІб іноді мають приклепане плоске залізне руків'я (Городок, Постолівка); 2-черпаки з плиткою чашею і дуже високим петельчастим вушком, яке завершується роздвоєним (дволопатеvim) або трикутноподібним (або серцеподібним) наліпом (Братишів-U, Качанівка, Івахнівці-ІІ, Шутнівці-1, Теклівка-3 та ін.); 3-елементи кінської упряжі у вигляді бронзових кілець з 4 або 5 кілечками на зовнішньому краю для фіксації нащічних та перехресних ременів оголів'я (Сокілець-ІІІ, Теклівка-1); 4-в

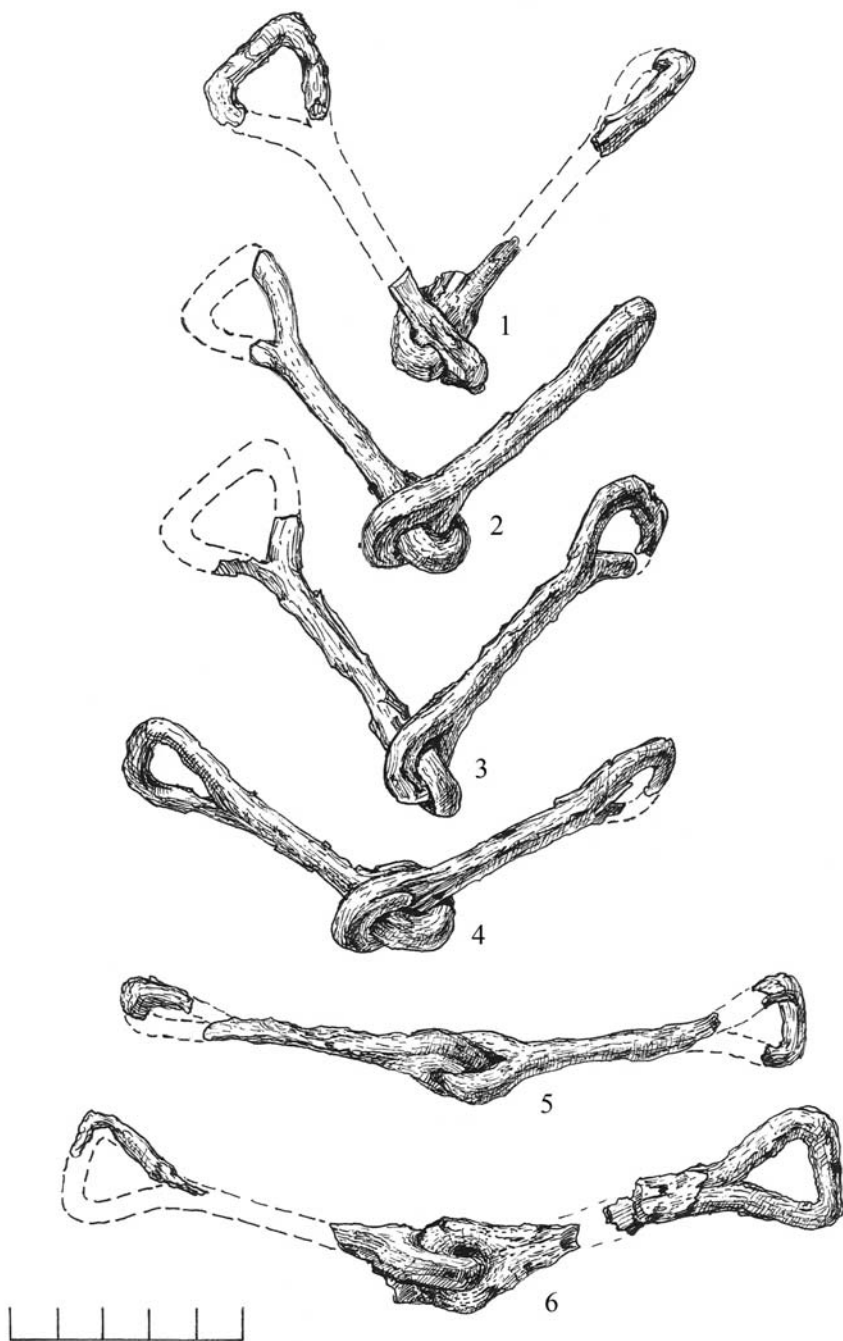

Рис. 174. с.Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області. Курган-2. Розкопки автора 2009 р. Залізні вудила з комплексу речей (рисунок М. Білика).

сагайдачних наборах значне місце займають тригранні вістря з короткою або схованою втулкою (Сокілець-III, Теклівка-1), хоча переважають трилопатеві гостролистоподібні вістря граціального вигляду (у т. ч. вузькі й дрібні) при майже повній відсутності дволопатевих з виділеною втулкою; 5-розподільчі бронзові пряжки у вигляді голови барана (Теклівка-1); 6-кістяні шпильки з орнаментованими концентричними колами щитками (Оселівка, Коцюбинчики-I, пох.3) або в кістяні шпильки зі щитком у вигляді голівки птаха з хижо загнутим донизу дзьобом (Іване-Пусте, Селище, Коцюбинчики-I, пох.3); 7-характерні форми місцевої й привізної гончарної кераміки. Як припускаємо, на етапі-IIIа в Західноподільській групі повністю виходять з ужитку захисні обладунки пластинчастого типу.

Одним із найраніших курганів етапу IIIа є, мабуть, Брагишів-V, діаметр насипу якого сягав близько 25 м, а висота до 2 м (рис. 163, 1), розкопаний Т. Сулімирським навесні 1932 р (Sulimirski, 1936, s.57-59). Тоді центральна частина кургану-V була розкопана дослідником у вигляді кола діаметром 10 м, а через весь курган була прокладена траншея). Інвентар складався з опуклобокої корчаги, миски, двох черпаків івахнівського типу (рис. 163, 11-12), залізного вістря на спис із досить архаїчною лавролистою формою пера (рис. 163, 13) і 7 бронзових наконечників стріл, із яких два дволопатеві (один – із підромбічною голівкою), три - трилопатеві (два з короткими втулками) і тригранні, а також бронзове дзеркало з приклепаним плоским руків'ям із місяцеподібним торцем та ін. (рис. 163, 10).

Цікавим і, як більшість західноподільських курганів, все ще малознаним продовжує залишатись курган-II біля с. Івахнівці (тепер Городоцький район Хмельницької області), досліджений Ф. Пуляським близько 1900 р. Діаметр кургану сягав 15 м, висота 1,3 м. Курган досліджували двома навхрест закладеними траншеями по 4 м ширини кожна. Пох.№1 представляло собою яму розміром 3,5 x 2,2 м, яка була облицьована брилами та була вкопана на глибину 0,5 м від рівня стародавньої поверхні. На долівці лежав покійник у легко скорченій позі головою на захід, руки мав витягнуті, ноги складені навхрест. З дев'яти наконечників стріл, які знаходилися по обидва боки ніг скелету, сім були, за словами Ф. Пуляського, трикутними і внизу втулок трьох із них було по шипу, решта два вістря – кістяні чотиригранні. Поруч із правим стегном померлого лежало залізне вудило, яке за формою представляє собою локальний різновид між стременоподібними й округлими типами, при цьому довжина більшої їх ланки 9 см, меншої 7 см (Pulaski, 1904, s.13). Ці івахновецькі вудила цікаві своїми зовнішніми петлями, які за формою становлять перехідний тип до округлих. Найближчі аналогії вудилам з II-го івахновецького кургану К. Метцнер-Небелсік вбачає в Карпатському регіоні та східноальпійській зоні, де цього типу вудил особливо багато (Metzner-Nebelsick, 2002, s.232, Abb.110; s. 516; пор.: Могилов, 2003, с.132). Примітно, що з обох сторін скелету поблизу раменових кісток знайдено два уламки залізного ножа довжиною 13,3 см, який мав пряму спинку товщиною 7 мм і отвір для заклепки на руків'ї (при зіставленні обидві половинки ножа зійшлися між собою).

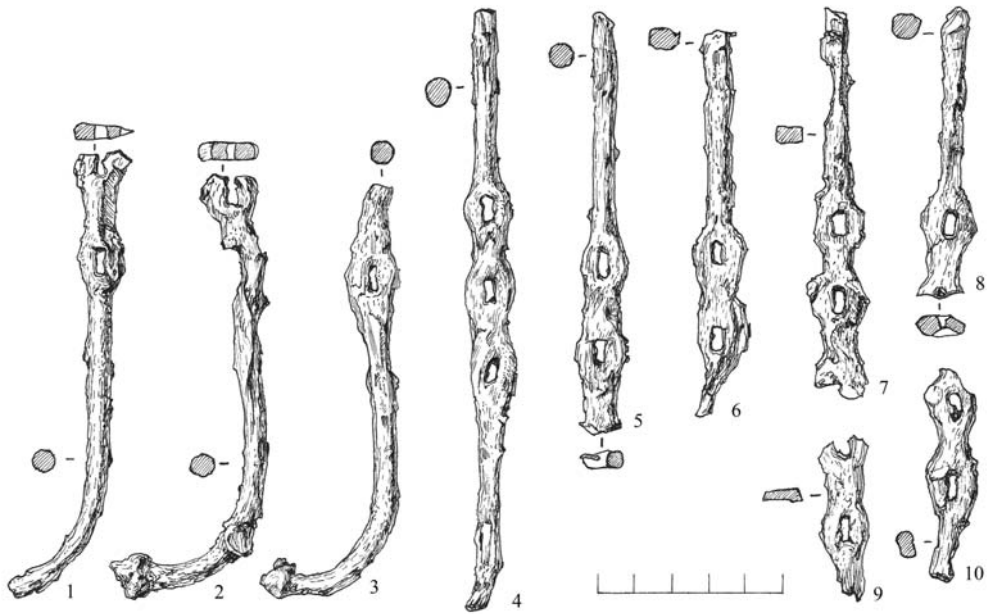

Рис. 175. с.Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області. Курган-2. Залізні псалії з комплексу речей.

Після розбирання кам'яних брил у південній частині кургану-ІІ Івахнівцевь (ближче до підніжжя) виявлено пох.№ 2, яке представляло собою яму, опущену на 0,5 м нижче рівня первісної поверхні. На долівці лежав кістяк у скорченому положенні орієнтований головою на північний захід, ногами на південь, права рука була витягнута, ліва - зігнута. Біля кісток ніг виявлено 2 бронзові наконечники: перший, як і вістря з пох.№1 цього ж кургану, мав тригранну голівку, другий – теж тригранну з короткою «широкою основою та глибоким отвором на древко. З трьох граней тої основи опускалися донизу, паралельно древку стріли, три вуса» (Pulaski, 1904, s.14). У різних місцях могили знайдено фрагменти розбитих скляних намистинок, які мали жовтий колір і біконічну форму. Крім того, у районі голови померлого в пох.№ 2 другого івахновецького кургану знайдено завалене камінням скупчення глиняного посуду, а саме: мініатюрна мисочка, таких же малих розмірів два черпачки та три більші черпаки, два з яких мали плитку чашу й високе петельчасте вушко з потоншеним на кінці наліпом. Аналогічного типу черпак був знайдений тридцятьма роками пізніше Т. Сулімирським у кургані-V Братишева (див. вище).

Свого часу Ф. Пуляський зібрав відомості про ще один курган, який знаходився біля с. Івахнівці й був розкопаний кілька літ перед тим. За розповідями, під кам'яним насипом знаходилися два інгумаційні захоронення, біля яких знайдено багато уламків від великих посудин, бронзові наконечники стріл, шпильки різного розміру та бронзові дзеркала. Перше з них мало залізне руків'я, припасоване до диску трьома бронзовими заклепками; натомість,

бронзове руків'я в другого дзеркала, яке на завуженому кінці завершується серцеподібною фігурою, було припасоване до диску двома залізними заклепками (Pulaski, 1904, s.19, rys.16-17; s.20).

Про існування на етапі-Шаб ґрунтових безкурганних захоронень свідчить тілопальне поховання з Постолівки поблизу Копичинець на Тернопільщині, урна в якому зверху була прикрита бронзовим дзеркалом (Гребеняк, 1915, с.15). З цього дзеркала зберігся лише диск діаметром 14 см із бортиком висотою 0,5 см, а те, що руків'я в нього було залізне, свідчили його залишки на краю диску та сліди від двох залізних заклепок. У центрі самого диску збереглися сліди ручки-ухвату (Reichl, 1936, s.147). Отже, не виключено, що тут маємо справу з дзеркалом ранішого часу (етап-Іб/Па для Середнього Придністров'я), яке в пізніший час, після того, як центральна ручка була зіпсута (так само, як і у випадку з дзеркалом із Ленківцець), було полагоджене шляхом приклепання бічного руків'я.

Цілий комплекс, який, судячи з усього, належить до часу не раніше кін. VII-поч. VI ст. до нар. Хр., походить із Городка Заліщицького району Тернопільщини, хоча й частково був знищений аматорськими розкопками. Тутешній курган діаметром 19 м і висотою 1,5 м був одразу після сплюндрування обстежений Т. Сулімирським у липні 1934 р. На думку дослідника, довкола центральної частини була кругла в плані замкнута викладка-мур шириною до 1 м і діаметром 7 м. У центрі знаходилась кам'яна виростка, яка в північно-західній (неторкнаній і дослідженій Т. Сулімирським) частині була вимашена розробленим рідким вапном на товщину до 1 см. На цьому вапняному шарі лежав кістяк небіжчика з західного боку якого знаходились залізний ніж, кілька бронзових тригранних наконечників стріл із малою або схованою втулкою, бронзова шпилька, а також бронзове дзеркало з диском діаметром 14,2 см та фрагмент залізного плоского руків'я від нього, яке припасовувалось за допомогою трьох заклепок. Висота бортика диску була неоднакова: 4,5-9,0 мм. Торцева частина залізного руків'я, як і схоже руків'я дзеркала кургану в Івахнівцях, була роздвоєна й серцеподібна, що, на думку І. Райхль, нагадувало «ремінісценції волют» (Reichl, 1936, s.147).

Рідкісний тип захоронення зафіксований відомим західноукраїнським археологом Іваном Бриком у 1928 р біля с. Качанівка поблизу м. Скалат на Тернопільщині. У центрі кургану, який мав діаметр 22 м і висоту 1,2 м, знаходилась масивна чотирикутна (?) в плані споруда розміром 4,5 x 5,0 м і висотою 1,5 м, яка була влаштована безпосередньо в курганному насипі над рівнем тогочасної поверхні. Причому, бічні стіни були викладені з особливо великих брил вапняку, а простір між ними був засипаний, як вважав І. Брик, дрібним камінням (хоч це міг бути і завал від перекриття над спорудою). Поміж камінням знаходилися залишки вугілля й уламки спалених кісток людського скелету. За припущенням першовідкривача, ця масивна кам'яна конструкція була лише місцем кремації покійника, натомість основна частина кісток померлого була зібрана й складена у велику біконічну урну, яка знаходилась на відстані близько 2,5 м західніше кам'яної споруди. Сама урна з кісточками була обставлена довкола меншими каменями, а зверху була прикрита кам'яною плиткою. В середині засипки

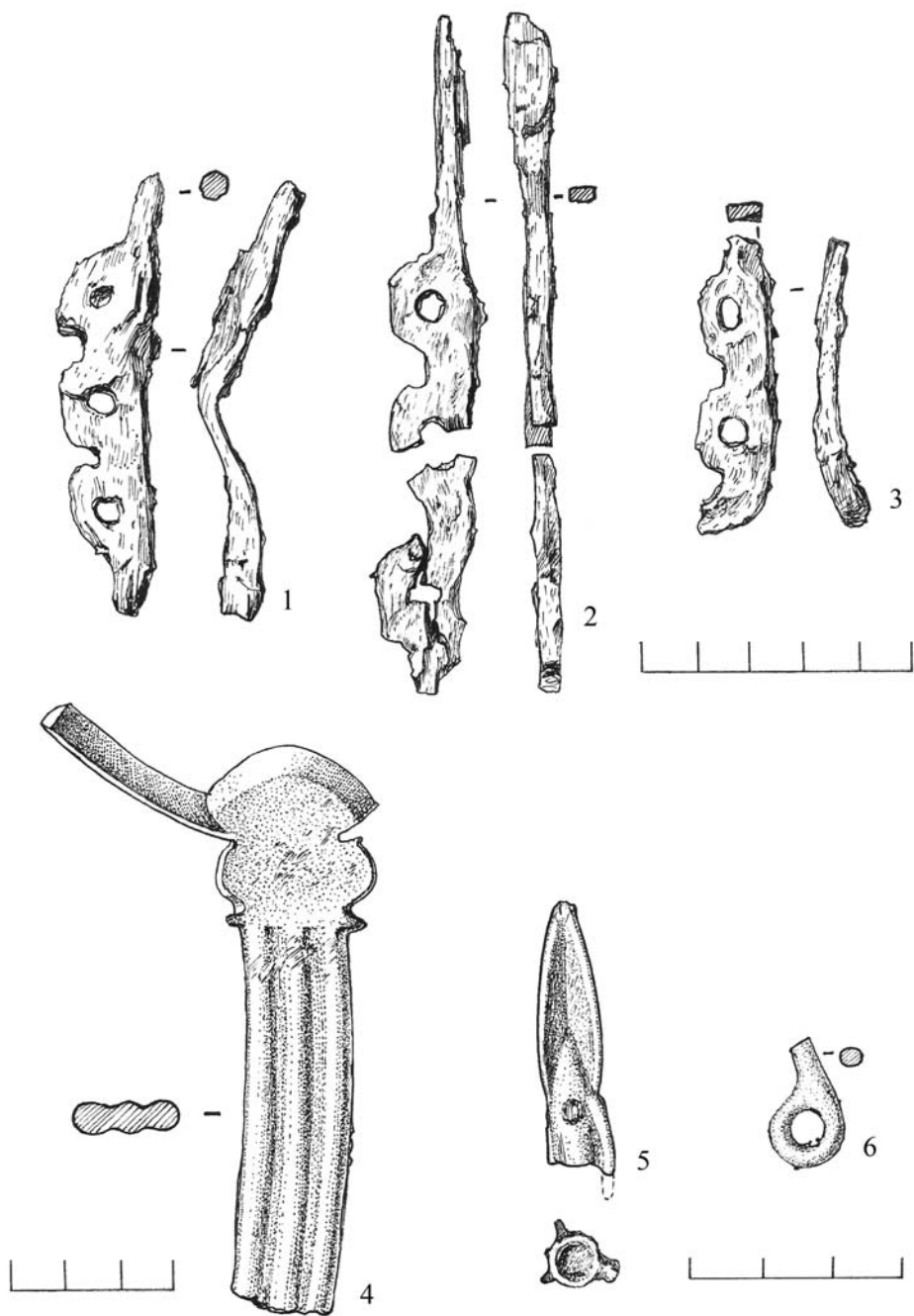

Рис. 176. с.Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області. Курган-2. Залізні псалії (1-3), руків'я бронзового «дзеркала»-патери (4), трилопатеve вістря стріли (5) та бронзове кілечко (6).

споруди знайдено бронзовий наконечник стріли з листовидною голівкою й масивною втулкою, а також глиняний черпак витягнутих пропорцій із роздутою півкруглою нижньою частиною, високим циліндричним горлом і виступаючим понад край вушком із дволопатовим наліпом на згині. Форма черпака тяжіє до форми кухлів із Реп'яховатої Могили-2, а схожі за формою до вищеописаного бронзові наконечники відомі, окрім тієї ж Реп'яховатої Могили-2, також серед стрілкового набору з кургану №38 Гуляй-Города та ін.

Цікавий курган, центральна частина якого виявилась сильно перепаленою, досліджений 2002 р. біля с. Теклівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (Гуцал А., Гуцал В., Мегей, Могилов, 2003, с.91). Шар товщиною до 0,5 м із слідами дії сильного вогню в цьому кургані-2, лежав на кам'яній вимостці, яка мала прямокутну в плані форму й розміри 3,9 x 3,3 м. По кутах вимостки знаходились чотири ями діаметром 0,8 м і глибиною 1,1 м¹⁴⁷. В об'єкті, окрім уламків миски та сіроглиняної гончарної посудини, знайдено бронзову фігурку дикого кабана із напрочуд реалістично вимодельованою мордою з іклами та здибленою вздовж хребта щетиною (Там само, с.91). Як знаємо, образ кабана майже не притаманний звіриному стилю східноєвропейських культур цього часу, а є більш властивим іконографії Центральної й Південно-Східної Європи. Віддалену аналогію до теклівської знахідки можна вбачати в нашивній блясі у вигляді кабана або коня з кургану №38 Гуляй-Города (Ильинская, 1975, с.15, табл. П,23).

Інший тип споруди представляє собою курган-3 Теклівки, у центрі якого знаходилась кам'яна виростка квадратної в плані форми розміром 4,2 x 4,5 м, яка, як це властиве середньодністровським пам'яткам, зверху була вкрита шаром рідко розведеної глини товщиною 3-4 см (Гуцал, Гуцал, Мегей, Могилов, 2002, с.91). З трьох боків вимостку оточували згарища з глини, вугілля, сажі, які походили від завалу стін. Каркас останніх опирався на 9 стовпів, для яких були викопані ями вздовж стін. Під північно-східною стіною споруди розчищено залишки кістяка від якого вціліли фрагменти кісток рук, тазу, стегнові кістки, лопатки та ребра. На долівці в східному куті збереглась роздавлена гончарна тонкостінна корчага висотою 40 см (рис. 162, 6), а поруч неї - два чорнолисковані черпаки з плиткою чашею і високим петельчастим вушком з трикутноподібною лопаттю-виступом на згині (рис. 162, 2). Ця форма черпака є майже точною копією черпака з кургану-II Івахнівць (Pulaski, 1904, s.17, rys.14) та черпака з кургану-V Братишева (Sulimirski, 1936, tabl. XIII,6). (Причому, подібність цих черпаків настільки велика, що виникає припущення про вироблення їх в якійсь одній керамічній майстерні Середнього Придністров'я. Додамо, що вищезгаданий братишівський черпак знайдено в одному комплексі з бронзовим дзеркалом із приклепанним рук'ям, характерним для кін. VII ст. до нар.Хр. ст. стрілковим набором і, що найбільш цікаве, з кавалерійським списом довжиною 3,5 м, від якого збереглося залізне вістря іконічної форми вток (Sulimirski, 1936, tabl.IV,

¹⁴⁷ Наполягання авторів на призначенні цих ям для вкопування в них стовпів є слабо аргументоване, оскільки залишки дерев'яних стовпів, які були виявлені в цих ямах, мали діаметр 20-25 см, який є явно замалим для такого розміру ям.

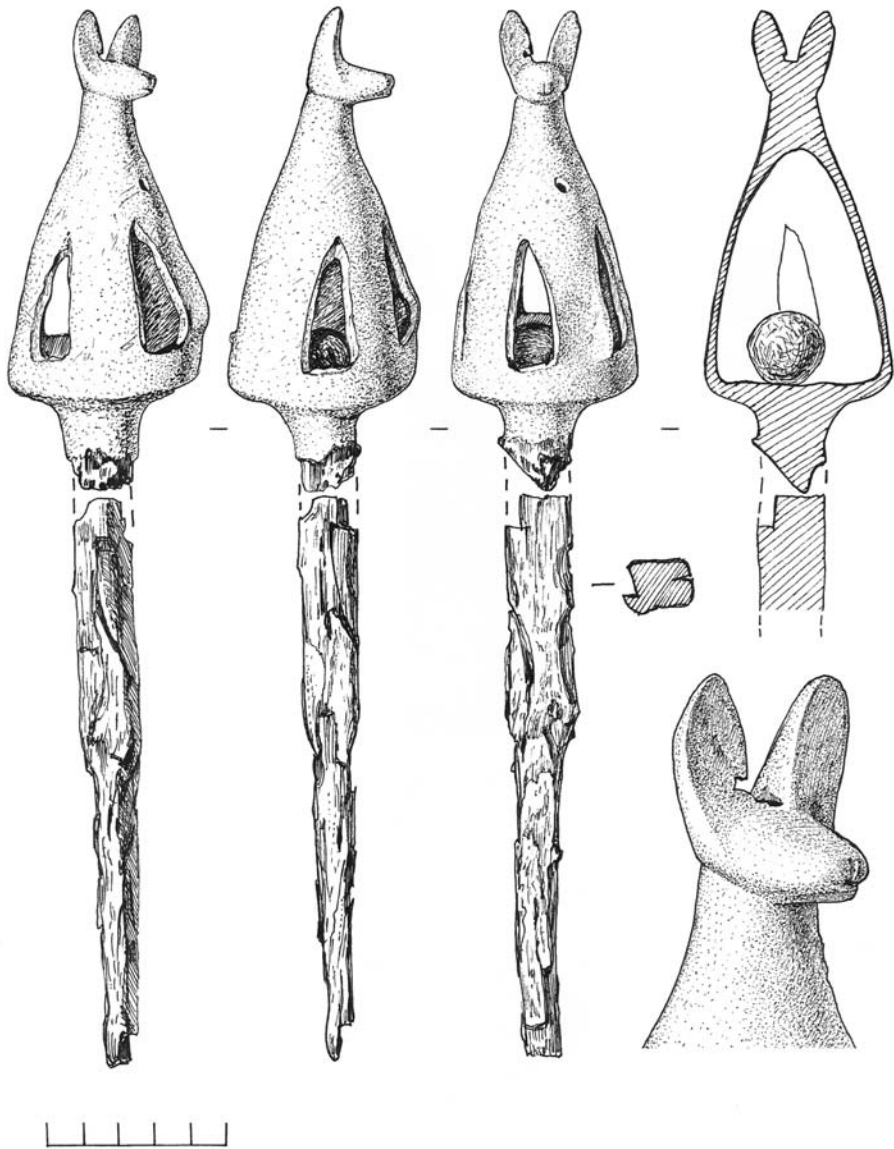

Рис. 177. с.Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області. Курган-2.
Навершя бронзове прорізне (1). Рисунок М. Білика.

2вс, s.57). До сьогодні цей спис з V-го братишівського кургану залишається найдовшим списом, будь-коли віднайденим на території архаїчної Скіфії).

У кургані-3 Теклівки біля померлого лежав залізний ніж, пара черепашок каурі та пастові намистинки. У північному куті виявлено бронзову пряжку-розподілювач для перехресних ременів оголів'я, яка мала вигляд голівки барана з чотирма взаємоперпендикулярними отворами, а також кільце, шпильку з двоспіральним щитком (яка аналогічна до бронзової шпильки із безкурганного

урнового поховання в Лисичниках на тернопільському Придністров'ї, яке належить до того ж етапу-III), а також фібулу, дзеркало з приклепаним плоским руків'ям зі схематичним зображенням коня на торцевій частині (рис. 162, 1). З цього ж місця походять дві сережки (з електри-?), про низка у вигляді грифоподібної істоти та ще один елемент кінської упряжі подільсько-карпатського типу: бронзове кільце з 5 симетрично розміщеними кілечками з зовнішньої сторони (рис. 162, 5) для фіксації на щоках коня ременів оголів'я (Там само, с.91; Бандрівський, 2005, С.90-93).

Судячи із супровідного інвентарю, який включав такі кільця, останні могли бути в широкому вжитку приблизно в останній чверті VII ст. до нар. Хр., хоча не виключаємо й ранішу їх появу та більш довге (за зазначений час) використання. Однак, для цих двох припущень поки що недостатньо аргументів. Такі кільця призначались для фіксації нашічного й намордного ременів за допомогою двох протилежних петельок на вищезгаданому бронзовому кільці; при цьому одну – задню петельку використовували для поєднання з іншим кільцем, яке знаходилось нижче вух і утримувало суголосний, налобний і підборідний ремені, а дві інші петельки на великому кільці з'єднували ременем з двома крайніми отворами у псалиях (Бандрівський, 2005, с.92, рис.3). Дуже схоже за розміром і формою лите бронзове кільце відоме в культурі Векерцуг (інша – угорська назва – група Альфельд, за Т. Кеменцеї, 2009), наприклад, у Nyiregyhaza-Kozvaghid (Kemenczei, 2009, s.273, taf.51 (14), а також в пох.№12 Kaesznyeten (Kemenczei, 2009, s.251, taf.29). Однак, угорські й трансільванські литі кільця мають, в основній своїй масі, по 4 зовнішні кілечка, а тому справедливим буде припустити, що такий тип кінської упряжі був започаткований і розвився саме на Західному Поділлі.

Мабуть, до цього ж етапу-IIIа для середньодністровського регіону, слід відносити й курган-V, досліджений автором 2002 р. біля с. Сокілець Дунаєвського району Тернопільської області. Під кам'яним завалом знаходилась підквадратна в плані вимостка з бічною стороною 1,7 м. Вимостка була споруджена над рівнем тогочасної поверхні з тісно припасованих між собою каменів вапняку. На вимостці виявлено три скупчення спалених людських кісток. Під північно-західним і північно-східним кутами вимостки виявлено по одному бронзовому кільцю, кожне з яких ззовні має по 5 менших кілечок. Тобто за формою й розмірами литі кільця з кургану-V Сокільця вповні аналогічні такому ж кільцю з кургану-3 Теклівки з розкопок А. Гуцала.

Розглядувані кільця в сокілецькому кургані знаходились на відстані 1,3 одне від одного. Поздовжня вісь, яку утворювали обидва кільця, спрямована на північний захід, як, зрештою, і майже всі підкурганні вимостки цього часу на Середньому Дністрі. Перше з кілець розміром 5,7 x 5,8 см лежало на тонкому шарі вугликів і кремації (серед якої знайдено 4 сильно стертих зуби). Безпосередньо на кільцю лежав сильно перепалений камінь, хоча будь-яких слідів дії вогню на вимостці не виявлено. На відстані близько 0,7 м від місця знахідки другого кільця розчищено численні великі уламки перепаленого людського черепа, які лежали не в анатомічному порядку, а були покладані один в один.

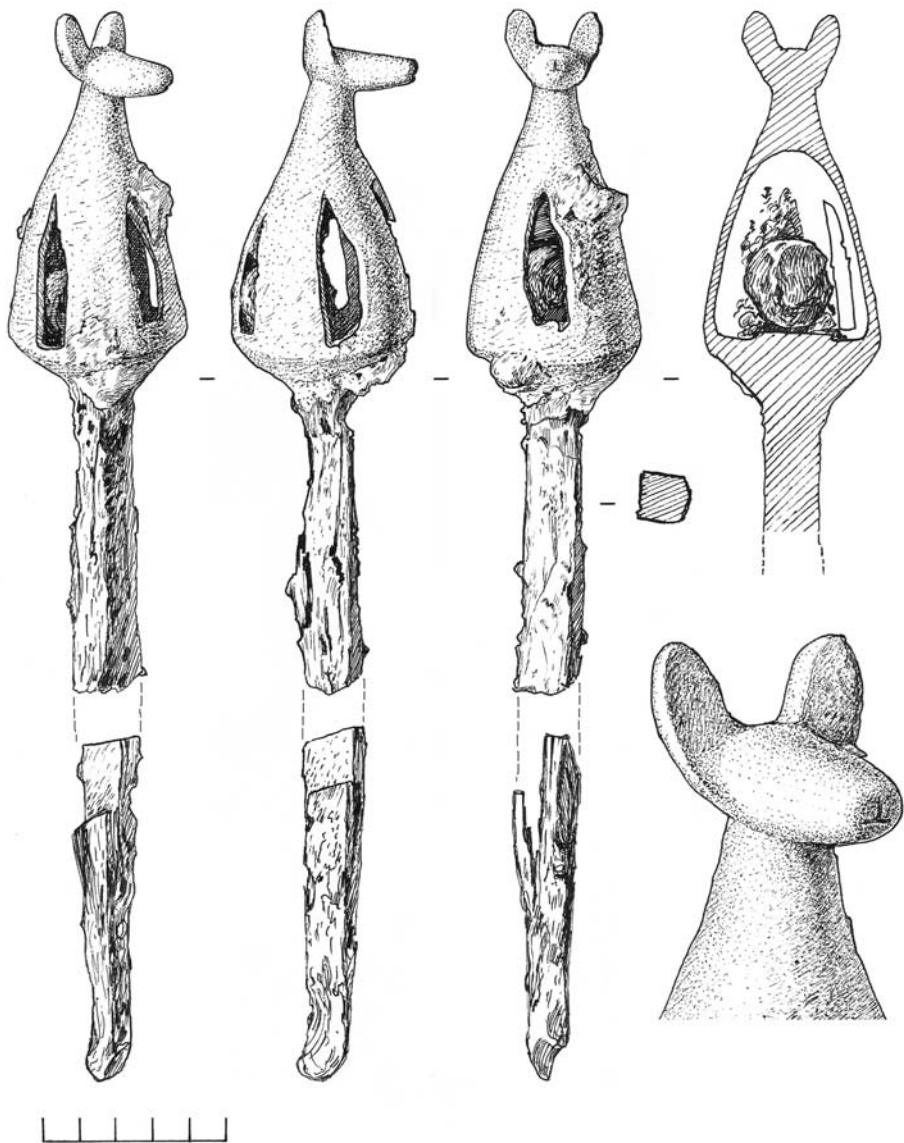

Рис. 178. с.Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області. Курган-2.
Навершя бронзове прорізне (2). Рисунок М. Білика.

Згідно з проведеним Л. Літвіноюю антропологічним аналізом, серед людських кісток, знайдених у кургані-V Сокільця, вдалось розрізнити залишки трьох скелетів:

С к е л е т - 1. Незначні уламки склепіння черепа, стінки черепа дуже тонкі (можливо, череп був доволі граціальний). Черепні шви не облітеровані (не зрослися), краї швів гострі, що свідчить про доволі молодий вік. Однак, стан усіх черепних швів простежити неможливо, тому вік визначений у широкому

діапазоні – adultus. Стать визначити неможливо. Кістки сильно обпалені, внаслідок спалення значно деформовані, мають біло-сірий колір.

С к е л е т - 2. Невеликі уламки склепіння черепа та фрагменти довгих кісток: нижні кінцівки – стегнова та велика гомілкорова кістки, декілька незначних фрагментів кісток верхніх кінцівок. Черепні шви частково облітеровані, але дослідити стан усіх черепних швів, неможливо. Скелет середньої масивності, м'язовий рельєф розвинений помірно. Стать визначити неможливо, вік: 35-45 років. Кістки значно обпалені, мають сіро-білий колір.

С к е л е т - 3. Незначні уламки склепіння черепа, фрагменти нижньої щелепи, невеликі уламки нижніх кінцівок (стегнова кістка), 4 зуби: різці та ікла. Скелет у цілому досить масивний: стінки черепа товсті, довгі кістки масивні, значно розвинений м'язовий рельєф. Черепні шви простежити неможливо, утертість зубів значна – 3 бали. Скоріше за все, зуби належали одній особі (зважаючи на розмір та степінь стертості зубів). Скелет належить чоловіку, вік – maturus. Кістки чорно-коричневого кольору, скелет зазнав середній або навіть слабкий термічний вплив.

2. Східногальштатський та ранньоскіфський імпорт із курганів Західного Поділля й Прикарпаття – нове джерело для датування пам'яток Західноподільської групи.

В останні роки дедалі більшу увагу дослідників, які займаються вивченням періоду раннього заліза Центральної і Східної Європи, привертає захід Українського Лісостепу, зокрема терени Прикарпаття й Західного Поділля. Така увага зумовлена тим, що в цьому регіоні однаково сильні були впливи і Сходу, і Заходу. І одні, і другі знайшли своє віддзеркалення в місцевому археологічному матеріалі, який і до сьогодні потребує якнайбільш точних хронологічних маркерів.

У процесі досліджень 2007 року усипальниці VII ст. до нар. Хр. біля с. Швайківці Чортківського району Тернопільської області вперше в одному комплексі було виявлено співіснування речей, притаманних східноальпійському регіону (східногальштатському колу культур) разом із предметами, які вважаються не лише типовими, але й визначальними для т. зв. ранньоскіфської культури (далі РСК1-3).

У центрі кам'яної вимостки на глибині 1,35 м від рівня сучасної поверхні під завалом каміння розчищено рештки поховання, яке мало вигляд скупчення кісточок розміром 0,3 x 0,4 м і товщиною до 0,1 м (рис. 164). Частина кісточок мали біло-сірий та попелястий колір, були сильно перепалені, а тому – значно важчі, ніж інші. Натомість, решта кісточок, які входили до складу скупчення, мали жовтавий колір і виявились або зовсім не спаленими, або такими, що ледь зазнали дії вогню. Зверху і знизу цього скупчення кісточок простежено однако-вий прошарок пухкої консистенції темно-коричневого кольору, який, скоріше за все, є залишками стінок від дерев'яної урни, яка була роздавлена каменями під час обвалу склепіння. Це підтвердилось, коли після розбирання решток кремації та неспалених кісточок, у тому місці долівки, де вони лежали, розчищено ниж-

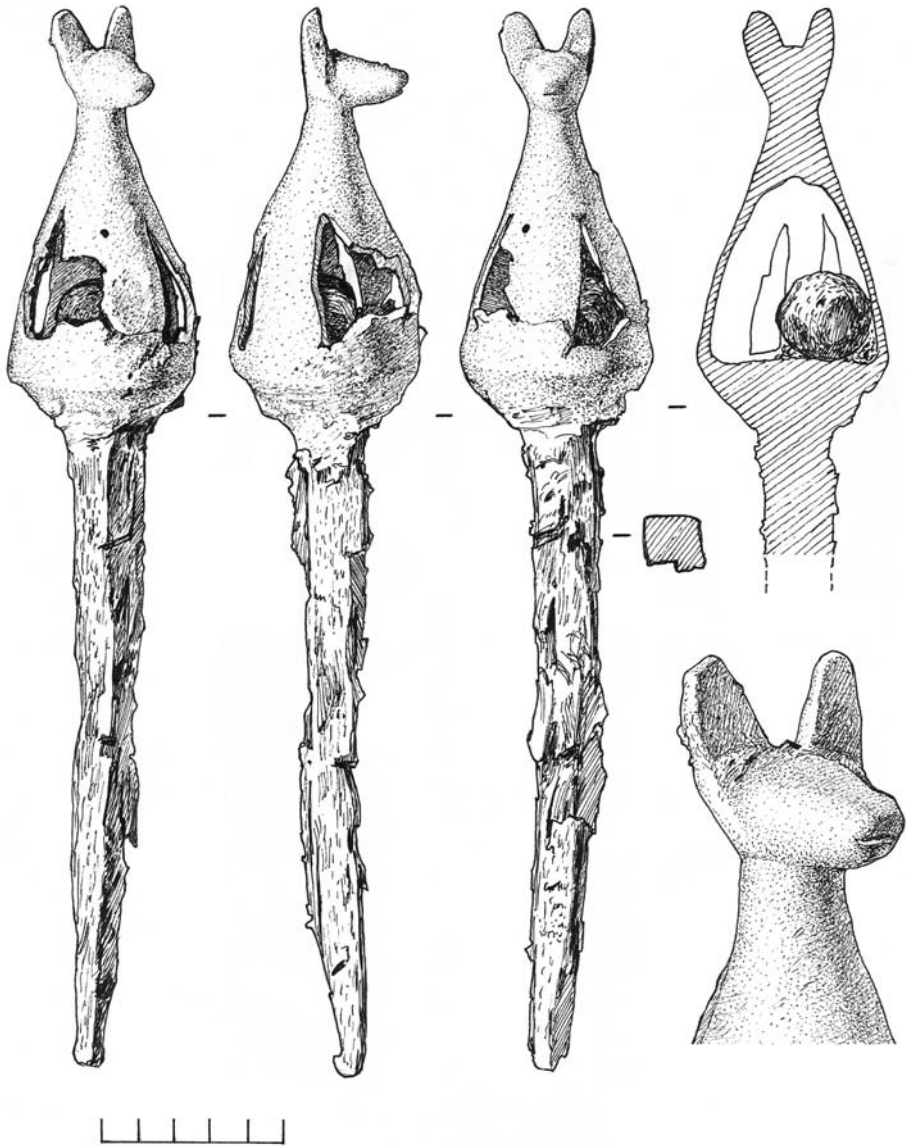

Рис. 179. с.Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області. Курган-2. Навершя бронзове прорізне (3). Рисунок М. Білика.

ню частину дерев'яної гостродонної посудини, яка в цьому місці мала діаметр 19 см і майже на 13 см виявилась вкопаною у долівку. Всередині її півкруглого дна лежала решта кісточок у т. ч. перепалених. Залишається нез'ясованим питання призначення 15-сантиметрової товщини шару сипкого вапна біло-рожевого кольору, який зверху перекривав урну з кісточками.

Хоча вищеописана урна і знаходилась у самому центрі кам'яної вимостки (рис. 164), однак вона, скоріше за все, була маркером якоїсь іншої ідеї, а не

«центрального поховання». Функції цієї урни могли бути схожі до супровідних чи т. зв. закладних жертв (здебільшого, дітей, рідше - тварин), які відомі на семи поховальних пам'ятках Середнього Придністров'я. Для основного ж померлого, для якого й споруджувався увесь комплекс, міг бути влаштований дерев'яний поміст, на якому тіло знаходилося упродовж якогось часу (від такого помосту могли походити чотири стовпові ями, які знаходилися ближче до середини вимостки). Зрештою, про обережність, із якою слід підходити до залишків тілоспалення в поховальних пам'ятках Західноподільської групи, свідчать результати аналізу кремації з кургану в Бикові у львівській частині Передкарпаття, про що вже згадувалось вище і де у чотирикутній споруді 7 x 8 м у супроводі залізної бойової сокири, бронзових наконечників стріл (тригранні й дволопатевої), кількох підвісок, намистинки та глиняного черпака, було захоронено, за даними антропологів та палеозоологів, рештки вівці або кози (Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В., 2003, с.541).

Отож, усипальниця у Швайківцях представляла собою складну архітектурну споруду, побудовану з використанням великої кількості різносортового каміння, брил, плит та дерев'яних конструкцій, як-от: несучих стовпів-опор, зовнішньої огорожі, дощової обшивки внутрішніх стін споруди та 12-ти круглих ям культового призначення, які були розташовані по периметру центральної кам'яної вимостки (рис. 164-165) і над якою існувало склепінчасте перекриття, побілене зсередини (Бандрівський, 2009, с.202-235). На кам'яній вимостці та біля неї виявлено 12-ть посудин, із них дві бронзові (казан, ситечко) та десять керамічних (корчага, горщики, миски, кухлі), а також кістяний гребінь, оформлений у місцевій релігійно-образотворчій традиції (рис. 166-167). Із зброї та захисного обладунку знайдено дві залізних бойові сокири (рис. 172, 1-2), ажурне навершя піхов акінака (?) та три панцирні набори лускатого типу (рис. 173).

О п и с м а т е р і а л і в .

Детальніше зупинимось на двох бронзових посудинах та ажурному наверші, кожне з яких має доволі вузький діапазон побутування.

Казан. Найбільш презентативним в усьому комплексі є, мабуть, литий казан, який знайдений у південно-західному куті усипальниці поруч із мисками, горщиками та ситечком, яке виявилось вкладеним в одну з чорнолискованих мисок (рис.169; 170). Казан має вигляд чаші півсферичної форми, яка оперта на пустотілу конічну ніжку. З обох боків угорі під вінцями знаходяться два горизонтально сформовані вушка. Висота казана -32,00 см; діаметр-32,04 см; товщина стінок 0,4-0,5 см; ширина «г»-подібного краю вінець-1,1 см; ширина вушок при корпусі-6,6 см; висота ніжки-14,04 см, діаметр основи ніжки-15,07 см. Нижче середини ніжки з обох боків існують два наскрізні отвори, призначені, можливо, для більш стійкої (за допомогою штиря) фіксації казана, скажімо, на дерев'яній palі, що могла бути встановленою на церемоніальному возі або колісниці. Уся поверхня казана, починаючи від верхньої частини ніжки, а, особливо, корпус, вкрита товстим шаром кіптяви.

Ситечко для відціджування вина. Лежало в одній з мисок поруч казана і збереглося у доволі хорошому стані. Посудинка має півсферичну в перерізі

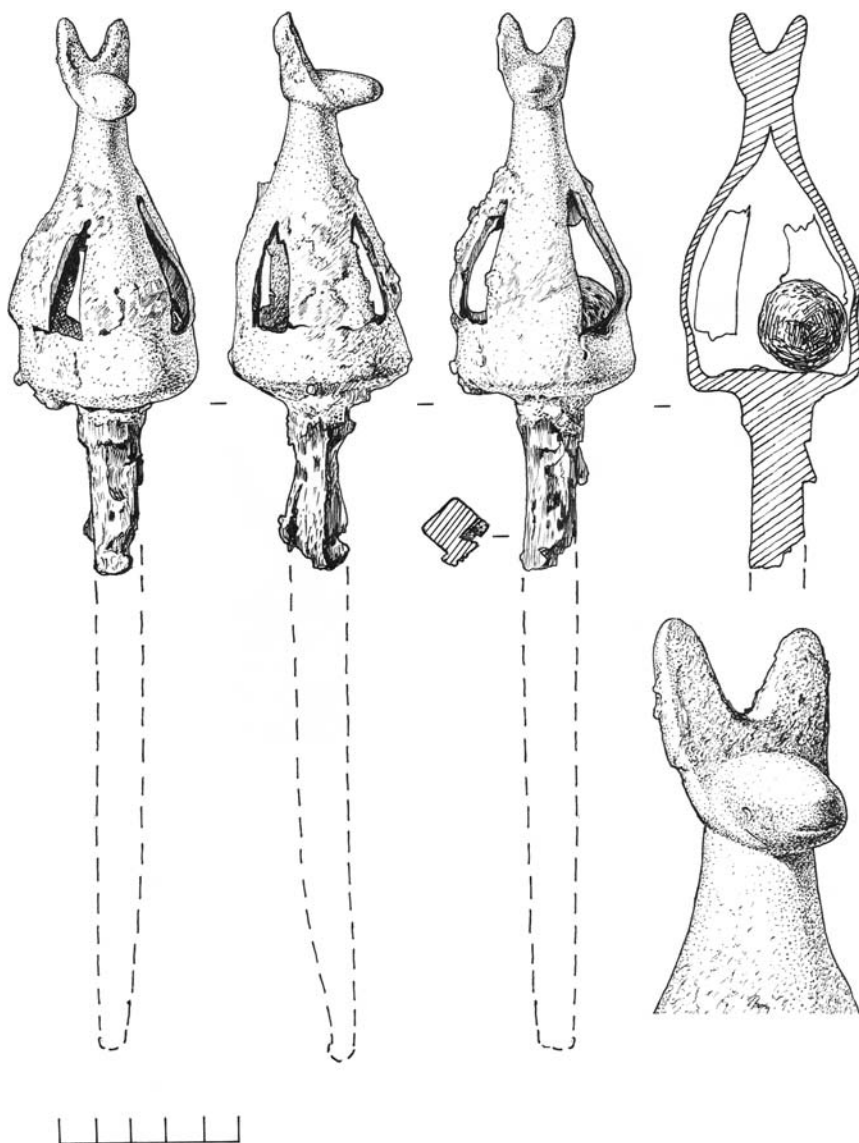

Рис. 180. с.Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області. Курган-2.
Навершя бронзове прорізне (4). Рисунок М. Білика.

форму, різко профільовані й відігнуті назовні вінця та високо підняте понад край петельчасте вушко (рис. 169; 171). Діаметр посудинки -19,03 см, висота чаші-6,09 см, висота ситечка з вушком- близько 12 см, товщина стінок чаші - до 1 мм. Вушко шириною 1,4 см припасоване до корпусу за допомогою трьох бронзових заклепок – одної більшої внизу і двох менших – із внутрішнього боку вінця. Нижня частина ситечка вкрита густою мережею маленьких дірочок, які 15 рядами опускаються до дна. Верхня половина посудинки прикрашена пуансонним орнаментом у вигляді двох стрічок, між якими є 27 «перлинок», які витиснуті

зсередини. Окрім того, кожна така «перлінка» має ще пуансонний кружечок довкола, який переходить у мотив «біжучої хвилі». Ця частина декору виконана у надзвичайно делікатний і мініатюрний спосіб (рис. 171).

Навершя піхов акінака (?). Виявлене під кам'яним завалом на глибині 1,23 м на північно-західному краю вимостки. Представляє собою металеву втулку дуже видовженої трапецієподібної форми й овальної в перерізі (рис. 173). Довжина виробу-7,2 см; розміри овальної основи-2,7 x 1,4 см. Уся поверхня вкрита шістьма рядами прорізних трикутничків, які розмежовані однією або двома лініями. На поверхні збереглися сліди позолоти (?).

Б о й о в і с о к и р и. Першу залізну сокиру виявлено в центральній частині кам'яної вимостки неподалік стовпової ями та тілоспалення поблизу однієї із стовпових ям. Сокира розчищена на глибині 1,30 м від рівня сучасної поверхні (тобто, на плитах вимостки) під шаром попелу й вапна, яке «прикипіло» до внутрішнього боку кам'яного завалу склепіння. Сокира лежала руків'ям (яке місцями збереглося на довжину понад 0,6 м) до південного сходу на тонкому шарі органіки коричневого кольору розміром приблизно 20 x 25 см (рис. 172, 1). Це могли бути залишки від шкіряного футляру. Натомість, цей футляр лежав на шарі підсіпки з дрібних вуглинок, які були висипані у вигляді купки на глиняну поверхню вимостки. У втулці сокири, окрім дерева, зберігався залізний клин довжиною 3,2 см із грибоподібною голівкою. Сокира має у довжину 23,5 см і за формою належить до групи сокиро-молотків типу 3 (за класифікацією

В. Ільїнської, 1961, с.31). На відміну від відомих на сьогодні екземплярів у сокири зі Швайківцеь на обушній частині є чотири симетрично розміщені пірамідальних шипи (рис. 172, 1), що зводило нанівець ефект «ковзання» по об'єкту удару. Друга сокира, яка за згаданю класифікацією належить до групи клиновидних сокир типу 2 (масивнообушні з виїмкою в основі) і має у довжину 17,5 см, виявлена біля західного кінця II-го панцирного блоку, який лежав майже впритул до південного краю вимостки (рис. 166).

Підбір саме даного типу сокир, мабуть, не випадковий. Залізні сокири саме цих двох типів (рис. 172, 1-2), окрім Швайківцеь, трапилися також у кургані-2 з Перебиківцеь з розкопок Г. Смірнвої в українській Буковині та в кургані Старша Могила з розкопок Д. Самоквасова на Сумщині. Мабуть, наявність у поховальному комплексі двох сокир різних типів у той час було символом, який однаково був зрозумілий і тогочасному населенню Полтавської рівнини (Старша Могила), і мешканцям Середнього Придністров'я. (Зрештою, про ймовірність саме такого вектора взаємозв'язків свідчить і аналіз вищезгаданого казана зі швайковецького кургану, аналоги якому знаходимо поки що лише в с. Крячківці на Полтавщині та в с. Стеблеві на Пороссі).

П а н ц и р н і п л а с т и н ч а т і н а б о р и. Після розбірки потужного завалу кам'яного склепіння (яке рухнуло до середини усипальниці після того, як підігнули дерев'яні стовпи-опори) на поверхні кам'яних плит на південному краю вимостки, тобто в районі входу та перед ним, виявлено три панцирних набори. Останні займали площу близько 4,1 x 2,2 м. (рис. 166). Те, що вони достатньо добре збереглися, пояснюється тим, що поверх долівки, на якій

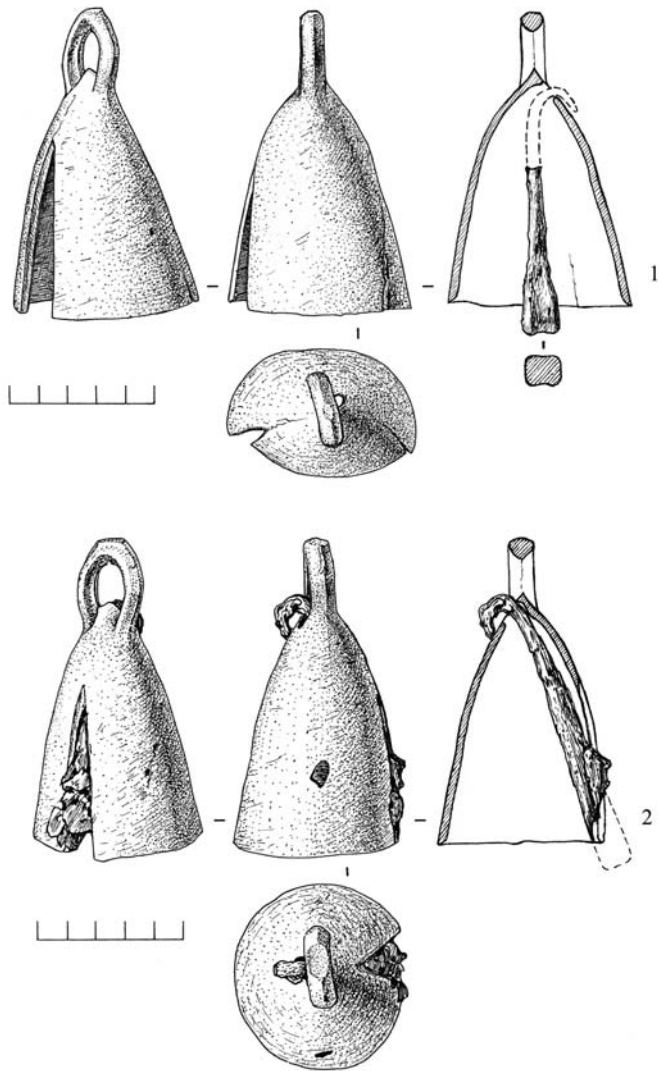

Рис. 181. с.Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області.
Курган-2. Бронзові дзвоники (1-2). Рисунок М. Білика.

вони лежали, наміло доволі потужний шар намулу товщина якого, наприклад, над II-им панцирним блоком сягала 0,42-0,45 м. Отже, як уже була мова, усипальниця з якихось причин довгий час стояла відкритою, що спричинило появу в ній намулу, який згодом і виконав роль «амортизатора», зменшуючи той колосальний тиск на панцирні набори від просівших кам'яних блоків склепіння. Залишки першого панцирного набору розчищено на глибині 1,30-1,35 м від рівня сучасної поверхні безпосередньо на вимостці. Тут залізна луска лежала окремими скупченнями й порізну на 5-тисантиметровому шарі жовтої глини, якою була вкрита виростка. Найбільше панцирних лусок і довгих набірних пластин розчищено довкола стовпової ями-1. Це наводить на припущення, що

панцир міг бути підвішений на стовп, а коли він зотлів, то впав додолу і згодом був замулений. Натомість, другий і третій панцирні блоки, які, не виключено, входили до складу одного захисного обладунку, були розчищені вже поза межами кам'яної вимостки і на більшій глибині - 1,55-1,60 м. Ці панцирні набори були покладні в розгорнутому вигляді, повністю перегородивши вхід до усипальниці (рис. 166). Як і попередній захисний обладунок, ці панцирні набори також були перекриті 40-сантиметровим шаром намулу, а поверх – потужним завалом склепіння. Очевидно, через цей утруднений спосіб доступитися до речового інвентарю й допоміг цим знахідкам зберегтися в незайманому стані до сьогодні.

Рештки першого панцирного блоку, які збереглися у вигляді уламків броні розміром 13 x 8 см, 8-10 x 5-8 см та ін. свідчили, що він був набраний із пластин, які були нашиті горизонтальними рядами знизу вверху у той спосіб, що кожний верхній ряд приблизно на одну третину довжини пластини перекривав собою нижній ряд. Кожна пластина ряду закривалась сусідньою на половину її ширини, а, крім того, кожний верхній ряд був зумисне дещо зміщений для того, щоб верхня пластина перекривала собою стик між двома пластинами нижнього ряду. Таким чином, панцирний набір у товщину складався ніби з двох- трьох шарів. Пластини, які входили до першого панцирного набору за розміром ділимо на чотири групи: перша – пластини довжиною 2,6 см і шириною 1,7-1,8 см (рідко 1,9-2,0 см); друга – пластини довжиною 2,5-2,6 см і шириною 1,4-1,5 см; третя – пластини довжиною 2,2 см і шириною 1,2 см; і четверта група – пластини довжиною 1,9 см і шириною 1,0 см. Те, що до набору одного панциря входили пластини різної величини (у нашому випадку – чотири групи), за свідченням фахівців, може свідчити про намагання забезпечити максимальну рухливість частин обладунку на животі, у поясиці, у плечовому й ліктьовому суглобах (Черненко, 1968, с.28).

Усі пластини із першого швайківського панцирного набору мають продовгувату форму з прямокутним верхнім краєм і заокругленим на краях, легко загнутим донизу нижнім краєм. У верхній частині кожної пластини пробійником пробито по три отвори (на пластинах довжиною 2,5 см ці отвори розташовані симетрично в ряд, а на пластинах меншого розміру отвори пробиті у вигляді трикутника). Ще один – четвертий отвір - пробитий на одному з довгих країв. Судячи з розташування отворів на пластинах, у захисному обладунку зі Швайківця використали лише одну – праву систему їх набору на шкіряній основі, при якій кожна пластина закриває праву частину сусідньої. Від описуваного першого панцирного блоку збереглось близько 1,2-1,3 тис. таких пластин-луток, а, крім того, ще 9 пластин із поясного набору, які мають характерну есоподібну форму й збереглися на довжину 9,0-9,0 см при ширині 1,5-1,9 см. Знайдено також одну бронзову ворварку (?) кулястої форми пустотілу всередині висотою 2,1 і діаметром 2,2 см., кістяну застібку у вигляді старанно заполірованої круглої в перетині палички з надрізом посередині та 5-ть мініатюрних пустотілих усередині гостроконечних з одного боку кістяних циліндриків довжиною 1,7 і діаметром 0,8 см, які походили, мабуть, від шкіряних ремінців для стягування панциря на боці.

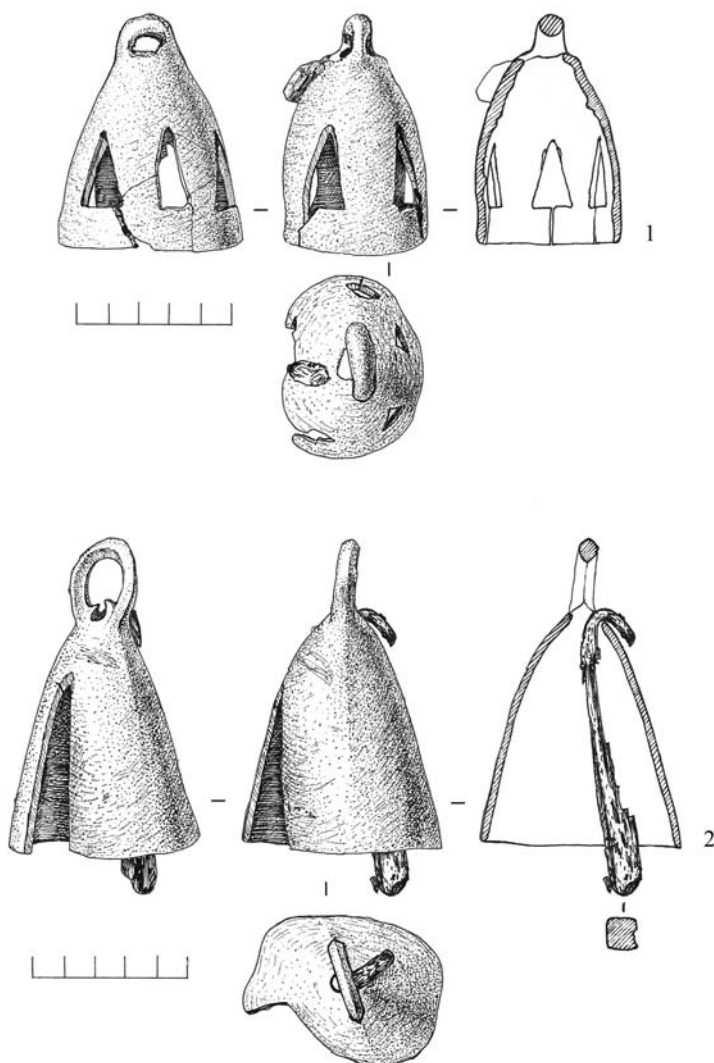

Рис. 182. с.Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області. Курган-2. Бронзові дзвоники (3-4). Рисунок М. Білика.

Другий панцирний блок, який займав площу близько 0,90 x 0,45 м, складався з одної майже суцільної великої частини панцирного набору довжиною 0,60 м і шириною до 0,45 м. Нижче нього лежала кістяна застібка довжиною 8,5 см, схожа до вищезгаданої, а на захід від неї лежали одна на одній близько 25 залізних довгих пластин із поясного набору, які прикривали поясну частину й низ обладунку. Нижче цих пластин розчищено рештки залізного каркаса шолома (?) та ще одне скупчення панцирної луски. (Увесь другий панцирний блок вирізано монолітом і доправлено до Львова). Від третього панцирного блоку, який залягав у вигляді компактного скупчення на площі 0,90 x 0,55-0,60 м, збереглося близько 4,5-5,0 тис. пластин, у тому числі близько 27 великих пластин

довжиною 9,9 -10,9 см кожна при ширині 1,6-1,7 см, які так само походили від ще одного поясного набору. Другий і третій панцирні набори у Швайковецькій усипальниці викладено вздовж осі схід – захід, причому горішньою частиною до сходу сонця. При такій розкладці стає зрозумілим, чому бронзовий казан та інші посудини розставили на тій же повздовжній осі, що й панцирні набори, але із західного боку, тобто «в ногах» гіпотетичного небіжчика. А, як знаємо, майже усі литі казани цього часу були знайдені, власне, нижче ніг померлого, переважно з правого боку.

Подібні до вищеописаних, набірні лускаті панцирі та їх уламки чисельно представлені в пам'ятках асиро-перського владарювання в Передній Азії та на Близькому Сході та на багатьох пам'ятках Південної й Південно-Східної Європи. В українській школі археології ранньозалізної доби, яка успадкувала від радянської науки некритичне відношення до концепцій М. Ростовцева та його послідовників, появу захисного лускатого обладунку на Придніпров'ї та в сусідніх із ним регіонах однозначно пов'язують зі скіфами. Однак, реальні підстави для такого припущення можуть з'явитися лише тоді, коли буде доведено, що ніякий інший народ (скажімо, авхати/агафірси, неври), окрім скіфів, не міг привнести в Український Лісостеп традицію виготовлення набірної пластинчатого захисного обладунку. Поки що ж провідними скіфологами доведено, що скіфські елементи (як тенденція) у Правобережному Лісостепу з'явилися не раніше кінця V-IV ст. до нар. Хр. (Гаврилюк, 2005, с.106). Однак, панцирні набори, схожі до швайківського, з'явилися тут не пізніше середини VII ст. до нар. Хр., і їх поява не була пов'язана з іраномовними номадами.

Аналіз матеріалу.

Бронзові литі казани аналогічної форми до швайківського (тобто, із горизонтально сформованими вухками) є рідкістю, і відомі вони ще з трьох пунктів. Наприклад, аналогічної форми бронзовий казан був знайдений ще за часів Австро-Угорської монархії в сусідньому – Борщівському повіті біля с. Іване-Пусте, що на Тернопільщині на Придністровському Поділлі (Sulimirski, 1936, s.101, tabl.IX,7). Схожий за формою казан знаємо також із с. Крячківки на Полтавщині. Як і в нашому випадку, нижня частина казана з Крячківки, виявилася закопченною (Сидоренко, 1964, с.163, рис.4). І останнє – бронзовий литий казан дуже схожої форми виявлено в кургані №12 біля с. Стеблева у Пороссі (Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1989, с.86, с.102, рис.31,11). Можна припустити, що казани із горизонтально сформованими вухками є дещо раніші за казани із вертикальними вухками, які припасовані до країв вінець. Оскільки місцезнаходження литих казанів на зразок івано-пустівського, швайковецького та їм подібних не виходить за межі Українського Лісостепу, то й виготовлення цих металевих посудин слід, мабуть, вбачати в котромусь із місцевих продукційних металообробних центрів. Сам же генезис форми казанів, про які йде мова, слід, напевне, виводити з того ж значно ранішого за часом білогрудівсько-сабатинівського блоку культур, на території яких клепані казани на конічному пустотілому піддоні дістали широке розповсюдження (Бандрівський, 2007, с.38-64).

Що ж стосується часу виготовлення казанів на зразок швайковецького, то донедавна прийнято було вважати, що використання казанів т. зв. «скіфського» типу на території сьогodнішньої України розпочалося з V ст. до нар. Хр. (Ольговський, 1978, с.81; Кузнецова, 2007, с.240-241). Однак, після відкриття в Швайківцях, де аналогічної форми литий казан був знайдений у речовому контексті VII ст. до нар. Хр., то дата початкового використання такого типу литого посуду на цих теренах відсувається углиб щонайменше на 1,0-1,5 століття. Це тим більш знаменно, що довгий час вважалося, що найбільш ранні «скіфські» казани з Келермесу, які всі зумисне деформовані (Галанина, 1997, с.150-152), є першими й останніми «скіфськими» казанами протягом всього VI ст. до нар.Хр. (Кузнецова, 2007, с.240). Як припускають, казани з Келермеса за розмірами найбільше відповідають казанам, які пов'язані з малими соціумами, на чолі яких стояли «номархи». І знищення (деформування) та захоронення символу, що об'єднував соціум, на думку дослідниці, могло свідчити як про загибель самого «номарха», так і цілих груп «скіфського» населення (Кузнецова, 2007, с.240). У стосунку до Середнього Придністров'я така теорія захоронення казанів «не працює», оскільки казан із Швайківець є цілий, а не деформований, як у Келермесі. Судячи з усього, роль литого казана в ритуальних діях могла бути двоякою: або це могли бути якісь маніпуляції з ним з метою забезпечити військову удачу й прихильність богів; або ж захоронення такого казана могло бути пов'язане із упокоєнням якогось високопосадового сановника або ж можновладця того часу, що також (на відміну від передкавказького регіону) не передбачало деформації самої посудини.

Ситечко для відціджування вина такої форми й орнаментациї, як у кургані зі Швайківець (рис. 171) взагалі є унікальним, оскільки аналогії до нього відсутні не лише в культурах періоду раннього заліза на території сьогodнішньої України, а й Центральної Європи взагалі. Можемо лише припустити, що за формою й розміром швайковецьке ситечко віддалено нагадує бронзові одновухі тонкостінні чаші групи Вал-Хотин (пох.26 з Будапешт-Bekasmegyer), які орнаментовані такими ж витиснутими зсередини «перлінками» і до того ж майже аналогічним пуансонним декором, хоча й датуються досить раннім часом – HaB3 (Pare, 1998, s.403, Abb.45, A-7). Схожі за формою й орнаментикою чаші відомі на пам'ятках ступеня Штілфрід-Подолі I, зокрема, з Кляйніце (пох.63) та з Міловіце, які відносяться до часу IV-го горизонту скарбів Карпатського басейну, що на час написання вказаної праці відповідало 1050/1020 – 950/920 рр.до нар.Хр. (Pare, 1998, s.387, Abb.37, 6-7). Пізніше, у часи існування гальштатського кола культур VIII-VI ст. до нар. Хр., такі бронзові чаші набирають такої самої форми, що й ситечко зі Швайківець (включно з виступаючим понад край петельчастим вушком), але мають інакшу орнаментацию (Podborsky, 2001, s.188, Obr. 99, 2-4). У тому ж часі з'являються і тонкостінні бронзові ситечка з дуже схожим профілем бочків і з хрестоподібною (як і на швайковецькому екземплярі, але – виклепаною) фігурою на дні (Podborsky, 2001, s.188, Obr. 99, 9-9a).

Що ж стосується бронзового навершя, яке ажурно декороване рядами прорізнних трикутничків (рис. 173, 3), то дуже схожі до нього навершя на піхви

акінака знаємо з території Угорщини, де вони зараховані до Альфельд-групи (за Т. Кеменцеї, 2009, s.409, taf. 187,3), тобто, за іншою термінологією – Векерцугської культури. Цікаво, що в цій же культурі такі предмети використовувались і в дещо інший спосіб – як наверхня чохла на кінчик списа, про що, наприклад, свідчать матеріали з пох.№54 могильника Taposzele в Угорщині (Kemenczei, 2009, s.304, taf.82,9-10). Так само і в Чумбрудській групі (Ciumbrud-gruppe, кол.назва – Трансільванська група), яку Б. Тержан датує поч.VII-кін.V ст. до нар. Хр.(а Аня Гельмут ще від кін. VIII ст. до нар. Хр.), аналогічні за формою бронзові наверхня з рядами прорізів на поверхні також мали призначення як наверхня до чохла на вістря списів (lanzenscheiden) Наприклад, наверхня такого типу, як у Швайківцях - видовжене, з кількарядовим прорізним декором, знаходилося на кінчику залізного вістря списа з інгумаційного пох. № 6 з Budesti-Finate і супроводжувалося двома трилопатовими довговтульчастими (із шипами) бронзовими наконечниками стріл (Maginesku, 2006, s.62-63, taf .30,4).

Натомість, носії Календенберзької культури північно-східного гальштатського кола, час існування якої обмежують рамками HaC-поч. HaD1, використовували такі наверхня саме як наконечники для піхів мечів (ortaband). Так, схожий до швайковецького наконечник піхов меча знайдений на календенберзькому городищі Смоленіце-Мольпір у південно-східній Словаччині в споруді-25, яка відноситься до пізнього горизонту (Hellmuth A., 2006, s.63, Abb.40,b). Більш точному визначенню дати бронзового наверхня зі Смоленіце-Мольпір допомагає його стратиграфічне положення (пізній горизонт календенберзької культури), яка, як вважають, щойно в кінці VII ст. до нар. Хр. трансформується у «змішані» календенберзько-ранньовекерцугські комплекси, які існують до поч. VI ст. до нар.Хр. Хоча, за Г. Коссаком, перехід від HaC2 до HaD1 відбувався приблизно в другій половині VII ст. до нар. Хр., але, згідно з уточненими даними, за М. Траксілом (2004), початок HaD1 для культур західногальштатського кола вже настає приблизно з 650 рр. до нар.Хр.

Усе ж, не настоюючи на такій ранній даті, вважаємо, однак, що найбільш вірогідним часовим проміжком для побутування наверхня такого типу, як у Швайківцях, Смоленіце-Мольпір та ін., може бути третя чверть VII ст. до нар. Хр., тобто заключна фаза періоду HaC2, за Г. Коссаком. Цим же часом слід, мабуть, датувати й увесь комплекс матеріалів із кургану у Швайківцях.

Підводячи висновки нововідкритого комплексу у Швайківцях зазначимо, що близько середини VII ст. до нар. Хр. у військовій справі тогочасного населення Наддніпрянської України та Придністров'я, які на той час входили до складу протодержавного (?) об'єднання скіфів/сколотів, відбулися різкі зміни. Останні позначилися в появі нових видів наступального й захисного озброєння (залізні бойові сокири, акінаки, набірні панцирі лускатого типу) та тактиці ведення бою. Ці рішучі зміни в мілітарії місцевого лісостепоного етносу настали внаслідок неодноразової участі вихідців із сколотського суспільства у військових кампаніях на Близькому Сході та участі їх у протиборстві таких могутніх держав, як Лідія, Урарту, Асирія, згодом Персія та ін. Власне, у середовищі цих

передньоазійських цивілізацій ще з другої пол. II тис. до нар. Хр. були винайдені й широко розповсюджені захисні обладунки із набраних на шкіряній основі спершу бронзових, а згодом і залізних пластин.

Отож, здійснюючи маршові рейди чи то через Кавказ до Урарту, чи то через Босфор до Лідії й Кілікії, зброярі сколотського суспільства спершу зазнайомилися, а згодом (можливо, через два-три десятиліття) й повністю перейняли й запровадили на своїй території – Українському Степу й Лісостепу, замкнений цикл виготовлення набірного лускатого панцира. Поява на берегах Дніпра та в Подністров'ї панцирних обладунків нового – близькосхідного зразка (пластини, закріплені лише у верхній частині – як луска на рибі - забезпечували воїну, одягнутому в такий панцир, максимально можливу рухливість, що особливо важливо для стрільби з лука з сідла та в рукопашному бою), викликала й зміни в наступальному озброєнні.

На території Тернопільської, Івано-Франківської та Хмельницької областей під час розкопок ритуальних об'єктів VII-VI ст. до нар. Хр. в різні роки було виявлено залишки шістьох панцирів набірного типу (із них один бронзовий, решта – залізні), які майже нічим не відрізняються від своїх близькосхідних прототипів. Однак, у жодному з цих випадків не вдалося натрапити на неторканий панцир; усі вони виявилися понівеченими під час неодноразових грабівницьких вторгнень до вищезгаданих культових об'єктів. І лише 2007 року під час розкопок ще одного, щойно віднайденого об'єкту біля с. Швайківці Чортківського району Тернопільської області під потужним завалом кам'яного склепіння, вдалося натрапити на аж на три панцирних набори, два з яких були покладені в розгорнутому вигляді, перегородивши вхід до центральної монументальної споруди, а третій був підвішений на одному із стовпів поблизу входу до неї. Поруч із панцирами виявлено 12 посудин, із них дві бронзові (казан та ситечко для відціджування вина) та десять керамічних (корчага, гощики, миски, кухоль). Неповдалік розчищено кістяний гребінь, виготовлений у зооморфному стилі із зображеннями голівок двох коней, дві залізні бойові сокири та ажурне навершя піхов акінака. Усі ці речі, включно з вищезгаданими панцирами лускатого типу, знаходились із боків чотирикутної, вилуженої кам'яними плитами площадки, у центрі якої знаходилось тілоспалення (рис. 164; 166-167).

У Швайківцях вперше вдалось встановити, що знайдені в цій монументальній архітектурній культовій споруді панцирі були виготовлені із малесеньких залізних пластин, які були нашиті горизонтальними рядами знизу вверх у той спосіб, що кожний верхній ряд (приблизно на одну третину довжини пластини) перекривав собою нижній ряд. Крім того, кожна пластина ряду закривалась сусідньою на половину її товщини. Таким чином панцирний набір у товщину складався ніби з двох-трьох шарів. Більшість швайковецьких пластин сягала у довжину 2,6 см при ширині 1,8 см. З огляду на те, що окремі ділянки цих панцирів складались також і з ще менших пластинок: розміром 1,9 x 1,0 см, то, за свідченням фахівців, це може свідчити про намагання забезпечити максимальну рухливість тих частин обладунку, які знаходились на животі, у районі поясниць, на плечовому та ліктьовому суглобах (Черненко, 1968, с.28). У верхній частині

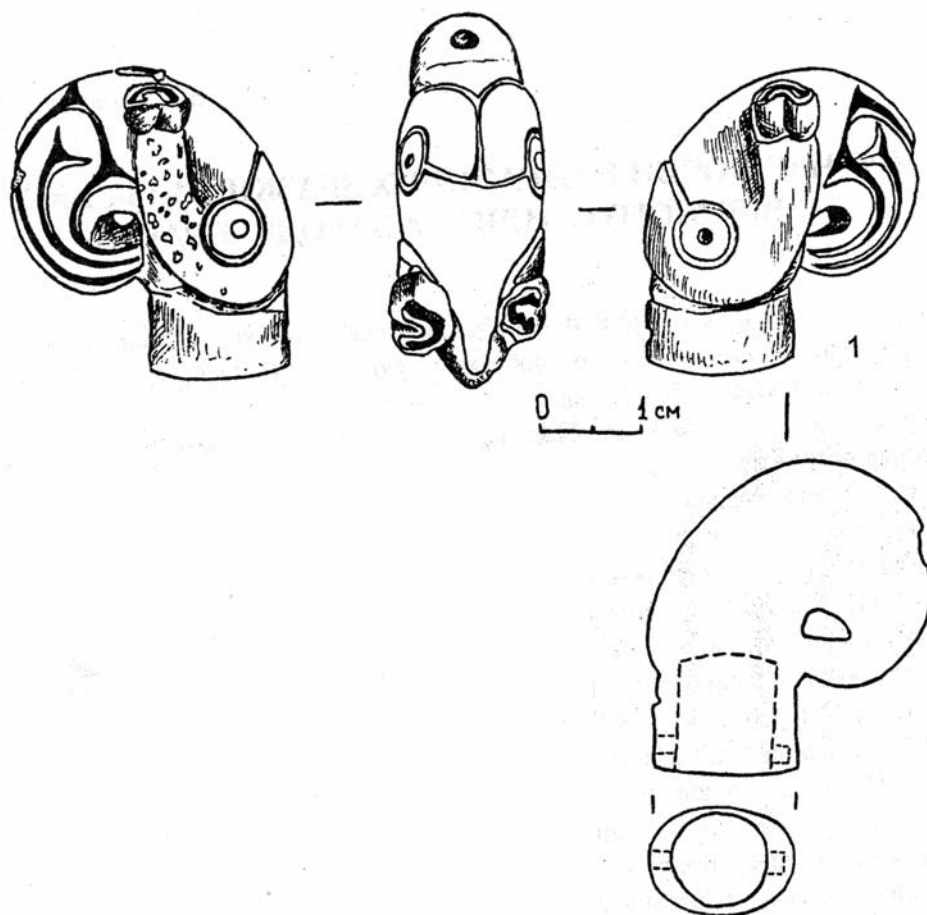

Рис. 183. с.Нівра Борщівського району Тернопільської області.
Кістяне навершя псалія.

кожної пластини пробійником пробито по три отвори, через які пластину сухожиллями нашивали на шкіряну основу, а ще один – четвертий отвір - для скріплення пластин між собою, пробито на одному з довгих її країв. Скажімо, від першого панцирного набору у Швайківцях збереглось близько 1,3 тис. таких пластин, а від другого й третього близько 4,5 – 5,0 тисяч. Значне число речей мілітарного призначення (наступального та захисного озброєння, бойової кінської упряжі), які на сьогодні виявлено вже в десятках курганів Поділля, Покуття й Буковини, дають підстави припускати, що тут, на крайньому заході Царства скіфів/сколотів - одного з найраніших протодержавних утворень на території сучасної України, про яке збереглися відомості в писемних документах, в VII-VI ст. до нар. Хр. існували потужні військові підрозділи важкоозброєної панцирної кінноти, основу якої могла складати вершницька аристократія. Ці «панцирники» становили відбірну частину війська й напередодні битви перебували перед центром бойового порядку, який складали легкоозброєні піші й кінні воїни. Концен-

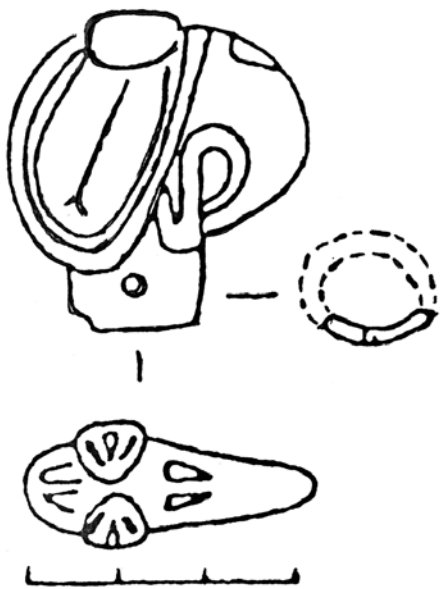

Рис. 184. с.Залісся Борщівського району Тернопільської області. Кістяне наверхня псаля (розкопки О.Ганіної).

трований потужний удар кулака важкої кінноти, як про це писав свого часу Є. Черненко, нерідко вирішував кінець битви. У цілому, ефективна зброя, досконале володіння нею й конем місцевого населення, а головне – безсумнівне використання ним у той час бойового строю, робили перемогу такої панцирної кінноти над будь-яким противником майже неминучою.

І, звичайно, другим за важливістю після швайковецького кургану, слід вважати поновлення автором у 2008 р. розкопок нового об'єкту скіфської архаїки на Західному Поділлі – кургану Коцюбинчики-2, який дав неочікувано цікаві матеріали щодо хронології й міжкультурних зв'язків досліджуваного періоду.

Дослідження були поновлені (більш як через столітню перерву) на кургані № 2 (далі – об'єкт), насип якого все ще підвищувався над рівнем довко-

лишньої поверхні більш як на 2 м. Під завалом кам'яних плит на рівні стародавньої поверхні в центрі об'єкту розчищена кам'яна вимостка підквадратної в плані форми розміром 5,2 x 5,6 м. По всій поверхні вимостка була обмазана 2-3 сантиметровим шаром темно-коричневого суглинку, поверх якого був утрамбований 5-сантиметровий шар чистої жовтої глини. Уздовж країв вимостки по периметру були встановлені 12 дерев'яних стовпів діаметром до 0,4 м, які були опущені в ями глибиною 0,9 м від рівня вищезгаданої кам'яної вимостки (або ж на глибині 2,60 м від рівня сучасної поверхні насипу об'єкту). Повністю розчищено чотири такі стовпи, а частина інших була потривожена розкопками кін. ХІХ ст.

Кам'яну вимостку зі всіх сторін оточував рів шириною близько 0,7 м, який проходив на відстані 60-80 см від вимостки і який у плані також мав підквадратну форму розміром 7,6 x 8,10 м. На тій частині цього зовнішнього рову, яка краще збереглася, розчищено залишки дерев'яних стовпів діаметром 30-35 см (які були вкопані один від другого на відстані близько 1,20 м) і сліди яких виразно виділялись у глибоких ямах у вигляді трухи темно-охристого кольору. Ці великі стовпи із рову у верхній частині були додатково укріплені плитами, які були поставлені вертикально. Між цими великими стовпами в рові був вкопаний ряд менших стовпів діаметром до 17-20 см. Таким чином, ця зовнішня дерев'яна стіна могла виконувати роль «футляру», у якому знаходилась кам'яна вимостка.

Досліджуваний об'єкт свого часу був підданий повторному вторгненню:

уже після того, як кам'яне покриття над вимостою (яке спиралося, як припускаємо, у вигляді приземистого склепіння на основі вищезгаданих 12 масивних стовпів), обрушилось, з вершини цього завалу до рівня кам'яної вимостки був вкопаний великий шурф розміром понад 5 м у ширину. В результаті цього, майже вся площа кам'яної вимостки була тоді вдруге розчищена від завалу плит та уламків, які на неї обрушилися. Під час цієї повторної розчистки вимостки (тобто на глибині 1,80-1,85 м від сучасної поверхні об'єкту) було розкидано в безпорядку велику кількість дуже дрібненьких шматочків кераміки від п'яти ліпних посудин і багато дрібних фрагментів кальцинованих і легко обпалених кісток скелету. Ні вище, ні нижче цього рівня (тобто поверхні кам'яної вимостки), кераміки й кісток майже не знайдено. Однак, як припускаємо, не пошук цінних речей на вимостці був причиною повторного вторгнення до об'єкту. Ця повторна розчистка кам'яної вимостки була необхідна, як виявилось згодом, для того, щоб викопати в її центрі та ближче до її південно-східного краю, глибоку камеру. Остання мала підпрямокутну в плані форму довжиною близько 2,8 м і шириною 2,2-2,3 м і була орієнтована з півночі на південь із незначним відхиленням до заходу.

Особливістю цієї камери є: 1 – в її кутах знаходяться чотири круглі ями діаметром 0,85-0,90 м, які починаються від рівня вимостки й опускаються до дна; всі ці чотири кутові ями були доверху забутовані крупними плитами вапняку і не вміщали в собі ніякі залишки дерева; 2 – найбільша глибина камери 3,4 м від рівня сучасної поверхні. На всю висоту камера була закладена плитами вапняку великих і середніх розмірів, при вибиранні яких нами ніяких інших знахідок не виявлено. В західній стінці камери виявлений порожній потаємний «сховок», який мав вигляд півсферичної ніші шириною в основі 0,8 м і висотою 0,3 м та глибиною близько 0,9 м, дно якого старанно замощене плоскими і вміло підігнаними між собою плитками (глибина «сховку» 2,8 м від рівня сучасної поверхні). Факт виявлення «сховку», а також своєрідна (з чотирма ямами по кутах) форма глибокої камери, не дають підстав вважати її грабіжницькою. З урахуванням того, що дуже схожі підпрямокутні камери з чотирма додатковими круглими ямами по кутах добре відомі в даному регіоні Західного Поділля ще з досліджень курганів західноподільської групи передвоєнного часу (Шидлівці, 1891; Ладичин, 1936), а також з недавніх досліджень (Сокілець, 2002), то доводиться припустити думку про їх ритуальне призначення. Можливо, що таке повторне вторгнення до вже заваленого об'єкту повинно було символізувати не лише акт помсти прийшлого населення й демонстрування його безкарності, але головне – «погашення» культу предків, який могло практикувати до цього місцеве населення.

Знахідки (їх розташування). На поверхні кам'яної вимостки в Коцюбинчиках в кургані-2, про що вже була мова вище, було виявлено багато дрібних фрагментів від п'яти керамічних посудин: двох мисок, корчаги, горщика й амфорки. Звертає на себе увагу та майстерність, з якою були виготовлені тонкостінні чорнолисковані миски й амфора. На західному краю камери, яка перерізала вимостку, виявлений невеликий залізний ніжик черешкового типу

(можливо, це випадковість, але саме в цьому місці, але метром глибше, згодом було виявлено вирізаний у стінці ями «потаємний сховок», який виявився порожнім). Біля однієї із стовпових ям на східному краю кам'яної вимостки в шарі вугілля, який у цьому місці сягав у товщину 4-7 см, розчищено маленьке бронзове кілечко з відростком (рис. 176, 6) і бронзовий трилопатевий наконечник стріли з обламаним шипом на втулці (рис. 176, 5). Можна припустити, що всі ці речі збереглися тут тільки тому, що під час другого вторгнення до об'єкту були «втоптані» в глинистий шар вугілля й залишились непоміченими. Якихось інших речей до збереженої частині вимостки, яку дослідили, не виявлено.

На відміну від вимостки, повторне вторгнення в об'єкт, про що йшла мова вище, майже не торкнулось зовнішнього рову із залишками вкопаних у нього стовпами. Із західного боку одного з таких стовпів на глибині 1,75 м від рівня сучасної поверхні виявлена яма, розміром приблизно 0,49-0,55 x 0,22 x 0,30 м і глибиною до 0,35 м. Дно цієї ями виступило на глибині 2,05 м. Знизу доверху яма була заповнена конгломератом речей, які знаходились у вигляді компактного скупчення (залишки довкола речей деревної трухи, можливо, є свідченням перебуванням їх у якійсь дерев'яній скриньці).

До складу вищезгаданого скупчення входило: 1 – шість пар залізних псаліїв з вудилами, з яких дві пари псаліїв відносяться до трипетельчастих, а решта до тридірчастих паліїв (рис. 175); при цьому всі вудила належать до стременоподібного типу (рис. 174); 2 – не менше шести-восьми гакоподібних вигнутих залізних стержнів з петелькою для кріплення на прямому кінці й грибоподібним потовщенням на вигнутому кінці; 3 – чотири бронзові дзвоники з залізними язичками, у вушках яких збереглися залишки туго перев'язаних шкіряних ремінців (рис. 181-182); 4 – чотири бронзові прорізнi наверхшя на довгих залізних стержнях; причому кожне наверхшя закінчується реалістичною голівкою мордочки копитної тварини (лані-?) або ж хижака з високими настовбурченими вухами й ледь наміченим ротом (рис. 177-180). При цьому очі в цієї істоти на жодній із фігурок не позначені. На двох наверхшях, що знаходились зі східного боку, збереглися залишки дерев'яного футляру, стінки якого до них тісно прилягали; 5 – руків'я бронзового дзеркала з частиною дужки, яке побувало у вогні (рис. 176, 4); 6 – два довгі залізні однолезі ножі черешкового типу, які лежали в парі під одним із бронзових наверхш; 7 – один короткий, також – черешкового типу, ніжик із довгим вузьким прогнутим на кінці лезом.

Слід особливо підкреслити одну особливість, а саме: у центральній частині описуваного скупчення речей у різних місцях у великій кількості знаходились більші й менші грудочки вапна, яке «поприкипало» до виробів. Із західного боку до краю ями примикав шар відносно чистого вугілля товщиною 5-8 см, який частково перекривав кілька пар вудил із псаліями, що знаходились у верхній частині скупчення. Описане скупчення, яке перебувало в невеликій ямі, зверху було перекрите потужним (понад 1 м у товщину) завалом кам'яних глиб і уламків від перекриття, яке, як припускаємо, існувало над вимосткою і яке обвалилось, коли цей об'єкт перестали використовувати за призначенням.

1. Бронзові прорізнi зооморфні наверхшя. Усі чотири наверхшя відносяться до одного типу, основною ознакою якого є поєднання верхньої – зооморфної частини, яка виготовлена з бронзи, і нижньої – у вигляді продовгастого залізного стержня, який за висотою в три рази коротший за саме наверхшя. Стержень, викутий із залізної штапки, є чотиригранним у перерізі й верхнім своїм кінцем глибоко засаджений у втулку бронзового наверхшя (рис. 177-180). Сама форма усіх чотирьох наверхш дуже схожа й представляє собою умовно-стилізоване тіло звіра, якому надано грушоподібну форму і яка вгорі завершується майже реалістично змодельованою голівкою тварини на видовженій шії. Якого конкретно звіра ставив собі за мету зобразити давній митець, важко сказати. Це може бути і голова лані, і голівка шакала, вовка чи навіть собаки. Головне тут в іншому: увесь вираз цієї істоти передає крайній степiнь настороженості, якоїсь зосередженої уваги, а настовбурчені (можливо, дещо зумисно перебільшені у розмірах) вуха підсилюють мотив максимально сконцентрованої уваги. Разом із тим, вираз дещо видовженої мордочки описуваного звіра, зовсім не є загрозливим. Міцно стулений ротик (причому на всіх чотирьох наверхшях) та схематично – вертикальною рисочкою передані ніздрі тварини, довершують образ граційного, сповненого внутрішньою скритою динамікою, зовнішнього нібито спокою (рис. 177-180).

Ще однією цікавою особливістю усіх чотирьох цих зооморфних наверхш є те, що на жодній із цих мордочок не показані очі звіра. Можливо, це було зроблено з магічною (?) ціллю, щоб через погляд не пошкодити життю невтаємничених у культ осіб. У цілому, цей образ тварини на коцюбинчицьких наверхшях підсвідомо, якимось асоціативно, нагадує дуже зовні схожий образ давньоєгипетського бога Анубіса – проводиря в Царство мертвих. – той самий образ шакала з міцно стуленим ротом і великими настовбурченими вухами. Схожість форми голів цих зооморфних істот із двох територіально віддалених регіонів – Єгипту й Українського Лісостепу, а також схожість контексту, у якому використовувались ці зображення (поховальний ритуал), спонукає в подальшому більш скрупульозно шукати причини такої схожості. Тим більше, що мова йде про майже одночасові пам'ятки, а отже, і вірування, які функціонували в одному часі.

Грушоподібна форма усіх чотирьох бронзових прорізних наверхш не випадкова. Засадничим для обрання саме такої форми наверхшя послужило, мабуть, намагання втілити в цьому образі ідею звучання, тобто, свого роду, «оживлення» через звук зооморфного наверхшя, а радше – тої звіроподібної істоти, тіло якої, при доторку до нього, і мало видавати назовні певні звуки. Зробити таке наверхшя «промовляючим» можна було лише в один спосіб: у пустотілий корпус такої зооморфної фігурки слід було вкласти якийсь невеликий металевий предмет, який при струшуванні стукав би об внутрішні стінки корпусу видаючи, по змозі, мелодійне звучання. І, як бачимо, це було реально втілено: таким металевим предметом усередині корпусу кожного з чотирьох зооморфних наверхш виявилася залізна кулька діаметром до 2,5 см, яку вклали ще на стадії їх виготовлення, а для кращого звучання в бічних стінках

їхніх корпусів зробили по чотири-п'ять вертикальні прорізи, які виконували роль резонаторів (підсилювачів) звуку (рис.). Такі трикутноподібні прорізи в наверхнях були просто необхідні, бо коли вони є, то тоді відбувається збільшення звуку, звук виходить вільно і є більш яскравим.¹⁴⁸ У наверхнях із прорізами такого типу, як з Коцюбинчик-ІІ, звук не концентрується в межах корпусу, а більше розсіюється. За музикознавчою термінологією, описувані чотири зооморфні наверхня з Коцюбинчик (два з яких є діючими до сьогодні і мелодійно звучать), можна віднести до **виду ударних інструментів (ідіофонів) до типу – шумовий самозвучний.**

Паралелі до прорізних наверх за формою та способом кріплення. Найближчі аналогії до прорізних зооморфних наверх із об'єкту Коцюбинчик-ІІ знаходимо на лівобережжі Середнього Придніпров'я – на Посуллі серед матеріалів із кургану № 476 у Вовківцях. Наверхня з цього кургану мають таку ж грушоподібну форму корпусу, який вгорі переходить у голівку звіра з двома настовбурченими вухами (Ильинская, 1968, табл. XXXVI, 11,12; Переводчикова, с.32, рис.6,1-2). Конструктивно схожі до коцюбинчицьких також два бронзові прорізні наверхня з кургану-3 на Краснознаменському могильнику на Північному Кавказі (Петренко, 2006, табл. 52,138). Ці відомі краснознаменські наверхня так само сформовані на довгих залізних стержнях, які верхнім кінцем вмонтовані у втулки. Різниця між західноподільськими й північнокавказькими наверхнями у тому, що на наверхнях із Краснознаменського кургану-1 відсутні зображення звірів, а, крім того, залізні стержні в них – круглі, а в Коцюбинчиках-ІІ, - квадратні.

Паралелі до прорізних наверх за способом укриття. Майже тотожний спосіб укриття (сховку-?) прорізних наверх, засвідчений на тому ж таки лівобережжі Середнього Придніпров'я в кургані № 477 у Вовківцях. Тут прорізні грушоподібні наверхня також лежали в ямці під внутрішньою стінкою поховальної споруди (у Вовківцях – під північною, у Коцюбинчиках – під східною). Причому, поверх бронзових наверх у Вовківцях були вкладені шість бронзових дзвоників із залізними язичками всередині й залишками шкіряних ремінців у вушках (Галанина, 1977, с.42). Натомість у Коцюбинчиках-ІІ зверху на наверхнях лежало лише чотири бронзові дзвоники із залізними язичками всередині і притому на вушках деяких із них все ще залишались сліди обмотки шкіряними ремінцями.

У цьому випадку для нас особливо важливим є те, що залізні й бронзові прорізні наверхня на кованих стержнях у Краснознаменському кургані № 3 виявлені серед решток оздоблення кузова церемоніальної колісничі, яка була запряжена двома корінниками й одним пристяжним. Цю колісничю разом із трьома кіньми захоронили в гробниці на спеціально виділеному підвищенні над долівкою могили. Саме тут, на південь від скелетів коней на площі 1,5 x 1

¹⁴⁸ За інформацією О. Г. Олійник – кандидта мистецтвознавства, доцента кафедри Львівської національної музичної академії ім. М. В. Лисенка, яка минулого року захистила дисертацію на тему: «Хордофони ранніх кочівників Євразії (VI ст. до н.е. – IV ст. н.е.) за спеціальністю 17.00.03 – музичне мистецтво (2008).

м, були виявлені окремі сліди фарби й залишки дерев'яного плетеного кузова, пофарбованого червоною і яскраво-синьою фарбою, між частинами якого знайдено п'ять прорізних наверх на залізних стержнях: три ковані залізні і два бронзові прорізні наверх (Петренко, 2006, С.72, табл. 52). Причому, наверх на колісниці із Краснознаменського кургану № 3 були прикріплені до її кузова на спеціальних дровках (Там само, С.72).

Цікаво, що ця традиція – вкопувати під стінами ритуальних споруд прорізні наверх з дзвониками та іншими деталями кінської упряжі та запрягу колісниць, зберігалась і в наступні століття. Так, наприклад, у Приазов'ї в Бердянському кургані¹⁴⁹, що в Запорізькій області, у вкопаному в долівку сховку розміром 0,40 x 0,45 м у його нижній частині також знаходилося чотири прорізні наверх, залізні псалії, вудила та ін., а зверху – лежало 20 бронзових дзвоників із петельками й рухомим залізним язичком всередині (Чередниченко, Фіалко, 1988, с.156-157, рис.6). Таким чином, з огляду на те, що традиція в такий специфічний спосіб «захоронювати» бронзові прорізні наверх разом із кінською упряжжю та запрягом колісниць по під стінами ритуальних споруд засвідчена найраніше – з другої половини VII ст. до нар. Хр. у лісостеповій зоні сьогоденної України (Вовківці, к.№477; Коцюбинчики-II та ін.), тоді як в Степу – пізніше (Бердянський курган IV ст. до нар. Хр.), то напрошується здогад, що пов'язувати появу таких наверх, як і самі маніпуляції з наверхами виключно з кочівниками-іранцями, як це робилося до сьогодні, надалі немає підстав. Як доведено останніми дослідженнями, ірано-кочівницькі елементи в поховальному обряді населення Українського Лісостепу з'являються НЕ РАНІШЕ V-го ст. до нар. Хр. (Гаврилюк, 2005, с.101-110). Отож, ці пізніші за часом номадські впливи жодним чином не могли вплинути на появу й використання бронзових прорізних зооморфних наверх із дзвониками та іншими деталями запрягу колісниць на Західному Поділлі та Середньому Придніпров'ї. Скоріше за все, ритуальні дійства, у яких використовувалися прорізні зооморфні наверх з дзвониками (наприклад, в оздобленні церемоніальних культових колісниць), становлять собою невід'ємну частину релігійного життя в Царстві скіфів/сколотів,¹⁵⁰ під яким розуміємо протодержавне утворення автохтонного населення сьогоденного Українського (Північного) Причорномор'я.

Металеві дзвоники. З чотирьох, виявлених у Коцюбинчиках-II дзвоників, три відносяться до одного типу, який представляє собою литий дзвоник, що має струнку стійкоподібну форму корпусу, а нагорі – велике овальне в профіль вушко. Збоку на корпусі існує вертикальний розріз, який виконував роль резонатора звуку (рис. 181; 182). Четвертий дзвоник має відмінну від вищезгаданих форму: корпус у нього також литий, але за формою більш приземкуватий, а вушко в нього в два рази менше, ніж в інших трьох дзвоників (рис. 182, 1). Характерною особливістю цього дзвоника є те, що по всьому периметру в корпусі залишено

¹⁴⁹ Бердянський курган у висоту сягав 8,4 м, а в діаметрі 70 м.

¹⁵⁰ Самоназва «скіфів» була – сколоти, як про це пише сам Геродот: «...Всі разом вони називаються сколоти; скіфами ж їх називали греки» (Геродот, IV, 6, 2).

аж п'ять наскрізних трикутноподібних отворів, які виконували ту ж саму функцію резонаторів, що й вищезгадані прорізні зооморфні навершя (рис. 182, 1). Спільною для усіх чотирьох дзвоників рисою є їх зовнішній стійкоподібний вигляд (тоді як на Північному Кавказі схожі дзвоники мають вигляд перевернутого відерця). Також в усіх чотирьох дзвониках із Коцюбинчиків-II майже однаковими є залізні язички, які є чотиригранними в нижній половині висоти. Крім того, в усіх чотирьох коцюбинчицьких дзвониках язички однаково кріпилися, а саме: верхній потоншений і загнутий у гачок кінець язичка був просунутий зсередини в маленький наскрізний отвір під вушком дзвоника і зачеплений за зовнішній край цього отвору (рис. 182, 2). Окрім того, корпуси всіх чотирьох дзвоників у різній мірі постраждали від падаючого на них каміння під час того, як склепіння осунулось і обвалилось, притиснувши своєю колосальною вагою все те, що ще залишалось недіткнутим на кам'яній вимостці та біля неї.

Руків'я бронзового дзеркала (інв. № ЛМІР-20995, Ар-1664). Збереглась у фрагментованому вигляді й має обламаний нижній край. Збережена частина руків'я має вигляд гофрованої штабки, з двох боків якої проходять по дві повздовжні глибокі канелюри, які розташовані симетрично одна одній (рис. 176, 4). У перерізі руків'я трисегментне з півкруглими краями. Довжина збереженої частини руків'я разом із накладкою 12,4 см, довжина самого руків'я 10,5 см, ширина фігурної накладки з півкруглим завершенням 3,0-3,2 см, ширина руків'я 2,0 см, товщина 0,6 см. За цілілою частиною можна припустити, що дзеркало з таким руків'ям мало диск круглої форми з бортиком по краях і було неорнаментованим. Бортик – трикутний у перерізі, також мав гладкий неорнаментований гурт. Руків'я, скоріше за все, було відлите окремо від диску, а потім до нього припаяне.

Згідно з типологічною класифікацією Т. Кузнецової, для металевих дзеркал досліджуваної території періоду раннього заліза, екземпляр із Коцюбинчик-II може бути віднесений до дзеркал II-го класу (складноскладові дзеркала), II-го відділу (дзеркала з боковими руків'ями), 1 або 2 груп (Кузнецова, 2002) Найближчими територіальними аналогіями до нашого екземпляру є бронзові дзеркала з Братишева, що в Тлумацькому районі на Івано-Франківщині з досліджень Т. Сулімирського (курган-IV; курган-V і, з певним застереженням, курган-II).

Бронзовий наконечник стріли (інв. № ЛМІР-20996, Ар-1665) належить до втульчастих наконечників трилопатевого типу, які вилиті з бронзи. На боці втулки зберігся шип з обламаним кінчиком (рис. 176, 5). На втулці на рівні шипа існує наскрізний отвір діаметром близько 0,2 см. Усередині втулки знаходяться залишки дерев'яного древка стріли. Довжина наконечника 3,7 см, ширина пера 0,9 см. Результати досліджень елементного складу бронзового наконечника (аналіз 14) подані в таблиці.

Кільце бронзове з відростком (інв. № ЛМІР-20997, Ар-1666) є фрагментом якогось виробу більших розмірів. Розмір кілечка 1,7 x 1,1 см (рис. 176, 6). У перерізі – кругле. Результати досліджень елементного складу кілечка з відростком (аналіз 15) подані в таблиці.

Ножі залізні в кількості трьох екземплярів (інв. № ЛМІР-20998/1,2,3; Ар-1667/1,2,3). Ножі хоча й належать до одного типу – однолезові черешкові, однак відрізняються між собою за розміром і за формою. Так, найбільший ніж, який сягає в довжину 21,6 см має ледь вигнуту спинку й майже пряме (у середній частині) лезо й короткий черешок. Другий ніж довжиною 17,8 см має сильніше вигнуту спинку, хоча ріжуча кромка ледь вгнута досередини. Черешок у цього другого ножа дещо довший. І, на кінець, останній, третій ніж – найменший з усіх, має довжину лише 12,1 см. Хоча спинка в цього ножа майже пряма, однак його кінець, на відміну від попередніх двох ножів, видовжений і ледь загнутий догори, чим нагадує форму бронзових ножів кінця бронзової-початку ранньозалізної доби. При цьому черешок третього ножа, який, як і інші, вставлявся в дерев'яне, кістяне або рогове руків'я, не так виразно виділений, як на вищеписаних екземплярах, і представляє собою радше завужений нижній кінець виробу.

Вудила залізні в кількості шести пар (інв. № ЛМІР-20999/1-6, Ар-1668/1-6). Три пари вудил збереглися майже цілими, інші – у більших і менших фрагментах. Усі знайдені в Коцюбинчиках-II екземпляри вудил відносяться до типу двочленноскладових, кованих, із ланками, які рухомо з'єднані, а зовнішні кінці їхніх стержнів мають стременоподібну форму (рис. 174, 5-6). Довжина вудил у теперішньому стані 12,1 см, ширина ланок 2,9-3,0 см (рис. 174, 4). Схожі за формою вудила із стременоподібними закінченнями стержнів відомі в Поросії в похованні біля с. Пищальники, а також із кургану № 362 біля с. Пешки (Ковпаненко, 1981, с.110, рис.61,4). Про досить раннє поширення залізних кованих вудил із стременоподібними кінцями, свідчать матеріали з Передкавказзя та з Північного Кавказу. Наприклад, у Прикубанні залізні вудила з такими закінченнями стержнів, з'являються не пізніше другої половини VII ст. до нар. Хр. У Келермеських курганах таких вудил знайдено не менше дев'яти пар, в Ульських – близько чотирьох (Галанина, 1983, с.35; Махортих, 1991, с.68). Один екземпляр вудил із стременоподібними закінченнями відомий також із Нартанівських курганів (Махортих, 1991, с.68).

Псалії залізні в кількості шести пар (інв. № ЛМІР-21000/1-6, Ар-1669/1-6). Відносяться до залізних стержневих кованих псаліїв, із яких дві пари належать до типу трипетельчасті (рис. 175, 1-10) чотири – до не відомого досі типу, який схожий до три дірчастих. Уся відмінність полягає у формі отворів: у тридірчастих псаліїв отвори на стержні круглі, тоді як на чотирьох парах псаліїв з Коцюбинчиків-II отвори на стержнях мають виразну форму *вузьких прямокутників* (рис. 175, 3-10).

У перерізі стержні псаліїв круглі діаметром до 0,6 см, довжина збереженої частини псаліїв ло 16,2 см, однак, з урахуваннях їх обламаного кінця, їх первісна довжина могла сягати, мабуть, не менше 18,6-18,8 см. Цікаво, що в той час, як у тридірчастих псаліїв із Коцюбинчик-II форма стержня у верхній частині кругла (рис. 175, 1-2), то в пари трипетельчастих псаліїв із цього ж об'єкту стержень у верхній частині є прямокутним у перерізі (рис. 176, 2). Крім того, у тридірчастих псаліїв з Коцюбинчик-II усі три отвори для шкіряних ремінців вузди мають

чітку форму вузьких прямокутників (рис.30), тоді як у інших трипетельчастих псаліїв із Коцюбинчик-II, ці отвори на стержнях круглі (рис. 176, 1-3). Можна припустити, що прямокутна форма отворів на тридірчастих коцюбинчицьких псаліях є локальною територіальною (а не хронологічною) ознакою і може віддзеркалювати самотні технічні напрацювання місцевих майстрів.

Додамо, що на всіх краще збережених екземплярах коцюбинчицьких псаліях, верхній кінець стержня має плавний дугоподібний вигин, який закінчується грибоподібною або біконічною голівкою (рис. 175, 2-3). Схожі за формою трипетельчасті псалії були поширеними в період передньоазіатських походів скіфів/сколотів та в наступні десятиліття, і відомі, наприклад, у басейні р. Тясмин (Теклино, к-№ 346) та на Пороссі, де знайдені у п'яти похованнях (Бобриця, к-40; Берестняги, к-№ 43, №82; Пешки к-№ 362; Пищальники – Ковпаненко, 1981, с.111, рис.61,9).

Не виключаємо і того, що окремі псалії з Коцюбинчик-II, які віднесені нами до типу трипетельчастих, але на яких верхній кінець стержня не зберігся, могли представляти різновид псаліїв у вигляді повністю прямого стержня з боковими петлями, схожого до тих, які знаємо зі Старшої Могили (Ильинская, 1968, с.106, табл. IV,1). Той факт, що один із коцюбинчицьких псаліїв на кінці розклепаний у вигляді лопаточки, причому в такий самий спосіб, як і псалій з кургану № 3 біля хутора Попівка на Посуллі (Ильинская, 1968, с.106, табл. LI, 6) свідчить про те, що в цих – досить віддалених один від одного регіонах у той час використовувалися дуже схожі технологічні прийоми викуття деталей кінської упряжі, а залізообробні майстерні працювали за одними і тими ж зразками. Наявність на сусідніх територіях - на Північному Кавказі та Передкавказзі (Кубань) в архаїчних комплексах VII ст. до нар. Хр. також значного числа дуже схожих за формою трипетельчастих псаліїв може свідчити про випрацювання в той час на величезних просторах Українського Причорномор'я та Північного Кавказу єдиного найбільш практичного й оптимального (за своїм функціональним призначенням) типу кінської упряжі.

Стержні залізні гакоподібної форми (інв. № ЛМІР-21001/1-8, Ар-1670/1-8). Виявлені разом з іншими деталями кінської упряжі і, судячи з усього, є приналежними до елементів запрягу коня до колісниці. Усі ці гакоподібні вироби викуті за однією схемою і мають вигляд великого гака висотою близько 12,5 см, верхня частина стержня якого пряма й загнута на кінці у вигляді малої петельки, тоді як нижня його частина має правильну півкруглу форму шириною близько 8,5 см. Сам стержень по всій своїй довжині є круглим у перерізі й на нижньому своєму кінці завершується грибоподібною голівкою. Функціональне призначення цих гакоподібних стержнів із петелькою на кінці, ще не зовсім зрозуміле. З долею вірогідності можемо лише припустити, що ці предмети використовувалися в кінному запрягу колісниць. Наприклад, аналогічний за формою й розмірами залізний гак виявлений у комплексі з двома парами псалій із наглухо привареними до них вудилами та іншими речами з місцевості Gyongyos в Угорщині (Kemenczei, 2004, s.175, Abb.5,1). Для нас важливо, що даний залізний гак в угорському місцезнаходженні перебував у комплексі ще

з іншими речами, як-от: довгими залізними пластинами з отворами від цвяхів, які могли походити від окуття кузова колісниці (Kemenczei, 2004, s.174, Abb.4, 1-14). Підтверджують це припущення й два довгі залізні стержні з петлями на кінцях для цвяхів з Gyongyos, які зроблені в такий самий спосіб, що й на кінцях залізних гаків із Коцюбинчик-ІІ. В іншому випадку, схожі за формою залізні гаки знайдені на скелетах двох коней, які були захоронені в парі разом з упряжжю на могильнику Сентеш-Векерцуг (пох. № 12) в Угорщині. Причому вищезгадані гакоподібні стержні лежали в одного з коней – у районі лопатки, в іншого – біля тазових кісток і задньої лівої кінцівки (Kemenczei, 2004, s.176, Abb. 6,3,6).

Проведеними в 2008 році дослідженнями на могильнику періоду раннього заліза між селами Чорнокінці й Коцюбинчики Чортківського району Тернопілької області отримано нові матеріали щодо ритуальних об'єктів західноподільської групи пам'яток. Незважаючи на те, що об'єкт Коцюбинчики-ІІ вже розкопувався наприкінці ХІХ ст. (розкопки А. Любич-Потоцької 1880 р), у теперішній час вдалося дослідити відносно добре збережені уцілілі частини цієї пам'ятки.

Віднайдення на розкритій площі цікавої культової споруди та надзвичайно багатого сховку, до якого входила кінська упряж для 6 коней (шість пар залізних вудил із псаліями), а також деталі колісного запрягу (великі гакоподібні ковані стержні) та предмети декору самої колісниці (чотири прорізні зооморфні навершя й чотири бронзові дзвоники) та ін. речі, значно збагатили дотеперішні уявлення про рівень розвитку місцевого суспільства Західного Поділля, а ширше – всього Середнього Придністров'я на початку ранньозалізної доби.

Неочікуваними виявилися ті вектори зовнішніх зв'язків, які налагодило й підтримувало місцеве населення, зокрема його елітарна частина – військова вершницька аристократія, з довколишнім світом. Встановлено, наприклад, що магістральним і домінантним напрямком таких зовнішніх зносин для місцевих володарів були на сході два райони: 1 – Середнє Придніпров'я (причому, чомусь тісніші зв'язки із його лівобережною частиною - Посуллям); 2 – із Кубанню та Центральним Передкавказзям. В обох цих регіонах використовувалися дуже схожа, до знайдених у Коцюбинчиках, кінська упряж та елементи колісного запрягу. У західному керунку особливий інтерес тогочасні керівники спільноти Середнього Придністров'я мали з Карпатським регіоном, зокрема, з Альфельдом на середньодунайській низовині та з Трансільванією. З якихось причин лужицький світ, який починався з Посяння й далі на захід, не викликав у тогочасного середньодністровського населення якогось інтересу. Те саме можемо сказати й щодо верхньотиського регіону в межах сьогоднішньої Закарпатської області України.

У будь-якому разі, здобуті в Коцюбинчиках-ІІ матеріали дозволяють припускати, що той, донедавна навіть не підозрюваний, рівень духовної й матеріальної культури, яке мало місцеве західноподільське населення, своїм розвитком завдячувало не прийшлим кочовикам-іранцям (які на археологічному рівні в цьому районі нічим не засвідчені), а тривалому й всенаростаючому розвитку місцевої культури, початки якої криються ще в середині ІІ тис. до нар.Хр.

I, на кінець, ще однією пам'яткою періоду скіфської архаїки на Західному Поділлі, яка має велике значення як для уточнення відносної хронології в самій Західноподільській групі, так і в релігійно-ритуальному аспекті життя її носіїв, є зольник біля с. Залісся Борщівського району Тернопільської області, досліджений О. Ганіною 1969-1970 роках. Тоді київською дослідницею на площі до 300 м. кв. проведено розкопки, на яких відкрито низку об'єктів, які охарактеризовано як наземні прямокутні споруди із залишками печей і вогнищ (Ганіна, 1984, с.68-79). Однак ні планів цих споруд, ні знахідок із конкретних об'єктів опубліковано не було, хоча знайдений О. Ганіною матеріал – винятково ефектний: уламки розписних хіоських та сіроглиняних лесбоських амфор, фрагменти поліхромних родоських та навкратійських кіликів – вражає своєю різноманітністю. До сьогодні розглядувана пам'ятка в Заліссі залишається єдиною висунутою так далеко на захід Українського Лісостепу, на якій виявлено давньогрецький керамічний імпорт.

У 2010 році Західноподільська гальштатська археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України провела повторні обстеження вищезгаданої пам'ятки в Заліссі. Нас зацікавило дві обставини: 1 - місце, на якому О. Ганіна проводила розкопки, представляло собою «високий пагорб, відомий у місцевого населення під назвою Козацька Могила». З досвіду знаємо, що там, де є поселення, топонім «Могила» та похідні від нього, як правило, не трапляються. Отже, тут міг виявитися якийсь інший тип пам'ятки, але аж ніяк не поселення; 2 – певним підтвердженням висловленого здогаду було й те, що найближча річечка й джерела знаходяться в радіусі не менше 250-300 м від пам'ятки в Заліссі (для розташування поселень (настільки віддалено від води) це теж є нетиповим); 3 – врешті, розміщення залісківської пам'ятки на вершині водороздільного відрогу – на одній із ландшафтних домінант наштовхувало на припущення про ймовірність існування тут якогось культового або поховального об'єкту.

Перевіркою на місці встановлено, що урочище, на якому 1970 року проводила розкопки О. Ганіна, має назву «Могилки» і там справді досі існує округле в плані підвищення діаметром до 30 м і яке приблизно на 0,8-1,1 м підноситься над довколишньою поверхнею і дуже нагадує розораний курган. Проведеними у 2010 році розкопками стверджено, що під орним шаром залягає майже суцільний шар (із лінзовидними прошарками) золистого ґрунту з великою кількістю вуглинок, попелу й археологічних знахідок, в основному, кераміки, тваринних кісток, більших і менших шматків печини й обмазки з відбитками прутів та дерев'яного каркасу. Товщина цього шару 0,4-0,7 м, причому до країв він потоншується. Усі ці характеристики є типовими для специфічного різновиду культових об'єктів кінця бронзової – ранньозалізної доби, а саме – зольників. За всіма ознаками і пам'ятка, яку О. Ганіна інтерпретувала як поселення, було зольником (хоча не виключаємо, що саме поселення знаходиться в найближчій до цього зольника місцевості, свідченням чого є уламки посуду, грудочки перепаленої глини та кісточки, які нерідко трапляються на прилеглих полях).

Поновленими 2010 року на зольнику в Заліссі розкопками уточнено стратиграфію об'єкту, охарактеризовано склад його шарів і прошарків і, крім того, виявлено значну колекцію уламків посуду. Серед останнього, окрім фрагментів ліпних посудин з наліпним карбованим джгутом під вінцями і наскрізними проколами по краю, знайдено уламки сіроглиняних кружальних посудин місцевого й імпортного (в основному, Лесбос) походження, а також фрагмент культового керамічного виробу – ступицю колеса з чотирма обламаними спицями. Прямі аналогії цього керамічного колеса відомі в класичній Гальштатській культурі, де вони використовувались на чотириколісних керамічних платформах (без дишла і запрягу), на яких знаходився великий, нерідко, орнаментований казан. Такі платформи (подібно до бронзових чотириколісних платформ Середнього і Верхнього Подунав'я) носили, як припускають, винятково ритуальний характер і могли використовуватися під час поховальних обрядів. Територіально найближча до нас знахідка такої чотириколісної керамічної платформи відома з пох. № 4270 на могильнику Дамаслув під Вроцлавом (Gediga, 2009, s.190, рис.7), коліщатка з якого є майже точною аналогією до щойно знайденого в Заліссі. Отож, поєднання в матеріалах останнього різновекторних імпортив: привізного центральносередземноморського посуду й ритуального виробу з кола культур Гальштатського Світу, може свідчити не лише про добре налагоджені торговельно-вмінні контакти за тої доби, але й про надзвичайно цікавий тип вірувань і обрядовості, який склався в середньодністровського населення за сім століть до народження Христа.

Висновки. Запропонована періодизація пам'яток Західноподільської групи (рис. 155; 156) носить поки що робочий характер. Її удосконалення, вивчення в часі окремих її комплексів, співставлення з уже існуючими періодизаційними схемами окремих культур Центральної і Східної Європи - справа майбутнього. Знаменно, що останні дослідження на Західному Поділлі (Швайківці) підтверджують висловлене нашими попередниками припущення про те, що носії досліджуваної групи пам'яток у несподівано активний спосіб налагодили контакти не лише із матірними для своєї культури територіями Середнього Придніпров'я, але й вийшли на безпосередні зв'язки з тогочасним населенням Верхнього Подунав'я і приальпійськими областями. Уже в скорому майбутньому маємо всі підстави сподіватися, що в середньодністровських комплексах VII - поч.VI ст. до нар. Хр. можуть бути віднайдені нові – добре і надійно датовані імпорти або трофеї із вищезгаданих західних теренів, які попутно вкажуть на дати і для речей, притаманних уже для східноєвропейського кола культур, виділених сьогодні в часі як РСК1-3.

Також до наукового обігу в повному об'ємі можуть бути введені поховальні комплекси з розкопок західноподільських курганів передвоєнного часу, матеріали з яких лишили осторонь у своїх дослідженнях і Г. Коссак (1987), і І. Медведська (1992). Надалі без врахування знахідок VII-VI ст. до нар. Хр. із Середнього Придністров'я, яке в той час було своєрідним «мостом» між носіями РСК1-3 і населенням гальштатського кола культур, вибудовувати щораз нові (і все менш реальні) концепції т. зв. «скіфських вторгнень» у Центральну

Європу є неможливим. І, як сподіваємося, неупереджене ставлення дослідників до місцевого – автохтонного фактажу покаже, що в цьому випадку мову слід вести не про безперешкодні рухи у всіх напрямках «невловимих» (принаймні на археологічному рівні) номадів-іранців, а про цивілізаційні етапи автохтонного етносу, який зумів на відповідному рівні себе піднести й поставити на тлі високорозвинутих народів тогочасної Європи.

РОЗДІЛ V.

Проблеми культурно-історичної атрибуції археологічних культур Прикарпаття й Західного Поділля в пізній період епохи бронзи та за доби раннього заліза

Одним із засадничих положень сучасного скіфознавства є тезис про те, що кочові іраномовні племена з Азії, яких в археологічній літературі прийнято називати скіфами, в VII ст. до нар. Хр.¹⁵¹ прийшли в Український Правобережний Лісостеп і, підкоривши місцеве населення, створили в межах степової й лісостепової зон Східної Європи державу феодального типу. Одним із перших це припущення намагався обґрунтувати М. Ростовцев (Ростовцев, 1918, с.76; Rostovtzev, 1922, s.41-42 та ін.), який розвинув у цьому напрямку погляди Е. Мінза (Minns, 1913, s.133). Саме цих позицій у «скіфському питанні» й досі дотримуються окремі українські дослідники. Навіть більше: на відміну від М. Ростовцева, який все ж таки вказував на надзвичайно потужну у всіх своїх проявах автохтонну культуру Українського Лісостепу¹⁵², окремі сучасні скіфознавці, керуючись у своїх дослідженнях, як правило, «іранською теорією скіфського», нерідко ігнорують особливості місцевої культури, намагаючись за будь-яку ціну вишукати в останній хоча б найменші прояви номадизму. Одним із основних аргументів для цих вчених виступає все та ж «скіфська тріада», тобто звіриний стиль, кінська упряж та предмети озброєння, а також антропоморфні стели та зміни в поховальному обряді. Однак, уважний аналіз усіх цих елементів, не лише протирічить ідеї «завоювання», але й навіть самій думці про згадану тріаду як про цілісний комплекс – свого роду індикатор конкретного етносу. Скіфська тріада, як вважає сьогодні частина дослідників, - це лише

¹⁵¹ Ю.Виноградов і К. Марченко вважають, що переміщення зі сходу в Північне Причорномор'я кількох орд кочівників ранньоскіфської культури відбулося в другій половині VIII – першій половині VII ст. до нар. Хр.(Виноградов, Марченко, 1991, с.147). На думку С. Скорого, вести мову про прибуття у цей регіон й досліджуваний період якої-небудь орди, взагалі немає підстав; принаймні в археологічному матеріалі це припущення не знаходить підтвердження (Скорый, 2003, с.73, прим.50). Додамо, що термін «Скіфія» є запозичений, як вважають, із східних джерел (Iskuzai, Asguzai), причому з найдавніших часів назва «Скіфія» стосувалась виключно східних областей поруч із Гіндукушем, Паміром і Гімалаями.

¹⁵² М. Ростовцев, наприклад, наголошував, що «...іранство зустріло тут щільний уклад життя... і лише вкрило його ніби набриском своєї культури, яка майже не проникла в низи населення... Увесь фон тут місцевий... настільки сильний, що його засвоїли й скіфи-прибульці» (Ростовцев, 1918, с.76; Скорый, 2003, с.9).

абстрактний образ, створений не стільки скіфами, як самими скіфологами (Романчук, 2005, с.383).

Часом проглядається тенденція невмотивованого «виривання» з абсолютно місцевого археологічного контексту (комплексу) найбільш презентабельних його елементів, як-от: вістря стріл чи деталі кінської упряжі й оголошення цих виробів «изделиями типично кочевнической культуры». Нагадаємо, свого часу в подібний спосіб із старожитностей Чорноліської культури так само намагалися «вимивати» ефектні й найбільш впізнавані речі (зокрема, із таких поховальних комплексів, як, наприклад, Квітки, Бутенки, Ольшана, Рижанівка, Константи́нівка, Шевченківка та ін. (Дубовская, 1997, № 6, с.183) штучно вичленовували й зараховували до Кімерійської культури численні й вишукані за формою та оздобленням предмети, як-от: кінську упряж, металеві вудила, псалії, вістря списів, сагайдачні набори, ажурні кістяні прикраси і т. п. При цьому чомусь навіть не ставилося питання: а, властиво, чому ці предмети, які, як правило, супроводжували захоронення найбільш визначних осіб того часу, не могли бути виготовлені тут, на місці, самими ж чорнолісцями-автохтонами для своєї військової аристократії. Пречінь, на Суботівському городищі та на десятках інших чорноліських пам'яток знайдено численні ливарні форми, тиглі, шлаки, які залишилися на місцях продукування різноманітних високоякісних металевих виробів. Чи не єдине, що до останнього часу «милостиво» залишали носіям місцевої культури прибічники паніраністичного підходу в кімероскіфознавстві, так це кераміку: і то, напевне, лише тому, що вона мала напрочуд вишукану й пропорційну форму (яка тяжіла до місцевих зразків попереднього періоду), неповторний орнамент із землеробською символікою й траплялася на поселеннях, городищах та похованнях у таких кількостях, що її аж ніяк вже не можна було зарахувати до реманенту кочівницьких культур. І таких прикладів доволі суб'єктивного відношення до інтерпретації місцевого археологічного матеріалу в археології ранньозалізної доби України можна навести чимало. Саме цей, у значній мірі, особистісний фактор і міг вплинути на те, що постчорноліські пам'ятки Лісостепової України VII-VI ст. до нар. Хр., хоча сьогодні вже й не наважуються безапеляційно зараховувати до кочівницької культури, і досі «...не мають звичного кореляту у вигляді археологічної культури. В літературі носії цих пам'яток часом фігурують як хлібороби лісостепової смуги скіфського часу» (Бунятян, 2005, с.239).

Зрештою, уже традиційним стало применшення значення таких колосальних фортифікаційних об'єктів, як чорноліські та постчорноліські городища, які за суттю – справжні протоміста, площею по кількасот гектарів і аналоги яких (за величиною та за інженерно-земляними конструкціями) відсутні у всій Центрально-Східній Європі. Лише три з цих городищ: Більське (площею 4020 га, загальна довжина валів до 35 км), Трахтемирівське (близько 630 га) і Мотронинське (близько 200 га) - стали в останній час предметом спеціального зацікавлення наших київських колег (збірник «Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи», 1996; Мурзин, Ролле, Герц, Махортых, Белозер, 1999; Черненко, Ролле-Герц, Скорый, Герц, Белозор, 2005; Махортых, Ролле-Герц, Скорый, Герц, Белозор, 2006; Бессонова, Скорый, 2001;

Фіалко, Болтрик, 2003; «Більське городище та його округ», 2006).

Суб'єктивний погляд частини дослідників «не бачити» в класичній Чорноліській культурі (а також у заключному – жаботинському її періоді, за А. Мелуковою) під кургані поховання таки чорноліської аристократії, поставило під сумнів, як не дивно, і саму правомірність виокремлення в лісостеповій зоні захоронення кочівників-іранців. Оскільки ознаки, за якими прийнято виділяти останніх, настільки нечіткі й багатозначні, що якщо спробувати їх застосувати на практиці, то тоді майже будь-яке випростане тілопокладення, яке супроводжується точильним брусом, круглотілим кубком, металевими втульчастими вістрями стріл та двокільцевими вудилами, можна трактувати як приклад захоронення іраномовного номада. Те, що прибічники домінації «іранського» в культурі ранньозалізної доби Українського Правобережного Лісостепу досі так зневажливо поводитися з місцевим матеріалом, призвело до ґрунтовної ревізії усього того, на чому базувалися їхні докази: і щодо трактування ними античних джерел (достатньо згадати хоча б широко знану дискусію на цю тему у «Вестнике древней истории» та в «Российской археологии»). І, зрештою, гостро критиковане окремими «іраністами» вищезгадане дослідження О. Дубовської, яка чи не першою так виразно наголосила на «нечистоті методу», яким ті послуговуються у своїх наукових розробках. Погодьмося, що і назва «аборигени», яку особливо часто в останні роки почали використовувати в українській археологічній науці прихильники паніраністичних поглядів для означення носіїв пам'яток Чорноліської культури (і культури, яка змінила її на цій території в VII-VI ст. до нар. Хр.), не зовсім служить для підкреслення тої непересічної ролі, яку відігравала ця цивілізація пізньобронзової – ранньозалізної доби Правобережної України в усій тогочасній Центрально-Східній Європі.

1. Сучасне розуміння „скіфського“ в лісостепових і степових культурах Центральної і Східної Європи.

Віднедавня дослідники істотно переглядають час появи скіфського етнічного компоненту у степовій і лісостеповій зонах сучасної України. До ґрунтовної ревізії хронології ранньоскіфської культури (РСК) спонукало істотне заниження часу загибелі Урарту, яке запропонували С. Кроль і У. Зайдль після розкопок у Бастані (Північно-Західний Іран) — одному з важливих форпостів, який, як і Кармир-Блур, заснував цар Руса II.¹⁵³ І якщо донедавна німецькі дослідники у своїх працях брали за основу хронологію радянських урартологів, то нині вони відмовляються від неї і відносять час загибелі урартських фортець, у тому числі й Кармир-Блура, не до початку VI ст. до н. е., а до середини VII ст. до н. е. (Krol S.— 1984.— В. 34.— S. 169; Медведская, 1992, с. 100). Завдяки численним знахідкам речей ранньоскіфського часу, які виявлені в об'єктах і культурному шарі Кармир-Блура, ця пам'ятка стала базовою для визначення

¹⁵³ Пожежа в Бастані має досить точну дату, оскільки в одному з приміщень знайдено близько 1200 булл з іменем тільки одного урартського царя Руси II і кількох принципів. Ця знахідка дала підстави для припущення, що місто не могло загинути пізніше року смерті цього царя (Krol, 1988, - P. 48; Медведская, 1992, с. 100].

хронології кімерійсько-скіфської архаїки. Зіставивши археологічні пам'ятки переважно Лісостепової України, Передкавказзя, Ірану та Східної Туреччини та всебічно проаналізувавши праці урартологів та ассирологів про історичні події у досліджуваних районах, І. Медведська однією з перших дійшла висновку, що **і кімерійці, і скіфи користувались однаковою зброєю й кінським спорядженням**, яке відповідає 2-му ранньокелермеському етапу ранньоскіфської культури, тобто **археологічна „культура (кімерійців і скіфів у цей час.— М. Б.) була єдиною без помітної різниці“** (Diakonoff, 1981.— V. VII. (Monumentum Georg Morgenstierne I).— s. 132; Медведская, 1992, с. 100). Іншими словами, ті пам'ятки, які свого часу О. Тереножкін зіставляв з історичними кімерійцями (1976), насправді належать ще до „передкімерійського“ часу і до інших, за етнічною номенклатурою, археологічних культур¹⁵⁴.

У працях Г. Коссака, І. Медведської, С. Поліна та інших дослідників, на нашу думку, хибною є певна безапеляційність у зарахуванні до ранньоскіфської культури пам'яток, кочівницьку й «іранську» приналежність яких ще ніким не було доведено (Реп'яховата Могила I; Журівка 407, 432; Переп'ятиха; Старша Могила та ін.). Можливо, ці та інші пам'ятки VII—VI ст. до н. е. з Правобережного Лісостепу, у т. ч. Середнього Придністров'я, й справді належать до одного з ранніх етапів місцевої культури, однак це треба довести. А цього дослідники ще не зробили¹⁵⁵. Сьогодні дискутується лише питання хронології пам'яток та типології речей, натомість етнокультурну атрибуцію старожитностей Правобережного Лісостепу відсунуто далеко на маргінес. Чомусь сучасні дослідники вже працюють над розробленням хронологічної схеми й періодизації ранньоскіфської культури, так і не з'ясувавши бодай основних ознак самої скіфської археологічної культури (Кузнецова, 2004, с. 228)¹⁵⁶. Проблема

¹⁵⁴ На противагу усталеному уявленню про Український Лісостеп як про основний ареал поширення Кімерійської культури, зокрема на пізньому етапі розвитку (Machortych S. V., Ievlev , 1992), з'явилися праці, у яких пам'ятки передскіфського часу лісостепової зони ідентифікують із похованнями соціальної верхівки культур Чорноліської (Квітки, Бутенки, Ольшана, Рижанівка, Константиївка, Шевченківка), Фракійської (Шолданешти, Єнджа) та Кизил-кобінської (Зольне) культур (Дубовская, 1977, с. 183).

¹⁵⁵ Уже давно постала потреба в розробленні об'єктивної й вичерпної (а не вибіркової) класифікації поховальних споруд Правобережного Лісостепу періоду раннього заліза та назріла потреба відтворити усі максимально можливі нюанси в етапах захоронення у них небіжчиків. Також треба простежити закономірності в підборі чи розташуванні інвентарю і з'ясувати, чи ці поховальні традиції привнесені у Правобережний Лісостеп ззовні чи, навпаки, – виявляють генезис у місцевому матеріалі, а прийшли елементи в ньому не фіксуються навіть на рівні компонентів. В останньому випадку це, радше, свідчило б про гомогенність місцевої культури (ще з білогородсько-чорноліського часу.-?), а, отже, потребувало б розробки власної періодизаційної схеми пам'яток лісостепової (і степової-?) зони сучасної України, а вже тоді — зіставлення цієї новорозробленої періодизації автохтонної культури з періодизацією кімерійсько-скіфської архаїки (Медведская, 1992, с. 105).

¹⁵⁶ Послідовники так званої іранської теорії скіфського, не знайшовши підтвердження наперед розробленим схемам, не цураються навіть свідомого й відвертого насилля над першоджерелами: „Огляд різноманітних способів узгодження письмових і археологічних свідчень про події ранньоскіфської історії,— пише С. Махортих у рецензії на працю Н. Погребової і Д. Раєвського,— призводить до невтішного висновку, що таке зіставлення взагалі немислиме без певного насилля над джерелом і що

пов'язана з передатуванням пам'яток скіфської архаїки (унаслідок чого час їх появи все більше відсувається до початку VII ст. до н. е.), значною мірою — з браком переліку тих ознак, які б охарактеризовували й доводили належність саме до „скіфської археологічної культури“. Однак питання про тотожність або відмінність понять „скіфи“, „скіфська культура“ і „скіфська археологічна культура“, як зазначає Т. Кузнецова, досі навіть не ставилося в науці (Кузнецова, 2005, с. 228).

Натомість, тепер і надалі загальноприйнято інтуїтивно (а, отже, бездоказово) переносити поняття „скіфи“ на майже будь-який археологічний матеріал, який включає певного типу елементи озброєння чи кінської упряжі. Отже, на думку дослідниці, „[...] **скіфська матеріальна культура поки що лише названа і відповіді на питання про те, чому названа дослідниками матеріальна культура є скіфською, поки що, немає. До того ж слід визнати, що добре відома кожному археологу „скіфська культура“ потребує доказів, і в археології немає набору ознак, які характеризують і доказують „скіфську археологічну культуру“, що однаково належить як до пам'яток Північного Причорномор'я, так і до пам'яток інших територій**“ (Кузнецова, 2005, с. 228).

Сьогодні наука не диспонує матеріалами, які б засвідчували наявність у Правобережному Лісостепу кочівницького іраномовного компоненту. Тут скіфські елементи (як тенденція) з'явилися не раніше кінця V—IV ст. до н. е. (Гаврилук, 2005, с. 106).

Більше того, навіть у прилеглих до Українського Лісостепу причорноморських степах, які в пізнішому часі стають основним ареалом розселення номадів, попри величезні за масштабами археологічні дослідження, досі відкрито лише близько тридцяти пам'яток, які можна відносити до VII—VI ст. до н. е., до того ж три четверті з них виявлені в останні роки. У статті С. Бессонової ідеться про 24 ранньоскіфські могили в степовій зоні Українського Причорномор'я, причому дві з них належать до VII ст. до н. е., чотири — до кінця VII ст. до н. е., ще три — до кінця VII — початку VI ст. до н. е., одна — до другої половини VII — початку VI ст. до н. е., а шість — VI ст. до н. е. (Бессонова, 1990, с. 20-23). В. Ольховський у своїй праці описує вже 27 скіфських архаїчних поховань у степовій зоні України, причому шість із них він відносить до середини VII - рубежа VII-VI ст. до н. е., а 21 захоронення датував VI ст. до н. е. (Ольховский, 1991, с. 56). С. Скорий у своїй праці проаналізував наведені зведення, до яких долучив (правда, лише з огляду на наявність серед супровідного інвентарю кістяних грибоподібних стовпчиків) ще шість поховань, що опублікувала О. Дубовська і датувала їх VII—VI ст. до н. е. (Дубовская, 1990, с. 188), та ще два поховання з Криму, які В. Колотухін датує другою половиною або кінцем V - початком VI ст. до (Колотухин, 2000, с. 58—56; Скорый, 2003, с. 27).

проблема полягає у виборі найбільш виправданого варіанта цього насилля [...] Це дає свої позитивні результати“. Див.: Махортих, 1994, с. 231.

Свого часу М. Погребова і Д. Зй взагалі запропонували розглядати ранньоскіфський археологічний комплекс не як культуру, а лише як набір новацій (Погребова, Раевский, 1992, с. 82-84).

Стає очевидним, зазначає С. Полін, що їх «...україн мізерна кількість об'єктивно віддзеркалює справжню демографічну ситуацію у степах Північного Причорномор'я в VII—VI ст. до н. е. і фіксує тут відсутність постійного населення [...] Про значне стабільне населення в цьому регіоні, за археологічними даними, можна говорити лише для V ст. до н. е. і то не раніше середини. Це часи Геродота і незадовго до цього» (Полин, 1994, с. 95-97).

С. Скорий спробував систематизувати критерії виділення в поховальному обряді типово скіфських ознак. Дослідники цього питання серед найбільш виразних ознак, характерних для євразійських степових культур періоду раннього заліза, називають захоронення коней, що супроводжують могили знатних воїнів-кочівників (Ольховский, 1991, с. 164; Гаврилук, 2005, с. 105). Про цю ознаку, але вже як про суто скіфську, писала свого часу С. Бессонова. Однак у скіфів степового Причорномор'я захоронення коней з'являються лише у V ст. до н. е., пізніше, ніж у сусідів, а захоронення конюхів - IV ст. до н. е. (Там само). Так само пізнім в Українському Причорномор'ї вважають кочівницький звичай ховати померлого на розстеленому захисному обладунку. Цю ознаку скіфської поховальної обрядовості свого часу виділив В. Григор'єв (Григорьев, 1989, с. 96-100) і до неї нещодавно ще раз звернувся С. Скорий (Скорый, 2003, с. 49). Останній зазначає, що вісім випадків поховань на обладунках припадає на степову зону Українського Причорномор'я, однак, Сергій Анатолійович чомусь не пише (і на це звертає увагу Н. А. Гаврилук у своїй рецензії на його працю), що всі вони датуються часом не раніше V ст. до н. е. (Скорый, 2003, с. 105). Зрештою, такий оригінальний і притаманний, як вважають, переважно скіфам-іранцям звичай вбивати в дно і стіни могили різну зброю, виділений у 1984 р. С. Бессоновою (Бессонова, 1984, с. 7—10) поширюється у Причорноморській Скіфії щойно з кінця VI — початку V ст. до н. е. і практично невідомий за її межами (Ольховский, 1991, с. 161; Скорый, 2003, с. 47). Отже, жодна з перелічених ознак саме кочівницького, як вважають провідні фахівці, поховального обряду не зафіксована у пам'ятках VII - VI ст. до нар. Хр. Українського Правобережного Лісостепу. Звідси випливає припущення, що пам'ятки цієї території належали якомусь іншому — за культурою й етнічним з походження — населенню, поховальний ритуал якого відрізнявся від степового кочівницького.

Передбачаючи ґрунтовний перегляд „ранньокочівницької“ приналежності пам'яток Середнього Подніпров'я, а ширше — Правобережного Лісостепу з Південним Побужжям, ще у 1967 р. німецький дослідник Г. Коте запропонував називати це населення псевдоскіфами, під яким розумів агатирсів як нащадків скелотів (Kothe, 1967, S. 61—79; 1970, s. 26; Колосовская, 1982, с. 52). Г. Коте аргументував також припущення, чому під скіфами в Північному Причорномор'ї слід розуміти лише царських скіфів, яких дослідник зіставляє із саками давньоперських написів (у тому числі Накширустемського), а також із назвою Σάχαυ 'Αμίρυοι Геродота¹⁵⁷.

¹⁵⁷ Геродот, IV, 64,2. Еламська форма — Omu-marka, акадська — Umu-urgā або Humrka (грецьке 'Αμόρυς). Усе це дає підстави Г. Коте висловити припущення, що скіфо-сакською мовою це позначення могло звучати як *amirka, причому друга частина слова означала „царський“, а першу

Етногонічні версії Геродота: мовознавчий і археологічний аспекти. Серед багатьох проблем, які успадкувала українська скіфологія з минулого, однією з найбільш дискусійних залишається питання етногеографії Скіфії. Питання неуспішного розв'язання (майже кожен дослідник пропонує свою „карту“ етногеографії Скіфії), можливо, зумовлене тим, що підходили до цієї проблеми винятково з позицій так званої іранської теорії скіфського. Хоча відомо, що, власне, Причорномор'я було тим місцем, у якому розвивалися й формувалися стародавні індоєвропейські діалекти (у тому числі індоарійський та іранський). На жаль, у сучасних археологічних працях „північнопричорноморський етап індоарійського“ (як назвав його О. Трубачов) якимось дивно збляк, потускнів і втратив усяку конкретність, затінений іранською теорією скіфського (Трубачев, 1981, с.3—21; 1999, с. 157).

Якщо донедавна більшість дослідників була переконана в тому, що скіфи за мовою іранці, то нині мовознавці твердять обережніше: частина скіфів розмовляла іранською. На думку фахівців, іранській теорії скіфського завжди доводилося зважати на існування в Скіфії Геродота явно неіранських елементів. Зокрема, це стосується так званої Західної Скіфії, звідки походить одна з етногонічних легенд, яку називають борисфенською або ж скіфською (Геродот. IV. 5—10). І скіфська, і пізніша грецька версії цих легенд, на думку провідного мовознавця, можуть свідчити про великий арійський або індоіранський поділ, який відбувся в минулому на цих землях. Звідси й переконання скіфів, що вони — наймолодший з усіх народів. Зрештою, із Західною Скіфією пов'язана династія царів, яку ще донедавна вважали винятково „скіфською“ і яку в літературі запропоновано називати родом Анахарсиса, з огляду на найбільш іменитого його представника (Трубачев, 1999, с. 158).

Обидві етногонічні легенди, які записав галікарнаський історик, у зіставленні з результатами найновіших мовознавчих та археологічних досліджень, дали підстави виділити два блоки в етногонічно-історичній ретроспективній схемі.

I-ий блок етногонічно-ретроспективної схеми. У перший блок виділено борисфенську (скіфську) версію легенди, за якою першопредком скілотів був цар Таргітай, що розділив свої володіння між трьома синами. Від першого (старшого) Таргітаєвого сина — царя Ліпоксая — походить рід авхатів, від другого — царя Арпоксая — походять катіари з траспіями; а від наймолодшого третього сина — Колаксая — царі паралати. „Оскільки країна була дуже великою, Колаксай розділив її на три царства між своїми синами“, в найбільшому з них зберігалось священне золото (Геродот. IV. 7).

Переказ про Таргітая та його нащадків, на думку більшості дослідників, генетично належить тій частині Скіфії, за якою ще в часи Геродота зберігалась

можна порівняти з назвою Амудар'ї (Аракс — „велика ріка“, „великий потік“), тобто перекласти як „великий“, „величний“. Тоді Saka *amurka слід перекладати як „великі царські саки“. Саме слово складається, на думку Г. Коте, із суфікса —ка і кореня —sa — собака. Таким способом перекладали це слово Равлінсон, (1859, P. 546); Бергман (Bergman, 1846, P. 2); Юнкер (Junker, 1926, S. 876—878); Віндекенс (Windekens, 1949/1950, s. 100); Куклина, (1985, С. 109).

назва Стара або Споконвічна (Прадавня) Скіфія і в якій розташовувались численні реліквії та святилища (наприклад, Ексампей або Священні Шляхи, мовою греків, звідки відправлялись ритуальні процесії гіпербореїв¹⁵⁸, де стояв мідний казан царя Аріанта та ін.). На думку Г. Коте, О. Хазанова та інших, уся борисфенська версія легенди про Таргітая та його нащадків — таргітидів, походить із середовища місцевих осілих хліборобських племен Північного Причорномор'я епохи бронзи, ймовірно, на їхню думку, кімерійського походження. Прийшли ж елементи у борисфенській версії етногонічної легенди простежити не вдається (Хазанов, 1975, с. 78). Власне, на цьому насамперед наголошував Б. Граков, коли писав про безсумнівну давність Таргітая, який „[...] в надрах епохи бронзи став патріархом Подніпров'я“ (Граков, 1950, с. 18). О. Трубачову вдалося встановити зв'язок імені Таргітай *Tarūtaios* (Геродот. IV. 5) з індоарійським іменем *Tigutawia*, яке виявлене в документах Мітанії (Північна Сирія) на алахаських табличках середини II тис. до н. е. (Laroche E, 1966, P. 185; Трубачев, 1999, с. 38) і, як його відповідник — ім'я меотянки *Τιρυταώ*, розлученої жінки синдського царя Гекатея у V—IV ст. до н. е. (Polien. Strateg., VIII, 55; Трубачев, 1999, с. 38). Це перше індоарійське особисте ім'я, яке засвідчене як в Передній Азії, так і на північ від Чорного моря. Це найкращий доказ того, що індоарійці частково ще залишались на Північному Кавказі і після відходу їх основної маси на південь, - резюмує О. Трубачов (Трубачев, 1999, с. 38).

Свого часу Г. Коте підкреслював, що царські імена у борисфенівській версії Ліро-, Агро-, Коло- (які, на його думку, означали воїнські класи) не іранські, а належать дуже давньому пласту хліборобського населення в районі Дніпра. Самі ж назви згаданих імен скіфських владик мали означати „пес“ і „вовк“ (Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 78). Деякі дослідники зазначали, що Ліпо-, Арпо-, Коло- не можуть бути іранськими словами. На думку Абаєва, ці назви належать ще доскіфському населенню України, хоча закінчення цих імен на „-кай“ відповідає давньоіранському *xšaya* — цар, володар. Іншими словами, Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай — племінні вожді або царі (Абаєв, 1949. — с. 42; Раевский, 1977, с. 62; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 207). Щодо назви всіх племен, які іменували себе сколотами, то вона, на думку більшості фахівців, пов'язана з іменем молодшого царя Колаксай. В етимології назви сколоти Г. Коте погоджується з Бранденштайном, який першим відзначив у Гезихія глосу, *χύλλα σχύλαξ* — „молода собака“. Саме ж ім'я Колаксай мало б означати, на думку Г. Коте,

¹⁵⁸ Історична реальність дарів гіпербореїв на острові Делос засвідчена також документальними джерелами. Ж. Трео, який присвятив спеціальну статтю реальності дарів гіпербореїв, навіть постанови делоської амфікції від IV ст. до н. е. Серед витрат на святкування Делій названо видатки, пов'язані з дарами гіпербореїв. Дари гіпербореїв зафіксовані в архонство Алкісфена в 372/371 рр. до н. е.: „... [τερφορέων ἱερά: в записі середини IV ст. до н. е. згадано видаток у 100 драхм у зв'язку з дарами гіпербореїв:...] τὰ ἐξ Ὑπερφορέων Ἡε ἱεε. Ці видатки пов'язані, як припускає Ю. Колосовська, з процесіями, які супроводжували шлях дарів (Колосовская, 1982, с. 62—63). Однак історичність дарів гіпербореїв підтверджує історичність їх шляху (Bruneau P., 1970, P. 40). Геродот казав, що про гіпербореїв найбільше знають делосці. Цими делосцями могли бути лише делоські жерці, тому традиція, яку передав Геродот, на думку провідних фахівців, заслуговує довіри (Trehtau J., 1953, p. 761—762). Описаний Геродотом шлях дарів проходив його час, близько 450 року до н. е. (Колосовская, 1982, с. 63).

„повелитель молодих собак“. Ці „молоді собаки“ дали назву всьому племені сколотів. Так само й назва племені „паралати“, на думку німецького дослідника, не є ні іранською, ні монгольською, оскільки паралати належали до сколотів, які засадничо не могли бути іранцями. Г. Коте також заперечує ототожнення скіфів зі сколотами і припускає, що Геродотові скітай-аротерес (ἄροτῆρες) — не скіфи; вони, скоріше за все, споріднені з неврами і агатирсами. Етимологічно Ауа (агатирси) і Ауа (авхати) — споріднені (Kothe, 1967, Bd. 48; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 78). У давньогрецькій літературі після Геродота авхати ніде не згадуються. Натомість, у стародавній іонійській географії, наприклад, у „Природничій історії“, є дві згадки про авхетів. На основі того, що авхети брали участь у винищенні танаїтів і напеїв, дослідники зробили висновок про їх перебування принаймні якийсь час (поки тривала каральна експедиція (-?).— М. Б.), біля Дону й Азовського моря (Скржинская, 1977, с. 49). Хоча в іншому місці Пліній Старший локалізує авхетів, зрештою, як і Геродот (Геродот .IV, 6.), набагато західніше: „[...] від Тафр вглиб материка територію займають: авхети, у яких починається Гіпаніс“ (Plin. IV, 88; Скржинская, 1977, с. 97). Оскільки Діодор називав танаїтів і напеїв серед найдавніших племен Скіфії (Діодор II, 13), то це, як уважає А. Герман, дає підстави припускати, що їх знищення авхетами могло відбутися в ранньому періоді історії Скіфії (Hertman, 1894-1980, Col. 1685).

На думку М. Плезі, авхати вирушили на Захід і осіли у верхній течії Південного Богу (Гіпанісу) лише після того, як знищили танаїтів та напеїв. Тут, у верхній течії Гіпанісу, під натиском неврів авхати або розсіялись, або зазнали тієї ж участі, яку колись самі приготували танаїтам і напеям (Plezia, 1941, s. 39; Plezia, 1959-1960, s. 39]. З огляду на те, що джерело, з якого черпав свої відомості про авхетів Пліній Старший, може походити, як припускав М. Плезя, ще від „Землеописання“ Гекатея, тобто приблизно від кінця VI ст. до н. е. (Там само, s. 39, 41), ми дістаємо незалежне джерело про розміщення племен на „догеродотовій Скіфії“. А звідси випливає, що і Гекатей, і Геродот розміщували авхатів на Правобережжі Українського Лісостепу. Це дещо підсилює припущення про правомірність зіставлення авхетів Геродота і Плінія (а, отже, і агатирсів у ранній період їхньої історії за умови, якщо взяти за основу запропоновану Г. Коте і підтриману згодом С. Березанською (1988) та Л. Крушельницькою (1998) уже згадану гіпотезу з носіями Правобережної Західноподільської групи ранньоскіфського часу. Західний кордон розселення останніх сягав району поширення Східноподільської групи пам'яток, яку Г. Смірнова вважала свого часу периферійним виявом Західноподільської групи (Смирнова, 1954).

Отже, антична писемна традиція зафіксувала один із останніх епізодів, пов'язаних з історією авхатів. Шукаючи відповідь на питання, з якого часу походять авхати, зважмо перш за все на те, що першопредком сколотського роду авхатів (а, отже, і агатирсів [-?]) був цар Таргітай. Зважаючи на те, що ім'я Таргітай в індоарійському середовищі документально засвідчено (таблички Мітанії) уже на середину II тис. до н. е. (Трубачев, 1999, с. 38), а також на повідомлення римського поета Валерія Флакка в його поемі „Аргонавтика“ (I ст. н. е.) про те, що період царювання Колакса сягає часів походу аргонавтів за золо-

тим руном (Скржинская, 1977, с. 31-33; Бунятян, 2005, с. 255) та ще одну, дещо легендарну відомість Геродота про те, що” [...] від першого царя Таргітая до походу Дарія минуло загалом ніяк не більше тисячі літ“ (Геродот - IV, 7), то першопочатки етногонічної лінії авхатів та споріднених із ними племен належить відносити щонайпізніше до пізнього періоду епохи бронзи. Саме в цей час на Середньому Подніпров’ї зароджується або проходить один із ранніх етапів свого розвитку Чорноліська культура - одне з найяскравіших і величавих етнокультурних утворень в усій Центрально-Східній Європі, феномен якого почали особливо жваво обговорювати після виходу друком у 1961 р. праці О. Тереножкіна „Предскифский период...“ (Бандрівський, 2005, с. 311-321). І Чорнолісся, і пам’ятки Правобережної Середньодніпровської (Жаботин, Тясмин)¹⁵⁹ груп, які слід, радше, вважати пізньо- або фінальночорноліськими, найвірогідніше, належали ліпоксаєвому „роду авхатів“ з ранньої (борисфенської), а, отже, агатирсам — пізньої (понтійської) версіям генеалогічної легенди. На цей час припадає апогей розквіту сколотської культури авхатів/агатирсів, який був перерваний і видозмінений унаслідок кризових явищ кінця VI ст. до нар. Хр. (вторгнення персів), і, як наслідок, настала певна зміна етнокультурного оточення. Хоча питання мовної належності носіїв Чорноліської культури до останнього часу нібито й не ставилося, однак, з огляду на велику ймовірність зіставлення її носіїв з одним із індоарійських (?) етносів — авхатами/агатирсами, зарахування чорноліссів до „старших“ або „давніх аріїв“ вже не видається аж таким безпідставним.

Володарювання скіфів/сколотів у Північному Причорномор’ї, на думку згаданого німецького дослідника, припадає на VIII—VI ст. до нар. Хр. Цікаво, що агатирси, яких він розглядає як нащадків або спадкоємців сколотів, мають назву, що означає „великі (або міцні) вовкодави“. У скіфський період, резюмує Г. Коте, увесь правий беріг Дніпра був зайнятий нескіфськими хліборобськими племе-

¹⁵⁹ У літературі вже не раз висловлювалась думка про значно довшу тривалість Чорноліської культури. Відділяти від цієї культури пам’ятки так званого жаботинського часу — прикре непорозуміння (чи не нонсенс, що пам’ятки жаботинського часу й ті, що їх змінили від другої половини VII—VI ст. до нар. Хр. донині „[...] не мають звичного кореляту у вигляді археологічної культури. В літературі носії цих пам’яток часом фігурують, як хлібороби лісостепової смуги скіфського часу“ (Бунятян, 2005, с. 239). Ще до того часу, як О. Тереножкін „переназвав“ (виділену у 1930-х роках Я. Пастернаком і підтриману згодом Т. Сулімирським культуру Українського Гальштату чорноліською (Бандрівський, 2005, с. 311-321), П. Ліберов, вивчаючи матеріали курганних могильників Правобережжя Середнього Подніпров’я, дійшов висновку, що (так звана— М. Б.) скіфська культура цього регіону має „[...] глибокі місцеві коріння. Це стосується поховальних споруд і обрядів», всього розмаїття супровідного інвентарю, у т. ч. озброєння, кінської упряжі, виробів, оформлених у звіриному стилі, тобто тієї самої тріади, як зазначає С. Скорий, — яка стала тією підосновою, що спонукала Б. Гракова до поглядів щодо скіфської вершинської культури (Ліберов, 1949, с. 101—103; 1950, с. 75; Скорий С. 2003, с. 11). Творцями цієї культури, як уважав тоді П. Ліберов, були місцеві племена. До того ж культура їх була єдиною для усього населення, у будь-якому разі з VIII по V ст. до нар. Хр. Лише з кінця V або початку IV ст. до нар. Хр. в Лісостепове Середньодніпровське Правобережжя починають проникати культурні елементи з Нижнього Подніпров’я, які порушили самотність культури Лісостепу. Хоча, як пише С. Скорий (2003, с. 11), а згодом П. Ліберов ґрунтовно переглянув свої позиції, однак, сьогодні що разу більше матеріалів змушують нас визнати рацію за тими поглядами П. Ліберова, яких він дотримувався на цю проблему у 1949 р.

нами, до яких він відніс і агатирсів. Зарахування агатирсів до сколотів, а, отже, і локалізацію (принаймні частини з них на якомусь проміжку часу) на Правобережжі Українського Лісостепу, підтримали Ю. Колосовська (Колосовская, 1982, с. 52), а згодом С. Березанська (Березанская, 1988, с. 16—17) та Л. Крушельницька (Крушельницька, 1998, с. 200).

Важливою є також відповідь на питання: яким населенням правили царі Савлій, Гнур, Лік та інші, котрих не раз згадував Геродот у його „Мельпомені“. Чи, радше, спершу питання треба поставити так: де була розташована територія, на яку поширювалась влада згаданих царів. Те, що нею не могла бути (або бути тільки нею) степова частина сучасного Українського Причорномор'я, доводить у край незначне поширення на її території пам'яток VII - початку V ст. до нар. Хр. (Полин, 1987, с. 52; Полин, 1994, с. 96-97; Гаврилюк, 2005, с. 106, 109).

Натомість, враховуючи те, що Середнє Придніпров'я і Правобережний Лісостеп щільно насичені старожитностями вказаного періоду, можна припустити, що саме на цих землях і було розташоване одне зі згаданих Геродотом сколотських царств, яким приблизно в останній чверті VI ст. до нар. Хр. правив цар Ідантирс). Територія цього царства охоплювала якщо не всю, то принаймні якусь частину іншої землі, яку в античних джерелах називають Старою (чи Прадавньою) Скіфією. Їх давність і чи мала вона стосунок до іраномовних скіфів-номадів, важко визначити. Сам факт, що поблизу розташовувалось одне з найбільш шанованих у тогочасній Ойкумені святилищ — Еksamпей (Священні Шляхи), ритуальні процесії з якого доходили аж до острівної Греції (маються на увазі Дари Гіпербореїв, які звідти доправляли на острів Делос), свідчить, радше, про автохтонний характер цих культів, а, отже, і місцеве походження населення, яким могли бути сколотські племена авхатів/агатирсів (можливо, також катіари з траспіями) і влада яких у південному напрямку, судячи з усього (див. далі), доходила до північного узбережжя Понту.

Встановлення в Еksamпей царем Аріантом велетенського мідного казана свідчить не лише про сакральну вагомість цього місця, а й про існування у той час потужної централізованої влади, як і в сусідніх державах (наприклад, царство одрисів). Завдяки Геродотові та іншим античним авторам дізнаємося про існування в цьому етнополітичному об'єднанні, а, скоріше за все, — одному з перших протодержавних утворень (яке далі називатимемо царством Колаксія) власних правлячих династій. Найраніша з них Спаргапіф — Лік — Гнур — Савлій — Ідантирс, про яку Геродота повідомив Тімн, ніяк не стосувалась царських скіфів, як уважало багато вчених, а в одній з останніх праць і Б. Мозолевський (Мозолевський, 1990, с. 134-138; 1990, с. 23).

Згаданий у Геродота (Геродот, IV, 76) цар Савлій правив, як припускають, у першій половині VI ст. до нар. Хр. (Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 316, приміт. № 464), тобто щонайменше за одно-півтора століття до появи в Українському Лісостепу скіфських елементів (як тенденції) у поховальному обряді (Гаврилюк, 2005, с. 106). А, як знаємо, з цієї ж династії перед царем Савлієм були ще можновладці Гнур, Лік, Спаргапіф та, можливо, Аріант. За свідченням мовознавців, такі імена, як Гнур, Анахарсіс, Ідантирс, Савлій, Кадуїдас мають

виразно неіранську антропонімію з індоарійськими зв'язками (Трубачев, 1999, с. 201). Навіть за дуже стислих (гіпотетично припустимих) років правління згаданих попередників царя Савлія на чолі сколотського етнополітичного об'єднання — держави Колаксія, час їх царювання так чи інакше охоплюватиме середину, а то й першу половину VII ст. до нар. Хр., тобто сягатиме періоду передньоазійських походів та кімерійської архаїки на території Передньої Азії. Щоб розв'язати чимало проблем, пов'язаних із становленням і розвитком Сколотського царства та з його роллю у появі такого історичного феномена Стародавнього Світу, як кімерійці, дослідники звертаються до вже згаданої поеми Валерія Флакка (I ст.) „Аргонавтика“ (Val. Fl. VI, 48-68).

В описі народів поеми, які взяли участь у битві між Персом і Еетом, мовиться про Колаксія і про Авха. Спочатку у В. Флакка йдеться про „[...] леґіон Бізальтій і володар Колакс (*Colaxes*), також божественної крові: Юпітер вистворив його на Скіфському узбережжі неподалік зеленої Міраки і Тібисинських гирл, спокушений двома зміями німфи. Вся фаланга має на різьблених покривах атрибут Юпітера — вогні, які розділені на три частини. Не ти перший, воїне римський, розсипав по щитах проміння від спалахів блискавок і червоні крила. Крім того, сам Колакс зібрав повітряних драконів, які є відзнаками матері Ори і з обох сторін протиставлені змії, зближуються язиками і завдають ран точеному каменю. Третій — Авх (*Auchus*), що прийшов з однодушними тисячами, виставляє на загальний огляд кімерійські багатства; у нього здавна біле волосся, природжений знак; похилий вік уже утворює простір на голові; обвиваючи скроні потрійним вузлом, він опускає зі священної голови дві пов'язки. Дарапс (*Daraps*), що страждає від рани, яку він дістав в Ахеменській битві, після на війну Датія...“ (Раевский, 1977, с. 22). Із процитованого фрагмента можна зробити такі висновки: по-перше, стосовно Колаксія спеціально підкреслено, що він „божественної крові“, а саме його походження пов'язане з північним узбережжям Понту. По-друге, згаданий тут Авх, який за вагою майже прирівняний до Колаксія і зі священної голови якого спадають дві пов'язки, представлений не лише як керманіч тисяч народу, але й як особа, що має повноваження „виставляти на загальний огляд кімерійські багатства“. Таким чином, тут чи не вперше в літературі античного часу могло бути звернено увагу на зв'язок місцевого північнопричорноморського населення (сколотів — авхатів) з історичними кімерійцями. Мабуть, мав рацію В. Отрощенко, який два десятиліття тому дорікнув І. Кукліній, що вона, як і окремі філологи, спробувала „дематеріалізувати“ культуру кімерійців, вивівши її за межі північнопричорноморського регіону¹⁶⁰.

¹⁶⁰ Згідно з традицією, яка, як пише В. Отрощенко, сягає ще Ефора й Деметрія Калатійського у викладі Скімна Хіоського, заснування мілетянами колонії Істр в Добруджі збіглося з тим часом, „коли прийшло в Азію військо варварів-скіфів, які переслідували кімерійців із Боспору“ (ВДИ, 1947, С. 310). Ці ж події, що належать до середини VII ст. до н. е., синхронізовані в хроніці Евсевія (IV ст.). Плутарх, найбільш рішучий критик Геродота, повідомляє, що кімерійці, яких тіснили скіфи, перейшли „від Меотиди в Азію під керівництвом Лігдаміса“ („Марій“, XI). Взявши до уваги постійні згадки в античних джерелах про те, що кімерійці спрямовували свої походи „в Азію“, на жителів Азії, можна впевнено стверджувати, підсумовує дослідник, що самі вони були жителями Європи. Найдавніша згадка про похід кімерійців на „ексіонів“ („азіонів“) сягає поета першої половини

Очевидно, слід погодитися з тими дослідниками, які локалізують кімерійців у Північно-Західному Причорномор'ї. Специфічна топоніміка („кімерійська переправа“, „кімерійські стіни“, „місто людей кімерійських“ та ін.) ставить під сумнів ототожнення цього етносу із носіями чорногорівського типу пам'яток (Отрошенко, 1987, с. 41-42); або ж — чорногорівської культури, за О. Дубовською). Натомість, у певних моментах ближча думка І. Чернякова, який походження згаданих кімерійських топонімів пов'язує з Сабатинівською й Білозірською культурами епохи пізньої бронзи¹⁶¹. Зрештою, і О. Трубачов вважає, що етнонім Кіццєрїої на фракійському мовному ґрунті міг би мати вигляд і значення *kir-(s)-tag-іо, тобто „чорноморські“, оскільки відомо, що „чорний“ фракійці позначали з допомогою *kers, а море, слід гадати,— як *tag-/*mog, тобто така само, як у слов'янській, германській, кельтській, латинській (Трубачев, 1999, с. 11).

Вважаємо, що згаданими кімерійцями на Боспорі та околицях могли називати збір військових мобільних з'єднань, який міг формуватися з представників різних територій тогочасного сколотського етнополітичного утворення (авхатів/агатирсів, катіарів з траспіями, можливо, авхатів та місцевого населення з Невриди та меотів Прикубання). У будь-якому разі Кімерія — не самодостатня одиниця і, тим більше, не державне утворення. Це могла бути військова потуга, яка утримувалася для розв'язання стратегічних, у тому числі зовнішньополітичних завдань у Сколотській державі (щось на кшталт козацтва в середньовічній Україні). Тільки за таких обставин ми можемо пояснити ті місця у Валерія Флакка (48—68), у яких основними дійовими особами виступають представники реального етносу — Колакс (цар сколотів) і Авх (рід авхатів у сколотському середовищі), у той час як „кімерійська тематика“ розчинилася в другорядному й малозначущому тексті „[...] виставляє напоказ кімерійські багатства“.

Про те, що Античний Світ ще перед початком грецької колонізації знав про

VII ст. до нар. Хр. Калліна й прокоментована Страбоном („Геогр.“, XIII,;*), який також відзначає, що „[...] кімерійці на Боспорі колись мали велику силу“ (XI, 2, 5) — цит. за: Отрошенко, 1987, с. 41—42). Те, що кімерійці мусили займати не лише причорноморське узбережжя, але й певні зони прилеглого Лісостепу, свідчить, на думку окремих дослідників, фраза про кімерійців у Плутарха про те, що „[...] найбільша і найбільш войовнича їх частина, яка мешкає біля зовнішнього моря, займає затінену, порослу лісом і всюди вкриту туманами землю як наслідок глибини і густоти дібров“ (Плутарх, Марій, XI). Багато дослідників вбачають у цій місцевості територію Українського Лісостепу (Шрамко, 1983, с. 12; 1987, с. 160—161; Скорий, 1999, с. 6).

¹⁶¹ Територія поширення Сабатинівської культури збігається, на думку І. Чернякова, з тими межами Кімерії, які окреслив Геродот: від гирла Дунаю до Північно-Західного Приазов'я, включно з Кримом. На сьогодні відомо понад 1000 поселень Сабатинівської культури з розвинутим глинобитним і кам'яним будівництвом, складним вуличним і „гніздовим „плануванням „міського“ типу, великою кількістю знахідок скарбів і бронзоліварних майстерень. Провідну роль у господарстві сабатинівських племен відіграло хліборобство (І. Шарафутдінова) у поєднанні зі скотарством і розвиненими обцинними ремеслами (обробка шкіри, кістки, бронзоліварництво та ін.). Серед поховальних (Борисівка) і поселенських (дім „вождя“ в Анатольівці) комплексів виділяються і такі, які свідчать про існування вищого прошарку родоплемінної знаті. Знахідки характерної для сабатинівської культури зразків кераміки й озброєння в пізньомікенських містах та Малій Азії свого часу трактувалися як безсумнівні докази походів „сабатинівців“ у Східне Середземномор'я і їх участь у так званому русі „народів моря“ (Н. Сандарс) (цит. за: Черняков, с. 86).

північнопонтійське суспільство не лише з ритуальних процесій гіпербореїв, у реальності яких у той час ніхто, здається, не сумнівався (див. покликання №), але й про тамтешніх володарів, свідчить згадка про Колаксаєвих коней у творі грека Алкмана, який, як припускають, творив у другій половині VII ст. до нар. Хр.¹⁶² Особливо цінне те, що твір Алкмана не спирається на розповідь Геродота, оскільки старший за останнього на 200 років (Скржинская, 1977, с. 30). Цілком вірогідно, що Алкман як уродженець м. Сарди — столиці Лідії, мав можливість, як і його одноплемінники, безпосередньо бачити „колаксаєвих“, а вужче — авхато-агатирських коней. Уперше сам Алкман (або ж його інформатори) могли побачити коней Колаксає близько 654 року до н. е., коли кімерійці розграбували й зруйнували Сарди; вдруге — приблизно наприкінці VII ст. до н. е., коли лідійський цар Алліат завдав поразки кімерійцям (Скржинская, 1977, с. 32).

II-й блок етногонічно-історичної ретроспективної схеми (частина „а“). У другий рівень етногонічно-історичної ретроспективної схеми покладено понтійську легенду, яку розповіли Геродотові „[...] греки, які живуть біля Понту“. Ця пізніша за часом версія прямо каже про пізній прихід скіфів в Українське Причорномор'я: *країна, в яку вони прийшли, раніше їм не належала. Народ же скіфів, за їхніми словами, наймолодший з усіх* (IV, 5, 10). Батьком усіх трьох братів — Агатирса, Гелона і Скіфа — був Геракл, який прийшов у „[...] країну, яку тепер називають Скіфією“ (IV, 8), тобто перед тим ця країна, як зазначає Ю. Колосовська, мала мати якусь іншу назву. У той же час для старших братів — Агатирса й Гелона — вона була отчою землею, оскільки вони на ній народилися, однак опісля їх звідси вигнано на чужину (IV, 9-10); [Колосовская, 1982, с.55]. У 1960-х роках Г. Коте припустив, що обидві версії генеалогічної легенди Геродота взаємопов'язані і не можуть розглядатися окремо, а повинні співвідноситися одна з одною. Так, борисфенська (скіфська) версія легенди про трьох царських братів таргитидів — Ліпоксає, Арпоксає й Колаксає - не має нічого спільного зі скіфами-кочівниками. Ця легенда, що вже відзначали Мінз, Бранденштайн, Легран і Ю. Колосовська, давніша за час приходу скіфів у країну й пов'язана зі скіфами, які були місцевим хліборобським населенням Північного Причорномор'я в епоху бронзи. Грецька ж версія легенди про трьох братів гераклідів — Агатирса, Гелона й молодшого Скіфа, — який причетний до вигнання своїх братів з отчої землі, пізнішого походження, й належить вона, власне, до часу приходу скіфів у цю країну. Агатирси ж і гелони повинні розглядатися, на думку Ю. Колосовської, як нащадки скіфів або їх спадкоємці (Колосовская, 1982, с.52, 55).

Важливо, що Геродот недвозначно локалізує етнонімікон Агатирс на Подніпров'ї, оскільки Агатирс — син доньки ріки Борисфена, що, безсумнівно, пов'язує його із місцевим скіфським середовищем. За О. Трубачовим, етимологія Ἀγαυροσσι < *aga-trsa, у якій другий індоарійський з походження компонент означає „прагнути“ або „дуже бажати“ поєднаний із дорійським елементом

¹⁶² Алкман прославився у Спарті як автор гімнів, зокрема, парфеніїв – хорів дівчат. Найбільший фрагмент творів Алкмана, у якому згадано про „колаксаєвих коней“, знайдено 1355 року на папірусі в єгипетській гробниці. Це середина одного з його парфеніїв (fr. 16 Bergk.) — цит. за: (Скржинская, 1987).

*aga < *augo, що, на думку дослідника, може означати „світати“. Звідси вчений робить висновок, що агатирси — це ті, що „прагнуть яскравого (металу)“, тобто жадібні до золота (Трубачёв, 1999, с.197). Підкріплює свої слова О. Трубачов, наводячи Геродота, який каже, що „...агатирси вельми зніжені і дуже охоче носять золоті прикраси“ (IV, 104). Однак згаданий дорійський елемент *augo, що, як вважають, означає „світати“, може вказувати й на інше значення цієї назви, а саме: агатирси — це „ті, хто прагнуть неба“, тобто ті, які намагаються жити у злагоді з небесними законами. Звідси стає більш зрозумілою й участь агатирсів у ритуальних священнодійствах на далекому острові Делос, про що згадано в IV пісні „Енеїди“ Вергілія, у якій вони названі „picti Agathyrsi“ (Колосовская, 1982, с.56-57).

Агатирси чимось, може, й схожі з даками (скажімо, щодо татуювання), однак, на думку фахівців, вони були вищі від них і культурно, і політично. Не випадково, що агатирси посідають таке помітне місце в різних епізодах Геродотової „Мельпомени“. Акцентуючи на тому, що ім'я міфічного саме старшого брата в етногонічній легенді було Агатирс, середнього – Гелон, тоді як молодшого називали Скіфом (IV.10), О. Трубачов підкреслює, що „*впертістю цієї традиції не варто нехтувати*“, тим більше, що це висловлювання збігається з генеалогічним кредо самих скіфів: „скіфи кажуть, що їхній народ — наймолодший зі всіх народів“. За переказом агатирси і скіфи — це не одне й те саме. Символічно, що саме Агатирс названий старшим братом, що змушує згадати Стару Скіфію в її лінгвостічному наповненні та порівняти зі згадкою Плінія про агатирсів на Борисфені (Plin., NH, 4, 88; Трубачев, 1999, с. 183; Скржинская, 1977, с. 97).

Розвиваючи теорію Г. Коте, Ю. Колосовська аналізує свідчення римського історика III ст. Соліна (який, як це довів ще Е. Момзен), використовував у своїх працях свідчення більш давніх авторів — Плінія, Помпонія Мели і ще якогось джерела, яке на сьогодні вважається утраченим. Так, наприклад, Солін пише, що гелони — сусіди агатирсів¹⁶³, що могло бути лише в тому разі, якщо би влада агатирсів доягала меж гелонів. Дослівно Соліна переповідає і Амміан Марцелін: Gelonis Agathyrsi conlimitant (XXXI, 2,14 — цит. за: (Колосовская, 1982, с. 50). Цим дослідниця підтвердила припущення Г. Коте, що території, які були підвладні скотоському народу агатирсам, простягались у східному напрямку до Середнього Подніпров'я. Локалізація східних земель цього ранньоісторичного етносу в придніпровській частині Українського Лісостепу дала підстави С. Березанській на V Міжнародному конгресі археологів-славістів поставити питання про ототожнення носіїв Чорноліської культури з агатирсами (Березанская, 1988, с. 16-17).

На цьому прикладі з агатирсами можна простежити, на думку О. Трубачова, розкол між „старшими аріями“, яким, очевидно, локально був привласнений індоарійський епітет - („жадібні“ або „швидкі“) і „молодшими, меншими“ аріями, якими й були скіфи (Трубачёв, 1999, с.183).

Очевидно, загалом варто погодитися із припущеннями згаданих дослідни-

¹⁶³ Gelonis Agathyrsi conlimitantur, 15, 3.

ків, які зіставляють Агатирса грецької версії з Ліпоксаем (а, отже, і авхатами) борисфенівської версії генеалогічної легенди. Тим більше, що йдеться переважно, про одну й ту ж територію — Лісостепове Правобережжя. Можемо припустити, що Агатирс, якого легенда іменує титулом базилевса, якийсь час міг бути родоначальником правлячої династії в сколотському племені авхатів. А щодо населення Правобережного Лісостепу, то в той час могли однаково широко вживатися і загальна для усіх назва „сколоти“, і більш рафінована „агатирси“ (у розумінні „ті, що підкоряються Агатирсу“)^{164*}. Останню назву могли застосовувати для соціально вирізнених груп населення, скажімо, вершницької агатирської верхівки на кшталт так званих кімерійців попереднього періоду). Натомість, для якоїсь частини агатирських племен, які в борисфенівській версії легенди названі „родом авхатів“, окрім здавна звичної самоназви сколоти, могла бути вживана й назва авхати (тобто назва автохтонного етносу в лісостеповому межиріччі Гіпанісу й Борисфену). Про ймовірність синхронного вживання цих назв стосовно одного й того ж місцевого населення може свідчити зв'язок сколотського імені — Ідантирс з іменем Агатирс понтійської версії етногонічної легенди. Ідантирс як велична особа, судячи з усього, походив із тієї само династії, представники якої носили неіранські імена (Савлій, Гнур, Анахарсис). Саме ім'я Ідантирс найбільш правдоподібно реконструюється як індоарійське, що означає „той, що цього (або: настільки) прагне“ (Трубачёв, 1999, с. 196). Разом із тим впадає в вічі безсумнівний зв'язок імені царя Ідантирса з назвою племені агатирси. В обох цих назвах однаковий другий (індоарійський) компонент — trsa . Припускаємо, що Ідантирс правив також і тією частиною лісостепового населення Сколотського царства Колаксія, стосовно якого борисфенівська версія легенди вживає назву „авхати“ (пор. „рід авхатів, який походить від Ліпоксія“).

Геродот пише про дві особи з однаковим ім'ям Агатирс. У першому випадку Агатирсом звали сина Геракла і доньки ріки Борисфен; друга особа — цар Агатирс, який брав участь у нараді напередодні перського вторгнення і який, судячи з Геродотової розповіді, походив із територій з-над р. Муреш, що у внутрікарпатській дузі.

З того факту, що другий цар Агатирс із понтійської версії легенди згадується в одному контексті зі скіфським/сколотським царем Ідантирсом — головнокомандувачем антиперської коаліції, можемо зробити висновок, що на той час (остання чверть VI ст. до нар. Хр.) агатирси вже мали свої анклавні навіть у Трансільванії й підтримували зв'язки із метрополією. Заселені агатирсами території у внутрікарпатській дузі дослідники обмежують р. Муреш, яка, за Геродотом (IV, 49), є притокою Істру, хоча насправді впадає до р. Тиси. Чи справді тут, у Трансільванії, яка від Українського Лісостепу відділена потужним пасмом Карпатських гір, є сліди виселенців із Правобережжя Середнього Подніпров'я — корінної території сколотських авхато/агатирських родів? На думку румунського дослідника В. Васильєва, аналіз поховальних споруд, обряду та інвентарю

¹⁶⁴ Для прикладу: будь-який лакедемонянин, мілетянин чи спартанець називався одночасно і греком, і елліном. Зрештою, і сьогоденні західні українці є водночас і галичанами, і слов'янами, а століття тому — ще й русинами (а в окремих документах і рутенами).

носіїв трансільванської групи пам'яток пізньогальштатського часу дає підстави пов'язувати її появу у верхній течії ріки Муреш з міграцією населення з Українського Лісостепу. В. Васильєв також підкреслює „[...] *подібність усієї сукупності ознак цих двох етнокультурних масивів*“ (Vasiliev, 1980, P. 37-38; Скорый, 1983, с. 89—90).

З тим, що міграція населення з Північного Причорномор'я у внутрікарпатський регіон таки відбулася, і, як наслідок - з'явилися там пам'ятки трансільванської групи, погоджуються А. Мелюкова, Л. Крушельницька, Г. Смирнова, С. Скорый та ін. Зрештою, про міграцію у Карпатський регіон як лісостепового, так і степового населення писав свого часу М. Пардуц, підкреслюючи вирішальну роль Лісостепу (Párducz, 1971, s. 585; Скорый, 1983, с. 91).

Що ж спричинило переселення певної частини скіфського/сколотського: (у т. ч. авхато/агатирського-?) етносу із Правобережного Лісостепу на Трансільванське плато? Якби це переселення відбулося, скажімо, наприкінці VI ст. до нар. Хр., то тоді можна було припустити, що цю локальну міграцію здійснено з метою перенесення (у зв'язку з загрозою скіфського або перського вторгнення), скажімо, якихось культових сакралій із Лісостепу (можливо, з того ж Ексампею), у більш захищений гірськими ланцюгами район. Однак матеріали і трансільванської групи, і пам'яток, що випереджають її на цій території (які, окрім прямих паралелей у лісостеповому матеріалі, мають також близькі аналогії серед прото- і ранньомеотських старожитностей Кубані й Передкавказзя), свідчать про дуже ранню (не пізніше НаВІ—НаВЗ) появу на Середньодунайській низовині й Трансільванії носіїв — вихідців із середовища лісостепових культур Центрально-Східної Європи. Отже, це міг бути не одномоментний (у зв'язку із зовнішньою агресією), а досить тривалий процес, зумовлений насамперед внутрішніми чинниками, які відбувалися у сколотському суспільстві.

До розглядуваного II блоку етногонічно-історичної ретроспективної схеми відносимо ще й такий об'єкт мовознавчого аналізу, як *Ексампей*, назва якого, згідно з Геродотом (IV, 52), означає не лише гірке джерело, яке впадає у Гіпаніс (Південний Буг), але й навколишню місцевість. Назва Ексампей одразу ж привернула увагу дослідників, які вивчають можливість виявлення індоарійського мовного субстрату, оскільки з древньоіндійського a- ksamapaуа — «непридатна вода». Цю назву пробували також витлумачити засобами панівної сьгодні іраністичної теорії, хоча й безрезультатно (мається на увазі етимологія назви Ексампей у Маркварта, яку визнав за сумнівну з погляду фонетичної хронології навіть М. Фасмер). Натомість, О. Трубачов запропонував індоарійське пояснення цієї назви, у якій „а“ — заперечувальна частка; далі — ksamá — „та, що підходить, придатна“ і páуas — „вода, рідина“. Дослідник читає цю назву як „непридатна вода“, що підтверджує повідомлення Геродота про те, що назва Ексампей належить до гіркого джерела, що впадає у Гіпаніс. (Усього чотири дні шляху, тобто не більше ста кілометрів віддаляли Ексампей від узбережжя Чорного моря. Цю місцевість вперше ототожнено з притокою Південного Бугу, що називається Мертвовод, Мертві води. Окрім того, Д. Яворницький наводить свідчення, що тутешня вода особливо гірка й солоні і навіть не придатна для во-

допою худоби. Існує також припущення про локалізацію Ексампею дещо вище за течією Гіпанісу на його лівій притоці р. Синюха.

Загалом проблема доволі обширна й різнопланова за напрямками. Подальше опрацювання археологічного матеріалу та вивчення письмових джерел, що стосуються Невриди, допоможе остаточно прояснити періоди розвитку та етнічну ідентифікацію носіїв Висоцької культури.

2. Західноподільська група і проблема культурно-історичної ідентифікації її носіїв

У переважній більшості статей, які з'явилися останнім часом і в яких дискутуються питання ранньоскіфської матеріальної й духовної культури, майже не згадуються пам'ятки Середнього Придністров'я, які найчастіше називають Західноподільською групою скіфської культури. Таке відношення провідних скіфологів до пам'яток середньодністровського регіону та справедливих сумнівів у їх скіфській приналежності перестане дивувати, коли згадаємо, що, окрім широко пропагованого в радянський час припущення Т. Сулімірського про ірано-кочівницьку приналежність носіїв західноподільських курганів (фактично, у цьому своєму припущенні знаний львівський професор лише пристосував до західноукраїнського регіону відому всім концепцію М. Ростовцева), існувала ще одна, на наш погляд незрівняно сильніше аргументована концепція. Мова йде про майже призабуту на сьогодні наукову розробку В. Щербаківським проблеми етнокультурної належності населення Правобережної України в період раннього заліза, основні засади якої наш видатний учений виклав у низці своїх праць (Щербаківський, 1936, с.429; 1941, с.66; Пастернак, 1961, с.43). На його думку, носіями культури ранньозалізного віку на теренах сьогодишньої Київщини, Поділля, Галичини й Буковини могли бути агатирси. Це припущення визнав за слушне і підтримав Я. Пастернак, який також вважав, що «...агатирси Геродота під кінець VI ст. до нар. Хр. перейшли з України на захід, у Семигород, і поселилися над горішнім бігом р. Марошу» (Пастернак, 1961, с.45). Хотілось би особливо відмітити, що концепція локалізації агатирсів на Правобережжі була оприлюднена В. Щербаківським ще за три десятиліття перед публікацією низки праць відомого німецького дослідника Г. Коте, у яких той прийшов до дуже схожих поглядів на етнічну приналежність «доскіфського» населення Дніпро-Дністровського межиріччя (Kothe, 1967, 48).

То які ж елементи матеріальної культури ставлять під сумнів так поширене ще з другої половини 1930-их років припущення про ірано-кочівницьку приналежність пам'яток Західноподільської групи?

1. **Декор.** Украй нечисленні предмети у звіриному стилі, які виявлені в середньо-і верхньодністровському регіоні і які належать до періоду раннього заліза (Бандрівський, 1996, с.64-77; він же, 1996, с.345-352; він же, 1998, р.467-471) скоріше нагадують звіриний стиль на речах із Келермеських курганів на Кубані, які залишені меотами (Каменецкий, 2001, с.65-68).

2. **Кінське спорядження.** На території не лише Західного, але й усього Поділля та прилеглих районів досі не знайдено жодного екземпляра двокільча-

стих вудил, які прибічники «іранської теорії скіфського» й досі вважають одним із «надійних» маркерів кочівницької культури. Натомість, серед деталей упряжі на західноподільських землях у період НаС2 були поширені розподільчі кільця та залізні вудила з наглухо привареними до них стрижнеподібними псаліями (Перебіківці, курган 2) на кшталт тих, які в той час були розповсюджені на Нижньому Подунав'ї і в Центральних Карпатах. Про те, що середньодністровські псалії з вудилами не є імпортом, а виготовлені місцевими майстрами, свідчить стременоподібне закінчення вудил, яке в тогочасних культурних спільнотах Карпато-Балканського регіону, не використовували (Бандрівський, 2005, с.90-93).

3. Озброєння. На сьогодні на території поширення пам'яток Західно-подільської групи в похованнях не виявлено жодного акінаку (один екземпляр в кенотафі (?) у Ленківцях). Хоча навіть якщо б цей тип зброї й був поширений серед місцевого західноподільського населення, той це б не могло свідчити про кочівницькі впливи, оскільки акінаки з однаковою охотою використовували і синди, і меоти, і військові підрозділи тогочасних передньосхідних держав. Значна кількість металевих наконечників стріл на пам'ятках IX-VI ст. до нар. Хр. із Середньо- і Верхньодністровського регіону свідчить про спадкоємність і тяглість традиції ще від носіїв Непоротівської групи пам'яток та Висоцької культури, у яких роль лука займала першорядне значення. Зрештою, промовистим є й факт надзвичайно широкого розповсюдження в Непоротівській групі та на пізній фазі розвитку Висоцької культури значного числа бойових циліндричних кам'яних молотків, аналоги яких майже відсутні в степовій частині Північного Причорномор'я (а ширше – у могилах кочівників Східної Європи), зате чисельно представлені в меотських захороненнях лісостепової зони Передкавказзя й Північного Кавказу.

4. Поховальний обряд. Ні захоронень із кіньми, ні катакомб, ні могил із підбоями, які вважаються своєрідними реперами ранньокочівницької культури, на території поширення Західноподільської групи, досі не знайдено. Натомість, тут широко представлені поховальні (або ж поховально-поминальні) споруди у вигляді чотирикутної в плані склепу стовпової конструкції. Зasadничо помилковим є вважати такі підкурганні дерев'яні склепи, як це робить у численних своїх статтях Г. Смірнова, ознакою кочівницької культури. Дослідниця не враховує того, що в розглядуваний період НаС – НаD носії різних культур Центральної й Південно-Східної Європи ховали представників своєї військової аристократії саме в схожого типу підкурганних спорудах. Наприклад, носії Західногальштатської культури вміщували останки померлого у дерев'яні склепи чотирикутної в плані форми, перекиваючи потім ці гробниці курганними насипами (Gedl, 1985, s.198-199; Бандрівський, Захар'єв, 2002, с.561]. Подібний обряд існував у племен Біланської культури, яка була поширена у VII-VI ст. до нар. Хр. в центральній і північно-східній Чехії. Тут, усередині таких же підкурганних чотирикутних у плані дерев'яних гробниць, які нерідко оперті на потужні несучі стовпи, вже з УП ст. до нар. Хр. вміщували вози з тілом померлого (Dvorak, 1938, t.I;

Gedl, 1985, s. 199-200, 314, tabl. XLV, 14; Бандрівський, Захар'єв, 2002, с. 561]¹⁶⁵. Цікаво, що зверху такі гробниці Биланської культури перекривались плоским дерев'яним настилом. На території поширення пам'яток Західноподільської групи залишки схожого плоского дерев'яного перекриття, яке було викладене з дубових брусів довжиною близько 2 м, простежив вже згаданий Т. Сулімирський у кургані № 1 у Ладичині під Тернополем (Sulimirski, 1936, s. 87, fig. 22 – F). Зрештою, у VII-VI ст. до нар. Хр. практично на всій території Середнього Подунав'я, зайнятій Східногальштатською культурою, для поховання тілопальних рештків військової аристократії споруджували дерев'яні камери чотирикутної в плані форми, перекриті насипом. І, як свідчать матеріали з могильника в Нових Кожариськах біля Братислави, камери були споруджені в зрубній техніці, зверху перекривались дерев'яними конструкціями, які були оперті на несучі стовпи. У тому ж часі населення Гораковської культури в Моравії такі ж чотирикутні в плані підкурганні дерев'яні камери для поховання родової аристократії обставляло камінням (Gedl, 1985, s. 202, 204).

У середньодністровському регіоні в період раннього заліза був поширений специфічний різновид поховальних споруд, які, крім інших ознак, мусіли мати ритуальні ями, які були розміщені по кутах гробниці або кам'яної вимостки. У жодному з відомих на сьогодні випадків (Шидлівці, Ладичин, Сокілець) такі гробниці не спалювались, а їх кам'яні площадки не використовували для кремації небіжчиків. Подібний щодо поховальної обрядовості й курган № 5 в Перебіківцях. Г. Смірнова, зокрема, пише, що він виявився єдиним в усьому некрополі, у якому не відзначено ніяких слідів кремації на місці поховання і після поховального кострища, як у всіх решта курганів (Смірнова, 1979, с. 57; Бандрівський, Захар'єв, 2002, с. 558). Зайвим буде ще раз наголошувати, що жоден із цих типів поховальних споруд, які будувало для захоронення своїх померлих західноподільське населення, не має навіть віддалених аналогій серед пам'яток ранньокочівницької культури Степу. І поховальний обряд, і релігійні вірування носіїв Західноподільської групи якнайтісніше були пов'язані із скіфським/сколотським землеробським середовищем Правобережного Лісостепу.

5. Кам'яні стели – характерна ознака кочівницької присутності. Незважаючи на значну насиченість Середньодністровського регіону каменем, яке б могло бути придатним для цієї цілі, на усій території поширення пам'яток Західноподільської групи досі не знайдено жодної кам'яної скульптури, яка хоча б віддалено нагадувала «скіфську бабу». Цей факт тим більше промовистий, що кам'яні «скіфські баби» та бази до них поширюються, причому досить щільно, щойно з території Південного Побужжя і далі на схід. Причому, по-перше, «скіфські баби» відомі майже виключно зі степової зони Українського Причорномор'я; по-друге, за спостереженням В. Ольховського і Г. Евдокімова, абсолютна більшість із них датується V – III ст. до нар. Хр. і сконцентрована в

¹⁶⁵ Наприклад, у похованні № 46 на могильнику в Граденін (округ Колін, Чехія) у такій гробниці розчищено залишки воза, від якого збереглися обручі коліс діаметром близько 0,8 м, металеві втілки ступиці, у які вставлялися кінці осей, залізні вудила, бронзові псалії, нашивні оздобні бляхи кінської упряжі (Gedl, 1985, s. 199-200, 314).

Нижньому Побужжю й Нижньому Подніпров'ї (Попова, 1976, с.108- 122, С.120, карта; Ольховський, Евдокимов, 1994, с.42, табл. 2). Отже, якщо погодитися з дослідниками, що кам'яна скіфська скульптура є віддзеркаленням етнічного іраномовного компонента, то не слід оминати це питання в проблемі походження «Західноподільської групи скіфської культури», а все-таки визнати, що в місцевій культурі Середнього Дністра в період раннього заліза ірано-кочівницька складова відсутня повністю.

3.Західний вектор сколотської експансії й проблема Невриди.

Свого часу О. Мельниковська, полемізуючи щодо локалізації Невриди, висловила припущення, що остання могла розташовуватися у Прип'ятському Поліссі в ареалі поширення пам'яток Милоградської культури (Мельниковская, 1967, с. 169; Колоссовская, 1982, с.56.). Дослідниця дійшла такого висновку, відкинувши чіткі вказівки Геродота про витоки Тірасу із меж земель неврів та розселення неврів у верхній течії Гіпанісу.

Ці орієнтири слугували історикам Античного Світу і в наступні століття (наприклад, Помпоній Мела в I ст. писав, що „*Тірас бере початок в землі неврів*“ (ВДИ, 1949, с. 280)¹⁶⁶. О. Мельниковська проігнорувала також і той факт, що, згідно із свідченням галікарнаського історика, неври й агатирси мали спільну межу (у Геродота іонійське - „спільна межа“), на що нещодавно звернула увагу Ю. Колосовська (1982, с.56). У цьому питанні все ж більшу рацію мала, очевидно, А. Мелюкова, яка у своїй доповіді „Культура скіфського часу північно-західної частини Наддністрянщини“, що була виголошена дослідницею на Московській конференції 1952 р., виступила з аргументами на користь локалізації Невриди на Поділлі та в прилеглій Буковині. Хоча доповідь А. Мелюкової з невідомих причин не була включена у збірник матеріалів згаданої конференції 1952 р., однак основні моменти все-таки збереглися у стенограмі вечірнього засідання 31 січня, що згодом були прокоментовані Н. Погребовою. Доповнений варіант цієї доповіді з'явився друком лише через шість років. У ньому А. Мелюкова підтвердила свою попередню думку про локалізацію неврів на Поділлі та в прилеглих районах Буковини — в основному ареалі поширення т. зв. західно-подільської групи (Погребова, 1954, с. 22-23; Бандрівський, 2005, с. 311—321).

Під Невридою, зокрема, її західною частиною, ми розуміємо територію Правобережного Лісостепу з прилеглими районами Південного Побужжя і, можливо, прилеглої Наддністрянщини. Припускаємо також, що Неврида геродотових часів – винятково історико-географічне явище, за яким не слід вбачати носіїв якогось окремого етносу. Етимологія назви Неврида може бути пояснена з індоарійського **nau var* — „нове місто“ (пор.: *Nau*, де останній компонент слід, мабуть, розуміти як **d(h)ā-* < індоєвр. **dhē* — „годувати грудьми“ (Трубачев О.

¹⁶⁶ Гай Пліній Секунд (I ст. н. е.) : „Неври, від яких витікає Борисфен“ (ВДИ.— 1949.— № 2.— С. 283); Амміан Марцеллін (IV ст. н. е.): „Борисфен, який бере початок в горах Нервіїв, насичений першопочатковими потоками...“ (Там само.— № 3.— С. 289); Мартіан Капелла (V ст. н. е.): „Неври, у яких Борисфен“ (Там само.— № — С. 280) - цит. за: Мельниковская, 1967, с. 172.

1999, с. 13). Авхато/агатирською (скіфо/сколотською-?) мовою Неврида могла б означати новоосвоювану землю - „годувальницю нових міст“. Можливо, саме під цими «містами» слід розуміти справді вражаючу кількість потужних і величезних за площею чорноліських городищ. Одне з них – Суботівське, як свідчать результати радіокарбонного датування, було засноване 3100 – 3030 pp (1300 – 1200 cal. BC.) (Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998, с.96). Виходячи із наявного на сьогодні археологічного матеріалу, назва Неврида могла з'явитися разом із носіями авхато/агатирської культури (вихідців із Правобережного Лісостепу), які, просунувшись не пізніше XI ст. до н. е. на Середнє Придністров'я (пам'ятки непоротівської групи), а згодом, приблизно з X-IX ст. до нар. Хр., - на Верхнє Придністров'я, включно з Розточчям, Опіллям і прилеглим Волинським Поліссям, почали іменувати колонізовані ними терени вище наведеною назвою, якою, можливо, називали матірні землі на Правобережному Подніпров'ї.¹⁶⁷ З того часу сколотські племена авхатів/агатирсів (які приблизно в той самий час рушили у внутрікарпатську дугу), перейшовши також на Поділля та прилеглі терени, стали іменуватися в писемних пам'ятках (в основному - римського часу) як неври, тобто мешканців конкретної місцевості. Зрештою, якийсь відгомін про виселення неврів зі своєї Батьківщини (у страху перед навалою змій, яке сталося за одне покоління до походу Дарія), повідомляє й Геродот. Якщо згаданий маршрут переселення неврів на захід Українського Лісостепу таки був, то, з огляду на археологічні дані, мусимо припустити, що подібні міграції (і не лише в західному напрямку) могли відбуватися і в минулому. Про це можуть свідчити розкопки Б. Шрамка у Поворсклі (Більське городище), на якому відчутним проступає, власне, західнолісостеповий — висоцький компонент (Светличная, 1996, с.153-161)

На підставі археологічних і письмових джерел можемо зробити припущення, що культура Невриди, вирізняючись своїми нехай і локальними, але напрочуд яскравими особливостями на тлі скіфо/сколотської культури Правобережного Лісостепу, у VII—VI ст. до нар. Хр (а, можливо, і з дещо ранішого часу) підпала під потужний вплив останньої. Схожість інвентарю із середньодністровських поховальних комплексів другої половини VII - середини VI ст. до нар. Хр. до тогочасних пам'яток Середнього Придніпров'я дало підстави вбачати на Середньому Дністрі присутність стороннього — скіфо/сколотського правобережно-лісостепового компонента. Припускаємо, що свого часу неври увійшли в орбіту інтересів царства Колаксія і, судячи з усього, були включені у це скіфо/сколотське етнополітичне об'єднання (можливо, як автономна територія).

Припускаємо, що із включенням земель Невриди у скіфо/сколотську державу, могло бути якимось пов'язане й відоме Геродоту переселення неврів на територію будинів, тобто в Лівобережний Лісостеп. Імовірно, саме тому історики післягеродотового часу знали неврів також і у верхній течії Борисфена (Пліній Старший, Юлій Солін, Амміан Марцелін, Руфіт Фест Авіен та ін.). Якщо пе-

¹⁶⁷ Першим, хто голосно заявив про те, що територія Чорноліської культури і є, власне, та історична Неврида, був Борис Миколайович Граков (див. Розділ «Невры. Памятники ближайших с севера соседней степных скифов в Правобережье Днепра» в його монографії «Скифы» (М., 1971, с.120-129).

реселення неврів на Лівобережжя Дніпра таки справді відбулося, як це пише Геродот „[...] за одне покоління до походу Дарія“, то це може означати, що воно відбулося наприкінці правління царя Савлія або ж на початку „вокняжіння“ царя Ідантірса.

Той факт, що культура західноподільських скіфів/сколотів у середині VI ст. до нар. Хр. (час імовірного виселення геродотових неврів у землю будинів) не тільки не зникає, але й, так видається, що саме тоді сягає свого найвищого розквіту, може свідчити про прибуття сюди якихось контингентів нового населення із середовища Правобережного Лісостепу (ймовірно авхатів/агатирсів). Можливо, це були вершницькі військові підрозділи. Те, що на розкопаних до сьогодні поселеннях так званої Західноподільської групи не виявлено слідів пожеж, руйнацій оборонних укріплень чи інших слідів насильницької інвазії, може свідчити про неагресивний спосіб цих етнокультурних перетрактацій. Про саму ймовірність перебування у західній (середньо-і верхньодністровській-?) Невриді якоїсь частини іншоетнічного (?) населення може свідчити повідомлення Гекатея (кінець VI ст. до нар. Хр.), який при перерахуванні племен (із заходу на схід?— М. Б.) називає спершу авхатів, потім неврів і будинів (гелонів), поряд з якими в тому ж „східному“ секторі фігурують і агатирси (Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 348).

Те, що вже в середині V ст. до нар. Хр. Геродот знову фіксує неврів біля витоків Тірасу й у верхній течії Гіпанісу може свідчити про те, що внаслідок якогось або якихось чинників скіфські владики втратили контроль над західною частиною Невриди.

ВИСНОВКИ

Пропонована читачеві монографія є першою спробою узагальнення археологічних матеріалів Прикарпаття й Західного Поділля пізнього періоду епохи бронзи – початку доби раннього заліза, які представлені, в основному, пам'ятками Голіградської й Висоцької культур та низкою локально-хронологічних груп перед- і ранньоскіфського часу. Положення, викладені в монографії, відображають, в основному, сучасний стан джерельної бази, її осмислення та інтерпретацію.

Проведеними дослідженнями встановлено, що матеріальна культура спільнот, які заселяли територію сьогоднішнього Прикарпаття й Західного Поділля, ніколи не займала периферійне відношення до якогось певного центру. Приміром, Висоцька культура представляє собою цілком окремий, яскравий і самобутній вияв, однаково рівновіддалений як від центральноєвропейських культур урнових полів поховань, так і від Білогрудівської та Білозірської культур Правобережної України. І хоч вона (Висоцька культура) і перебуває між цими великими спільнотами, однак до жодної з них зарахувати її не можемо. Приблизно те ж саме можемо сказати і про пам'ятки Голіградської культури, яка завдяки своїй ноанізованій підоснові (що неодноразово засвідчено матеріалами із «закритих» комплексів з Отстрівця, Магали, Городниці та ін.) уже тим самим не може бути об'єднана в одне коло або спільність із такими закарпатськими культурами, як Гава, Медіаш, Речь та ін., які мали в своїй підоснові цілком інші культури (пор. використовуваний донедавна (а в російській літературі – й дотепер) термін: «гавско-голиградский круг памятников», запропонований Е. Балагурі та Г. Смірноюю на поч. 1970-х рр. І що цікаво: проаналізований вище матеріал засвідчує, що такі ж приблизно самодостатні характеристики (при таких самих векторах міжкультурних зв'язків) зберігають у своїх культурах і пізніші за часом появи Західноподільська і Черепинсько-лагодівська групи, які у східному напрямку орієнтовані на культури лісостепової й степової зон Побужжя і Придніпров'я (при значних передкавказьких імпульсах), а в західному – із Гальштатським Світом Верхнього Подунав'я (Каледенберзька культура, група Векерцуг (група Альфельд, за Т. Кеменцеї 2010) та в меншому степені з культурами Карпатського басейну.

У роботі проаналізовано близько 450 поховань, більше півтораєста поселень і близько 85 скарбів і випадкових знахідок, системний аналіз яких допоміг вийти на нові рубежі розуміння досліджуваних спільнот Прикарпаття й Західного Поділля у вказаний період. Підсумовано інформацію про бронзові вироби Голіградської культури (мечі, казани, вістря списів, кельти, серпи, фібули, шпильки та ін.), для яких вперше запропоновано класифікаційні схеми й типологічні ряди. На підставі вищевикладеного можна зробити наступні висновки.

По-перше, у питанні вивчення пам'яток Голіградської культури було доведено, що вона завершує своє існування у НаВ1-на початку НаВ3 (приблизно середина – друга половина X ст. до нар. Хр.), тобто у значно раніший період, ніж це уявлялось донедавна (до найпізніших пам'яток Голіградської культури у Верхньому Придністров'ї зараховано скарби з Руди й Волоки та руків'я меча із антеноподібним навершям із Ворони). Досліджені на сьогодні пам'ятки Голіградської культури дають підстави виділити в її розвитку два періоди: ранній, який тривав від другої половини BrD до кінця НаА1, і пізній, який укладається в рамках періодів НаА2 - початок НаВ3. Вагомі результати одержано також у плані вивчення генезису Голіградської культури (табл. 5). З'ясовано, наприклад, що на північно-східному передгір'ю Українських Карпат та на прилеглий до нього частині Верхнього (і, частково, Середнього) Придністров'я (ще напередодні появи тут таких ранньоголіградських комплексів, як Текуча I-III, Лосва V, Городниця (нижній шар), Чортовець-Гостилів, Магала III та ін.), у місцевому пізньокомарівському автохтонному субстраті з'явилися анклавні інокультурного населення, матеріальна й духовна культура якого була тісно пов'язана з гірськими районами Північно-Західної Трансильванії, в основному, Марамурешом та прилеглими теренами, на яких у той самий час (кінець періоду BrC2) виникає група пам'яток Липуш I. Ці етнокультурні спільноти на пограниччі Покуття й Буковини, які в майбутньому стали базою для формування пам'яток Голіградської культури, вже в той час були якимось чином пов'язані з соціальною верхівкою носіїв підкурганного тілопального обряду поховання в Українському Закарпатті та, можливо, в прилеглому Марамуреші. На наш погляд, упродовж раннього періоду BrD (або ще пізнього BrC2) могло відбутися часткове «переформатування» еліт на межі Центральної, Східної й Південно-Східної Європи. Що мається на увазі? Висловлено припущення про потужний рух у західному напрямку частини східносабатинівських спільнот із пізньозрубними общинами бережнівсько-маївської культури з Нижнього Придніпров'я та Дніпровського степового Лівобережжя, які (на відміну від основної маси носіїв зрубної культури) практикували звичай підкурганного поховання представників своєї еліти шляхом кремації їх тлінних останків, прямим віддзеркаленням якого вважають уже згадане підкурганне кремаційне поховання в Борисівці в причорноморській зоні Українського Подунав'я (Отрощенко, 1976, с.172-187). Добре протореним від найдавніших часів шляхом: по вододілу Придніпровської та Подільської височин одна частина цього населення вийшла на південь Волинської височини, залишивши тут елітні кургани виразно «східного» зразка Іване II (радіокарбонне датування: 1285±35 рр. до нар. Хр.- Свешников, 1990, с.86). Натомість, інша частина цього нижньодніпровського та лівобережно-степового населення, піднявшись вододілом на Східне Поділля, перейшовши Дністер і Північну Буковину, вийшла на Покуття¹⁶⁸ і вже звідси Яблуницьким перевалом дісталася Верхнього Потисся.

Отож, зроблено висновок, що поява на пограниччі Покуття і Буковини цих

¹⁶⁸ На Покутті та в прилеглих районах здавна були відомі предмети культури степових спільнот того часу.

найраніших протоголіградських пам'яток (рис. 1), могла відбутися лише після того, як вищезгадані носії обряду підкурғанних кремацій зі степової зони, перейшовши через пізньокомарівські території, поклали край цій культурі у Верхньому Придністров'ї, зрештою, так само, як і Станівській (Сучу де Суз) культурі, проникнувши на територію Марамуреша. З цього часу по обидва боки Північно-Східних Карпат на різних етнокультурних підосновах з'являються пам'ятки зі схожим поховальним обрядом (наприклад, у групі Липуш I в Марамуреші, а також в Чомонинській групі в низинній частині Українського Закарпаття, яка була виділена свого часу Й. Кобалем). Такі ж (або ж схожі) поховальні традиції практикували в той час носії найбільш ранніх голіградських пам'яток Покуття й прилеглої Буковини). Іншими словами, ми, до певної міри, підтверджуємо раніше висловлене припущення А. Можоліч, яка в творцях підкурғанного кремаційного поховання в Н'їркарас-Дюлагаза (зважаючи на сильні «східні» впливи у цьому комплексі) вбачала, власне, вихідців із комарівського середовища або ж з ареалу Могилевих культур, хоча й залишила це поховання серед старожитностей культури Сучу де Суз (Mozsolices, 1960, P.113-123, Taf. LXIX - LXXI; Кобаль, 1996, с.195). У цілому, в тих етнокультурних процесах, які призвели до майже одночасового зникнення (напередодні раннього періоду BrD-?) по обидва боки Північно-Східних Карпат яскравих культур середнього періоду епохи бронзи, таких як Комарівська і Станівська (Сучу де Суз),¹⁶⁹ ключову роль, на наш погляд, могла відігравати, власне, соціальна верхівка степової зони Причорномор'я – носії підкурғанного тілопального обряду типу Борисівки. Завдяки просуванню останніх у північно-західному напрямку і вкоріненню окремих їх спільнот на Українському Підгір'ї (зокрема, Покутті) та у територіально близькому Верхньому Потиссі з властивим для них поховальним звичаєм, на цих територіях майже одночасно з'явилися найраніші голіградські пам'ятки й пам'ятки чомонинського типу (кургани в Н'їркарас-Дюлагаза, Королево, Чомонин та ін.).

По-друге, важливі висновки були зроблені автором і в плані вивчення матеріальної культури «голіградців». Так, на основі аналізу низки морфологічних особливостей споруд Голіградської культури розроблено їх класифікацію, серед яких виділено дев'ять класів. Крім них, існували, мабуть, й інші споруди, поява й використання яких була пов'язана з різними соціально-майновими чи іншими станами в тогочасному голіградському суспільстві. Окремо піднято питання щодо існування у носіїв Голіградської культури будинків знаті й керівників їхньої спільноти (володарів), сліди яких, через відсутність планомірних розкопок, на даний час ще не віднайдені. Але, непрямим доказом існування таких споруд для згаданої привілейованої верхівки тогочасного голіградського суспільства, на думку автора, служать наступні спостереження:

1-наявність розгалуженої й добре продуманої (за наперед розробленим планом-?) сітки городищ, спорудження й оборона яких мусіла відбуватися з од-

¹⁶⁹ Сьогодні, на основі 5 радіовуглецевих датувань, час існування пам'яток групи Липуш визначається в межах 14 - 12 ст. до нар. Хр. (Kacso, Metzner-Nebelcisk, 2009).

ного центру. Без координації таких дій і централізованої оборони їх існування було б неможливе;

2-достатньо значний рівень архітектури й будівельної техніки в носіїв Голіградської культури (свідченням чого є низка монументальних, прямокутних в плані, споруд довжиною до 12 м в Теучій), який, за потреби, міг бути зреалізований і для зведення більш престижних споруд для голіградської знаті;

3-контроль над північнокарпатськими перевалами і, можливо, (якийсь час) над західним відгалуженням одного з найважливіших у Центральній і Східній Європі – Бурштиновим шляхом, який, прямуючи з Балтики до Причорномор'я, переходив із Західного Надбужжя на Подільську височину і вже звідти – по великому європейському вододілі – опускався до південнобузьких степів: ареалу пізньосабатинівської й білозірської культур;

4-значна концентрація на території поширення пам'яток Голіградської культури особливої категорії бронзових виробів – казанів, чаш, сітул і амфороподібних посудин, які в той час могли вважатися винятково цінними й престижними, а разом із тим значна кількість предметів озброєння (мечів, бойових сокир, списів, дротиків та ін.) також може свідчити про відособлення чи, радше, виокремлення з голіградської спільноти певної соціально стратифікованої групи осіб та підрозділів для її охорони й забезпечення, яка могла дозволити собі ці, нерідко дорогі й вишукані речі. Існування цієї відокремленої спільноти, яка, як можна припускати, була носієм централізованої форми управління, передбачало обоав'язкове будівництво відповідних їхньому статусові не тільки споруд, але й місць їх постійного проживання (т. зв. двір, або центральна садиба на найвищій частині поселення з низкою споруд допоміжного призначення)¹⁷⁰, або ж їх тимчасового перебування (городище). Якщо буде остаточно доведена величезна продуктивність текущих солевиробничих центрів, яка давала змогу експортувати цей дорогоцінний продукт далеко за межі голіградської території (а колосальні об'єми розбитого при солевиварюванні керамічного посуду нібито опосередковано можуть вказувати на масштабність продукування солі для цих міжкультурних торговообмінних трансакцій), то в такому разі постане питання правомірності порівняння збагачення місцевих голіградських володарів з володарями в історичному Гальштаті, які збагатилися, власне, на торгівлі сіллю (про рівень заможності, якого сягнула місцева еліта історичного Гальштату, свідчать, як відомо, тамтешні могильники, які включають значну кількість особливо багатих захоронень). Цьому питанню – виваренню солі «голіградцями», а ширше – окремим видам виробництва того часу на Прикарпатті й Західному Поділлі, присвячений один з додатків наприкінці монографії.

Одним із важливих висновків при розгляді етнокультурних процесів на Прикарпатті й Західному Поділлі стало ствердження автором існування у місцевому середовищі своєрідних універсальних еквівалентів вартості товарів і послуг, про що до останнього часу в науковій літературі не згадувалось. До таких верхньодністровських «цінових еквівалентів» автор відносить, наприклад,

¹⁷⁰ Мається на увазі приміщення для охорони, обслуги, можливо, служителів культу тощо.

суцільнолитий золотий обруч із розімкненими кінцями й два золоті продовгасті злитки у вигляді чотиригранних брусків із Другого Михалківського «скарбу» (1897 р.). Фактично, на підставі проведених досліджень можна ставити питання про «передмонетну стадію» товарообміну на Прикарпатті й Західному Поділлі, для якої було характерним використання брусків та обручів стандартизованої ваги й форми, а також округлих дископодібних злитків із чітко ограненими краями.

Після розпаду культури Гава по той бік Карпат в Потиссі (за припущенням К. Метцнер-Небелсік, це відбулося близько 1000 рр. до нар.Хр.-Metzner-Nebelsick, 2002) в Середньодунайській низовині на Альфельді входять у силу носії групи Мезочат, а у верхньому Подунав'ї з'являються комплекси, які включають псалії типу Чернотин (чорногорівського типу). У той самий час – з початку НаВЗ на прилеглому Середньому Придністров'ї з'являються пам'ятки Непоротівської групи. Ситуація складалася так, що якби населення Голіградської культури – під впливом усіх цих зовнішніх чинників – не почало видозмінювати свою культуру (тобто ті господарські, суспільні й релігійно-обрядові механізми, які перед тим упродовж кількох століть тримали його (голіградське суспільство) в повнокровній життєдіяльності), то воно просто зникло б із історичної арени Центральної Європи, впавши під ударами довколишніх, постійно еволюціонуючих і потужних спільнот.

Власне, тому археологічний матеріал із Верхнього Придністров'я, який відноситься, в основному, до НаВЗ, демонструє нам досить швидкий процес переродження Голіградської культури в нове культурне явище – постголіградські пам'ятки Михалківського типу або групи. Поява останніх могла бути спровокованою тим самим чинником, який спричинив у той самий час ніби раптову появу – але вже в іншому місці – Чорноліської культури на Українському лісостеповому Правобережжі. Цим збудником для появи обох спільнот міг бути **зовнішній чинник**, який міг мати характер етнокультурного інплантанту ззовні. Отож, пізньоголіградське суспільство, прийнявши виклик тих часових змін, які настали й остаточно видозмінивши всі провідні ознаки своєї матеріальної культури (так само, як це зробила Білогрудівська культура на східних теренах), продовжило своє існування на Верхньому Придністров'ї на початку наступної - ранньозалізної доби, вже як гнучка, мобільна й високо розвинута спільнота – носії Михалківської групи пам'яток. Це населення одразу ж почало – цілком у стилі нової епохи – активну діяльність за межами основних територій свого розселення.

Значне місце в роботі відведено вивченню найменш дослідженого до останнього часу періоду на теренах Прикарпаття й Західного Поділля, а саме: між часом зникнення Голіградської культури й появою на її колишній території пам'яток Західноподільської й Черепинсько-лагодівської груп. Тут існувала хронологічна лакуна, яку пробували «заповнити» дослідники минулих років. Проаналізувавши їх аргументацію з урахуванням нових матеріалів, автор підтримав запропоноване Т. Сулімирським (1938), О.Тереножкіним (1952) та Л. Крушельницькою (1985) припущення про існування в цей час на Верхньому Придністров'ї окремої археологічної групи пам'яток із своєрідними рисами, яка

вже не була голіградською, але ще не стала західноподільською. Назва даній групі – Михалківська, була запропонована ще 1952 року О. Тереножкіним, який об'єднав у цій назві всі верхньодністровські пам'ятки більш-менш одночасові з Михалківським «скарбом» (Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.64-94). Окремо в праці висвітлено питання, як далеко на північний захід – у напрямку до верхів'їв Західного Бугу, просунулися вихідці із середовища Михалківської групи. Так, стверджено, що в цьому, дуже незначному за площею, районі Волинської височини й прилеглих територій Волинського Полісся не пізніше початку періоду НаВЗ майже одночасно в різних місцях з'являється група пам'яток і окремих предметів, які не мають відношення до місцевої культури, яка представлена одним зі східних варіантів Лужицької культури або ж однією з центральноєвропейських культур урнових полів поховань (урненфельдеркультур). До таких “новинок” у цьому районі, носії яких швидко знівелювали й видозмінили до невпізнання місцеву (Лужицьку-?) культуру, відносимо, щонайменше, чотири типи речей: 1-деталі кінської упряжі (Сілець, Снятичі, Комарів); 2-бронзові овальні кільця від запрягу і колісного транспорту (Щебречин, Скірче, Пересопниця); 3-багатогорлі посудини ритуального призначення (Тарночин, Жуків); 4-підкурганні і ґрунтові поховання (могильник Крупи). Саме в цьому районі Західного Надбужжя між часом існування Вільховецької групи пізньобронзового віку (НаА-НаВ1) і пам'ятками Лежницької групи ранньоскіфського часу (НаС2), виділеної свого часу Л. Крушельницькою, зараз намітився горизонт пам'яток, який у плані хронології займає мовби проміжне місце між тими й іншими (НаВЗ-НаС1) і який, зокрема, представлений вищезгаданими пам'ятками із Сільця, Снятич, Комарова, Скірча, Щебречина, Тарночина, Жукова та ін. Цікаво, що частина цих пам'яток займає середню й нижню частину р. Гучви, де до сьогодні збереглися релікти степової рослинності (Клюсінська, 2008, s.292). Виходячи з цього та з низки інших припущень, згадана польська дослідниця вважає це прийшло в Західне Надбужжя (Любенщина) населення – номадами, а самі вищезгадані пам'ятки розміщує в горизонті *“кімерійських або фрако-кімерійських впливів на південно-східну периферію лужицької культури”*, розглядаючи їх як приналежні останній (Клюсінська, 2008, s.292). З такою інтерпретацією матеріалу автор погодитися не може, оскільки дедалі більша кількість пам'яток досліджуваного типу свідчить про утворення в цьому районі Західного Надбужжя в період НаВЗ-НаС1 *локальної групи пам'яток*, які за всією сукупністю ознак різко відрізнялися від східних груп Лужицької культури. Раптова поява цих пам'яток у тутешніх районах і їх характер (риси вершинської культури) вказують на можливість етнокультурної інвазії ззовні. Чи було це Верхнє або Середнє Придністров'я, тобто, ареал пам'яток Михалківської групи, або ж інші райони Українського Лісостепу або Степу, на цьому етапі досліджень визначити з упевненістю важко. Вкажемо лише, що західнобузька (передлежницька, за своїм хронологічним положенням) група пам'яток несе в собі основні риси вершинської культури центральноєвропейського й передкавказького типу. Однак, пов'язувати носіїв цієї групи («горизонту» в Лужицькій культурі, за Е. Ключинською) з «кімерійцями» та ще й з «номадами», як це робить дослідниця, вважаємо помилковим. Адже

“висмикуючи” з матеріалів цієї групи лише деталі кінської вузди (і майже що не оголошуючи їх маркерами культури номадів), Е. Клосінська не може, разом із тим, пов’язати зі “степовиками” ґрунтовий “нелужицький” могильник у Крупах, багатогорлі посудини типу керносів із Тарночина і Жукова, бронзові цільнолиті овальні кільця зі скарбу в Щебречині та похованні в Скірчу, гривну з Радежниць та ін., не кажучи вже про синхронну появу на тутешній території, разом із цими речами, нових – цілком не властивих для Лужицької культури – форм кухонного й столового посуду, які мають прями аналогії в основному в лісостепових комплексах України.

По-третє, значні корективи внесено автором у власні розробки хронологічно-періодизаційної шкали Висоцької культури. З урахуванням нових матеріалів зараз запропоноване нове бачення її генезису та зовнішніх (міжкультурних) зв’язків (табл. 5). Сьогодні, з появою нових археологічних джерел та переосмисленням уже відомих пам’яток стало можливим виділяти в генезисі майбутньої Висоцької культури переважаючий і домінуючий вплив із середовища пізньомогилевих культур Центральної Європи. Першим плацдармом цього пізньомогилевого населення після переходу через Карпати стало Надсяння, а вже звідси новоприбулі общини – носії обряду випростаних інгумацій з південною орієнтацією - переселились у сусіднє Верхнє Придністров’я, витоки Західного Бугу, Ікви та прилеглі райони Тернопільського плато, тобто саме на ті території, які в наступні століття стали основним ареалом поширення пам’яток Висоцької культури. Беручи до уваги той факт, що досі, незважаючи на багатолітні дослідження, на могильниках Висоцької культури так і не віднайшли поховання, які б супроводжувалися подібними (до вищезгаданих надсянських) двохуких чаш, то припускаємо, що: 1 - поява в Надсянні значного числа тілопокладень у випростаному положенні (здебільшого з південною орієнтацією) настала раніше, ніж на території майбутньої Висоцької культури; 2 – найраніші висоцькі інгумації у випростаному положенні з південною орієнтацією генетично можуть бути пов’язані з групою могильників та одиночних тілопокладень Надсяння (які передували тут появі пам’яток Тарнобжегської групи культури урнових полів Центральної Європи) і характерною ознакою яких є, як відомо, таке ж саме випростане положення померлого на спині з орієнтацією його голови до півдня, іноді з незначним відхиленням. Іншими словами, прийшло з-за Карпат у Надсяння населення, яке швидко або асимілювалося в місцевому середовищі або ж само його асимілювало, витворило на цих теренах цілком самобутню матеріальну культуру й своєрідний обряд поховання небіжчиків, яких уже не укладали скорчено на боці й не спалювали, а клали на спину у випростаному положенні головою найчастіше до півдня (і, як свідчить планіграфія цих поховань та факт відсутності могильних ям, принаймні деякі з них могли перекривати курганними насипами. Сліди таких насипів над найранішими інгумаціями стратиграфічно засвідчені також на могильнику в Петрикові). І, власне, значна частина цього населення з Надсяння приблизно в середині III періоду епохи бронзи за Монтеліусом (поч. НаА, за П. Райнеке), що загалом відповідає середині – другій половині XIII ст. до нар. Хр., могла рушити у східному напрямку – перейти

в північну частину територіально суміжного Верхнього Придністров'я й розселитись біля витоків Західного Бугу, Серету, Ікви, тобто зайняти центральну частину великого європейського водорозподілу з дуже зручним для сухопутних комунікацій рельєфом, через який проходили основні торгово-вимінні (торговельні) шляхи між тогочасними культурами Центральної і Східної Європи. Саме ця територія на головному тутешньому вододілі, яка в наступні століття стала основним ареалом розселення носіїв Висоцької культури й була кінцевим пунктом на маршруті тривалого й колосального, за своїми масштабами, переселення общин із пізньомогилевими традиціями. Власне, тут, на крайньому сході свого просування, новоприбуле населення, змішавшись із місцевими мешканцями і ставши повноправними носіями протовисоцьких традицій, упродовж наступних століть - ніби в «законсервованому» вигляді - культивувало все той же архаїчний поховальний обряд випростаних інгумацій, який до того практикували їх пращури на своїй матірній території – у чесько-моравському регіоні ще в середовищі Могилевих культур.

Запропоноване у цій праці відтворення ймовірного перебігу подій, які могли вплинути на досить раптову появу на заході Українського Лісостепу пам'яток Висоцької культури, дає відповідь на здавна докучливе питання про причини надзвичайної схожості найраніших висоцьких комплексів – з одного боку, і пам'яток, які віднесені окремими зарубіжними дослідниками до найранішої Тарнобжегської групи – з другого. Отож, можемо зрозуміти те здивування, яке виникло в наших польських колег після публікації 2002 року частини матеріалів Петриківського могильника. Тоді автор писав, що причини появи інгумаційних захоронень у Висоцькій культурі й Тарнобжегській групі слід розглядати у нерозривному зв'язку (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.210-211; Бандрівський, 2002, с.196-197), про що до того не говорилося, хоча завжди наголошувалось на тому, що пам'ятки Тарнобжегу, зокрема – з Надсяння, мусять бути давнішими за найбільш ранні висоцькі пам'ятки, але про взаємозалежність їх появи та пошуки причин такої схожості питання не ставилось (Czopek, 1996, s.49). Тому приємно, що здобуті в Петрикові матеріали дали підстави нашим польським колегам звернутись до цієї теми ще раз, пишучи, що «...вже побіжний перегляд представленого там (на могильнику в Петрикові-М.Б.) інвентарю приводить до висновку про його велику подібність щодо спорядження інгумаційних поховань тарнобжегської лужицької культури. Є це тим більш дивне – продовжують дослідники, що Петриків знаходиться від надсянського скупчення могильників на відстані близько 200 км» (Czopek, Ormian, Trybala, 2005, s.68). Однак, констатація цього факту так і не змусила колег простежити глибше витoki цього феномену. Наприклад, вони й надалі ніби не зауважують схожості між двовухими чашами з Надсяння (Городисько Долішне, пох. №1 та пох. №2; Палюхи, пох. №180) і подібними двовухими посудинами зі Звенигорода біля Львова (пох. №2 та пох. №6), про особливу форму яких у свій час писала знана українська дослідниця (Крушельницька, 1985, с.22-24, рис. 6,1-2,4).

Після чотирирічних розкопок автора на ще одному могильнику Висоцької культури, на цей раз у с. Петрикові поблизу Тернополя на Західному Поділлі,

на якому на сьогодні виявлено 183 поховання, зроблено спробу вперше підсумувати увесь здобутий на сьогодні матеріал про поховання Висоцької культури. Проведено його систематизацію, виділено провідні групи, типи й варіанти (табл. 7-17). За способом захоронення, поховальні пам'ятки Висоцької культури поділяються на чотири основних групи: 1 – інгумаційні поховання (одиначні, парні, групові); 2 – тілопальні й кремаційні поховання; 3 – перезахоронення поодиноких кісток; 4 – кенотафи (Бандрівський, 2002).

Не міг автор обійти у своїй праці й інші дискусійні моменти. Наприклад, в останній час з'явилися праці, у яких межі поширення Висоцької культури, як видається, невмотивовано розширені. До Висоцької культури наші зарубіжні колеги зараховують іноді пам'ятки, які при ближчому ознайомленні нічого спільного з нею не мають (Hozer, 2005, s. 223, гус.1). У значній мірі це відбувається через «розмитість» ознак, які до Висоцької культури кожен дослідник вибудовує по-своєму. Тому вперше в цій проблематиці автором було запропоновано визначити приналежність тої чи іншої пам'ятки до Висоцької культури шляхом отримання позитивної відповіді принаймні на чотири з нижчеподаних ознак:

Перша ознака – наявність інгумаційних захоронень у випростаному положенні з південною (іноді – з незначним відхиленням) орієнтацією померлих, що притаманне для раннього періоду розвитку Висоцької культури, і південною та південно-західною орієнтаціями небіжчиків (і, так само, з можливим незначним відхиленням відносно горизонту) для пізнього періоду розвитку цієї культури. Стабільною рисою майже всіх ранньовисоцьких інгумацій є відсутність у місцях їх захоронень могильних ям: померлих укладали майже на рівні тогочасної поверхні іноді, лише легко поглибивши в межах контурів тіла, вибрану ділянку поверхні.

Друга ознака – характер поховальної обрядовості, а саме: специфічне укладання рук небіжчика під час поховання (аналіз цих поз померлих і положень їх рук див.: Бандрівський, 2002, с.120-184), у т. ч. наявність значного числа (до 10%, за В. Канівцем) парних захоронень. Переважна більшість поз у висоцьких парних похованнях (в обіймах один в одного, пригортання до себе, вкладення долонь жінки в долоні чоловіка або ж коли уста чоловіка торкаються чола жінки та ін.) – не мають аналогів не лише в територіально суміжних в тому часі культурах, але взагалі – не знаходить паралелей в археологічних культурах Стародавнього Світу.¹⁷¹

Третя ознака – ритуальний керамічний посуд та його орнаментика. Таких зворів і такого їхнього різноманіття, на які натрапляємо при розгляді висоцьких посудинок (в основному, з інгумаційних поховань в Чехах/Луговому й епонімному Висоцьку (рис. 103; 108-аб; 109-111, 114-115; 117-119 та ін.), не знаходимо ні на кераміці урнових полів Центральної Європи, ні в інших територіально суміжних і тогочасних культурах. По суті, це – окремий образотворчий висоць-

¹⁷¹ Цей феномен – парні поховання Висоцької культури, який щойно тільки розпочато досліджувати (Бандрівський, 1998, с.466-486; 2002, с.146-157), потребує подальшого – у т. ч. міждисциплінарного вивчення й оцінки, причому не лише вузькопрофесійної, але й оцінки з точки зору релігії та т. зв. загальнолюдських цінностей.

кий стиль, який не експлуатує в такому степені геометричні форми, як, скажімо, Чорноліська культура Середнього Придністров'я (Крушельницька, 1998), а пропонує власний – ні на що не подібний, результат пошуків у царині графічного символізму.

Четверта ознака – висоцьке кременярство, а зокрема – надзвичайно досконале виготовлення серпів і наконечників стріл із сивого волинського кременю, на що звертають особливу увагу всі дослідники, які так чи інакше заторкують питання висоцького інвентарю (рис. 75-76). Так досконало опрацьованих крем'яних виробів майже не знаходимо (хіба що за винятком Чорноліської культури Середнього Придністров'я) у територіально суміжних спільнотах того часу. Отож, беручи до уваги вищесказане і нанісши на карту пам'ятки, матеріали з яких відповідають вищеназваним ознакам, у результаті отримали максимально наближену до реальності картину розселення носіїв Висоцької культури.

Болючим аспектом при теперішньому вивченні Висоцької культури, є, як була мова вище, визначення її хронології й періодизації. Досвід останніх розробок у цьому плані (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.193-247; Бандрівський, 2005, с.241-252; 2006, с.72-91) виявив як більш-менш правомірні, так і хибні напрямки (зокрема, вищезгадана праця автора 2006 р. на тему висоцької періодизації, з критичною оцінкою колеги – див.: Szorek, 2009, s.140) на шляху до вироблення більш-менш прийнятної хронології й періодизації Висоцької культури. На сьогодні видається, як вже була мова вище, обмежити час тривання Висоцької культури від кінця періодів BrD до HaC1 включно, тобто в межах часового відрізка тривалістю приблизно 450 років та з трьома періодами – раннім, середнім та пізнім, кожен із яких включає етапи розвитку (табл. 5).

Важливі висновки було отримано в процесі вивчення часу і можливих причин зникнення Висоцької культури, оскільки погляди українських і деяких зарубіжних дослідників в цьому питанні, відрізняються. Як відомо, в першій половині 1970-их років Лариса Крушельницька після кількарічних розкопок у Черепині й Лагодіві поблизу Львова обґрунтувала припущення, що на зміну Висоцькій культурі в другій половині VII ст. до нар. Хр. приходить нова скіфоподібна, за характером своєї матеріальної культури, спільнота, а конкретніше – переселенці із Середнього Придністров'я, пам'ятки яких ототожнюють із Західноподільською групою і які на Верхньому Придністров'ї представлені, виділеною дослідницею, Черепенсько-лагодівською групою пам'яток. При цьому носії пізньої Висоцької культури могли, як припускає дослідниця, якийсь час жити поряд із новоприбулим черепенсько-лагодівським населенням і навіть асимілюватися з ним (Крушельницька, 1976, с.105). Про своєрідний вияв пам'яток, які підмінили в VII-VI ст. до нар. Хр. висоцьку культуру на її території, писали перед тим О.Тереножкін і В. Канівець (Канівець, 1953, с.95), що докорінно відрізнялося від поглядів Т. Сулімирського, який тривалість Висоцької культури дотягував до кінця латенського періоду, тобто до II-I ст. до нар. Хр. (Sulimirski, 1931, s.171). Сьогодні частина дослідників з-за Сяну, зокрема молодого покоління, намагається вже за давньою історіографічною традицією довести, що пам'ятки Черепенсько-лагодівської групи є нічим іншим, як ... пізніми пам'ят-

ками Висоцької культури, на території яких лише віднайдені речі скіфського типу (Gawlik, 2005, s.215). Не вдаючись тут у глибший аналіз подібних блудів, автор запитує: яка із чотирьох вищеназваних ознак Висоцької культури дала підстави А. Гавлику та ін. зараховувати пам'ятки Черепинсько-лагодівської групи до Висоцької культури? Чи, може, дослідниця випрацювала досі ще не опубліковані ознаки Висоцької культури, зокрема, її поховального обряду, аналіз якого й дав їй підстави «не помічати» кричущої окремішності черепинсько-лагодівських пам'яток? Поява у верхньому горизонті Лагодова могильника з типово середньодністровським способом влаштування могил – у вигляді кам'яних прямокутних вимосток (Крушельницька, 1976, с.85-89, рис.32-34; 1993, с.196-212), а також присутність на схилах черепинсько-лагодівського городища в Лагодіві (ур. Помірки й ур. Вежа) бронзових наконечників стріл типу Єнджа й наконечників стріл ранньокелермеських типів (Крушельницька, 1976, с.123, рис.51, 1-4) дає, як видається, усі підстави пов'язувати в один причинно-наслідковий зв'язок: і раптове зникнення Висоцької культури приблизно в останній чверті VIII ст. до нар. Хр., і однозначну фіксацію – приблизно через кілька десятиліть - на колишній висоцькій території вже нової й остаточно сформованої культури, яка в речовому побутовому інвентарі мало чим уже відрізнялася від культури тогочасного населення Середнього Придністров'я й культури Правобережного Лісостепу в цілому.

Присвятивши значне місце з'ясуванню внутрішньої хронології й періодизації самої Західноподільської групи (з урахуванням здобутих автором нових матеріалів під час розкопок курганів у Швайківцях та Коцюбинчиках), у праці він підняв також здавна дискусійне питання щодо її походження. Так, якщо до недавня її вважали конгломератом впливів пізньочорноліської, Голіградської й кочівницько-іраномовної спільнот (Т. Сулімирський, 1936; Г. Смірнова, 1993), то сьогодні вимальовується, як припускаємо, більш наближена до дійсності етнокультурна підоснова даної групи пам'яток – багатогранна за своїми напрямками й часовими етапами, але однозначно генетично пов'язана з тогочасною скіфською культурою Середнього Придніпров'я та скіфоїдними групами Карпатського басейну (Альфельд, Феріджеле та ін.). Проведеними автором у 2007-2010 рр. дослідженнями на курганному могильнику періоду раннього заліза між селами Чорнокінці й Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області та поруч розташованого кургану у Швайківцях було отримано нові матеріали щодо елітних ритуальних об'єктів Західноподільської групи пам'яток. Незважаючи на те, що курган Коцюбинчики-II вже розкопувався наприкінці XIX ст. (розкопки А. Любич-Потоцької 1880 р.), у теперішній час вдалося дослідити відносно добре збережені уцілілі частини даної пам'ятки. Так, на розкритій площі підкурганної споруди (рис. 164, 167-168) виявлено рештки надзвичайно багатого сховку, до якого входила кінська упряж для 6 коней (шість пар залізних вудил із псаліями), а також деталі колісничного запрягу (великі гакоподібні ковані стрижні) та предмети декору самої колісниці (чотири прорізні зооморфні наверхші і чотири бронзові дзвоники) та інші речі, які значно збагатили дотеперішні уявлення про рівень розвитку місцевого суспільства Західного Поділля,

а ширше – придністровських областей Прикарпаття на початку ранньозалізної доби. Особливо цікавим виявився і щойно віднайдений в с. Панівці Борщівського району Тернопільської області в одному з об'єктів комплекс бронзового ритуального посуду, який складався з двох орнаментованих казанів ранніх типів (з горизонтальними вушками) та великої бляшаної клепаної посудини, в яку ті два казани були покладені.

Неочікуваними виявилися ті вектори зовнішніх зв'язків, які налагодило і підтримувало місцеве населення, зокрема його елітарна частина – військова вершницька аристократія, з довколишнім світом. На підставі аналізу новоздобутих у Швайківцях і Коцюбинчиках матеріалів становлено, наприклад, що магістральним і домінантним напрямком таких зовнішніх зносин для місцевих володарів були на сході два райони: 1 – Середнє Придніпров'я (причому чомусь тісніші зв'язки із його лівобережною частиною - Посуллям); 2 – з Кубанню та Центральним Передкавказзям. В обох цих регіонах використовувалися дуже схожа до знайдених у Коцюбинчиках кінська упряж, елементи колісничного запрягу та зброя. В західному керунку особливий інтерес тогочасні керівники спільноти Середнього (і Верхнього-?) Придністров'я мали з Карпатським регіоном, зокрема, з Альфельдом на середньодунайській низовині та з Трансільванією. З якихось причин лужицький світ, який починався з Посяння й далі на захід, не викликав у тогочасного середньодністровського населення якогось сталого інтересу. Те саме можемо сказати й щодо верхньотиського регіону в межах сьогоднішньої Закарпатської області України, представленого вкрай небагатою на виразні й ефектні матеріали Куштановицькою культурою.

У будь-якому разі, здобуті автором і зараз опубліковані матеріали дозволяють припускати, що той, донедавна навіть не підозрюваний, рівень духовної й матеріальної культури, яке мало місцеве прикарпатське й західноподільське населення, своїм розвитком завдячувало не прийшлим етносам (скажімо, кочовикам-іранцям, які на археологічному рівні в цьому районі нічим не засвідчені), а тривалому й всенаростаючому розвитку місцевої культури, початки якої криються ще в середині II тис. до нар.Хр.

СКОРОЧЕННЯ, ВЖИВАНІ У НАУКОВОМУ АПАРАТІ

АВУ	-- Археологічні відкриття в Україні
АДУ	-- Археологічні дослідження в Україні
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
АО	– Археологические открытия. Москва
АСГЭ	-- Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград
Записки НТШ	– Записки Наукового товариства імені Шевченка
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	– Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР (Москва)
МИА СССР	– Материалы и исследования по археологии СССР (Москва, Ленинград)
МДАПВ	– Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
РА	-- Российская археология. Москва
ЛМІР	-- Львівський музей історії релігії
ЛІМ	-- Львівський історичний музей
СА	– Советская археология
AR	– Archeologicke Rozhledy
PA	– Przegląd Archeologiczny
WA	– Wiadomości archeologiczne
PBF	– Prähistorische Bronzefunde. München; Stuttgart
PZ	– Prähistorische Zeitschrift
Dacia	– Dacia. Recherches et decouvertes archaologiques en Roumanie. Bucuresti
ZOW	– Z Otchłani Wieków. Poznań-Warszawa
ZWAK	– Zbiór Wiadomości do antropologii Krajowej

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Андрієнко В.П.* Майдани і майдановидні споруди України.-Київ, 2002.
- Бандрівський М.* Про “поганські камені” в Карпатах // Археологія. – Київ, 1989. – № 3. – С. 109–116.
- Бандрівський Н.* Скальные рельефы и петроглифы Карпат // Проблемы археологии степной Евразии. Тез. докл. – Кемерово, 1989. – Ч. 2. – С. 114.
- Бандрівський Н.* Петроглифы Карпат и их место в наскальном искусстве Центральной и Юго-Восточной Европе // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. – Москва, 1990. – С. 44–46.
- Бандрівський М.* Наскальные изображения гальштатского периода в Карпато-Балканском регионе // Septiemes semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture Trace. Resumes. – Plovdiv, 9–22.10.1990. – S. 8–9.
- Бандрівський М.* Етнокультурна ситуація на заході України у постгавський час: голіградська культура й пам'ятки латорицької групи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – С. 150, рис. 12,5; С. 142–144.
- Бандрівський М.* Про функціональне призначення окремих зображень на кераміці з поховань і ритуальних комплексів ранньозалізного віку з Українського Правобережжя // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.-Львів, 2009.- Кн.1.-с.25-36.
- Бандрівський М.* Розкопки поселення ранньоскіфського часу в ур. «Лісничівка» поблизу Винник // Археологічні дослідження Винниківського історико-красназничого музею.-Винники, 1991.-С.39-46.
- Бандрівський М.* Гальштатські пам'ятки в околицях Урича // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині (під редакцією Л.І.Крушельницької).- Львів, 1991.-Вип.1.-С.14-16.
- Бандрівський М.* Матеріали ранньозалізного віку із Західного Поділля // Studia Archaeologica.- Львів, 1993.-№1.-С.58-62.
- Бандрівський М.* Вивчення скіфських старожитностей на Борщівщині // Літопис Борщівщини.-Борщів, 1993.- №3.
- Бандрівський М.* Поселення передскіфського часу біля м.Збаража Тернопільської області//Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов Международной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья».-Запорожье,1994.-С.16-18.
- Бандрівський М.* Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи.— Львів, 1994.— 163с.
- Бандрівський М.С.* Поселення ранньобронзового періоду в урочищі «Лазки» поблизу Львова //Археологічні дослідження Винниківського історико-красназничого музею.-Винники,1991.- С.15-38.

Бандрівський М. Печерний могильник висоцької культури в Куликові поблизу Кременця (за матеріалами розкопок О.Цинкаловського і К.Яджевського 1937 р.) // Волинь незабутня: Тези VI регіональної науково-практичної конференції.-Рівне,1995. - С.14-16.

Бандрівський М.С. Чи існував ритуальний канібалізм у висоцьких племен? // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнародного круглого столу.-Львів, 1995.- ч.5.- С. 450-452.

Бандрівський М., Сохацький М. Кістяне навершя ранньоскіфського псалія з Ніври на Західному Поділлі // Літопис Борщівщини.-Борщів, 1995.- вип.7.-С.3-6.

Бандрівський М., Яницький О. Нові пам'ятки ранньозалізного віку на Північному Поділлі та проблеми хронології // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції.- Кам'янець-Подільський, 1995.- С.96-101.

Бандрівський М. Генезис і хронологія висоцьких пам'яток Західного Поділля// Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції.- Кам'янець-Подільський, 1995.- С.101-104.

Бандрівський М. Місце петрогліфів Урича в наскельному мистецтві Карпато-Балканського регіону // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України.- Тези доповідей та повідомлень наукової конференції 2-3 лютого 1995 р.- Львів, 1995.- С. 7-10.

Бандрівський М.С. Про час появи найраніших зразків скіфського звіриноного стилю на заході України // Більське гоодище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи.-Полтава, 1996.- С.345-352.

Бандрівський М.С. Зразки скіфського звіриноного стилю із Західної України // Україна в минулому.- Київ-Львів, 1996.- вип.8.-С.64-77.

Бандрівський М. Про час появи техніки кам'яної кладки і мурування на західноукраїнських землях // Вісник Інституту «Укрзахідпроектреставрація».-Львів, 1997.-число 8.-С.33-40.

Бандрівський М., Крушельницька Л.І. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998 – Т. 235. – С. 193–247.

Бандрівський М. Археологія Косівщини і суміжного з нею краю // Старожитності Косівщини.-Івано-Франківськ:Лілея-НВ, 1997.- С.63-82.

Бандрівський М. Парні поховання висоцької культури // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії.-Львів,1998.-т.235.-С.466-486.

Бандрівський М. Неври і висоцька культура // Збірник праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.-Львів, 1998.

Бандрівський М., Захар'єв В. Нова знахідка бронзових однокільчастих вудил// Записки НТШ.-Львів, 1998.-т.ССXXXV.-С.504-510.

Крушельницька Л., Бандрівський М. Бронзові вістря стріл у похованнях висоцької культури // Історія релігій в Україні: Матеріали УІІ Міжнародного круглого столу.-Львів, 1998.- С.134.

Бандрівський М., Крушельницька Л. Поховальний обряд непоротівської групи пам'яток. Додаток: Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я.-Львів, 1998.-С.201-208.

Бандрівський М.С. Етно-культурна ситуація у Північно-Східних Карпатах у період раннього заліза // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат т.1. Археологія та антропологія., ред. С. Павлюк, Львів, 1997.- С.145-162.

Бандрівський М. Поховальні пам'ятки висоцької культури (спроба аналізу) // Історія релігій в Україні: Матеріали ІХ Міжнародного круглого столу 11-13 травня 1999 року.-Львів, 1999.- кн.1.-С.18-27.

Бандрівський М., Крушельницький Б. Винники і Жемелинці – пам'ятки ранньозалізного віку з перепохованими дитячими черепами // Історія релігій в Україні: Матеріали ІХ Міжнародного круглого столу 11-13 травня 1999 року.-Львів, 1999.- кн.1.-С.27-32.

Бандрівський М., Петровський О. Особливості поховального обряду могильника в Петриках поблизу Тернополя // Україна на шляху до незалежності і демократії. Тематичний збірник праць викладачів, студентів і аспірантів історичного факультету.-Тернопіль, 1996.-С.3-6.

Бандрівський М.С. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури.-Львів, 2002.-282 с.

Бандрівський М. Розкопки городища культури Гава-Голігради біля с.Розгірче та розвідкові дослідження на Львівщині // Записки НТШ.-Львів, 2002.-т.264.-С.506-519.

Бандрівський М., Корчинський О., Крушельницька Л. Оборонні укріплення доби раннього заліза у Верхній Наддністрянщині // Військово-історичний альманах.-К., 2002.-р. ІІІ.-число 2(5).-С.90-99.

Бандрівський М.С. Про час появи швидкохідних одноосьових транспортних засобів культового (та бойового?) призначення на заході Українського Лісостепу // Історія релігій в Україні. Праці ХІІ Міжнародної наукової конференції (Львів, 2)-22 травня 2003 року).-Львів,2003.-Кн.І.-С.8-18.

Бандрівський М. Поселення ранньозалізного віку у Винниках та проблема завершального етапу існування висоцької культури // Археологічні дослідження Львівського Університету.-Львів, 2003.-вип.6.-С.204-219.

Бандрівський М. Висоцька культура та її східні зв'язки // На пошану Софії Станіславни Березанської (збірка наукових праць).-К.2005.-С.241-252.

Бандрівський М.С. Подільсько-карпатський тип кінської упряжі VII ст. до Р. Х. // Археологія. – К. – № 4. – С. 90–93.

Бандрівський М. Північно-західна периферія культурного кола Бабино: спостереження за хронологією та поховальним обрядом // Історія релігій в Україні.-Науковий щорічник.-Львів, 2006- кн.1.-С.8-21.

Бандрівський М. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на північно-західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи // МДАПВ.-Львів,2006.- вип..10.-С.72-91.

Бандрівський М.С. Сучасне розуміння «скіфського» і проблема етно-культурної приналежності носіїв середньодністровської групи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.- Львів. – вип.11. – С.77-100.

Бандрівський М.С. Indoarika в етногонічних версіях Геродота і проблема археологічної атрибуції скелетів // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка. – Львів.- т.253. – С.297-334.

Бандрівський М. Клепані «казани» і дволезі сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи// МДАПВ.-Львів,2007.- вип.7.-С.38-64.

Бандрівський М.С. Нове у походженні і датуванні Михалківських скарбів // Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції (16-19 травня 2007 р.).-Київ-Чигирин,2007.-С.24-25.

Бандрівський М.С. Михалківські скарби: релігійно-мистецтвознавчий аспект та проблеми датування // Вісник Львівської Національної академії мистецтв.-Львів,2008.-вип.5.-С.5-12.

Бандрівський М. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайківець біля Чорткова на Тернопільщині (попереднє повідомлення) // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць на пошану Л.І.Крушельницької.-Київ/Львів,2009.-С.202-235.

Бандрівський М.С. Елементи церемоніальної колісниці VII ст. до нар. Хр. на Тернопільщині // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 215–233.

Бандрівський М.С. Коцюбинчики-2 – новый памятник эпохи скифской архаики в Среднем Приднестровье (предварительное сообщение) // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. Материалы Международной научной конференции. – СПб.2010. – С. 30–38.

Бандрівський М.С. Захисне озброєння на заході України: час і причини появи// Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України за 2008 р. Інформаційний бюлетень.-Львів,2009.-С.69-70.

Бандрівський М. Святилище Ареса в Коцюбинчиках на Західному Поділлі в контексті егейських впливів на пантеон царства сколотів // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.-Львів, 2009.-вип.13.-С.113-126.

Бандрівський М., Гошко Т. Метал з ґрунтового могильника Висоцької культури біля с.Петриків на Західному Поділлі (Тернопільська область) // Взаємозв'язки культур епої бронзи і раннього заліза на території Центральної і Східної Європи: Збірник наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.-Київ-Львів, 2009.-С.119-128.

Бандрівський М. Східногальштатський імпорт – нове джерело для датування курганів середньо дністровської (західноподільської) групи (за матеріалами усипальниці у Швайківцях біля Чорткова на Тернопільщині) // Археологічні студії.-Чернівці,2010.-вип.4.-с.22-27.

Бандрівський М.С. Прорезные зооморфные навершия на железных штырях в контексте проблемы карпато-предкавказских связей // Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа.-Магас,2010.-С.37-40.

Бандрівський М.С. Образотворчі традиції на заході Українського Лісостепу у VII-на початку VI ст.до нар.Хр.: витоки і причини трансформації//Изобразительное искусство в археологическом наследии. Археологический альманах.-Донецк,2010,-№21.-С.145-177.

Бандрівський М. Пам'ятки середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноєвропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації // МДАПВ.-Львів,2010.-вип.14.-С.76-113.

Бандривский Н. Костяные навершия псапиев из Среднего Приднестровья: особенности стиля и проблема интерпретации // Древние культуры Евразии. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.Н.Бернштама.-СПб,2010.-С.123127.

Бандрівський М. Злитки металу з Другого михалківського «скарбу» в ролі універсального еквівалента вартості інших товарів і послуг // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць. –Чернівці-Вижиця, 2011,-т.2(32).-С.9-16.

Бандрівський М., Добрянський В. Меч з Угрина біля Чорткова і проблема поширення пам'яток голіградської культури на півдні Тернопільщині // Питання стародавньої та середньовічної історії...т.2(32), С. 16-22.

Бандрівський М.С. Восточногальштатский импорт – новый источник для датировки курганов среднестровской (западноподольской) группы (по материалам усыпальницы в Швайковцах возле Чорткова на Тернопольщине) // Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии. Материалы Круглого стола 23-24 июня 2011 года.-Санкт-Петербург,2011 – С.59-63;

Бандрівський М.С. Еще раз об овальных кольцах начала эпохи железа и об их функциональном назначении // Историко-археологический альманах.-Армавир-Краснодар-Москва,2011.-№10.-С.4-14.

Бандрівський М.С. Многогорлые сосуды типа керносов на памятниках раннежелезного века Правобережной Украины // Боспорский феномен. Население, язык, контакты. Материалы Международной научной конференции.-СПб,2011.-С.533-543.

Бандрівський М.С., Крушельницька Л. Урич і його околиці в системі голіградських пам'яток Сколівських Бескидів» // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції.-Львів, 6-7 жовтня 2011 року.- Львів,2011.-С.23-24.

Бандрівський М., Крушельницька Л. Кернос з Непоротова і керносоподібні посудинки з Середнього і Верхнього Придністров'я: проблеми походження і датування // Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А.Шрамко.-Харьков, 2011.-С.47-56.

Бандрицкий М.С. Комментарии к статье М.Т.Кашубы // Российский археологический ежегодник.- Санкт-Петербург, 2012.-№2.-С.473-478.

Бандрівський М. Степ Панталиха на Тернопільському плато - незаселена територія («нічийна земля» - ?) між ареалами ранньої висоцької і голіградської культур // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. I. – С.17-19.

Бандрівський М.С., Крушельницька Л.І. Золоті Михалківські скарби та їх доля».-Львів, 2012.-239с.

Бандрівський М., Білик М. Набір деталей кінської упряжі із Сільця і проблема маркерів «вершиницької» культури початку ранньозалізного віку на Південно-Західній Волині // Донецький археологічний збірник.-Донецьк, 2012, №16, С.177-193.

Бандрівський М., Білик М., Зубик Р. Кінська упряж зі скарбу з Бірок Великих – як індикатор поствисоцького горизонту на Тернопільському плато // МДАПВ.-Львів, 2012.

Бандрівський М. Пам'ятки Верхнього Придністров'я у постголіградський час: Михалківська група (періоди НаВ3-НаС1, 950/920-730/720 рр.до нар.Хр.) // Археологічні студії.-Київ-Чернівці, 2014.-С.104-121.

Бандрівський М.С. Поселенські структури Голіградської культури і основні критерії їхнього виділення в контексті проблеми протоурбанізаційних процесів у Верхньому Придністер'ї та Північно-Східних Карпатах в останній чверті II тис. до нар. Хр. // МДАПВ.-Львів, 2013.-Вип.17.-С.-73-110.

Бандрівський М.С. Свідчення про найдавніші астрономічні знання на заході Українського Лісостепу // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні.-Львів, 2014.-С.51-69.

Балагурі Е.А. Поселення культури Ноа біля с.Острівець Івано-Франківської області // Археологія.-К., 1968, -т.21.-С.135-146.

Балагурі Е.А. Шелестівське городище – пам'ятка населення ранньозалізної доби Закарпаття // Дослідження стародавньої історії Закарпаття.-Ужгород,1972.-С.9-75.

Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов / В.М. Батчаев // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972-1979 гг. – Т. 2. – Нальчик, 1985.

Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине.-К.,1972.-264с.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы.-К.: Наукова думка,1982.-211с.

Березанская С. С. Об этнической принадлежности чернолесской культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— С. 16—17.

Березанська С.С., Лобай Б.І. Курганний могильник бронзової доби поблизу с.Гордіївка//Археологія.-№4.-С.148-153.

Березанська С.С., Отроценко В.В. Бронзовий вік // Давня історія України.-т.1.-Первісне суспільство.-К.,1997.-558с.

Березанская С.С. Могильник эпохи бронзы Гордеевка на Южном Буге // Российская археология.-М.:Наука,2000.-№4.-С.131-148.

Березанська С.С., Клочко В.І. Гордіївський могильник.-Вінниця, 2011.-С.7-118.

Бессонова С. С. О культуре оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 7—10.

Бессонова С. С. Скифские погребальные комплексы как источник реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Укранины.— К., 1990.— С. 20—23.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – Киев,1983. – 137 с.

Болтенко М.Ф. Herodoteana // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса,1960, 1962 – т.ІІІ, т.ІV.

Братченко С. П. Лук і стріли доби енеоліту-бронзи півдня Східної Європи // Археологія,—К., 1989.— № 4.

Бунятян К. Доба раннього заліза // Археологія України. Курс лекцій.— К., 2005.— С. 255.

Вальчак С.Б. Предскифские колесницы и «новочеркасские клады» (некоторые дополнения к проблеме) // МИАР.-1997.-№ 1.-С.40-56.

Вальчак С.Б., Мамонтов В.И., Сазонов А.А. Ранние памятники черногоровского этапа в Восточной Европе // ИАА.-Москва-Армавир, 1996.-вып.2.

Вальчак С.Б. Конское снаряжение в первой трети I-го тыс.до н.э.на юге Восточной Европы.-М.,2009.-291с.

Ванчугов В. П. О соотношении памятников белозерско-тудоровского типа и фракийского гальштатта в Днестро-Дунайском междуречье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы / Тезисы докладов конференции.— Донецк, 1979.

Ванчугов В. П. О появлении корчаг в памятниках эпохи поздней бронзы Северо-Западного Причерноморья // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— К., 1982.

Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1990.

Вахтина М. Греческая керамика из раскопок Немировского городища и некоторые проблемы греко-варварских контактов на территории Северного Причерноморья в VII–VI вв. до н.э. // Скифы. Хозары. Славяне. Древняя Русь. – СПб,1998– С. 40.

Венедиков И. Скални гробници // Тракийски паметници. Т.І: Мегалитите в Тракия.-София, 1976.-С.11-219.

Винокур И., Гуцал А., Мегей В. Отчет об археологических исследованиях в 1989 г. в с. Бернашовка Могилев-Подольского района Винницкой обл. // Науковий архів ІА НАН України. К.,1989.– №23633; Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства ГАЭС // Науковий архів ІА НАН України, 1990 – №24334.

Виноградов В., Дударев С., Рунич А. Киммерийско-кавказские связи Скифии и Кавказа.-К.,1980.-С.184,199.

Винокуров Н. Практика человеческих жертвоприношений в античное и средневековое время (по материалам ритуальных захоронений Крымского Приазовья. –2002. - 211 с.

Войнаровський В., Конопля В., Филипчук М. Багатошарова пам'ятка археології на Брідщині.-Львів, 2005.-109с.

Гаврилюк О., Ситник О., Ягодинська О. Охоронні розкопки на Тернопільщині в 1987—1988 рр. // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.— Львів, 1991.— С. 26—27.

Гаврилюк Н.А. Скорый С.А. Скифы в Днепропровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). – Киев,2003.-162 с. // Археологія.- № 3. – С. 101-110. (Рец.).

Галанина Л.К. Скифские древности Подніпров'я: Эрмитаж. Коллекция Н.Е.Бранденбурга // Свод археологических источников.-вып.ДІ-33.-Москва.-65 с.

Галанина Л. 1997. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи.-М.,1997.

Галанина Л.К. Скифские древности Северного Кавказа в собрании Эрмитажа (Келермесские курганы).-СПб,2006.-С.55.

Галанина Л.К. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов) // Археологические сообщения Государственного Эрмитажа.-вып.24.-С.32-55.

Галанина Л. Раннескифские стрелковые наборы из Келермесских курганов // Археологический сборник. – СПб.1995. – Вып. 32. – С. 42.

Ганіна О. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // Археологія.-К.,1984– № 47. – С. 76.

Гольцева Н., Кацуба М., Глинжень П. Многослойный памятник Среднего Поднепровья. – Тирасполь.1995 – 273 с.

Горелик М. Оружие Древнего Востока. – СПб. 2003 – 315 с.

Гошко Т., Манічев В., Приймаченко, І.Бондаренко. Дослідження кольорового металу доби пізньої бронзи з території Правобережної Лісостепової України // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної і Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.-Київ-Львів, 2009.-С.99-118.

Гошко Т. Металобробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи.-К., 2011.-125с.

Граков Б. Н. Скифский Геракл // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.— Москва, 1950.— Вып. XXXIV.— С. 18.

Граков Б., Мелокова А. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г. – М. 1954.– С. 77.

Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині // Записки НТШ. – Львів. – Т. СХVII–СХVIII. – Львів, 1914. – С.14-15.

Гуцал А. Бернашівський могильник // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський. 1990. – С. 28–29.

Гуцал А. Бронзова і залізна фібули з Бернашівки // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції (16–19 травня 2007 р.). – Київ-Чигирин. 2007. – С. 66.

Гуцал А., Гуцал В. Дерев'яні поховальні камери у курганах Західного Поділля // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль. 2003. – С. 104.

Гуцал А., Гуцал В. Курганний комплекс із бронзовим дзеркалом із Шутнівців // Науковий збірник на пошану Сергія Анатолійовича Скорого. – К. 2009. – С. 133.

Гуцал А., Гуцал В., Мегей В. Дослідження курганів скіфського часу на Середньому Подністрів'ї // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998. – К., 1999 – С. 75.

Гуцал А., Гуцал В., Мегей В. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'янецьчині // Археологічні відкриття в Україні в 1999–2000 рр. – К. 2001 – С. 17.

Гуцал А., Гуцал В., Мегей В. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с.Теклівка на Поділлі // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002. – К. 2003 – Вип. 5. – С. 91.

Грушевський М. Похоронне поле в с Чехах // Записки НТШ.—Львів, 1899.—Т. XXXI.—С.1—22.

Григорьев В. П. Погребение скіфского воина-дружинника у с. Главдовщина в Лесостепном Левобережье // Скифо-сибирский мир. Тезисы докладов Всесоюзной конференции.— Кемерово, 1989.— Ч. I.— С. 96—100.

Дергачев В.А. Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего гальштата Карпато-Данубио-Нордпонтійского региона.-Кишинев, 1997.-104с.

Джафаров Г.Ф. Курган эпохи поздней бронзы вблизи Сарычобана / Г.Ф. Джафаров // РА. – 1993. – № 4. – с. 191-207.

Древности Поднепровья.-К.,1899.

Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий.-М.,1982,С.121,С.296.

Домбровский Ян. Проблемы восточных связей лужицкой культуры // СА.—М., 1970,— № 3.

Дубовская О. Р. Об этнокультурной атрибуции „новочеркасских“ погребений Северного Причерноморья // Археологический альманах.— Донецк, 1977.— № 6.— С. 183.

Дубовская О. Вопросы сложения инвентарного комплекса Черногоровской культуры // Археологический альманах.-Донецк,1993.-№2.-С.140-141.

Дударев С. Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху. – Армавир.1999. – 404 с.

Ефименко П., Шовкопляс И. Археологические открытия на Украине за последние годы // Советская археология.— М., 1954.— Т. XIX. — рис. 10.

Емельянов В.В. Шарль Фоссе и ассирийская магия // Шарль Фоссе. Ассирийская магия. Систематическое исследование магических текстов.-Санкт-Петербург, 2001.-334с.

Ельницкий Л.А. Скифские легенды как культурно-исторический материал // Советская археология. – Москва.1970 -№ 2.- С.64-74.

Эрлих В.Р. У истоков раннескифского комплекса.-М.,1994.- 178 с.

Эрлих В.Р. К дискуссии о месте и времени появления предскифских колесниц // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С.Ольховского. Сборник статей.-М.,2005.-С.167-182.

Забашта Р.В. Статуетка жінки з колекції ДІМ (Москва) // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя.-Кам'янець-Подільський, 2000.-С.103-111.

Заец И. Курганный комплекс раннескифского времени у с. Тютьки Винницкой области // СА. – М.1979. – № 1. – С. 257.

Захарев В., Малеев Ю. Розкопки кургану ранньоскіфського часу біля с. Миньківці на Дунаєвеччині // Археологія Дунаєвеччини. – Хмельницький.1992. – С. 26–28.

Иванов В.В. Реконструкция индоевропейских слов и текстов, отражающих культ волка // Известия АН СССР.-Сер.лит. и яз.-1975.-т.34.-№5.

Иванов В.В. Древнебалканский и общеевропейский текст мифа о герое-убийце Пса и евразийские параллели // Славянское и балканское языкознание.-М.,1977.-вып.4.

Иванов В.В. Волк // Мифы народов мира.-М.,1980.-т.I.-С.242.

Иванова С.В. Клады бронзового века: функции артефактов и семиотика дискурса / С. В. Иванова // Матеріали з археології Північного Причорномор'я = Материали по археології Северного Причерноморья . – 2011 . – Вып.12 . – С. 62-85.

Иванчик А. Киммерийцы и скифы. – М. 2001. – 324 с.

Иессен А.К. К вопросу о памятниках VII-VII вв.до н.э. на юге Европейской части СССР // Советская археология.-1953.-т.XVIII.-С.74.-рис.15.

Іллінська В. Курган Старша Могила – пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. – К.1951.– С. 200.

Ільїнська В. Скіфські сокири // Археологія.-К.,1961.-т.XII.-С.27-52.

Ильинская В. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. – К. 1975.– 221 с.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья).-Киев.-203 с.

Ільків М. Знахідки кельтів у межиріччі верхнього Сирету та Середнього Дністра// МДАПВ.-Львів,2008.-Вип.12.-С.378.

Ільків М. Бронзова антропоморфна статуетка з Лужан: до питання про контакти місцевого населення пізньобронзової доби з цивілізаціями Середземномор'я // Питання стародавньої та середньовічної історії , археології й етнології. Збірник наукових праць.-Чернівці, 2009.-т.2(26).-С.244-259.

Ільків М. Металургія населення Середнього Подністров'я в епоху бронзи (до постановки проблеми) // Археологічні студії.-Чернівці, 2010.-вип.4.-С.28-38.

Канивец В. Вопросы хронологии висоцкой культуры // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.—К, 1955.— Вып. 4.—С. 94—96.

Канивец В. Памятники лужицкой культуры на территории западных областей Украины // КСИА.-К.,1953.-вып.2.

Канивец В. Памятники висоцкого типа как исторический источник // Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук — К., 1953.— С. 8.

Канівець В. Висоцький могильник // Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1960.— Т. 2.— С. 390—391.

Канивец В. Высоцкая культура // Историческая Энциклопедия.—М., 1963.—Т. 6.— С. 910.

Канторович А.Р., Эрлих В.Р. Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи.-М., 2006.-232с.

Канторович А. Истоки и вариации образа бараноптицы (грифобарана) в раннескифском зверином стиле // Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке. Сборник памяти М.П.Абрамовой. Москва, 2007.-С.235-257.

Кацуба М.Т., Смирнова Г.И., Вахтина М.Ю. Немировское городище: сто лет археологических исследований // Древние культуры Евразии. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.Н.Бернштама.-СПб, 2010.-С.156-167.

Кеменцеи Т. Предскифская эпоха в восточной Венгрии // Археология Венгрии. конец II т.до н.е.- I т.н.е.-М., 1986.-С.139-153.

Клейн Л.С. Анатомия «Иллиады».- Санкт-Петербург,1998.- С.320.

Клочко В.І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я // Археологія.— К, 1990, —№ 1.

Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр.до Р.Х.).-К.,2006.-335 с.

Клочко В.І., Ковалюх М.М., Мотзенбеккер І. Хронологія Суботівського городища // Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О.І.Тереножкіна.- К.,1998.-С.96-98.

Кобаль Й. Хронологія скарбів пізнього бронзового віку Прикарпаття//Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.-Львів, 1992.-С.30-32.

Кобаль Й. Бронзові казани у верхів'ї Дністра//МДАПВ.-Львів,2006.-Вип.10.-С.92-99.

Кобаль Й. Лужицкие элементы в археологических культурах конца бронзового-начала раннежелезного веков Закарпаття // Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza.-Rzeszów,1992,-S.176.

Кобаль Й. Бронзовий скарб із с.Завадка Воловецького р-ну Закарпатської обл. До проблеми стародавніх шляхів сполучень через гірські перевали Українських Карпат // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.-К.,1993.

Кобаль Й. До питання про хронологію та періодизацію культури Станове // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії.-том ССLIII. Редактор тому: д.і.н.О.Купчинський, редакційна колегія: к.і.н. М.Бандрівський, д.і.н.Н.Гаврилюк, к.і.н.Р.Голод, д.і.н. Л.Крушельницька, д.і.н. О.Купчинський, д.і.н. В.Отрошенко, д.і.н. О.Ситник. Видавництво: Наукове Товариство імені Шевченка в Україні.Львів, 2007.-С.583-601.

Кобаль Й. Закарпаття в епоху бронзи (короткий огляд культур) // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної і Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.-Київ-Львів, 2009.-С.21-34.

Кобільник В. Руська Путь // Літопис Бойківщини.-Самбір,1933.-С.39-48.

Колотухин В. А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма.— Симферополь, 2000.— С. 58—56.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі.-К.,1967.- 186 с.

Ковпаненко Г.Т. Кургани раннескифского времени в бассейне р.Рось.-Киев,158 с.

Ковпаненко Г., Бессонова С., Скорый С. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К.1989. – 332 с.

Ковпаненко Г.Т. Погребение VIII-VII вв.до н.э. в бассейне р.Ворсклы // КСИА АН УССР.-К.,1962.-вып.12.-С.70-71.

Ковпаненко Г.Т. Бронзовий меч з Бельського городища // СА.-1973.-№4.

Ковпаненко Г.Т., Гупало О.Г. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов.-К.,1984.-С.39-58.

Ковалев А.А. О происхождении оленных камней западного региона // Археология, палеоэкология и палеодемография. Сборник статей.-М., 2000.-С.148-179.

Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // Вестник древней истории.-М.,1982.-№ 4.-С.47-69.

Конопля В., Чопек С. Культурно-хронологічна інтерпретація скарбу бронзових виробів з Яргорова // Проблеми археології Східних Карпат.-Ужгород, 1995.-С.87-94.

Конопля В., Рожко М. Скарб бронзових виробів з околиць Жидачева // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995р.-Львів: ФІРА-люкс,-1996.-С.34-37.

Конопля В. Вироби з кременю висоцької культури // Кременярство Висоцької культури.-Львів: Простір-М,-2010.-С.4-44.

Конопля В., Онищук Я. Кременеобробне поселення Висоцької культури // Кременярство Висоцької культури.-Львів: Простір-М,-2010.-С.45-63.

Конопля В., Онищук Я. Кременеві серпи Висоцької культури // Кременярство Висоцької культури.-Львів: Простір-М,-2010.-С.64-76.

Корчинський О. Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) // МДА-ПВ.-Львів, 2007, Вип.11.-С.264-280.

Кравченко Е. Кизил-Кобинська культура у західному Криму.-Київ-Луцьк: Волинські старожитності.-2011.-270 с.

Крушельницькая Л. Могильник конца бронзового века в Сопоте // Slovenska archeologia, 1979, №2.

Крушельницька Л. Племена культури фракійського гальштату // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу).-К., 1974, С.213-223.

Крушельницька Л. Могильник висоцької культури в м. Золочеві // Археологія.—К, 1965.—Т. XIX.—С. 122—123.

Крушельницькая Л. Высоцкая культура // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпатья.— К, 1990.— Т. II.— с. 116.— рис. 35;

Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.-К.,1976.-144 с.

Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи.-К.,1985.-161 с.

Крушельницька Л.І. Солеварний центр біля с.Лоева Надвірнянського району Івано-Франківської обл. // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.-Львів,1991.

Крушельницька Л. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради// Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. Ред.В.Лагодзька. Вид-во «Наукова думка»-Київ,1993.-С.56-122.

Крушельницькая Л.И., Малеев Ю.Н. Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды) // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). Отв.редактор: д.и.н. А.П.Черниш. Издательство «Наукова думка»-К.,С.123-132.

Крушельницька Л. Черепинсько-лагодівська група пам'яток// Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.-К.,1993.-С.158-239.

Крушельницька Л., Бандрівський М. Знахідки бронзової доби з території Бойківщини// Бойківщина: історія та сучасність. Матеріали Міжнародного історико-народознавчого семінару.-Самбір, 14-16 вересня 1995.-Львів-Самбір, 1995.-С.49-51.

Крушельницкая Л. И. Высокая культура и проблема зарождения культуры праславян // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.

Крушельницкая Л. И. Культура Ноа // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо).— К., 1990.

Крушельницкая Л. И. Древнейшее население Карпатского региона // Украинские Карпаты. История.— К., 1989.

Крушельницкая Л. И. Северо-Восточное Прикарпатье в эпоху поздней бронзы и раннего железа (проблемы этно-культурных процессов) // Автор. диссерт. на соиск. уч. ст. д. и.н.— К., 1991.

Крушельницкая Л. И. Филипчук М. С. Нові скарби із Снятинщини // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К., 1993.

Крушельницкая Л. Чорноліська культура Середнього Придністров'я.-Львів,1998.-221 с.

Крушельницкая Л. Могильник висоцької культури в селі Лукавець // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії.-Львів,2002.-т.244.-С.234-534.

Крушельницкая Л., Бандрівський М. Етногеографія Західного Поділля ранньозалізного періоду // Археологія Тернопільщини.-2003.-С.105-108.

Крушельницкая Л., Бандрівський М. Основні етапи дослідження висоцьких могильників (до 100-річчя з часу відкриття висоцької культури) // Брідщина.-Броди, 1997.-№12.-С.24-27.

Крушельницький Б. Археологічні зацікавлення Антоні Шнайдера (1825-1880) // По-статі української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.-Львів, 1998.-вип.7.-С.84-86.

Кузнєцова Т.М Зеркала Скифии VI-III вв. до н.э.-Москва.-т.І.-349 с.

Кузнєцова Т.М. Некоторые аспекты скифской археологической культуры // Kimmerowie, scitowie, sarmaci. – Krakow. – S.219-230.

Куклина И.В. Этногеография Скифии по античным источникам. – Москва, 1985 -206 с.

Кухаренко Ю. В. Археология Польши,—М., 1969.

Лапушнян В. Л. Ранние фракийцы X — нач. IV вв. до н, э. в лесостепной Молдавии.— Кишинев, 1979.

Лебедевская А.П. Михалковский кладъ (с 4 табл. и 12 рис.) // Известия Императорской археологической комиссии.-СПб,1914.-вип.53.-С.29-39.

Левіцький О.Г. Бронзове изделие раннегальштатської культури с каннелированной керамикой восточно-карпатского региона (к вопросу о связях) // Revista Archeologica.-1993.-S.54-82.

Лесков А. М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма.— К., 1970.

Лесков А., Эрлих В. Могильник Фарс/Клады. Памятник перехода от эпохи поздней бронзы к раннему железному веку на Северо-Западном Кавказе.-Москва,199.-163с.

Ловпаче Н.Г. Могильник Кочипэ (восточный) в Майкопе / Н.Г. Ловпаче // Культура и быт адыгов: этнографические исследования. – Майкоп, 1991. – Вып. VIII.

Лисенко С.С. Прикраси населення України доби пізньої бронзи // Автор.на здобуття наук.ст.к.і.н.-К.,2006.- 20 с.

Лисенко С.Д. Гривна типу «Сенява» з околиць Олеська // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної і Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.-Київ-Львів, 2009.-С.83-88.

Люба-Радзиминский С. Памятники каменного века части Западной Волыни // Труды IX Археологического съезда в Вильне.— М., 1897.— т. II.

Ляскоронский В.Г. Городища курганы, майданы и длинные (Змеевые) валы в области Днепроовского Левобережья // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1908 г. – Москва, 1911. – т.3.- С.1-82.

Малеєв Ю.М. Курган західноподільської групи поблизу с.Зозулинці // Поховальний обряд давнього населення України.- Київ. – С.162-181.

Малеєв Ю.Н. Гальштатские городища в Западном Подолье и Прикарпатье // Межплеменные святи эпохи бронзы на территории Украины. Сборник научных трудов. Отв. ред.д.и.н.И.И.Артеменко, рецензенты: к.и.н.Н.Н.Боднвр, к.и.н. В.Г.Збеневич.-Издательство «Наукова думка».К., 1987.-С.86-101.

Малеєв Ю.Н. Литейные формы с поселения Мишковичи в Поднестровье // Энеолит и бронзовый век Украины.-К., 1976.-С.232-240.

Малеєв Ю.Н. Гальштатские элементы вооружения в междуречье Днестра и Прута // *Ziemie polskie we wczesnej epoce zelaza i ich powiazanie z innymi terenami.*-Rzeszów, 1992.-S.191-198.

Малеєв Ю. Дослідження передскіфського періоду Тернопілля Київським університетом // Археологія Тернопільщини.-Тернопіль, 2003.

Малеєв Ю., Кобаль Й. Бойові сокири епохи бронзи внутрішнього карпатського походження на пограниччі Покуття та Буковини // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею.-Ужгород:Панетн,2005.-вип.VII.-С.225-239.

Мартиросян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа – Ереван. – 1964. – 312 с.

Мартиросян А.А. Поселения и могильники эпохи поздней бронзы – Ереван, 1969. – 70 с.

Массон В. А. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.

Махнік Я., Павлів Д., Петегурич В. Курганне поховання ранньоскітського часу у верхів'ях Дністра // Епока brazu i wczesna epoka zelaza w Karpatach polskich.- Krosno, 2003, S.531-546.

Махортых С.В. Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху.-К., 2003. – 379 с.

Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе.-Київ.-131 с.

Махортых С. Рец. на: М. Н. Погребова, Д. С. Раевский. Ранние скифы и древний Восток.— Москва, 1992, 260 с. // Российская археология.— 1994.— № 3.— С. 231.

Медведская И. Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // Российская археология.— 1992.— № 3.— С. 100.

Мелюкова А.И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // МИА,1958.-№64.-С.5-102.

Мелюкова А. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.-М.,1953.-вып.51.-С.64.

Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР.— М., 1958.— № 64.

Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии // Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье.— М., 1961.

Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.

Мищенко Ф. Этногеография России у Геродота // Журнал Министерства народного просвещения.-М.,1896.-май.-С.78.

Медведская И. Н. Металлические наконечники стрел Переднего Востока и евразийских степей II — первой половины I тыс. до н. э. // СА.— 1980.— 14.

Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— Москва, 1967.— С. 172.

Михальчишин І. Стародавня Львівщина.-Львів, 1993.-27с.

Мозолевський Б. М. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія.— К., 1990.— № 1.— С. 134—138.

Могилів О. Архаїчні предмети скіфської вузди у старожитностях західноподільської групи // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 132.

Могилів О. Деталі кінського спорядження у пам'ятках західноподільської групи скіфського часу // Археологія. – К. 2003— № 2. – С. 75.

Могилів О.Д., Діденко С.В. Доскіфські предмети спорядження коня з зібрань Національного музею історії України // Старожитності степового Причорномор'я і Криму.-Запоріжжя, 2007.-С.47.

Могилів А. К археологической карте Северной Буковины // Revista archeologica.-Vol.V.-Нр.1.

Могилів О. Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи. – Київ–Кам'янець-Подільський, 2008. – 439 с.

Монгайт А.Л. Археология Западной Европы.-М.,1974.-407с.

Моруженко О. О. До питання про господарські споруди скіфської епохи // Вісник Харківського Університету,— К, 1966.

Мошкова М. Назначение каменных “жертвенников” и “савроматская” археологическая культура // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. – М. 2000.— С. 212.

Надеждин Н. Геродотова Скифия объясненная через сличения с местностями // Записки Одесского общества истории и древностей.-Одесса,1944.-т.1.-С.57.

Нейхард А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.-Л.,1982.-С.118.

Никулиця І.Т. Северные фракийцы в VI-I вв. до н.э. –Кишинев, 1987.-368с.

Ольговський С.Я. Бронзолivarні майстерні Північного Причорномор'я архаїчного часу (сучасний стан вивченості) // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини.-К.,2009.

Олійник В., Стефанович М. Бронзовий меч ранньогальштатського періоду зі Синькова на Придністровському Поділлі // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.- Відповідальний редактор д.і.н. Отрощенко В.В., рецензенти: к.і.н. Гершкович Я.П., к.і.н. Лисенко С.Д. Видавництво: Інститут археології НАН України.-Київ/Львів,2009-С.129-131.

Отрощенко В.В. Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на Украине.-К.,1986.

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення).-К.,2001.-284с.

Отрощенко В.В. Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (III-II тис. до Хр.) // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної і Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.-Київ-Львів, 2009.-С17-20.

Охотник Л.М. Таємниці Мавринського кургану // Бористен. 2002.- № 2-3.

Павлів Д. К вопросу о возникновении и особенностях лужицкой культуры Верхнего Побужья // Archeologia Interregionalis.-Kraków,1991.-S.314.

Павлів Д.Ю. Нові пам'ятки «лужицької» культури на заході України // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли. Дністра і Прип'яті.-К.,1993-С.11-56.

Павлів Д. Ю. Про один тип браслетів ранньогальштатського часу з України // *Studia Archeologica*.— Львів, 1993,— № 1.

Павлів Д. Про скарб стародавніх бронз із с.Руди біля Рогатина // Рогатинська земля: історія та сучасність.-Львів-Рогатин, 1995.-С.68-69.

Павлів Д. Тяглівський могильник. До праісторії Белза та його околиць // Белз і Белзька земля.-Белз,2004.-С.51.

Павлів Д. Скарб із с.Руда та деякі аспекти культової практики у гальштатський період на заході України//МДАПВ.-Львів, 2005.-Вип.9.-С.257-272.

Павлів Д., Петегирич В. Рідкісний бронзовий меч з Буковини // Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича Національної академії наук України в 2009 р. Інформаційний бюллетень.-Львів,2010.- С.66-69.

Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель.—Львів, 1932.

Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції.-Львів,1933.-т.152.-С.1-45.

Пастернак Я. Археологія України.-Торонто,1961.-789с.

Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях // Записки НТШ.-Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен,1976.

Пелецишин М.А. До питання про культурологічний процес на початку бронзової доби в межиріччі Західного Бугу і Стиру // Наукові записки.-Львів,1997.-С.62-77.

Переводчикова Е.В. Типология и эволюция скифских наверхий // Советская археология. Москва,-№2.-С.23-40.

Петренко В. Украшения Скифии VII–VI вв. до н. э. // САИ. – М.1978. – Вып. Д4-5. – 143 с.

Петренко В. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. – Москва–Берлин–Бордо, 2003.– 175 с.

Петриченко О. М., Шрамко Б. А., Солнцев Л. О. Фомін Л. Д. Походження і техніка лиття бронзових казанів раннього залізного віку // Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1970.— вип. XII.

Петрушевич А. Михалково-Днестрянській кладь // Слово,Львів, субота,2(14) вересня 1878.-ч.93.-С.1-2.

Пивоваров С., Ільків М. Нові знахідки скарбів епохи бронзи-раннього заліза на території Буковини // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.- Відповідальний редактор д.і.н. Отрошенко В.В., рецензенти: к.і.н. Гершкович Я.П., к.і.н. Лисенко С.Д. Видавництво: Інститут археології НАН України.-Київ/Львів, 2009.-С.89-98.

Погодин М. К вопросу о местах обитания...(окремый відбиток).М.,1866.-С.346.

Погрєбова М. Н., Раєвський Д. С. Ранние скифы и древний Восток.— Москва, 1992.— С. 82—84.

Погрєбова Н. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 // Вопросы скифо-сарматской археологии.— Москва, 1954.— С. 22—23.

Полін С. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія.-К.1987.- № 59. – С. 17–36.

Полин С. В. О походе Дарии в Причерноморскую Скифию // Древности скифов. Сборник научных трудов.— К., 1994.— С. 96—97.

Полин С. В. О походе Дарии в Причерноморскую Скифию // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина.— Кировоград, 1987.— Част. II.— С. 52.

Пиотровский Б. М. Арейон // Мифологический словарь. — Москва, 1991. — С. 58.

Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы и древний Восток.— Москва, 1992.— С. 82—84.

Попович І. Закарпаття за доби раннього заліза.-Львів-Краків, 2006.-121 с.

Рассадзін С. Неуры// Археологія і нумізматыка Беларусы.-Менск,1993.-С.462.

Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии.— Москва, 1977.— С. 62.

Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України.-К.,1957.-95с.

Рибаков Б. А. Геродотова Скифия.— М. 1979.

Рындина Н.В. Металл в культурах шнуровой керамики Украинского Предкарпатья, Подолии и Вольны//Советская археология.-М.,1980.-№3-С.24-42.

Сазонов А.А. Ранняя группа конских жертвоприношений протомеотского могильника Пшиш I / А.А. Сазонов // Археология Адыгеи. — Майкоп, 1995.

Свешніков І.К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952-1957 рр. // Археологічні роботи музею 1952-1957 рр.-Львів, 1959.-С.3-21.

Свешніков І.К. Два бронзові скарби з Станіславської області//МДАПВ.-Львів, 1961.-Вип.3.-С.52-58.

Свешніков І.К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ.-Львів, 1964.-вип.5.-С.40-66.

Свешников И.К. О символике вещей михалковских кладов // Советская археология.- М., 1968.-№1.-С.10-27.

Свешніков І. К. Довідник з археології України (Львівська область).-К.,1976.-95с.

Свешніков І.К. До питання про характер вірувань племен голіградської групи // Волино-Подільські археологічні студії.-Львів,1998.-С.11-17.

Скаков А.Ю. Относительная хронология погребений Тлийского могильника // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа.-Вып.VIII.-Крупновские чтения.-1971-2006.-М.,Памятники исторической мысли., Ставрополь: Наследие,2008.-С.514.

Скорий С. Курган Перепахтиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). — К.1990. — 123 с.

Скорий С. Киммерийцы в Украинской Лесостепи.— К., 1999.— С. 6.

Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения Иранского этнокультурного элемента).— К., 2003.— С. 27.

Скорый С. А. Рецензія: Valentin Vasiliev. Scitii agatorsi pe territorial Romvniei.— Cluj-Napoca. Dacia.— 1980.— 185 P. 27 pl. // Археология.— К., 1983.— № 43.— С. 89—90.

Скрябинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего.— К., 1977.— С. 49

Скржинская М. Древнейшее свидетельство о знакомстве греков с мифологией скифов // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 30.

Смирнова Г.И. Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с.Магала, Черновицкой области // КСИИМК.-1957.-№70.-С.99.

Смирнова Г.И. Населення Східних Карпат в епоху раннього гальштату (Гавсько-голіградське коло пам'яток) // Культура та побут населення Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 50-річчю утворення СРСР. Тези доповідей та повідомлень. Ред.колегія:проф.І.М.Гранчак, проф.Й.О.Дзєндзелівський, доц.Е.А.Балагурі, доц.М.П.Тиводар. Видавництво Ужгородського університету.-Ужгород, 1972-С.96-97.

Смирнова Г. Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII – середина VII в.до н.э. // Древние фракийцы в Северном Причерноморье.-М.,1969 – С.7-34.

Смирнова Г.И. Магала I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье // Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы.-К.: Наукова думка,1976.-С.118-135.

Смирнова Г. И. Позднеголиградский могильник у с. Острица (Магаданская) на Буковине//Археологический сборник—Л., 1973,—№ 15.

Смирнова Г. И. Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна // АС,— Л., 1976,— № 17.

Смирнова Г. И. Среднее Поднестровье и Нижнее Подунавье в предскифское время (контакты и хронологические соотношения) // Thracia — Serdicae.— 1980.

Смирнова Г.И. Курганы у с.Перебыковцы. Новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // Труды Гос.Эрмитажа.-Ленинград, 1979.-т.20.-С.37-67.

Смирнова Г.І., Войнарівський В. Мошанецький скарб бронз кіммерійського типу з середнього Подністров'я // Археологія.-К.,1994.-№ 1.-С.137-141.

Смирнова Г. И. Археологические культуры лесостепной Украины и Молдавии в VII—V вв. До н. э. / Автор. дис. На уч. ст. к. и. н.— Ленинград, 1954.

Смирнова Г. И. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука // Древние памятники культуры на территории СССР,— Л., 1982.

Смирнова Г. И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре (по материалам поселения Днестровка-Лука) // АС,—Л., 1984 —№ 2.

Смирнова Г. И. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего Чернолесья // АС,—Л., 1986, № 27.

Смирнова Г. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // Российская археология. –М. 1993 - № 2. – С. 106–107.

Смирнова Г. Еще раз о серой кружалной керамике из раннескифских памятников Среднего Приднестровья // Археологический сборник. – СПб. 1999.– № 34. – С. 54.

Смирнова Г.И. Западно-Подольская группа раннескифских памятников в свете исследований к концу XX столетия // Древности скифской эпохи. – М. 2006.– С. 73.

Стицин, А. Дополнение к статье о Михалковском кладе // Известия Императорской археологической комиссии-СПб,1914-вып.53, 136.

Сулик Р., Бандрівський М. Гальштатські городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.-К., 1993.-С.1134-142.

- Стрижак О.* Етніонімія Геродотової Скіфії.-К.,1988.-С.58-59.
- Стрижак О.* Етніонімія Птолемеєвої Сарматії.-К.,1991, С.100-102.
- Тереножкин А.И.* Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап) // Вопросы скифо-сарматской археологии.-М.,1952,-С.110.
- Тереножкин А.И.* Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап) // Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.).-М.,1954.-С.110.
- Тереножкин А.И.* Предскифский период в Днепровском Правобережье.-К.,1961,-С.40, 160, рис.107.
- Тереножкін О.* Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі // Археологія.-К.,1965.-т.XIX.-С.31.
- Тереножкин. А.И.* Киммерийцы.-К.,1976.-221 с.
- Техов Б.В.* Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э.-М.,1977.-240с.
- Техов Б.В.* Памятники XI-X вв. до н.э.: погребальный обряд и устройство могильных сооружений: оружие// budetinteresno.info(kraeved)skif
- Тимощук Б.О.* Зустріч з легендою.-Ужгород, 1974.
- Тимощук Б.О.* Восточнославянская община VI-X вв.-М.,1990.
- Тревер К.* Памятники греко-бактрийского искусства.-М.,Л.,1940.-178с.
- Третьяков П.* Восточнославянские племена.-М.,1953.
- Трубачев О.* Indoarica в Северном Причерноморье. Источники. Интерпретация. Реконструкция // Вопросы языкознания.— Москва, 1981.— № 2.— 3—21.
- Трубачев О.* Indoarica в Северном Причерноморье. Реконструкция реликтов языка.— Москва, 1999.— 319с.
- Тракийски паметници.* Мегалитите в Тракия.-София, 1976.-С.159-160, Обр.343-349, 351, 353).
- Тураев Б.А.* История Древнего Востока.-Минск, 2002.-749 с.
- Удальцов А.Д.* Начальный период восточно-славянского этногенеза.- Исторический журнал. – М.,1943.- № 11/12.- С.68.
- Фабриціус І.В.* Тясминська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР.-1949.-т.III.
- Федоровский О.С.* Майдани Харківщини та майданові теорії // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – т.1. – С.61-90.
- Валерий Флакк.* Аргонавтика VI. 621-656, 60-65 // ВДИ.-1949-№2 (свод В.Латышева).
- Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Приднпровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам).-К.,2008.-157с.
- Хохоровский Я.* Городища эпохи поздней бронзы восточной части Карпатской котловины: показатель развития или кризиса общественно-культурных структур? // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Збірник наукових праць. Редакційна колегія: Бондаревський П.К., засл.прац.культури України, Белько О.В., Гончар М.Г., Золотницький Б.І. Кулатова І.М., Мурзін В.Ю., д.і.н.,Римар П.О., Супруненко О.Б. (відповідальний редактор), Тітков О.В., Шемет П.Г., Шрамко Б.А., д.і.н., професор. Вид-во «Полтава».- Полтава, 1996.-С.211-221.
- Чэдуик Дж.* Дешифровка линейного письма Б // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. Сборник статей. – Москва.1976.-С.109-254.

Чередниченко Н.Н., Фиалко Е.Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // Советская археология.-Москва, 1988. -№2.-С.149-166.

Черненко Е.В. Скифский доспех.-К.,1968.

Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.-М.,1976.-302с.

Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II-го тысячелетия до н. э.— К., 1985.

Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы.-К.,1982.

Шовкопляс І., Максимов Е. Дослідження курганного могильника передскифського часу на Середньому Дністрі // Археологія.-К.,1952.-т.VII.-С.90-91.

Шовкопляс І. Поселення ранньоскифського часу на Середньому Дністрі // Археологія.-К.,1954.-т.IX.-С.104.

Шовкопляс І. Г. Курганний могильник предскифського часу на Середньому Дністрі // Археологічні пам'ятки УРСР,— К., 1952 —т. IV.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).-К.,1987.-181с.

Шульга П.И. Раннескифская упряжь VII – начала VI вв. до н.э. по материалам погребения на р. Чарыш / П.И. Шульга // Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье. – Барнаул, 1998.

Щербаківський В. Формация української нації.-Прага,1941.-61с.

Щодра О. Сколоти // Довідник з історії України (за загальною редакцією І.Підкови і Р.Шуста). – Київ, 2002.- с.767.

Яйленко В.П. Архаическая Греция и Ближний Восток.-М.,1990.-С.123-124.

Яйленко В.П. Очерки этнической истории Скифии в IV в.до н.э. // Античная цивилизация и варвары. – Москва, 2006.- С.149 – 170.

Яйленко В.П. Очерки этнической и политической истории Скифии в V-III вв. до н. э. // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. – Москва-Киев-Запорожье, 2007.- С.61-118.

Яровой Е.В. Киммерийский курган у пгт. Слободзея / Е.В. Яровой, М.Т. Кашуба, С.В. Махортых // Северное Причерноморье от энеолита к античности. – Тирасполь, 2002.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).-К.,1987.-181с.

Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии.-М., 1980.-С.60-63.

Щербаківський В. Українська протоісторія // Наша культура. Науково-літературний місячник.— 1936.— Березень.— Кн. 3 (12).— С. 429.

Abicht K. Herodotos. Fur den Schulgebrauch erklärt von K.Abicht. – Leipzig. 1861-1883,-Bd.1-9.

Alexandrescu A D. Die Bronzeshwerter aus Rumänien // Dacia.—Bucarest, 1966.

A.S. (Antoni Schneider-М.Б.) Badania i poszukiwania archeologiczne w Galicji w ostatnich latach// PA.-Lwów, 1876.- № I.-S.16.

Antoniewicz W. Miecze bronzowe znalezione w bylej Gaiicji // Przegląd archeologiczny.—Poznań, 1919.—t. I.

Antoniewicz W. Miecze bronzowe znalezione w bylej Gahcji // Przegląd archeologiczny.— Poznan, 1925.— t. II.

Antoniewicz W. Vase'en bronze de Volhynie // Eurasia septentrionalis Antiqua.— Helsinki, 1934,—t. IX.

Antoniewicz W. Archeologia Polski.— Warszawa, 1928.— Tabl. XXIX.

Anati E. Magourata Gave, Bulgaria // *Bollettino del Centro camuno di studi preistorici.* Capo di Ponte.-1971, S.83- 107, fig.3.

Anati E. Prehistoric Sanctuary Cave in Bulgaria // *Archeology.*-№22.-S.92-100.

Bader T. Bronzedepotfunde Kreismuzeum Satu Mare // *Inventaria Archeologica.-Rusu,1977.-P.70,b.*

Bandriwski M., Sytnik O. Nowe materialy do poznania wczesnej fazy kultury wysockiej // *Materialy i sprawozdania Rzeszowskiego Osrodka Archeologicznego.-Rzezów, 1994.-S.21-25, Ryc.1-2.*

Bandrivs'kij M. Zum frühesten Muster des skythischen Tierstils in der Westukraine // *Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe.-München-Rahden/Westf.,1998.-S.467-471.*

Bandrivsky M. On the Motives of Hiding "Hoards" in Early Iron Age in the Western Ukrainian Forest-Steppe // *Bronzezeitliche Depotfunde Problem der Interpretation. Materialie der Festkonferenz fur Tivodar Lehoczky zum 175. Geburtstag. Ushhorod, 5.-6. Oktober 2005.-Ужгород, 2006.*

Bandrivski M. "Interferente culturale intre culturile Belozerka si Visotskaia: reatii de schimb sau stramutarea unor comunitati?" // *Conferinta stiintifica cu participare internationala "Probleme actuale ale archeologiei, etnologiei".-Chisinau, 31 mai-1 iunie 2012.-S.5.*

Bereyanskaja S.,Klocko V., Das Gräberfeld von Hordeevka.- Rahden West.1998.-67 s.

Bergman H. G. Les Scythes.— Colmar, 1846.— P. 2.

Breza A. Wykopalisko w Siekierzyncach w powiecie Ostrogskim na Wolyniu // *ZWAK—Krakow, 1887.— T. XI—S. 48—49, tabl. VIII.*

Bryk J. Kurhany w Rusilowie i Krasnem // *Materjafy prehistoryczne.— Krakow, 1934,— S. 89—96.— Rys. 5, 6; tabl. XVI (a, b); tabl. XVII (a, b).*

Bader T. Bronzedepotfunde Kreismuzeum Satu Mare // *Inventaria Archeologica.-Rusu,1977.-P.70,b.*

Blajar W. Skarby przedmiotow metalowych z epoki brazu I wczesnej epoki zelaza na ziemiach polskich.-Kraków,2001.-427s.

Blajar W., Czopek S.,Kostek A. Poczatki grupy tarnobrzeskiej nad srodkowym Sa-nem // *Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa. „Archaeologia Interregionalis”.-Warszawa,1991.-t.XIII.*

Budinsky-Kricka V. Prædkustanovicke žiarové pohrebisko vo Vojnatine // *SA.-Nitra,1976.-t.XXIV/1.-S.3-85.*

Budinsky-Kricka V. PrædKustanovicke žiarove pohrebisko vo Vojnatine // *SA.—1976,— № 24.*

Bukowski Z. W sprawie genezy i rozwoju grupy wysockiej kultury tuzyckiej // *Archeologia Polski.—Wroclaw—Warszawa—Kraków, 1966.—t. XI. z. 1.*

Bukowski Z. Najstarsze znaleziska przedmiotów zelaznych w Srodkowej Europie a poczatkii metalurgii zelaza w kulturze Luzyckiej w dorzeczu Odry i Wisly // *Archeologia Polski.—Warszawa, 1981 —t. XXVI.—z. 2.*

Brandenstein W. Die Abstammungssagen der Skyten // *Wiener Zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes.*1953.— 52, H.1/2. — S.198.

Bugaj M. Dwa miecze antenowe w zbiorach muzeow krakowskich // *Materialy archeologiczne.-2005.-t.XXXV.-S.93-103.*

Buchholz H.G. Der Kupferhandel des Zweiten vorchristlichen Jahrtausends im Spiegel der Schriftforschimg // *Minoica.-Berlin,1958.*

Bruneau Ph. Recherches sur les cultes de Delos a L'epoque hellenistique et a L'epoque im

Periale. – Paris, 1970. – P.19-22, 26-32, 46.

Coutill L. Le casque de Biainville (Meurthe-et-Moselle) // Extrait du Bulletin de la Société Préhistorique Française.-Paris,1927.-27.Octobre.

Cristensen A. Kulturgeschichte des alten Orients. – Munchen, 1933.

Chochorowski J. Cmentarzysko grupy tarnobrzesckiej w Manasterzu (stan.6)...// Grupa tarnobrzescka kultury luzyckiej.-Rzeszow,1989.-S.585-615.

Chochorowski J. Expansja kimmeryjska na tereny Europy Srodkowej / J. Chochorowski. – Kraków, 1993, 327s.

Czopek S., Ormian K., Trybala K. Groby skieletowe w tarnobrzesckiej kulturze luzyckiej a kultura wysocka // Problemy kultury wysockiej.-Rzeszow,2005,-S.63-81.

Czopek S. Grupa tarnobrzescka nad srodkowym Sanem i dolnym Wislokiem.- Rzeszow,1996.

Czopek S. Kilka uwag o niektórych zabytkach kultury wysockiej // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць на пошану Лариси Іванівем Крушельницької.-Київ-Львів,2009.-С.140-147.

Cynkalowski A. Materiały do pradziejów Wolynia i Polesia Wolynskiego.—Warszawa, 1961.

Cujanova-Jilkova E. Mittelbronzezeitliche hugelgraberfelder in Westboehmen.-Prag,1970.-136 s.

Coûtai L. Le casque de Biainville (Meurthe-et-Moselle) // Extrait du Bulletin de la Société Préhistorique Française.— Paris, 1927,— 27. Octobre.

Diakonoff I. M. The Cimmerians // Acta Iranica.— 1981.— V. VII. (Monumentum Georg Morgenstierne I).— S. 132.

Daragan M. Periodisierung und Chronologie der Siedlung Zabotin // Eurasia Antiqua.-2004.-band 10.-S.55-146.

Dunning C., Rychner V. Archaologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze zur Eisenzeit in der Westschweiz // Regensburger beitrage zur prahistorischen archaologie. – Regensburg, 1992.– Band I. – S. 63–97.

Gallus S., Horvath T. Un peuple cavalier prescythique en Hongrie.-Budapest,1939.

Gallet de Santerre H. Delos primitive et archaïque. – Paris, 1958. – P.178, 180-189.

Georgiev V.I. Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee. Incunabula graeca.-Roma,1966.-t.9.

Gawlik A. Znaleziska scytyjskie w zasiegu kultury wysockiej//Problemy kultury wysockiej.-Rzeszów,2005,-S.205-219.

Gediga B. Motywy figuralne w sztuce ludnosci kutury luzyckiej.-Wroclaw/Warszawa/Kraków,1970.-S.270.

Georgiev V.I. Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee. Incunabula graeca.-Roma,1966.-t.9.

Gimbutas M. The treasure of Michalkov // Archaeology.-1959,-№12.-S.84-87.

Gorner A., Tsuk T., Shalev S., Gophna R. Earliest gold in the Levant // Current Anthropology.-vol.31.-4.-1990.

Gedl M. Skieletowy obrzadek pogrebowy w kulturze luzyckiej // Prace Archeologiczne.-1964.-z.6.

Gedl M. Kultura Predluzycka // Prace komisji archeologicznej.N14. Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, 1975.

- Gedl M.* Cmentarzysko z epoki brązu w Bachorzu-Chodorowce.-Kraków,1994;
- G e d l M.* Grupy lokalne w kultury tuzyckiej // Pradzieje ziem Polskich.— Warszawa; Lodz, 1989.—S. 696—697.—Rys. 81.—S. 698.— Rys. 82.
- Grochowski M.* Wykopaliska z Kraglej nad Zbruczem. – Lwów,1904.- S.131-133.
- Ebert M.* Sudrusland im Altertum.-Leipzig,1921.
- Eichwald Ed.* Alte Geographie des Caspischen Meers, des Caucasus und sudlichen Ruslands nach griechisschen, romischen und anderen Quellen erlantert.-Berlin,1839.
- Fedorowicz W.* Rozkopka mogily u stop Gor Miodoborskich // Przegląd Archeologiczny. – Lwów,1888 – T.4. – S.186-190.
- Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej.-Lwów,1918.-310 s.
- Jazdzewski K.* Atlas do pradziejow Słjwian.-Łódź,1948.
- Jacjby F.* Herodotos // RE.— 1913.— Suppl., H. 2.
- Junker H.* Iranika // Orientalische Litekaturzeitung.— 1926.— N 10.— S. 876—878.
- Jockenhoveel A.* Die Rasierrnessen in Mitteleuropa // Prahistorische Bronzefunde.-Munchen,1971.-Ab.1.-Bd.1.-282s.
- Hadaczek K.* Zlote skarby Michalkowskie.-Lwów,1904.-30s.
- Hadaczek K.* Zum Goldchatz von Michalkow // Jahresh. der osterr.archaol. Instit.-1906, IX,32.
- Harmatta J.* Le probleme cimrierien // Archeologia Ert.1946-1948, P.79-132.
- Hase F.W.von.* Früheisenzeitliche Kamhelme aus Halien. Antike Helme // Römisch-Germanisches Zentralmuseum.-Mainz,1988.-S.195-211, taf.4,1; 5,1.
- Hansel W.* Beiträge zur Regionalen und Chronologischen Glidrung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau.—Bonn, 1976.
- Horedt K.* Probleme der jungerbronzezeitlichen keramik in Transsilvanien // AAC—Krakow, 1967 —t. IX.—fasc. 1.
- Hellmuth A.* Pfeilspitzen. Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Hohensiedlung von Smolenice-Molpir. – Bonn, 2006. – 169 s.
- Hodson F.* Hallstatt. The Ramsauer Graves: Quantification and Analysis. – Bonn, 1989. – 173 S.
- Holste F.* Zur Bedeutung und Zeitstellung der sogenannten “thrako-kimmerischen” Pferdegedchirbronzen / F. Holste // Wiener Prähistorische Zeitschrift. – 1940. – 27.
- Herrman A.* Napei // Pauly’s real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft (None Bearbeitung, begonnen von G. Wissowa, hrsg. Von W. Kroll).— Stuttgart, 1894—1980.— Bd.14.— Col. 1685.
- Hoernes M.* Goldfund aus der Hallstattperiode in Oesterreich-Ungaru // Jahrbuch des Zentr.Komm.-Wien, 1906, S.82-83.
- Hozer M.* Stan badan nad kultura wysocka // Problemy kultury wysockiej.-Rzeczow,2005,-S.221-250.
- Howes Smith P.H.G.* A Studi of 9th-7th century Metal Bowls from Western Asia // Iranica Antiqua.-1986.-21.-S.1-88.
- Kaus M.* Das Gräberfeld der jüngeren Urnenfelderzeit von Stillfried an der March. Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1977 // Forschungen in Stillfried.-Wien,1984.-Bd.6.
- Kemenczei T.* Zur frage skythischen Stangenaufsätze aus dem Karpatenbecken // Kimmewie, Scytowie, sarmaci.- Krakow,-S.169-184.
- Kemenczei T.* Die Spatbronzezeit Nord-Ostungarns.- Budapest, 1984.

Kemenczei T. Hungariae Early Iron Age Metal Finds and their Relation to the Steppes // The Archeology of the steppes. Methods and Strategies.-Napoli,1994.

Kemenczei T. Zu fruheisenzeitlichen Goldfunden aus dem Karpatenbecken // Handel, tausch und verkehr im bronze- und fruheisenzeitlichen Sudosteuroopa.-Munchen-Berlin,1995.-S.331-348.

Kemenczei T. Zur frage skythischen Stangenaufsätze aus dem Karpatenbecken // Kimmewie, Scytowie, sarmaci.- Kraków, 2004.-S.169-184;

Kemenczei T. Studien zu den denkmalern skythisch gepragter Alfold gruppe. – Budapest, 2009. – 410 s.

Kossack G. Winged beads. Remarks on Late Bronze Age Gold Treasures from the Carpatian Lands//Towards Translating the Past. Georg Kossack Selected Studies in Archaeology. The Essaus written from the year 1974-1997.-Rahden/Westf.

Kossack G. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // Skythika.-München,1987.

Kostrzewski J. Z badan nad osadnictwem wczesnej i srodkowej epoki bronzowej] na ziemiach polskich // Przegląd Archeologiczny.—Poznań, 1925—t II.

Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wedrown ludów // Prehistoria ziem polskich.— Warszawa, Krakow, Lodz, Poznań, Zakopane.— 1939—1948.

Kostrzewski J. Skarby i luzne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu zelaza z gornego i srodkowego dorzeza Wisly i gornego dorzeza Warty // Przegląd Archeologiczny.—Wroclaw, 1964,—t. XV.

Kovacs T. Die Bronzezeit in Ungarn: Corvina,1977.-109.- S.,79 taf.

Kozłowski L. Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian // Pam. IV Zjazdu historykow polskich w Poznaniu.-Poznan,1925-Sekcja 6.

Kozłowski L. Mapy kultury łużyckiej // Kwartalnik historyczny.-Lwów,1926-t.XL.

Kozłowski L. Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej 1939, S.75.

Kothe H. Pseudoskythen // Klio.— 1967.— Bd. 48.— S. 61—79.

Kothe H. Apollons ethnokultureller Herkunft // Klio.— 1970.— Bd. 52.— S. 26.

Kłosinska E. Einmalige funde der kopfgestellverzierung aus dem sudostlichen Lublinland// Sprawozdania archeologiczne.-2008.-№60.-S.266-294.

Kłosinska E. Na południowo-wschodnich peryferiach popielnicowego swiata...// Problemy kultury wysockiej.-Rzeszow, 2005.-S.161-192.

Klocko V. Die Sud-und Westbeziehungen der Ukraine rechts des Dneprs im 2.und fruhen 1.Jahrtausend v.Chr. // Das Karpatenbecken und die Osteuropaische steppe.- Rachden/Westf.,1998.- S.343-351.

Klocko V. Die Sud-und Westbeziehungen der Ukraine rechts des Dneprs im 2.und fruhen 1.Jahrtausend v.Chr. // Das Karpatenbecken und die Osteuropaische steppe.- Rachden/Westf.,1998.- S.343-351.

Kusnierz J. Skarb wyrobow brazowych ze Szczebreszyna w powiecie zamojskim jako przyklad powiazan terytorium grupy ulwowieckiej z kultura wysocka // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.-Львів,2006.-вип.10.-С.215-223.

Kusnierz J. Skarb wyrobow brazowych ze Szczebreszyna w powiecie zamojskim // Studia nad epoka brazu i wczesna epoka zelaza.-Krakow,2007.-S.371-402.

Kostrzewski J. Przyczynki do epoki bronzowej na Wolyniu//Przegląd archeologiczny.-t.3.-s.111-115.

Krol S. Grabungsbericht // Bastam II. Ausgrabunyen in den ukrtäischen Aniagen 1977—1978.— Bonn, 1988.— P. 48.

Krol S. Urartus Untergang in anderer Sicht // Istanbuler Mitteilungen.— 1984.— B. 34.— S. 169.

Krusel'nyc'ka L. Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit // Acta Archeologica Carpathica.-1979.-t.19.-S.73-96.

Kruselnycka L. Zur Frage Entstehung der Vysocko-Kultur // Die Urnenfelder Kulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21.-25.10 1985.-Praha, 1987.

Krusel'nyc'ka L. Bronzezeit Nordöstlichen Karpatenvorland // Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen: Ergebnisse eines Kolloquiums/ Römisch-Germanisches Zentralmuseum; Forschungsinsitut für Vor-und Frühgeschichte.-Bonn: Dr.Rudolf Habelt GMBN,1995.-S.399-411.-(Monografien; Bd.35).

Laszlô A. Cultura Gava//SCIV.— 1973,—t. 24 —N 4.

Laszlo A. Inceputurile epocii fierului la est de Carpati.-Bucuresti, 1994.-315s.

Larohe E. Les noms des Hittites.— Paris, 1966.— P. 185.

Lechr-Splawinski T. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian.-Poznan,1946.

Makkay J. The early Mycenaean rulers and the contemporary Early Iranians of the North-east.-Budapest,2000.-P.7-71.

Makkay J. Origins of the Proto-Greeks and Proto-Anatolians from a common perspective.-Budapest,2003.-P.7-104.

Macan P.W. Herodotus, the 4-th, 5- th and 6- th Books. – London, 1895.- t.2.

Maleev J. N. Trackie grodziska okresu Halsztackiego na Północno-Wschodnim Podkarpaciu // AAC.— Krakow, 1988.— t. XXVII.

Mengin O. Zum Goldfund von Michalkow // Wiener Prahistorische zeitschrift.-1916.-№3.

Much M. Prähist. Atlas.— Wien, 1889,— t. I.

Merhart von G. Studien ubereinige Gattungen von Bronzegefäßen. Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseum.- Mainz, 1952.-II.-S.1-71.

Metzner-Nebelsick K. Die fruheisenzeitliche Trensenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa // Regensburger Beiträge zur prahistorischen Archaologie.-Bonn,1994.-Bd.I.-S.383-447.

Metzner-Nebelsick K. Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder-und Hallstattzeit im sudostlichen Pannonien. – Rachden–Westf.,2002,— T. 1. – 542 s.

Metzner-Nebelsick K. Der Schatz von Michalkow in Galizien // Ein Beitrag zu seiner Deutung und Struktur. Anz. Germ. Nationalmus. Nürnberg,2003.-S.56-67.

Metzner-Nebelsick K. Zür bronze-und frücheisenzeitlichen Herrschaftssymbolik zwischen Skandinavien, Karpatenbecken, Kaukasus und den Steppen Eurasiens am Beispiel des Stilkreises von Michalkow // Ungedruckte Habilitationsschrift an der Freien Universität Berlin.-Berlin, 2004.

Metzner-Nebelsick K. Die Ringe der Macht-Überlegungen zur Kontinuität Frühbronzezeitlicher Herrschaftssymbole in Europa//Tagungen des Landesmuseums für vorgeschichte Halle. – Halle, 2010.-Band 05.-P.177-197.

Mirossajová E. K problematike tzv. Skytskych náleзов z regionu Spiza // Epoka brązu i wczesna epoka żelaza.-Krosno,2003.

Mirossajová E. Nalezy keramiky s perforowanymi okrajami z vychodneho Slovenska// Problemy kultury Wysockiej.-Rzeszów, 2005.-S.195-204.

Minss E. Scythian and Greeks.-Cambridge,1913.

Moorey P.R.S. Ancient Mesopotamian materials and industries. The archaeological evidence.-Oxford,1994.

Morintz S. Quelques probléms concernant la période ancienne de Hallstatt au Bas- Danube a la lumière des fouilles de Babadag // Dacia. N S, 1964 — 8.

Morintz S. Contributif archeologic la istoria traciilor timpurii // Epoca bronzului m spatiul Carpato-Balcanic.— Bucuresti, 1978 —t. I.

Mozsolics A. Bronzefunde aus Ungarn. – Budapest, 1985.

Moskwa K. Kultura luzycka w Poludniowo-Wschodniej Polsce —Rzeszów, 1976.

Mozsolics A. Der goldfund von Pusztægres-Pusztahatvan, kom.Fejer // AA-Budapest,1977.-t.XXV,-fasc.1-4.-S.289-297.

Müller-Karpe H. Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit Nördlich und Südlich von Alpen — Berlin, 1952.

Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte.— München. 1980.— Bd 4.

Much M. Prähistorische Atlas.-Wien,1889.-t.1.-taf.69.

Nava M.I. Le stele della Daunia // La civiltà dei Dauni nel quadro del mondo Italico: Atti del XIII Convegno di studi etruschi e italici (Mamfredonia, 21-27 giugno 1980).-Firenze,1984.-P.192.

Niederle L. Slovanske starozitnosti.-Praha,1901.-t.I.-1.

Niederle L. Slovanske starozitnosti — Praha, 1904.— T. 1.— Sv. 2.—S. 494.

Novotna A. Die Bronzehortfunde in der Slowakej.— Bratislava. 1970.

Nosek S. Neurowie w swietle archeologii // Przegląd zachodni.-Poznan,1952,-№5/6.-S.270-278.

Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890) // Zbior wiadomosci do antropologii krajowej. – Kraków, 1891.

Pare Ch. Grundzuge der chronologie im ostlichen Mitteleuropa (11.-8.jahrhundert v.Chr.) // Beitrage zum ubergang von der bronze-zur eisenzeit in Mitteleuropa. – Mainz, 1998. – S.433.

Parcinger H. Chronologie der Spathallstatt-und Fruhlatene-Zeit. – Weinheim, 1988. – S.211.

Parvan V. Getica o protoistorie a Daciei.-Bucuresti,1926.-P.1-850, Pl.1-42.

Parovic-Pecikan M. Poreklo i datacija urne is Boljarova (Pasa-Kjoj) i pitanje pojave eolskog buccheroa na Balkanu // Godis Boljarovanjak.-Sarajevo,1988.-t.28.-S.81-89.

*Pastor J.*Sidliskovy vyskum na Somatorskej hore r.1955 // SA.-t/VI/2.-S.314-346.

Patek E.F. A szabó jános győre által feltárt „preszkita“ siranyag // Agria.-t.XXV-XXVI.-S.61-118.

Pasternak J. Ostliche Peripherien der Aunjetitzer kultur // Contributions a L“Historie de L“Ukraine an VII.Kongres Internac. des Science historiques.-Varsavie, 1933.

Patay P. Der Bronzefund von Mezokovezsd // Acta Archeologica Hungarica.-1969.-S.167-216.

Przybyla M. Pottery analyses as the basis for studyng migrations. The case of Danubian pottery groups from the end of 2-nd Millenium BC // Migration in Bronze and Early Iron Age Europe.-Krakow, 2010.-S.97, fig.6.

Przybylski W. Dwa zlote skarby w Michalkowie // Teka konserwatorska.-Lwów,1900.

Pulaski F. “Mogily” o nasypie kamiennym // Swiatowit. – Warszawa, 1902.– T. 4.,S.3-39.

Párducz M. Die fragen der ethnischen verhdtnisse der Skythenzeit und der seythischkeltischen Bershrungen in Ungarn // Archeologiche rozhledy.— Praha, 1971.— N 23 (5).— S. 585.

- Podborsky V.* Mähren in der spätbronzezeit und der schwelle der eisenze; — Brno. 1969.
- Podborsky V.* Dejiny pravku a rane doby dejinne.-Brno,2001.-325 s.
- Podkowinska Z.* Miecze brouzowe z Wojciechowic // Swiatowit,— Warszawa. 1933.— t. XV.
- Pulaski K.* Wiadomosc o dwu zabytkach bronzowych znalezionych na Podolu // Pamietnik fizyograficzny.— Warszawa, 1889.— t. IX.
- Pulaski Fr.* „Mogily” o nasypie kamiennym w powiecie kamienieckim // Swiatowit,— 1899—t. I.
- Romstorfer C.A.* Aus den Mittheilungen der K.K.Central-Commission // Jahrbuch des Bukowiner Landes Muzeums.-Czernowitz, 1893.-S.45-72.
- Przybyslawski Wl.* Skarb bronzowy znaleziony na prawym brzegu Dniestru pod Unizem // Teka konserwatorska.— Lwów, 1892.
- Radziminskij Z. L.* Dalsze poszukiwania archeologiczne w pow. Ostrogskim na Wolyniu dokonane w r. 1878 // ZWAK.—Krakow, 1879,—t. III.
- Plezia M.* Que lleustudieb zu den Skythika des Hekodot.— Budapest, 1941.— S. 39.
- Plezia M.* Hekataios über die Völker am Nordland des Scythisches Schwarzmeergebietes // Eos.— 1959—1960.— Fasc. 1.— S. 39.
- Plezia M.* Neurowie w swietle historiografii starozytniej // Przegląd zachodni.-Poznan,1952,-№5/6.
- Prahistoria ziem polskich.*-Kraków,1939-1948.
- Przybyslawski W.* Dwa złote skarby w Michalkowie // Teka konserwatorska.-Lwów,1900.
- Radziminski L.* Dalsze poszukiwania archeologiczne w pow. Ostrogskim na Wolyniu // Zbor wiadomosci do antropologii (дали — ZWAK).— Kraków, 1879.— T. III—S. 64—66.
- Rawlinson G.* The History of Herodotus.— London, 1859.— T. III.— P. 546
- Reichl I.* Zwierciadla podolskiej kultury scytyjskiej // Sulimirski T. Scytowie na Zachodniem Podolu. — Lwów, 1936. — 2. — S. 139—162.
- Reinecke P.* Die Goldfunde von Michalkow und Fokoru // Zeitschr. Fur Ethnol.-1899.-XXXI.-P.510-527.
- Reichard C.* Landes kunde von Skythien nach Herodot.-Halle,1889.
- Rennel J.* The Geographical System of Herodotus Examined and Explained by a Comparison with Those of Other Ancient Autors and with Modern Geography. — London, 1800.
- Ridgeway W.* Metrological notes III: had the people of Mycenae a weight standart ?? // JHS,1889.-vol.X.-PP.90-92.
- Rostorfer C.A.* Aus den Mittheilungen der K.K.Central-Commission // Jahrbuch des Bukowiner Landes Muzeums.-Czernowitz.-1893.-S.45-72.
- Roscher W.H.* Ausfuhriches Lexikon der griechischen und romischen Mythologie. Leipzig, 1909-1915, IV, Abb. PP.903-906, 917-920.
- Ed. Freih von Sacken.* Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich.— Wien, 1868.
- Sulimirski T.* Kultura wysocka.-Kraków,1931.
- Sulimirski T.* Brazowy skarb z Niedzielisk pow.Przemyslany//Swiatowit.-Warszawa,1936/1937, S.255-282.
- Sulimirski T.* Sprawozdanie z dzialalnosci Lwowskiego osrodna prehistorycznego // ZOW.— Poznan, 1935,— t. X.— r. 2.
- Sulimirski T.* Die trako-kimmerische Periode in Südostpolen//WPZ— 1938,— t. XXV.

Sokolowski M. Dwa skarby złote w Vetersfelde w Dolnych Luzycach i w Michalkowie w wsch. Galicji // *Przegląd polski*.-Kraków,1884.-t.73, №217.-rok XIX.-z.I.-S.84-98.

Sprokhoff E. Die Germanischen Vollgriff-schwerter der jüngeren Bronzezeit // *Römisch-germanische Forschungen*.—Berlm. Leipzig, 1934,—t. IX.

Smirnowa G.I. Zur Frage der thrakischen und illyrischen Komponenten in der Frühhallstattkultur des Vorkarpatenraums // *Thraco-Dacica*.-1993.-t.XIV (1-2).-P.91-99.

Schmidt H. Heinrich Schlieman's Sammlung trojanischer Altertümer.-Berlin,1902.

Slankowna. Kilka importów starożytnych i zachodnioeuropejskich z południowo-wschodniej Polski i Ukrainy // *Światowit*, 1936/1937.-t.XVII.-S.293-306;.-1974.-3.-S.221-241.

Stanceva M. Une coupe en or de Sofia // *Thracia*.-1974.-t.3.-s.221-241 ; *Szaraniewicz I.* Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku // *Teka konserwatorska*.—Lwów, 1900.

Swieszniak I. K. Kultura komarowska // *Archeologia Polski*.—1967.—t. XII.

Szaraniewicz I. Das prahistorische Grabfeld zur Czechy // *Mitteilungen der Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst—und Historischen Denkmale*.—Wien, 1901.

Tallgren A. La pontide prescythique apres L'introduction des metaux // *Euria Septentrionalis Antiqua*.-Helsinki,1926.-t.II.

Trachsel M. Are there "Cimmerian and Scythian" finds in Switzerland? The absolute dating of the Early Iron Age between the Alps and the Altai region// *Archaeology of the Bronze and Iron Age*.-Budapest,1999, P.71-76.

Trachsel M. Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit.-Bonn,2004-311p.

Traidler H. Die Skythen und ihre Nachbarvolker // *Archiv für Anthropologie*.NF.- t.XIII. 1915.

Terzan B. Kaukasisches Symbolgut in Südosteuropa-Bemerkungen zu Goldfibeln von Michalkow-Fokoru-Dali // *Der schwarzmee rraum vom aneolithikum bis in die fruheisenzeit (5000-500 v.Chr.). Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten*.-Rachden/Westf.,2009, S.190-216.

Ukert F.A. Skythen und das Land der Goten oder Daker nach dem Ansichten der Griechen und Römer. – Weimar, 1846.

Vasiliev V. Scitii agatirsi pe teritoriul Romaniei.-Cluj-Napoca,1980.-185 s.

Vasic R. The openwork belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans // *Arch. Jugoslavica*.-1971.-t.12.-S.1-13.

Vulpe A. Archäologische forschungen und historische betrachtungen über das 7.bis 5.JH. im Donau Karpatenraum.-1970.-II.-Abb.12.

Vulpe A. Săpăturile de la Costisa — Ferigele // *MSIV*.—Bucuresti, 1958 —t. VII.

Vulpe A. Necropola Hallstattiana dela Ferigele.—Bucuresti, 1967.

Vinski-Gasparini K. Kultura polja sa zarama u sjevernoi Hrvatskoj. Zadar, 1973.-t.2/8.

Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.- Warszawa,2001.-S.123.

How W.W., Wells J.A. Commentary on Herodotus. – Oxford, t.1-2. 1928.

Zboril J. Herodotova Skythie a sousede // *Slovenska Archeologia*. – t.VII-2.1959.

Zego ta Pauli. Starożytnosci Galicyjskie.—Lwów. 1840.

Ziemieckij T. Wiadomosci // Dwutygodnik naukowy poswiecony archeologii, historii i lingwistyce/.-Krakow,1878.-15.08.-№16-S.409.

Zurowski K. Skarb brazowy z Gruszki pow.tlumacki // Przegląd Archeologiczny.-1937-1939,-t.7.-z.19-21.

Zurowski K. Zabytki brazowe zmlodszej epoki brazu i wczesnego okresu zelaza z dorzesza górnego Dniestru // Pamatke archeologicke — Praha, 1949 —t. VIII.

ДОДАТОК 1.

Речовий комплекс Висоцької культури (основні риси) та особливості поховального обряду її носіїв

а) Кераміка висоцької культури: питання класифікації.

Висоцьку кераміку можемо розділити на два класи: керамічний посуд і керамічну пластику. Аналізуючи у свій час форми висоцьких керамічних посудин Л. Крушельницька виділила серед горщиків три основні форми: тюльпаноподібні, банкоподібні та біконічні (Крушельницька, 1976, с.50). Сьогодні, із збільшенням джерельної бази є підстави, як видається, говорити щонайменше про п'ять основних типів самих лише горщиків. Так, до типу 1 відносимо горщики класичної тюльпаноподібної форми (рис. 87, 32, 35-36; 102, 8). Причому для раннього періоду культури такі горщики часто мають рустовану в смуги поверхню (Петриків, пох. №№21, 27, 45, 99, 131, кенотаф 1 та ін.), а в пізньому періоді – заглажену й оздоблену часом проколами під вінцями, а на бочках або плічках – низкою пальцевих вдавлень (Конюшків; Лукавець, пох. №2; Висоцьке пох. №41, №78 (за нумерацією 1931 року); Золочів, пох. №28). До типу 2 відносимо горщики приземкуватих або струнких пропорцій, основною ознакою яких є слабо виділена шийка (Петриків, пох. №17; Золочів, пох. №74). До типу 3 зараховано широкогорлі посудини з короткими розхиленими назовні вінцями (Броди; Лукавець, пох. №3). До типу 4 віднесено горщики з видовженим яйцеподібним тілом і відігнутими вінцями (Петриків, пох. №21; Висоцьке, пох. №93-А (за нумерацією 1931 року); Ясенів (з двома рядками пальцевих вдавлень на плічках); Чехи/Лугове (з рустованою у вертикальні смуги поверхнею). До останнього типу 5 зараховано горщики присадкуватих форм з есоподібним профілем вінець (Петриків, пох. №45; Чехи/Лугове – з рядком пальцевих вдавлень на бочках). Додамо, що серед горщиків у ранньому періоді домінували тюльпаноподібні посудини нерідко значних (до 40 см у висоту) розмірів зі стрункими або приземкуватими формами. Такі горщики мають здебільшого брунатний колір і шорстку або рустовану поверхню стінок (Гончарівка, Петриків, пох. №21, 27, 79 та ін.). Промовистою є повна відсутність на них наліпних карбованих валиків та проколів під вінцями, які згодом – на початку ранньозалізної доби – стали визначальною ознакою середнього й пізнього періодів розвитку Висоцької культури.

Серед висоцького керамічного посуду, який мав столове призначення (відділ 1) в першу групу виділено «корчаги». Остання включає три типи з низкою підтипів. Так, до *корчаг першого типу* віднесено посудини з біконічними слабо профільованими бочками й високим легко завуженим угорі циліндричним гор-

лом з прямими або відігнутими назовні вінцями (рис. 86, 13; 15). До підтипу 1 зараховуємо посудини з прямими стінками в нижній половині висоти (Петриків, пох. № 28, № 76; Біла біля Тернополя). До підтипу 2 відносимо корчаги зі схожою в профіль горловиною, але з нижніми стінками, які лише ледь випуклі (Петриків, пох. №36, №52). До підтипу 3 віднесено посудини зі вгнутими досередини стінками в нижній половині висоти, окремі зразки яких мають розхилені назовні вінця (Петриків, пох. №143). До *корчаг другого типу* відносимо біконічні гладкостінні посудини з різким злом бочків і короткими відігнутими назовні вінцями (Жуків, пох. №4), які більш притаманні для ранньо- і пізньокласичного етапів розвитку Висоцької культури (НаВ3). До *корчаг третього типу* віднесено опуклобокi посудини з плавним згином бочків і високим циліндричним горлом. Іноді такі корчаги доповнені двома петельчастими вушками, які прикріплені в місці переходу плічок у горловину (Жуків, пох. №4). До *корчаг четвертого типу* зараховано опуклобокi посудини висотою 31-36 см із високим циліндричним горлом і розхиленими назовні вінцями, які іноді можуть бути оздоблені наскрізними проколами або псевдопроколами. На плічках корчаг розглядуваного типу наліплені, як правило, чотири симетрично розташовані гудзки (Висоцьке, пох. №53; Чехи/Лугове). З'являються такі корчаги у Висоцькій культурі не раніше періоду НаВ3 і представлені майже цілими формами з Висоцька і Чех/Лугового (рис. 96, 3).

Однією з найпрезентабельніших ознак керамічного комплексу Висоцької культури є значна за чисельністю група невеликих за розміром посудинок (часто - орнаментованих), які виділені в групу «амфорки», серед якої розрізняємо чотири типи. *Амфорки першого типу* розділено на два підтипи: гостробіконічні (підтип 1) і плавнобіконічні (підтип 2). До першого підтипу зараховано біконічні посудинки з різко профільованими, іноді – майже гострими, бочками (рис. 117, 1), серед яких виділено чотири варіанти: варіант 1 – гостробіконічні з циліндричним горлом; варіант 2 – гостробіконічні з розхиленими вінцями (рис. 110, 4); варіант 3 – гостробіконічні зі вгнутими досередини стінками в нижній половині висоти (рис. 110, 3); варіант 4 – гостробіконічні з нестійким півкруглим денцем.

До амфорок другого підтипу (плавнобіконічні) віднесено чотири варіанти посудинок: варіант 1 – плавнобіконічні з рівними стінками; варіант 2 – плавнобіконічні з циліндричним горлом і рівними нижніми стінками (рис. 102, 9; 117, 3; 119, 1); варіант 3 – плавнобіконічні з циліндричним горлом, але із вгнутими досередини нижніми стінками (рис. 117, 2); варіант 4 – плавнобіконічні з високим горлом і відігнутими назовні вінцями.

До нечисленних *амфорок другого типу* віднесено посудинки грушоподібної форми, серед яких виділено три підтипи: підтип 1 – амфори з низько розташованими бочками, високою завуженою вгорі шийкою й відігнутими краями вінець (рис. 101, а); підтип 2 – амфори з низько розміщеними бочками, виразно зазначеними плічками й високим завуженим горлом із легко розхиленими краями вінець; підтип 3 – амфори з «ребристими» бочками й розширеною вгорі горловиною. До *амфорок третього типу* зараховано округлотілі посудинки, серед яких розрізняємо чотири підтипи: підтип 1 – амфори з півсферичним тілом на

плоскому денці з високою шийкою; підтип 2 – посудинки з півсферичним тілом на плоскому денці й високою складно профільованою шийкою; підтип 3 – амфори з кулястим тілом і короткими вінцями; підтип 4 – амфори з кулястим тілом і відігнутими назовні вінцями. Серед *амфорок четвертого типу*, до якого зараховані посудинки здебільшого струнких пропорцій з округлими бочками, виразно зазначеними плічками й високою шийкою, виділено чотири підтипи: підтип 1 – посудинки зі вгнутими досередини нижніми стінками; підтип 2 – амфори із складно профільованими округлими бочками, опуклими нижніми стінками, різким переходом у плічки й високою горловиною; підтип 3 – схожі за формою посудинки, що й попередні, але з рівними нижніми стінками; підтип 4 – схожі за профілем посудинки, але зі вгнутим досередини денцем (рис. 106, 4).

Найменш чисельним серед висоцького столового посуду є, мабуть, невеликі за розміром, одновухі глечики (дзбанки), які виділено в окрему групу. До останньої зараховано три типи таких посудинок. Так, до типу I віднесено делікатної форми складно профільовані опуклобокі одновухі глечики, які сформовані на маленькому нестійкому денці, хоча й добре збалансовані. Ці посудинки мають виразні плічка, іноді – з канелюрами (як з пох. №21 Петрикова), циліндричне горло й розхилені назовні вінця (рис. 87, 46). До типу II відносимо опуклобокі одновухі глечики на широкому стійкому денці, які мають чітко зазначені плічка, високу горловину й розхилені вінця, як у посудинки з пох. №94 Петрикова. Врешті, до типу III віднесено приземкуваті опуклобокі одновухі посудинки зі слабо виділеним денцем, короткою й завуженою шийкою, розхиленими вінцями й опущеним донизу вушком. Краї вінець іноді можуть бути декоровані насічками, а бочки прикрашені симетрично розміщеними гудзками.

До наймасовішої групи висоцького посуду належать черпаки, які чисельно представлені на всіх етапах розвитку розглядуваної культури. З усього різноманіття форм висоцьких черпаків вдалось виокремити десять типів із низкою підтипів і варіантів. Так, до *першого типу* зараховуємо широкогорлі черпаки з різко профільованими бочками, чітко виділеною шийкою, плавно розхиленими назовні краями вінця і виступаючим понад край вінець петельчастим вушком (рис. 87, 44). Найчастіше такі черпаки сформовані на широкому стійкому денці, що було притаманним для раннього періоду розвитку Висоцької культури (Петриків, пох. № 27, № 79 та ін.). Тоді ж найбільш поширеним декором на черпаках були симетрично розташовані на бочках відтягнуті або наліплені круглі або продовгуваті гудзки (Петриків, пох. №3, № 27). До *черпаків другого типу* віднесено посудинки, які схожі за формою до попередніх, але є менших розмірів і вужчі в діаметрі, що робить їх форму більш граційною. Такими є, наприклад, черпаки з Петрикова з пох. №№ 17, 27, 56, 79, 99, 123 та ін.). Серед черпаків третього типу переважають посудинки з різко профільованими бочками (які іноді прикрашені насічками або гудзками), виразно зазначеною високою й прямою шийкою і короткими різко відігнутими назовні вінцями (Петриків, пох. № 124, №140). До *четвертого типу* відносимо черпаки з різко профільованими високо розміщеними бочками й великим виступаючим понад край вінець петельчастим вушком (Петриків, пох. №130). Характерною ознакою черпаків цього типу

є маленьке нестійке денце і конічної форми нижня половина їх тіла. До *n'ятого типу* зараховано черпаки з різким зламом бочків у середній або нижній половині висоти, основною ознакою яких є прямі, найчастіше високі вінця. Посудинки такого вигляду з'являються у Висоцькій культурі, як видається, не раніше періоду НаВ1. До *шостого типу* віднесено черпаки з півсферичною (або близькою до неї) формою чаші й петельчастим вушком, верхній край якого сформований у рівень з вінцем або легко над ним підноситься. До *сьомого типу* зараховано опуклобоккі черпаки, головною ознакою яких є велике вушко, яке нижнім краєм опущене нижче рівня денця. Не виключено, що розміщене в такий спосіб вушко сприяло більш стійкому закріпленню черпака на ґрунті (нижнім своїм краєм вушко могли просто «вдавлювати у землю»). Можливо, черпаки цього типу виготовляли, власне, для ритуальних потреб (зрештою, усі відомі на сьогодні екземпляри цього типу віднайдені на могильниках). До *восьмого типу* зараховано низку черпаків, які мають півсферичну форму тіла (у нижній половині висоти) і різкий перехід у високу циліндричну шийку з ледь відігнутими назовні краями вінця, як у екземплярі з пох.№92 з Петрикова. До *дев'ятого типу* віднесено черпаки з півкулястою формою тіла, майже не зазначеним денцем, чітко виділеною шийкою й плавно відігнутими назовні короткими вінцями, як на екземплярах із петриківських пох.№80 і №125. Здебільшого посудини дев'ятого типу мають невеликі розміри й нерідко (зокрема, на пам'ятках пізнього періоду розвитку Висоцької культури) є орнаментованими. Врешті, до останнього – *десятого типу* черпаків зараховано два широкотілі екземпляри доволі рідкісної форми, характерною ознакою яких є бокаті плічка, які переходять у короткі відігнуті назовні вінця. Обидва такі черпаки є орнаментованими. Також додамо, що для пам'яток Висоцької культури – починаючи з періоду НаА1 є також черпаки з різко профільованими бочками, частина з яких прикрашена рядком вертикальних або скісних насічок, одні з яких нанесені штампом, інші – врізними лініями. Часом такий орнамент розмежовують у двох-трьох місцях наліплені або ж відтягнуті продовгуваті (у т.ч. подвійні) гудзи. Такі черпаки й вази відомі з Ясенова з розкопок К. Гадачека 1904 року та з Петрикова. Близькі аналогії до таких посудин знаходимо серед матеріалів могильника Бахур-Ходорівка (пох.№446, 757 – Gedl, 1994, tabl. LXX, 17; tabl. CXVII, 10) та в інгумаційних похованнях на могильнику в Палюхах (пох.№156,184 – Blajer, Czopek, Kostek, 1991, s.227, гус.9 і; s.279, гус.10b). Ранньовисоцькі черпаки, форми окремих з яких повторюються і на пам'ятках НаА2, виділяються ще й тим, що майже всі мають широке петельчасте, піднесене над вінцями вушко (рис.87, 42-45). Черпаки, подібні за формою та орнаментациєю до ранньовисоцьких (рис.87, 20-23), широковідомі на багатьох поселеннях та могильниках Тарнобжегської групи (Gedl, 1994, tabl. СШ,2 ;tabl. с.8-9; tabl. ХСVI, 7; tabl. LV, 2).

В окрему групу виділяємо однуухі кухлі-вази, які на сьогодні представлені трьома екземплярами, два з яких походять з розкопок Із. Шараневича на висоцькому могильнику в Чехах/Луговому (рис. 74, 2-3), Гончарівці (рис.102, 2), а один – із досліджень у Петрикові (пох. № 52, рис. 87, 45). Всі три згадані кухлі-вази зараховуємо до найбільш раннього – протовисоцького етапу. Спіль-

ною і характерною рисою для посудин цього типу є їх широкогорлість, а також різко профільовані бочки, виділена шийка й ледь розхилені краї вінець. Усі три посудинки прикрашені в місці зламу бочків насічками та симетрично розташованими наліпками. Тонкостінність і старанне виготовлення цих кухлів-ваз може свідчити про їх вузькоспеціалізоване використання, наприклад як заупокійні дари. Згадана вище тонкостінна ваза з пох. №52 в Петрикові (рис.87, 45) схожа до ваз такої форми й орнаментации на могильнику тарнобжезької групи в Монастирі 6 у перехідному горизонті «А/В» (Chochorowski, 1989, s.585-613, tabl. V, гус.10). Черпаки та вази такої ж приблизно форми відомі на тарнобжезькому могильнику в Бахур-Ходорівці. Посудини цього типу М. Гедль зараховує до групи «А», яку приблизно датує III періодом епохи бронзи (Gedl, 1994, s.53). Подібно до вази з петриківського пох.№52 декоровані вази й на інших пам'ятках Тарнобжезької групи: Городисько Долішне та Збиднів (Moskwa, 1976, s.198, гус.21, С; s.344, гус.92, О).

Протягом раннього періоду Висоцької культури та на 1 етапі середнього періоду її розвитку побутувало не менше 5-7 основних типів мисок. Найпоширенішими з них були миски з різко профільованими (у верхній половині висоти) стінками й відігнутими назовні вінцями (рис.87, 37-38, 41). Вперше такі миски знайдені К. Гадачеком на могильнику в Ясеніві (рис.74, 5-7 – Sulimirski, 1931, tabl. XII, 8, 14). Згодом миски такої форми були знайдені Л. Крушельницькою під час розкопок поселення в Лагодіві біля Львова (Крушельницька, 1976, с.49, рис.17,35). На могильнику в Петрикові біля Тернополя миски з різко профільованими стінками й розхиленими назовні вінцями становлять найчисельнішу й домінуючу групу такого посуду (рис.87, 37-38, 41). Для порівняння зауважимо, що в територіально прилеглому Надсянні – наприклад, на могильнику в Палюхах (з розкопок С. Левандовського 1978 року) – аналогічної форми профільовані миски існували вже від початку періоду НаА2 (Blajer, Czopek, Kostek, 1991, s.278).

У пропонуваній класифікації кераміки Висоцької культури, окрім кухонного й столового посуду, в окремих – третій відділ виділено т. зв. ритуальні посудинки. До цього відділу входить сім груп. До групи 1 віднесено коритцеподібні посудинки; група 2 представлена мисками й мисочками, які мають один або кілька отворів у денці; до групи 3 зараховано посудинки з двома і більше горловинами (рис.103; 104, 3; 107, 1); у групу 4 потрапили керамічні вироби у вигляді невеликих ковшиків-черпачків; до групи 5 віднесено ритоноподібні посудинки (рис. 111, 2); у групу 6 зараховано вироби у вигляді пустотілого чобітка або ж ноги; група 7 представлена мініатюрними посудинками, які мали б імітувати справжні горщики, миски, черпаки і т. п. (рис. 99, 5-8).

У цілком окремий підрозділ – клас 2 - виділено висоцьку пластику, речі в якій згруповано у три відділи. Так, серед зображень першого відділу, до якого віднесено керамічні моделі живих істот або ж частин їхнього тіла, виділено дві групи: у першу з них увійшли зооморфні фігурки (рис. 112,6); у другу – орнітоморфна пластика (рис. 112, 1-5; 113). У другий відділ досліджуваного підрозділу віднесено калатальця (таракхальця), які, з огляду на їх зовнішні ознаки, об'єд-

нано в три групи: перша група – калатальця бочкоподібної форми (рис. 115, 9); друга група – калатальця глекоподібної форми (рис. 119, 4); третя група – калатальця кубоподібної форми. У третій відділ висоцької кераміки виділено пластику ужиткову, до якої увійшло шість груп: 1-прясла; 2-коліщатка; 3-грузила; 4-ллячки; 5-т. зв.котушки; 6-інші, точно не ідентифіковані предмети.

До винятково цікавої групи ритуального посуду належать керносоподібні посудинки з Ясенова з розкопок К. Гадачека 1904 року, одна з яких – тригорлова є орнаментованною (рис. 103; 104, 3), а друга – гладкостінна двогорлова без орнаменту (рис. 107, 1). Судячи з їх схожого профілю та характеру виготовлення, обидві посудинки можна вважати за одночасові. Своєрідний стиль зображення дерев на плічках і шийках тригорлової посудинки, а зокрема, використання пуансонного орнаменту (який особливо характерний для II етапу пізньовисоцького періоду) може вказувати на час її виготовлення в межах НаС1. Саме в цей період керноси й керносоподібні посудинки поширюються в культурах приальпійських областей (Delnef, 2006, s.215-224; Kusnierz, 2010, с.291, гус.3) і на Правобережній Україні (рис. 105), у т. ч. в степовій зоні (Велика Олександрівка). З найближчих до Висоцької культури територій один кернос (неопіблікований першовідкривачем) виявлений на Середньому Придністров'ї на поселенні в Комарові (Ковпаненко, 1998, с.33-34), а уламок ще одного керноса знайдений, Л. Крушельницькою в Непоротовому в споруді №23 (10), яка, найвірогідніше, мала культове призначення (Крушельницька, 1998, с.109, рис.65; с.115, рис.70, 12; с.160, рис.97, 3). Уламок непоротівського керноса дуже нагадує уламок схожої за формою керамічної посудини із північної італійської пам'ятки Lago di Ledro, яку відносять до широкого діапазону НаВ (Delnef, 2006, s.215-224; Kusnierz, 2010, с.292, гус. 4,9-10), а також із пам'ятки Wollischofen у Швейцарії (Delnef, 2006, s.215-224; Kusnierz, 2010, с.292, гус.4,5).

Датуємо у вищезгаданій непоротівській споруді №23(10) є, судячи з усього, уламок бронзового псалія (лопасть)¹⁷², який міг належати, згідно з класифікацією С. Махортиха, до бронзових петельчастих стрижнеподібних псаліїв типу Квітки або ж до муфтових стрижнеподібних псаліїв типу Хаджох 2 (Махортих, 2005, с.41, рис.8; с.43, рис.10). Натомість, за класифікацією С. Вальчака фрагмент вищезгаданого непоротівського псалія (?) може бути віднесений до класичного варіанту типу Новочеркаськ (Вальчак, 2009, с.279, рис. 92, 4). Менш ймовірним є віднесення бронзової лопасті зі споруди №23(10) Непоротова до псаліїв типу Теремці чи Чишо, які мають схоже завершення (Горішний, 1978). Отож, з огляду на те, що всі вищезгадані аналогії до керносів не можуть датуватися пізніше НаС1, то вважаємо допустимим відносити три- і двогорлові керносоподібні висоцькі посудинки, із Ясенова, які, мабуть, мали схоже застосування, до кінця НаС1, тобто часового проміжку близько 820 - 730/720 рр. до нар. Хр. (за Хр.Пеа, 1998; за М. Траксіл, 2004). Те, що нещодавно в Верхньому Надбужжі, зайнятій пам'ятками передлежницького типу (див. нижче), а точніше, у Жукові

¹⁷² Висловлюю глибоку вдячність нашому донецькому колезі В. Подобіду, який звернув мою увагу на можливе використання вищезгаданої бронзової знахідки з Непоротова.

між Розточчям і Волинською височиною віднайдено цілий чотиригорловий кернос (Kusnierz, 2010, с.290, гус.2,1, с.293, цей автор зараховує жуківський кернос, який відносить до кінця НаВ –поч.НаС, до Висоцької культури) може свідчити про глибоке вкорінення на заході Українського Лісостепу обрядової традиції, під час якої використовували розглядуваний тип ритуальних керамічних посудин. Більше того, з огляду на те, що ще одна посудинка (рис. 104, 1), яка за формою схожа до ясенівської тригорлової, віднайдена в кургані Андрушівки (Воронцов, 1991; Дараган, 2010, с.91, рис.5, 6), може свідчити про тяглість аналогічної обрядової традиції й на більш східних територіях. А той факт, що керносподібна посудинка з Андрушівки (рис. 104, 1), тип якої не знаходить генезису в місцевому матеріалі, датується не раніше НаС2, нашттовує на думку про ймовірність привнесення цього типу ритуального посуду із заходу Українського Лісостепу (навіть із того ж таки ареалу пізньої Висоцької культури).

б) Орнамент на висоцькій кераміці: спроба класифікації.

Існуючі на сьогодні матеріали дали підстави виділити в підрозділі «орнамент» чотири групи орнаментальних композицій, які трапляються на керамічному посуді та глиняній пластиці Висоцької культури. До *першої групи* відносимо багатоелементні дрібногрупові композиції, які складаються в основному з коротких або довших рисочок. Нараховано 7 типів таких композицій. До *другої групи* відносимо локальні елементи зображувального ряду у вигляді окремих знакових фігур, які скомпоновані з більш дрібніших елементів, як-от: рисочок, крапочок, хвилястих і пунктирних ліній тощо. До *третьої групи* зараховуємо реалістично-сюжетні зображення, які згруповано в три підгрупи. До підгрупи 1 відносимо чотири основні варіанти ялинкоподібних фігур (рис. 102, 9; 117, 3; 118, 1-4; 119, 4;); до підгрупи 2 зараховано блискавкоподібні фігури, серед яких вирізняє 6 варіантів (рис. 110, 1; 118, 1); до підгрупи 3 віднесено зоо-, антропо-та орнітоморфні зображення, які включають всього два варіанти (рис. 117, 1-3; 113; 114, 1); і, врешті, до підгрупи 4 зараховано півциркульні і концентричні (солярні-?) зображення (рис. 115, 11; 118, 3).

Одним із яскравих індикаторів другого етапу пам'яток пізньовисоцького періоду (НаС1) є округлогілі кубки із завуженою шийкою й короткими плавно розхиленими вінцями, які знаємо з Ясенова (Sulimirski, 1931, tabl. 15, 13) і з могильника в Петрикові з розкопок 2004 року й аналогії яких численно представлені в пам'ятках жаботинського типу (Ковпаненко, 1981, с.54, рис.43, 8; с.85, рис.52, 5, 8, 10-11; с.88, рис. 53, 4, 9-10) та, у меншій кількості, у новочеркаській (за С. Махортих) групі пам'яток (Махортих, 2005, с.113, рис.40, 11). До розглядуваного II етапу пізньовисоцького періоду відносимо також мініатюрний округлобокий орнаментований черпачок із Чех/Лугового з розкопок І. Шараневича (рис. 115, 1) та гостродонний кухличок із могильника в Золочеві з розкопок Л. Крушельницької й К. Свешнікова (рис. 115, 3), спільною ознакою для яких є використання композицій трикутноподібних фігур, складених із крапочок. Такого ж типу трикутноподібні фігури з крапочок вкривають поверхню керамічної орнітоморфної фігурки з могильника Висоцької культури в Деревлянах (рис. 112, 4) з розкопок М. Пелещишина (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 238,

мал. 32, 4). Можливо, що цим же часом слід датувати ще одну – здавна відому й так само щільно орнаментовану фігурку птаха зі Смільна (рис. 112, 8; 113 – див.: Janusz, 1918; Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 238, мал. 32, 3). Такі ж трикутноподібні фігури з крапочок згруповані у фриз на біконічному кубку з Чех/Лугового (рис. 117, 2). Датувати три вищеназвані знахідки допомагають матеріали з кургану I в Тютьках на Вінниччині, із якого походить кухлики з подібною та повністю аналогічною орнаментациєю у вигляді трикутників, утворених крапочками (Заєць, 1979, с.257, рис.1, 6-7), хронологічну «прив'язку» яких кухлик із цього ж тютьківського кургану I з орнаментом, типовим для пізньої Сахарни (Заєць, 1979, с.257, рис.1, 5) та гостродонний орнаментований черпачок, аналоги узорів на якому знаходимо на кераміці в поховальних комплексах Українського Лісостепу, які супроводжуються бронзовими трипетельчастими псаліями (Ковпаненко, 1981, с.54, рис.43, 8).

У контексті аналізу особливостей висоцького орнаменту досить незвичайним, як для керамічного комплексу епонімного Висоцька, виглядає біконічний кубок із пох.№93-А з розкопок Т. Сулімирського 1929 року (Wegrzynowicz, 1998, s.59, Abb. 5). Здається, достатньо побіжного погляду на цю посудинку, щоб засумніватися в суто декоративному призначенні нанесених на її поверхню зображень (рис. 119, 4). Підставою для таких припущень слугує те, що на ньому є групи знаків, які повторюються в певній послідовності і які нагадують ідеограми (?) у вигляді дерев, чотири з яких мають підняті гілочки, а чотири - опущені, а також хрестоподібні символи (які знаємо ще на чарці з Ріпнева з розкопок Юрія Захарука – рис. 117, 3), групи крапочок, групи рисочок та ін. У цілому, не покидає думка, що перед нами – одна із спроб передачі певної інформації графічним способом. До речі, серед зображень на розглядуваному кубку з пох. №93-А Висоцька наявні трикутноподібні фігури скомпоновані із крапочок, які, як вже зазначалось вище, є маркерами в орнаментациі кераміки Висоцької культури на II етапі пізнього періоду її розвитку.

Також вдалося виокремити й певні специфічні особливості техніки виконання орнаменту на кераміці Висоцької культури. Таких особливих технік виконання нараховано п'ять: 1 – накольчастий орнамент; 2-накольчато-крапковий орнамент; 3-лінійно-врізний орнамент; 4-коліщато-штемпельний орнамент; 5-поєднання двох і більше технік при виконанні орнаменту.

в) Знаряддя праці: Бронзові ножі раннього періоду розвитку Висоцької культури належать до тих категорій речового інвентарю, який вважають доволі рідкісним. Знаємо на сьогодні лише один екземпляр бронзового ножа з Почап на Львівщині, який більш-менш впевнено можемо віднести до протовисоцького етапу і який зараховуємо до однолезих ножів із плоским руків'ям (griffplattmesser). Основною ознакою для даного різновиду ножів, як відомо, є профіль їхньої спинки, а допоміжними (вторинними) ознаками – форма руків'я, особливості орнаментациі та місце її розміщення на виробі. За цими ознаками на сьогодні виділено п'ять типів бронзових ножів, які були у використанні на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи (Бандрівський, 2010). До цього типу зараховано бронзові ножі з досить широким лезом, горбатою спинкою і ко-

ротким черешковим руків'ям, яке продовжує лінію спинки. Якщо на Південному Побужжі відомо три екземпляри цього типу ножів (Гордіївка – рис. 57; 58), то на заході Українського Лісостепу цей тип досліджуваних виробів продовжує залишатися найменш численним і представлений всього одним екземпляром – причому з території найбільш давніх пам'яток Висоцької культури – зі згаданих вже Почап поблизу Золочева на Львівщині. Знайдений тут ніж має горбату спинку й коротке (1,5 см) черешкове руків'я, яке виступає ніби продовженням спинки. Загальна довжина ножа 9,0 см, ширина леза 1,7 см (Sulimirski, 1931, tabl. XXIV, 10; s.97). Бронзовий ніж схожої форми (із горбатою спинкою й так само розміщеним черешком) виявлений у кургані 13 Гордіївки, а такі ж самі за схемою ножі, але з більш прямою спинкою, відомі з гордіївських курганів №19 і №28 (Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 22, 1; taf. 35, 1; taf. 54, 3). Екземпляри з двох останніх курганів дослідники пов'язують із культурою Кослоджені та Монтеору (ступінь Па), хоча датують дуже широко: від BrB до BrD (Berezanskaja, Klocko, 1998, s.8). Вищезгаданий ніж із гордіївського кургану № 13 ті ж дослідники пов'язують із пізнім періодом культури Ноа, хоча стверджують, що горбата спинка характерна для центральноєвропейських ножів періоду HaA1. (Berezanskaja, Klocko, 1998, s.8). Видається, однак, що характерна форма бронзового ножа розглядуваного типу з Почап, про який йдеться і який ми схильні датувати не пізніше кін. BrD-HaA1, демонструє насамперед східний вектор зв'язків і, скоріше за все, саме з ранньобілогрудівським середовищем Південного Побужжя, де такого типу ножі зустрінуті в трьох, доволі ранніх, закритих поховальних комплексах.

Цікавими є ножі з горбатою спинкою й плоским руків'ям із отворами для заклепок (рис. 57, 3-4). Віднесено два екземпляри з території Висоцької культури – зі скарбу в Заложцях Львівської області й випадкова знахідка з с. Лисівці на Тернопільщині, яка виявлена вже на території впливів Голіградської культури (Крушельницька, 1985, с.78, 1-4; Крушельницька, Малєєв, 1990, с. 129, рис. 43, 1; Бандрівський, 1994, с.80, 83, рис.36, 2).

Ніж із Заложець і ніж з Лисівець (довжина останнього 25,5 см, ширина леза до 4,5 см) мають потовщену спинку, що не є ранньою ознакою (рис. 57, 3-4). Таке ж потовщення має бронзовий ніж із кургану №18 Гордіївки, який С. Березанська і В. Ключко відносять до другої хронологічної групи (BrD – HaA1), що в абсолютних датах, прийнятих цими дослідниками, відповідає 1300-1200 рр. до нар. Хр. (Berezanskaja, Klocko V., 1998, s.18-20; Klocko, 1998, s.343, 349).

Сама форма ножів з горбатою спинкою в Центральній Європі трапляється вже з часу старших урнових полів (Alteren Urnenfelderzeit), тобто з періодів HaA1-2, про що свідчить бронзовий ніж з пох.№ 13 із могильника Salzburg-Mozzg, який супроводжувався мечем ліптавського типу й бронзовою двобічною бритвою із кільцевим упором (Jockenhovel, 1971, taf. 64, 2). Найпізнішими серед ножів розглядуваного типу є, мабуть, екземпляр із Лисівець на Тернопільщині, який на потовщеній спинці з обох боків орнаментований узором, що притаманний нолям HaA2-HaB1 (рис. 57, 4). Наприклад, схожий до ранньовисоцького орнамент на спинці у вигляді косораменних хрестів, які розмежовані групами поперечних прямих насічок, притаманні для декору бронзових ножів Південної

Німеччини, Чехії, Словаччини, Австрії і Швейцарії з початку часу пізніх урнових полів (приблизно з другої половини IV періоду епохи бронзи за Монтеліусом, тобто з кінця XI-X ст. до нар. Хр.), про що свідчить знахідка орнаментованого в такий спосіб ножа в похованні Eschborn, яке супроводжувалося характерною для цього часу бронзовою бритвою (Jockenhovel, 1971, taf.75, 6). Цікавими є бронзові однолезі ножі з плоским руків'ям і з отворами для заклепок та майже рівною або ледь опуклою спинкою, які знаємо із ранньовисоцького скарбу в Заложцях поблизу Бродів на Львівщині та з ранньоголіградського скарбу в Грушці на Верхньому Придністров'ї. Ножі з такою профільованою формою леза можна охарактеризувати як полум'яноподібні. До найраніших зразків цього типу слід, мабуть, віднести ніж зі скарбу в Грушці на Верхньому Придністров'ї, який, з огляду на наявність у ньому низки раннього типу речей, прийнято датувати BrD - NaA1. Дещо пізнішим є ніж зі скарбу в Заложцях на Бродівщині, який відносять до рубежу NaA2-NaB1 (рис. 57, 3).

Класичну форму ножа з полум'яноподібним лезом, який є характерний для ранньовисоцького етапу, представляє собою майже повністю збережений екземпляр із Ясенова довжиною 18,0 см, який має звичну для цього типу виробів широку спинку й плоске руків'я з овальними заглибленнями (з обох боків-?) для накладок з органічного матеріалу (Sulimirski, 1931, tabl. XXVII, 8, s.91). Таку ж приблизно форму має й невеликий бронзовий ніж із Петриківського могильника біля Тернополя довжиною 9,9 см із збереженим в отворі руків'я однією із заклепок (Бандрівський, 2002, с. 56-57, рис. 23, 12).

З вищенаведеного можемо зробити припущення, що металообробні майстерні, у яких були вироблені вищезгадані ножі, працювали в Українському Лісостепу. І з тою лише різницею, що білогрудівський осередок, який постачав Гордіївку (курган №15), був дещо ранішим, аніж ранньовисоцькі майстерні. Хоча орнаментика, яка використовувалася для оздоблення вищезгаданих ножів, мала загальноцентральноєвропейське поширення, однак ціла низка абсолютно новаторських підходів у її розміщенні на виробках (у цьому випадку – бронзових ножах із Боршович і Гордіївки) в поєднанні з цілком місцевими особливостями в їх формі, може свідчити про певну спорідненість художньо-мистецького стилю й естетичних уподобань у середовищах Українського Лісостепу, у яких вони були у вжитку.

До окремого типу зараховано бронзові ножі з прямим руків'ям, основною особливістю яких є різко профільована спинка леза (рис. 56, 2). Найбільш ранні екземпляри цього типу – неорнаментовані. Власне, до таких можна віднести ніж із Шумлян біля Бережан на Тернопільщині (Zugowski, 1949, tabl. XXIX, 2, s.172 - 173; Бандрівський, 1994, с.80, с.83, рис.36, 1). Як відомо, бронзові неорнаменовані ножі з широким лезом і профільованою спинкою, однак, в основному – з черешковим (а не плоским, як у екземплярах з Українського Лісостепу) руків'ям, з'явилися в Центральній Європі вже на старшій ступені урнових полів (Jockenhovel, 1971, tabl. 73, B-2). В Словаччині ножі такого типу М. Новотна зараховує до NaA. З територіально найближчих аналогій ранньовисоцького ножа з Шумлян назвемо схожий за профілем спинки однолезий ніж із пох. № 95 у Ба-

хуж-Ходорівці на Посянні, який був відлитий, судячи з усього, в односторонній формі (Gedl M., 1975, 177, tabl. IV, 2).

Групу бронзових знарядь праці доповнюють серпи з Чех/Лугового, культурна приналежність яких перебуває під питанням. Ці екземпляри належать до серпів типу *Zungensicheln*, які відзначаються довгою прямою п'яткою, на якій є два рельєфні реберця, а також «шпорою» для закріплення руків'я (Brunn, 1968, s. 53, Abb. 5). Подібні серпи Е. Черних відніс до КТР С-6, зауважуючи, що основний ареал їх поширення від Північних Карпат до Східних Альп (Черних, 1976, с. 89-90, с.91, рис. 40, табл. XVI, 1-2). В. Дергачев виділяє такі серпи в тип *Gyermely*, до якого зараховує окремо виділений варіант «Крехів» (від назви місцезнаходження описуваних екземплярів) і, у зв'язку з цим, зауважує, що серпи такого вигляду з'являються вже в комплексах горизонту Курд, однак масова їх поява починається з НаА1. При цьому цей тип серпів (С-6, за класифікацією Е. Черниха) не є характерним ні для Потисся, ні для Трансільванії, натомість ширше такий тип серпів представлений на середньому Подунав'ї (Дергачев, 1997, с. 78, рис. 9, II, 1-8, с. 41). Натомість, дугоподібні серпи з прямою п'яткою і кнопкоподібним виступом на руків'ї (*Knopfsicheln*), які ми знаємо з Лугового та Ясенова – з основного ареалу поширення пам'яток Висоцької культури (рис. 1), належать до серпів, які Е. Черних виділив у тип-8, хоча серпи цього типу з'явилися у центральноєвропейських областях ще в середній період епохи бронзи, однак найбільш масового поширення сягнули пізніше – у ранньогальштатський період (Brunn, 1968, taf. 15, 16, 24, 29), зокрема в Карпатському басейні. На Верхньому Придністров'ї такі серпи з'являються не пізніше НаА1 (Дергачев, 1987, с.41).

Особливо неперевершеними є висоцькі крем'яні серпи, які рідко збереглися цілими (рис. 75). Найчастіше їх знаходять у фрагментованому чи пошкодженому стані. Помітна концентрація таких серпів та їх уламків спостерігається на території сьогднішньої Бродівщини, де вони виготовлялися з високоякісного туринського сирівцю темно-сірого плямистого кольору, поклади якого локалізуються в ряді місцевостей у верхів'ях Стиру та Ікви. (Саме Бродівщина геоморфологічно входить до складу великої кремненосної території Волино-Поділля з відкладами турону верхньої крейди (Конопля, 1998, с.148). Частина вищезгаданих висоцьких крем'яних жнивварських знарядь вкрита попелясто-сивою, голубуватою або білою патиною. Порівняння величин цілих серпів показало, що їх довжина коливається в межах 94 – 145 мм, ширина від 31 до 46 мм, а товщина від 7 до 15 мм. Нещодавно було запропоновано опис і класифікацію понад півсотні крем'яних серпів та їх уламків із Бродівщини, серед якої В. Конопля і Я. Онишук виділили п'ять груп. До першої групи віднесено серпи з округлою, помірно широкою п'яткою, максимальна ширина яких зміщена в бік їх кінців і співпадає з найбільш опуклою точкою плавного вигнутої дуги спинки (Конопля, Онишук, 2010, с.64). Друга група різниться від попередньої зміщенням максимальної ширини леза в напрямі п'ятки (рис. 75). До третьої групи увійшли серпи симетричної або ж асиметричної форми з досить опуклим вигином спинки й звуженою п'яткою. Четверта група висоцьких крем'яних серпів представле-

на звужено-сегментоподібними в плані екземплярами з видовженою п'яткою (рис. 75). П'ята група серпів нагадує в цілому третю й четверту групи, однак відрізняється тим, що зі спинки дзьобоподібного кінчика має увігнуту крайку (Конопля, Онищук, 2010, с.65). Уже від початку вивчення Висоцької культури, зазначає В. Конопля і Я. Онищук, саме крем'яним серпам дослідники приділили чи не найбільше уваги, називаючи їх «...*крем'яні серпи з елегантністю форм та досконалістю обробки*» (Крушельницька, 1990, с.122) та «...*серпи зроблені в кращих традиціях висоцького кременярства*» (Бандрівський, 1994, с.119). Власне, досконалість форм цих жнивварських знарядь, спосіб обробки лез за допомогою своєрідної, а, точніше, неповторної зубчастої ретуші дали підстави іноді називати їх «пилками». Саме ця їх характерна морфологічна ознака – зубчаста ретуш, стала для Леона Козловського однією з ознак під час виділення ним у 1920 – х роках т. зв. Надбужанської культури. На думку фахівців, крем'яні висоцькі серпи з їх типологічними ознаками та специфічними мікрозубцями на робочих крайках настільки оригінальні, що вони однозначно відрізняються за цими показниками від відомих нині жнивварських знарядь доби бронзи заходу України.

з) Предмети озброєння. Знахідкою, яка засвідчує перебування на території Висоцької культури спільнот із сильними центральноєвропейськими («пізньомогилевими»-?) традиціями, є, мабуть, бронзовий меч із Дичкова біля Тернополя. Цей меч, по-перше, є найдавнішим з усіх відомих на сьогодні бронзових мечів на заході Українського Лісостепу. По-друге, він є, мабуть, синхронним із часом виготовлення й використання у вказаному районі скроневиx підвісок білогрудівського типу (на зразок вищезгаданих екземплярів із Почап і Гончарівки, які представляють собою вже розвинутий тип прикрас цього виду, які, як припускаємо, є пізнішими за схожі екземпляри з гордіївських курганів №16 та №26 – див. нижче). Хоча руків'я й система розташування кріпильних отворів на мечі з Дичкова відповідає найранішим мечам Центральної Європи з язичкоподібним руків'ям типу Ib (за Шпрокгофом) періоду BrC, тобто, в основному, мечам Могилевої культури, однак невелика довжина леза дичківського екземпляру, значна його ширина по всій довжині та орнамент, тяжіє більше до мечів BrD-HaA1 (за Шпрокгофом, тип Pa або тип Ройтлінген). З огляду на те, що меч з Упфламер (Muller-Karpe, 1963, s. 262 - 263, Abb 2, 2), який відноситься до типу Шпрокгоф Ib або Азенкофен за Шауером (Schauer, 1971, s. 105 - 113, Taf. 48) і який відносять до пізньої фази Могилевої культури (BrC2), ще не має на своєму лезі ребра жорсткості, яке на мечях є пізньою ознакою, то, виходячи з вищенаведеного, робимо припущення, що час виготовлення меча з Дичкова, який таке ребро жорсткості має, слід, напевне, обмежити кінцем періоду BrD.¹⁷³

Меч із села Карабчисьва (Завадинців) Городоцького району Хмельницької області належить до того самого типу мечів BrD-HaA1 із язичкоподібним руків'ям (Griffzungenschwerter), що й вищезгаданий екземпляр із Дичкова, який

¹⁷³ Висловлюю глибоку вдячність науковому співробітнику Закарпатського краєзнавчого музею п. Йосипу Кобалю з Ужгорода за допомогу у визначенні згаданого меча з Дичкова біля Тернополя.

дає підстави зарахувати його, за класифікацією П. Шауера, до вже згаданого типу Ройтлінген. Однак карабчівський екземпляр має інакше оздоблене руків'я й пропорції загалом, що дозволяє віднести цей меч до типу Нензінген, за класифікацією Д. Коуена (Cowen, 1956, Bd. 36, taf. 5). Ідентичний за формою до карабчівського, бронзовий меч знайдений у тілопальному похованні в Айнсдорфі (північно-східна Німеччина), яке датується бронзовою бритвою варіанту Волдерс на час старшого ступеня урнових полів Центральної Європи тобто HaA1-2 (Jockenhovel, 1971, s. 112, taf. 73, 1). Мечі з язичкоподібним руків'ям використовувались упродовж тривалого часу, про що може свідчити знахідка бронзового меча цього типу на Більському городищі (Ковпаненко, 1973, с. 248 - 249).

З інших предметів озброєння, які можемо зараховувати до протовисоцького етапу розглядуваної культури, слід виокремити бронзові вістря стріл черешкового типу з жальцями (рис. 73, 13-15). Перше з них, за часом відкриття, знайдене на ранньовисоцькому могильнику в Гончарівці (Пастернак, 1932, табл. VIII, 2; Бандрівський, 1994, С. 91, рис. 38, 5, с. 147), друге – на поселенні у Вороцеві на передмісті Львова у 1977 році (Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 198, мал. 3, 14; с. 222) і культурна приналежність якого остаточно не визначена. Нещодавно ще одне бронзове вістря черешкового типу виявлене в інгумаційному пох. №56 на Петриківському могильнику (Бандрівський, 2002, с. 60 - 61, рис. 24, 2; с. 117 - 118). Аналогічні за формою бронзові вістря стріл відомі в Могилевій культурі західної Богемії, зокрема, у пох. №2 могильника Вжекари-Густа Лес біля Домажлице в Чехії (Cujanova-Jilkova, 1970, s. 114 - 115, obr. 45, 21), а також у пох. №218 на могильнику Тарнобжегської групи в Збидньові (Moskwa, 1976, s. 345, гус. 93, о-р). Проте, найчастіше, такі вістря трапляються на півдні, у Центральному і Східному Середземномор'ї. Так, у Сирії бронзові вістря стріл черешкового типу і з підтрикутною формою пера та жальцями з'явилися близько 1200 рр. до нар. Хр. (Медведская, 1980, с. 23-27). Вістря саме такої форми характерні для першого періоду залізного віку Ірану (1300/1250-1100 рр. до нар. Хр.-Медведская, 1980, с. 80). Дехто з дослідників припускає, що бронзові черешкові вістря стріл із жальцями проникли в Центральну Європу й Карпатський регіон (зі Східного Середземномор'я-?) у другій половині II тис. до нар. Хр. (Ванчугов, 1990, с. 98). І, ніби на підтвердження вірогідності такого перебігу подій, цілком аналогічної форми наконечники стріл виявлені у великих кількостях на низці пам'яток Егейського басейну. Приміром, шість таких бронзових наконечників стріл походять із гробниці Просимни III в Греції (Avila, 1983, s. 105 - 106, taf. 27 - №716 - 723/С). Загалом, використання бронзових черешкових наконечників стріл класу 2а, до якого належать і екземпляри з пох. №56 Петрикова та Гончарівки (і до якого А. Авіла зараховує також і вістря Просимни III), відбувалося в межах від SHA1 до SHIIIc включно (Avila, 1983, taf. 64). У Центральній Європі подібної форми бронзові наконечники стріл із жальцями виявлені на пам'ятках раннього ступеня урнових полів - BrD (Jockenhovel, taf. 57, D4).

Серед предметів висоцького кременярства особливу групу виробів займають вістря стріл до лука (рис. 76), які від самих початків цієї культури стали специфічною й найбільш впізнаваною її ознакою (Бандрівський, 1994, с. 131).

Розміри цих наконечників стріл мають здебільшого від 15 до 45 мм у довжину, до 15 мм в ширину і товщину від 2 до 4 мм (рис. 76). Абсолютна більшість знахідок опрацьована з двох площин дрібно-, середньо- і крупнофасетковою ретушшю й лише в поодиноких випадках вона крайова (Конопля, Онищук, 2010, с.21). Серед доступних для класифікації вістер стріл окреслюються, на думку В. Коноплі, дві групи, у складі яких наявні предмети без черешків та з черешками, що поділяються на типи з окремими підтипами й різновидами (Конопля, Онищук, 2010, с.20). Так, перша група – «безчерешкові вістря», складаються з типу 1: видовжено-овальні» (листоподібні, за М. Бандрівським) та типу 2: ромбоподібні. Друга група – «черешкові вістря», на думку В. Коноплі і Я. Онищука, складається з виробів із трикутним пером (тип 1) та зі схожим трикутним пером, але з опущеними донизу «жальцями» (Конопля, Онищук, 2010, с.20).

Отже, наведені аналогії свідчать, що вже в першій половині періоду НаА такі наконечники стріл могли бути привнесені на територію Висоцької культури або ж безпосередньо виготовлятися на її території¹⁷⁴. Водночас, поряд із бронзовими широко використовувались, мабуть, і крем'яні вістря, котрі, як і тогочасні металеві, мали підтрикутну форму пера, опущені донизу жальця і черешок для насадки на древко, про що свідчить знахідка одразу чотирьох таких наконечників в інгумаційному пох. №91 з Петрикова (Бандрівський, 2002, с. 78 - 80, рис. 27,1-5; с. 270 - 271, рис. 78 - 79).

Для середнього й пізнього етапів розвитку Висоцької культури характерними також є мілітарні предмети із сильними «східними» впливами. Так, ранньокочівницькі елементи простежуються на прикладі знахідок золочівського горизонту. Наприклад, біля черепа чоловічого кістяка в парному похованні № 75 у Висоцьку (розкопки В. Канівця 1951 р.) знайдено залізне вістря списа, особливістю якого є наявність отворів внизу по обидва боки пера (рис. 95,5). Для наконечників такого типу близькими є дві аналогії: перша — залізне вістря зі старшого протомеотського могильника в Адигеї (Тереножкин, 1976, с. 144 – 145, рис.84, 19), друга — залізне вістря з «кімерійської» могили № 10 кургану № 58/26 біля городища Саркел на Дону (Бандрівський, 1994, с.133). Пишучи про подібний наконечник списа, знайдений свого часу на площі розораного курганного могильника в Лоевцях і порівнюючи його, власне, з наконечником із Висоцька, Л. Крушельницька висловила думку, що наявність дірочок на перах списів із Висоцька та Лоевців могла слугувати для прикріплення на них військових ознак — бунчуків, а отже, використовуватись як знак приналежності вершника до певного військового чину (Крушельницька, 1985, с.125). Цим,

¹⁷⁴ Одна з таких висоцьких майстерень виявлена біля с. Почапи поблизу Золочева на Львівщині (Пастернак, 1961, с.423). З цього приводу цікавим видається спостереження А. Авілі, що вістря класу 2-а-2, до якого відносимо й вищезгадані висоцькі екземпляри «...серійно відливалися у відкритій формі» (Avila, 1983, s.103). Нещодавно на пізньюсабатинівських і білогірських поселеннях Слобідка й Суворове УІ в українському степовому Причорномор'ї, знайдено матриці з тальку для відливання одразу кількох наконечників, які з'єднані послідовно. Належать ці вістря, як і висоцькі, до черешкового типу, мають підтрикутну форму пера й опущені донизу жальця (Ванчугов, 1990, с.81, рис. 34, 1-2; рис. 35, 4; с. 92; Klocko, 1995.- p. 140, Ab. 37 - №19-20).

можна сказати, вичерпуються відомі на сьогодні знахідки, які, з одного боку, є більш-менш добре датованими, а з другого — засвідчують той короткотривалий етап переорієнтації зовнішніх зв'язків Висоцької культури, який відбувався у IX-VIII ст. ст. до нар. Хр.

Переходячи до огляду поховальних комплексів Висоцької культури із предметами мілітарії, відзначимо, що добре датованих речей у них, як правило, не знайдено. Біля покійників здебільшого стоять одна або кілька маловиразних із погляду хронології глиняних посудин та такі ж малохарактерні й хронологічно недіагностичні бронзові дротяні браслети, кільця, спіралі та ін. У кращому разі трапляються залізні шпильки зі скрученою у вушко головкою або зроблені із заліза черешкові ножі. Однак і вони дають підстави відносити поховання щонайбільше до середнього чи пізнього періодів розвитку Висоцької культури. На тлі цього знайдення у восьми похованнях кам'яних бойових молотів та булави, які мали дуже вузький часовий діапазон використання — IX та VIII ст. до н. е., являє собою новий і дуже важливий критерій для хронологічної оцінки вже відомих пам'яток.

Перше зі згаданих восьми поховань знайшов І. Шараневич у Висоцьку, де на глибині 0,43 м лежав випростаний скелет, обставлений десятьма кам'яними плитами. Біля голови померлого був кам'яний молот циліндричної форми з просвердленим отвором, на грудях — залізний орнаментований гудзик, біля ніг — фрагмент залізного ножа й крем'яний серп. Безпосередньо під цим скелетом (за нумерацією 1931 р. він значився під № 29) лежало ще два покійники, звернені головами один до одного. Біля черепа одного зі скелетів лежав ще один кам'яний циліндричний молот, глиняні посудини та ін. (Sulimirski, 1931, s.66).

Ця цікава особливість — розмішувати кам'яні молоти в узголів'ї покійників, засвідчена і в інших випадках. Наприклад, на могильнику в Золочеві у похованні № 27 такий циліндричний молот завдовжки 10,05 см лежав з лівого боку від черепа померлого. Поряд були розставлені глиняний кубок, миска і нижня частина ще однієї посудини (рис. 95, 7-8). На могильнику у Висоцьку В. Канівець дослідив поховання № 96, у якому кам'яний молот лежав перед обличчям похованого. Останній на грудях мав, крім того, залізну шпильку. Поряд стояли дві глиняні мініатюрні посудинки, а віддалік — миска.

У двох випадках кам'яні бойові молоти лежали в ногах похованих. У першому — в похованні № 49 у Луговому, у другому — на могильнику у Висоцьку в парному похованні № 105. В останньому на глибині 0,65 м лежали скелети чоловіка й жінки, звернені головами на південь (рис. 98, 1-7). Довкола голів стояли три посудини, з яких одна орнаментована, залізний гачок, а біля лівого коліна чоловіка — кам'яний молот завдовжки 9 см, причому молот покладено так, що його дерев'яне руків'я лежало вздовж тулуба і було звернене кінцем до голови. Подібний кам'яний молот знайдено в Луговому в парному похованні № 35 (за нумерацією 1931 р.), у якому лежало два скелети завдовжки 1,7 м та 1,9 м (Грушевський, 1897, с.10; Szaraniewicz, 1900, tabl. V, 29 – 30, VI, 1 – 3; Sulimirski, 1931, 68, 82, 191, tabl. XVI, 20; XXVII, 27). Один із померлих мав на грудях бронзову шпильку із закрученим у вигляді спіралі щитком та кам'яний молот зі

шліфованого вапняку. Кам'яна булава, про яку була мова, знайдена в похованні №121-А у Висоцьку (за нумерацією 1931 р.). Булава круглої форми діаметром 6,8 см лежала на грудях покійника, покладеного на лівий бік, головою на південь і з підігнутими в колінах ногами. Судячи з її розміщення відносно руки померлого, робимо припущення, що руків'я булави сягало 30—35 см (рис. 98, 9-10).

Кам'яні бойові молоти циліндричної форми були у використанні протягом короткого періоду, який відповідає здебільшого доскіфському часові. Такі кам'яні молоти добре відомі, наприклад, у протомеотській і кобанській культурах Північного Кавказу та Чечено-Інгушетії у похованнях IX—VIII ст. до н. е., а також на півдні України: у районі Дніпрогесу, на Керченському півострові, біля хутора Мешкова на Дону, біля села Петровського Харківської області й датовані цим же часом — IX—VIII ст. до нар. Хр. У Центральну Європу кам'яні циліндричні молоти не потрапляли. Для визначення часу поширення кам'яних бойових молотів О. Тереножкін використав також стелу зі села Новомордово, на якій разом із типовим доскіфським кинджалом із хрестоподібним перехрестям зображений і бойовий циліндричний молот на руків'ї. До кам'яної булави з поховання № 121-А у Висоцьку дуже подібна кам'яна булава з кургану № 524 біля Жаботина, знахідки з якого нині можуть датуватися не пізніше, як кінцем VIII — початком VII ст. до нар. Хр. У Центральній Європі круглі кам'яні булави відомі на двох могильниках: Гура Падіні (поховання № 4) та Фюзешабоні (поховання № I). Аналогічної форми кам'яні булави відкриті на Суботівському городищі Чорноліської культури та на окремих пам'ятках Криму. У висоцьких похованнях кінця середнього й пізнього періодів розвитку, доволі часто трапляються точильні бруски продовгуватої форми з висвердленим отвором на горішньому кінці для підвішування (рис. 97, 9-10; 99, 9-10). Шість таких точильних брусків знайдено в похованнях на могильнику в Луговому, два - на Висоцькому могильнику (поховання № 83 і №128 з розкопок В. Канівця) та на могильнику в Золочеві (поховання № 29).

Ідентичної форми точильний брусок знайшла Л. Крушельницька у 1966 р. на тілопальному пізньоголіградському (?) могильнику в Колодрібці Тернопільської області. У двох випадках засвідчено, що точильні бруски в похованнях Висоцької культури кляли вище лівого коліна або з лівого боку нижче пояса померлого. У «кімерійських» похованнях точильні бруски також нерідко лежать нижче ребер, а отже, як припускав О. Тереножкін, були підвішені до портупейного пояса. Власне, точильні бруски були найбільш звичною, майже обов'язковою атрибутикою «кімерійських» військових поховань. Це припущення знаходить підтвердження також у протомеотських похованнях у Прикубанні та в могилах Кобанської культури в Центральному Передкавказзі. Такі самі точильні бруски трапляються і в Центральній Європі (Сеніца, поховання № 1; Брно-Обжани, поховання № 169; Штілфрід, поховання № 38; Балта-Верде, курган № 2 та ін.), де пов'язуються з впливами «кімерійської» культури (Chochorowski, 1993, s.137).

д) Прикраси й предмети туалету. *Нагрудні й наплічні прикраси.* До числа найраніших бронзових виробів, час побутування яких синхронний з протовисоцьким етапом, належить бронзовий великий (понад 20 см) цільнолитий

замкнутий обруч з Олеська біля Бродів на Львівщині, який орнаментований по всій поверхні густо нанесеними групами насічок (рис. 74? 8). У літературу виробу такого типу увійшли під назвою «сенявські бронзи» (іноді з уточненням: круги та гривни), які відносили до III-IV періодів епохи бронзи, за Монтелиусом. У тарнобжегській групі такі важкі й масивні замкнуті бронзові обручі відомі з Весньової, Мацьківки та Канчуги (Blajer, 1987, s. 129 -1 30; 1989, s. 117; Gedl, 1998, s. 37 - 38; Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.196, мал. 2,8 (фрагмент); Лисенко, 2009, с. 83 - 88, рис.1). Видається, що називати вищезгадану знахідку з Олеська «гривною» - не зовсім доречно, оскільки гривни не були замкнутими, а мали достатньо широкий розрив між кінцями, через який їх закладали на шию. У цьому випадку, мабуть, доречніше говорити про продовження використання в Українському Лісостепу виробів ритуального (?) призначення округлої й замкнутої форми. Останні, на пам'ятках попереднього періоду засвідчені, скажімо, серед інвентарю кургану № 28 Гордіївки, де мають вигляд пустотілих овальних замкнутих обручів із так само щільно орнаментованою поверхнею, однак із сімома нанизаними на них, при відливанні, кільцями. Ця обставина дала підстави С. Березанській називати вищезгадану пару гордіївських знахідок музичними інструментами на зразок кастаньєт (Березанская, 2000, с.136, рис.6, 5). Бронзові замкнуті обручі типу Сенява сьогодні прийнято відносити до НаА1 (Blajer, 2001, s. 48, гус. 15,1), можливо, не пізніше цього часу. Отож, про функціональне призначення бронзового обруча з Олеська та низки йому подібних з території Надсяння і з інших пам'яток центральноєвропейської культури урнових полів поховань, щось конкретніше (принаймні на сьогодні) сказати не можемо. Так само, не пізніше НаА1 можемо датувати й два масивні бронзові орнаментовані браслети з Чех/Лугового, які опубліковані К. Журовським (рис. 74, 1,4).

Лицьові прикраси (серезжки, скроневі підвіски, ухвати для волосся та ін.). Те, що вищезгадані контакти між ранньо- чи протобілогрудівським середовищем і носіями найраніших висоцьких пам'яток могли мати двосторонній характер, підтверджує картографування місцезнаходжень ще одного виду прикрас - підвісок т. зв. білогрудівського типу, які на висоцькій території відомі з Почап і Гончарівки на Золочівщині і які вже довгий час зараховують до Висоцької культури (Sulimirski, 1931, tabl. XXV, 21; Крушельницька, 1985, с. 76, рис. 23, 1). На наших землях такі підвіски (з огляду на їх досконалу, уже остаточно розвинуту форму) не можуть датуватися пізніше BrD-НаА1. Однак, тут є, щонайменше, два нюанси: по-перше, у жодному з непорушених висоцьких поховань таких підвісок досі не знайдено (екземпляри з Почап і Гончарівки – випадково виявлені предмети, хоча в останньому випадку, прикраса такого типу, мабуть, таки знайдена на могильнику Висоцької культури); по-друге, непоодинокі факти виявлення схожих за формою, але, можливо, більш ранніх підвісок у давніх білогрудівських комплексах, які за С14 мають дату 1510+-70BC (Berezanskaja, Klocko, 1998, s.20)¹⁷⁵ все ж таки більше схиляють до думки про раннє, ще передвисоцьке

¹⁷⁵ Аналогічна за формою скронева прикраса, але виготовлена із золота, виявлена в кургані № 16 Гордіївки (Berezanskaja, Klocko, 1998, taf.28, 41). Інвентар цього кургану, окрім згаданої підвіски, включає ще дві шпильки постунетицького типу (Op.cit., 1998 ,taf. 28, 1-2; Березанская, 2000, с.136,

походження скроневиx підвісок цього білогрудівського типу на заході Українського Лісостепу. Як довго вони були у вжитку, а головне, чи використовувались населенням Висоцької культури (тобто, в більш пізній період, як, наприклад, у синхронній із Висоцькою Білозірській культурі), поки що важко сказати. Зрештою, остаточно не визначеною продовжує залишатись і гіпотетична територія їх первісної появи, тобто, територія, на якій вперше розробили й впровадили скроневі прикраси цього (т. зв. білогрудівського) типу. Це могли бути й землі, на яких розквітла Висоцька культура, а могло бути й Східне Поділля чи якісь інші райони Правобережного Лісостепу. Про це, свого часу писав В. Ключко, вказуючи, що схожу за формою прикрасу (яку він вважає прототипом для подібних за схемою гордіївських прикрас) виявлено на могильнику в Боротице в пох. № 9.1, яке зараховують до могилевої культури Моравії і датують BrB2-BrC1.

Прикраси рук, ніг і пальців. Численну групу бронзових прикрас на пам'ятках протовисоцького етапу становлять тордовані вироби (браслети, кільця та ін.). Один із таких тордованих браслетів лежав поверх купки кальцинованих кісток у пох. №53 на могильнику в Петрикові (Бандрівський, 2002, с.58-59), на якому за чотири роки стаціонарних розкопок відкрито понад десяток тордованих виробів. На пам'ятках Тарнобжегської групи Надсяння тордовані вироби з'явилися не пізніше періоду НаА1 (Городисько Долішне, пох. №127; Палюхи в інгумаційних похованнях №163, №260 та кремаційних №266, 174). Знайдено тордовані вироби також в інгумаційному пох. №102 на надсянському могильнику в Ходачеві (Moskwa, 1976, s.197, гус. 20, k-v; Blajer, Czopek, Kostek, 1991, s.272, гус. 5; s. 282, гус.11-12; Blajer, 1989, s.135).

Серед предметів, побутування яких саме в період НаА2 не є виключене, виділяються бронзові браслети або кільця з округлими (як вважали донедавна – напаяними, див. Павлів, 1993) щитками на їх зовнішній поверхні. Окремі з них орнаментовані групами насічок у вигляді ялинки (рис. 73, 16; 85, 4). Браслети та кільця такого типу є рідкісними виробами, аналогів яким досі не знайдено. Такі вироби з овальними або округлими щитками трапляються, як вважалось, на обмеженій території заходу Українського Лісостепу між верхів'ями рік Західного Бугу, Стиру та Серету (Павлів, 1993, с.32-34), однак нещодавно такі ж самі за технологією виготовлення й декором предмети виявлено у Хмельницькій області. Основна ознака браслетів та кілець описуваного типу – наявність на їх зовнішньому боці симетрично розташованих овальних щитків. Під цей опис підпадають два уламки таких орнаментованих браслетів з могильника в Петрикові (рис. 73, 16; 85, 4), які за технікою виконання можемо співставити із бронзовим браслетом із дитячого інгумаційного пох. № 67 на могильнику Вільховецької

рис. 5, 3-4). Майже аналогічні за формою шпильки виявлені в гордіївському кургані № 27, для якого встановлена дата за С14: 3460±70В.Р.Сal. 1878-1836, 1822-1796, 1788-1682 BC. Conv. 1510±70 BC (Op. cit., 1998, s.20). Пара скроневиx прикрас згаданого білогрудівського типу, виготовлена зі срібла, виявлена також в кургані № 26 Гордіївки (Op. cit., 1998, taf. 47, 5-6). Схожа за формою золота прикраса з гордіївського кургану № 24 була знайдена разом із двома типовими для пізньої Унетиської культури, але – золотими пластинчастими браслетами (шириною до 6 см) з характерною гофрованою поверхнею (Березанская, 2000, с.137, рис. 6, 4).

групи у Рованцях біля Луцька, який, як і весь могильник, віднесено до часового діапазону НаА1-НаВ1 (Павлів, 1993, с.35, рис. 7, 6; Бандрівський, 1994, с.145; Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.216-217). Підставу для звуження ймовірного часу використання таких браслетів, а отже, і такої незвичної техніки їх виготовлення та стилю, як наявність овальних щитків (до періоду НаВ1-поч. НаВ3), дав аналіз пари бронзових цільнолитих овальних кілець із Верхнього Придністров'я (рис. 73, 18-19), на зовнішній поверхні яких присутня низка аналогічно розташованих маленьких щитків.

До найбільш характерних нагрудних прикрас, а особливо – у Висоцькій культурі (причому, майже на всіх етапах її розвитку), належать металеві шпильки. До бронзових шпильок, які використовувались, в основному, в протовисоцький період, можемо віднести два їх типи. Перший - шпильки з округлою або легко приплюснутою голівкою з наскрізним отвором (рис. 73, 11-12; 96, 1; 99, 1), який навкоси її прорізує (пох.№28 з Чех/Лугового з розкопок І. Шараневича 1895-1898 років, та ще одна знахідка шпильки такого ж типу з цього могильника – Бандрівський, Крушельницька, 1998, с.198, мал.3, 11-12). З'являються шпильки з такими перфорованими голівками ще в Унетицькій культурі, звідки переходять у могилеві та територіально суміжні з ними культури, а пізніше поширюються також і серед носіїв ранніх урнових полів Центральної Європи. У 2006 році шпильку аналогічного типу віднайдено на зольнику пізньобронзового періоду в Жукові поблизу Бережан (дослідження автора). Судячи з матриць, припускаємо, що шпильки такого типу виготовляли також у Нижньому Придніпров'ї за ливарними матрицями з Новоалександрівки, Кардашинки 1, Птахівки, тобто в майстернях, які працювали в перехідний – від сабатинівського до білозірського і в білозірський час (Шарафутдинова, 1987, с.74). Другий тип розглядуваного виду бронзових прикрас, час використання яких носіями Висоцької культури також не пізніший за період НаА1, представлений шпилькою з Висоцька (з розкопок Із. Шараневича), яка під приплюснутою округлою голівкою має на стрижні три протуберанці (рис. 73, 8). Такі ж за формою шпильки, але з чотирма протуберанцями в тому ж місці стрижня і з наскрізним каналом в останньому, відомі на суміжній (з Висоцькою культурою) території в більш ранній період ВrС2 - поч. ВrD (наприклад, шпилька з Глинська біля Жовкви неподалік Львова (Крушельницька, Чайка, 2006, с.82-86, рис.1,1; Бандрівський, 2006, с.75, рис. 2,1) та в районах майбутньої вільховецької групи (наприклад, шпилька з Лища біля Луцька). Шпильки за схожою схемою – з протуберанцями й наскрізним каналом, із надійно датованих пам'яток відомі з кургану №16 на могильнику в Гордіївці на Південному Бузі, де вони відносяться до часу не пізніше ВrС2 (Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 27, 1-2; taf. 28, 1-2; Березанская, 2000, с.136, рис. 5,9-10). Отож, обидва вищезгадані типи ранньовисоцьких шпильок: 1 - із перфорованою (пронизаною наскрізь скісним отвором) голівкою та 2 - з протуберанцями на стрижні, є прикладом того, як місцеві ремінісценції автохтонної (?) культури початку пізньобронзового періоду були засвоєні новоприбулим на ці терени населенням, яке, в результаті, й витворило той неповторний стиль у кераміці, метали, поховальному обряді та ін., який ми називаємо Висоцькою культурою.

Протягом відносно короткого ранньовисоцького етапу носії досліджуваної культури використовували різноманітного виду шпильки, браслети, підвіски, ухвати для волосся та ін., однак виокремити сьогодні із загальної маси прикрас саме речі, характерні лише для НаА1, є непростою справою. Багато речей у той час відтворювали за старими зразками, чимало типів виробів мали тривалий (понад одне століття) час використання й наслідування. Тому лише незначне число речей у такій ситуації може мати більш-менш вузьке датування.

У середньому й пізньому періодах розвитку Висоцької культури видозмінюється й основна маса нагрудних і наплічних прикрас, які використовували для оздоблення свого одягу її носії. Оригінальну вазоподібну форму мають головки бронзових шпильок, одна з яких знайдена Т. Сулімирським в пох. №47 на епонімному могильнику у Висоцьку, а друга віднайдена В. Канівцем під час поновлення розкопок на цьому ж могильнику 1951 році в пох. № 88 за нумерацією дослідника (рис. 97, 7). Третя подібна шпилька була віднайдена ще Із. Шараневичем на могильнику в Чехах/Луговому (Крушельницька, 1985, с.76, рис. 23,5). Названі шпильки мають характерне кулясте потовщення вгорі стержня під вазоподібною головкою. Схоже кулясте потовщення під плоскою головкою мають шпильки з пох. №85 Домамислице, з Брно-Обжани (Podborsky, 1969, taf. 19,1-2, Abb. 13,1; 14, 1-2), з пох. № 37 Слатінки (Podborsky, 1969, taf. 47,19) в Чехії, які відносяться до НаВ1. Проте, найближчою аналогією до розгляданого типу висоцьких шпильок є аналогічна за формою шпилька з Грабушичі під Зеленою горою в Східній Словаччині, яку, однак, дослідниця помилково, на наш погляд, відносить до скіфського часу (Mirossayova, 2003, s.367, Obr. 5, 7; Бандрівський, 2008, рис. 15, 2).¹⁷⁶ Віднайдення шпильки аналогічного типу в скарбі НаВ1 з Медведівць II в Українському Закарпатті, на якій кулясте потовщення під головкою прикрашене врізним декором (Kobal, 2000, taf. 79-B,14) у співставленні з вищезгаданою шпилькою з Грабушич, підтверджує висловлене Е. Мірошайовою припущення про можливість міграції населення з Верхнього Придністров'я через Карпати на територію сьогодношньої Словаччини в період раннього заліза, однак, у більш ранньому часі, ніж це уявляє дослідниця.

Доказом широких міжкультурних зв'язків, які підтримувало висоцьке населення в середньому періоді свого розвитку з довколишніми спільнотами, зокрема, із населенням східноальпійського регіону, служить низка бронзових бритв, типи яких мають відносно вузький часовий діапазон використання й вузьку територію поширення. Наприклад, усі три бронзові бритви, які були знай-

¹⁷⁶ Походження у Висоцькій культурі вищезгаданих шпильок із вазоподібними головками й кулястим потовщенням на стержні, остаточно не з'ясоване. Цілком можливо, що шпильки цього типу є місцевим наслідуванням північноіталійських шпильок, оскільки схожі до них екземпляри відомі з пох. №80 Хотина/Chotin (Per, 1998, s. 402, Abb. 44, c,1), а ширше виступають на пам'ятках ступеня Штілфрід-Подолі I, які відносяться до періоду НаВ1 (Per, 1998, s.387, Abb. 37,15). У той час, як на висоцькій території розвиток форми шпильок цього типу припиняється приблизно наприкінці IX ст. до нар. Хр., то в східноальпійському регіоні шпильки з вазоподібною головкою й кулястим потовщенням на стержні, у дещо видозміненій формі, продовжують використовуватися і на пам'ятках ступеня Класінац ІА та Bologna ІВ, які синхронізують з V горизонтом скарбів Карпатського басейну, що відповідає періодові НаВ3.

дені на могильниках Висоцької культури в Гончарівці, Петрикові й біля Зеленчі, належать до типу Облековіце, який датується початковою фазою молодшого ступеня культур урнових полів (НаВ1). Бритва із Зеленчі, хоча і має на спинці цвяхоподібний стрижень, однак руків'я не тордоване (як на екземплярах із Гончарівки й Петрикова), і трохи коротше (рис. 73, 3-5). Час поширення таких бритв синхронний із горизонтами скарбів Рогод-Шентес у Подунав'ї, горизонтом Єнішовіце в Богемії, а також горизонтом Кляйнтніце в Північній Моравії та нижній частині Східної Німеччини (Jockenhovel, 1971, s.205-207). З виділених на сьогодні чотирьох основних центрів поширення бритв типу Облековіце екземпляри з Гончарівки й Петрикова (кожен із яких має на спинці високий цвяхоподібний стрижень) виявляють найбільшу подібність до бритв верхньоіталійського центру (Jockenhovel, 1971, s.211; Gedl, 1988, s.104), оскільки з усіх відомих на сьогодні бритв такий подібно сформований стрижень мають лише італійські бритви ранньозалізного віку з центральної та північної частин Апеннінського півострова (Jockenhovel, 1971, s.211; Gedl, 1988, s.104). Знахідка на незначній частині висоцької території аж трьох однотипних бритв може свідчити про їх місцеве виготовлення за італійськими зразками.

Продовжуючи огляд бритв, назвемо екземпляр із Лошнева Тербовельського району Тернопільської області (Гребеняк, 1915, табл. 1,7). Ця бритва завдовжки 9,5 см належить до типу Гернбаумгарден. Такі бритви протягом періоду НаВ2 побутували в Північно-Східній Угорщині та Нижній Австрії, звідки через Моравську Брану поширились до Сілезії. Поодинокі екземпляри таких бритв відомі також у Боснії, Баварії та Швейцарії (Валліс) (Jockenhovel, 1976, s. 211—212).

е) Кінська упряж. На могильнику в Чехах/Луговому І. Шараневич знайшов два стрижнеподібні предмети (рис. 74, 6), кожен із яких на одному з кінців закінчується невеликим кільцем (Szaraniewicz, 1900, tabl. III, 26). Упродовж довгого часу цю знахідку розглядали як «шпильку з кільцеподібною головкою» (Sulimirski, 1931, s.80, s.135, tabl. XXV, 8). Однак, коли звернутися до першопочаткових описів цих предметів, то побачимо, що стрижень у цих «шпильках» із Чех/Лугового є товстий, масивний, а головне – чотиригранний по всій довжині (рис. 74, 6). Натомість, стрижень у звичайних шпильок, які слугували прикрасами, завжди намагалися робити тонким, пружним і делікатним. Отож, висловлено здогад, що розглядувані два предмети з Чех/Лугового з чотиригранним стрижнем і кільцеподібними головками, могли мати якесь інше застосування, аніж оздоба. З огляду на те, що чотиригранна форма додавала стрижневі міцності (грані, у цьому випадку, «працювали» як ребра жорсткості), а його масивність передбачала значні навантаження, то зроблено припущення про ймовірність застосування розглядуваних стрижнеподібних предметів з кільцеподібними головками з Чех/Лугового як вставних чопів у ступиці коліс якогось транспортного засобу. Наприклад, подібні за величиною стрижні, але з двома кільцеподібними головками (для зручного висмикування пальцями) використовували для фіксації коліс на осях у возах Біланської культури періоду НаС (чеські дослідники називають ці предмети *zakolnický*), які виявлені в похованнях в Nymburk, Hradenin, Praha-

Vubenec (Podborsky, 2001, s.189, Obr. 100, 22-25). Причому часто ці вставні чопи-фіксатори (zakolnicky) мали по кілька шумових¹⁷⁷ підвісок у вигляді кілечок, ланцюжків та ін.(Podborsky, 2001, s.189, Obr. 100, 22-25).¹⁷⁸ З пам'яток більш раннього часу, бронзовий прямокутний у перерізі стрижень із кільцеподібною головкою (до 3 см. в діаметрі) відомий з пох.№2 в Камук-Теснице, яке належить до Могилевої (hugelgraberfelder) культури (Cujanova-Jilkova, 1970, tabl. 9, D-6). Те, що на наступних етапах розвитку Висоцької культури такі стрижнеподібні предмети з кільцеподібними головками відсутні, може свідчити, що в той час могли з'явитися нові технічні способи вирішення цієї проблеми, які вже не потребували цих характерних бронзових предметів. Для середнього й пізнього періодів розвитку Висоцької культури характерними стають вироби із виразним «східним» орнаментальним або ж морфологічним забарвленням.

е) Особливості поховального обряду Висоцької культури.

Після чотирирічних розкопок ще одного могильника Висоцької культури в с. Петрикові поблизу Тернополя, на якому на сьогодні виявлено 183 поховання, зроблено спробу підсумувати увесь здобутий матеріал. Проведено його систематизацію, виділено провідні групи, типи й варіанти. За способом захоронення, поховальні пам'ятки Висоцької культури поділяються на чотири основних групи: 1 – інгумаційні поховання (одиначні, парні, групові); 2 – тілопальні й кремаційні поховання; 3 – перезахоронення поодиноких кісток; 4 – кенотафи (таблиця 7; 8; 9).

Достовірну інформацію маємо приблизно про 357 інгумаційних поховань, які походять із п'яти могильників в місцевостях: с. Чехи-Лугове, де задокументовано 68 поховань; с. Висоцько з розкопок 1897 та 1929 років – розкопано 141 поховання; с. Висоцько з розкопок 1951 року – досліджено 115 поховань; с. Гончарівка – 11 пох.; м. Золочів – 94 пох.; с. Петриків – опубліковано 148 поховань. До аналізу залучено також два підкурганні поховання Висоцької культури – одне

¹⁷⁷ З огляду на те, що до складу таких «шумових» підвісок пізньобронзового періоду часом входили й «анхоподібні» підвіски (одну з яких виявлено в Держові поблизу Миколаєва на Верхньому Придністров'ї), то можна припустити, що принаймні якась частина з них могла походити від оздоблення (як привіски) стержнеподібних чопів-фіксаторів на ступицях коліс. Інша справа, що такі привіски на краях осей могли виконувати й ритуальну (культово-магічну-?) функцію для коліс, які, наслідуючи форму сонця, теж могли вимагати до себе в той час відповідного ритуалізованого поведіння.

¹⁷⁸ Припускаємо, що принаймні частина т. зв. шпильок з кільцеподібними головками, які входили до складу «шумових» прикрас пізньобронзового періоду (Шарафутдинова, 1987, с. 75-76, рис.4,6), які виділені Е. Черних у прикраси типу У-20 та окремі з них (наприклад, №23) типу У-18, за його ж класифікацією (Черних, 1976, с.244, табл.ХL,26), також могли слугувати в той час для механічного закріплення ступиці колеса на краю осі. Той факт, що на могильнику в Чехах/Луговому виявлено два такі предмети (припускаємо, що, з огляду на їх винятковість, вони, мабуть, походили з одного комплексу), може свідчити, що ці чопи-фіксатори могли використовуватися у двоколісних (одноосових) транспортних засобах. Зрештою, віднайдення в низці місцевостей Українського Лісостепу значного числа овальних цільнолитих кілець (які теж довгий час трактувалися як прикраси), які, найімовірніше, походили від тяглового напруження в колісному транспорті, теж може служити непрямим свідченням можливості використання ранновисоцьким населенням колісних транспортних засобів (Бандрівський, 2003, с.8-18).

із с. Красне, під насипом якого виявлено 9 одночасно захоронених покійників (рис. 120); друге – із епонімного Висоцька. Аналіз першої групи пам'яток дозволив виділити серед них три типи поховань, серед яких найчисельніше представлені одиночні (близько 85%), значно менше парних (близько 10 %) і ще менше групових захоронень.

Серед одиночних інгумаційних поховань 1-го типу, виділяються два підтипи. Перший підтип – це збережені одиночні інгумаційні поховання, з яких придатних для аналізу, зафіксовано 148. З-поміж поховань першого підтипу виділено 6 варіантів із низкою підваріантів у кожному з них (табл. 10; 11; 12; 16). До другого підтипу віднесено порушені одиночні інгумаційні поховання, з котрих на сьогодні опрацьовано 180. Серед поховань другого підтипу виділено три варіанти з низкою підваріантів (табл. 10; 11; 12; 16).

У групі інгумаційних поховань у тип-2 виділено парні поховання (табл. 13; 14). Парним поховання вважаємо тоді, коли між обома померлими спеціально підкреслювався родинний зв'язок. Серед парних поховань Висоцької культури виділяються поховання, де покійники захоронені за інгумаційним або біритуальним (інгумаційно-кремаційним обрядом). На сьогодні маємо 65 парних поховань, що здійснені за обрядом тілопокладання. Із них 58 збереглися добре, тому придатні для опрацювання (рис. 83).

Основна частина парних інгумаційних поховань походить із трьох найкраще досліджених на нині могильників: Висоцького (31 парне поховання), Золочівського (12 парних поховань), Петриківського (5 парних поховань). На жаль, із 370 поховань з могильника в с. Чехи-Лугове, які були досліджені наприкінці ХІХ ст., вдалось виокремити лише 9 парних поховань, притому про п'ять із них маємо недостатню інформацію. Більш детальні відомості існують про поодинокі парні поховання, одні з яких виявлені на ґрунтових могильниках (Гончарівка), інші – під курганними насипами (Красне). По одному парному похованню відомо в кам'яних гробницях на могильниках в Раковому Куті й Луковці.

У парних інгумаційних похованнях, які зараховані нами до другого варіанту, як правило, чоловік був покладений у випростаній позі на спині зі східного боку могильної ями, жінка – із західного, лежачи на правому боці із зігнутими в колінах ногами. Проведений Т. Кондукторвою (Москва) антропологічний аналіз двох парних поховань із могильника у Висоцьку (розкопки В. Канівця 1951 року), засвідчив, що в парному похованні № 86, яке належить до другого варіанту, ліворуч чоловіка лежала на правому боці із зігнутими в колінах ногами саме жінка віком 25-35 років. Схожі дані щодо розміщення померлих були отримані і в парному похованні № 79 з Висоцька (з розкопок 1951 року), у якому, за свідченням Т. Кондукторвої, у випростаній позі на спині лежав чоловік віком 40-50 років, а поруч нього із західної сторони скорчено на правому боці лежала особа підліткового віку. Аналогічних висновків щодо статеві приналежності “скорчених” і “випростаних” скелетів у парних похованнях дійшов був на поч. 1930 років Т. Сулімирський, який під час своїх розкопок у Висоцьку послуговувався, як він сам пише, заключеннями відомого антрополога С. Чортковера.

Нині відомо 10 парних інгумаційних поховань варіанту-2, причому 7 із

Табл.7. Класифікація поховальних пам'яток Висоцької культури

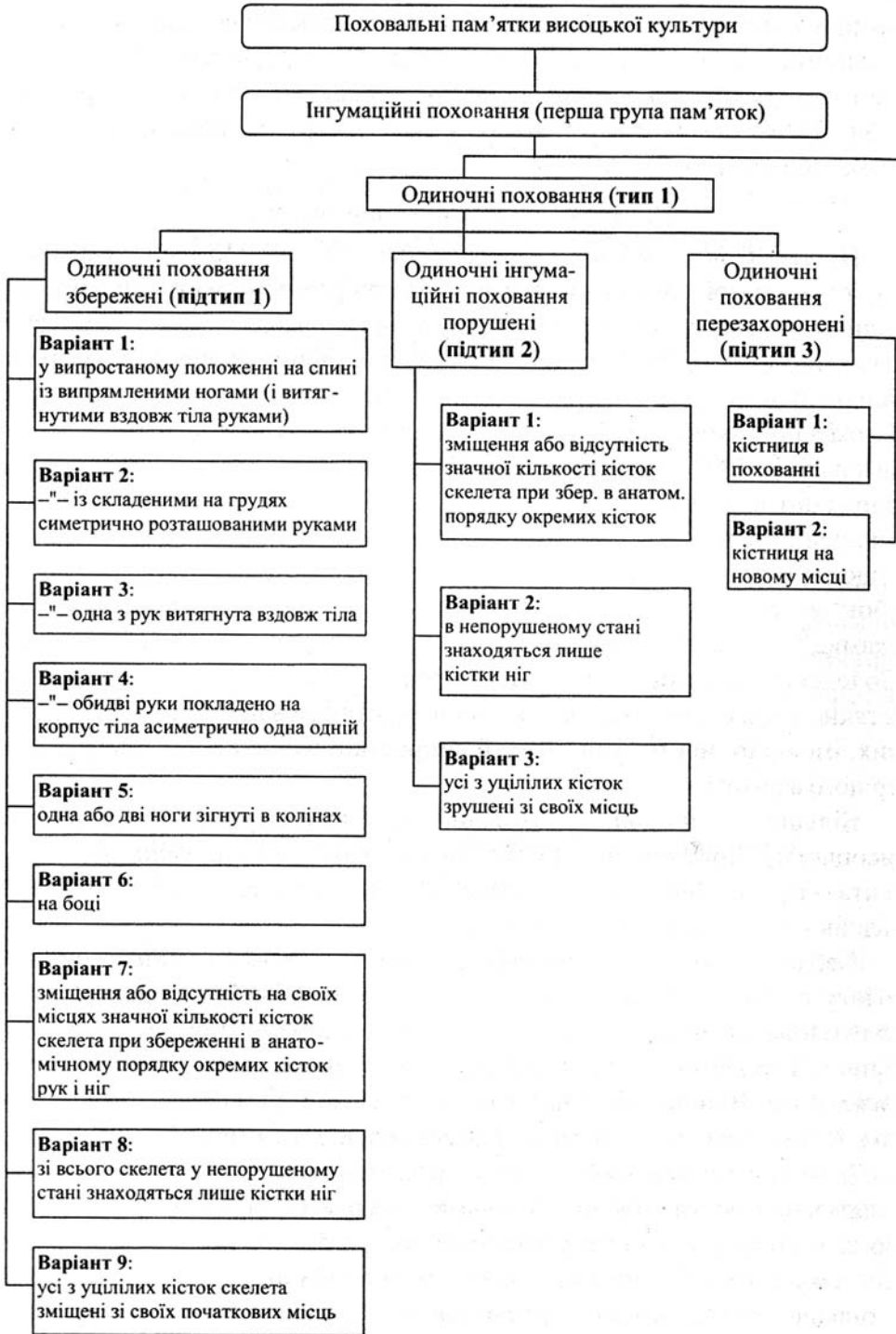

Табл.8. Класифікація поховальних пам'яток Висоцької культури (продовження)

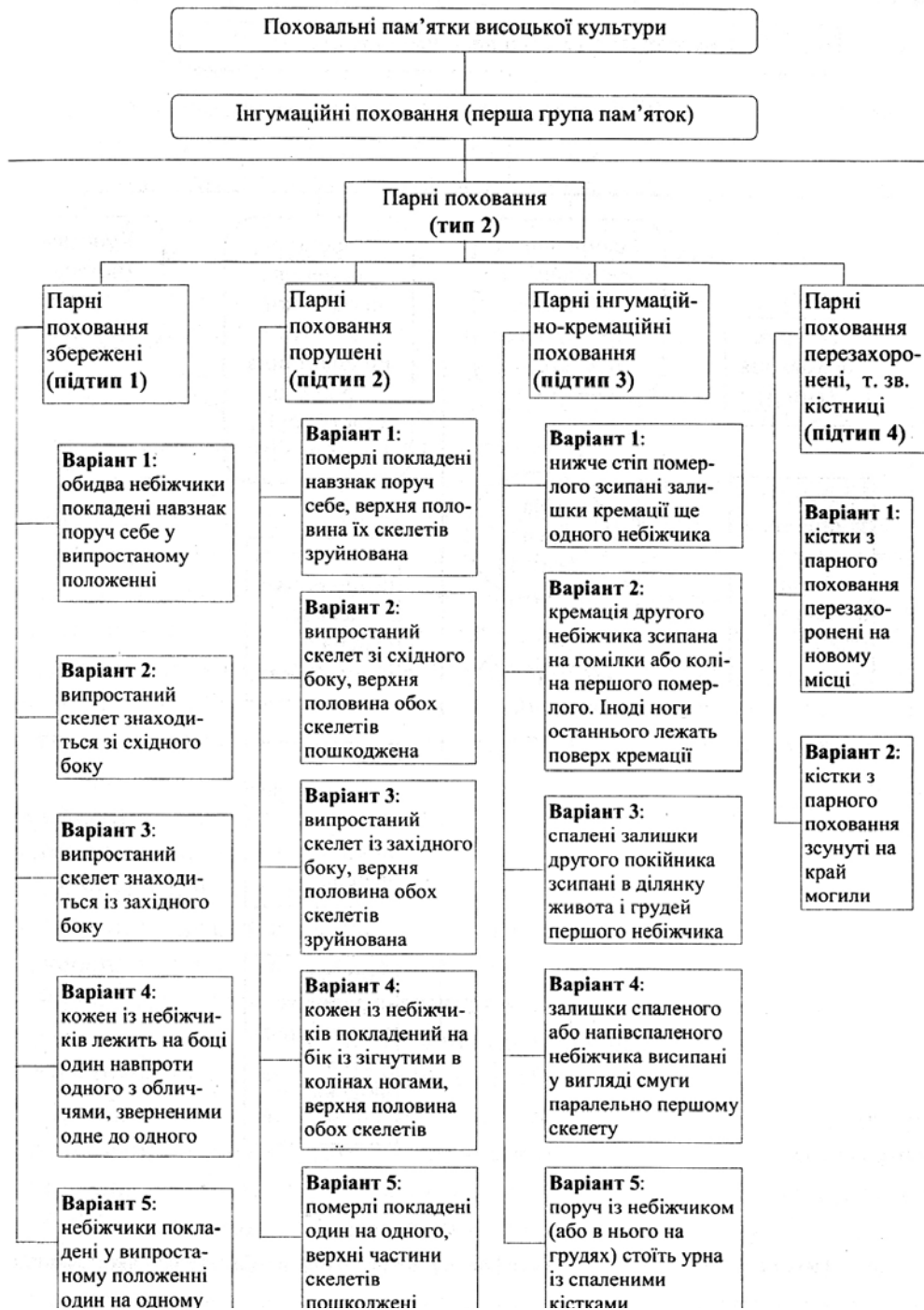
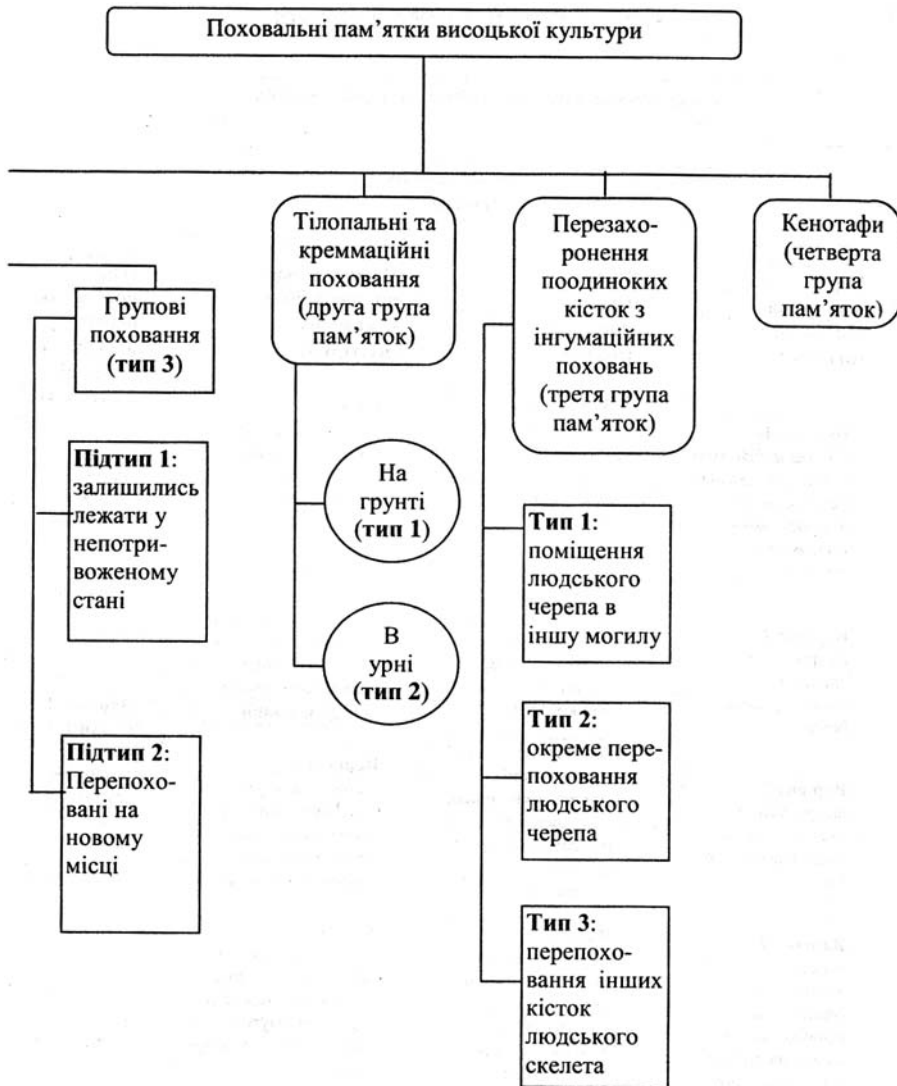

Табл.9. Класифікація поховальних пам'яток Висоцької культури (продовження)

них походять із Висоцького і 3 – з Петриківського могильників. Майже усі вони орієнтовані головами на південь. Характерними ознаками парних поховань другого варіанту є згадане вище положення чоловіка у випростаному положенні на спині зі східної сторони могильної ями, а жінки – ліворуч від нього із західного боку. Вона майже завжди має зігнуті і міцно стиснуті в колінах ноги. Часто ноги лежать поверх ніг випростаного чоловічого кистяка (Висоцько, пох. № 127; пох. № 11-75; пох. № 11-85; Петриків, пох. № 27).

Серед парних інгумаційних поховань варіанту-2 особливо цікавим є положення рук покійників. Показовим у цьому плані є пох. № 11-65 з Висоцька, досліджене Володимиром Канівцем, де померлі були укладені в обіймах один

одного: права рука східного кістяка перекривала зверху спинні хребці іншого покійника з західного боку, у той час, як зігнута в лікті ліва рука останнього лежала поверх кісток рук східного скелета. При цьому, обидва померлі були настільки міцно й щільно притулені тілами один до одного, що кістки тазу східного кістяка (чоловіка-?) були зверху перекриті тазовими кістками західного скелету (жінки-?). Така поза обох похованих, як зауважував їх першовідкривач Володимир Канівець, свідчить, що їх поховано одночасно. Цей важливий висновок є правомірним і для інших парних поховань варіанту-2.

Для прикладу назвемо парне пох. № 11-75 з розкопок В. Канівця в Висоцьку, у якому жінка, скоріше за все, так само була похована в обіймах чоловіка, бо руки обидвох були навзаєм покладені на груди один одному, а легко зігнуті в колінах ноги жінки лежали поверх ніг чоловічого кістяка, розташованого зі східного боку. При цьому кістяки померлих у цьому похованні з Висоцька були настільки притулені одне до одного, що таз західного, як припускав В. Канівець, жіночого скелета, лежав на лівій тазовій кістці східного. Із супровідного інвентарю, який знаходився біля похованих, цікавим є залізне навершя списа, виявлене на відстані 9 см східніше голови східного, як припускають, чоловічого скелета. Навершя лежало вістрям догори і з обох боків пера мало наскрізні дірочки (Бандрівський, 1994, с. 95; рис. 40, 2). Судячи з розташування навершя, розуміємо, що спис було покладено вздовж тіла померлого біля правої руки. У той час поруч черепа західного кістяка й частково під ним, лежала бронзова шпилька. Обидві ці знахідки – навершя списа та шпилька, виявлені Володимиром Канівцем в парному пох. № 11-75 на могильнику у Висоцьку, підтверджують його припущення про те, що укладені зі східного боку кістяки в парних похованнях варіанту-2, належали особам чоловічої статі, тоді як західні кістяки – жіночої.

Спосіб укладання небіжчиків у парних інгумаційних похованнях, зокрема другого варіанту, також доводить, що під час останнього опорядження пари померлих, родичі або знайомі, які їх ховали, намагалися надати їхнім тілам чітко вираженої ідеї поєднання і нерозлучності. В одних випадках померлих вкладали в обійми одне одному, в інших – достатнім було звернути їх лицями до себе, а руки обидвох – з'єднати долонями внизу живота. Наприклад, у пох. № 11-87 з розкопок у Висоцьку 1951 р. кисті рук обох покійників були опущені донизу і з'єднувалися долонями між тазовими кістками. При цьому голови обидвох небіжчиків були нахилені так, що уста східного (чоловічого-?) скелета торкалися лобової частини голови західного (жіночого-?) скелета. Факт дотику лицевими кістками обидвох черепів засвідчено і в інших похованнях. Наприклад, у пох. № 27 на могильнику в Петрикові черепи східного і західного кістяків торкаються лобовими частинами (рис. 78-82). Власне, парне пох. № 27, відкрите автором у Петрикові у 1995 році, є на сьогодні найкраще збереженим і зафіксованим. Воно було вирізане монолітом і нині експонується в Музеї історії релігії у Львові. У цьому похованні вперше вдалось простежити докладну ситуацію їх захоронення: обох померлих було вкладено в плитку заглиблення розміром 2,1 x 0,6 м (рис. 78). Слід, який чітко виділявся на тлі свіжозачищеної поверхні, міг походити від решток домовини або якихось інших органічних залишків (поховальний саван,

циновка і т.п.). На користь першого з припущень може свідчити та обставина, що скелети покійників лежать, міцно притулившись одне до одного, причому настільки стисло, що зовнішні абрисы їх тіл чітко укладаються в контурах могильної ями. Це могло статися в результаті укладення обох тіл у вузький, обмежений дошками простір (домовину-?). Частина заупокійних дарів – горщик, миска, кухлик та кінцівки кози або вівці, принесеної у жертву – викладені півколом поблизу голів померлих, за межами заповнення могильної ями. Кухлики, які торкаються черепа, могли бути покладені в домовину.

Окрім традиційних рис поховальної обрядовості племен Висоцької культури (як-от, південна, а на пізніх етапах південно-західна орієнтація померлих, розміщення заупокійних дарів у головах та внизу стоп, розташування жінки в парних похованнях скорчено на боці із здебільшого зігнутими в колінах ногами, які покладені поверх випростаних ніг іншого померлого та ін.), є низка й не зовсім звичних ознак. Наприклад, жінку в більшості з проаналізованих парних поховань Висоцької культури укладали зі східного боку від чоловіка, то в пох. № 27 з Петрикова це зроблено навпаки – жінка лежить із західної сторони (рис. 78; 79; 80; 81; 82). Рідкісною, незвичною, але невимовне промовистою в пох. № 27 з Петрикова є поза жінки, зокрема, її рук, одна з яких, ніжно обвивши шию чоловіка, вільно покоїться на його плечі, в той час як друга її рука, ніби продовжуючи закладену в цей жест ідею, є піднесенню до свого і його облич. Зважаючи на невимушеність і природність пози жіночого скелета, якої важко було б досягти, вкладаючи мертве тіло до гробу, напрошується здогад про те, що смерть для обох померлих могла настати неодноразово. Тобто, настоюючи на одночасовому захороненні вказаних осіб в парному пох. № 27 з Петрикова, ми, між тим, не можемо остаточно відкинути припущення про те, що чоловік відійшов з життя першим.

Про причини, які зумовили появу у висоцькій культурі такої великої кількості (58) парних поховань, сьогодні можемо тільки здогадуватися.¹⁷⁹ Сам факт

¹⁷⁹ За оцінкою патологоанатомів укласти вже неживі тіла в такі об'єми, просто неможливо. Скоріше за все, на думку цих фахівців, принаймні один із них надавав цієї своєрідної пози своєму тілу сам перед самою смертю. Напрошується здогад, що, згідно з тогочасними ритуалами й звичаями жінка, за певних обставин, вважала за краще піти услід за своїм померлим чоловіком. Для цього, скажімо, їй достатньо було випити чашу цикути (отрути), щоби легко й безболісно з'єднатись зі своїм покійним супругом. На нашу думку, це було добровільне рішення жінки. Можливо, вона не вважала за потрібне після смерті чоловіка жити з іншим, звикати до іншого способу життя. І, очевидно, вважала за краще відійти за своїм чоловіком. Це в жодному випадку не був акт суїциду. І не означало втечу ані від труднощів, ані від реальностей того часу. Такий вчинок з боку жінки був зумовлений, як припускаємо, лише внутрішнім духовним поривом, намаганням і далі бути поруч зі своїм судженим.

Очевидно, у той час на західних теренах сьогодишньої України в середовищі носіїв Висоцької культури був дуже розвинутий інститут сім'ї і шлюбу з обов'язками одного перед одним. І в багатьох випадках суспільство того часу сприймало як належне, що жінка добровільно відходила з цього земного життя вслід за своїм чоловіком. Річ у тому, що люди пізньобронзової доби інакше могли трактувати феномен смерті, ніж більшість із нас сьогодні. Зasadничою, очевидно, була віра в безсмертність людської душі й подальше її існування у Вічності (звичайно, у залежності від думок та вчинків, які вона чинила за земного життя). Можливо, саме у звичаях пізнього періоду епохи

поховання двох осіб у могилі не таїть у собі нічого незвичного. Цікавим є інше: здебільшого саме на матеріалах Висоцької культури вдається простежити, що покійників у парних похованнях не ховали через деякий час один до одного, а клали їх у могили одночасно. Про це свідчать такі ознаки: 1 — обійми, у яких перебувають померлі; 2 — обличчя обох звернені одне до одного; 3 — уста одного з небіжчиків торкаються чола іншого; 4 — долоні обох вкладені одна в одну; 5 — інвентар розміщували півколом у узголів'ї обох померлих (рис. 83).

Які життєві перипетії стоять за парними похованнями, сказати важко. Малоймовірно, щоб у всіх наведених випадках смерть обох осіб наставала одночасно. Проте без антропологічного визначення статі й віку похованих, а також висновків патологоанатомів про положення їх кістяків будь-які припущення на цю тему є, мабуть, передчасними.

У культурах, які межували з Висоцькою, парні інгумаційні поховання не були настільки поширеними й трапляються зрідка. Винятком у цьому є лужицька культура, у якій парних інгумаційних поховань, подібних до висоцьких, узагалі немає. Невідомі вони досі в Тарнобжезькій та Верхньосілезько-малопольській групах. Віддалені паралелі до обряду, що нас цікавить, знаходимо в похованнях Білозірської культури, серед яких нараховується 12 парних. Найчастіше в могилу клали жінку з дитиною, але відомі випадки поховання чоловіка до жінки і навпаки (Широке), при цьому порушено анатомічний порядок кісток першого скелета (Березанская, Отрощенко, Чередниченко, Шарафутдинова, 1986, с.131). Інший приклад - у похованні №12 кургану 22 могильника Будуржень були поховані чоловік і жінка похилого віку, а в похованні №13 кургану 14 цього ж могильника — двоє дітей. Ще у двох білозірських парних похованнях виявлено окремі поховання кожного з покійників (до Білозірської культури В. Ванчугов зарховує лише чотири згадані парні поховання: Ванчугов, 1990., с. 52).

Серед пам'яток чорногорівського типу, які часом пропонувалося зіставляти з історичними кімерійцями, винятковим є парне поховання з кургану 3 Суклея (стєпова зона Буго-Дністровського межиріччя) (Дубовская, 1997, с. 186, рис. 2,22). Нетиповою для «кімерійської» культури є насамперед орієнтація по-

бронзи слід шукати витоки того загадкового обряду, який не раз був засвідчений середньовічними хроністами.

Відомо, що візантійський імператор Маврикій у своєму описі звичаїв у слов'ян VI-VII ст. пише, що «...слов'янські жінки понад всяку міру зберігають вірність своїм мужам, причому настільки, що багато з них самі себе здшують по смерті мужа, не бажаючи вести усамітненого життя» (Strategicon, lib. XI, cap 5). Подібну інформацію про західних слов'ян подав у VIII ст. і св. Боніфатій, за словами якого «...лов'яни так ревно плекають супружню любов, що жінка по смерті чоловіка, відбирає собі життя. Чеснотливою вважається жінка, що власною рукою завдає собі смерть, щоби разом з чоловіком згоріти на одному стосі (дров поховального вогнища – М.Б.)» – (цит.за: Jaffe, *Bibliot. rerum. getm.*, t.III, s.712). Навіть у Литві ще на початку XIII ст. зберігся звичай, що вдова після смерті чоловіка завдавала собі смерть добровільно. Наприклад, у Лівонській хроніці під 1205 роком сказано, що «...розповідав один священник, який тоді в Литві перебував у полоні, що в одному селі 50 жінок вбили себе з причини смерті їх чоловіків. Це й не дивно, адже вони вірять, що зі своїми чоловіками в другому житті скоро знову будуть жити» (Chronicon Livonicum vetus видання Hansena. Виписки з цієї хроніки вмістив А.І.Mierzynski “Zrodla do mytologii litewskiej”, s.98; цит. за: Партацький О. Старинна історія Галичини. - Львів, 1894. - Т. I. - с. 15-17).

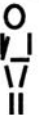

Табл.10. Типологія збережених одиночних інгумаційних поховань

№ п/п	Тип, підтип, варіант, підваріант	Тип I: одиночні інгумаційні поховання						
		Підтип I: збережені одиночні інгумаційні поховання						
		Варіант 1: у випростаному положенні, руки витягнуті вздовж тіла	Варіант 2: у випростаному положенні, руки складені на грудях або на животі симетрично одна одній					
			Підваріанти:					
Могильник, рік розкопок	а	б	в	г	д	е		
1	Висоцьке, 1929 (розкопки Т. Сулімирського)	пох.№13, 26, 31-А, 32, 41-А, 51, 52, 57, 62, 66, 67, 69, 71, 73-А, 74, 75, 77, 78, 83, 84, 85(?), 89, 93-А, 94, 96, 97-А, 99, 101, 108, 109, 123, 125, 126-А, 128-А	пох.№ 20	пох.№ 8, 10, 16, 22, 60	пох.№9, 53-А	пох.№ 95	пох.№ 37-А, 90, 54, 55-В, 65-А, 88, 90, 95, 115	пох.№ 23, 40, 42, 43
2	Висоцьке, 1951 (розкопки В. Канівця)	пох.№II-6, II-14, II-15а, II-24, II-46а, II-67, II-71, II-89, II-95, III-7, III-10, III-13	пох.№ II-9	пох.№ II-10		пох.№ II-60, II-59	пох.№ II-88, III-15	
3	Красне, 1932 (розкопки Я. Брика)	пох.№3, 4, 5, 6, 7, 8						
4	Золочів, 1962 (розкопки Л. Крушельницької)	пох.№ 14, 20, 32		пох.№ 16, 64, 83	пох.№ 43		пох.№ 34	
5	Петриків, 1995-1996 (розкопки М. Бандрівського)	пох.№ 4, 16, 39, 46, 91			пох.№ 40, 56		пох.№ 38	

мерлих — головами на південь, а також сам факт, що вони покладені поруч у випростаному положенні на спині. Інші приклади подібних парних поховань у кімерійському середовищі нам невідомі. Можливо, що до могили з кургану 3 Суклея були покладені вихідці з північно-західних теренів Українського Лісостепу, де такий обряд у доскіфські часи і був, власне, дуже поширений.

Значно більше паралелей до висоцьких парних поховань (а також до особливостей поховального обряду висоцької культури взагалі) знаходимо в матеріалах доскіфської доби Середнього Подністрів'я. Тут, окрім одиночних тілопокладень, доволі часто практикувались також групові поховання (рідше впускні підпоховання). Наприклад, у кургані № 2 Луки-Врублівецької лежало у скорченому положенні не менше п'яти осіб, а у врублівецькому кургані № 3 - не менше

Табл.11. Типологія збережених одиночних інгумаційних поховань (продовження)

№ п/п	Тип, підтип, варіант, підваріант	Тип I: одиночні інгумаційні поховання										
		Підтип I: збережені одиночні інгумаційні поховання										
						Варіант 5: на спині, одна або дві ноги зігнуті в колінах		Варіант 6: на боці				
						Підваріанти:						
				і	й	к	а	б	в	г	а	б
Могильник, рік розкопок												
1	Висоцьке, 1929 (розкопки Т. Сулімирського)										пох. № 121-А, 130	
2	Висоцьке, 1951 (розкопки В. Канівця)		пох. № II-72								пох. № II-17, II-48	пох. № II-63
3	Красне, 1932 (розкопки Я. Брика)										пох. № 2	
4	Золочів, 1962 (розкопки Л. Крушельницької)	пох. № 13, 27			пох. № 23, 46						пох. № 62, 73(?)	
5	Петриків, 1995-1996 (розкопки М. Бандрівського)			пох. № 35							пох. № 2, 14, 113	пох. № 7(?)

чотирьох (Шовкопляс, Максимов, 1952, с. 90-91). Подібну ситуацію спостерігаємо й у Мервинцях, де в кургані № 1 були поховані три особи (чоловік, жінка і дитина 11-12 років), а в кургані № 2 цього ж могильника розчищено парне поховання чоловіка й жінки (Смирнова, 1977, с.97). Під курганным насипом у Дністрівці виявлено п'ять поховань, три з яких лежали на кам'яних вимостках, а над ними — останки двох дівчаток віком 12 і 15 років та дитини 6-7 років (поховання № 1). Поряд розчищено поховання двох жінок 35-40 років (поховання № 3), окреме поховання двох дітей віком 5 і 8 років (поховання № 5), а також одне парне й одне урнове поховання (Гуцал, 1994, с.54-55).

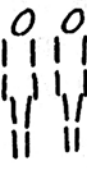

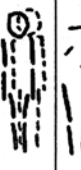
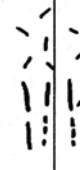

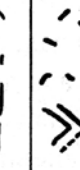
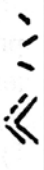
Подібну ситуацію спостерігаємо й на інших могильниках доскіфського часу Середнього Подністров'я — наприклад, у Бернашівському, на якому серед

Табл.12. Типологія збережених одиночних інгумаційних поховань (продовження)

№ п/п	Тип, підтип, варіант, підваріант	Тип I: одиночні інгумаційні поховання							
		Підтип I: збережені одиночні інгумаційні поховання							
		Варіант 3: у випростаному положенні, одна з рук витягнута вздовж гла							
		Підваріанти:							
		а	б	в	г	д	е	є	ж
	Могильник, рік розкопок								
1	Висоцьке, 1929 (розкопки Т. Сулімирського)	пох.№ 103, 124-А		пох.№ 92		пох.№ 85, 112	пох.№ 47	пох.№ 64	
2	Висоцьке, 1951 (розкопки В. Канівця)	пох.№ I-8, II-54	пох.№ II-40		пох.№ II-18	пох.№ II-2		пох. № II-41, II-73	пох. № II-74, II-76
3	Красне, 1932 (розкопки Я. Брика)								
4	Золочів, 1962 (розкопки Л. Крушельницької)	пох.№ 54				пох.№ 30	пох.№ 84		пох.№ 75
5	Петриків, 1995-1996 (розкопки М. Бандрівського)			пох.№ 38	пох. № 80, 105	пох.№ 47		пох.№ 123	

відкритих 33 могил у семи були парні поховання (Гуцал, 1994, с.54 - 55). На могильнику в Бернашівці зафіксовано випадки, коли основні поховання супроводжувались одним-трьома людськими черепами. Відомі також поховання чоловіків, у ногах яких були звалені накупу рештки жіночого скелета. На прикладі бернашівського поховання № 14 А. Гуцал простежив, що через деякий час після першого поховання, коли вже відбувся повний розклад тіла, могилу відкривали й кістки перекладали в іншому порядку (Гуцал, 1995, с.94-96). Дуже подібні поховальні обряди, пов'язані з маніпуляціями із кістками, відбувались і на висоцьких могильниках. Присутність у середньодністровських похованнях досить значної кількості парних і групових поховань може свідчити про існування яки-

Табл.13. Типологія парних інгумаційних та інгумаційно-кремаційних поховань

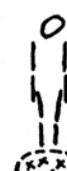
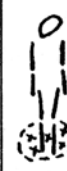
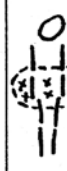
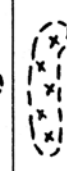
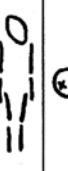
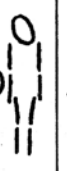

№ п/п	Тип, підтип, варіант, підваріант	Тип 2: парні поховання								
		Підтип 1: парні інгумаційні поховання збережені					Підтип 2: парні інгумаційні поховання порушені			
		Варіант 1	Варіант 2	Варіант 3	Варіант 4	Варіант 5	Варіант 1	Варіант 2	Варіант 3	Варіант 4
	Могильник, рік розкопок									
1	Чехи (суч. Лугове), 1895–1898	пох. №6(?), пох. №53(?)			пох. №37	пох. №41				
2	Висоцьке, 1897					пох. №VIII				
3	Висоцьке, 1929		пох. №127	пох. №1 пох. №30 пох. №38 пох. №105	пох. №45 пох. №46 пох. №58	пох. №55-а,б пох. №63 пох. №129 пох. №132				
4	Висоцьке, 1951		пох. №II-75 пох. №II-85 пох. №II-87 пох. №II-65 пох. №II-86 пох. №83	пох. №II-79	пох. №II-98 пох. №II-42(?)	пох. №II-31 пох. №II-53б пох. №II-30 пох. №III-5а,б	пох. №II-26а пох. №46а,б пох. №II-34 пох. №I-7, 8	пох. №50 пох. №92		
5	Золочів, 1962	пох. №53		пох. №15(?)	пох. №66(?)	пох. №28(?) пох. №85(?) пох. №34/35 пох. №49 пох. №54 пох. №79 пох. №90 пох. №93(?)				пох. №4/5
6	Петриків, 1995, 1996, 1998		пох. №19 пох. №27 пох. №58		пох. №104					
7	Гончарівка, 1952						пох. №4			
8	Красне, кург.-2	пох. №1								
9	Раків Кут	пох. №1								
10	Луковець	пох. №3								
11	Яблонів, кург.	пох. №1								

хось спільних або дуже подібних до висоцьких ідеологічних уявлень про душу та форми опіки над мертвими тілами. Ця подібність може бути пояснена якимось спільним джерелом таких релігійно-світоглядних уявлень, які на місцевому ґрунті — у середовищі Висоцької та суміжних культур — були перейняті або адаптовані. Може бути, що на ранньому етапі існування обох культур висоцький поховальний обряд мав відчутний вплив на формування похоронних звичаїв у середньодністровських племен. Однак поки на Середньому Дністрі не будуть виділені комплекси періоду НаА, тобто синхронні із ранньовисоцькими, до того часу будь-які проблеми, пов'язані із взаємовпливами в поховальному обряді, й надалі залишатимуться нез'ясованими.

Проблема, порушена в нашій праці, лише поставлена. Суттєвим недоліком розпочатих у цьому напрямі досліджень є відсутність антропологічних висновків по кожному з наведених тут 52 парних поховань. Цей стан пов'язаний із загальною недооцінкою тих результатів, які може й повинна дати антропология стосовно висоцьких поховань. А їх перспективність у цьому плані очевидна. Наприклад, самі тільки антропометричні дані свідчать, що окремі представники Висоцької культури мали доволі високий зріст: на могильнику в Луговому, поховання № 25, лежав померлий зростом 1,8 м. Дещо вищим - 1,82 м - був покійник із поховання № 31 у Луговому. Звідси ж, з поховання №17 знаємо померлого, який мав зріст 1,97 м, ав парному похованні № 35 у Луговому чоловік мав 1,9 м зросту. Найвищим на сьогоднішній день залишається, мабуть, померлий з поховання № 3 у Луговому, зріст якого сягав 2 м (розкопки І. Шараневича та М. Грушевського 1895-1898 рр.). Подібного зросту були носії Вільховецької групи, могили яких досліджені Д. Павлівим на Рованцівському могильнику поблизу Луцька. Це були високі доліхокрани з кроманьйоїдними рисами (Павлів, 1992, с.36). Вважаємо, що сьогодні повинні бути поновлені розпочаті ще наприкінці минулого століття фахові антропологічні вивчення кістяків Висоцької культури і, можливо, з подальшим графічним та пластичним відтворенням облич за лицевими кістками черепів. Перспективним вважаємо також аналіз кісткової тканини на молекулярному рівні. Зокрема, такі досліді важливі для парних поховань, якщо мати на меті визначення ступеня спорідненості між обома похованими особами.

Маловивченими продовжують залишатися парні поховання підтипу-3, характерною ознакою яких є наявність в одній могилі скелету небіжчика, похованого за обрядом інгумації та решток скелету другої особи, спаленої зовсім або не повністю. Таких поховань у Висоцькій культурі на сьогодні відомо одинадцять. За ознакою розміщення скупчень спалених кісточок відносно тіла неспаленого небіжчика виділено п'ять варіантів. До першого варіанту віднесено могили, у яких нижче стоп основного померлого зсіпані залишки кремації іншого. Для прикладу, назвемо пох. № 82 із могильника у Висоцьку (розкопки 1929 року), де купка кальцинованих кісточок лежала біля стоп скелету № 102. Схожа ситуація спостерігалась і в пох. №100 цього ж могильника, де скупчення перепалених – людських решток знаходилось біля стоп небіжчика, який Т. Сулімирським позначений під № 98-С. До варіанту-2 зараховано поховання, у яких залишки кремації другого небіжчика зсіпані на гомілки або колінні суглоби першого – основного. Іноді ноги останнього лежать поверх кремації. Назвемо пох. № 80 з

Табл.14. Типологія парних інгумаційних та інгумаційно-кремаційних поховань (продовження)

№ з/п	Тип, підтип, варіант, підваріант	Тип 2: парні поховання							
		Підтип 3: парні інгумаційно-кремаційні поховання					Підтип 4: парні поховання перезахоронені		
		Варіант 5	Варіант 1	Варіант 2	Варіант 3	Варіант 4	Варіант 5	Варіант 1	Варіант 2
	Могильник, рік розкопок								
1	Чехи (суч. Лугове), 1895–1898						пох. №32		
2	Висоцьке, 1897								
3	Висоцьке, 1929		пох. №82 (102) пох. №100 (98-С)	пох. №80	пох. №76-В пох. №76-А пох. №81 (93-А)				
4	Висоцьке, 1951			пох. №89		пох. №96		п/пох. №64	
5	Золочів, 1962			пох. №68					
6	Петриків, 1995, 1996, 1998	пох. №92			пох. №41 пох. №33				
7	Гончарівка, 1952								
8	Красне, кург.-2								
9	Раків Кут								п/пох. №2 (1,2)
10	Луковець								
11	Яблонів, кург.								

розкопок Т. Сулімірського у Висоцьку, у якому кальциновані кісточки у вигляді скупчення діаметром 60 см лежали на голітках скелету. Натомість, у пох. № 66 могильника в Золочеві, який досліджувався Л. Крушельницькою (1962 р.), ноги померлого були покладені безпосередньо поверх скупчення кальцинованих кісточок.

Парні поховання варіанту-3 відрізняються від попередніх тим, що перепалені рештки другого покійника зсипали в район живота і грудей першого небіжчика. Прикладом можуть служити поховання з могильника в Петрикові: з пох. № 28, де залишки кремації висипані на тазові кістки і ноги померлого; з пох. № 38, де вони висипані в районі живота; і з пох. № 41, коли кремаційні рештки знаходились на грудях і тазовій кістці. У подібний спосіб влаштовані

перепалені людські останки на могильнику у Висоцьку (з розкопок 1929 р.: пох. №№ 76-А; 76-В; 81), де рештки перепалених людських останків були укладені в одному випадку – над стегнами, в другому – над животом скелета № 93-А).

Останні два варіанти парних інгумаційно-кремаційних поховань принципово відрізняються від попередніх. Так, у похованнях четвертого варіанту залишки спаленого або напівспаленого небіжчика висипані у вигляді подовгастої смуги поруч основного кістяка. При цьому простежено намагання розмістити кістки у цій смугі в анатомічному порядку: залишки черепних кісток – в головах, трубчасті кістки – на місці рук і ніг і т.д. І, врешті, останній із варіантів – 5-ий - презентує захоронення, у яких поруч із кістяком поставлена урна із залишками кремації. Іноді урна із кальцинованими кістками стоїть на грудях небіжчика, як, наприклад, у пох. № 32 з могильника в Чехах-Луговому.

На присутність у некрополях Висоцької культури парних інгумаційно-кремаційних поховань вказав, як відомо, В. Канівець у 1951 році, аналізуючи два з них, відкриті ним на могильнику у Висоцьку. У першому (№ 89) на гомілкові кістки й нижню частину лівого стегна скелета були зсипані перепалені кістки другої людини. Скупчення кальцинованих кісточок займало площу 60 ´ 18 см, при товщині шару 7 см. Кістки, як зазначав В. Канівець, були спалені не повністю, не було між ними вуглинок та попелу. Досліднику вдалося визначити окремо трубчасті й черепні кістки, причому останні лежали зверху скупчення. Він же прийшов до висновку, що в цьому випадку маємо справу не з двома окремими похованнями, а з одним комплексом – парним захороненням, у якому дотримані традиції двох обрядів: інгумації й кремації. Це підтверджує факт повного збереження поховання, відсутність ознак порушення скелета, скупчення перепалених кісточок, а також керамічного інвентарю.

Схожий обряд був застосований при парному захороненні (пох. № 96) на могильнику у Висоцьку (розкопки 1951 р.). У могилі лежав випростаний скелет, орієнтований головою на південь, праву руку мав витягнуту вздовж тіла. Із супровідного інвентарю збереглась бронзова шпилька, керамічні вироби, бойовий молот циліндричної форми з каменю. Східніше цього скелета поруч нього на довжину 1,54 м насипана, як зазначає В. Канівець, *“...смуга кальцинованих кісток, яка своїми розмірами приблизно відповідала тілу дорослої людини. На південному кінці смуги на місці голови знаходились перепалені уламки черепа; посередині, на місці рук і на північному кінці, де мали бути ноги, зустрічались шматки трубчастих кісток... Кістки, спалені неповністю, збереглись переважно у великих уламках, вуглин та попелу немає. Cremaція проводилась на стороні, після спалення кістки були перенесені в могилу і складені в описаному вище порядку”*.

Як говорилось вище, до II-ої групи увійшли тілопально-кремаційні поховання за обрядом тілоспалення (неповна кремація) і, власне, кремації. За способом захоронення серед згаданих поховань виділено два типи: перший – поховання на ґрунті; другий – захоронення в урні.

Одним із перших на поховання такого зразка (тип-1) натрапив у 1895 році

Табл.15. Типологія порушених одиночних інгумаційних поховань

№ п/п	Тип, підтип, варіант, підваріант	Тип 1: одиночні інгумаційні поховання										
		Підтип 2: одиночні інгумаційні поховання порушені						Підтип 2: одиночні інгумаційні поховання перезахоронені (т.зв. кістниці)				
		Варіант 1: зміщення або відсутність на своїх місцях значної к-сті кісток скелета при збереженні в анатомічному порядку окремих кісток рук, ніг та ін.			Варіант 2: в непорушеному стані знаходяться лише кістки ніг			Варіант 3: усі з уцілілих кісток зрушені зі своїх місць			Варіант 1: кістниці в похованні	Варіант 2: кістниці в новому місці
		Підваріанти:			Підваріанти:			Підвар-т	Підвар-т	Підвар-т	Підвар-т	
		а	б	в	а	б	в	а	а	а		
	Могильник, рік розкопок											
1	Висоцьке, 1929 (розкопки Т. Сулімирського)	пох.№ 44-А, 93-В, 98-А, 102, 106	пох. № 113				пох.№ 76-А	пох.№ 28, 80	пох.№ 7, 18-В, 19-В, 21, 31, 41-В, 68, 98-С	пох.№ 70	пох.№ 24, 72-А, 72-В, 72-С	
2	Висоцьке, 1951 (розкопки В. Канівця)	пох.№ I-4, I-5, I-6, I-7, II-43, II-62, II-81а, II-81б, II-84, II-68, III-3	пох.№ II-23а, II-23б, II-28, II-33, II-33а, II-35а, II-61а, II-61б, II-70, II-76	пох.№ II-236, II-39, II-49, II-51, II-58, II-94	пох.№ III-12		пох.№ II-1, II-7, II-27, II-52, II-57 (?)	пох.№ I-2	пох.№ 32, III-14		пох.№ I-3, I-9, II-44, II-77	
3	Гончарівка, 1952 (розкопки В. Канівця)	пох.№ 3, 5, 9, 11							пох.№ 8, 10			
4	Золочів, 1962 (розкопки Л. Крушельницької)	пох.№ 1, 10, 17, 42, 43, 45, 51, 52, 59, 60, 65, 69, 71, 81	пох.№ 12, 29, 32, 38, 47, 67, 82, 84	пох.№ 8, 18, 19, 31, 35, 37(?), 44, 63, 68, 70, 74, 92			пох.№ 25, 88, 89	пох.№ 22, 39(?)	пох.№ 2, 3, 11, 20, 48, 56, 58, 61, 72, 76(?), 78, 80, 94	пох.№ 50, 30а		
5	Петриків, 1995-1996, 1998 (розкопки М. Бандрівського)	пох.№ 1, 12, 23, 24, 30, 57, 73, 97, 106, 113, 125, 126	пох.№ 11, 28(?), 56, 68, 80, 83, 100	пох.№ 18, 32, 59, 72, 96, 99, 117, 121	пох.№ 79, 94, 131		пох.№ 55, 132, 134	пох.№ 10, 21, 33, 60, 70, 130, 135, 137, 140, 142, 144	пох.№ 2, 3, 5, 8, 29, 40(?), 41, 68, 69, 89, 90, 103, 114, 115, 118, 120, 122, 128, 129, 135(?), 138, 148	пох.№ 6, 15	пох.№ 22, 44	

Ізидор Шараневич на могильнику в Чехах-Луговому. На жаль, із розкопаних тоді більш як трьохсот могил придатними для опрацювання є лише 68. Із цього числа поховань всього 14 відносились до групи тілопально-кремаційних, причому 6 із них – на ґрунті, 8 – в урнах. На могильнику у Висоцьку під час розкопок 1929 року з кількості 141 поховань тільки 13 становили тілопально-кремаційні, причому 9 із них були влаштовані на ґрунті, а 4 – в урнах. Поновлені там В. Канівцем у 1951 році розкопки серед 115 відкритих тоді поховань виявили 14 тілопальних і кремаційних, усі з яких були захоронені на ґрунті, жодне – в урнах.

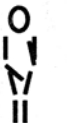
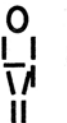
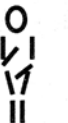
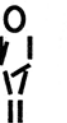

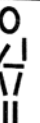
У 1962 році на могильнику в Золочеві із 94 досліджених Л. Крушельницькою поховань виявлено 3 тілопальні й кремаційні в урнах, а також одне – на ґрунті та два – на гомілках інших скелетів. Це, безперечно, були парні поховання. Натомість, на ранішому за часом могильнику в Петрикові, на якому впродовж трьох польових сезонів виявлено 148 поховань, тілопальні й кремаційні захоронення в урнах значно переважають: їх виявлено 44, тоді як влаштованими на ґрунті було всього 8.

У цілому, традиції в тогочасного населення Висоцької культури стосовно захоронення покійників за допомогою спалення можемо розділити на два види: перший – померлі були піддані частковій кремації, під час якої спалювали лише м'які тканими тіла, у той час, як кістки скелету намагалися не перепалювати; другий – повна кремація, за якою тіла померлих, у т.ч. кістки скелету спалювали повністю і, можливо, навіть подрібнювали.

Метою збереження кісток померлого, що притаманне похованням першого виду (їх називаємо тілопальними), залежали, мабуть, від ритуальної обрядовості того часу. Можливо, з кістками, які пройшли “очищення вогнем”, родичі померлого виконували певні культово-магічні маніпуляції. На такі недопалені або тільки легко обпалені кістки людських скелетів доволі часто натрапляли на могильнику у Висоцьку спершу Т. Сулімірський, а згодом В. Канівець. Вважаємо, що відносити такі не повністю спалені останки померлих до групи кремаційних є не повністю правомірним, оскільки неповна кремація передбачає дещо відмінний, можливо, навіть ускладнений, обряд подальшого поведження із напівспаленими кістками. Ці подальші обрядові дії виконували, притримуючись у цьому якихось давніх поминальних традицій. Через відсутність виважених напрацювань із цієї проблематики донині тілопальні (частково кремовані) і кремаційні поховання Висоцької культури, як правило, не поділялися, а вважалися похованнями одного типу.

Пам'ятки третьої групи особливо яскраво підкреслюють самобутність традицій поховального обряду Висоцької культури. До цієї групи відносимо поодинокі кістки людських скелетів, які тогочасне населення, з певних причин, викопувало із раніше закладеного гробу й перепоховувало на новому місці. Цим місцем могла бути наново споруджена могила щойно померлому небіжчикові, і тоді череп зі старої могили вкладали у його руки або ж поміщали над раменом ліворуч його голови, і значно рідше – в інших місцях могили. Для цієї мети брали, як правило, дитячі черепи і то не повністю, а лише верхню їх частину, тобто лобові, тім'яні й потиличні кістки (тип-1). Зовсім оригінальну групу становлять поховання окремих черепів, що виїняті із більш ранніх могил та спеціально перепоховані, над якими, ймовірно, на новому місці проводились відповідні культово-магічні ритуали. Мабуть, тому значна частина таких перепохованих на нове місце людських черепів є обставлені посудом, бронзовими оздобами, іноді – знаряддями праці та кістками тварин, які принесені в жертву. Вдалося засвідчити зумисну орієнтацію лицьових кісток цілого ряду таких черепів до однієї із сторін світу (тип-2).

Табл.16. Типологія збережених одиночних інгумаційних поховань (закінчення)

№ п/п	Тип, підтип, варіант, підваріант	Тип I: одиночні інгумаційні поховання								
		Підтип I: збережені одиночні інгумаційні поховання								
		Варіант 4: у випростаному положенні, обидві руки покладено на корпус асиметрично одна одній								
		Підваріанти:								
		а	б	в	г	д	е	є	ж	з
	Могильник, рік розкопок									
1	Висоцьке, 1929 (розкопки Т. Сулімирського)			пох.№ 119-А				пох.№ 4		
2	Висоцьке, 1951 (розкопки В. Канівця)		пох.№ II-20		пох.№ II-37	пох.№ II-5, II-38			пох.№ II-47	
3	Красне, 1932 (розкопки Я. Брика)									
4	Золочів, 1962 (розкопки Л. Крушельницької)	пох.№ 41								
5	Петриків, 1995-1996 (розкопки М. Бандрівського)									

Чи не найбільше питань викликає останній із виділених різновидів третьої групи пам'яток, а саме: зумисне перепоховання на нове місце інших, окрім черепа, кісток людського скелета, які нерідко супроводжуються посудом, спаленими дошками, в одному випадку також стовповими ямами від помосту та слідами вогню (тип-3).

До підтипу-1 третьої групи пам'яток відносимо перезахоронені черепи, які знаходяться в районі голови основного похованого, їх називаємо “додатковими”. На сьогодні відомо 5 перезахоронень першого підтипу, причому в чотирьох із

них “додатковий” людський череп був поміщений над лівим плечем поблизу лівої скроні покійника.

До підтипу-2 третьої групи пам’яток віднесено перезахоронення черепів, які знаходяться в районі грудей або живота померлого, цікавий приклад того, які обрядові маніпуляції із такими приставленими “додатковими” людськими черепами в могилах робили в той час з метою підсилити зв’язок із душею померлого (?), бачимо на прикладі пох. № 47 із розкопок Т. Сулімирського у Висоцьку. У небіжчика, який спочивав у згаданій могилі у випростаному положенні на спині, права рука була опущена донизу, а ліва, зігнута в лікті, лежала покладеною на праву половину живота, де обіймала дитячий череп. Складається враження, що він їй просто був покладений у руки (Sulimirski, 1931, S. . 27, tabl. V, 4). З того факту напрошується здогад, що цей частково вкладений дитячий череп хоронили одночасно із самим небіжчиком. Цим виключається ймовірність пізніших підзахоронень черепів до основних поховань у Висоцькій культурі.

Тому не можемо підтримати гіпотезу Т. Сулімирського стосовно того, що згадані “додаткові” черепи походили із раніше знищених поховань, яку дослідник неодноразово висловлює, зокрема, аналізуючи пох. № 26. Переконливих аргументів, які б свідчили про нищення старших гробів самим населенням висоцької культури, немає. Навіть при випадковому потраплянні на кістяк під час викопування нової ями, його останки виймали і, якщо то був родич, хоронили в ногах новопомерлого. Якщо ж це була стороння особа, то вийнявши її кістки, складали у т.зв. кістниці, спеціально викопуючи для них незначні за розміром ями. Цікаво, що в кістницях, як правило, череп покійника відсутній, зрідка трапляється лише його нижня щелепа. Можливо, що робилося це спеціально, а саме: до кістниць вкладали основну частину скелету, а вилучений череп клали до нового поховання.

До другого типу третьої групи поховальних пам’яток Висоцької культури зараховано такі, де спеціально перезахоронені людські черепи поховані в супроводі заупокійних дарів (глиняного посуду, металевих оздоб, рідше – знарядь праці, зброї, виробів з кістки, рогу та ін.). Виділяємо два підтипи таких перезахоронень. До підтипу-1 віднесено 19 відомих нині окремих перезахоронень черепів у супроводі інвентарю. Вперше поховання цього типу відкрив Ізидор Шараневич на могильнику в Чехах, де в пох. № 5 (за нумерацією Т. Сулімирського) розчищено три людські черепи, обабіч яких лежали, одна біля одної, три мушлі, а також бронзова сережка й залізна пронизка (Шараневич, 1900, с. 19–20; Sulimirski, 1931, s. 63). Під час розкопок могильника у Висоцьку в пох. № 29, яке залягало на глибині 0,55 м, Тадеуш Сулімирський знайшов людський череп, який був звернений лицевими кістками на захід. Довкола черепа стояло три малі посудинки: дві мисочки й тюльпаноподібний горщик, причому одна з мисочок і горщик були перевернуті догори дном. Інших кісток, окрім черепа, в цьому похованні не було (Sulimirski, 1931, s. 19). Схоже, перезахоронення відкрите тоді ж у пох. № 111, де біля потилиці дещо спорохнявілого людського черепа, зверненого лицевими кістками на захід, стояли також три посудинки: тюльпанопо-

дібний горщик, чарка й кубок (Sulimirski, 1931, s. 48, tabl. VI, 6). Під час поновлених розкопок на могильнику у Висоцьку В'ячеславом Канівцем у пох. № 45 виявлено два, розміщені один над одним, людські черепи, також звернені лицевими кістками на захід (Канівець, 1951, рукопис, с. 46). Аналогічне положення мали два черепи, знайдені Іваном Бриком у 1934 році в кургані біля с. Красне (пох. № 2-А). Вони лежали на лівих скроневих кістках, були звернені лицевими кістками на захід і супроводжувались кубком (рис. 120). Отже, припускаємо, що орієнтація людського черепа лицевими кістками до однієї із сторін світу, у випадку його повторного захоронення, могла мати якесь певне значення. Неординарний приклад повождення з черепом демонструє пох. № 11-84 з розкопок В. Канівця у Висоцьку. У черепі, який супроводжувався незначними рештками трубчастих кісток, стирчала вколота в нього голівкою догори бронзова шпилька, а східніше голови лежали на боці дві посудинки (Канівець, 1951, рукопис, с. 85).

Наведені вище матеріали свідчать, що в період раннього заліза на території, зайнятій племенами Висоцької культури та в суміжних з ними периферійних зонах стику з іншими культурами, практикувалася одна із різновидностей поховального обряду – повторне захоронення людського черепа, причому в супроводі інвентарю або без нього. Найближчі аналогії до цього типу захоронень людських черепів знаходимо на могильниках кінця бронзової епохи групи Вільхове (кол. Ульвівек) на півдні Волині. Наприклад, у с. Рованці поблизу м. Луцька Дмитро Павлів дослідив 16 таких черепів, десять із яких супроводжувались інвентарем. У трьох випадках черепи були покладені в ногах кістяків, а один із черепів лежав поблизу голови померлого. П'ять черепів, перезахоронених у подібний спосіб, розкопав це й же дослідник на могильнику в с. Тяглів. Відомі такі перезахоронення і на епонімічному могильнику в с. Вільхове.

Цікаві паралелі щодо обрядових маніпуляцій з черепами знаходимо на культовому (?) об'єкті Глинжень-II в придністровській частині лісостепової Молдови (група пам'яток Сахарна-Солончени). Там з тілами померлих робили дуже складні процедури: розчленовували (?), відділяли м'які тканини, видаляли мозок (про що свідчать випадки розширення потиличного отвору, як припускають дослідники – для часткової муміфікації). Окремі кістки людського скелету також носять сліди втручання, наприклад, усунуто епіфізи на довгих кістках і ключицях, черепи іноді розрізано та розпиляно на дрібні фрагменти (на деяких великих уламках людських черепів видно прокреслену розмітку), а рвані їх краї залощували. Частина нижніх щелеп (у тому числі з прижиттєво опрацьованими зубами) має сліди залощення на підборідді (Гольцева, Кашуба, 1995, с. 30-31). Як аналогії до згаданого об'єкту групи Сахарна-Солончени, дослідники називають знахідку нижньої щелепи з прижиттєво «підпиляними» зубами в зольнику культури Ноа біля с. Кобильня в Молдові; захоронення з розчленованими або неповними скелетами на поселенні IX–VIII ст. до нар. Хр. в Бачіу-Ноуа в Румунії, а також знахідки 8 цілих і фрагментованих чаш із людських черепів та 5 нижніх щелеп в горизонті VI–IV ст. до нар. Хр. на городищу в с. Більськ на лівобережжі Середнього Придніпров'я (Гольцева, Кашуба, 1995, с. 30-31).

Підсумовуючи сказане, можемо припустити, що акт перезахоронення людських черепів, а можливо, й інших частин скелета у Висоцькій культурі, був пов'язаний з уявленнями тогочасного населення про долю людської душі після смерті. Очевидно, у той час був випрацьований певний набір ритуальних дійств, який включав маніпуляцію з людськими черепами, а можливо, й з іншими кістками людського скелету. Яка ідея вкладалася в ці акти ексгумації та повторного захоронення, важко нині щось певного сказати. Судячи з подібних дійств у інших суспільствах, можемо лише здогадуватися, що одним із засадничих положень указаних уявлень могла бути потреба в особливий спосіб вшановувати померлих або просити у них своєрідного “втручання” чи допомоги живим у їх непростих життєвих обставинах. Окремі частини скелету, хоча б ті ж “додаткові” черепи в могилах, могли виконувати також апотропеїчну (людинозахисну) функцію. Поки що в питанні складної поховальної обрядовості племен висоцької культури мусимо ще активно продовжувати дослідження, здобуваючи нові археологічні матеріали.

До групи-IV поховальних пам'яток Висоцької культури зараховуємо об'єкти, основні ознаки яких не вкладаються у три вищезгадані групи. Тобто хоча кенотафи, про які йде мова, й не є похованнями в традиційному розумінні цього слова, однак вони становлять невід'ємну рису поховальної обрядовості Висоцької культури. Від звичайних скупчень посудин кенотафи на могильниках Висоцької культури відрізняються тим, що розміщений у них посуд є викладений вздовж осі північ-південь. Тобто, посудини в таких кенотафах орієнтовані відносно сторін світу так само, як і більшість висоцьких могил. Крім того, кенотафи мають навіть схожу з інгумаційними похованнями довжину. В окремих випадках вдалося простежити плитке заглиблення, у якому, власне, розставляли посудини і яке за своїми обрисами нагадує могильні ями звичайних захоронень. Поховальні пам'ятки – кенотафи, виділені в IV-ту групу, поки що малочисельні. Виважені спостереження й висновки з приводу причин їх появи на могильниках Висоцької культури (можливо, лише в ранньому періоді її розвитку) є, мабуть, справою найближчого майбутнього.

Отож, констатуємо, що на заході Українського Лісостепу наприкінці пізнього періоду епохи бронзи – на початку доби раннього заліза потужно пульсувала яскрава й самобутня культура, яку прийнято називати Висоцькою. Надзвичайно цікавий світ ідеологічних уявлень її носіїв, який у значній мірі відобразився в поховальному обряді Висоцької культури, зокрема, у парних похованнях чоловіка й жінки, які не мають аналогів у синхронних культурах Європи. Образне мислення й світорозуміння висоцького населення, яке знайшло своє втілення в символічній орнаментатії культових посудинок, усе ще чекає свого ґрунтового пояснення.

Надіємось, що місце, яке серед поховальних пам'яток Висоцької культури займає могильник в Петрикові біля Тернополя, який зберіг досі не відомі приклади поховальної практики височан, стане для нас більш зрозумілим тоді, коли будуть у повному обсязі опубліковані матеріали з раніше досліджених мо-

Табл.17. Спектральні аналізи виробів з могильника Висоцької культури в Петрикові біля Тернополя (за: Бандрівський М., Гошко Т., 2009)

№ аналіза	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Al
205	2,1	0,2	0	0,025	0,3	1,35	0,2	0,05	0,3	0,03	0,015
206	8,579	1,479	0	0,45	0,3	0,108	2,76	0,1	0,03	0,1	0,005
207	8,09	0	0	0	0,152	0,834	0	0,038	0,522	слід	слід
208	1,216	0	0	0	0,135	1,498	0,298	0	0,525	слід	слід
209	5,316	0	0	0,012	0,107	0,539	0,254	0	0,219	0,082	0,107
210	6,941	0,037	0	0	0,98	0,829	0,169	0	0,553	0,026	0,063
211	5,951	0	0,102	0	0,134	0,655	0,106	0,011	0,339	0,024	0,021
212	4,6	0	0,194	0	0,099	0,796	0	0	0,164	0,02	0,032

гильників і коли з'явиться можливість співставляти комплекси одразу кількох пам'яток. Значна частина цих матеріалів є опублікованою, інша (як, наприклад, з розкопок В. Канівця у Висоцьку в 1951 р.), щойно тепер підготовлена вченими Наукового Товариства ім. Шевченка до друку.

ДОДАТОК 2

Окремі галузі виробництва населення Прикарпаття й Західного Поділля в пізній період епохи бронзи – за доби раннього заліза

1. Солеварні осередки Голіградської культури: причини появи, основні технологічні прийоми та об'єми виробництва в контексті інтенсифікації міжкультурних зв'язків на Прикарпатті й Західному Поділлі в пізньому періоді епохи бронзи.

Джерела соляної ропи посилено розшукували й розробляли на Прикарпатті й Західному Поділлі, мабуть, носії усіх, без винятку, тутешніх археологічних культур, оскільки сіль була й залишається одним із небагатьох життєво необхідних продуктів (адже природна потреба людини в солі досить велика – 3,6 кг на рік, тобто близько 10 г на добу). І через те, що сіль не має замітника, її – як особливо значну цінність в раціоні людини, мабуть, справедливо порівнюють лише з водою (Ковальський, 1983, с.17). На сьогодні в західних областях України відомо понад тисячу соляних джерел (соляної ропи), із них 800 містяться на Північному Прикарпатті, 50 – на Буковині й 150 на Закарпатті (Ісаєвич, 1961, с.99). Найбільше соляних джерел сконцентровано по під північні схили Покутсько-Буковинських Карпат (історичної Гуцульщини)¹⁸⁰ та в передгір'ї Східних Бескидів. Соляна ропа, або сировиця, як її ще називають, - поширена тут повсемісно. Найбільше її виходів у видолинках та на підніжжі гірських схилів. Місця виходу сировиці одразу помітно по сріблясто-іскристих випарених сонцем пасмах на високих берегах струмків і річечок. На Гуцульщині сіль нерідко виступає прямо під дерновим шаром у насичених вологою місцях. У контексті досліджуваної проблеми доречним видається висловлювання Якова Головацького, який півтора літ тому писав, що «...соляні джерела, які так рясно б'ють на північному схилі гір, без зусиль доставляючи сіль, напевне, ще з давніх часів приваблювали до себе жителів, котрі, поселившись тут, дорожили цим даром природи, однаково необхідним для дикого кочівника і для більш освіченого землероба» (Грабовецький, 1981, с.117). Спосіб одержання солі був підказаний самою природою. На пологих схилах гір, а нерідко і по урвищах, де витікає соляна ропа,

¹⁸⁰ Тільки в Коломийському соленосному районі нараховується понад 35 пунктів із виходами сировиці: Мала Кам'янка, Саджавка, Ланчин, Делятин, Акрешори, Космач, Кути, Косів, Рожнятин, Печеніжин, Іванівка, Чорні й Білі Ослави, Гвоздець, Княждвір, Уторопи, Утринів, Манява, Солотвино, Молодків, Лючка, Спас, Старуня, Розсільна, Надвірна, Ключів, Рунгури, Завій, Калущ, Березів, Молодятин, Текуча, Лоева, Стопчатів, Долина, Заріччя, Березів, Баня Свірська, Марківка, Мишин, Яблунів, Пістинь, Монастирище (Грабовецький, 1982, с.35-38).

сонце випаровує воду, і від ропи залишаються білі кришталіки. Спостерігаючи цей природний процес солеутворення, давня людина почала влаштовувати допоміжні пристосування, виробила перші навички виробництва солі. Згодом на базі такого кустарного виробництва утворилися великі солеварні центри (Нидерле, 1956, с.352).

Про солеваріння у носіїв Голіградської культури вперше заговорила Л. Крушельницька одразу ж після розкопок нововідкритих у Покутсько-Буковинських Карпатах виробничих центрів – біля с. Лоева Надвірнянського й низки пунктів у с.Теуча Косівського районів Івано-Франківської області, які за потужністю виробітку солі не мали, мабуть, аналогів у тогочасній Центральній і Південно-Східній Європі. (Крушельницька, 1985, с.46-49, 58-60 рис.14-15; 1987, с.88-90; Крушельницька, Бандрівський, 1999, с.196-210). З того часу питання солеварництва в пізній період епохи бронзи на Північному Прикарпатті й Карпатах, почало активно обговорюватися в науковій літературі (Крушельницька 1991, с.37-53).

Процес одержання солі, який, судячи з усього, практикували на Прикарпатті носії Голіградської культури, був простий і (для невеликих обсягів виробництва) не вимагав якихось особливих пристосувань. Автор зробив спробу відтворити процес солеваріння на практиці, і ось які це дало результати: продукційний цикл, якщо можна його так назвати, складався з двох етапів. Перший із них полягав у виділенні із соляної ропи якнайбільшої кількості води, в результаті чого в горщику, де вона виварювалася, утворилася густа маса солі; другий етап охоплював сушіння й порціювання продукту в спеціальному посуді, відповідної форми й об'єму. Місцева гуцулка з Теучої, яка ще з передвоєнних часів виварювала тут сіль, прокоментувала кожний з етапів солеваріння. Так, спершу від цієї газдині, а згодом, і особисто автор пересвідчився, що: 1) для збільшення об'єму солі під час солеваріння можна потрохи доливати в посудину, яка стоїть на вогнищі, сировицю; 2) сіль під час варіння треба обов'язково помішувати, бо вона дуже пристає до стінок посудини й та тріскає; 3) у процесі варіння виділяється соляна пара, яка дуже шкодить на очі; 4) виварена тепла сіль пропалює тканину й шкіру, натомість, у плетеній торбі з дерева або кори вона швидше просихає; 5) щоби сіль не «виїдала» стінки горщика зсередини, його після закінчення солеваріння треба прокип'ятити.

У той час, коли функціонували розглядувані тут теучькі й космацькі осередки, у тогочасних культурах Центральної Європи були поширені в основному два способи виварювання солі: звичайний і резервуарний (Jodlowski, 1971, s.110). Зваживши на цей факт, а також на дані, одержані з розкопок Л. Крушельницької - у Теучій і автора - у Космачі, встановили, що на солеварних селищах біля Теучої й Космача застосовувався звичайний спосіб, а солевари Лоевої користувалися більш продуктивним резервуарним методом. Звичайний спосіб полягав у тому, що сировицю, яку черпали з відповідно пристосованого джерела, вливали у великі посудини (висотою до 70 см), після чого встановлювали на відкритому вогнищі й кип'ятили, поки не випарується вода. Одержану соляну густу сіру масу (яка після охолодження швидко твердла), перш ніж вона

застигала, укладали до невеликих кубків, у яких її висушували на жарі вогнища. В результаті утворювалися соляні бруски з більш-менш однаковою вагою. За аналогіями синхронних з нашими солеварних центрів Європи, стандартна вага таких брусків коливалась у межах від 0,7 до 1,0 кг (Sorn F., Schwarz S., 1969, tabl.21). Сировицю з джерел приносили, мабуть, у спеціальному дерев'яному посуді. Хоча він до нас не дійшов, і на розкопаних гуцульських солеварнях його не виявлено, однак існування дерев'яних коновок, відер, плетених із лози і кори торб, шкіряних наплічників тощо засвідчено на одному з найбільших солеви-робничих центрів Європи пізньогальштатського періоду – в Гальштаті поблизу Зальцбурга в Альпах.

Другий із відомих на той час способів добування солі з ропи полягав у тому, що сировицю з джерела транспортували в дерев'яних жолобах у вкопані в землю резервуари, в яких ропа залишалась якийсь час для очищення (т. зв. процес декантації соляного розчину). І щойно з цих резервуарів розсіл набирали до глиняних посудин для кип'ятіння й випарювання води. Подальший процес проходив подібно до попереднього.

Важливий факт: під час археологічних розкопок встановлено, що випарювання солі на наших карпатських поселеннях відбувалося у спеціальних закритих приміщеннях. Так, біля Лоевої це була врізана в пагорб напівземлянка, добудована з одного боку з дерева; в Текучій – наземні багатокамерні споруди з прибудовами збоку. Залишки завалу стін і сліди від стовпів дозволили відтворити загальний вигляд окремих із них (Крушельницька, 1985, с. 46, рис.14, Б). В одному з приміщень проходив основний процес солеваріння, друге – призначалося для порціювання й сушіння солі на вогнищі. Навіс виконував, мабуть, функцію складу. Треба підкреслити, що цього типу виробничі споруди виявлено на солеварних об'єктах вперше.

Припускаємо, що в процесі солеви-робництва того часу мусила вже, очевидно, існувати вузька спеціалізація: одні черпали й носили сировицю, інші – заготовляли дрова, ще інші мали на собі обов'язок постачати й змінювати в разі потреби горщики для солеваріння (не перераховуємо тут осіб, які забезпечували їжу й охорону, а також тогочасних маклерів, які дбали про збут солі й вигідний товарообмін). Про кількість задіяних людей у солеви-робництві того часу щось певне на сьогодні сказати важко. Зазначимо лише: щоби випарити з сировиці 1 кг солі, треба спалити, за оцінками сучасних фахівців, у середньому 108,2 кг дров (така кількість дров згоряла, очевидно, на відкритому вогнищі, натомість для печей, що їх використовували для солеваріння носії Голіградської культури, деревини для нагріву потрібно було значно менше). Однак, навіть і ці занижені затрати дров для випарювання з ропи води, необхідна була велика кількість людей, увільнених від інших звичайних обов'язків. Тому щоб виправдати такі затрати, робота солеварів мусила бути вже від самого початку орієнтована на масове виробництво продукту, тобто на обмін.

Є підстави говорити, що носії Голіградської й суміжних із нею, на Прикарпатті й Західному Поділлі, культур використовували сіль не тільки як харчовий продукт, а й застосовували для обробки металів, зокрема для надання їм

міцності й твердості. Тут доречно нагадати, що активізація Верхньотиського й Трансільванського металургійних і бронзообробних центрів припадає, власне, на кінець II тис. до нар. Хр., тобто на час найбільш активного експлуатування «голіградцями» гуцульської сировиці. У зв'язку з цим Л. Крушельницька ще в 1985 році висловила припущення про причинно-наслідковий зв'язок між обома цими фактами: з одного боку – виробництво солі у величезних масштабах, з другого – такі ж колосальні за кількістю об'єми бронзових знарядь праці, зброї й посуду, які за відносно короткий проміжок часу (приблизно 1,5-2,0 століття) буквально наводнили тогочасні ринки збуту Прикарпаття й Західного Поділля. Не узалежнити один від одного ці два чинники – сіль і бронзу, було просто неможливо. Проведене К. Берняковичем картографування місцезнаходжень скарбів і поодиноких знахідок пізньобронзового періоду дало можливість приблизно визначити торгівельні шляхи того часу в Сколівських Besкидах і Покутсько-Буковинських Карпатах. Найбільшими з них були три: Ужоцький (985 м. н. р. м.), Верецький (841 м. н. р. м.) і Яблуницький (931 м. н. р. м.) перевали. Найбільш інтенсивно в торгово-вимінних контактах використовували Яблуницький перевал, який уже по той бік Карпат виводив на Марамуреш, Трансільванію і Середньодунайську низовину.

Значний попит на сіль у голіградському та суміжних із ним суспільствах міг бути пов'язаний також і з іншими чинниками. Якісь із них до сьогодні залишаються невідомими, інші ми тільки-но намацуємо. Наприклад, сіль, окрім всього іншого, могли використовувати і для вичинки шкіри (відомо ж бо, що на обробку однієї шкіри треба затратити не менше 2 кг солі). Сіль також могла використовуватись для вибілення тканин та протравки їх перед фарбуванням. Використовували її і у виробництві мінеральних фарб (Крушельницька, Бандрівський, 1999, с.206).

Найкраще дослідженим на сьогодні солевиробничим комплексом пізньобронзового періоду на Прикарпатті й Західному Поділлі є пам'ятка в с. Текуча Косівського району Івано-Франківської області, відкрита П. Арсеничем у 1960-х рр. Розкопками Л. Крушельницької в 1980-х рр тут відкрито п'ять окремих солевиробничих поселень. Кожне з них займало невелику площу (0,3-0,5 га) поблизу джерел сировиці, яка була придатна (наскільки це можна було відшукати в гірських умовах) під забудову. На всіх цих поселеннях простежено культурний шар, інтенсивно насичений керамічними відходами. Побитий перепалений посуд лежав тут ніби спресований у купи, де подекуди перетворився в компакту масу. Очевидно, така кількість череп'я – характерна риса на об'єктах, що пов'язано з продукуванням солі. На солеварнях – пам'ятках пізньобронзового періоду – їх збирали тоннами. Битий посуд – це вже наслідок виробництва, оскільки посудини швидко нищилися при солеварінні (Крушельницька, 1993, с.79-91). Наприклад, на першому місці за кількістю є кухонні банкоподібні горщики. Лише зі зібраних фрагментів в осередку Текуча-III дослідниця виділила приблизно 1300 окремих форм, із них 80% мають гудзи під вінцями, а 35% - ошершавлену (розчісану) поверхню (рис. 19-20). На основі аналізу кераміки було зроблено припущення, що всі об'єкти в Текучій існували приблизно в один і той же час

(Крушельницька, 1993, с.79-91). Одне з найповніше досліджених текущих поселень знаходиться в урочищі Лазок поміж південним схилом гори Труфанівка й швидкоплинною гірською річкою, що носить назву Сухий Потік. Виявлена тут споруда складалася з двох приміщень. В одному з них, де містилося вогнище і найбільше побитого посуду, проходив, мабуть, процес солеваріння, а в другому, більшому, голіградські солевари могли сушити й розфасовувати сіль.

Вивчення найдавніших солеварень Прикарпаття поновилося 1994 р., коли завдяки старанню П. Сіреджука розпочалися стаціонарні дослідження нового солевиробничого осередку Голіградської культури в Космачі на присілку Медвежий в урочищі «Тимчуччина», що на правому високому березі р.Баненки. Цікаво, що соляне джерело («Соровиця в Медвежім») знаходиться на відстані всього 20 м від згаданого поселення на схилі ярка. Там відкрито залишки кам'яно-глиняних печей для солеваріння, велику кількість уламків посуду, у т.ч. від дуже цікавих великих чорнолискованих амфор діаметром до 60 см, які прикрашені на плічках канелюрами. За насиченістю культурного шару (знайдено понад 470 кг уламків посуду) ця пам'ятка є, мабуть, дещо багатша, ніж досі відомі (Бандрівський, 1997, с.68).

Як і текуцькі солевиробничі центри, космацький осередок припинив своє існування вже до кінця періоду НаВ1. У цей час різко занепадають і трансільванські, і марамурешські металообробні центри. Причини цього занепаду вбачають в етнополітичних пертурбаціях того часу, зокрема появою на Альфельді не пізніше початку НаВ3 пам'яток типу Фюзешабони-Мезочат, які призвели, як припускає частина дослідників, до майже повсемісної нівеляції місцевих пізньобронзових культур типу Гава, а у Східній Словаччині – культури Кіятице.

2. Проблеми вивчення металургії й металообробки в носіїв культур Прикарпаття й Західного Поділля наприкінці епохи бронзи й на початку доби раннього заліза

Металознавчі дослідження на археологічному матеріалі досліджуваного регіону до останнього часу майже не проводилися. Хоча перші спроби спеціального наукового дослідження металу Висоцької культури були зроблені ще в 1960-х рр.,¹⁸¹ однак відтоді вивчення цієї теми не поновлювалося. Ситуація почала змінюватися щойно з другої половини 2000 рр., коли вперше було піддано ґрунтовному аналізу цілу серію металевих виробів з Петриківського могильника та з низки нововідкритих курганів Західноподільської групи (Швайківці, Коцюбинчики I, II).

Основні результати досліджень металевих виробів Висоцької культури. На сьогодні проаналізовано 17 металевих виробів із Петриківського могильника, які походять із розораного шару і з трьох інгумаційних поховань №97, 105,

¹⁸¹ Маються на увазі спільні дослідження Л. Крушельницької та І. Свешнікова ґрунтового могильника Висоцької культури в м. Золочів на Львівщині, на якому було виявлено 94 (в основному – інгумаційних) поховання (Крушельницька, 1965, с.122-135). Тоді на спектральний аналіз було передано зо два десятки металевих виробів із вищеназваного могильника.

149 (Ситник 1990, с.55; Sytnyk , Vandriwskij, 1998; Бандрівський, 2002, с.117, рис. 23,1, 2, 4, 5), а також однієї шпильки з поселення Мильне-1 поблизу Зборова на Тернопільщині (Ільчишин, Гошко, 2009, с.130-135). Проаналізовані предмети представляють собою: побутові предмети – шило й бритву (рис. 90, 9), прикраси – п'ять браслетів, три шпильки, уламок голки фібули чи шпильки, чотири «утримувачі волосся», підвіски та два фрагменти завитків із дроту (Гошко, 2006, с.81-85; Бандрівський, Гошко, 2009, с.119-128; Гошко, 2011, с.194-198). Серед проаналізованих висоцьких браслетів із Петриківського могильника Т. Гошко було виділено три типи:

1 – вилиті пластинчасті, які ніякій додатковій роботі не піддавалися (вилиті у роз'ємних двостулкових глиняних формах про що свідчить ливарний шов, що утворюється в місці затікання металу на стику двох стулків і овальний переріз виробу (рис. 90, 84, 206). По закінченні поверхня виробу полірувалася);

2 – вилиті за восковою моделлю із нанесеним гравійованим орнаментом (мають круглий переріз і прикрашені овальними щитками, між якими вигравіювано орнамент із паралельних рисочок і «ялинки» (рис. 90, 85, 205). І хоча в літературі поширена думка про те, що згадані овальні щитки на такі браслети напаялися (Павлів, 1993, с.32-34; рис.2, 6), однак проведене технологічне дослідження показало, що вони виливалися за восковою моделлю, оскільки при мікроструктурному аналізі не виявлено жодних ознак паяльних швів;

3 – ковані багатоспіральні браслети довжиною понад 17 см, як, наприклад, браслет у 8 обертів з пох.№105 на Петриківському могильнику, де він знаходився одягненим на зап'ястку правої руки небіжчика (Бандрівський, Гошко, 2009, с.120). Для виготовлення даного виробу було застосоване волочіння, яке провадилося при невисокій температурі до 600 градусів, після чого ковальські операції закінчилися навиванням готового дроту на циліндричну оправку, при цьому витки навмисне клалися на деякій відстані один від одного.

Із шпильок Висоцької культури технологічному аналізу було піддано два типи:

1 – з головкою, закрученою в спіральний щиток при загальній довжині 22,2 см, яку викували з вилитої заготовки при невисокій температурі (до 600 градусів). При цьому закручування щитка-головки проводилося із нагріванням металу;

2 – з головкою, яка закручена в петельку. Такі шпильки виготовляли вільним неповним холодним (в інших випадках – формувальним) куванням при температурі від 300 до 500 градусів зі ступенем обтискування металу до 80% (Гошко, 2011, с.196).

До типово висоцьких (і – рідкісних в інших археологічних культурах) прикрас відносяться т. зв. утримувачі волосся (рис. 90, 210-211), серед яких виділено дротяні й вилиті. Дротяні утримувачі зазвичай мають вигляд сувою дроту скрученого в чотири-п'ять витків із двома вставленими конусами щитками на кінцях дроту (один із таких утримувачів лежав під основою черепа, точніше – між лівим краєм нижньої щелепи та лівими скроневидами кістками в пох. № 97 на могильнику в Петрикові). Цікавою була технологія виготовлення до названих прикрас конусів-щитків: на форму з конічним заглибленням накладався вирізаний круже-

чок металу з двома вусиками, після чого чеканом конічної форми з заокругленим кінцем наносили удари. У результаті цього метал витягувався, заповнюючи форму. Отриманий таким чином конус за допомогою двох вусиків закріплювали на кінцях дроту, попередньо закрученого в петельку. Надання прикрасі-утримувачеві остаточного вигляду завершувалося навиванням дроту зі щитками на кінцях на циліндричну оправку. У подібний спосіб створювали підвіски зі спіралью закрученого дроту (наприклад, із Висоцького, Золочівського та Петриківського могильників) і гачком для підвішування, у центрі яких завжди прикріплений конус-щиток за допомогою також двох вусиків (Гошко, 2011, с.197).

У результаті технологічного та спектроаналітичного дослідження 17 бронзових виробів з Петриківського могильника (з розкопок автора) та одного виробу з поселення Мильне-1 (з розкопок В. Ільчишина) з'ясовано, що значна частина з них виготовлена шляхом лиття із невеликим доопрацюванням, яке складалося з полірування поверхні, нанесення орнаменту та скручування пластини в браслет. Найбільший відсоток займають вироби, виготовлені вільним формувальним куванням вилитої заготовки при температурах від 400 до 500 градусів із різноманітними ступенями обтискування. Застосовували зрідка й формувальне кування, а найрідше використовували напівхолодне кування.

Особливо цікаві результати дав спектральний аналіз виробів із Петриківського могильника, який був проведений в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України (результати спектрального аналізу подані в таблиці 1). Усі вироби із закритих поховальних комплексів та з розораного шару на Петриківському могильнику, як показав аналіз, виготовлені з бронзи, яка, зазвичай, містить здебільшого підвищені концентрації сурми, а в двох зразках вміст сурми перевищує цілий відсоток. Цікаво й те, що вміст арсену лише на одному виробі з Петрикова перевищує один відсоток, а в інших двох – відсутній повністю. Це спостереження тим більш важливо, що на неподалік розташованому поселенні пізньобронзового періоду Воля-IV поблизу Теребовлі на Тернопільщині (розкопки О. Ситника) група металевих бронз, власне, характеризується повною відсутністю арсену (Бандрівський, Гошко, 2009, с.122-123; Гошко, 2011, с. 204-205), що може вказувати не лише на спільність рудних родовищ, але й на можливість певного вкладу носіїв пам'яток типу Воля-IV у генезу ранньовисоцьких комплексів. Порівняльні дані технологічно визначених виробів (і висоцьких, і інших пам'яток) згруповані в таблицю, у якій результати подаються у відсотковому співвідношенні. Зрештою, про те, що метал з поселення Воля-IV за своєю мідно-рудною сировиною (за її літологічним, тобто петрографічним складом), відрізняється від металу пам'яток культури Ноа, наприклад, від колекції з Острівця на Придністровському Покутті, вже згадувалось у літературі (за Т.Гошко, 2011, с.205). Тому сміливе припущення Т. Гошко про те, що «...металообробку Висоцької культури, ймовірно, можна вважати наступницею металообробних традицій культури Ноа» (Гошко, 2009, с.123), слід сприймати з певним застереженням, оскільки приналежність речового комплексу з уже згаданого поселення Воля-IV до культури Ноа, доволі проблематична (значно більше рис її керамічного інвентарю ріднять матеріали з цього поселення радше із синхронними пізньобілогородівськими й пізньосабатинівськими (та ранньобі-

лозірськими-?) пам'ятками, аніж із ноїчними чи ноанізованими комплексами лісостепової Молдови й Румунії. Зрештою, саме про східний вектор металообробних традицій носіїв Висоцької культури опосередковано згадує в одній із наступних своїх праць і сама дослідниця, пишучи, що «... найбільш наближеним за вмістом до петриківського металу вважаємо метал з Гордіївки-IV» (Гошко, 2011, с.205), тобто з пам'ятками найбільш густо, у той час, заселених районів Східного Поділля.

Металознавчі аналізи виробів Голіградської культури. Уперше кількісний і якісний вміст металів у виробах Голіградської культури проведено на п'яти бронзових казанах із Кунісівець поблизу Городенки (сьогоднішня Івано-Франківська область), які, будучи вкладеними один у другий, були виявлені наприкінці XIX ст. на глибині 0,9 м на правому березі Дністра (Przybyslawski, 1892, s.30-31; Бандрівський, 1994, с.116-119). Діаметр казанів від 22,5 см до 34,5 см., один із них пишно орнаментований (рис. 29, 1). Хімічний аналіз казанів із Кунісівець, проведений Б. Радзішевським і Й. Регером на хімічному факультеті Львівського університету показав, що в найменшому казанку склад міді становить – 87,14%, олова – 12,46%. В іншому казані міді – 94,78%, олова – 5,2%, а також сліди заліза. Метал орнаментованого казана з Кунісівець (рис. 29, 1) складає: міді – 90,16%, олова – 9,96%. Для порівняння В. Пшибиславський приводить середнє співвідношення відсоткового складу металу у схожих за формою й орнаментациєю бронзових казанах із могильника в Гальштаті, у яких міді – 92,71%, олова – 7,29% (Przybyslawski, 1892, s.30-31; Бандрівський, 1994, с.118).

Другою пам'яткою Голіградської культури, яку було піддано металознавчому аналізу, теж став скарб, який був виявлений 1986 р. з протилежного – західноподільського боку Дністра із с. Яргорів Монастирського району Тернопільської області (рис. 55-б). Скарб перебував у глиняній посудині і складався з 24 серпів, 2 ножів, 6 браслетів та ін. (Конопля, Малеев, 1990, с.51-53). Згідно зі спектральним аналізом виробу зі скарбу в Яргорові дослідники поділили на кілька сировинних груп. До першої з них увійшли екземпляри, що виготовлені з міді, котра має незначну домішку олова (не більше 1%). Друга, найбільш кількісна група знахідок, на думку В. Коноплі й С. Чопека, характеризується включенням до міді олова в межах 1-5%. Третя група – це класична бронза з домішкою олова 6-8%. З інших компонентів, що входили до складу міді, вкажемо на сурму й миш'як, кількісний показник яких становить інколи 1,5-1,6% (Конопля, Чопек, 1995, с.90). В усіх спектральних аналізах приблизно рівнозначною кількістю представлені нікель, кобальт, срібло, залізо, магній, кремній і кальцій. Натомість, не у всіх пробах речей із Яргорова був виявлений марганець, і тільки спорадично в них трапляються цинк, ртуть, алюміній, германій, галій і барій. Співставлення даних хімічного аналізу речей яргорівського скарбу та бронзових виробів того часу з території Угорщини вказує на їх подібність щодо включень свинцю, олова, миш'яку, сурми, срібла, нікелю, кобальту й цинку. Для інших елементів, що входили до складу речей із Яргорова, дослідники не знайшли більш докладних порівняльних даних (Конопля, Чопек, 1995, с.90).

Вивчення металевих виробів західноподільської групи: стан дослідження та основні підсумки. Металознавчі (технологічні) і спектроаналітичні дослі-

дження виробів Західноподільської групи ще не стали темою окремого дослідження, хоча поодинокі спроби вивчення складу металу з низки досліджуваних пам'яток уже робилися. Так, вагомі результати було одержано Г. Смирновою при вивченні металевої сітули із закритого комплексу Круглик на Середньому Дністрі, майже прямі аналоги якої відшукались не лише в Середньому Придніпров'ї (така ж приблизно за формою й розмірами сітула відома з пох.№ 2 кургану Реп'яховата Могила), але й серед пам'яток таких близькосхідних держав, як Урарту й Асирія, на що нещодавно було звернено увагу (М. Дараган). Причому, схожість форми сітул з Круглика і Реп'яховатої Могили доповнюється і дуже схожим складом металу цих посудин. Наприклад, за результатами спектрального аналізу, який було зроблено О. Косолаповим у лабораторії науково-технічної експертизи Ленінградського Ермітажу, показали, що тулуб сітули з Круглика зроблений фактично з чистої міді (99,09%), а метал вушок складає 88,95% міді й 10% свинцю. А саме таке співвідношення міді й домішок дав спектральний аналіз тулуба і ручок сітули з пох.2 кургану Реп'яховата Могила (Смирнова, 1993, с.110; Ольговський, 2011, с.6, рис.3). Крім того, такі співвідношення домішок, як у сітул із Круглика й пох.2 Реп'яховатої Могили є цілком чужі для тогочасної металообробки в культурах Українського Лісостепу, у т.ч. Прикарпаття й Західного Поділля і може свідчити про привнесення цих сітул як трофеїв або імпорту на досліджувану територію із ареалу передньоазійських цивілізацій (Урарту-?, Асирія-?). Так само незвичним, як для місцевої лісостепової металургії, є склад металу бронзового ситечка для відціджування вина з розкопок кургану у Швайківцях біля Чорткова на Тернопільщині, яке також є імпортованим або ж захопленим як трофей із середовища східногальштатської культури у Верхньому Подунав'ї. Натомість, спектральний аналіз (зроблений у трьох різних місцях) металу, з якого виготовлений великий бронзовий казан із того ж кургану у Швайківцях, засвідчує в цілому місцеву ливарницьку традицію, у т.ч. відсоткове співвідношення домішок інших металів.

Металознавчі дослідження виробів із коштовних металів постголіградського часу на Прикарпатті й Західному Поділлі (Михалківська та Західноподільська групи).

Чи не найбільш імпозантною серед пам'яток Прикарпаття й Західного Поділля на початку доби раннього заліза, є т. зв. Михалківські скарби, відкриті близько півтора століття тому в придністровській частині Тернопільщини. Перший із них був знайдений 12 липня 1878 року, а другий – майже на тому ж самому місці – двадцятьма роками пізніше. Серед виявлених тоді речей були: дві, як вважали, діадери, нашійна гривна, чотири браслети, 12 фібул-застібок (у т.ч. чотири зооморфні), сім нашивних блях, дві пастові, одна скляна, одна бурштинова і понад 2000 золотих намистин, наверсія ритуального жезла, чотири чаші та ін. Про речі, які потрапили в інші приватні руки, до останнього часу відомостей майже не було (Свешников, 1968, с.10).¹⁸²

¹⁸² Ось як описав ті події львівський крилошанин о. Антін Петрушевич у газеті «Слово» (Львів, субота « (14) вересня, 1878.-ч. 93, с.1): «...Після сильних липневих дощів осунувся край пагорба попри дорогу. Сільський пастушок помітив вимурені в ґрунті якісь блискучі предмети й кинувся з вісткою

Нещодавно І. Скочиляс та І. Думанська опублікували витяги з рукопису Антоні Шнайдера «Der Borszczower Bezirk in Galizien mit seinen prahistorischen und mittelalterlichen Altertümern. Eine im. j. 1878 an Ortung Stele zusammengefasste archaologische Studie» (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів.-фонд А.Шнайдера.- оп.V.-спр.1.-Арк.1-36: оригінал, рукопис, мова німецька, 72 с.), на цінність якої вперше звернув увагу проф. Я. Дашкевич (Львівські «Теки» А.Шнайдера як історичне джерело// Архіви України,1965,-№ 4,-с.73-76). У своїй праці А. Шнайдер описує значно більшу кількість різноманітних предметів, які тоді були закуплені графом Дідушицьким у порівнянні з тою інформацією, яку подали двадцятьма роками пізніше В. Пшибиславський (1900) та К. Гадачек (1904). Різняться суттєво й відомості про вагу михалківських коштовностей. Малоочікуваним є й повідомлення А. Шнайде-ра про рогоподібний скіпетр, чотирикутну посудину у вигляді урни, унікальної форми діадему та інше (Бандрівський, Крушельницька, 2012). У жовтні 1878 року проф. Львівського університету Б. Радишевський зробив металознавчий аналіз однієї намистинки з Михалківського скарбу, який встановив наявність у ній золота, срібла, міді й платини:

золота (Au).....0,5030 або 82,56 %
срібла (Ag).....0,10003 або 16,42 %
міді (Cu).....0,00450 або 0,78 %
платини (Pt).....0,00050 або 0,08 %

р а з о м :0,60803 або 99,82 % (Hadaczek,1904, s.28).

до матері. Та, піднявшись до того місця, випорпала із землі близько 6 фунтів жовтого металу. З метою виручити за цю знахідку добрі гроші жінка подалась до місцевого жида, але той запропонував дуже низьку ціну. Однак, вістка про знахідку вже дійшла до місцевого вїйта та священика, які дали про неї знати поміщику сусіднього містечка Мельниці М. Борковському (який закупив з рук селян для Музею Дідушицьких у Львові більшу частину скарбу – М.Б.). Лише тут виявилось, що згаданий метал не був «жовтою міддю», але чистим золотом без всяких домішок. Між тим, - продовжує о. А. Петрушевич,- жидівське населення, довідавшись про відкриття скарбу, почало далі ритись у місці його віднайдення, думаючи позбирати те, що залишилось від багатого скарбу. Чи увінчались успіхом їхні пошуки- важко сказати, з огляду на відому хизацьку суть синів Ізраїля. Дуже шкода, що з останньої причини вже не одна важлива археологічна знахідка через свою цінність потрапила в пащу цього ніколи ненаситного Молоха... В минулому місяці (серпень 1878 р.-М.Б.) у Львові були порозвішувані плакати з повідомленням, що Михалківський скарб виставлений у міській ратуші, і його, за певну оплату, можна оглянути. Справді, -продовжує о. А. Петрушевич,- у скляній вітрині на чотирикутному постаменті я побачив розвішані різного роду золоті прикраси, з яких діадема лежала на верхній частині постаменту... Прийшовши вдруге, я почав описувати ці різноманітні золоті оздобы, які служили колись прикрасами для обох статей... Аж раптом почув я за собою строгий голос чиновника виставки, який, підійшовши до мене, сказав, що зарисовувати виставлені тут речі не можна, оскільки власник залишив за собою право їх першої публікації. Даремно я намагався розтлумачити тому наглядачеві, що виконувати рисунки я не вчився, а роблю лише опис тим речам, зважаючи на їх зовнішній вигляд та призначення. Після того я сховав олівець у книжку, через якийсь час останній раз оглянув виставлений скарб і залишив виставку в надії, що завислий його господа,р володіючи правом власності, обнародує детальний опис згаданого скарбу разом із рисунками» (Петрушевич, 1878, с.1).

Незважаючи на, здавалось би, непересічну роль, яку відіграють «Михалківські скарби» для пізнання давньоукраїнської, а ширше – давньоєвропейської історії, до сьогодні не опубліковано порівняльні характеристики металу, з якого виготовлені уцілілі на сьогодні окремі з тих намистин, фрагменти браслетів та ін.

Традиція використання місцевим західноподільським населенням стилістично досконалих, із вишуканим художнім смаком виробів, які виготовлені із коштовних металів, знайшла своє продовження і в наступному – VII ст. до нар. Хр. Про це свідчать щонайменше дві добре задокументовані знахідки, які було проаналізовано природничими методами. Перша з них – сережка цвяхоподібної форми із кургану-І в Івахнівцях поблизу Городка на Проскурівщині (нині – Хмельницька область) і про яку – як про виконану з золота або електра – повідомляє Ф. Пуляський та ін. (Pulaski, 1902, s.5; Sulimirski, 1936, s.88 та ін.). Уже в наш час, коли згадана сережка з кургану-І Івахнівцевь виявилась у фондах Археологічного музею у Варшаві, було здійснено спробу її металознавчого аналізу. Спочатку відмовились від наміру провести її спектральний аналіз у металознавчій лабораторії згаданого музею, оскільки такий аналіз передбачав пошкодження делікатної сережки під час взяття проби. Тому 7.III. 1997 р. було проведено аналіз цієї івахновецької сережки – без її пошкодження – методом рентгенівської дифракції (XRF) в Інституті хімії і ядерної техніки. Аналіз її хімічного складу показав, що головними складниками сережки з кургану-І Івахнівцевь є срібло й золото (із значним переважанням першого), натомість інші метали мають лише незначні домішки (Wegrzynowicz, 2001, s. 20, s. 62, Aneks 1).

Другою знахідкою у Західноподільській групі, яка виготовлена із коштовного металу і яку було проаналізовано, є зооморфна платівка, знайдена у 2009 р. під час розкопок кургану-І біля с. Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області (рис. на обкладинці). Представляє собою платівку у вигляді гірського козла з розвернутою назад головою, великими дугоподібно вигнутими рогами й підігнутими під живіт ногами. Тварину показано в лівосторонній проекції в досить реалістичній манері, яка притаманна найбільш раннім виробам цього типу (Бандрівський, 2010, с.151-154). Розглядувану платівку виконано з тонкого кованиого листового золота в техніці штампу на рельєфній матриці з наступним обрізуванням зображення за контуром. Згідно з проведеним аналізом,¹⁸³ у металі платівки виявлено 59,70% золота та 39,45% срібла. Вага виробу 1,73 г.¹⁸⁴

3. До проблеми універсального еквівалента вартості товарів і послуг на Прикарпатті й Західному Поділлі наприкінці епохи бронзи – на початку доби раннього заліза.

Питання про існування в середовищі населення Прикарпаття й Західного Поділля в досліджуваній період якогось сталого еквівалента товарів і послуг до останнього часу в науковій літературі не ставилось. Нещодавне вивчення ре-

¹⁸³ Досліджувану платівку з кургану-І Коцюбинчиків було піддано якісному та напівкількісному аналізу (РФА) на спектрометрі енергій рентгенівського випромінювання СЕР-І у Вимірювальній лабораторії Західного казенного підприємства пробірного контролю Міністерства фінансів України (Протокол № 59 від 16 листопада 2009 р.).

¹⁸⁴ Зберігається у Львівському музею історії релігії, фонди археології, інв.№ 21124/Ар.-1677 (Срб-240).

чей Михалківських «скарбів» показало, що дана проблема не лише заслуговує на окреме висвітлення в центральноевропейському масштабі, але й є особливо актуальною в дослідженні пам'яток Голіградської культури та пам'яток, які підмінили її на цій території в наступний період (Михалківська група). Наприклад, серед речей Другого михалківського «скарбу» (1897) виділяється низка незаслужено «призабутих» дослідниками предметів, які, між тим, представляють собою винятково цікаву й маловивчену на сьогодні сферу тогочасного життя, а саме: цінкові еквіваленти товару. Маються на увазі злитки жовтого металу у вигляді одного суцільнолитого обруча з розімкнутими кінцями (рис. 142, 4), двох продовгастих брусків (рис. 142, 5) та трьох мисочок-чар, які були акуратно згорнуті у вигляді маленьких «конвертів» (рис. 142, 1-3) (ця старанність, з якою їх укладали, одразу заронила сумніви в приготування цих речей для переплавки).

Згаданий обруч розміром 6,9 x 5,8 см, товщиною 1 см і вагою 288,5 г міг сягати в розпрямленому стані, як пише один з дослідників, до 20 см (рис. 142, 4). Однак, немає певності, що він не був зігнутий вже після віднайдення (у своєму первісному вигляді він міг представляти собою кільце). Припускали, що розглядуваний обруч представляв собою «...*kapital, z якого в разі потреби, відрубували якусь частину*» (Przybyslawski, 1900, s.40,42, fig.10-A).

Разом з обручем були знайдені й злитки того ж металу у вигляді чотиригранних брусків, які мали правильну прямокутну в плані форму (рис. 142, 5). Краще збережений із них мав розміри 5,8 x 1,8 см, вагу 150 г і, що цікаво, хроповату поверхню (Przybyslawski, 1900, s.40,42, fig.10-B). Ще один такий злиток-брусок (правда, зі слідами свіжого відрубання на краях) бачив В. Пшибиславський у приватній збірці тодішнього власника с. Михалкове Лейзора Горнштайна.

До цієї групи спеціально уніфікованих і стандартизованих злитків із Михалкова, які розглядаються нами як тогочасний ваговий еквівалент обміну, слід, мабуть, долучити й кілька конвертоподібних «згортків», у які були акуратно складені металеві мисочки-чари. Причому, як це спеціально підкреслив В. Пшибиславський, ці металеві посудинки були в такий спосіб зім'яті (принаймні дві з них) не випадково, а навмисне, і, як припускав дослідник, «з ритуальною метою», оскільки при їх укладанні й зігненні було «...*дотримано певної системи... (наприклад) в способі, в який були зігнуті вінця...одна рука з тутешньої місцевості згинала обидві чаші*» (Przybyslawski, 1900, s.37,42). Перша мисочка-чара (зі збірки М. Борковського) після її реставрації (розгортки) мала в діаметрі 11 см і вагу 140 г. З одного боку біля вінець було пошкодження нанесене, правдоподібно, уже після її віднайдення, оскільки збереглися свіжі сліди відрубання гострим знаряддям. Від другої мисочки-чари (теж зі збірки М. Борковського) збереглися дві частини вагою 48 г, з яких одна представляє собою верхню частину з вінцями, а друга – частину нижніх стінок і ціле денце на кільцевому (?) піддоні (рис. 142, 1-2). Від цієї ж металеві посудинки, на думку В. Пшибиславського, мали б походити ще два уламки (Przybyslawski, 1900, fig. 8A-B), один із яких представляє фрагмент вінець, а другий – частину денця, які сягали у довжину до 5,5 см, а в ширину до 3 см. Третя мисочка-чара (зі збірки Дзіковського) у момент від-

найдення теж була акуратно «складена» у конвертоподібний згорток (рис. 142, 3) розміром приблизно 6,6 x 4,3 см і вагою 153 г (Przybyslawski, 1900, fig.11).

Простежено певну закономірність у вазі окремих предметів з Другого «скарбу» Михалкова : вага бруска – 150 г; вага першої мисочки – 140 г; вага третьої мисочки -153 г. Припускаємо, що вищезгадані три мисочки-чари, обруч і два (із збережених-?) злитки брускоподібної форми **не можна** розглядати як збірку металевого лому для переплавки. Скоріше за все, усі вони в той час мали цілком інше призначення – були еквівалентом вартості інших товарів і послуг, іншими словами, могли виконувати функцію пізніших грошей.

Аналогії до михалківських обруча й злитків знаходимо в пам'ятках епохи бронзи-раннього заліза Східного Середземномор'я. Наприклад, у Трої в скарбі «J» Г. Шліман виявив прості за формою золоті кільця діаметром 5,8 і більше см і вагою по 9,4 г. А в раніших за часом¹⁸⁵ матеріалах скарбів Трої II-III, наприклад, у скарбі «A» знаходилось три злитки срібла - №5968, 5970, 5971 за каталогом Г. Шмідта (Schmidt, 1902, Abb.4,3-5). Вони однакові за формою, але відрізняються за розміром і вагою (злиток 5968: довжина 17,4 см, вага 172 г; злиток 5970: довжина 21,3 см, вага 182,7 г; злиток 5971: довжина 18,3 см, вага 273,8 см). Зрештою, з Трої зі скарбу «F» походить п'ять довгих золотих стержнів з регулярно нанесеними на їх поверхні насічками (в Археологічному музеї Константинополя зберігається 11 таких стрижнів – цит.за: Сокровища Трої, 1996, №128-132; Авилова, Терехова –www.ancientcraft.archeologia.ru). У Мікенах був знайдений злиток золота вагою 22,66 г, який Еванс вважав рівнозначним 2,5 єгипетським кедетам в 0,025 г (Evans. Palace of Minos, vol.IV, p.665). Для обміну в той час, приміром, у Східному Середземномор'ї, використовували іноді бобово-подібні злитки, але – строго диференційованої маси. Так, у похованнях XIII ст. до нар. Хр. на Кіпрі знайдено злиточки в 1,5 золотого таланта (малий золотий талант мав масу 6 драхм (Максимов, Очерк о золоте-lib.rus.ec)).¹⁸⁶ В Асирії на початку доби раннього заліза були запущені в обіг злитки срібла зі спеціальними клеймами, які підтверджували вагу і якість цього металу і які «протримались» аж до введення монети. Також і на Криті під час розкопок знайдені невеликі злитки, відлиті у формі шкури бика. Зберігся з того часу рисунок, на якому показана сцена торгівлі, у якій роль грошей виконують срібні кільця, покладені на терези. Зокрема, бл.1580 рр. до нар.Хр. стандартизовані злитки міді вагою 91 г,

¹⁸⁵ Ще тексти Шумеру містять згадки про кільця металу як платіжного засобу, що дозволило Р. Мурі припустити, що кільцеподібні злитки використовувалися не для переплавки, а для обміну (Moorey, 1994, p.245). Наприклад, у комплексі печерного могильника епохи ранньої бронзи в Нагаль-Кана в Палестині виявлено 8 золотих масивних обручів вагою 120-130 г, причому обручі не були прикрашені: вони були підпрямокутні в перерізі, а їх хропвата поверхня свідчила про виливання в ливарній формі. На думку авторів розкопок, ці злитки становили тогочасний стандарт (Gopher et al.,1990; Авилова, Терехова –www.ancientcraft.archeologia.ru).

¹⁸⁶ Давньогрецький поет Гомер (пр. VIII ст. до нар. Хр.) в «Іліаді», оповідаючи про облогу Трої (XII ст. до нар. Хр.) так описує грецьких воїнів, які нудилися під стінами обложеної Трої: «...мужі ахейські меною вино купували: ті за дзвінку мідь, за сиве залізо міняли» (Максимов, Очерк о золоте-lib.rus.ec).

які були в давньоєгипетському обігу, називалися «ут» (дзбан меду коштував 1 ут, а віл – 119 ут). На Апеннінському п-ові до появи монет грошима також служили мідні злитки. У великій кількості (бл.300 кг) такі злитки були знайдені в цілющому джерелі Аква Аполінарис.

Ці та інші дані дали фахівцям підстави для припущення, що із збільшенням виробництва продукт цього виробництва – метал – активно був включений в обмінно-торгові процеси. Спочатку об'єктом обміну були готові вироби, потім – металургійні злитки сирого металу й металеві вироби у формі якогось конкретного (і характерного для даної місцевості) предмета: кельта, серпа та ін. І вже після цього етапу злиток металу набув якостей еквівалента цінності, тобто став одиницею обміну (Авилова, Терехова – www.ancientcraft.archeologia.ru).

Місце михалківських злитків у системі товарних еквівалентів у культурах Верхнього Придністров'я наприкінці II- першій чверті I тис. до нар. Хр.

У середньому й пізньому періодах епохи бронзи в Південно-Східній Європі в обмінних операціях використовували також мідні злитки стандартної форми й ваги. На поч. XIV ст. до нар. Хр. увійшли в обіг невеликі мідні стержні, які слугували засобом оплати та бронзові плоско-випуклі злитки, які в науковій літературі прийнято називати «чушками»¹⁸⁷.

Окрім розглядуваних злитків з Другого михалківського «скарбу», на Верхньому Придністров'ї відома низка й інших знахідок, які можуть мати відношення до становлення в той час універсального посередника під час обміну товарів. Мається на увазі знахідка 2007 року в скарбі кінця BrD-НаA1 з Коровії у Верхньому Попрутті (Буковина) значної групи злитків та спеціально відрубаних від подібних злитків частинок (Пивоваров, Ільків, 2009, с.91-92). Усі разом ці злитки і їх частини становили **більше третини скарбу: 11 із 35 предметів**. Серед них присутні два масивні подушкоподібні злитки діаметром 10 см та 14 см з нерівною пористою поверхнею, один із яких фрагментований (рис. 142, 8). Першовідкривач справедливо відзначає, що ці злитки тотожні до таких же знахідок

¹⁸⁷ У толосі Дендри виявлена зв'язка з трьох тонких стержнів однакової довжини, які були з'єднані разом таким же четвертим стержнем (Person, Dendra, pp.65-66, fig.45). А. Пересов потрактував ці речі як мідні «оболи», оскільки ахейці не мали звичаю класти до могили неопрацьований метал. Звідси дослідники зробили висновок, що включення в супровідний і багатий поховальний інвентар згаданої Дендри цих – не дуже цінних і абсолютно однотипних мідних стержнів може бути пояснений лише їх якимось особливим значенням (www.hronologia.narod.ru). Ця традиція – заміна грошей злитками, зберігалась у Греції й надалі, аж до введення в обіг монети. При цьому тут використовувалися залізні чотиригранні в перерізі пруті – оболи (за грошову одиницю – драхму, вважали 6 прутів, які можна було обхопити долонею). Під час обміну товарів ахейці використовували також бронзові плоско-випуклі злитки, які в науковій літературі прийнято називати «чушками». Такі злитки-чушки були поширені в той час у багатьох державах Східного Середземномор'я, але виготовлялися лише в одному місці – на Кіпрі (Bucholz, p.92-110, tabl.I-II). Кіпрські злитки виявлені в Греції, Малій Азії (в Богазкеос в шарах XIV-XIII ст. до нар. Хр.), Сирії, Єгипті, на Криті, в Сардинії (Bucholz, p.92-110, tabl.I-II), які справедливо вважаються доказом того, що ці предмети служили засобом оплати. Форма згаданих кіпрських злитків впродовж ХVI-XII ст. до нар.Хр. видозмінювалася, що дозволило виділити серед відомих на сьогодні злитків три групи: перша група – рання (подушкоподібний тип) – близько 1500 г; друга група – середня (рання vierzungform) – близько 1400 г; третя група – пізня (пізня vierzungform)-близько 1200 г (Bucholz, p.94-96, Abb.2).

із чистої міді з Карпатського регіону та Близького Сходу, однак, сумнівним видається його припущення про призначення Коровіївського скарбу для переробки (Ільків, 2010, с.33). Особливої уваги заслуговує частина стержнеподібного злитка довжиною 11,1 см і шириною 2,6 см при товщині 0,5-0,7 см та вагою 76 г з блискучою поверхнею, що, як вважають першовідкривачі, може бути ознакою дорогоцінного металу – білону та ще одного злиточка з такого ж металу (рис.142, 11). Причому, на широкому кінці стержня є чіткий слід відрубання (Пивоваров, Ільків, 2009, с.92, 97, рис.2,14-15). Схожої форми (і, мабуть, призначення) злитки знаходились у скарбі НаА1 з Грушки на Придністровському Покутті, де вони – що дуже цікаво – теж становили **більше третини від всіх предметів: 39 із 94** (Zurowski,1937-1939, s. 204-221; Крушельницька, 1985, с.52-53). Як стандартний еквівалент вартості в тогочасних торгово-обмінних операціях могли використовуватися, але вже у дещо пізніший час – в періоді НаВ1 також бронзові плоскі замкнуті кільця-пластини на зразок тих тринадцяти діаметром до 7,8 см і шириною тасьми до 1,0-1,1 см, які відомі з Неділиського «скарбу» (Sulimirski, 1936/1937, s.256,269, tabl.V,1-13) і праобразом для яких могли бути схожої форми й розміру предмети, які виливались у Новоолександрівській і Кардашинській майстернях (Шарафутдінова, 1982, с.121, рис.47,11, с.123, рис.48,12-13).

Два вироби округлої форми близько 3 см в діаметрі і товщиною 1см знайдено поблизу пох.№ 22 на могильнику вільховецької групи в Тяглові у Західному Надбужжі, який, згідно з радіовуглецевим датуванням, міг функціонувати впродовж VIII - першої половини VII ст. до нар. Хр. (дати калібровані – Павлів, 2004, с.51), хоча в попередніх роботах могильник у Тяглові відносили до На-А2-НаВ1, тобто до 1100-900 рр. до нар.Хр. (Павлів, 1991, s.314; Павлів, 1993, с.45, рис.19,18-19). Особливо цікаво, що на одному з тяглівських монетоподібних (за формою) виробів (злитків-?) збереглися два поруч розташовані знаки, які віддалено нагадують букви «Z» і «E» (рис.142, 6). А, власне, досліджуючи знаки-клейма на крито-мікенських мідних злитках-чушках найпізнішого III-го типу, Г. Бухгольц відзначив, що в той час, як ранні з них наносились різцем, то пізні були відтиснуті по ще гарячому металу (Bucholz, p.92-110).

Таким чином, окрім Михалкова, у Верхньому Придністров'ї є ще чотири місцезнаходження кінця бронзової – початку залізної доби знахідки, які можуть мати відношення до виробленого в той час на тутешніх теренах металевого стандартизованого еквівалента товару. Примітно, що три з цих пункти належать до Голіградської культури («скарби» з Михалкова, Грушки, Коровії), а два – до Висоцької і спорідненої з нею Вільховецької групи («скарб» з Неділиськ, могильник у Тяглові).

Отож, у голіградському суспільстві, яке на пізніх етапах свого розвитку перебувало на межі переходу від військової демократії до ранньокласового суспільства, виникла необхідність виділити зручний для всіх універсальний товар, який би всі брали з охотою в обмін на свій товар. Іншими словами, цей товар (злитки) мусів би мати високу ліквідність, тобто, щоб його покупцельна спроможність дорівнювала його товарній вартості і його легко купували. З одного боку, такий універсальний еквівалент товару мав би легко відчужуватися, а з іншого – міг би служити стандартним мірилом вартості у внутрішніх і зовнішніх

торгових операціях, зокрема тоді, коли з'являлась необхідність обміняти значну кількість товару. Щоразу, як треба було обміняти товар, металеві злитки (обручі, кільця, прутки чи подушкоподібні чушки – в залежності від періоду, про який йде мова) зважували й визначали загальноприйнятими на той час одиницями. Яку назву мала та обмінна одиниця в голіградців чи височан, сьогодні, природно, ми вже не знаємо¹⁸⁸.

Голіградські, а згодом – і височькі спільноти, як і багато тогочасних високо розвинутих суспільств Стародавнього Світу, вибрали для цього найбільш зручний різновид «товарогрошей» - метали. Перевага металу над натуральним обміном очевидна: метал не псувався й займав менше місця при зберіганні й перевезенні. Крім того, його легко можна було ділити на частини при дрібних торгових операціях. Мабуть, власне, тому друга мисочка-чара з Михалкова виявилась розрубаною на схожі між собою за розміром і вагою шматки. У Верхньому Придністров'ї таким «товарогрошам» на початках (кінець BrD-НаА1) надавали вигляду подушкоподібних чушок-злитків заданої форми й ваги (Грушка, Коровія та ін.), а згодом - вигляд плоских кілець (НаВ1) або ж уже стандартних брусків та обручів, як у випадку з такими ж речами з Другого михалківського «скарбу» (НаВ3-НаС1а). Причому у верхньодністровських спільнот згаданим еквівалентом вартості товару при обміні могли бути не лише злитки у вигляді брусків чи обручів, але й у вигляді акуратно складених у конвертоподібний згорток золотих мисочок (рис. 142, 3), як це у випадку з Михалковим, вага яких була майже такою самою, що й у брусках жовтого металу з того ж «скарбу» (вага михалківського злитка-бруска 150 г, а вага михалківських «згорнутих» мисочок-чар 140 г і 153 г відповідно). Те, що на останніх «передмонетних» стадіях товарообміну у Верхньому Придністров'ї використовували також усе ті ж округлі дископодібні злитки та вироби з іншого матеріалу, але вже – із чітко обмеженими краями і навіть із знаками-позначками від штемпелів, свідчить про значну динаміку й різноманітність цього процесу.

¹⁸⁸ для прикладу: в Ахейській Греції такою обмінною одиницею був талант, що давньогрецькою означає «шалька терезів» і походить від дієслова «розгойдуватися, рухатися вперед-назад» (www.hronologia.narod.ru). Розмір ахейського таланту був незначний, оскільки епос вважає бика ціннішим за половину таланту. Абсолютна вага цієї одиниці (ахейського таланту) встановлена В. Ріджеєм, дорівнює лише 8,5-8,7 г, причому використання такого таланту сягає ще XVI ст. до нар. Хр. Цю вагу згаданий дослідник встановив, дослідивши вагу золотих обручів (на зразок золотого обруча з Другого «скарбу» Михалкова) і спіралей з царських могил круга «А» в Мікенах (Ridgeway, 1889, р.90-92).

ДОДАТОК 3.

Релігійні уявлення населення Прикарпаття й Західного Поділля в пізній період епохи бронзи - за доби раннього заліза (за археологічними джерелами)

І. Наскельні рельєфи й петрогліфи Північно-Східних Карпат – нове джерело до вивчення культових практик місцевого населення на початку доби раннього заліза.

...Я вже мав у своїх спогадах кількоразовий побут в Уричі, де я сам вилазив на обі великі скелі, що мають на собі сліди праці з передісторичних та дуже давніх історичних часів...

Іван Франко, 1912 р.

Справжньою перлиною археології початку ранньозалізного віку є урицькі скелі на Сколівщині в Північно-Східних Карпатах. Багато визначних особистостей минулого нашого краю не оминали нагоди піднятися на котрусь із вершин Урицького Каменя, щоби звідти помилуватись рідкісної краси краєвидом. Уже перші дослідники урицьких скель у ХІХ-поч.ХХ ст. відзначали, що на поверхні цих каменів збереглися сліди двох епох: дохристиянської і християнської (І. Вагилевич, Я. Крашевський, А. Кіркор, І. Франко та ін.). До першої з них можемо віднести виділені в Уричі наприкінці 1980-их років наскельні рельєфи й петрогліфи (Бандрівський, 1989, с.109-116, рис.1-7; він же, 1989а, с.114; він же, 1990, с.44-46; він же, 1990а, с.8-9; він же, 1996, с.20-24; 1999, с.145-162; 2008, с.150, рис.12,5, с.142-144). До другої – значну частину викутих на скелях пазів, врубок, підтісок, цистерну, криницю, які всі разом, згідно з багаторічними дослідженнями М. Рожка утворюють комплекс слідів від прилягання до скель дерев'яної забудови літописного міста Тустань, письмові згадки про яке з'являються, починаючи з ХІVст.

Принагідні розкопки на Урицькому Камені тривали з ХІХ до поч.1970-х рр. Натомість, наукове й систематичне вивчення урицьких скель як двошарової¹⁸⁹ історико-археологічної пам'ятки розпочалося щойно 1978 р. широкомасштабними розкопками Л. Крушельницької¹⁹⁰, які згодом були продовжені Карпатською

¹⁸⁹ Нижній шар – початок доби раннього заліза, верхній – період раннього середньовіччя.

¹⁹⁰ Л. Крушельницька не випадково розпочала розкопки саме в Уричі, оскільки планомірні археологічні дослідження в цих околицях розпочала ще 1972 року, дослідивши в с. Крушельниця поселення початку доби раннього заліза, а в сусідньому (з Уричем) с. Сопіт - найбільший у межах західних областей України гілопальний могильник Голіградської культури. У Сопоті тоді було досліджено 160

архітектурно-археологічною експедицією під керівництвом М. Рожка. Перші систематичні дослідження наскельних зображень на урицьких скелях, які були започатковані автором на поч. 1980-х рр., тривають по сьогодні.

На цей час в урочищах Камінь, Острий Камінь, Мала Скеля і Жолоб, які знаходяться на відстані близько 1,5 км на північний схід від с. Урич, відкрито понад 270 наскельних зображень. Більшість із них розміщена на центральній і найбільшій групі – Урицькому Камені, який домінує серед інших скель, піднімаючись над долинами ріки Стрий на 75 м. Розміщені на ньому паралельні скельні складки утворюють ніби природні стіни, 15-20 м висоти (рис. 144, А). Більшість наскельних зображень в Уричі має вигляд кола, диску або ж схематичних округлих та концентричних фігур приблизно від 0,30 до 0,65 м в діаметрі, часто з одною, рідше – з двома лунками посередині (рис. 144, Б). Подібні знаки прийнято називати солярними. Існує ще ряд антропоморфних зображень, серед яких виділяється розмірами (2,5 x 1,5 м) і монументальністю зображення людського обличчя – личини. Особливий інтерес представляють групи петрогліфів лінійно-геометричного характеру, які включають спіралі, «колеса» з шістьма й більше спицями й променями-відростками довкола, зображення бичачого рогу, змієподібні лінії, «біжучі» та «танцюючі» чоловічки з піднятими над головою руками, а також поодинокі зображення тварин: вовка, що наздоганяє лося, коня та вершника (рис. 144, В).

Особливості розташування солярних знаків. Майже всі солярні знаки вибиті на поверхні скельних «стін» на висоті від 1,8 до 20 м і за розміщенням тяжіють до ділянок, які протягом усього дня освітлюються сонцем. Основна кількість цих знаків знаходиться на Камені по обидва боки високої скельної стіни довжиною до 95 м, яка має назву Велике Крило. З південно-західного боку зафіксовано 59 кільцеподібних знаків-рельєфів, при цьому контури фігур вглиблені в скелю на 7-13 см. Частина солярних півметрових у діаметрі дисків викута в той спосіб, що усувалася скельна поверхня довкола диску в результаті чого знак об'ємно виступав на загальному фоні скелі. Інші зображення, у т.ч. великі дископодібні фігури завдяки боковій підвісці виступають над поверхнею скелі на 3-5 см, а тому при боковому освітленні, виразно «читаються» на поверхні скелі вже з відстані 130-150 м (рис. 144, Б; 145). З протилежного боку Великого Крила наскельних рельєфів значно менше, але частина з них тут має складнішу форму. Трапляються концентричні фігури діаметром від 0,40 до 0,55 м (в одному із скупчень таких знаків одинадцять). Простежується чіткий взаємозв'язок між знаками в межах однієї групи. Останні не перемежуються, а кожна з них займає окрему ділянку скель. Це є доказом того, що існувала певна система в розміщенні знаків, іншими словами, вони наносились на поверхню скелі за поперед розробленим планом. Зображення кожного із згаданих скупчень солярних

урнових одиночних і групових поховань, кам'яну вимостку для кремації й подрібнення перепалених кісток (Крушельницька, 1974, 213-223; Крушельницкая, 1979, №2). Археологічні розкопки в Уричі у 1978 р. під керівництвом Л. Крушельницької (тоді була відкрита широка площа перед в'їзними ворітьми Тустані, на якій виявлено кузню) були профінансовані Львівською обласною організацією УТОШК завдяки постійній і безкорисливій допомозі св. п. Ігоря Кудіна (Рожко, 1996, с.8).

знаків стають виразно видимими близько опівдні, коли сонячні промені виділяють на темно-сірому скельному фоні виступаючі рельєфні елементи знаків. Завдяки боковому підсвітленню сонячними променями солярні знаки хвилин на 15-20 ніби «проявляються» на скалі. Можливо, що ці зображення були орієнтовані так зумисне з тою метою, щоби з'являтися саме опівдні, коли сонце досягає свого зеніту, максимально підіймаючись над горизонтом. Цей момент міг бути найбільш істотним у стародавньому солярному культі.

Техніка нанесення на скелю зображень. Солярні знаки вибиті в техніці заглибленого рельєфу, часом із застосуванням контррельєфних позицій (рис. 145). Подібна техніка відома в скульптурній практиці й нанесені в такий спосіб зображення називаються «койланогліфи» (Мельник, 1985, с.7; Бандрівський, 1989, с.114). Факт викуття в подібній техніці значного числа урицьких наскельних зображень дає підстави виділити серед них особливий різновид: койланогліфи. Останні, як припускають дослідники, виникли шляхом поглиблення контурів наскельних рисунків (Мельник, 1985, с.3). За попередніми спостереженнями більшість урицьких койланогліфів викута металевим знаряддям типу зубила. На завершальній стадії такий солярний знак, мабуть, пришліфовували. Для цього могли використовувати шматок кварцу чи обсидіану або ж тверду пісковикову конкрецію. Визначити тип знаряддя більш точно поки що неможливо, оскільки різні умови вивітрювання, по-різному зберігають краї вибитих зображень, форма яких є головною ознакою для визначення інструмента (Шер, 1980, с.60-63).

Аналогії наскельних зображень Урича Найближчі паралелі до солярних знаків з Великого Крила і Жолоба знаходимо в Південно-Східній Європі: на Подунав'ї та в Родопських горах. Болгарські солярні знаки В. Венедіков називає «дисковіте» і «кръгове в скалата» (їх діаметр 0,25-0,95 м) та датує гальштатським часом (Тракийски паметници. Мегалитите в Тракия, 1976, с.159-160, Обр.343-349, 351, 353).. Наприклад, на скелях у Палеокастро в Родопах знайдено 140 наскельних знаків у вигляді кола, лунки й диску, які викуті на вертикальній площині скель. Натомість, найближчі аналогії урицьких петрогліфів знаходимо на скелях Валь-Камоніки у східноальпійському регіоні (Anati, 1969, s. 92-100), де вони датуються з 1600 по 250 рр.до нар.Хр. Петрогліфи, схожі до урицьких, відомі на Середньому Подунав'ї – на стінах печери Рабиша в північно-західній Болгарії (солярні диски, фалічні, хрестоподібні, антропоморфні та інші мотиви). Причому частина зображень на стінах печери Рабиша виконана «...у високому рельєфі, який іноді робить враження тривимірності (просторовості), досягаючи особливого ефекту при боковому освітленні» (Anati, 1971, s.83- 107, fig.34). Треба наголосити, що саме аналогічне використання високого рельєфу і гри тіней притаманне більшості наскельних рельєфів Урича. Б. Гензель і Е. Анаті в різних роботах однаково датували зображення на стінах печери Рабиша періодом культури Басарабі (Бошут III-А, згідно з Медовіц), який припадає на VIII-VII ст. до нар.Хр. (Hansel, 1971, s.112-119; Hansel, 1974, s.45-51).

У місцевому - верхньодністрянському матеріалі ні витоки цих технічних навичок, ні генезис самих ідей, які спонукали до створення наскельних зображень, не простежуються. Видається, що ця складна система збереження й пере-

дачі певного роду інформації переноситься у Східні Бескиди у вже цілісному й остаточно сформованому вигляді. Це може свідчити, що релігія й вимоги тогочасного культу, який практикували носії пізньої Голіградської культури та носії Михалківської групи пам'яток постголіградського часу, були включені в орбіту цивілізаційних процесів усієї Південно-Східної Європи. Ці вірування на величезних просторах, на яких трапляються дуже схожі, майже однотипні пам'ятки, могли носити надкультурний (надплеменний) характер, який, скажімо, залежав від циркулювання однотипних релігійних ідей. Об'єднувальним чинником у такому релігійному процесі, який поєднував релігійні елементи культур різних етносів у віддалених між собою областях, могли виступати й ритуальні процесії.¹⁹¹

Висновки. Зроблено два основні висновки. *Перший* – наскельні зображення Урича не можна аналізувати поодиноці, а лише в комплексі. В Уричі кожній групі зображень відведена окрема роль, у якійсь **одній** цілісній ритуально-календарній (?) системі, яку, у робочому порядку, називаємо наскельним святилищем. Абсолютне переважання на скелях в Уричі символічних і часто – однотипних фігур («солярних знаків») свідчить про те, що з їх допомогою фіксували якісь значимі для місцевих спільнот того часу події або явища. Взаємне розміщення урицьких «солярних знаків» та специфічна їх орієнтація відносно сторін горизонту може вказувати на зв'язок цих зображень із систематичними спостереженнями за небесними світилами, а відтак – із зачатками календарного обліку часу, який у багатьох високорозвинутих суспільствах був тісно пов'язаний з релігійними культурами.

Подібність між наскельними рельєфами в Карпатах (Урич), Родопах (Палеокастро) і на Середньому Подунав'ї (печера Рабиша) – з одного боку, та відсутність у всіх цих пунктах аналогічної техніки й традиції викуття в попередній пізньобронзовій епосі – з другого боку, дає підстави припускати існування якогось одного – більш раннього – осередку, у якому вперше існували відповідні культові запити й були вироблені традиції та технічні навички викуття подібних зображень, звідки ця ідеологія, а відтак – вміння наносити на скелю рельєфи, поширилась і на інші території. Цим висхідним (поки що гіпотетичним) районом могло бути Центральне або Східне Середземномор'я.

Другий висновок. У Північно-Східних Карпатах та прилеглому Західному Поділлі й Придністров'ї відбулися разючі зміни в першій чверті I тис. до нар. Хр. (постголіградський час), пов'язані із прибуттям із Балкан або Адріатики якихось невеликих колективів іноетнічного населення, підтверджується появою тут цілої низки престижних і винятково оригінальних речей – зброї, деталей захисного обладунку, прикрас, а серед них – широковідомими Михалківськими «скарбами» (рис. 134-141). Наприклад, проаналізувавши нещодавно 8 золотих фібул із Михалкова Б. Тержан навела їм аналогії серед прикрас Беотії (Центральна Греція), з цілої низки болгарських пам'яток, а головне – з околиць

¹⁹¹ Одна з таких процесій – слідування гіперборейських Дарів, була добре відома Античному Світові і розпочиналась, за Геродотом, у лісостеповій частині тогочасної «Скіфії», звідки посланців з Дарями приймали різні народи вздовж Карпат і Подунав'я аж до Адріатичного узбережжя, а звідти морем переправляли на острів Делос.

Яньєво біля сербського Косова і з Рудовці біля Орашаца в тій же Сербії (Terzan, 2009, s.190-216). Це підтверджує раніше висловленими поглядами М. Горнеса, В. Пирвана та ін. на Михалківські «скарби» як на пам'ятку з виразними паралелями в Карпато-Дунайському й Балканському регіонах. (Hoernes, 1906, s.82-83; Parvan, 1926, fig. 223-227).

До схожих висновків прийшов львівський дослідник К. Гадачек після трирічного (1900-1903 рр.) особистого вивчення пам'яток Східного Середземномор'я. Вчений вважав, що хоча золоті речі з Михалкова й виконані в стилі металообробних майстерень Семиграддя, але під сильними впливами пізньомікенської пластики та північноіталійських і гальштатських продукційних центрів (Hadaczek, 1906, IX, 32; Antoniewicz, 1928, s.124; Kozlowski, 1939, s.75 та ін.). Свого часу О. Спіцин, публікуючи своє бачення походження Михалківських скарбів (рис. 134-141), один із перших виразно зазначив, що «...пам'ятки типу Михалківського скарбу, які включають предмети, що не належать ні до епохи бронзи, ні до Гальштату, але аналогії яких доводиться шукати в Греції, Малій Азії і, ймовірно, у Болгарії». «Зв'язку між культурою, до якої належать Михалківські «скарби» і з Гальштатом, скоріше за все, не було», - пише вчений. Зі свого боку, О. Спіцин підтримав припущення К. Гадачека стосовно того, що паралелі до Михалківських «скарбів» слід шукати насамперед у Стародавній Греції (Спицин, 1914, с.136).

Отож, вважаємо, що проблему появи в Північно-Східних Карпатах такої неординарної і багато в чому ще не зрозумілої пам'ятки, як наскельне святилище в Уричі (рис. 144-145), слід розглядати у безпосередньому зв'язку із причинами занепаду Голіградської культури та з появою на її місці впродовж періоду НаВЗ нового (як вважаємо – в значній мірі – прийшлого) населення, яке й надалі у своїй культурі зберігало зв'язки з культурами Балканського й Адріатичного регіонів (рис. 143; 146). Співставлення причин появи наскельних зображень в Уричі із появою на прилеглих теренах приблизно в той же час загальнознаних Михалківських «скарбів» та ін. знахідок «південного» походження свідчить про те, що і релігія, і вимоги тогочасного культу, який практикували носії постголіградської культури, були включені в орбіту цивілізаційних процесів усієї Південно-Східної Європи. Ці вірування, судячи з величезних просторів, на яких трапляються дуже схожі, майже однотипні пам'ятки, могли носити надкультурний характер, який, скажімо, залежав від циркулювання однотипних релігійних ідей.

III. Свідчення про спостереження за небесними світилами в культурах початку ранньозалізної доби на Прикарпатті й Західному Поділлі

Уже не одне десятиліття дослідники різних країн вивчають археологічні культури початку періоду раннього заліза на заході Українського Лісостепу. Абсолютна більшість праць на цю тематику присвячена майже винятково принципам виокремлення основних ознак кожної з цих культур, типології речей, особливостям поховального обряду, проблемам хронології й періодизації. Однак, майже неопрацьованою до сьогодні залишається проблема т. зв. календарно-астрономічного характеру, тобто місцевих пам'яток, які пов'язані зі спо-

стереженнями за небесними світилами, вимірами часу та різними способами фіксації цих спостережень.

Числова закономірність лунарного характеру на золотих зооморфних пластинках та т. зв. діадемі з Михалківських «скарбів».

Однією з найбільш промовистих пам'яток такого плану на західноукраїнських землях є здавна відомі золоті Михалківські «скарби» кін. IX-VIII ст. до нар. Хр., які були знайдені різними особами в кілька прийомів в останній чверті XIX ст. поблизу с. Михалків біля Борщева на Тернопільщині (Бандрівський, Крушельницька, 2012). На зв'язок частини предметів із цих золотих Михалківських коштовностей із релігійними культами того часу, зокрема – солярними й лунарними, вперше виразно вказав І. Свешніков, пишучи, що «...особливу групу символів і речей з Михалкова слід розглядати як пов'язану з культом сонця і води...» (Свешніков, 1968, с.26-27). Нещодавно наша колега зі Словенії (учениця відомого німецького проф. Б. Гензеля) пішла далі й висловила припущення, що на Михалківських зооморфних пластинах представлена числова закономірність пов'язана зі змінами фаз Місяця (Terzan, 2009, s.190-216), а ширше – із лунарною символікою ($3 \times 7 = 21$), календарем і ритуальними обрядами, що не могло залишитись непоміченим (Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.45).

Спершу розглянемо числові закономірності в «орнаменталізації» зооморфних Михалківських пластин (рис. 138-139). Із великої колись колекції винятково вартісних старожитностей із того місця на сьогодні уціліли найбільш імпазантні вироби. По-перше, це велика пластина у вигляді чатуючого вовка з широко роззявленою пащею й довгим висолопленим язиком, тіло якого вкрите 14 трилистунами розетками, 7 чотирилистунами розетками і 4 великими медальйонами з чотирилистою розеткою в центрі й трьома качиними голівками, зверненими вліво (проти руху Сонця) у вигляді тетраскела, тобто «символа вічного обертання» (рис.138-139). Цікаво, що такі самі чотирипелюсткові розетки, які є в центрах згаданих, можливо, солярних медальйонів, цілком зумисне згруповані на пащі звіра (6 таких розеток) і остання – сьома на згині задньої лапи «великого михалківського вовка». Решта його тіла – загривок, верх і низ живота, хвіст і згин передньої лапи вкриті такого ж розміру, але – трипелюстковими розетками. По-друге, ще дві, але менші за розмірами пластини, які зображають вовків і теж – з широко роззявленими пащами також на тілі «прикрашені» майже аналогічними за формою розетками-символами й медальйонами. Але ці менші за розмірами «михалківські вовки» і зображень на собі мають удвічі менше: якщо на «великому вовкові» солярних медальйонів було чотири, то на «менших вовках» - лише по два на кожному з звірів. Якщо на «великому вовкові» було 14 трипелюсткових розеток, то на кожному з «малих вовків» лише по 7. Відмінність між вищезгаданими зооморфними пластинами також і в тому, що на тілі «малих вовків» цілком відсутні чотирипелюсткові розетки (вони є лише в центрі кожного із медальйонів). Слід особливо підкреслити, що пащі у всіх трьох «михалківських вовків», хоча і широко відкриті, але – не оскалені, у цих пащах немає задемон-

строваного хижачтва, а, навпаки, кінці їхніх пащек грайливо відігнуті назовні, що віддалено нагадує, як це не дивно звучить, дзьоби водоплаваючих птахів.

Окреме образне й ідейно-сміслові навантаження мала, очевидно, ще одна – четверта зооморфна золота платівка-фібула з Михалкова, яка зображає собаку із розвернутою назад голівкою з роззявленою пащею і з високо піднятим хвостом (Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.13; 3,2; с.42-44). З усіх зооморфних михалківських зображень лише на цій платівці у вигляді собаки представлена парна кількість зображень: два великі медальйони з вписаними усередину трипелюстковими розетками, 7 окремо розміщених на тілі таких же трипелюсткових розеток і однієї чотирипелюсткової розетки, припасованої по центру тулуба собаки (рис. 139,1).

Можна припустити, що михалківські золоті пластини із зображеннями вовків представляють собою не реальних земних звірів, а є зримим уособленням чогось вищого, ірреального, пов'язаного, скоріше за все, з небесною сферою (небозводом) і рухомими світилами. У цьому випадку тіло такого «піднебесного звіра» виступає в ролі сакрального фону, на якому нанесені відповідні (і зрозумілі тогочасним глядачам) символи-знаки у вигляді розеток і медальйонів. Причому особливу роль у цьому відігравала не лише їх форма й кількість, але й місце на тварині, на яке їх вміщували. Припускаємо, що згадані чотири медальйони на тілі найбільшого «михалківського вовка» символізують собою чотири пори року. При цьому, качині голівки всередині цих медальйонів, можуть символізувати трикедадні місяці. Згруповані у тетраскел качині голівки унаочнено підсилюють ідею постійного обертання, вічного руху. Що ж у такому випадку могли символізувати 14 трипелюсткових і 7 чотирипелюсткових розеток на тілі «найбільшого михалківського вовка»? З огляду на сьогоденне розуміння цих зображень, на це питання можлива двояка відповідь: По-перше - сім чотирипелюсткових розеток, зважаючи на їх підкреслену у формі чотиризначність можна помножити ($7 \times 4 = 28$), що в сумі дає, близьку до лунарних значень, цифру. По-друге, 14 трипелюсткових розеток на тілі найбільшого зображення вовка можуть бути символами зірок чи нескінченності Зоряного Неба, оскільки цими трипелюстковими розетками вкрита не якась частина тіла, а вся – вільна між медальйонами – його (тіла) площа (рис.138). Натомість, 7 чотирипелюсткових розеток, які ніби «маркують» собою широко роззявлену пащу вовка, у т.ч. і одна з них у досить несподіваному місці – на згині задньої лапи – можуть бути символами семи планет («блукаючих» зірок), які саме в такій кількості (7) були відомі стародавнім цивілізаціям від найдавніших часів. Цікаво, що таких, окремо розташованих, чотирипелюсткових розеток на інших зооморфних михалківських платівках, немає. Відсутні такі чотирипелюсткові розетки і на т. зв. михалківській діадемі (рис. 137), що може бути додатковим свідченням про їх виняткове смислове (як символи планет) навантаження. Торкаючись питання символіки знаків на вищезгаданій платівці із зображенням собаки, можемо висловити здогад, що присутні на її тулубі 7 трипелюсткових розеток є все тим же символом Небозводу (хоча не виключений і лунарний підтекст такої їх кількості). Натомість, великі медальйони на зображенні «михалківського собаки» можуть бути

символами Ранкової і Вечірньої Зорі. Таких медальйонів з трипелюстковими розетками в центрі немає ні на інших зображеннях звірів із Михалка, ні на т. зв. михалківській діадемі.

Не можемо не відмітити ще однієї цікавої закономірності: 14 трипелюсткових розеток на «великому михалківському вовкові», будучи помноженими на «3», дають в сумі 42. І саме таку ж цифру становить кількість трипелюсткових розеток на нижньому ряді діадемі (рис. 137).¹⁹² Іншими словами, ця цифра в числовій символіці михалківських речей, могла мати якесь особливе значення. У центральному ряді знаків михалківської діадемі розміщено 19 однотипних фігур у вигляді концентричних кілець з трипелюстковими розетками в центрі кожної з них. Самі ці концентричні фігури розмежовані 18 трипелюстковими розетками. І в першому, і в другому випадку ця символіка може мати зв'язок з обрахуванням чи фіксацією якихось астрономічно важливих моментів у лунарному циклі (про якусь солярну символіку тут не йдеться, оскільки в них відсутня чотиризначність і парність, яка притаманна зображенням, пов'язаним із Сонцем. Так само, можливо, з якимись уявленнями про фази Місяця або ж про якісь місячні цикли пов'язаний верхній ряд зображень на полосі т. зв. діадемі, представлений 18 вписаними одне в одне концентричними колами (по три в кожному).

Якщо правильно є графічна реконструкція втраченої частини «михалківської діадемі» (рис. 137), то, у такому разі, її верхню частину увінчували б фігури у вигляді 9 здвоєних пар бичачих рогів з трьома виступами в центрі (дев'ять таких пар рогів зверху, і ще 9 таких же, знизу, що в сумі також дає «18»). Поміж цими здвоєними парами бичачих рогів, які підносяться над верхнім краєм «михалківської діадемі» (рис.) і в яких ми схильні вбачати символ жертovníка¹⁹³, знаходяться поперемінно 10 не менш виразних і більш реалістичних фігур у вигляді лунарних стовпів (поклоніння-?), які завужуються доверху і кожен з яких увінчаний горизонтально розташованим півмісяцем (рис. 137). Ця особливість – зображати Місяць не в природному його положенню, а саме – горизонтальному, не випадкова й особливо притаманна цивілізаціям Близького Сходу (наприклад, аналогічне розташування півмісяця І. Свешніков наводить на асиро-вавилонських циліндрах із зображенням місячного божества (Roscher, 1909-1915, IV, р.903-906, 917-920). Причому, на одному з них ідол цього божества має вигляд лежачого півмісяця на високій орнаментованій поперечними полосами конічній колоні-підставці, яка, як правильно відмітив свого часу І. Свешніков, дуже вже нагадує «підставки» півмісяців на розглядуваній «михалківській діадемі» (Свешніков, 1968, с.11, с.13, рис.2, 2). Досить неочікувано, але найближчі аналогії горизонтального зображення місяця на михалківській «діадемі» відкрито

¹⁹² Причому ця складність у побудові зображень збільшується («наростає») від нижнього краю т. зв. михалківської діадемі до її верхнього краю, увінчаного складно профільованими фігурами. Можна припустити, що цей напрямок ускладнення побудови фігур – знизу до верхнього краю (рис. 137) – також віддзеркалює якусь схему календарно-астрономічного характеру.

¹⁹³ краї жертovníків у цивілізаціях Передньої Азії, Східному й Центральному Середземномор'ю оформляли в той час саме у вигляді рогів.

нешодавно в «скарбі» початку ранньозалізної доби (період HaD-?), який виявлений біля с. Голомча в Надсянні неподалік витоків річок Дністра і Стрия.¹⁹⁴ Причому, серпанок молодого місяця зображений на цих, як припускаємо, ритуальних підвісках, також у горизонтальному положенні і навіть має гофровану поверхню (Muzyczuk, 2003. s.343-348, гус.4, 4-5; гус.5, 3, 8). В сусідніх і навіть більш віддалених європейських культурах того часу, подібних виробів із виразно зазначеною в такий спосіб лунарною символікою, не знайдено, тому на сьогодні єдиною аналогією продовжує залишатися михалківська «діадема» із зображеними на ній 10 молодими серпанками на конічних гофрованих підставках.

Припускаємо, що всі ці маніпуляції з числами, які простежені на окремих коштовних виробах з Михалкова не є випадковими, а є наслідком добре обдуманого системи тривалих спостережень, розрахунків, а відтак – ідеологічних та релігійних поглядів і уявлень. Усі ці знання, отримані внаслідок тривалих спостережень за небесними світилами, мусіли якимось чином фіксуватися, причому не лише на культових предметах, які найімовірніше використовували під час ритуальних священнодійств (до таких відносимо вищезгадані золоті платівки у вигляді михалківських вовків, собаки, діадеми та ін.), але – і це особливо важливо – уже в той час в археологічній культурі михалківського типу, яка прийшла на Середнє й Верхнє Придністров'я із Правобережного Лісостепу, була дуже розвинута система фіксації й передачі інформації, виражена у десятках специфічних комбінацій геометричного плану.¹⁹⁵

У пошуках аналогій лунарних і солярних зображень на Михалківських речах не можемо не привести, мабуть, найголовнішої з них, а саме: зображення «Володарки звірів» на амфорі з Беотії (близько 680 рр. до нар. Хр.), де обабіч жіночої постаті стоять два звірі (вовки або собаки) з великими роззявленими пащами й висолопленими язиками, чим однозначно нагадують михалківських «вовків» (рис. 138-139). Над цими звірами (що на амфорі з Беотії) і навіть – під ними зображена символіка небесних світил, а також водоплаваючі птахи (пор. з качиними голівками на михалківських медальйонах). Причому, більшість із цих символів представлені правообертовою свастикою.

Паралелі до михалківських «вовків» і «діадеми» в асиро-вавилонських старожитностях та проблема мотивації створення й функціонального використання речей з Михалкова.

Які попередні висновки можемо зробити із запропонованого аналізу числових закономірностей на окремих Михалківських речах? По-перше, з огляду на те, що аналогій такого художнього стилю (у якому виконані зображення михалківських вовків, собаки і т. зв. діадеми) до сьогодні не знайдено, то дослідники є

¹⁹⁴ Т. зв. скарб біля Голомчі знайдений у ліпній посудині, прикрашеній наліпним або відтягнутим карбованим пружком. У горщику знаходилося 300 «прикрас» і їх фрагментів, 8 підвісок, які склалися з кількох або кільканадцяти підвішених елементів і 14 скляних намистинки (Muzyczuk, 2003. s.343-348, гус.4, 4-5; гус.5, 3, 8).

¹⁹⁵ Бандрівський М. Про функціональне призначення окремих зображень на кераміці з поховань і ритуальних комплексів ранньозалізної доби з Українського Правобережжя// Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.-Львів, 2009.- Кн.1.- С.25-36.

майже одностайними в думці про місцеве, автохтонне виготовлення цих речей. По-друге, визнавши за цими речами автохтонне походження, ми, тим самим, мусимо визнати за місцеву і їх календарно-астрономічну символіку. Причому, остання не є скопійованою з арсеналу знань, скажімо, тогочасних передньосхідних цивілізацій (хоч таке припущення не є виключене), а є наслідком тривалих напрацювань не одного покоління, які таки спромоглися випрацювати цілісну й добре продуману систему фіксації основних точок руху небесних світил та створити на цій базі календар. По-третє, причиною до створення календаря та накопичення інших знань про цикли й окремі явища на Небозводі могли послужити щонайменше три чинники: 1-спостереження за рухом небесних світил а відтак – розробка календаря були необхідною умовою для визначення точного часу здійснення жертвоприношень, занесення молитов та ін., оскільки передчасне або ж запізніле здійснення цих обрядів могло розгнівити Божество, що було рівнозначним занепаду місцевого суспільства; 2-регулярні (систематичні) спостереження за Сонцем, Місяцем, планетами й зірками було також необхідною умовою для визначення часу поховання тіл можновладців того часу, спираючись при цьому на дату їх кончини. Навіть місця упокоєння таких видатних особистостей або ж поминально-обрядові комплекси на їх честь у той час на Західному Поділлі й Покутті споруджували з обов'язковим використанням (орієнтацією) на ті чи інші точки екліптики небесних світил.¹⁹⁶ Зумисна орієнтація таких споруд на певні точки горизонту мала на меті, окрім всього іншого, також сприяти полегшенню тих випробувань, яких зазнавала душа конкретного можновладця після виходу її з тіла. Стан окремих кістяків та стан і розташування супровідного інвентарю в таких поховально-поминальних комплексах на Поділлі в період раннього заліза дає підстави для припущень, що й із тілом померлого проводили відповідні маніпуляції перед тим, як відпровадити його в останню путь. І припускаємо, що без врахування розміщення зірок на небі, як і про найбільш сприятливі для таких маніпуляцій, фази Місяця, тут не обходилося.

Згодом ці навички в астрономічних спостереженнях під час влаштування наземних гробниць (?) і заупокійних храмів ми бачимо в місцевих пам'ятках Середнього Придністров'я за римського часу. Про це свідчить, наприклад, т. зв. святилище обсерваторного типу в с. Долиняни поблизу Хотина на Чернівеччині (Smirnova, 1976, t.27, №3), де простежена ціла система спеціально вкопаних, на певній відстані один від одного, стовпів та особливості їх розташування в плані, які не викликають сумнівів у зв'язку їх розташування з положенням небесних світил.

¹⁹⁶ Як приклад, можемо навести досліджений Г. Смирновою комплекс другої пол. VII ст. до нар. Хр. в с. Перебиківцях Хотинського району Чернівецької області. Центральна вісь розкопаної тут великої кам'яної споруди розміром 10,1 x 10,5 м (площа 106 м.кв.) точно орієнтована вздовж осі північ-південь. Свої закономірності в орієнтації відносно сторін горизонту мають також більш, як два десятки стовпів (опор-?) товщиною до 0,4-0,5 м, які чомусь знаходяться навіть у центральній частині споруди (Смирнова, 1979, XX.-с.42, рис.5). Не менш складні за планом і конструктивними особливостями споруди пов'язані з поховальними культурами середини – другої половини VII ст. до нар.Хр., виявлено нами в с. Швайківці і с. Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області у 2007-2009 рр.

Отож, підсумовуючи спроби визначення семантичного навантаження, яке могли мати зооморфні михалківські платівки, т. зв. діадема та ін., можемо припустити велику ймовірність використання цих предметів у ритуалах, пов'язаних із лунарними циклами, стихією води, а головне – із якимось верховним божеством, образним втіленням якого була жіноча іпостась. Припускаємо, що це жіноче божество, із вшануванням якого пов'язуємо частину Михалківських коштовностей, які мають на собі яскраво виражену лунарну символіку, було однаково зрозумілим і місцевій лісостеповій спільноті того часу, і населенню передньосхідних цивілізацій. Відомо ж бо, що у фінікійських та близьких до них спільнотах на початку доби раннього заліза жіночим божеством, яке було наділене лунарними функціями, виступала богиня Таніт, яка була аналогом богині Місяця Астарти (Іштар) і найбільш вживаними епітетами якої були – «прикраса (лик) Баала», «небесна діва», рідше – «велика мати».¹⁹⁷ Фінікійську Астарту, яка була пов'язана з Місяцем і Венерою, вшановували як «Божественну матір», що дає життя.¹⁹⁸ Під іменем Астарти в той час, за свідченням Філона з Біблосу, уявляли жінку з рогами, які символізують півмісяць під час осіннього рівнодення.¹⁹⁹ Зазвичай, Астарта тримає в руках хрестоподібний жезл і оплакує свого чоловіка (Сонце), стоячи на місячному серпанку в оточенні зірок. Так, у сирійців з м. Гіераполя богиня Астарот повністю ототожнювалася з блискучою планетою й зображалася як величава жінка, що в одній руці тримає смолоскип, а в іншій – вигнутий, у вигляді хреста «анха», жезл, який більше відповідав атрибуту давньоєгипетської Ісіді. Вавилоняни ж уклонялися Іштар (Астарті), пов'язуючи її культ із Венерою (вечірньою зорею), яка була третьою в астрономічній тріаді Сонце – Місяць – Венера. З огляду на те, що царі в Сидоні були верховними

¹⁹⁷ Таніт вважали дружиною бога Баал-Хамона, небесною покровителькою війни, непорочною богинею-матір'ю і – в меншому степені – символом родючості. Емблемою фінікійської богині Таніт була трапеція, перекрита зверху горизонтальною лінією (цікаво, що підвіски схожого типу численно представлені у Сабатинівській культурі Українського Степу і в деяких суміжних культурах і групах Українського Правобережжя. Наприклад, одна з найбільш західних (на нашій території) знахідок таких підвісок походить з околиць с. Держів Миколаївського району Львівської області. В елліністичний період Таніт ототожнювали з богинями Юноною, Афродітою Уранією й Артемідою. Таніт у розглядуваний період була об'єктом культу в пунічних колоніях у всьому Західному Середземномор'ї, а з 5 ст. до нар.Хр. поклоніння цій богині було пов'язане з Баал-Хамоном, і лише їй був присвячений епітет *repe baal* («лице Баала») і титул *gabai* (жіноча форма слова *gab* («володарка»)).

¹⁹⁸ У Святому Письмі Астарту названо богинею Місяця та «Царицею неба» (Срем. 7, 18; 44, 17 і наст.).

¹⁹⁹ Причому, саме таке зображення Астарти – з рогами, відоме на монетах того часу. З огляду на присутність на її голові пари рогів виникла, як припускають, інша назва Астарти: Аштерот-Карнаїм, тобто «Астарта з рогами» (пор. Кн.Буття 14:5). У зв'язку з цим вже в зовсім іншому світлі постає перед нами проблема трактування спарених пар рогів на верхньому краю михалківської «діадеми», які перемежовані зображеннями горизонтального півмісяця. Скоріше за все, ці фігури зі спареними рогами є зримим уособленням цієї великої богині, символізуючи собою жертвник у її честь. Що ж стосується жорстокості культу вищезгаданої асирійської богині Іштар (Астарті), з аналогом якої на наших землях могли б бути пов'язані окремі речі Михалківських «скарбів», то Лукіан, якому приписують опис цієї великої сирійської богині, повідомляє, що у вже згаданому м. Гіераполі біля Лівану, батьки, які хотіли позбутися своїх дітей, скидали їх із великої існуючої ще й донині стіни храму, який був присвячений богині Астарті зі словами: «це бики, а не діти».

жерцями Астарти, а їх дружини – жрицями, то щось подібне можемо припустити й щодо власників розглядуваної частини Михалківських «скарбів» (зокрема, носіїв зооморфних платівок, т. зв. діадеми, кількох фібул зі схожою символікою та ін.), тобто можливим використанням цих предметів у ритуалах, пов'язаних із божеством, яке мало схожі (до Астарти/Іштар чи Таніт) функції.

І, останнє, щодо піднятих тут питань, пов'язаних з «небесною символікою» михалківських коштовностей, зокрема функціональним використанням деяких із них. По-перше, з огляду на встановлений зв'язок зооморфних платівок, т. зв. діадеми та інших речей із Михалкова з культом божества, яке мало виразну лунарну символіку й одним із імен якого, судячи з усього (за аналогіями), було «Небесна Цариця», починає набувати більш реальних обрисів припущення про те, що частина михалківських золотих предметів могла перебувати на скульптурі чи фігурі цього божества. А отже, основне й першочергове призначення т. зв. діадеми, чотирилистої розетки, захисних наруч, фаларів, багатьох намистин та ін.²⁰⁰ з Михалкова було прикрашати сакральну скульптуру в якомусь храмі чи святилищі (рис. 134-141). На питання, кого ж могла зображати ця скульптура (або ж її аватара-?), відповімо, що на цьому етапі досліджень ніщо не перечить вбачати у ній (скульптурі чи ідолі/божищі) одну з найбільш шанованих богинь у скіфському пантеоні – Аргімпасу. У своїх замітках після власної подорожі Скіфією Геродот співставляв богиню Аргімпасу з давньогрецькою Афродітою Уранією, яка, будучи однією з дев'яти муз, вважалась покровителькою астрономії, а в мистецтві зображалась із небесною кулею, глобусом і стиліосом.

По-друге, з огляду на іконографію в зображенні схожих божищ того часу, зокрема, на віднайдення бронзової платівки із зображенням «Небесної Цариці» на обкладці дишла з південної гробниці кургану-1 на Краснознаменському могильнику, а також пряму паралель до образу цієї богині на золотому браслеті з другого склепу в Німруді²⁰¹ припускаємо, що і божество, яке мало на собі частину михалківських коштовностей, теж могло представляти собою (може, трохи збільшену-?) подобу жінки, голову якої міг увінчувати високий головний убір (як у асиро-вавилонському чи малоазійському пантеонах) у вигляді тіари. Остання, зазвичай, представляла собою гладкий твердий клубок, який у розглядуваному випадку міг бути доповнений найбільш ефектними речами з Михалкова: із т.

²⁰⁰ Припущення про те, що частина речей із Михалківських «скарбів» могла знаходитись на якомусь ідолі чи божищі, було спричинене співставлення розмірів окремих речей із Михалкова, наприклад, т. зв. Діадеми, яка навіть у збережених частинах (не кажучи вже про втрачені фрагменти) за своїми розмірами явно завелика як на людську голову, про що вже згадувалось у літературі (Бандрівський, Крушельницька, 2012, с.54-55). Також і дві найбільші михалківські аркоподібні ажурні фібули (Там само, с.16, рис.5, 1, 4; іл.7, 1) і пара золотих пишно декорованих золотих наруч своєю величиною перевершували звичні для таких речей розміри.

²⁰¹ Другий склеп у Німруді вмiщав поховання двох цариць: дружини Тиглатпаласара III (744-727 рр. до нар. Хр.) Яби і дружини Саргона II (721-705 рр. до нар. Хр.) Аталії. Зображення на браслеті з цього склепу майже тотожне із вже згаданим зображенням на платівці із краснознаменського кургану-1, на яких зображено одну і ту ж постать: богиню в профіль у високій «рогатій» тіарі, голова якої знаходиться між кільцем променів, виступаючи за їх межі (Петренко, 2006, с.106, рис.4, 1-2; с.107, табл. 51, 66).

зв. діадемою і чотирилистою розеткою зверху. В середній частині тіари могли бути прикріплені 7 круглих орнаментованих фаларів, а внизу – пара бичачих рогів, які могли облягати її по зовнішньому краю, сходячись своїми кінцями над чолом. У доповнення до головного убору й лицевих прикрас у подібному стилі могли бути скомпоновані й нагрудні прикраси. Наприклад, композиційно було б гармонійним мати на грудях разки намиста, а на обох плечах – по великій аркоподібній ажурній фібулі. У той же час зап'ястя божища могли бути прикрашені парою золотих наруч із Михалкова, які, будучи нещодавно відреставрованими, зберігаються сьогодні у Відні в Природничому музеї.

Таким чином, зважаючи на безпосередній зв'язок вшанування вищезгаданої близькосхідної богині з небесними світилами, можемо припустити, що і на заході Українського Ліостепу в той час могло відбуватися щось подібне, і тут могло вшановуватися своє місцеве «скіфське» божество, наділене лунарними й військовими функціями, назву якого Геродот передав як богиня Аргімпаса. А наявність у тутешніх – раніших за часом – археологічних культурах типу Сабатинівки (тобто, ще з часів «народів моря») якогось жіночого божества з виразними лунарними функціями, а отже, і систематичними спостереженнями за небесними світилами, вже не може викликати сумнівів.

IV. Рідкісний тип археологічних пам'яток в культурах Українського Ліостепу, пов'язаний із солярно-лунарними культами – т. зв. глиняні стовпи

І, звичайно, не можемо оминати нещодавно виділені в Голіградській культурі Верхнього Придністров'я дуже оригінального типу споруди, які, судячи з усього, безпосередньо використовувались у культових обрядах, пов'язаних із небесними світилами. Мова йде про т. зв. глиняні стовпи – старанно споруджені (іноді навіть – побілені) стовпи приблизно півметрового діаметру з мископодібним завершенням на верхній торцевій частині. Донедавна такі об'єкти були відомі в культурі початку ранньозалізної доби Середнього Придніпров'я (пізньочорноліська), а останнім часом виділені в дещо ранішій Голіградській культурі на заході Українського Ліостепу, де отримали назву клас «напівземлянкові споруди з глинобитним «стовпом» в одній із ям». На сьогодні відомо два об'єкти цього класу (Городниця, р-III, ділянка 1; Гірське, споруда на розкопі III). Такі споруди представляли собою дві, розташовані поруч, ями (в одній із яких, власне, і знаходився «стовп»), які були перекриті спільним дахом та бічними стінами, від яких залишились розвали лупаного каміння. Так, у Городниці під розвалом такої кам'яної кладки в ямі діаметром 1,4 м та глибиною 1,2 м (від рівня залягання кладки) виявлено яму-2, вздовж південної стіни якої «...зверху донизу, залягала глиняна обмазка, що в перерізі нагадувала **глиняний стовп**, діаметром 60 см» (Крушельницька, 1993, с.107-108, Рис.55-а). Схожий об'єкт виявлено в споруді на городищі в Гірському (Іспас Горішній). Тут, у ямі підовальної в плані форми розміром 2,35x1,6 м, яка поглиблювалась сходинками аж до дна (яке виступило на глибині 0,9 м і теж мало вигляд підовальної ями), виявлено посередині пляму «...що немов стовп заходила в найглибшу її частину. Цей стовп заповнений зверху обмазкою, а нижче – перепаленою землею. Під ним, на

дні ями, виявлено частину гальштатської миски» (Крушельницька, 1993, с.120-121, рис.67, фото 35).²⁰²

Подібні глиняні стовпи добре відомі на пам'ятках перед- і ранньоскіфського часу Лісостепової України. Вперше їх виділив В. В. Хвойка на Пастирському й Мотронинському городищах, пишучи про «...глиняні стовпи, вершина яких була старанно заглажена і трохи вдавнена посередині; на ній знаходяться 7 концентричних кіл у вигляді неглибоких рівчаків. Очевидно, це були жертovníки, які неодноразово зазнавали дії вогню» (Хвойка, 2008, с.59, 131 №10). У типології жертovníків початку доби раннього заліза, запропонованій В. Андрієнком, відкриті в згаданих голіградських спорудах «глиняні стовпи» можна віднести до типу II, який представляє собою «...циліндричні підвищення з чашиподібним заглибленням зверху або рівною побіленою поверхнею». Такі об'єкти представляли собою стовп обпаленої глини або шарів глини висотою і діаметром 1,0-1,25-1,5 м, хоча на Більському городищі низка таких стовпоподібних жертovníків, які виготовлені з глини й випалювались на земляній основі, була меншого розміру, сягаючи в діаметрі і в висоту 0,4-0,5 м (Шрамко, 1987, с.127-128), що вповні відповідає розмірам «глиняних стовпів» у голіградських ямах-спорудах розгляданого класу.

У контексті цієї проблеми, а саме: наявності таких «глиняних стовпів» у спорудах Городниці й Гірському, цікавим є ще одна паралель – існування поруч із ними спеціальних ям. Б. Б. Шрамко писав у зв'язку з цим, що «...з (таким циліндричним глиняним жертovníком – М.Б.) пов'язані і ями, які відкриті на території святилища і за його межами. Вони якимось чином використовувались у культових обрядах і містять матеріал одночасовий культурному шару жертovníків» (Шрамко, 1987, с.128). Із територіально найближчих, хоча і дещо пізніших (за голіградські) стовпоподібні жертovníки назвемо схожу за призначенням знахідку з жертovníка №1 в Непоротовому. Про неї, яка дійшла до нашого часу у вигляді невеликого фрагменту Л. Крушельницька пише, що вона (ця знахідка) «...відтворює мископодібне завершення круглого стовпчика (30 см у діаметрі), хвилястий конічний край якого обведений віночком вглиблено, від якого опускаються вниз гей би канелюри» (Крушельницька, 1998, с.146-147, рис.90).

З огляду на те, що найбільш ранні залишки глиняних циліндричних стовпів на території Українського Лісостепу відкриті на пам'ятках Голіградської культури (споруди з Городниці і Гірського), можемо припустити певну участь її носіїв у привнесенні ритуальної традиції спорудження «глиняних стовпів» на Придніпров'я, де ця традиція «закорінилася» в чорноліському суспільстві й проіснувала до початку ранньоскіфського часу. Це підтверджує раніше висловлене Г. Смірноюю припущення про ймовірну міграцію якоїсь частини голіградських

²⁰² Причому, цей «стовп» займав південну половину найглибшої ями, тобто знаходився у схожих умовах до вищезгаданого «стовпа» з Городниці. А той факт, що земля під «стовпом» із Городниці виявилась перепаленою, може свідчити лише про те, що його споруджували й випалювали безпосередньо на місці.

общин наприкінці епохи бронзи в напрямку Середнього Придніпров'я (Smirnova, 1993, P.96-98, Abb.5).

З огляду на те, що окремі із згаданих «стовпів» на лісостепових пам'ятках України мають на своїх верхніх торцевих частинах солярну або лунарну (?) символіку – наприклад, 7 концентричних кіл на «глиняних стовпах», відкритих на Пастирському й Мотронинському городищах (Хвойка, 2008, с.59, 131 №10) чи півсферичне заглиблення на кам'яному (!) декорованому «стовпі» з культової пам'ятки в Непоротовому на Чернівецьщині (Крушельницька, 1998, с.146-147, рис.90) можемо припустити використання таких «стовпів» - які, до того ж, мають паралелі серед тогочасних «ашер» Передньої Азії – у ритуальних діях, у яких певну роль відігравали уявлення, пов'язані з небесними світилами.

Про існування в прикарпатського й придністровського населення на початку доби раннього заліза (а, можливо, ще й у пізньобронзовий період – див. вище) високорозвинутих знань базованих із спостереження за небесними світилами, свідчить праця візантійського історика (готського походження) Йордана «Гетика» (50 pp.VI ст.), у якій той згадує про гетського верховного жерця Декеней (часів царя Бурбесті), який «...вчив своїх гетів філософії, оскільки був великим знавцем у цій області. Він навчав їх етиці, змушуючи відрікатися від своїх варварських звичаїв, вчив їх розбиратися у фізичних процесах, готуючи їх жити згідно з законами природи; переписані ці закони зберігаються до сьогодні під назвою белегіни; навчав логіці, тим самим підвищуючи їх над іншими народами...він довів їм теорію дванадцяти законів зодіака, вказав шляхи руху планет і усі секрети астрономії, і як зростає і зменшується орбіта Місяця, і наскільки вогняна куля Сонця перевищує Землю, і вказав, під яким іменем і за якими законами проходять свій швидкий шлях від сходу до заходу всі ті триста сорок шість зірок, наближуючись чи віддаляючись від полюса неба» (Jordanis, Getica.12, 67, 69-71, 73; Никулиця, 1987, с.80).

Ким же були згадані тут гети, яким були сповіщені такі – гідні подиву – астрономічні й інші знання? Ще у XVIII ст. Фрере (Freret) була висунута гіпотеза, підтримана згодом Томашеком, згідно з якою предками гетів були агафірси (Tomaschek. Agathirsai, col.764 sq; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с.346-347). У радянський час цієї точки зору притримувався В. Петров, який також вважав агафірсів за дністровських гетів і який співставляв назву агафірсів (агатирсів) з подвійною назвою Дністра за давнини – Агалінг і Тірас (Петров. Из этнонимии, с.227 і наст.). Також Ріттер (Ritter. Vorhalle, s.287) відзначав, що друга частина імені агафірсів пов'язана з назвою Тіраса, з іменем Ідантірса й племінними назвами тірагетів/тирегетів (Strab. II,5.12; 30; VII, 1; VII, 3, 1 і 17) і тирсагетів (Val. Flac. Argon, VI, 135). Свого часу Е. І. Ейгвальд (с.70) зміняв геродотівську назву тисагети більш правильною, на його думку, назвою: тирагети – і бачив у них дністровських гетів, тобто дністровських слов'ян (пор.: Александров, с.23, на думку якого тисагети Геродота = тирагети – це тиверці давньоруських літописів). Натомість, В. Петров вважав співставлення тисагетів з тирагетами неправомірним. Тирагетів, на його думку, слід співставляти з ага-

фірсами (Петров. Из этнонимии, с.227 та наст.; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с.245).

VI. Релігійно-образотворчі традиції на заході Українського Лісостепу в VII - поч.VI ст. до нар. Хр.: витоки і причини трансформації

В останній час на території поширення пам'яток Західноподільської групи віднайдено кілька нових предметів, які виконані у своєрідній художній манері, яку часто називають «звіриним стилем».²⁰³ Накопичений на сьогодні матеріал з цього питання, у т.ч. й речі з передвоєнних розкопок, дають підстави зробити перші обережні узагальнення з усього того різноманіття речей, які є носіями тогочасних образотворчих традицій. Для зручності опису та аналізу інформації про ці предмети викладаємо у трьох частинах: 1 – образи тварин і птахів у деталях кінської упряжі (навершя псаліїв, пронизки-розподільвачі, прорізні навершя); 2 – нагрудні та начільні прикраси й предмети туалету (нашивна бляха, кістяний гребінь, шпильки з орнаментованими щитками); 3 – предмети культового призначення в заупокійному церемоніалі (плоскодонні посудини-патери).

1. Образи тварин і птахів в елементах кінської упряжі.

1.Навершя псаліїв у вигляді грифоподібної голівки з баранячими рогами. Однією з найпрезентативніших знахідок на Середньому Придністров'ї, на яких лежить печать вишуканого смаку й образної довершеності, є кістяне (рогове-?) навершя псалія з Ніври (рис.183). Розміри навершя 3,3 x 2,9 см, поверхня старанно зашліфована. Навершя оформлене у вигляді голівки грифа²⁰⁴ з баранячими рогами, перед якими зображено великий загнутий донизу дзьоб. Останній із обох сторін прикрашений глибокими врізними лініями, кінці яких біля над-

²⁰³ Якщо дотримуватися об'єктивності, то до т. зв. звіриного стилю ми не можемо зачислити ні зображення птахів, ні зображення риб, ні інших живих істот, наприклад, змії. І, зрештою, чи може вважатися звіриною істотою, «скомпонована» з частин тіл інших істот? І як тоді бути з рослинним орнаментом і геометричним декором, які разом із зображеннями у «звіриному стилі» часто становлять одне нерозривне ціле? Чомусь видається, що термін «звіриний стиль» у чисто механічний спосіб перенесли з петрогліфів Сибіру (та близьких до них зображень в іншому матеріалі, в яких справді переважає «тема звіра») у цілком інше, автохтонне у своїй основі, середовище Українського Степу й Лісостепу. Генеза образного сприйняття й передачі довколишнього світу останнього, мала тут інші, глибоко закорінені традиції, зрештою – і впливи, причому далеко не односторонні. Тому в цій праці при трактуванні речей із зображенням живих істот поки що будемо послуговуватися більш виваженим, на наш погляд, терміном – образотворча традиція.

²⁰⁴ На навершях псаліїв із Ніври та Залісся (рис. 183-184) стародавні митці, як припускаємо, зображували в профіль голову чорного грифа (*Aegypius monachus*), який є найбільшим птахом не лише азійських, але й південноєвропейських просторів (розмах крил до 2,5 м), оскільки трапляється не лише на Балканах, але й у більш північних широтах: Словенії, Румунії (Добруджа), Трансільванії та Бессарабії (Буковині). Так вага у 20 самців чорного грифа з Карпатських гір (Румунія) становила 7,0-11,5 кг., а у 21 самки звідти ж 7,5-12,5 кг. (Dombrowski, 1912). Згідно з описом цей величавий птах має «...велику голову з масивним, високим, стиснутим з боків дзьобом та наддзьоб'ям із довгим і гострим гачком». Ніздрі у чорного грифа широкі й округлі, ноги короткі, товсті, пальці довгі з тупими й мало загнутими кігтями. Чорний гриф відноситься до класу – птахи., загону – соколоподібні, сімейство – яструбині, підсімейство – грифові.

дзьоб'я роздвоюються у вигляді «ластівчиного хвоста» (рис. 183). Очі у птаха великі, круглі, з крапками-зіницями у центрі. Кожен із баранячих рогів, починаючись від потилиці, огинає вищезгадане око знизу й піднятий догори. Кінці рогів оформлені у вигляді напрочуд реалістично вимодельованих ратиць. Поверхня краще збереженого баранячого рогу на ніврському наверші прикрашена густою сіточкою крапочок – імітацією гофрованої поверхні справжнього баранячого рогу. Натомість, поверхня іншого рогу на цьому ж наверші – дуже стерта, а це може свідчити про те, що саме цим боком псалій був звернений до морди коня (Бандрівський, Сохацький, 1995, с.3-6; Бандрівський, 1996, с.64-77; він же, 1996-а, с.345-352; Wandriwskij, 1998, s.467-471).

Нижня частина навершя у вигляді грифоподібної голівки з Ніври представляє собою овальну в плані втулку з круглим глухим отвором знизу, який на нижньому краю стінки має маленький наскрізний отвір, а навпроти нього (але із внутрішнього боку втулки), один глухий отвір для закріплення в ньому штифта, за допомогою якого навершя фіксували до стержня псалія. У попередніх працях автор схильний був відносити навершя псалія з Ніври до РСК-2 і датував приблизно другою чвертю VII ст. до нар. Хр.(Бандрівський, 1996, с.345-352). Так, справді, у схожих навершях з інших пунктів (майже винятково – передкавказьких) дуже подібною є сама схема побудови зображення: домінуючий хижо піднятий дзьоб, око й дугасто огинаючий його спіднизу баранячий ріг, який горішнім кінцем ледь виступає над рівнем дзьобу (рис. 183). На цьому схожість між навершям із Ніври і передкавказькими навершями ніби вичерпується. Натомість, на ніврському екземплярі є низка іконографічних елементів чи, радше, образних носіїв, які виділяють це навершя з кола подібних пам'яток. По-перше, на жодному з опублікованих наверш псаліїв у районі потилиці зображуваної істоти немає додаткових ліній, які у вигляді півдуг прокреслені не лише над очима, але й з'єднують обидва ока (рис. 183). По-друге, на жодному з досі відомих кістяних/рогових псаліїв у вигляді голівки грифоподібної істоти з баранячими рогами, останні ніколи не закінчуються ратицями (мабуть, не має рації А. Канторович, коли називає їх «копитами» - див.: Канторович, 2007, с.243, с.251, рис.2,13). Копито – це вже символ коня, тоді як ратиця на ніврському наверші додатково підкреслює (окрім закручених рогів) присутність тут іншої ідеї – символу саме барана.²⁰⁵ Чи можна наявність ратиць на кінцях баранячих рогів на екземплярі з Ніври вважати за хронологічну чи локальну ознаку, покажуть наступні дослідження. Сьогодні – ж, зважаючи на те, що на нижніх торцях передкелермеських псаліїв присутні зображення копит²⁰⁶, можемо лише припустити, що зображення ратиць на навершях псаліїв – теж є ранньою ознакою і в час створення наверш із Реп'яхуватої Могили (пох.2), Келермеса (курган1/В), Новозаведенного–II (курган-5) могло бути явним анахронізмом, який уже не відтворювали. Третьою ознакою, яка відрізняє навершя з Ніври від схожих до

²⁰⁵ Відтворення протом коня та повнофігурне зображення цієї тварини належить, скоріше за все, до автохтонної образотворчої традиції Українського Лісостепу, яка за часом могла передувати появі зображенню грифоподібної голівки (див. нижче);

²⁰⁶ Хоча в окремих випадках тут слід вести мову про зображення ратиць;

нього, є своєрідна манера передачі гофрованої поверхні справжнього баранячого рогу, якої не бачимо на зразках з інших регіонів Лісостепу та Передньої Азії.²⁰⁷ Четвертою відмінною ознакою ніврської знахідки є своєрідна манера передачі врізних ліній, які імітують щілину дзьоба й закінчення яких передане у вигляді «ластівчиного хвоста». Єдиною на сьогодні стилістичною аналогією такої манери є пара кістяних пронизок-розподілювачів із кургану №1/В, 2/В із Келермесу (Галанина, 1997). І, врешті, п'ятою ознакою, яка відрізняє екземпляр із Ніври від подібних за призначенням виробів з інших регіонів, є отвір для фіксуєчого штифта, який просверлили не з профільного боку втулки, як майже у всіх відомих на сьогодні наверхнях псаліїв, а з заднього – тильного боку під потилицею істоти (рис. 183). Вищенаведений і, очевидно, не повний перелік ознак виготовлення і художньої манери оздоблення наверхня псалія з Ніври доводить, що цей екземпляр не міг бути привнесений ззовні на Середнє Придністров'я, оскільки в ньому присутня ціла низка іконографічних елементів, які не можуть вважатися похідними ні від передкавказьких, ні від передньоазійських зразків. А це, у свою чергу, дає підстави припустити, що і наверхня на псалії з Українського Лісостепу (у т. ч. з Ніври), і схожі до них наверхня з Передкавказзя могли мати за зразок якийсь один канонічний образ або ідею, яку виражав цей зримий образ і яку на різних територіях по-різному відтворювали.

Ще одне кістяне наверхня псалія походить із с. Залісся Борщівського району Тернопільської області (рис. 184)²⁰⁸, можливо, із розкопок О. Ганіної і нещодавно опубліковане (Могілов, 2008, с.29, с.271, рис.56,23). Наверхня в дуже стилізованій формі зображає грифоподібну голівку з високим, стиснутим збоків дзьобом та двома прямими, як вважаємо, бичачими рогами, які похило підносяться з тіменної частини догори, закриваючи собою очі істоти (рис. 184). Закінчення обох рогів ледь виступають над голівкою істоти й завершуються двома ратицями. У нижній половині висоти голівка істоти переходить у круглу (у значній мірі пошкоджену) втулку, у бічній стороні якої знаходиться маленький наскрізний отвір для фіксації в ньому штифта, за допомогою якого дане наверхня прикріплювали до верхньої частини дерев'яного псалія. Висота наверхня з Залісся – 3,6 см, ширина – 3,4 см, товщина (в місці ратиць) – 1,5 см.

Порівняно з ніврським екземпляром, наверхня із Залісся менш реалістичне. Обидва середньодністровські екземпляри відрізняються від передкавказьких кістяних наверхнів на псалії значно масивнішою голівкою (а не такою присадкуватою, ніби приплюснutoю голівкою як у наверхнях з курганів № 5, №14 Новозаведенного-II або ж кургану І. В. Келермеса). Крім того, наверхня псаліїв із Ніври й Залісся мають значно масивніші роги, причому на обох цих наверхнях роги вгорі закінчуються старанно вимодельованими ратицями. Причому, подібність між ними навіть у тому, що ратиці на ніврському й заліщанському екземплярах у плані мають підтрикутну форму

²⁰⁷ Разом із тим, саме на передньоазійських кістяних пронизках-розподілювачах у вигляді грифоподібної голівки (Норшун-Тепе) на поверхні загнутих догори баранячих рогах спеціально підкреслена їх гофрована поверхня, правда, не крапочками, а низкою паралельних ліній.

²⁰⁸ Зберігається в Національному музеї історії України;

і спрямовані вершинами до центру голівки (рис. 184).

Що ж до відмінностей між навершнями з Ніври й Залісся, то, окрім відсутності очей на останньому, що могло бути продиктоване вимогами культу того часу²⁰⁹, конструктивно вони схожі. На екземплярі із Залісся нагорі наддзьоб'я показано дві паралельно розташовані щілини (рис. 184), які справді є на поверхні дзьоба справжнього грифа і які відсутні на ніврському наверші. Схожими двома рисками на заліщанському наверші зімітовано пуховий чубок на тім'ї цього хижого птаха. Що ж до форми рогів, то вони, як видається, не баранячі, а бичачі. Стародавній митець, не бажаючи з певних міркувань зображати око грифа, «закрив» його зображенням випрямленого рогу. Щоби підсилити ідею того, що тут передано не баранячий півкруглий ріг, а саме прямий ріг бика, митець прокреслив уздовж його опуклої поверхні додаткову пряму лінію. Те, що тут маємо справу саме з рогом бика, підтверджує і його помітна товщина, якої немає в рогах інших парнокопитних. У цілому, усе вказує на місцеве виготовлення навершя псалія із Залісся, творець якого опирався в роботі на місцеві образотворчі традиції Українського Лісостепу. Час виготовлення заліщанського і ніврського наверш псаліїв найімовірніше припадає на другу чверть VII ст. до нар. Хр., тобто на етап Па для пам'яток Середнього Придністров'я (Бандрівський, 2010, с.79, табл.2), що в центральноєвропейській періодизаційній схемі для Гальштатського кола культур відповідає пізньому НаС2 (за М.Trachsil, 2004).

Виходячи з того, що аналогій цього типу наверш псаліїв поза межами досліджуваного регіону немає, то напрошується здогад, що образ грифоподібної голівки з рогами біля/замість очей викристалізовувався в лісостеповій зоні Північного Причорномор'я і безпосередньо пов'язаний із релігією і світорозумінням місцевого осілого населення, зокрема, найбільш привілейованої його частини. Питання про причини його появи чи докорінної трансформації саме в північнопонтійському регіоні дещо проясняється, коли згадаємо, що найраніші зображення голівок грифоподібних істот із рогами з'являються не пізніше другої чверті VII ст. до нар. Хр., тобто співпадають у часі з активізацією вихідців із північнопонтійського регіону в Передній Азії. Зважаючи на повідомлення Есхіла про грифів як про «птаходзьобих собак Зевса» (Прометей, 803) та пояснення Геродота, що «на скіфській мові Зевс – це Панай» (що значить «Бать-

²⁰⁹ Пригадаймо у зв'язку з цим повну відсутність очей на усіх чотирьох прорізних зооморфних навершнях з кургану-II Коцюбинчик (Бандрівський, 2009 с.216-219, рис.1-4; він-же, 2009-а, с.33, рис.3, с.34, рис.4). Зрештою, навіть на ще раніших місцевих пам'ятках – на славних зооморфних михалківських фібулах очі у звірів так само не виділені, а на їхньому місці, як і по всьому тілу, розкидані «солярні» медальйони більших і менших розмірів, причому у перші з них вписані у вигляді тетраскелів по три качині (?) голівки. Можливо, традиція уникати зображення очей зумовлена вірою в здатність через очі (якщо б такі були на зображенні) завдати шкоди містичній суті цих предметів, тобто тоді вони могли б перестати захищати свого власника, тобто втратили б апотропеїчну функцію. Чи не через ці міркування й виник образ грифоподібної голівки з баранячими рогами, які охоплюють її очі, ніби захищаючи від чогось. Якщо це припущення виявиться більш-менш вірогідним, то тоді, ймовірно, вдасться дещо звузити район пошуків ймовірної появи першого праобразу т.зв. «грифо-барана», оскільки вірування в подібну здатність очей на зображеннях є чужою для ірано-кочівницького середовища, натомість є добре відомою в культурах Гальштатського світу Центральної Європи.

ко»), можемо припустити, що у військових підрозділах, які здійснювали рейди в Урарту, Асирію та ін. тогочасні держави, прошарок старших військових чинів міг ототожнювати себе, власне, із такими вірними «птаходзьобими псами» верховного божества, від якого залежало їх благополуччя в походах. Тут видається доцільним нагадати, що етимологія імені Колаксай, який був онуком Зевса/Папая, означає «повелитель молодих собак»²¹⁰. Ці «молоді собаки», як припускає Ю. Колосовська, і дали назву всьому племені сколотів (Колосовская, 1982, с.52). Отож, маємо підстави припускати, що та численна серія кістяних наверш на псалії та розподілювачів ременів, на яких відтворено грифоподібну голівку з рогами могла не лише використовуватись у боях та походах старшим офіцерським складом, але й бути зримою ознакою приналежності цього воїна до виняткового, за своїми правами й обов'язками, привілейованого прошарку вершницької аристократії. Остання, перебуваючи під покровительством самого Папая і входячи до його свити, більш як півстоліття залишалась одним із найбільш боєздатних військових підрозділів у всьому припонтійському регіоні.

2. *Пронизки й пронизки-розподілювачі для перехресних ременів кінської упряжі.* Відомі в цілій низці місць на заході Українського Лісостепу. За морфологічними ознаками усіх їх можна розділити на чотири групи. Перша – пронизки-розподілювачі у вигляді голівки хижого птаха з баранячими рогами під очима (1 екз.). Друга група – схожі за формою пронизки у вигляді голівки такого ж хижого птаха, але – без рогів і з навмисне акцентованими дзьобом та очима (6 екз.). До третьої групи зараховано пронизки у вигляді хижодзьобої голівки птаха з одним наскрізним вертикальним отвором (1 екз.). І, врешті, до четвертої групи зараховано пронизки-розподілювачі у вигляді голівки барана (1 екз.).

До першої групи віднесено кістяний розподілювач перехресних ременів із с. Сокіл Кам'янець-Подільського району Хмельницької області з розкопок Л. Вакуленко (Могилов, Гуцал, 2008, с.45, рис.1,19). У верхній частині пронизка-розподілювач оформлена у вигляді грифоподібної голівки з двома маленькими очима, невеликим дзьобом і парою баранячих рогів, які півколом огинають очі знизу. Нижня частина розподілювача дещо видовжена і має в бічних гранях чотири взаємоперпендикулярні отвори, призначені для фіксації в них шкіряних ременів упряжі. Близькими аналогіями розподілювача із середньодністровського Сокола є такі ж кістяні і так само приземкуватого (ніби приплюснутого зверху) типу розподілювачі з курганів 1/В, 2/В Келермесу, які також мають вигляд грифоподібних голівок із баранячими рогами під очима (Галанина, 1997). З південної гробниці Краснознаменського кургану, інвентар з якої, за Г. Коссаком і І. Медведською, належить до РСК-2, теж відомий кістяний розподільник у вигляді грифоподібної голівки з рогами, але він має більш видовжені пропорції й овальну втулку (Петренко, 2006, табл.74, №62, рис.15-119).

²¹⁰ Кількома століттями пізніше Валерій Флак також писав, що «Колак – син Юпітера». Надзвичайно ефектне, але так до сьогодні й не опрацьоване в науці, бронзове навершя з Лисої Гори з околиць Дніпропетровська, яке зображає оголену постать божества в оточенні грифоподібних птахів і 16 фігурок собак/вовків, може трактуватись як один з доказів правомірності ототожнення собак/вовків та хижих птахів із культом бога Папая.

З огляду на те, що аналізована пронизка-розподілювач із Сокола є вже третім, за рахунком, на Середньому Придністров'ї, художнім виробом із кістки, на якому засвідчено використання врізних ліній із закінченнями у вигляді «ластівчиного хвоста», то з повним на те правом постає питання про місцеву школу різьби по кістці. Майстри, які працювали за її образотворчими традиціями не лише вводили в уже усталені іконографічні канони притаманні для місцевого середовища новації (наприклад, у манері подачі грифоподібних голівок із рогами), але й розробляли і вводили в обіг нові образотворчі рішення, оперті на релігійне світобачення, витоки якого сягали ще пізньобронзової доби (кістяний гребінь з кургану у Швайківцях, танатичний мотив на щитках кістяних шпильок із кургану Коцюбинчики-I та з поселення в Оселівці, кістяне декороване руків'я нагайки(?) з кургану-5 Сокільця). У цілому, кістяна пронизка-розподілювач із Сокола може відноситися приблизно до другої-третьої чверті VII ст. до нар. Хр., тобто до II-го етапу розвитку Західноподільської групи, що в центральноєвропейській шкалі гальштатського періоду відповідає пізньому NaC2 й ранньому NaD1 (за Trachsil, 2004).

До другої групи пронизок-розподілювачів відносимо екземпляр із кургану-I Братишева з розкопок Т. Сулімирського 1932 року, який був знайдений у південній частині поховальної (?) площадки поруч з кісткою тварини і бронзовим втульчастим трилопатеvim наконечником стріли довжиною 3,5 см. Братишівська пронизка-розподілювач має висоту 2,0 см і представляє собою стилізоване зображення грифоподібної голівки з виразно загнутим дзьобом і опуклими, у вигляді маленьких перлинок, очима. Нижня частина братишівської знахідки оформлена у кубик зі стороною 18 мм з двома парами поперечних наскрізних отворів в бічних гранях і одним «глухим» отвором знизу (Sulimirski, 1936, s.48, tabl.VIII, 6d).²¹¹

Пара схожих за формою та розмірами про низок-розподілювачей, відома з Городниці Городенківського району Івано-Франківської області. Чи походять ці знахідки з одного комплексу, наразі, невідомо. З огляду на те, що до Другої Світової війни вони перебували у різних музейних збірках, можна припустити, що знайдені вони окремо одна від одної. Перша про низка-розподілювач, яка збрігалась у Музеї НТШ у Львові, у верхній частині має вигляд голівки хижого птаха з загнутим донизу дзьобом. Довжина про низки 2,0 см, ширина основи (судячи з усього – підквадратної в плані форми)-1,0 см.(Гребеняк, 1915, табл..II,1; Antoniewicz, 1928, s.134; Бандрівський, 1996, С.345). Друга про низка-розподілювач Городниці, яка перебувала у відділі доісторії Львівського університету, також у верхній частині зображає голівку хижого птаха з загнутим дзьобом, а в нижній – оформлена у кубик з двома парами поперечних наскрізних отворів і одним знизу. Висота знахідки 2,0 см, ширина основи 1,2 см (Sulimirski, 1936, s.100, tabl. VIII,5; Бандрівський, 1996, С.345-346, рис.1,3).

Нещодавно реєстр бронзових пронизок-розподілювачів, які схожі до вищепописаних, поповнився двома екземплярами, які знайдені біля с.Зваричів на

²¹¹ Зберігається у Львівському Державному історичному музеї, фонди археології, інв.№38766;

історичній Холмщині у Західному Надбужжі (тепер РП). Обидва тутешні розподілювачі у верхній частині оформлені у вигляді голівок хижого птаха (Klosinska, 2008, s.276-277, Abb.8). Відмінність від середньодністровських лише в тому, що втулка в одного з них - кругла, а в іншого – квадратна.²¹² Висота екземпляру з круглою втулкою-2,0 см, ширина-2,0 см, діаметр наскрізного отвору-7-8 мм, діаметр втулки-1,4 см. Висота розподілювача з квадратною втулкою-2,0 см, ширина-1,9 см, бічна сторона втулки-1,2 см, діаметр наскрізного отвору 6-7 мм, діаметр ока-8 мм. Особливістю зваричівських розподілювачів є маленькі тріщинки внизу втулок, чого не спостерігаємо на решті відомих на сьогодні екземплярів. За абрисом голівки птаха, вибалушеними очима та в характерний спосіб при піднятим дзьобом, про низка зі Зваричева найбільш схожа до екземпляру з кургану-І Братишева.

До третьої групи слід, мабуть, віднести й про низку з кургану-3 Теклівки Камянець-Подільського району Хмельницької області з розкопок А.Гуцала 2002 року (Могилів, 2008, с.350, рис.129, 44). Автори називають цю знахідку *«грифоподібною пронизкою»* і зазначають, що ця річ була виявлена у культурному шарі (?-М.Б.) досліджуваного кургану (Гуцал А., Гуцал В., Мегей, Могилів, 2003, С.92). Висота про низки-1,0 см, ширина з дзьобом-близько 1,7 см, діаметр отвору-близько 1,7 см. Розглядуваний екземпляр має вигляд маленької бочкоподібною голівки птаха з двома симетрично розташованими опуклими очима-перлинками між якими донизу опускається великий гачкоподібно загнутий дзьоб. В основі дзьоба вглибленим рельєфом показано стулений людський рот з опущеними кінчиками уст. Від цього ця частина пронизки в анфас дуже вже нагадує антропоморфну личину з сумним виразом обличчя або маску. Теклівську знахідку, мабуть, не зовсім коректно називати *«грифоподібною»*, як це роблять першовідкривачі. Так, тут є голівка птаха, очевидно – хижого, і, не виключено, що грифа. Але, говорити про голову грифона, погодьмося, все ж таки мало підстав. Інша справа - прихований антропоморфізм в зображенні людських уст під дзьобом. Це – надзвичайна обставина і потребує окремого пояснення. Вцілому, пронизка з Теклівки, у функціональному відношенні, є ніби перехідним типом між пронизками-розподілювачами другої і четвертої груп. До останньої з них – четвертої групи віднесено пронизку у вигляді хижо загнутого донизу дзьоба, яка походить з Переведова і яка до війни зберігалась в Музею Дідушицьких у Львові (Sulimirski, 1939, s.77) і місце знахідки якої тодішній апліконт Музею НТШ В.Гребеняк, В.Антонович та ін. повязували із Сокальщиною у Західному Надбужжі (Гребеняк, 1915, табл. 2,1; Бандрівський, 1996, С.345-346, рис.1,4). Висота пронизки - близько 1,9 см, ширина «дзьоба» - до 1,3 см, ширина під квадратної в плані основи - близько 1,0 см. Переведівська знахідка не лише має вигляд дзьоба, який ніби «виростає» з втулки, але й мистецько за компоновану щілинку між двома половинками дзьоба. Цікаво, що й у цій знахідці, як і у вищезгаданих пронизках, залишено наскрізний отвір утворений закрученим кін-

²¹² У пронизки зі Зваричева, яка має підквадратну втулку, кінчик дзьоба відламаний, причому, в тому самому місці, щой у пронизці-розподілювачі з Городниці.

чиком дзьоба. В самій втулці є наскрізний отвір для протягування через нього шкіряного ремінця. Найближчі паралелі до пронизки з Переведова знаходмо в кургані №11 Мачух, Захарейкової Могили, кургану 244 з Великого Деренговця (Могилов, 2008, с.350, рис.129).

До п'ятої – останньої з виділених груп відносимо пронизку-розподілювач у вигляді стилізованої голівки барана, яка походить з того ж комплексу, що й вищеописана пронизка, а саме з кургану-3 Теклівки. Висота знахідки-близько 1,8 см, ширина-1,5-1,6 см, діаметр наскрізних отворів у втулці-близько 0,5 см. Бараняча голівка у теклівському екземплярі має виразно вимодельовану морду, надміру великі опуклі очі і короткі опущені донизу закручені роги кінчики яких при піднятті і дотикаються нижнього краю очей (Гуцал А., Гуцал В., Мегей, Могилов, 2003, с.92; Могилов, 2008, рис.129,44). Близькі аналогії (за стилем виконання образу барана) знаходимо в кургані № 38 Гуляй-Города (Ильинская, 1975, табл. II, 31), в кургані 10 Попівки (Могилов, 2008, с.350, рис.129, 47-48), а також в Карпатському басейні з Fundorte на території Угорщини (Kemenczei, 2009, taf.187,2, s.409) в культурі Векерцуг (за Т.Кеменцеї, 2009 – «група Альфельд»).

3. *Бронзові прорізні зооморфні навершя на залізних стрижнях.* У 2008 році в кургані-II Коцюбинчик Чортківського району Тернопільської області під час дослідження кам'яних конструкцій біля одного з майже зотлілих стовпів було розчищено скупчення речей, які були покладені у дерев'яну скриньку. До складу речей входило: 1) шість пар залізних псаліїв з вудилами (одна пара відноситься до трьохпетельчастих, решта – до тридірчастих; всі вудила відносяться до стременоподібного типу рис. 174-175); 2) не менше шести гакоподібних залізних вигнутих стержнів; 3) чотири бронзових прорізних дзвоника з залізними язичками і вушками, в яких збереглись залишки туго перев'язаних шкіряних ремінців (рис. 181-182); 4) чотири бронзових прорізних навершя на довгих залізних стрижнях; кожне навершя закінчується реалістично вимодельованою голівкою лані з високими настовбурченими вухами і легко наміченим ротом (рис. 177-180). Очі лані на жодному з навершів не вказані; 5) ручка трьохреберчастого типу від плоскодонної культової посудини – патери (рис. 176, 4), які прийнято зараховувати до «дзеркал» (за Т.Кузнецовою); 6) бронзовий втульчастий трилопатекий наконечник стріли (рис. 176, 5); 7) два довгих залізних ножа черешкового типу, які лежали в парі під одним із навершів (Бандрівський, 2009, с.215-233; Бандрівський, 2009, с.30-38; він-же, 2010).

2. Нагрудні та начільні прикраси, предмети туалету із зооморфними елементами

1. *Нашивна золота платівка у вигляді гірського козла.* Виявлена у 2009 році під час розкопок кургану-I Коцюбинчик в Чортківському районі Тернопільської області. Представляє собою платівку у вигляді гірського козла з розвернутою назад голівкою, великими дугоподібно вигнутими рогами і підкуленими під живіт ногами. Тварина показана в лівосторонній проекції в досить реалістичній манері, яка притаманна найранішим виробам цього типу. Довжина платівки 3,7 см. Платівка має біляво-жовтуватий колір і майже відмінне збереження за виключенням одного: в місці основи рогу, з тильної сторони, є слід від відла-

маного язичка-фіксатора за допомогою якого платівку прикріплювали на виріб. Такого типу прикраси використовували для його аплікативного²¹³ оздоблення. Розглядувану платівку виконано з тонкого кованого листового золота у техніці штампу на рельєфній матриці з наступним обрізуванням зображення за контуром. Згідно з проведеним аналізом²¹⁴ в металі платівки виявлено 59,70% золота та 39,45% срібла. Вага виробу – 1,73 г.²¹⁵

Фігура гірського козла на коцюбинецькій платівці виконана у високому рельєфі. Художнє пропрацювання деталей, як от: деталізація елементів морди, гофрованої поверхні рогу, м'язових складок тіла, ратиць, зрештою, надзвичайна зграбність постаті вцілому – ставить розглядуваний екземпляр в розряд найбільш мистецько довершених зразків образотворчої традиції Українського Лісостепу в період архаїки. Те, що це спостереження не є перебільшенням доводить навіть вторинне технічне його доопрацювання: доставши цю платівку з-під штампу абриси тварини на ній обрізали точно за контуром, чого не скажеш про майже аналогічні (але – правосторонні) зображення гірських козлів на платівках з кургану № 35 Бобриці поблизу Канева на Черкащині²¹⁶, стилістична манера виконання яких дещо нижча, а обрізка за контуром – менш делікатна (Ковпаненко, 1981, с.14, рис.10,2; Scythian gold.-New York, 1999, s.153, № 45).

Такими платівками із дорогоцінних металів із зображенням гірського козла, на зразок щойно віднайдені в Коцюбинчиках, оздоблювали головні убори (значно рідше – предмети озброєння)²¹⁷, здається, виключно представників

²¹³ Під аплікативним оздобленням розуміють орнамент або художнє зображення, які виконані накладанням (від лат. applicatio – прикладання, або applicatus – прикладений).

²¹⁴ Розглядувану платівку з кургану-І Коцюбинчик було піддано якісному та напівкількісному аналізу (РФА) на спектрометрі енергій рентгенівського випромінювання СЕР-1 у Вимірвальній лабораторії Західного казенного підприємства пробірного контролю Міністерства фінансів України (Протокол № 59 від 16 листопада 2009 року).

²¹⁵ Зберігається у Львівському Музеї історії релігії, фонди археології, інв.№ 21124/Ар-1677 (Срб-240);

²¹⁶ В кургані № 35 з Бобриці, висота якого сягала 5 м в центральному пох.№ 1 нашивні золоті платівки у вигляді гірського козла в кількості 19 екз., були розчищені на черепі небіжчика, як припускають, чоловіка, хоча в районі шийних хребців й було розчищено два разки намиста із сердоліку, топазу, агату, гірського кришталю, бурштину, халцедону та скла, а біля правої плечової кістки – низка намиста довжиною 3 м. Праворуч померлого лежав сагайдак з 21 стрілою, а в ногах – захоронення коня. В цій-же камері під північною стіною в пох.№ 2 знаходилось захоронення жінки, до заупокійного інвентаря якої входило 2 цвяхоподібні сережки, дві шпильки, камяна плита, намисто та бронзове дзеркало в шкіряному футлярі (Ковпаненко, 1981, С.13, 15). Такі ж правосторонні зображення гірських козлів бачимо на 6 золотих нашивних пластинах з кургану Вітова Могила в Поворсклі, де вони оздоблювали шкіряний футляр дерев'яного сагайдака (Ковпаненко, 1967, рис.48, С.144).

²¹⁷ Два об'ємні зображення гірських козлів, як відомо, прикрашають обух церемоніальної келермеської сокири з кургану №1/1903. Однак, у них, як і в козлів із золотої бляхи Ульського кургану №1, підкулені під живіт ноги висунуто вперед. Таке положення ніг у зображеннях козлів з пам'яток Українського Лісостепу, невідоме. Отож, можемо припустити, що ота канонічна поза ніг у зображеннях гірських козлів з Бобриці (к-35), Вітової Могили та Коцюбинчик (к-І), в яких кінцівки глибоко підкулені під живіт, скоріш за все була випрацювана в одній з мистецько-металообробних шкіл Середнього Придніпров'я і невдовзі стала невід'ємною складовою місцевої образотворчої традиції.

чоловічої статі, причому, найбільш привілейованої й заможної верстви. Що ж стосується самої схеми зображення ніг у зображеннях гірських козлів з Коцюбинчик та схожих до нього з кургану №35 Бобриці і Вітової Могили, на яких вони показані глибоко підкуленими під живіт, то виводити цей образно-ритуальний канон із Передньої Азії, як це пропонували у свій час окремі дослідники (Погребова, Раевский, 1992, с.138) мабуть не зовсім доречно, оскільки на Близькому Сході, згідно з давньою іконографічною традицією, ноги копитних тварин зображали на одній лінії і вони не заходили одна за другу (Кисель, 2003, с.32). Так само, і називати зображення підкулених під живіт ніг у відпочиваючих трав'янистих «канонам давньокочівницької художньої традиції» вважаємо необґрунтованим, оскільки досі ще ніхто не довів, що середньодніпровські (а ширше – правобережнолісостепові, в т.ч. із Західного Поділля) зображення трав'янистих з підкуленими під живіт ногами є пізнішими, аніж, скажімо, тварини на золотих бляшках з Большого Гумаровського кургану чи фігура оленя з гіллястими рогами з кургану-5 Чилікти, які В.Кисель вважає «прототипами» для усіх інших (Кисель, 2003, с.32). Звичайно, саме такі припущення можна зробити, коли для Чилікти та інших курганів Азії використовувати новітню, апробовану природничими методами, хронологію, в той час як для пам'яток з Українського Лісостепу чомусь залишати застарілу, без врахування тенденції останніх років до пониження абсолютних дат для періодів НаС1-НаС2. Цікаво, як тепер, після перенесення початкової дати НаС1 на час близько 830 рр.до нар.Хр., а початок наступного періоду – НаС2 на початок останньої чверті VII ст. до нар. Хр. (Trachsel, 1999; 2004; Бандрівський, 2010, с.79), виглядатиме в побудовах та різноманітних зіставленнях вищезгаданих авторів позиція «опорних» пам'яток з Українського Лісостепу, частина з яких, маючи серед свого інвентаря чудові центральноєвропейські імпорти, й надалі має тенденцію до подавлення? Чи й надалі спостерігатиметься та бравада з «перетягуванням» до кочівницького світу всього, що є ефектне, гарне і блищить (навіть, незважаючи на його абсолютно автохтонний контекст), зокрема будь-яких проявів витонченого смаку і високих естетичних уподобань у місцевому археологічному матеріалі. Що ж стосується зображення звірів з підкуленими під живіт ногами, які є на бляшках з кургану № 5 Чилікти (Сх. Казахстан), то бути «прототипами» для усіх інших в т.ч. й для екземплярів з української території, вони не можуть хоча б тому, що відносяться до Майемирської культури, яка сьогодні датується другою пол. VIII-першою пол. VII ст. до нар. Хр. Отже, чиліктинські зооморфні зображення є більш-менш синхронними з розглядуваним коцюбинецьким захороненням, яке відноситься до другої чверті VII ст. до нар. Хр., та, мабуть, одночасовими з курганом № 35 Бобриці до складу інвентаря якого входило бронзове дзеркало з центральним руків'ям, тип якого, за І.Медведською (1992), є характерною ознакою саме для РСК першої пол. VII ст. до нар. Хр. Зрештою, і в Чилікті (к.5), і в Бобриці (к.35), і в Коцюбинчиках (к.І,пох.І) зображення звірів з підкуленими ногами виконані в прикінцевій – довершеній формі розробки цього образу.²¹⁸ Отже, на якійсь те-

²¹⁸ В пізніших за часом зображеннях гірського козла, як наприклад, на платівці з кургану №1 Жаботина

риторії цей образ мусів пройти попередній – ранній етап свого формування. І те, що це обов'язково мусіли бути простори Центральної Азії – далеко не факт.

Врешті, такий елемент образотворчого канону відпочиваючого гірського козла з підігнутими ногами як розвернута у нього назад голівка, теж не знаходить прототипів в ранньокочівницьких культурах Центральної Азії: тамтешні зображення з розвернутою назад головою є або одно часові з келермеськими та придніпровсько-лісостеповими або ж пізнішими за них. (Зуев, 1993, рис.4;5,12-15;7; Кисель, 2003, С.32-33). Натомість, в Українському Лісостепу найраніше зображення звірів, зокрема, лосів з розвернутою назад голівкою і підкуленими під живіт ногами зустрічаємо на відомих кістяних платівках і фігурних бляшках в комплексі з бронзовими двокільцевими вудилами в кургані №2 Жаботина, який будучи співвіднесений з РСК-І (за І.Медведською,1992) не може датуватися пізніше другої половини VIII ст. до нар. Хр.²¹⁹ Чомусь у дослідників, які аналізували мотив зображень звірів з розвернутою назад голівкою, зовсім випала з уваги золота фібула із заходу Українського Лісостепу, яка знайдена у Михалківському «скарбі» і яка має вигляд собаки з повернутою назад голівкою і піднятим догори хвостиком. Ця зооморфна фібула, як і весь Михалківський «скарб» сьогодні датується не пізніше початку періоду НаС1, що за уточненими даними відноситься не пізніше середини VIII ст. до нар. Хр. Фактично, михалківське зображення собаки – найраніше з усіх відомих на сьогодні з українських земель зображень з розвернутою назад голівкою. Власне, в тому часовому діапазоні близько 50-80 років, який відділяє час ймовірного укриття михалківської фібули у вигляді собаки від часу побутування кістяних платівок із зображеннями лосей з підкуленими ногами і розвернутими назад голівками з кургану №2 Жаботина, слід очікувати відкриття проміжних ланок, які можуть додатково підсилити припущення про автохтонне походження вищезгаданих мотивів в образотворчій традиції Українського Лісостепу ранньозалізної доби.

чи на бронзовому наверші з Ульського кургану №2, бачимо вже деградацію і в загальних пропорціях, і в техніці виконання, а зміна деталей далеко не покращує відтворюваний образ тварини.

²¹⁹ Те, що кістяні платівки з кургану № 2 Жаботина слід датувати глибоким VIII ст. до нар. Хр. свідчать схожі за формою та розмірами кістяні платівки з поховань групи Мезочат у внутрікарпатському регіоні (Верхнє Потисся), які так само щільно орнаментовані на одній з поверхонь, однак, не зображеннями звірів, а геометричним декором: кістяна платівка із Szeget-Othalom - композиціями заштрихованих трикутників, ламаними зигзагоподібними (і теж – заштрихованими всередині) смугами, які один в один дублюють орнамент на пізньочорноліській кераміці (Kemény, 1989, s.69, Abb.8,11), а кістяна платівка з Sirok-Akasztomaly - прикрашена т.зв. «біжучою хвилею» і вписаними один в одного трикутниками (Patek, 1989/1990, taf.23; Metzner-Nebelsick, 2002, s.441, Abb.197,7). Згадані кістяні платівки з кургану № 2 Жаботина до сьогоднішнього дня, як видається, належно не оцінені: адже перед нами зображення лося (Артамонов,1968,с.39) або ж, навіть, цілого сімейства лосів (Вязьмитина, 1963, с.160), які, наприклад, в Передній Азії, ніколи не водилися. Очевидно, праві М.Погрєбова і Д.Раєвський, які розкриликували Я.Шера, який вищезгадані Жаботинські кістяні платівки із зображенням лосів та інших істот відніс до «раннього етапу скифо-сибирського звіриноного стилю», який характеризується «дрібними стилістичними ознаками» безсумнівно східного, як пише Я.Шер, (центральноазіатського) походження. Правда, сам Яків Абрамович так і не пояснив, що це за ознаки і де вони в Жаботинських зображеннях лосів, присутні (Погрєбова, Раєвський, 1992, с.234-235).

2. *Кістяний гребінь*. Під час розкопок 2007 року усипальниці біля с.Швайківці Чортківського району Тернопільської області на краю кам'яної вимостки був знайдений, частково роздавлений падаючим камінням, кістяний гребінь (рис. 173, 1). Знахідка має розміри 8,3 x 7,3 см. Гребінь виготовлено з кістяної або рогової пластини яку, перед тим, було розпрямлено у нагрітому парю стани. Спершу з пластини вирізали трапецію у вужчій половині якої акуратно було пропиляно 29 або 30 плоских і довгих зубців. Опісля, на ширшій половині трапецієподібної платівки був нанесений рисунок у вигляді протом двох кінських голівок, які звернені у різні сторони. Спершу кістяну платівку в цій частині обрізали за контуром голів коней, а потім низкою глибоких врізних ліній і насічок в надзвичайно майстерний спосіб вирізали на її поверхні морди обидвох коней з міцно стуленими ротами, ніздрі, очі з надбрівною дугою, настовбурчені вуха з стилізовано переданою вушною раковиною та гривами, ряди пасм на яких позначені низкою коротких зубчиків. Вцілому, легко нахилені донизу морди обидвох коней створюють враження прихованої міці й сили, і, здається, в них навіть проступає елемент грізності, чи скритої до пори динаміки. Давній митець гідним подиву вмінням підсилив вирізані ним на платівці елементи морд коней ще й зовнішніми абрисами кінських грив і вух, які значно додали виразності і ніби «оживили» саме це зображення (рис. 173, 1).

Зважаючи на те, що кутики ротів, ніздрів і раковин вух обидвох кінських голів передані майстром у вигляді розширених у трикутноподібну форму торців (на зразок «ластівчиного хвоста»), то це дає привід згадати в такий самий спосіб пророблені торцеві частини врізних ліній на кістяному палії з Ніври (рис. 183) і на кістяній пронизці-розподільвачі з Сокола на Середньому Дністрі, які виконані в аналогічній манері. Цей художньо-технічний прийом досі невідомий на пам'ятках в інших регіонах Українського Степу й Лісостепу, за виключенням, одного кургану, невідомий на Передкавказзі. З цього, мабуть, витікає логічне припущення, що традиції косторізного мистецтва на Середньому Дністрі, зокрема, виконання окремих його художніх елементів, були випрацьовані безпосередньо на місці в середовищі автохтонного населення.²²⁰

Що ж стосується походження образу двох кінських голівок розвернутих в різні сторони, який так майстерно втілений на швайковецькому гребені, то, зважаючи на те, що аналогій йому ми не знайшли, то він теж, мабуть, не привнесений ззовні, а випрацьований місцевим умільцем, який, крім умілих і талановитих рук, мав за плечима ще й добру художню школу. Права, звичайно, М.Погрєбова,

²²⁰ Це, звичайно, не означає, що не було запозичень. Звичайно, образ грифоподібної голівки з баранячими рогами чи пронизки у вигляді голівки барана, є привнесеними у середовище Західноподільської групи. Однак, привнесеними ці образи були із, знову ж таки, із середовища місцевого правобережно-лісостепового (в т. ч. й середньодніпровського) населення, куди, можливо, проникла під впливом передньоазійських держав. Віддавна нав'язувана в науковій літературі, причому, у доволі агресивний спосіб, думка про ірано-кочівницьке походження вищезгаданих образів демонструє не стільки наукове припущення (хай, на наш погляд, і помилкове), як нездоланну заангажованість того чи іншого автора ідеями паніранізму, зокрема, однією з його основоположних концепцій «скифо-сибирського єдинства».

коли писала, що мотив здвоєних тварин²²¹ має універсальний характер і простежується в різних культурах і географічних регіонах (Погребова, 1984, с.132). Однак, на швайковецькому гребені представлений дещо інший мотив: тут ми бачимо не поєднання голівок двох тварин на одному тулубі (дослідники називають цей мотив «двоголовими кінями», використовуючи при цьому російську назву «тяни-толкаев»), як це має місце в луристанських і вірменських бронзах (Погребова, 1984, с.135, табл.XVI,1-5; с.136, табл.XVII, 1-11), що, найімовірніше, віддзеркалює тамтешній конкретний релігійний культ, а щось інше, але **аж ніяк не двоголового коня**. Скоріш за все, що саме так, як представлені прототи коней на швайковецькому гребені, виглядає спереду пара впряжених в колісницю коней, які, біжучи, відхиляють голови набік (деталізація тут упряжі просто ускладнила б рисунок, позбавивши його лаконічної довершеності). Те, що образи кінських голівок на гребені із Швайківцець можуть бути пов'язаними із схожими образами на кінській упряжі, доводять залізні псалії південнокарпатської групи Феріджеле, яку Brigitte Coll (1997) датує від кінця першої половини VII ст. до нар. Хр. Верхні кінці феріджелівської пари псаліїв оформлені аналогічними за профілем прототипами коней, які дивляться в протилежні сторони (Vulpe, 1967, Pl.XVI,3). Той факт, що зображення протом коней і повнофігурних кінських постатей в декоруванні центральноєвропейської упряжі з'являється тут не раптово, і тим більше не у VII ст. до нар.Хр., а в значно раніший час, свідчить, хоча б, скарб із Штілфріда бронзові псалії з якого увінчані на кінцях прототипами коней, а також пара бронзових псаліїв у вигляді коників (!) з Ветулоні з району Потисся, які належать до групи Мезочат і на спинах яких прикріплено ще по одному маленькому коникові (Podborsky, 2001, s.166, Obr.88,17). Те, що зображення протом коней в центральноєвропейських областях, в т.ч. на Середньому Придністров'ї в періоді НаВЗ-НаС1 могло уособлювати у собі щось значно більше і важливіше, аніж звичайний художній декор, можуть свідчити т. зв. конеголові скіпетри з Карпатського басейну, культове призначення яких є найбільш вірогідним (Metzner-Nebelsick, 2002, t.I, s.463, Abb.206, 1-2,4-5).²²² В розглядуваному контексті в зовсім іншому світі може постати проблема появи в Передній Азії псаліїв з кінськими голівками або ж псаліїв, як, наприклад, з гробниці №3 Алтин-Тепе (Мала Азія), на яких один з кінців оформлений у вигляді прототи коня, а інший – у вигляді прототи бика (Иванчик, 2001, с.2003-208, рис.100, 4-5; рис.101, 2-4,6-7). Походити вищезгадані центральноєвропейські псалії з прототипами коней від цих – малоазійських, не можуть з двох причин: 1-вуздечні на-

²²¹ Дослівно: «...здвоєних протинаправлених протом однорідних тварин – відомих «тяни-толкаев» перед кавказького і закавказького мистецтва кін. II - поч. I тис. до н. е.»(Погребова, 1984, С.131 і наступні).

²²² Цікаво, що в Центральній Європі в IX-VIII ст. до нар. Хр., поряд із традицією зображення протом коней, поширеним був також мотив протом двох лебединих голівок, які так само дивляться в різні сторони і між якими часто зображався диск або концентричні композиції (Metzner-Nebelsick, 2002, t.I, s.472, Abb.210, 3,4б,5). Не виключено, що в цей час центральноєвропейська верхня аристократія мала свій окремішний релігійний культ, який не був поширений і не практикувався в інших верствах суспільства. Фактично, це могла бути локальна образотворча традиція, художні школи якої спеціалізувалися на обслуговуванні запитів керівників військових підрозділів.

бори, в т.ч. псалії з протомами коней з гробниці №3 Алтин-Тепе відносяться до епохи Аргішти-ІІ, тобто, до часу не пізніше перших п'ятнадцяти років VII ст. до нар. Хр., тобто, є пізнішими за центральноєвропейські псалії, які відносяться до періодів НаВЗ-НаС1; 2-псалії розглядуваного типу із протомами коней і биків, як засвідчують фахівці, в малоазійському регіоні є чужими і привнесеними ззовні. Намагання окремих дослідників (Іванчик, 2001, с.204,208), пояснити появу таких псаліїв в Малій Азії як імпорт із ірано-кочівницького середовища (хоча в останньому цей тип абсолютно невідомий), вже навіть не дивує. Не дивує тому, що за сталою історіографічною традицією, яка свого часу дістала «нове дихання» на хвилі боротьби з марризмом після московської конференції 1952 року, зв'язки з передньоазійськими високорозвинутими державами в досліджуваній період могли мати лише кочівники-іранці із «южнорусских степей». (То ж не дивно, що відтоді будь-яка коштовна й вишукана прикраса, зброя а, особливо, кінська упряж, які часом, аж «волали» про своє автохтонне походження, одним розчерком пера оголошувались надбанням «кочевнического мира»).

Отож, вертаючись до швайковецького кістяного гребеня (рис. 173, 1) можемо припустити, що оформлення його ухвату у вигляді протом двох коней цілком вписується у ту місцеву центральноєвропейську образотворчу традицію, яка, будучи започаткованою, мабуть, ще у пізньобронзовому віці не лише проіснувала аж до VII ст. до нар. Хр., але й, як в цьому переконує нововідкритий комплекс зі Швайківець, творчо переосмислювалась і розвивалась знаходячи собі місце на різних тогочасних предметах побуту і культу.

3.Кістяні шпильки з орнаментованими щитками. В матеріалах Західно-подільської групи представлена значна кількість різних типів шпильок. Всіх їх об'єднує довший чи коротший стержень, вироблений з металу або кістки. Натомість, завершення у середньодністровських шпильок – їх голівка, часто має пластичне завершення або ж щиток певної форми з нанесеним на ньому зображенням. На даний час можемо виділити чотири типи шпильок з декоративно оформленою голівкою. Перший тип – кістяні шпильки зі щитком всередині якого нанесені концентричні кола та лінії. Вперше ці прикраси були виявлені Г.Нікітіною і В.Цигиликом під час розкопок ними пам'ятки Черняхівської культури біля с.Оселівка Чернівецької області. В одній із споруд нижнього горизонту, яка відносилась до періоду раннього заліза, були знайдені три кістяні шпильки з фігурно виробленими щитками на поверхні яких прокреслено три або п'ять концентричних кіл з наскрізними дірочками в центрі (Никитина, 1979, с.248, рис.8,2-4). Довжина крає збережених шпильок до 9,2 см, розмір щитків, приблизно, 1,7 x 1,8 см. Ще одну шпильку цього ж типу довжиною близько 11,5 см виявлено в кургані-І Коцюбинчик, яка від вищезгаданих відрізняється наявністю лише двох концентричних кіл і двох глибоко врізаних ліній.

Віддалені аналогії такому типу зображень на середньодністровських кістяних шпильках простежуємо на т.зв. пряхках кобанської культури, які, як припускаємо, не були поясними, а носилися у більш-менш вертикальному положенні (як наплічні портупейні пояси-?), оскільки зображення на цих пряхках

призначені для «читання» саме у вертикальному положенні.²²³ Припускаємо, що і коцюбинецька кістяна шпилька, і кобанські пряжки своїми абрисами передають контури людського черепа, а концентричні кола на шпильках і пряжках представляють собою ніби порожні зіниці (тим більше, що на концентричних колах на кубанських пряжках, і на шпильках з Оселівки в «зіницях» існують наскрізні отвори). Натомість, пара схилених вершинами ліній на шитку шпильки з Коцюбинчик-І, могла зображати носовий отвір на черепі. Подібне призначення на кобанських пряжках міг виконувати «М»-подібний знак в центрі композиції (Козенкова, 2007, с.282, рис.3,2,5 та ін.). Отож, не виключено, що зображення на вищезгаданих предметах – кістяних шпильках і пряжках, могли мати сосунок до одного з різновидностей заупокійного культу, зримі символи якого в той час однаково були зрозумілими і населенню Середнього Придністров'я, і мешканцям Передкавказзя. Ці ритуальні дійства, пов'язані із заупокійним культом, могли включати в себе й графічне відтворення на нагрудних прикрасах (шпильках, пряжках) певного символу, який у стилізованому вигляді передавав зображення людського черепа. Оскільки, суть цих уявлень, все ж, вже не є причетною до антропоморфізму, а більше стосується потойбічної сфери, то і зображення, які відтворюють цю ділянку людських уявлень, слід, мабуть, називати зображеннями у танатичному (танатоморфічному-?) стилі.

Середньодністровські кістяні шпильки другого типу – із зображенням стилізованого дзьоба на шитку, вперше стали відомими з розкопок О.Ганіної на поселенні в Іване-Пусте Борщівського району Тернопільської області. Дослідниця припускала, що на голівці знайденої нею кістяної шпильки зображено голівку грифона (Ганіна, 1965, с.113, рис.4,6; с.115). Вдруге, на кістяну шпильку зі схожою голівкою натраплено в кургані-І Коцюбинчик. В ній, легким опукленням передана маленька голівка птаха з таким самим гіпертрофовано великим і високо піднятим догори хижим дзьобом (рис.5,7). І в одному, і в другому випадках, біля загнутого донизу кінчика дзьоба є наскрізна округла щілина. В такий же маленький отвір, довкола якого ніби «закручений» хижо загнутий дзьоб птаха, мають: 1-грифоподібні голівки на вершніях псалії з Ніври і Залісся; 2-бронзові розподілювачі ременів з того ж таки західнолісостепового регіону, а також багато схожих за призначенням речей з інших регіонів Лісостепу і Криму.

Чи був цей образ високо піднятого догори дзьоба «геральдичним» символом правлячої на той час династії, або ж образною аватарою одного з богів, який патрунував правлячу верхівку, сьогодні важко щось певне сказати. З огляду на те, що схожі за схемою грифоподібні голівки бачимо і на наверхнях піхов ме-

²²³ Саме в такому – вертикальному положенні ці кобанські пряжки й публікують, однак, піти далі й визнати, що вони не є поясними, не можуть. Хоча, саме розташування таких пряжок в похованнях вказувало на те, що вони не можуть вважатися поясними. Наприклад, в Кливанському могильнику в Південній Осетії в пох.№14 така пряжка знаходилась на плечі померлого, в пох.№28 – в ногах, а в пох. №30 – така пряжка знову ж в районі плечових кісток. Крім того, на кобанському «поясі» з Ксанської ущелини із зображенням оленя, фігура останнього, як і зображення на самій пряжці, розраховане на сприйняття, як припускаємо, лише у вертикальному положенні (Козенкова, 2007, с.267-269. с.292, рис.13,3).

чів з Кубанського і Дванського могильників (Погребова, Раевский, 1992, рис.19, а-в; Вольная, 2002, с.149, рис.3,1-2), на верхніх кінцях псалів вуздечки коня-3 і коня-4 з краснознаменского кургану 6 (Петренко, 2006, табл.62, 186,191), а також стилізовані голівки з хижо загнутим дзьобом, які увінчують прорізні навершя з Передкавказзя (краснознаменський курган № 2 і № 3) і Українського Лісостепу (Защита курган-1; Раскойці) (Переводчикова, с.27, рис.1,7; Петренко, 2006, табл.52,123,136,137), припускаємо, що вони можуть бути образним уособленням одного тогочасного (загальнодержавного-?) релігійного культу, який практикували, мабуть, лише у невеликому колі високопоставлених осіб, причетних до вершницької аристократії того часу. Той факт, що розглядуваний тип зображень – у вигляді стилізованої голівки з піднесеним догори дзьобом (незалежно від того, на поверхнях шпильок, піхов, чи навершів він присутній), численно представлений, окрім Лісостепу, також в типово гірських ландшафтах – в Карпатському басейні, наприклад, в Чумбрудській групі (колишня трансильванська)²²⁴ та культурі Вежерцуг (група Альфельд, за Т.Кеменцеї, 2009), може свідчити про те, що і на цих – досить віддалених і від Передкавказзя, і від Середнього Придніпров'я районах, навіть в умовах гірського рельєфу, культ, про який йде мова, вшановувався, напевне, не менше, ніж на вищезгаданих східноєвропейських просторах. А це могло статися лише за умови жорсткої централізації цього культу, що передбачає існування певних споріднених між собою адміністративно-територіальних одиниць з відповідним апаратом влади в кожному з вищеназваних районів.²²⁵

Третій тип шпильок, щиток яких оформлений у вигляді двох голівок грифоподібних істот (?) і які розвернуті дзьобами в протилежні сторони, вперше виявлений Г.Моргенштерном і Ф.Гаером в кургані-С Новосілки-Гримайлівської на Західному Поділлі. Збереглась верхня частина цієї шпильки довжиною 4,5 см, орнамент на якій Т.Сулімирський назвав «наслідуванням двох спіралеподібних щитків»(Sulimirski,1936,s.83,tabl.XI,1-t). Однак, на опублікованому рисунку бачимо, що частина щитка, про який йде мова, за обрисами нагадує півкруглу голівку з виразно зазначеним оком і невеликим піднесеним догори

²²⁴ Згідно з А.Гельмут початок Чумбрудської групи датується з кінця VIII ст. до нар. Хр.

²²⁵ Повна відсутність в Карпатському басейні і в Середньому Придніпров'ї прорізних навершів увінчаних нагорі стилізованим зображенням голівки хижого птаха з загнутим донизу дзьобом (на зразок навершів з кургану-3 Попівки, кургану-407 Журівки, Реп'яхуватої Могили, кургану-1 Келермеса, Краснознамнського кургану та ін.) опосередковано може вказувати на те, що метрополія цього протодержавного автохтонного (?) утворення охоплювала не лише вказану частину Передкавказзя, але й значну частину Українського Лісостепу і, скоріш за все – райони поширення колосальних за розмірами городищ. Так само і повна відсутність в Карпатському басейні й прилеглому Подунаві будь-яких зображень у вигляді т.зв. «грифо-барана», образ якого є, мабуть, одним з найяскравіших ідентифікаторів приналежності представників лісостепової автохтонної (?) вершницької аристократії, може свідчити, що влада скіфів/сколотів, на той час, не поширювалась на цей регіон, обмежившись включенням лише прилеглих середньодністровських земель. Про те, що носіїв Західноподільської групи Середнього Придністров'я слід вважати неврами, а не агатирсами, як вважав В.Щербаківський, виступила А.Мелюкова на московській конференції 1952 року (Погребова, 1954, с.22-23; Бандрівський, 2007, с.94-95).

дзьобом. Якщо є правильною така інтерпретація цієї шпильки, то друга частина її щитка є обламаною. Мабуть, схожу за формою шпильку знайшла О.Ганіна на поселенні в Заліссі Борівського району Тернопільської області, верх, тобто, голівку якої «...увінчує плоский щиток, на одному боці якого ретельно вирізьблено головки грифонів, розвернуті в протилежні сторони» (Ганіна, 1984, с.77). Очевидно, появу такого положення голівок на кістяних шпильках 3-го типу слід розглядати в контексті появи схожих за схемою, але – іншофігурних зображень. Таких, наприклад, як протом коней на швайковецькому кістяному гребені, які так само розвернуті головами в протилежні сторони. Скоріш за все, в такий спосіб за компоновані зображення, це – місцева центральноевропейська традиція, витоки якої можна простежити в ранньогальштатському стилі зображень т.зв. гальштатських водоплаваючих птахів («hallstattvogel» X-VIII ст. до нар. Хр.), голівки яких на вигнутих есоподібних шиях так само спрямовані у протилежні сторони.

До останнього - четвертого типу шпильок Середнього Придністров'я, зараховуємо дві шпильки – кістяну і металеву, верхівки яких оформлені у вигляді голівки грифа (або грифона-?). В одному випадку дзьоб у хижого птаха є задертим догори (Селище), у другому – привідкритий (Долиняни). Можна назвати унікальним той прийом, за допомогою якого стародавній митець передав грізний характер цього величавого птаха, акцентувавши увагу власне на привідкритому дзьобі, який асоціативно нагадує хижий оскал у агресивних тварин. Разом з поруч розташованим великим випуклим оком і пластичним абрисом голівки, цей дзьоб створює навдивовижу єдиний цілісний образ. Скоріш за все, на шпильках 4-го типу відображено все ту ж домінуючу в той час в образотворчій лісостеповій традиції ідею, образним втіленням якої була хижодзьоба голівка птаха, яка, крім того, на Середньому Дністрі представлена на пронизках-розподільювачах з кургану-1 Братишева, Городниці та про низці з кургану-3 Теклівки.

3. Предмети культового призначення в заупокійному церемоніалі.

1. Біметалеві плоскодонні посудини-патери з бічним руків'ям (кол. «дзеркала ольвійського типу»). У Західноподільській групі довший час єдиною знахідкою розглядуваного типу було «дзеркало» з кургану-II Братишева з розкопок Т.Сулімирського 1932 р., якому до останніх роки не знаходили аналогії не лише на території Українського Степу й Лісостепу, а взагалі – на території всієї Європи (рис. 158). Довжина братишівського «дзеркала»-патери -37,0 см, діаметр диску-18,7 см, товщина диску-0,3 см, висота бортика-1,5 см, ширина руків'я в районі насадки-6,6 см, ширина руків'я в середній частині-2,8 см (Reichl, 1936, s.140-141).

Унікальність братишівського екземпляру в тому, що руків'я у нього звичне – трьохреберчасте, мало, однак, специфічну конструкцію: спершу було вилите, як це свого часу встановила І.Райхль (1936, S.140-141) центральне ребро разом з насадкою і голівкою барана. Потім, до цього центрального бронзового ребра з двох боків припасували ще два такої-ж, приблизно, величини ребра, але викуті вже із заліза. Утворені, в такий спосіб, зовнішні ребра були обвиті навскоси розміщеною бронзовою стрічкою, яка, як зазначає дослідниця, «була за-

пущена в залізо», іншими словами – інкрустована. Натомість, середнє – бронзове ребро, так само було оббите скісною стручкою, але – залізною, від чого й досі на братишівському екземплярі залишились сліди іржі на краях бронзового стержня. Після цього, вже скомпоноване руків'я, яке на горішньому кінці завершувалось насадкою з півкруглим краєм, було з'єднане з диском, а потім до нього приклепане (сліди приклепування на гладкій поверхні диску помітила ще І.Райхль). Завершальним етапом стало гравірування: на самій насадці з обидвох сторін зобразили еолійський капітель, розетки, геометричний декор та різцем підправили голівку барана, якою увінчується торець руків'я. Тоді ж, мабуть, й нанесли щільне пасмо геометричного wzору на лобі тварини між завитками її рогів. Вцілому, форма братишівського «дзеркала»-патери, на думку І.Райхль, - грецька, мотив розетки – іонійський (аналогії до нього дослідниця вбачала в дзеркалі з кургану №404 зі Сміли), а голова барана виконана в греко-іонійському стилі (Reichl, 1936, s.140-141). У післявоєнний час, В.Скуднова, не погоджуючись з висловленим припущенням щодо даного предмета з Братишева, вважала, що відсутність подібних виробів в грецьких пам'ятках, робить припущення про їх грецьку приналежність, безпідставними (Скуднова, 1962, с.21). Нещодавно, Т.Кузнецова, не вдаючись у в'яснення технологічних і стилістичних аспектів виготовлення розглядуваного «дзеркала»-патери із кургану-ІІ Братишева, без наведення будь-яких аргументів, а керуючись лише «волютоподібним» оформленням його руків'я, проголосила братишівський екземпляр «...реплікою на грецький зразок, яка зроблена майстром фрако-ілірійського кола» (Кузнецова, 2004, с.226-227, рис.5).²²⁶

Нещодавно віднайдений А.Гуцалом в кургані-І Шутнівці на Середньому Дністрі екземпляр схожого, за окремими конструктивними параметрами, «дзеркала»-патери (рис. 161, 3), дозволяє по новому підійти до оцінки і інтерпретації подібного типу знахідок в середовищі Західноподільської групи (Гуцал А., Гуцал В., 2009, с.130-131).

Розміри і конструктивні особливості шутнівцецько го екземпляру. Розглядувана «дзеркало»-патера з Шутнівці-І (рис. 161, 3) має, як звичайно, диск з бортиком по краю і широке трьохреберчасте біметалеве руків'я, кожне ребро якого прикрашене витою стрічкою з тою різницею, що на центральному – бронзовому ребрі, ця стрічка є залізною, а на двох сусідніх – залізних ребрах, така ж за формою стрічка зроблена з бронзи. В обидвох випадках стрічка глибоко інкрустована у метал. Винятково цікавим є декор на кінцях руків'я: вгорі він завершується насадкою, яка з країв під диском завершується маленькими баранячими голівками, в той час, як нижня частина руків'я увінчана реалістично відтвореною голівкою бика. Довжина «дзеркала»-патери з кургану-І Шутнівець -36,5 см, діаметр диска - 20,5 см, висота бортика - 0,9 см, діаметр ребра - 9,9 см (Гуцал А., Гуцал В., 2009, с.129-131).

²²⁶ Звичайно, так – найлегше, ні тобі проблем зі з'ясуванням хронології братишівської патери, ні марудні пошуки аналогій до неї. Можливо, такий жест – від нерозуміння пам'ятки, від того, що ця знахідка з другого кургану Братишева цілком випадає із розряду подібних, а тому не вкладається у наперед задану схему і явно тут дисонує з теоретичними припущеннями автора.

В шутнівецькому екземплярі був застосований той самий принцип виготовлення руків'я, що й у «дзеркалі»-патері з кургану-ІІ Братишева: спершу було відлите з бронзи центральне ребро з голівкою бика на одному кінці і насадкою на іншому: На поверхні центрального ребра (ще на стадії воскової моделі) був передбачений неглибокий паз, в який потім була вставлена (інкрустована) залізна тасьма, яка знизу вверх обвивала бронзовий стержень довкола центральної осі. Схожа операція була пророблена з двома сусідніми, але вже – залізними стержнями: в стані гарячого кування їх обвили (на цей раз вже – бронзовою) тасьмою такої-ж ширини. В щілини між ребрами, як це зауважили обидва першовідкривачі, тоді ж було вставлено дві бронзові стрічки, від чого ширина руків'я додатково збільшилась до 3,3 см (на братишвському екземплярі – 2,8 см). Після цього, шутнівецьке руків'я верхнім кінцем, там, де була насадка, приклепали за допомогою двох заклепок до диску.

Визначення робочої поверхні середньодністровських «дзеркал» – патер. Виходячи з того, що тильна (зворотня від бортика) сторона диску братишівського екземпляру має лише сліди шліфування і на ній відсутні будь-які сліди поліровки, робимо припущення, що ця сторона не могла мати дзеркальних властивостей а отже, і не могла використовуватися як дзеркало. Так само відсутні бодай найменші сліди полірування і на стороні з бортиком, що теж виключає ймовірність використання цього боку диску для аналогічного призначення. Звідси напрошується здогад, що відносити цей, і, можливо, подібні до нього вироби, до розряду туалетних аксесуарів, залишається мало підстав. Ці речі, судячи з усього, могли використовувати для інших цілей.

Скоріш за все, і братишівський, і шутнівецький екземпляри представляють собою особливий тип культового посуду – плоскодонну круглу посудину з боковим руків'ям – патеру, про ймовірність існування якої в період архаїки чим раз відважніше почали говорити лише віднедавна (Кузнєцова, 2002, с.207-208).²²⁷ Те, що у патері з кургану-ІІ Братишева і кургану-І Шутнівець робочою поверхнею була все ж сторона з бортиком, свідчить положення голівок барана (на братишівському) і бика (на шутнівецькому) екземплярах, які, в такому разі, опиняються ніби «на спині». А це – поза тварини, яку приноситься в жертву. За умови, коли робочою поверхнею є сторона з бортиком, то тоді роги голівок бика і барана є оберненими донизу і вони служать як оперття цій частині руків'я. Це

²²⁷ З огляду на те, що у двох т.зв «дзеркалах» з Ольвії і Тузлинського некрополя були відмічені сліди тканини на обидвох сторонах диска (причому, ще на стадії воскової моделі) то Тетяна Михайлівна прийшла до висновку, що ці предмети не були дзеркалами, а мали яексь інше призначення (Кузнєцова, 2002, с.207). Так само, і «дзеркало»-патера з Немирівського городища (Смирнова, 1996, с.81), в жодному разі не могла використовуватися як дзеркало (Кузнєцова, 2002, с.208). Тут не можемо не згадати і про славне келермеське срібне «дзеркало», яке ще Вульф називав «плоскодонною круглою посудиною з накладним золотом», а Т.Кузнєцова, підтвердивши це припущення додала, що на т.зв. «робочій» стороні келермеського виробу відсутні сліди полірування або шліфування і вона навіть не опрацьовувалась під полірування (Кузнєцова, 1997, с.4-6). Таку інтерпретацію не заперечують й інші дослідники, які допускають, що даний тип виробів, який традиційно називаємо дзеркалами «...міг використовуватися, найімовірніше, як релігійно-магічний атрибут, а не як туалетні предмети» (Кисель, 2003, с.85-86).

додатково свідчить про те, що для виконання якихось дій з такими патерами, останнім мусіли надати горизонтальне положення.

Чи на робочу поверхню диску патери (з бортиком) наливали якусь рідину і вже тоді, використовуючи, приміром, поверхню рідини як свого роду дзеркало, дивлячись в яке вводили себе у відповідний психофізичний стан, важко щось певне сказати. З огляду на те, що на поверхню окремих патер з бортиком наносили вигравіювані зображення (Кузнєцова, 2002, с.207, рис.27) або ж припасовували накладні платівки з сюжетними сценами (келермеська срібна патера), то припускають, що лише після цього (нанесення знаків або композицій в межах бортика) сюди наливали рідину і розпочинали відповідні маніпуляції з утвореною в такий спосіб «дзеркальною» поверхнею патери. І, врешті, про статі похованих, супровідний інвентар яких включав плоскодонні посудини-патери. І в братишівському, і в шутнівецькому курганах, найімовірніше, були поховані чоловіки – представники військової аристократії, оскільки в братишівському комплексі наявне вістря списа, залізний ніж, кам'яний оселок із залізним окуттям на кінці, дві електрові сережки цвяхоподібного типу, а в шутнівецькому – залізне вістря списа і теж дві, аналогічної форми, електрові сережки. Натомість, віднайдення ще однієї патери, але вже із зображенням на руків'ї оленя з гіллястими рогами і фігури котячого хижака, в іншому братишівському кургані – під номером IV, свідчить про приналежність цього комплексу вже жінці, оскільки разом зі згаданою патерою в IV-му кургані Братишева, була знайдена половина кам'яної овальної плити з бортиком, шпилька, голка, скляні й бронзові намистинки.²²⁸ З огляду на відсутність аналогів конструктивним особливостям патер з братишівського і шутнівецького курганів, маємо, як видається, підстави припустити думку про ймовірність їх місцевого виготовлення в котрійсь з бронзообробних майстерень на Середньому Дністрі.

В и т о к и т е х н і ч н и х н а в и ч о к. Дослідники, які займались вивченням т. зв. бронзових «дзеркал» з боковим трьохреберчастим руків'ям, часом вбачали до останніх аналогії серед руків'їв акінаків, зокрема, парадних. До руків'я вищезгаданої патери з кургану-1 Шутнівець сьогодні також пробують провести аналогію із трьохреберчастим руків'ям меча з Києва та руків'ям відомого меча з першого келермеського кургану з розкопок Д.Шульца, яке складалось з трьох округлих залізних стрижнів обтягнутих золотою бляхою (Белозор, Скорий, 1985, с. 235-256; Гуцал А., Гуцал В., 2009, с.133). Такі паралелі до шутнівецької патери можна було провести лише за умови незнання вищезгаданої праці І.Райхль вміщену як додаток наприкінці монографії Т.Сулімирського 1936 р., в якій виразно описуються конструктивні особливості руків'я, аналогічної за схемою, патери з кургану-ІІ Братишева. В обидвох випадках у середньодністровських патер руків'я складалось лише з **одного** – центрального і основного бронзового ребра-стрижня, до якого з двох боків, суто з декоративною метою припасовували по одному залізному стрижню. Ці бічні стержні в розглядуваних

²²⁸ Характерно, що в найдавніших захороненнях Ольвії, кам'яні овальні плити знаходились разом із бронзовими «дзеркалами»-патерами аж в 19-ти комплексах.

патерах з Братишева і Шутнівець, на відміну від схожих, на перший погляд руків'їв згаданих мечів, не несли жодного конструктивного навантаження. Тому, порівнювати руків'я мечів і патер, хоча б з цієї причини, вважаємо некоректним. Зрештою, чому захопившись підшукуванням аналогій до трьохреберчастих руків'їв на сході Європи, дослідники вперто «не бачать» низку акінаків з суцільнолитим трьохреберчастим руків'ям у Чумбрудській (колишній трансильванській) груп²²⁹ (Vasiliev, 1980, Pl.14,4) та південнокарпатській групі Феріджеле (Vulpe, 1967, Pl.XV,2; Pl.XVI,1). Такі ж трьохреберчасті руків'я мають акінаки у Векерцугській культурі у внутрікарпатській улоговині (Kemenczei, 2009, s.301, Taf.79,1), носіїв якої, як і вище перелічених груп, сьогодні ніхто не співставляє ні з номадами, ні, тим більше, з іранцями.

4. Семантика образу бика та інших тварин у західноподільському регіоні, проблема аналогій та місцеві образотворчі традиції і новації.

Пробуючи дати пояснення, чому на культовій посудині-патері з кургану-І Шутнівець присутнє зображення голівки бика, то, з одного боку, стоїмо перед спокусою пояснити це в доволі простий спосіб – запозиченням ідеї образу бичачої голівки і, можливо, окремих, пов'язаних з нею релігійно-обрядових уявлень із котроїсь з тогочасних передньоазіатських держав, в релігії яких бик, як і образ бика, відігравали особливу роль. Однак, з другого боку – існуючі на сьогоднішній день матеріали доводять, що стародавнє населення Українського Правобережжя ще задовго до передньоазіатських походів, в своїй релігійно-обрядовій сфері значне місце відводило саме бику. Наприклад, верх золотої діадеми з Михалківського «скарбу», найпізніші речі з якого датуються серединою VIII ст. до нар. Хр., заповнений щільною низкою рельєфно відтворених бичачих рогів (Крушельницька, 1974, с.221, рис.58; Крушельницька, Малеев, 1990, с.130, рис.44; Metzner-Nebelsick, 2002). В культурі, з якою пов'язують Михалківські «скарби» і яка до початку НаС займала західну частину Середнього Придністров'я, відомі наскельні зображення – петрогліфи Урича у вигляді бичачого рогу (рис. 144, В) в оточенні спіралей, спіралеподібних завитків, «коліс» з шістьма і більше спицями всередині і променями-відростками ззовні, біжучих людських фігурок, зображень тварин та ін. (Бандрівський, 2008, с.150, рис.12,5). Із синхронних і територіально близьких до Михалкова і Урича пам'яток, назовемо масивний золотий браслет з Tirgu Mures/Marosvasarhely кінці якого оформлені у вигляді двох голівок биків з нависаючими над очима рогами (Kemenczei, 1995, s.334, Abb.2,a).

Із більш віддалених аналогій назовемо виявлене С.Мазаракі 1899 року в кургані біля хутора Шумейко (околиці с.Вовківці на Посуллі), повнофігурне зображення відпочиваючого бика з опущеною головою, яке було вилите з бронзи і обтягнуте золотою бляхою (Ильинская, 1968, с.44, рис.22,2-2а). Поруч з фігуркою бика було знайдено 18 кістяних псаліїв виключно із зображенням

²²⁹ Початок Cimbrud-Gruppe А.Гельмут датує від кінця VIII ст. до нар.Хр., а Б.Тержан загальні рамки Чумбрудської групи оприділює в межах поч. VII - кін. V ст. до нар. Хр. Висловлюю глибоку подяку колезі зі Словаччини п.Аніті Козуб за допомогу при з'ясуванні сучасних датуваль культур і груп Карпатського регіону.

кінських голівок (Ильинская, 1968, с.44-45, рис.23). Схожу особливість у підборі інвентаря простежуємо й у кургані Старша Могила в тому ж Посуллі: із 13 пар кістяних псаліїв, шість мала закінчення у вигляді голівок баранів і лише один - у вигляді голівки грифа з баранячими рогами (Ильинская, 1968, с.25, табл. IV, 2-11,13-14). Ситуація із комплексом Старшої Могили стає ще більш цікавою, коли зауважити, що в ній, окрім вищезгаданих вибірково підібраних псаліїв, трапилося два – єдиних на всій території сучасної України, бронзових прорізних навершя увінчаних голівками биків з розлогими рогами (Ильинская, 1968, с.26, табл. III,3-4). Отже, вимальовується несподівана картина: починають, ніби-то, виділятися комплекси вершницьких елітних захоронень, в одній групі яких, абсолютно переважають зображення грифоподібних голівок з баранячими рогами довкола очей, гірських козлів і прорізні «птахоголови» навершя (курган-2 Оксютинці; курган-407 Журівки; курган-2 Вовківці; пох.1 Репяхуватої Могили) і, разом з тим, в них зовсім невідомі вироби із зображенням коней, кінських і бичачих голівок. Натомість, в другій групі елітних військових захоронень, навпаки - майже повністю відсутні «птахоголови» зображення (немає т.зв. «грифо-баранів», відсутні прорізні навершя з хижодзьобими голівками, зображення з гірськими козлами та ін.), натомість, присутні повнофігурні або ж часткові – у вигляді протом, зображення коней і биків.²³⁰ З цього можемо припустити думку про ймовірність існування в Українському Лісостепу і Степу двох релігійно-образотворчих традицій: давнішої, автохтонної (в якій домінувала релігійна ідея, образним втіленням якої могли бути кінь, бик) та пізнішої, частково імплантованої із асиро-урартського середовища світоглядної системи, в якій переважав образ голівки хижого птаха, можливо, грифона з баранячими рогами, синкретичні істоти та ін.

Задаючись питанням, чому на кінцях руків'їв вищерозглянутих патер із Середнього Придністров'я присутні протоми бика і барана, пригадаймо, що, судячи із супровідного інвентаря, небіжчиками в цих захороненнях, найімовірніше були чоловіки і то – вищого військового рангу. А, раз так, то й ритуал під час їх поховання вимагав специфічного підбору інвентаря. Не виключено, що в розглядуваний період заупокійні церемонії над військовими достойниками більш-менш були уніфікованими, причому, на досить обширних просторах: від Середнього Придністров'я на заході, до Передкавказзя – на сході. Однак, і в цьому, здавалось-би подібному (з огляду на доволі схожу частину інвентаря) за обрядами середовищі, можна виділити, як видається, низку комплексів із специфічною образотворчою традицією, яка корініється в уявленнях пізньобронзового періоду Центральної і Південно-Східної Європи і образним носієм якої в період раннього і розвинутого гальштату виступає протома бика. В пам'ятках VII ст. до нар.Хр. своєрідним маркером цієї місцевої образотворчої традиції виступа-

²³⁰ В значній мірі ця автохтонна, для Українського Лісостепу, релігійно-образотворча традиція у VIII-VII ст. до нар. Хр. формувалася під впливом релігійного життя та церемоніальних дійств Гальштатського світу, вплив якого на образотворчу культуру «Архаїчної Скіфії» сьогодні або цілковито замовчується або ж зводиться до рідкісних покликань на ті чи інші паралелі в культурах Подунав'я і Карпатського басейну.

ють не лише бронзові прорізні навершя із зображеннями голівок бика (Старша Могила; Ульський курган-2) та бронзові прорізні навершя із повнофігурним зображенням бика (Nagytarca в Угорщині), але, й як бачимо на прикладі першого шутнівського кургану, також і патери зі схожою голівкою бика на руків'ї.²³¹

Назагал, дослідження середньодністровських предметів із зображеннями живих істот в контексті центрально - і східноєвропейських пам'яток, підтверджує висловлене раніше припущення, що в архаїчний період на заході Українського Лісостепу існувало щонайменше дві релігійно-образотворчі традиції: раніша і пізніша. Знаковим елементом першої, початки якої криються ще в пізньобронзовому віці, були пластичні й гравіровані зображення водоплаваючих птахів стилю «Hallstattvogel» (виконані в цьому стилі зображення зустрічаємо навіть значно східніше – в центральноукраїнському регіоні, наприклад, на навершях з качиними голівками з кургану №2 Лепетихи та кургану з Попівки), а також солярні знаки, символи барана, бика і коня. Натомість, образним носієм другої релігійно-мистецької традиції, основні засади якої були випрацювані, мабуть, не пізніше останньої чверті VIII-поч. VII ст. до нар. Хр., був зовсім інший репертуар, в якому основну роль відігравали зображення голівок хижодзьобого птаха, найімовірніше – грифа, нерідко з баранячими рогами, які огинали його очі з низу, а також синкретичні істоти, які поєднували в собі різні частини тіл від інших. І раніша, і пізніша образотворчі традиції були випрацювані тут, в Українському Лісостепу й прилеглому Передкавказзі з тою різницею, що раніша з них почала формуватися в районі Буго-Дністровського межиріччя ще в пізньобронзовий період під сильними впливами з егейсько-анатолійського регіону: започаткування ритуальних процесій з Дарами гіпербореїв, участь агатирсів у культових обрядах на о.Делос, поява зольників у сабатинівсько-білогрудівському блоці культур, виокремлення казана цим населенням як культового предмету в їхніх обрядах і системі релігійного світорозуміння та ін. (Колосовская, 1982, с.47-69; Русяєва, 2005; 2005а, с.61; Бандрівський, 2007, с.48-59). Отож, кристалізація в правобережному Лісостепу культів, в яких значну роль відігравав бик і кінь,²³² слід, мабуть, пов'язувати із тісними, в т.ч. релігійно-процесійними, контактами

²³¹ Звичайно, не треба зациклюватися на пошуках аналогій до бичачої голівки з Шутнів'я, оскільки схожих до неї, навіть у деталях, зображень можемо «насмикати» майже з усіх високо розвинутих культур і цивілізацій як Передньої Азії, так і Стародавньої Європи, але це майже нічого не дасть для з'ясування причин скульптурного відтворення саме голівок бика і саме на території між Карпатами і Передкавказзям, включно із середньодністровським регіоном. Тут слід намацати інший шлях – спробувати привідкрити хоча б найбільш істотне в тих обрядах, зримим елементом в яких виступало навершя або патера з протомою бика.

²³² Особливо цікавим, в плані походження культу бика і коня в Українському Причорномор'ї, є Новоселицький зольник в Буго-Дністровському межиріччі, на якому виявлено два черепа биків і одинадцять черепів коней, десять з яких були викладені у незвичний спосіб – у вигляді півкола (нижні щелепи у черепів коней були відсутні, п'ять черепів були перевернуті, п'ять покладені у звичному положенні, мордами скеровані на північний-захід. Положення черепів чередується через один: покладений нормально, наступний перевернутий (Тошев, Черняков, 1986, с.123, с.134). Першовідкривачі інтерпретують цю пам'ятку як свідчення існування у сабатинівських племен культу бика і коня і пов'язують їх появу з релігійними впливами із держави хетів (Там само, с.134).

автохтонного населення з високорозвинутими центрами в егейсько-анатолійському регіоні щонайменше від другої половини II тис. до нар. Хр. Причому, кінь, який від самих початків, був невід'ємним атрибутом культу Посейдона, ні іранцям, ні кочовикам взагалі, був невідомий, але саме культ Посейдона, згідно з Геродотом (IV,59) відігравав одну з найголовніших ролей в пантеоні «царських скіфів» (Колосовская, 1982, с.53-54; Бандрівський, 2007, с.77-100).

У дещо трансформованому вигляді культ бика проявився згодом і в територіально суміжних, із Середнім Придністров'ям, центральноєвропейських областях. Наприклад, на відкритому автором пізньовисоцькому поселенні в Маркополі біля м.Броди на Львівщині, серед уламків посуду (в т.ч. культового гостродонного і глиняної пластики), виявлено керамічний бичачий ріг довжиною 8 см (Крушельницька, 1993, С.220, рис.111,11; С.226), який, можливо, походить від амфороподібної посудини схожої до тих, які відкриті в курганах Календенбергської культури північно-східного гальштатського кола в м.Dunajske Luzne (кургани № I та № VI) на передмістю Nove Kosariska в Словаччині. Там, такі амфори на плічках мають дві-три пластичні протоми биків з розлогими рогами, які підносяться над вінцями (Cambal, Gregor, 2005, s.17,28,57). Схожі протоми биків з рогами бачимо, також, на орнаментованих амфорах Календенбергської культури в Dolniho Rakouska в Чехії, де вони також підносяться над вінцями посудини (Podborsky, 2001, s.191, obr.101,8-9). На вищезгаданих календенбергських корчагах протоми биків розвернуті назовні від отвору, ніби охороняють вміст самої посудини, яка є ніби їх нутром. Зважаючи на те, що патера з кургану-І Шутнівець із протомою бика на руків'ї, теж була культовою посудиною, то схожим могло бути й використання таких посудин, тим більше, що мова йде про більш-менш одночасові пам'ятки (близько третьої чверті VII ст. до нар. Хр. - див.: Бандрівський, 2010, с.76-113) і розташовані лише по тамтої бік Карпат. Схожість полягає ще й у тому, що усі календенбергські корчаги з протомами биків на плічках знайдені виключно в курганах, як, зрештою, лише в курганах знаходилися й аналізовані вище патери в Західноподільській групі.

Друга – пізніша за часом релігійно-образотворча традиція, символами якої були хижодзьобі голівки, гірські козли, голівки грифів з баранячими рогами, синкретичні істоти з дзьобами замість лап та ін., могла бути розробленою в Українському Лісостепу та Передкавказзі для обслуговування потреб не всього автохтонного суспільства (як це робила рання образотворча традиція), а лише для задоволення потреб тих військових підрозділів, які з першої чверті VII ст. до нар. Хр. брали активну участь у кампаніях на Близькому Сході. Тобто, на той час у військовому середовищі місцевого адміністративно-територіального (протодержавного-?) утворення міг витворитися прошарок військової, можливо, й династичної еліти, яка, зазнайомившись з релігіями Урарту, Асирії та ін., прийшла до потреби реформування існуючого, на її корінній території, пантеону. Нові релігійні ідеї та уявлення, природно, знайшли своє віддзеркалення на речових образних носіях того часу – в декоруванні зброї, деталях кінської упряжі, орнаментації культових речей (патер). Не новий художній смак, не підвищені естетичні вимоги, не наслідування чужих за духом зразків, стали причиною появи

другої, чи, радше – пізньої, релігійно-образотворчої традиції в Українському Лісостепу, в т.ч. в його західній частині. Зміст у цих нововведеннях міг мати суто релігійну доміанту: узагальнено кажучи, автохтонному вершництву (хто б до нього не входив: агатирси, неври, гелони, синди чи скіфи/сколоти), за межами корінної території проживання, наприклад, в Передній Азії в оточенні «чужих» богів, культів і традицій, повинні були помагати «свої» боги та пов'язані з ними ритуали, які б уособлювали так поціновану у всіх тогочасних цивілізаціях силу, військову доблесть, безпощадність в бою та ін. Образи бика, коня, солярної символіки та ін., які довгий час використовувалися в місцевих культурах Лісостепу, за самою своєю природою, не могли виконувати таких функцій. Ідеї агресії, натиску, немилосердя, кровожерливості і людських жертвоприношень, не були властиві цій автохтонній релігії. У зв'язку з початком далеких передньоазійських походів мусіла з'явитися й більш відповідна, для таких цілей, релігійна ідея, яка б була зрозумілою не лише її новим носіям, але й була б відлякуючою для ворогів, через території яких доводилось би проходити на бойовому марші. Таким, для мобільної й активної вершницької верхівки, й могло стати божество, яке галікарнаський історик порівняв з Аресом²³³, і справжнє ім'я якого залишається невідомим (далі в тексті для зручності умовно оперуватимемо саме цим ім'ям). Це зовсім не означало, що особи, вшановуючи нове «спеціалізоване» (суто за військовим фахом) божество, зреклися чи менше вшановували давній пантеон своєї землі. Те, що запровадження чи своєрідне піднесення одного культу, зовсім не означало ліквідацію іншого, засвідчує приклад Асирії, в якій, приблизно, в той самий час, був запроваджений на державному рівні новий культ – культ бога Ассура, якого вважали покровителем асирійської столиці. Особливо цікавим є те, що й функції обидвох богів – Ассура й Ареса, схожі: це боги-войовники, опікуни правлячої верхівки й обидва займали далеко не найголовнішу роль в пантеонах обох ранньоісторичних державних утворень.²³⁴

Процес запровадження нового, в значній мірі – мілітаризованого культу, мабуть не був ні одномоментним, ні короткотривалим в часі, явищем. Про це можуть, мабуть, свідчити комплекси з курганів біля хутора Шумейко і Старша Могила, в інвентарі яких абсолютно переважають (зокрема, у вуздечних наборах і бляхах) зображення голівок і копит коней, головки і ратиці баранів та, що особливо важливо, бика. Крім того, в Старшій Могилі бичача голівка увінчує прорізне навершя. Разом з тим, і в одному, і в другому комплексах є поодинокі зображення хижодзьобих голівок і голівки грифа з баранячими рогами. Можли-

²³³ В грецькому пантеоні Арес – бог і покровитель війни підлої, віроломної, війни ради війни, на відміну від Афін Паллади – богині війни чесної і справедливої. Коні Ареса – діти Борея (пор. Дари гіпербореїв, шлях яких починався у Скіфії) і однієї з еріній носили імена: Блиск, Полум'я, Шум і Жах, а атрибутами Ареса були – спис, палаючий смолоскип, собаки і коршун (Бандрівський, 2009, с.119).

²³⁴ Питання більш-менш одночасного «виходу» Ассура й Ареса на перші ролі в пантеонах двох, розділених Кавказьким хребтом, суспільств, потребує ґрунтовного вивчення, оскільки важко припустити, щоби така синхронність виявилася випадковою. Не здивуємося, коли невдовзі будуть простежені зв'язки між функціями культів Ассура й Ареса, або ж вплив одного з них на появу/розвиток іншого.

во, в такий спосіб: поєднанням місцевого елемента – закрученими баранячими рогами (які в Середньому Придністров'ї відомі ще з часу Михалківського «скарбу») з голівкою грифа чи грифона, намагалися зблизити релігійні ідеї давньої і нової образотворчих традицій Українського Лісостепу. В результаті такого поєднання: автохтонного і частково імплантованого ззовні, в мистецьких школах Лісостепу на іконографічному рівні утворився унікальний цілісний, хоча й синкретичний за своєю суттю, образ голівки грифа з баранячими рогами.²³⁵

Про існування, щонайменше, двох релігійно-образотворчих традицій в Українському Лісостепу та суміжних з ним районах, свідчить також морфологія і результати картографування прорізних наверхів втульчастого і стрижневого типів, які донедавна, вслід за В.Ільїнською (1963), Переводчиковою (1980) та ін. визнавали навіть за «маркери скіфської культури». Чомусь, правда, ніхто не задавався питанням, чому серед майже трьох десятків наверхів архаїчного періоду, немає жодного, який би був знайдений у степовій зоні, яку і дореволюційна, і радянська історіографія (особливо, після сумнозвісного винищення залишків марризму на поч. 1950-х років), однозначно відводила виключно кочівникам-іранцям.²³⁶ Про те, що прорізні наверхі (в т. ч. й чотири нових, віднайдені в кургані-II Коцюбинчик на Західному Поділлі – рис. 177-180) не мають жодного відношення до кочівницької культури свідчить те, що: 1-сама ідея прорізів на пустотілій металевій сфері із залізною кулькою всередині, з'явилась в Карпато-Дунайському регіоні не пізніше періоду НаВЗ, і про це зараз багато пишуть; 2- майже усі пластичні зображення на бронзових прорізних наверхях у вигляді відпочиваючої лані з підкуленими під живіт ногами, які виявлені в Потиссі і Трансільванії, разом з великою серією інших зроблених на місці пишної декорованих речей, свідчить про окремий, незалежний від ірано-кочівницького світу, локальний шлях розвитку місцевої релігійно-образотворчої традиції. В цьому – внутрікарпатському районі Центральної Європи, досі не знайдено жодного кістяного наверхі псалія із грифоподібною голівкою і з баранячими рогами. Невідомі тут і прорізні наверхі увінчані стилізованою голівкою хижодзьобого птаха, хоча в правобережно-дніпровській і посульській групах та на Передкавказзі такі наверхі добре відомі (курган-407 Журівки; курган-3 Попівки; Реп'яхувата Могила; курган-1 Келермеса; Краснознаменський курган). Це може свідчити про те, кожна з цих образотворчих традицій – і в Східній, і в Центральній

²³⁵ Цей нерозривний сплав релігійних уявлень, з певним застереженням, можемо назвати унійною традицією (від. лат. Unio - об'єднання), а зображення, які прийнято зараховувати до «міфічних істот» мабуть, більш правомірним було б називати зображеннями в унійному стилі чи в унійній образотворчій традиції.

²³⁶ Припущення про те, що степова зона Українського Причорномор'я в той час могла контролюватися автохтонним (?) протодержавним утворенням, яке в суміжній – лісостеповій смузі спорудило цілий каскад велетенських за розмірами, добре обжитих і уфортифікованих городищ, до сьогодення не сприймається у вітчизняній науці, оскільки суперечить основним постулатам концепції «скифо-сибирського єдинства», яка не лише ігнорує, але нерідко, в доволі таки агресивний спосіб, пригнічує і заперечує будь-які досягнення зроблені автохтонним населенням. Наприклад, «вимиваючи» із залишених ним комплексів майже увесь метал (кінську упряж, зброю, мистецькі речі та ін.), «милостиво» залишаючи носіям місцевої культури, в основному, лише кераміку.

Європі, мала свої територіальні межі, які були зумовлені особливостями місцевих релігій та поховальних обрядів.

В плані гіпотези можемо припустити, що впродовж якогось невеликого відрізка часу, терени зайняті Західноподільською (та, можливо, спорідненими з нею групами на півдні і сході) могли певним чином, як це не парадоксально звучить, бути залежними від територіально-адміністративного устрою Асирії. Відомі письмові свідчення про 28-літнє владарювання скіфів в Передній Азії та неодноразові міждинастичні шлюби скіфських володарів з представницями тутешніх деспотій (а, отже - й визнання за рівноправних), не виключають такої можливості. Більше того, припустивши подібний розвиток подій вже не стає дивним, чому галикарнаський історик не назвав імені скіфського бога-войовника (лише прирівняв його до давньогрецького Ареса). Можливо, в розглядуваному контексті йшлося про Ассура – військове божество й покровителя правлячої верхівки, культ якого був запроваджений в Асирії саме в час появи на наших землях Західноподільської та споріднених з нею груп. Можливо, вшанування Ассура носило надкультурний характер і поширювалося також на якісь території сьогоденішнього Українського Причорномор'я й прилеглого Лісостепу (згадаймо зображення богині Іштар на обкладці дишла з Краснознаменського кургану). Припускаємо, що одночасна поява в Українському Лісостепу низки груп часів скіфської архаїки і раптова активізація культу Ассура, здавалось би, на віддаленій території – речі взаємопов'язані. Малоімовірно, щоби ці збіги в часі були звичайною випадковістю. Раптова і майже одночасна поява на Передкавказзі і Західному Поділлі в другій-третьій чвертях VII ст. до нар. Хр. колосальних за величиною курганних комплексів з архітектурно складними кам'яно-дерев'яними спорудами (Краснознаменський курган, Коцюбинчики-1 та ін.), застосування для їх спорудження досконалої планіметрії, техніки сухої кладки та найдавніше на наших землях мурування цем'янковим розчином: причому – теж раптові і повсемісне на Західному Поділлі, значна кількість панцирних наборів лускатого типу, а головню – застосований у цих курганах поховальний обряд, ритуальні маніпуляції та супровідний інвентар (бронзові дзвоники, казани та ін.), які не мають генезису в місцевому матеріалі попередньої доби – свідчить про кардинальні зрушення на наших землях в цей час не лише в сфері релігійно-ідеологічних орієнтирів, але й, як припускаємо, підпаданні їх (принаймні, на якийсь невеликий відрізок часу) під зовнішнє адміністративно-територіальне підпорядкування. До вищеозначеної схеми розвитку подій можемо провести й дещо віддалену історичну паралель із Галицьким князівством яке, за свідченням історика-хроніста кін. XII ст. Никити Хоніята, було візантійською «топархією», тобто автономною провінцією Візантійської імперії (Паславський, 2003, с.18). Більше того, на відміну від інших руських князівств, візантійський імператорський двір розглядав галицького князя як *Nyrospondos*, що за візантійською вселенською термінологією прирівнювалося до давнього гасла: «союзний Риму народ» - *socii populi Romani* (Войтович, 2008, с.34-37). Щось подібне, причому – з акцентом на культово-релігійній сфері та між династичних зв'язках, могло відбуватися в часи скіфської архаїки і вздовж осі: Скіфія-Асирія, Український Лісостеп і Степ-Передня Азія.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія 117, 123, 127, 154, 191, 213, 278, 288, 295, 305, 454, 465
Адріатика 507
Альфелд 10, 159, 171, 176, 259, 267, 271, 272, 291, 353, 365, 377, 404, 408, 414, 415, 492, 526, 534
Апенніни 83, 86, 88, 92, 127, 131, 152, 274, 278, 279, 282, 287, 465, 501

Б

Бабадаг 35, 259, 265, 272
Базіївка 36, 79, 88, 119
Баличі 113, 128, 132, 140, 141, 157, 158, 161, 176, 184, 301
Балтика 62, 407
Басарабі 259, 272, 506
Бахур-Ходорівка 195, 221, 448
Белегіш 275
Беркес 168
Бернашівка 260, 424
Бескиди Сколівські 7, 30, 40, 51, 131, 152, 161, 223, 225, 227, 259, 421, 488, 491
Білівці 148, 149
Більче Золоте 23, 27, 29
Бірки Великі 286
Бовшів 27, 49, 65, 149
Болгарія 76, 506, 508
Борщовичі 117, 118, 119, 454
Братишів 23, 323, 325, 335, 337, 338, 339, 341, 345, 347, 348, 351, 374, 524, 525, 535, 536, 537
Броди 7, 18, 117, 242, 285, 312, 428, 445, 454, 461, 542
Буг 10, 19, 163, 174, 175, 176, 185, 216, 219, 229, 231, 245, 249, 250, 294, 397, 409, 410, 411, 422, 431, 462, 473
Будапешт 16, 125, 364
Буківна 8, 68, 77, 153, 154, 155, 164, 167, 171, 311
Буковина 15, 27, 28, 31, 137, 153, 160, 167, 168, 171, 182, 259, 304, 359, 367, 398, 401, 405, 406, 429, 430, 431, 432, 433, 488, 501, 519
Бурканів 128, 158, 175, 275

В

Верецький перевал 19, 40, 42, 161, 172, 175, 223, 227, 491
Винники 239, 241, 283, 417, 419
Висоцьке 18, 186, 240, 445, 446

Відень 516
Волока 31, 79, 82, 120, 132
Ворона 130, 131, 159, 269, 405

Г

Галич 28, 102, 113, 120, 122, 154, 158, 171, 180, 182
Галичина 19, 218, 231, 398, 424, 431
Гірське 34, 44, 45, 46, 57, 516
Глибочок 23, 255, 316
Глиниця 32
Гнила Липа 10, 79, 161, 175, 176, 217
Гойдубесермень 86, 96, 159
Голігради 14, 16, 17, 27, 29, 65, 137, 259, 302, 419, 427
Гончарівка 119, 152, 174, 191, 195, 204, 233, 245, 246, 445, 456, 457, 461, 465, 467
Гордіївка 20, 115, 116, 117, 118, 150, 155, 158, 159, 160, 193, 198, 271, 422, 453, 454, 461, 462, 463, 495
Горинь 163, 174, 216, 217
Городенка 28, 70, 74, 108, 144, 149, 495, 524
Городисько Долішне 195, 221, 234, 411, 449, 462
Городниця 9, 15, 27, 28, 29, 44, 45, 49, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 65, 68, 70, 72, 74, 75, 78, 134, 137, 155, 158, 160, 165, 167, 173, 174, 175, 259, 404, 405, 516, 517, 524, 525, 535
Грушів 34

Г

Гава 9, 10, 16, 17, 25, 38, 40, 41, 86, 116, 130, 133, 152, 155, 157, 158, 161, 165, 168, 172, 173, 176, 193, 201, 203, 265, 267, 272, 275, 297, 302, 404, 408, 419, 427, 492

Д

Дичків 174, 189, 194, 200, 233, 456
Дідилів 96, 97, 233
Дністерський басейн/регіон 9, 10, 19, 27, 28, 79, 111, 134, 144, 150, 161, 163, 168, 171, 173, 175, 176, 178, 216, 231, 250, 258, 259, 268, 278, 293, 299, 305, 311, 313, 320, 331, 353, 401, 402, 405, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 434, 435, 478, 495, 496, 512, 518, 530, 536, 538
Добруджа 76, 98, 392, 519
Долиняни 23, 513, 535
Дуплиська 27, 29, 110, 343

Ж

Жабокруки 143, 147, 158, 174, 184
Жаботин 272, 307, 321, 331, 390, 460, 528, 529
Жидачів 36, 41, 68, 70, 77, 84, 95, 96, 103, 119, 141, 143, 144, 151, 152, 161, 162, 182, 225, 427
Жуків 22, 187, 245, 294, 302, 409, 446
Жуличі 7, 22, 186, 204, 211, 215, 239, 258, 283

З

Завадка 148, 223, 227, 426
Закавказзя 297
Закарпаття 97, 112, 131, 134, 140, 150, 152, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 180, 183, 192, 271, 405, 406, 422, 426, 432, 464, 488
Заліски 27, 65, 66, 67, 68, 161, 225, 271
Залісся 23, 343, 345, 378, 379, 423, 519, 521, 522, 533, 535
Заліщики 14, 15, 23, 27, 38, 45, 49, 51, 108, 134, 146, 178, 242, 263, 264, 315
Залуква 123, 158
Західне Поділля 6, 7, 14, 22, 23, 24, 25, 38, 74, 96, 120, 162, 174, 175, 216, 225, 258, 259, 262, 268, 269, 270, 285, 302, 304, 311, 335, 353, 355, 368, 369, 373, 377, 378, 379, 381, 404, 407, 408, 411, 414, 417, 418, 420, 424, 428, 432, 488, 491, 492, 496, 498, 504, 508, 528, 534, 544
Збруч 16, 35, 62, 128, 162, 163, 185, 189, 216, 259, 275, 278, 279, 280, 281, 304, 335, 417
Збараж Старий 163, 204, 213, 238, 285
Зеленча 119, 152, 278, 465
Золота Липа 10, 79, 161, 174, 175, 176, 217
Золочів 11, 19, 21, 22, 119, 136, 143, 187, 190, 198, 213, 237, 240, 278, 315, 427, 445, 451, 453, 458, 459, 460, 466, 479, 482, 492

І

Іване Пусте 23

Є

Єнішовіце-Кіркендруп 89, 93, 152, 159, 465

К

Кавказ 187, 189, 289, 292, 295, 299, 366, 372, 374, 375, 376, 388, 399, 423, 424, 426, 428, 429, 431, 432, 434, 460
Карабчиева 128, 162, 233, 456
Карапч 28
Карпати 31, 154, 219, 223, 410, 464
Карпато-Дунайський регіон 508, 544
Карпатський басейн 15, 25, 49, 77, 83, 89, 103, 109, 111, 113, 131, 150, 153, 158, 193, 203, 209, 213, 227, 242, 274, 291, 305, 364, 404, 414, 464, 540
Касперівці 14, 27, 29
Квіткии 300, 382, 384, 450
Келермес 307, 323, 325, 327, 345, 364, 520, 521, 523, 545
Кельменці 16
Кіцмань 28, 32, 110, 154, 171
Кіятице 25, 38, 40, 41, 83, 86, 113, 133, 158, 159, 161, 173, 265, 302, 492
Колодрібка 27, 29, 66, 263
Коломия 29, 108, 113, 132, 144, 184
Комарів 294, 302, 406, 409
Комарники 120, 122, 128, 131, 158, 161, 176, 180, 183

Конюшків 7, 202, 203, 445
Корлетень 275
Корнич 16, 29, 184
Корнів 34, 108
Коровія 28, 88, 92, 98, 111, 115, 137, 138, 143, 158, 160, 171, 174, 175, 179, 180, 182, 184, 501, 502, 503
Коропець 120, 122, 158, 175
Косівщина 74, 75, 418
Космач 27, 44, 45, 65, 74, 75, 160, 161, 167, 174, 175, 488, 489, 492
Коцюбинчики 7, 12, 13, 24, 269, 270, 323, 331, 334, 335, 337, 343, 347, 368, 369, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 414, 415, 420, 492, 498, 513, 522, 524, 526, 527, 528, 532, 533, 544
Красне 186, 215, 239, 245, 467, 485
Кремінна 260, 264, 278, 279
Крехів 110, 111, 161, 182, 199, 455
Кривче Нижнє 29, 35, 45, 166
Кринос 27, 28, 259, 302
Кругле 323, 335, 341
Крупи 302, 303, 409, 410
Кульчиці 24, 259, 433
Кунисівці 79, 80, 81, 82, 86, 87, 88, 159, 183
Курд 115, 137, 146, 158, 166, 174, 199, 455

Л

Лагодів 197, 217, 237, 241, 243, 413, 414, 449
Ленківці 313, 317, 399
Липуш 138, 140, 155, 157, 158, 161, 166, 168, 169, 170, 171
Лисичники 27, 29, 35, 36, 38, 40, 41, 44, 45, 51, 73, 78, 146, 147, 157, 166, 175, 259, 263, 315, 353
Лісостеп Український 6, 58, 59, 113, 115, 118, 119, 137, 178, 198, 200, 209, 216, 218, 219, 225, 226, 233, 250, 289, 295, 303, 310, 341, 355, 363, 371, 373, 378, 381, 383, 384, 386, 389, 391, 393, 395, 396, 402, 409, 411, 419, 420, 421, 451, 452, 454, 456, 461, 462, 466, 474, 486, 496, 508, 516, 517, 519, 520, 521, 522, 523, 527, 528, 529, 530, 534, 535, 540, 541, 542, 544
Лосва 8, 27, 44, 45, 46, 65, 67, 69, 74, 75, 154, 155, 160, 161, 164, 167, 174, 175, 273, 405, 427, 488, 489, 490
Лоївці 24, 242, 269, 272, 300
Лошнів 183, 191, 213, 278, 285, 465
Лугове 7, 18, 150, 174, 191, 194, 199, 200, 202, 205, 209
Лужани 142, 173, 174, 274, 425
Лукавець 7, 186, 204, 211, 213, 238, 239, 285, 428, 445
Лукаші 22, 213, 239, 283
Львів 7, 108, 117, 134, 197, 207, 223, 233, 234, 237, 241, 294, 300, 301, 362, 411, 413, 417, 449, 457, 463
Львівщина 18, 20, 103, 117, 136, 190, 197, 198, 215, 239, 263, 285, 312, 315, 419, 427, 430, 452, 453, 454, 458, 461, 492, 542

М

Магала 8, 9, 16
Марамуреш 15, 38, 49, 109, 155, 157, 168, 169, 170, 171, 405, 406, 491
Маркопіль 285, 312, 542
Медведівці 174
Мединя 242, 259, 293, 302
Медіаш 17, 404
Межиріччя 143, 144, 158, 161, 182
Мезочат 275, 309, 408, 529, 531
Мельниця Подільська 29, 497
Мервинці 16, 475
Миньківці 269, 320, 321, 425
Михалків 291, 300, 509
Мишків 259
Могилев-Подільський 259, 304, 423
Молдова 98, 100, 111, 485, 495
Монастир 192, 195, 221, 449
Моравія 93, 111, 125, 131, 146, 147, 149, 152, 462, 465
Мошанець 260
Мунтенія 76, 100
Муреш 170, 171, 172, 396

Н

Надбужжя 62, 294, 301, 302, 407, 409
Надсяння 19, 119, 151, 178, 192, 197, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 231, 233, 234, 265, 410, 449, 461, 462, 512
Накваша 7, 285
Неврида 249, 251, 393, 398, 401, 402, 403
Неділиська 79, 80, 82, 84, 85, 88, 93, 95, 96, 111, 119, 159, 180, 301, 502
Непоротів 24, 58, 242, 268, 269, 271, 272, 302, 321, 323, 327, 421, 450, 517
Нівра 269, 323, 418, 519, 520, 521, 522, 530, 533
Німеччина 117, 128, 130, 131, 152, 295, 305, 454, 457, 465
Ноа 8, 9, 11, 16, 98, 134, 137, 148, 155, 164, 167, 168, 169, 170, 175, 198, 216, 221, 225, 226, 421, 428, 453, 485, 494
Новосілка Гримайлівська 323, 325, 341, 534
Новосілка Костюкова 14, 15, 16, 27, 65, 146, 147

О

Облековіце 41, 119, 152, 191, 278, 465
Озеряни 79, 82, 84, 88
Ольвія 341, 435, 537, 538
Оселівка 16, 347, 524, 532, 533
Остріг 22, 162, 282, 285, 317
Остріжчина 62

П

- Палюхи 195, 221, 225, 234, 411, 448, 449, 462
Панталіха 9, 10, 162, 174, 175, 176, 177, 421
Париж 18
Пасх'єра 157
Перебиківці 115, 269, 270, 323, 399
Передкавказзя 142, 289, 299, 331, 375, 376, 377, 384, 397, 399, 415, 460, 521, 530, 533, 534, 540, 541, 542, 545
Перемишль 132, 178, 221, 223, 225, 226, 227, 298
Пересопниця 282, 294, 302, 409
Петриків 7, 22, 119, 174, 191, 195, 233, 234, 245, 246, 411, 420, 445, 446, 447, 466, 470
Південно-Східна Європа 23, 25, 41, 125, 140, 142, 154, 168, 265, 289, 292, 351, 363, 399, 405, 489, 501, 506, 507, 508, 540
Підгородці 7, 27, 40, 45, 49, 66, 161
Піддністр'яни 125, 161
Підсадки 260
Подільська височина 163
Покуття 6, 8, 11, 23, 27, 28, 31, 32, 70, 74, 79, 134, 136, 137, 139, 153, 154, 160, 161, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 175, 182, 216, 217, 259, 269, 270, 272, 285, 293, 302, 367, 405, 406, 494, 502, 513
Полісся 163, 217, 294, 302, 401, 402, 409, 419, 434
Половці 188, 260, 278
Постолівка 345, 349
Потисся 111, 125, 140, 168, 169, 170, 171, 199, 272, 405, 455, 529, 531
Потічок 105, 110, 111, 158, 182
Почапи 136, 174, 190, 197, 198, 199, 452, 453, 456, 458, 461
Прага 16, 435
Пресикарен 33, 178, 181
Придністров'я 8, 9, 16, 19, 25, 35, 38, 40, 43, 49, 65, 74, 75, 78, 83, 84, 85, 86, 96, 100, 102, 105, 109, 112, 113, 117, 118, 119, 120, 123, 128, 131, 132, 134, 140, 142, 143, 144, 151, 152, 154, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 200, 203, 213, 219, 221, 223, 224, 225, 229, 231, 237, 239, 242, 243, 258, 259, 265, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 278, 285, 291, 292, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 312, 319, 320, 321, 323, 325, 331, 339, 341, 343, 345, 349, 351, 353, 357, 359, 364, 365, 377, 379, 384, 398, 402, 405, 406, 408, 410, 411, 413, 414, 415, 418, 421, 428, 450, 454, 455, 463, 464, 466, 501, 502, 503, 507, 512, 513, 516, 519, 521, 522, 524, 531, 533, 534, 535, 539, 540, 542, 544
Прилипче 113, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 157, 158, 160, 174, 273
Причорномор'я 62, 100, 132, 136, 139, 158, 169, 170, 173, 246, 331, 337, 341, 373, 376, 381, 385, 386, 388, 390, 393, 394, 397, 399
Просіки 41, 178, 181, 183
Прут 34, 102, 171, 272, 429
Пшиш 295, 298, 299, 432

Р

Репяхувата 540
Рожубовці 223
Розгурче 77
Ротшиц-Саніслау 145, 159
Руда 88, 90, 181, 431

С

Самбір 24, 113, 161, 176
Сапогів 23
Сахарна 272, 308, 319, 452, 485
Семигород 15, 141, 398
Сентеш-Векерцут 377
Серватинці 340, 341
Середземномор'я 15, 136, 142, 280, 393, 425, 457, 500, 501, 507, 508, 511, 514
Серет 9, 10, 32, 35, 36, 79, 102, 119, 162, 174, 175, 176, 178, 185, 217, 229, 231, 286, 411, 462
Сивки 22, 285, 317
Синьків 125, 178
Сілець 294, 295, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 409, 421
Скалат 341, 349
Скіпче 339
Скірче 294, 302, 303, 409, 410
Словаччина 17, 111, 113, 117, 125, 127, 131, 134, 149, 150, 154, 155, 157, 161, 203, 267, 271, 302, 305, 365, 454, 464, 492, 539, 542
Смереківка 260, 282, 302
Смільне 191, 213, 242, 245, 291, 452
Смоленіце-Мольпір 305, 344, 365
Сокілець 242, 269, 288, 289, 300, 302, 322, 323, 345, 347, 353, 354, 369, 400, 523, 524
Сомоторська Гора 8, 17, 93, 154, 164, 267, 271
Сопіт 7, 65, 69, 160, 161, 504
Станове 8, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 426
Старий Збараж 213, 238
Старша Могила 115, 323, 359, 384, 425, 540, 541, 543
Стецівка 9, 137, 155, 165, 167, 174
Стрий 30, 31, 36, 166, 505, 512
Стрипа 9, 10, 79, 174, 175, 176, 185, 217, 417
Сучу де Суз 8, 138, 155, 164, 167, 168, 169, 170, 172, 406
Східна Європа 62, 115, 168, 229, 278, 279, 287, 289, 295, 300, 304, 313, 341, 355, 379, 381, 383, 399, 411, 420, 422, 423, 426, 427, 428, 430, 431, 437, 545

Т

Тарквінія 127, 131, 279
Тарнобжег 231, 234, 245, 411
Теклівка 345, 347, 351, 352, 353, 424, 525, 526, 535

Текуча 27, 44, 45, 46, 49, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 158, 160, 161, 167, 174, 175, 273, 405, 488, 489, 490, 491

Тенетники 259

Теребовля 162, 183, 191, 213, 285, 494

Тернопіль 7, 11, 12, 22, 117, 119, 186, 187, 189, 190, 197, 200, 202, 204, 278, 285, 289, 310, 311, 400, 411, 419, 421, 429, 430, 446, 449, 454, 456, 466, 486

Тернопільське плато 6, 35, 162, 174, 189, 213, 219, 225, 238, 259, 285, 289, 304, 421

Тиса 17, 76, 168, 299, 396

Товсте 325, 341

Трансільванія 17, 83, 97, 98, 100, 102, 105, 111, 113, 131, 138, 146, 147, 149, 161, 168, 170, 171, 199, 377, 396, 397, 405, 415, 455, 491, 519, 544

Тясмин 376, 390, 425

У

Угорщина 17, 23, 76, 83, 89, 103, 105, 109, 111, 113, 115, 116, 123, 125, 127, 133, 142, 145, 146, 150, 161, 166, 191, 213, 227, 271, 289, 297, 299, 300, 365, 376, 377, 465, 495, 526, 541

Ужоцький перевал 19, 42, 161, 170, 173, 175, 180, 183, 491

Урич 152, 259, 417, 418, 421, 504, 505, 506, 507, 508, 539

Ф

Фарс/Клади 289, 428

Фюзешабоні-Мезочат 160, 161, 201, 203, 242, 267, 271, 492

Х

Хотимир 132, 137, 143, 160, 174

Ц

Цвітова 125, 161

Центральна Європа 19, 25, 41, 62, 79, 117, 118, 125, 128, 131, 136, 140, 149, 155, 158, 160, 168, 178, 185, 192, 200, 201, 204, 218, 222, 223, 224, 227, 229, 231, 233, 236, 265, 271, 273, 276, 278, 279, 289, 292, 297, 303, 304, 311, 355, 364, 379, 382, 383, 390, 397, 399, 405, 408, 410, 411, 412, 417, 420, 423, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 437, 454, 456, 457, 460, 463, 489, 522, 531, 540, 544, 545

Ч

Черепківці 120, 122, 158, 178, 183

Чернівці 28, 32, 171, 179, 420, 421, 425

Чесько-Моравське пограниччя 19, 146, 218, 223, 231, 411

Чехи 18, 174, 211, 240, 245, 445, 446, 466, 467

Чехи-Висоцько 19

Чехія 15, 117, 134, 150, 399, 400, 454, 457, 464, 542

Чомонин 169, 406

Чорнолісся 201, 269, 390

Чортовець 27, 45, 53, 149, 405

Ш

Швайківці 7, 12, 13, 24, 270, 323, 343, 357, 364, 365, 366, 367, 379, 414, 415, 420, 492, 496, 513, 524, 530

Шелестове 40, 172

Широка Поляна 32, 33, 35, 41

Штілфрід 92, 95, 108, 150, 288, 289, 295, 299, 364, 460, 464, 531

Шутнівці 269, 312, 323, 327, 331, 338, 339, 345, 536

Щ

Щебречин 294, 302, 303, 409, 410

Я

Яблуницький перевал 42, 139, 160, 161, 168, 170, 173, 175, 272, 405, 491

Язлівець 126, 127, 128, 175, 274

Яргорів 137, 143, 145, 158, 159, 174, 427, 495

Яремча 123, 125, 158

Ярославль 14, 16, 178, 223, 226

Ясенів 117, 174, 191, 195, 197, 200, 207, 211, 245, 445, 448, 449, 450, 451, 454, 455

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авіла А. 136, 457
Александреску А. 123, 125, 131
Антоневич В. 127
Арпоксай 387, 388, 394

Б

Бадер Т. 140, 146, 168
Балагурі Е. 9, 17, 30, 77, 155, 165, 166, 170, 404, 421, 422, 433
Бандрівський М. 11, 12, 15, 21, 22, 29, 30, 31, 35, 40, 51, 65, 68, 74, 76, 79, 84, 117, 119, 120, 122, 123, 127, 128, 134, 137, 142, 150, 162, 163, 174, 178, 179, 182, 184, 189, 192, 198, 201, 202, 204, 205, 208, 213, 217, 221, 223, 225, 226, 231, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 259, 265, 271, 274, 278, 279, 282, 285, 288, 291, 300, 302, 310, 311, 312, 315, 319, 320, 331, 353, 357, 363, 390, 398, 399, 400, 401, 409, 411, 412, 413, 417, 418, 419, 420, 426, 427, 428, 433, 451, 452, 453, 454, 456, 457, 458, 461, 462, 463, 464, 466, 471, 489, 491, 492, 493, 494, 495, 497, 498, 504, 506, 509, 510, 512, 515, 520, 522, 524, 525, 526, 528, 534, 539, 541, 542, 543, 565, 568, 569
Березанська С. 10, 13, 115, 116, 155, 158, 160, 217, 389, 391, 395, 419, 422, 453
Бессонова С. 317, 341, 363, 382, 385, 386, 422, 426
Братченко С. 189, 422
Брик І. 8, 20, 22, 77, 153, 155, 164, 215, 239, 349, 485

В

Вальчак С. 13, 289, 295, 297, 302, 422, 450
Васильєв В. 396, 397
Вахтина М. 422, 426
Венгжинович Т. 226, 249
Винокур І. 307, 312, 423, 425
Войнаровський В. 22, 32, 109, 130, 175, 178, 213, 215, 239, 283, 285, 294, 299, 423, 433
Вульпе А. 138, 139, 140, 157

Г

Гаврилюк О. 22, 363, 373, 385, 386, 391, 423, 426
Гадачек К. 195, 197, 207, 448, 449, 450, 497, 508
Галанина Л. 322, 364, 372, 375, 423, 521, 523
Ганіна О. 22, 23, 343, 345, 378, 423, 521, 533, 535
Гансен Г. 184
Гедль М. 134, 143, 195, 221, 449
Гензель Б. 76, 157, 506

Герета І. 285
Геродот 170, 247, 248, 251, 373, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 401, 402, 403, 419, 424, 429, 430, 432, 507, 515, 516, 518, 522, 542
Горелик В. 142, 143, 325, 423
Граков Б. 249, 250, 313, 388, 390, 402, 423
Гребеняк В. 14, 19, 23, 213, 258, 304, 349, 424, 465, 524, 525
Гроховський М. 22, 335
Грушевський М. 17, 18, 150, 424, 459, 478
Гуцал А. 327, 338, 351, 423, 424, 525, 526, 536, 538
Гуцал В. 327, 338, 351, 424, 525, 526, 536, 538
Г.фон Мерхарт 79, 85

Д

Дараган М. 451, 496
Дергачов В. 105
Дубовська О. 383, 385, 393
Дударев В. 297, 300, 305, 423, 424

Е

Ерліх В. 289

Є

Єфименко П. 19

Ж

Журовський К. 88, 89, 90, 93, 120, 151, 461

З

Захар'єв В. 242, 288, 399, 400, 418
Захарук Ю. 207, 452

І

Іванова С. 177
Іванчик С. 305
Ільїнська В. 359, 425, 544
Ільків М. 13, 28, 32, 33, 92, 111, 115, 117, 137, 138, 142, 143, 154, 171, 174, 178, 179, 182, 184, 274, 425, 431, 432, 501, 502

К

Канівець В. 7, 10, 11, 19, 20, 21, 150, 187, 195, 202, 204, 208, 209, 215, 217, 223, 236, 237, 239, 250, 251, 258, 412, 413, 425, 458, 459, 460, 464, 467, 470, 471, 480, 481, 482, 485, 486, 487
Качо К. 140, 157, 164, 168, 171, 172
Кашуба М. 13, 43, 44, 52, 53, 272, 299, 308, 319, 421, 423, 426, 435, 485
Кеменцеї Т. 111, 169, 365, 404, 526, 534
Кіркор А. 22, 23, 343, 504
Клосінська Е. 301, 303

Клочко В. 13, 115, 116, 123, 128, 130, 132, 155, 200, 201, 227, 345, 402, 422, 426, 453, 462
Кніть Р. 14
Кобаль Й. 13, 83, 84, 85, 89, 93, 96, 97, 108, 112, 131, 136, 138, 139, 140, 145, 151, 154, 157,
159, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 193, 223, 227, 228, 271, 297, 406, 426, 429, 456, 562
Ковпаненко Г. 275, 300, 317, 363, 375, 376, 426, 427, 450, 451, 452, 457, 527
Козловський Л. 21, 247, 248, 456
Колаксай 387, 388, 389, 391, 392, 394, 396, 402, 523
Колосовська Ю. 388, 391, 394, 395, 401, 523
Конопля В. 22, 34, 103, 105, 137, 143, 144, 145, 150, 182, 213, 215, 239, 283, 285, 423, 427,
455, 456, 458, 495
Корчинський О. 36, 419, 427
Коссак Г. 147, 365, 379, 384, 523
Кравченко Е. 65, 66, 427
Крушельницька Л. 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 17, 21, 22, 24, 27, 28, 35, 44, 46, 49, 51, 52, 53, 57,
58, 59, 62, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 78, 84, 93, 97, 111, 113, 115, 119, 134, 137, 142, 143,
144, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 174, 175, 179, 182, 184, 192,
197, 202, 203, 204, 208, 209, 211, 213, 221, 227, 228, 233, 234, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 258,
259, 262, 263, 265, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 278, 279, 280, 282, 285, 288, 291, 300, 302,
307, 311, 312, 314, 315, 318, 319, 321, 327, 389, 391, 397, 408, 409, 411, 413, 414, 417, 418, 419,
420, 421, 423, 426, 427, 428, 430, 431, 437, 445, 449, 450, 451, 452, 453, 456, 457, 458, 460, 461,
463, 464, 479, 482, 489, 490, 491, 492, 497, 502, 504, 505, 509, 510, 515, 516, 517, 518, 539, 542,
565, 568, 569
Кузнецова Т. 337, 339, 364, 374, 384, 385, 526, 536, 537
Кукліна І. 392
Кучера М. 36

Л

Левандовський С. 197, 221, 225, 449
Левицкий Л. 428
Ліпоксай 387, 388, 394, 396
Люба-Радзимінський С. 22, 285

М

Малеев Ю. 429
Массон В. 59, 429
Махнік Я. 24, 357, 429
Махортих С. 13, 375, 384, 385, 429, 450, 451
Мегей В. 307, 312, 351, 423, 424, 525, 526
Медведська І. 307, 313, 325, 327, 335, 345, 379, 384, 523, 528, 529
Мельниковська О. 401
Мелюкова А. 16, 76, 264, 313, 317, 321, 325, 383, 397, 401, 423, 429, 534
Мецнер-Небелсік К. 155, 157, 159, 160, 171, 172, 299
Міллер-Карпе Г. 122, 125, 131
Мірошаєва Є. 16

Мнацкян А. 142
Могилів О. 13, 28, 32, 325, 327, 347, 351, 430, 521, 523, 525, 526
Можоліч А. 125, 140, 169, 172
Монтеліус О. 117, 118, 119, 132, 145, 155, 157, 194, 195, 202, 223, 229, 410, 454, 461
Москва К. 132, 467
Мошинський І. 248

Н

Невступни Є. 42
Нідерле Л. 18, 19
Носек С. 249

О

Онищук Я. 427, 455, 456, 458
Осовський Г. 22, 310, 317, 388, 391, 394, 395, 401, 523
Отрошенко В. 12, 13, 168, 392, 393, 405, 422, 426, 430, 431, 473, 562, 568

П

Павлів Д. 24, 90, 105, 108, 122, 123, 178, 207, 243, 357, 408, 429, 431, 462, 463, 478, 486, 493, 502
Парцінгер Г. 307, 323
Пастернак Я. 8, 14, 15, 16, 32, 65, 75, 77, 78, 131, 134, 136, 146, 154, 164, 171, 218, 231, 248, 250, 390, 398, 431, 457, 458
Патаї П. 93, 96
Пеа Хр. 89, 158, 159, 193, 194, 200, 203, 209, 213, 215, 239, 278, 297, 450
Петегрич В. 24, 178, 357, 429, 431
Петренко В. 311, 321, 334, 335, 372, 373, 431, 515, 523, 534
Петреску-Димбовіца М. 102
Пивоваров С. 32, 92, 111, 115, 117, 138, 143, 179, 182, 184, 431, 432, 501, 502
Плезя М. 249, 389
Погребова М. 384, 385, 401, 429, 431, 432, 528, 529, 530, 531, 534
Погребова Н. 431
Подборський В. 150
Полін С. 431
Полянський Ю. 14
Попович І. 180, 183, 271, 432
Пуляський Ф. 22, 325, 326, 327, 339, 347, 348, 498
Пшибиславський В. 22, 80, 265, 495, 497, 499

Р

Раєвський Д. 385, 529
Райнеке П. 23, 84, 115, 118, 119, 132, 140, 151, 157, 166, 194, 229, 258, 304, 410
Рожко М. 103, 105, 143, 144, 182, 427, 505
Ростовцев М. 363, 381, 398

С

Свешніков І. 7, 8, 16, 21, 29, 31, 35, 36, 62, 65, 69, 132, 146, 154, 164, 166, 213, 223, 233, 258, 432, 451, 492, 509, 511
Ситник О. 22, 423, 493
Сколоти 435, 373, 388, 396, 543
Скорий С. 313, 319, 345, 363, 382, 385, 386, 390, 393, 397, 432, 538
Смирнова Г. 8, 9, 17, 51, 52, 54, 70, 77, 145, 146, 147, 149, 150, 154, 155, 164, 165, 258, 269, 272, 310, 313, 331, 345, 389, 397, 400, 426, 433, 475, 496, 513, 537
Строць Б. 22
Сулімірський Т. 8, 22, 154, 164, 248, 414, 482, 570

Т

Таргітай 387, 388, 389, 390
Тереножкін О. 237, 258, 267, 269, 305, 317, 384, 390, 409, 419, 424, 426, 434, 460
Тержан Б. 365, 507, 539
Тимошук Б. 28, 32, 33, 35, 434
Траксіл М. 209, 271, 305, 365, 450
Трубачов О. 387, 388, 393, 394, 395, 397

Ф

Федорович В. 22, 341, 343
Филипчук М. 22, 213, 215, 239, 283, 285, 423, 428

Х

Хвойка В. 58, 434, 517, 518
Хохоровський Я. 16, 40, 41, 42, 192, 231

Ч

Черненко Є. 142, 143, 361, 366, 368, 382, 435
Черних Є. 108, 111, 115, 199, 200, 227, 455, 466
Черняков І. 132, 393, 435, 541
Чопек С. 137, 143, 144, 145, 150, 223, 231, 427, 495

Ш

Шараневич І. 7, 18, 150, 187, 195, 202, 311, 317, 448, 451, 459, 463, 464, 465, 478, 481, 484
Шауер П. 128, 456, 457
Шлянкувна С. 264
Шовкопляс І. 20, 424, 435, 475
Шомбаті Й. 22
Шрамко Б. 58, 393, 421, 431, 434, 435, 517

Щ

Щербаківський В. 249, 398, 435, 534

Я

Ягодинська М. 22, 423
Яджевський К. 418

Mykola Bandrivs'kyi

Cultural and historical processes in Sub-Carpathian and West Podillian regions during the Late period of Bronze Age - beginning of Early Iron Age

Summary

The theme, which is the subject of this monograph, until recently, remained one of the least studied at archeology. Yes, there were certainly interesting (also at the analytic plan) articles dedicated to Vysotska and Holihrary cultures and to several western forest-steppe groups of Early-Scythian time. At these publications, in addition to the typical emphasis on the analysis of artifacts for the first time presented problems of genesis and territorial distribution of these communities, chronology, periodization and coordination of the last one with existing Central European periodyzational schemes (publications of L. Krushel'nyts'ka, A. Melyukova, G. Smirnova and other). However, summarizing works - with the consideration of latest archaeological sources and scientific opinions - do not exist until recently.

At the proposed scientific work the opinions about origin and development of leading western forest-steppe communities of the end of Bronze Age – beginning of Early Iron Age is systematically presented. Also, for the first time main features of the material culture of each of the researched communities are described, development of their artifact complexes over time, territorial distribution of their sites and contacts among the population of studied cultures at different stages of their development are shown. Because two cultures: Holihrary and Vysotska were in general the most representative for the western part of Ukrainian Forest-Steppe during the final of Bronze Age then, of course, in this monograph they took a proper place.

Proposed monograph is a first attempt to generalize archaeological materials from Sub-Carpathian and Western Podolian regions of the Late Bronze Age – beginning of Early Iron Age. They are represented in general by sites of Holihrary and Vysotska cultures and by a several local-chronological groups of pre- and Early Scythian period. Theses, described at the monograph, reflected, mostly, current state of source base, its comprehension and interpretation.

It is clarified, based on conducted researches that the material culture of the communities, which inhabited the territory of modern Sub-Carpathian and Western Podolian regions, never occupied a peripheral relation to any particular center. For

example, Vysotska culture is a fully separate, bright and original phenomenon, equally distant from Central European Urnfield cultures and from Bilogrudivka and Bilozirka cultures of Right-Bank Ukraine. Though it (Vysotska culture) is located between these great communities, but it can't be included to any of them. Presumably, the same can be said about sites of Holihrary culture, which due to its Noanisated base (which repeatedly confirmed by materials from "closed" complexes from Otstrivets, Magala, Horodnytsia and other) can not be combined in one circle or community with such Sub-Carpathian cultures as Gáva, Mediaş, Recz and other, which had entirely different cultures as their basis (compare with used until recently and in Russian literature - until now term "Gáva-Holihrary circle of sites" proposed by E. Balaguri and G. Smirnova at the beginning of 1970-s). Interestingly, material analyzed above shows that about the same, self-sufficient characteristics (with the equal vectors of intercultural relations) also remain in material culture of later Zakhidnopodillia and Cherepyn-Lagodiv group, which oriented to the east - to cultures of forest-steppe and steppe zones of Pobuzhya and Dnipro Ukraine regions (with Pre-Caucasian impulses), and to the west – to Hallstatt world of Upper Danube - Kaledenberg culture, Vekezug group (Alfeld group by T. Kemencei, 2010) and to a lesser degree to cultures of Carpathian basin.

About 450 graves, more than 150 settlements and about 85 hoards and separate finds are analyzed at this work. System analysis of this large complex of data helped to reach new level of understanding of researched communities of the territory of Sub-Carpathians and Western Podillia during this period. Information about bronze artifacts of Holihrary culture (swords, cauldrons, spearheads, celts-axes, sickles, brooches, pins, etc.) is summarized and classification schemes and typological series for them are firstly proposed. Based on the mentioned above, the following conclusions can be made.

First, studying of sites of Holihrary culture allows to confirm that their existence finished in HaB1 – the beginning of HaB3 (approximately the middle - second half of X century B. C.), in the much earlier period than it was considered until recently (hoards from Rudka and Voloka and sword's handle with antenna-like pommel from Vorona are included to latest monuments of Holihrary culture in the Upper Dniester region). Sites of Holihrary culture, which is studied at present, give a reason to distinguish two periods of its development. Early one lasted from the second half of BrD till the final of HaA1 and later one - within the period of HaA2 - beginning of HaB3. Significant results were also obtained by exploration of the genesis of Holihrary culture. It was found, for example that in the north-eastern foothills of Ukrainian Carpathians and on adjacent part of the Upper (and, partly, Middle) Dniester region (even before the emergency here of such Early-Holihrary complexes as Tekycha I-III, Loyeva V, Horodnytsia (lower layer), Chortovets'-Gostyliv, Magala III and other), at the local Late Komariv autochthon substrate enclaves of population of other cultures appeared, material and spiritual culture of which was closely associated with the mountain areas of north-western Transylvania, mainly of Maramureş and surrounding terrains in which at the same time (final of the period BrC2) a group of sites of Lăpuş I appeared. These ethnical-cultural communities on the border of Pokuttya and Bukovyna, which

later became the basis for formation of sites of Holihrady culture, already at that time were somehow related to social elite of bearers of the ritual of under-barrow cremation in Fore-Carpathian Ukrainian and possibly in nearby Maramureş. In our opinion during the early period BrD (or even late BrC2) partial “reformatting” of elites on the border of Central, Eastern and South-Eastern Europe could happen. What do we mean? It is assumed that a powerful movement of part of Eastern-Sabatynivka community with Late-Zrubna communities of Berezhniv-Majiv culture in the western direction from Lower Dnipro Ukraine and Dnipro Left Bank steppe took place. Unlike the main mass of bearers of Zrubna culture they practiced custom of under-barrow burial of representatives of their elite by cremation of their remains. Already mentioned under-barrow cremation burial in Borysivka in the pre-Black Sea zone of Ukrainian Upper Danube region (Отрощенко, 1976, С. 172-187) is a direct reflection of it. One part of this population went to the south of Volhyn upland by pass, well trodden from ancient times - through watershed of Dnipro and Podillia uplands. They leave there elite barrows of clearly “eastern” character such as Ivane II (radio-carbon dating 1285±35 years B. C.- Свешников, 1990, С. 86) Instead, another part of this Lower Dnipro region and Left Bank steppe population passed by watershed in Eastern Podillia, crossed Dniester and Northern Bukovyna, went to Pokuttia²³⁷ and then by Yablunytsya passover got to Upper Potyssa.

So, conclusion is made that appearance of this earliest proto-Holihrady sites (fig. 1) on the border of Pokuttia and Bukovyna regions can take place only after the bearers of ritual of under-barrow cremation from steppe zone crossed areal of Late Komariv culture and finished existence of this culture in Upper Dniester region. After all, this also related to Staniv (Suciu de Sus) culture, after extending to the territory of Maramureş. From this time on both sides of North-Eastern Carpathians sites with similar burial rituals appear on different ethnic and cultural basis (for example, Lăpuş I group in Maramureş and Chomonyn group in lowland of the Ukrainian Fore-Carpathians, which was defined by Y. Kobal'. The same (or similar) burial traditions were practiced in this period by earliest bearers of Holihrady culture of Pokuttia and adjacent Bukovyna. In other words, we confirm to some extent, assumption earlier expressed by A. Mozsolices who interpreted creators of under-barrow cremation burials in Njirkas-Dulagasa (considering strong “eastern” influences in this complex) as natives from Komariv environment, or areal of Mogylev cultures, but leave it in complex of materials of Suciu de Sus (Mozsolices, 1960, P. 113-123, Taf. LXIX - LXXI; Кобаль, 1996, С. 195). In general, at this ethnical and cultural processes, which caused almost simultaneous vanishing (before early period of BrD-?) of clear cultures of Middle period of Bronze Age by both sides of North-Eastern Carpathians, such as Komariv and Staniv (Suciu de Sus)²³⁸social elite of steppe zone of Black Sea region - bearers of under-barrow cremation of Borysivka type took main part. Due to the advance of last ones to the north-west direction and settling of some of their

²³⁷ In Pokuttia and in adjacent regions artifacts of nomadic cultures from this period is well-known during a long time.

²³⁸ Today, based on 5 radiocarbon dates, period of existence of monuments of Lepush group can be distinguished within time interval of 14 - 12 centuries. B. C. (Kacso, Metzner-Nebelcisk, 2009).

communities in Ukrainian Pidgirja (including Pokuttya) and in geographically nearby Upper Potyssa with specific burial custom the earliest Holihrad monuments and monuments of Chomonyn type (barrows in Njirkas-Dulagasa, Korolevo, Chomonyn and othet) appeared almost simultaneously in these territories.

Second, important conclusions were made by the author in terms of the study of material culture of “Holihradians”. Thus, based on analysis of a number of morphological features of constructions of Holihrad culture their classification was developed. Nine classes were identified among them. Besides them, there were probably other buildings, emergence and use of which were associated with various social-economical or other classes of that time Holihrad society. Separately, the question of the existence of houses of the nobility and of leaders (rulers) of these communities with the bearers of Holihrad culture is presented. Traces of such constructions, due to lack of systematic excavations had not yet discovered. However, in author’s opinion, the following observations can serve as indirect evidence for the existence of such buildings for mentioned privileged elite of contemporary Holihrad society:

1-the presence of an extensive and well designed (with pre designed plan-?) system of settlements, construction and defense which had to come from a single center. Without coordination of such actions and centralized defense their existence would be impossible;

2-sufficiently significant level of architecture and building technology of bearers of Holihrad culture (as evidenced by the number of monumental, rectangular in plan, buildings up to 12 m in Teucha), which, if necessary, could be used also for more prestigious constructions for Holihrad elite;

3-control over north-Carpathian passes and possibly (for some time) over the western branch of one of the most important in Central and Eastern Europe - Amber Road, which is heading from the Baltic to Black Sea from the Western Nadbuzhia to Podillia uplands and from there - by the large European watershed - fell to South Bug steppes: areal of Late-Sabatynivka and Bilozirka cultures;

4-significant concentration of special category of bronzes artifacts - cauldrons, bowls, situlas and amphora-like vessels, which at that time could be considered as exceptionally valuable and prestigious, and at the same time a large number of armaments (swords, battle axes, spears, javelins and other) on the area of distribution of monuments of Holihrad culture may also indicate a separation or rather, isolation from Holihrad community of the particular socially stratified group of individuals and units for their protection and supply that can afford these, often expensive and sophisticated things. Existence of this separate community, which, as we can assume, was the bearer of centralized form of government, necessarily involved the construction not only of structures, appropriate to their status, but also the places of their permanent residence (so-called yard or central homestead on the highest part of the settlement with a number of auxiliary facilities)²³⁹, or places of their temporary stay (hill-fort). If huge productivity of salt-works centers of Tekucha, which made

²³⁹ It means the room for guards, servants, maybe for clergy staff and others.

export of the valuable product far beyond the territory of Holihrary culture possible (huge amount of ceramic ware, broken during salt-works process may indirectly indicate the magnitude of the production of salt for this intercultural trade turnover transactions) have been ultimately proved then in that case the issue of the legality of comparison of enrichment of Holihrary local rulers with the rulers from historical Hallstatt, who actually grown rich through salt trade. The level of prosperity, which was reached by the local elite of historical Hallstatt is evidenced, as is known, by the local burial complexes, which include a significant number of particularly rich burials. Separate chapter of the monograph is dedicated to this issue - salt-works conducted by "Holihradians" and more widely - to certain types of manufacturing which took place during that period in Sub-Carpathian and Western Podillia regions.

One of the most important conclusions, made by the author during consideration of the ethnic and cultural processes in Sub-Carpathian and Western Podillia regions became confirmation of existence of original universal equivalent of value of goods and services at the local environment which until recently was not mentioned at the scientific literature. To such Upper-Dnister "price equivalents" the author, for example, attributes solid-cast gold hoop with the open-circuited ends and two gold elongated ingots in the form of tetrahedral bars from the second Mykhalkiv "hoard" (1897). In fact, on the basis of the research conducted the issue can be raised about "pre-monetary stage" of exchange of goods in Sub-Carpathian and Western Podillia regions. For this stage using of bars and hoops of standardized weight and shape and rounded disc-shaped ingots with well polished edges and even with signs-marks of stamps (from the excavations, carried out by D. Pavliv at the cemetery of Vilkhivtsi group in Tjagliv, near the grave № 22) was typical.

After the collapse of Gava culture in the other side of Carpathians in Potyssia (according to K. Metzner-Nebelsick it happen around 1000 B. C. - Metzner-Nebelsick, 2002) bearers of Mezochat group arise in Middle Danube lowlands in Alfeld, and complexes which include psalias of the Chernotyn (Chornogorivka) type appear in Upper Danube region. At the same time - monuments of Neporotiv group appeared from the beginning of HaB3 in nearby Middle Dnister region. There is a situation that if the population of Holihrary culture - under the influence of all these external factors - not modified their culture (economic, social and religious-ritual mechanisms, which for several centuries kept it (Holihrary society) at full-blooded activity, then it would just disappear from historical arena of Central Europe - fell under the blows of constantly evolving and strong surrounding communities.

That is why, archaeological material from the Upper Dnister region, which refers mainly to HaB3, shows us pretty quick process of rebirth of Holihrary culture into the new cultural phenomenon – post-Holihrary monuments of Mykhalkiv type or group. Appearance of the last ones could be triggered by the same factor that caused at the same time supposedly the sudden appearance - but elsewhere – of Chornolissia culture in Ukrainian forest-steppe zone of Right Bank of Dnipro region. **External factor** that could have the character of ethnical and cultural implant from outside may be the agent for the emergence of both communities. So, Late Holihrary society by taking the challenge of temporal changes that has occurred and ultimately altering

all the leading features of its material culture (as well as Bilogrudivka culture did in the east territories), continued to exist in the Upper Dnister region at the beginning of next - Early Iron Age already as flexible, and highly developed community - bearers of Mykhalkiv group of monuments. This population immediately - actually in the style of the new era –began vigorous activity outside the main area of their settlement.

Researches of the least studied, until recently, period on the territory of Sub-Carpathian and Western Podillia regions took important place at this work. Namely, it's a chronological period between the time of disappearance of Holihrary culture and appearance on its former territory of the monuments of Zakhidnopodilska and Cherepyn-Lagodiv groups. There is the chronological gap which the researchers tried to "fill" during the past years. After analyzing of their arguments and based on new materials, hypothesis proposed by T. Sulimirski (1938) O. Terenozhkin (1952) and L. Krushel'nyts'ka (1985) is supported. According to it, separate archaeological group of sites with the original features, which already have not been Holihrary, but not yet become Zakhidnopodilska existed at this time in the Upper Dnister region. The title of this group - Mykhalkiv, was proposed in 1952 by O. Terenozhkin, who unites under this name all the monuments of Upper Dnister region, which are more or less simultaneous with Mykhalkiv "hoard" (Бандрівський, Крушельницька, 2012, С. 64-94)., Question how far northwest - toward the headwaters of the Western Bug, representatives of the environment of Mykhalkiv group moved is separately clarified at the proposed work. Thus, it is confirmed that in this, very small in area, region of Volhynian upland and adjacent territories of Volhynian Polissia no late then the early period HaB3 almost simultaneously in different places the groups of monuments and separate finds appeared. All of them were not relevant to local culture which was represented by one of the eastern variants of Lusatian culture or by one of the Central European Urnfield cultures (Urnenfelderkultur). At least four types of items can be attributed to such "novelties" of this region, bearers of which in a short time leveled and altered beyond recognition the local (Lusatian-?) culture: 1 - details of horse harness (Silets', Sniatychi, Komariv); 2 - bronze oval rings from wheeled vehicles (Schebrechyn, Skirche, Peresopnytsya); 3 - multi-mouth ritual ware (Tarnochyn, Zhukiv); 4 – under-barrow and ground burials (burial complex Krupy). Right here, in this area of Western Nadbuzhia between the period of existence of Vilkhovets group of Late Bronze Age (HaA-HaB1) and monuments of Lezhnytsa group of Early-Scythian period (HaC2) distinguished by L. Krushel'nyts'ka now a horizon of sites manifested, which at the chronological aspect takes allegedly, intermediate place between those and other (HaB3-HaC1). In particular, this horizon is presented by monuments mentioned above from Silets', Sniatych, Komarov Skirche, Schebrechyn, Tarnochyn, Zhukov and others. Interestingly, some of these monuments occupy the middle and lower parts of the Huchva River's basin where relicts of steppe vegetation preserved till nowadays (Kłosinska, 2008, s. 292). Based on this and a number of other assumptions, mentioned Polish researcher interprets this population, which came to West Nadbuzhia (Lyubenschyna) as nomads, and all monuments, mentioned above places to the horizon of "*Cimmerian or Thracian-Cimmerian influences to the south-eastern periphery of the Lusatian culture*" treating them as a part of the latter

(Kłosinska, 2008, s.292). The author can not agree with such interpretation, because constantly growing number of monuments of discussed type indicates formation in the area of Western Nadbuzhia during HaB3-HaC1 of *local group of monuments* that by the totality of features sharply differed from the eastern groups of Lusatian culture. The sudden appearance of such monuments in these areas and their nature (features of horsemen's culture) indicate the possibility of ethnic and cultural invasion from the outside. It is difficult to determine with certainty at this stage of research was it Upper or Middle Dnister region, namely the areal of monuments of Mykhalkiv group, or other parts of the Forest-Steppe and Steppe Ukraine. It should be noted that the proposed Zakhidnobuzka (pre-Lezhnytsia, according to its chronological position) group of monuments bears the main features of horsemen's culture of Central European and Pre-Caucasian type. However, we consider that it is wrong to associate the bearers of this group ("horizon" in Lusatian culture - by E. Kłosinska) with "Cimmerians" and even with "nomads", as the mentioned researcher do. After "pulling out" of the only parts of horse bridle (and, almost declaring them as markers of nomadic culture) from the materials of this group E. Kłosinska can not, however, associate ground "not-Lusatian" burial complex from Krupy, multi-mouth ware of kernos type from Tarnochyn and Zhukov, bronze solid-cast oval ring from the hoard in Schebrechyn and from burial in Skirche, torc from Radezhnytsia and others with "nomads". At this aspect, the simultaneous appearance in that area, along with these items of the new ones - quite unusual for Lusatian culture - forms of kitchen ware and tableware, which have direct analogies mostly at Steppe complexes in Ukraine must also be considered.

Third, significant modifications were made by the author for his own development of chronological and periodyzational scale of Vysotska culture. Based on the new materials the new vision of its genesis and external (intercultural) connections is offered. Today, with the appearance of new archaeological sources and reinterpretation of the known monuments possibility arises to allocate of prevailing and dominant influence from the environment of Late Mohylev cultures of Central Europe at the genesis of future Vysotska culture. The region of Nadsiania become the first foothold for this Late Mohylev population after crossing the Carpathians, and from there newcomers' communities - bearers of the ritual of stretched inhumations of southern orientation - migrated to neighboring Upper Dnister region, headwaters of the Western Bug, Ikva and surrounding areas of Ternopil plateau, namely to those territories which during the next centuries became the main habitat of Vysotska culture. Taking into account the fact that until now, despite the longstanding research on burial complexes of Vysotska culture, burials that would be accompanied by similar (to those from Nadsiania region, mentioned above) bowls with two ears never discovered, we can made next assumptions: 1 - emergence of a significant number of stretched inhumations (mostly of southern orientation) in Nadsiania region occurred earlier than on the territory of future Vysotska culture; 2 - the earliest stretched inhumations with southern orientation of Vysotska culture could be genetically related with the group of burial complexes and single inhumations in Nadsiania region (which preceded here the appearance of monuments of Tarnobrzeg group of Urnfield culture of Central Europe) and characteristic feature of which, as it is known, was the same stretched position

of the deceased on the back with the head oriented to the south, sometimes with little differences. In other words, population which came from the Carpathians to Nadsiania region which in a short time was assimilated into the local environment or assimilated it themselves, created in these territories completely original material culture and peculiar ritual of burying of the dead. According to the last one deceased were not placed flexed on the side, and were not cremated, but were placed on the back at stretched position with the head often directed to the south. As the planigraphy of these burials and the fact of absence of evidence of burial pits, at least some of them could be covered by barrow mounds. Traces of presence of such mounds above the earliest inhumations are stratigraphically evidenced also on burial complex in Petrykiv. And, in fact, much of this population from Nadsiania region around the middle of the III period of the Bronze Age by Montelius (beginning of HaA by P. Rayneke), which generally corresponds to middle - second half of the XIII century. B. C. could move eastwards - to the northern part of geographically adjacent Upper Dnister region and settle near the springheads of Western Bug, Seret, Ikva rivers that is - occupy the central part of a large European watershed with a very comfortable relief for terrain communications through which the main trade and exchange path between the cultures of Central and Eastern Europe passed. Exactly this territory, on the main local watershed, which during the next centuries was the main habitat for bearers of Vysotska culture, was also the finish point on the long and colossal in scale route of transmigration of communities with Late Mohylev traditions. Actually here - in the far east of its advance, newcomers' population mixed with locals and completely becoming bearers of proto-Vysotska traditions, during the next centuries - allegedly in a "preserved" form - cultivated the same archaic burial ritual of stretched inhumations that was also practiced by their ancestors on their root territory - in Czech-Moravian region in environment of Mohylev cultures.

In fact, near Petrykiv during 1995-96, 1998 and 2004 archaeological expedition of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine discovered 183 burials, among which six pair graves presented, those in which two people were buried, often - a man and a woman. One unique grave was among these pair burials in Petrykiv (in the field documentation it is marked by number 27): in the grave man and woman lay hugging. Both were turned to each other by faces, touching by foreheads. Woman lying on the side and gently hugged the man to her by the right hand, putting her wrist on his right shoulder (fig. 78-82). Today we can only guess about the reasons that led to emergence of so many (over 58) pair burials on the area of Vysotska culture. The fact of burial of two people in one grave is not unusual by itself. Other is interesting: it is mostly at the materials of Vysotska culture can be seen that the dead in pair graves were not buried after some time of each other, but were lay down into the grave together. This is evidenced by the following features: 1 - embrace, in which they are; 2 - faces of both turned one toward another; 3 - mouth of one of the dead touching the forehead of another; 4 - palms of both nested within each other; 5 - burial goods placed as a semicircle headboard of both deceased. Which life events caused these pair graves is hard to say. It is unlikely that at all cases mentioned above two people died simultaneously. However, without an anthropological definition of sex and age

of buried and also without pathologists' conclusions about position of their skeletons any assumptions on this subject is probably premature.²⁴⁰ Recently, absolute dates were obtained based on the results of analysis of bones from pair burial № 27 From Petrykiv burial complex near Ternopil', They were: 2,950+/-70 B. P. (at the level 2 sigma calibrated date is cal.1,320-970 B. C. (Bandrivs'kyi, Madden, Nikitin, 2009, s. 174), which corresponds to the beginning of middle period of the development of Vysotska culture according to periodization, offered in 1998 (Бандрівський, Крушельницька, 1998).

After four years of excavations in Petrykiv near Ternopil' in Western Podillia, the author made the first attempt to summarize all obtained for today material on burials of Vysotska culture. Its systematization is made, leading groups, types and variants are distinguished. Four main groups can be separated at the complex of funerary monuments of Vysotska culture discovered till now: 1 - inhumation burials (single, pair, group); 2 - body-burnt and cremation burials; 3 - re-burial of single bones; 4 - cenotaphs (Бандрівський, 2002).

The author also can't avoid other discussion issues at his work. For example, several scientific works appear during the last time, at which limits of spreading of Vysotska culture appears to be improperly extended. Our foreign colleagues sometimes include to monuments Vysotska culture, which upon closer inspection have nothing similar with it (Hozer, 2005, s. 223, ryc. 1). Significantly, it caused by "blurring" of features which for Vysotska culture each researcher proposed in their own. Therefore, in the first time for this issue the author offered to determine the identity of one or another monument to Vysotska culture by the obtaining of positive response to at least four of features, listed below:

The first feature - presence of inhumation burials in stretched position with the south (sometimes - with slight differences) orientation of deceased that is typical for the early period of Vysotska culture, and southern and south-western orientation of the dead (also with a possible slight differences relative to the horizon) for the later period of the development of this culture. The lack of burial pits at burial places is the stable feature for almost all Early Vysotska inhumations, the dead were placed on the level of surface, only slightly deepening - within the contours of the body - selected area of the ground.

The second feature - nature of the funeral rites, such as: a specific placing of hands of the deceased during the funeral (about analysis of these postures of dead

²⁴⁰ At cultures that bordered with Vysotska culture, even pair inhumation burials were not so common and occur rarely. The only exception is the Lusatian culture in which the pair inhumation burials, similar to ones in Vysotska, are completely absent. Also, they are not known in Tarnobrzeg and Verhnosilezko Maloposlska groups. Remote parallel to the rite that is interesting for us can be only found in burials of Bilozirka culture, among which there are 12 pair graves. Often a woman with a child were placed to the burial, but some cases of burying of male to female and vice versa (Shyroke) are known, with disturbed anatomical position of bones of the first skeleton (Березанская, Отрошенко, Чередниченко, Шарафутдинова, 1986, с.131). Another example - in the burial № 12 of barrow 22 of burial complex of Budurzhen aged man and woman were buried and in burial № 13of barrow 14 of the same burial complex - two children. In the another two pair graves of Bilozirka culture, separate burials of each dead were discovered (V. Vanchugov attributed to Bilozirka culture only four mentioned pair burials: Ванчугов, 1990., С. 52).

and positions of hands see: Бандрівський, 2002, С. 120-184), including the presence of a significant number (10% by V. Kanivets) of pair burials. The most of poses in pair burials of Vysotska culture (embrace each other, hugging, putting of woman's palms to man's ones or when man's mouth touch woman's forehead and other) - have no analogues not only among geographically adjacent cultures of that period, but in general - finds not parallels among archaeological cultures of Old World.²⁴¹

The third feature - ritual pottery and its ornaments. Such patterns and such diversity of them, which we can see during consideration of ceramic ware of Vysotska culture (mostly from inhumation burials in Chekhy/Lugove and eponimic Vysotsk (fig. 103; 108-аб; 109-111, 114-115; 117-119 and other) can not be found among ceramics of Urnfield cultures of Central Europe, or among other geographically adjacent contemporary cultures. In fact, it is - separate Vysotska culture's pictorial style that is not operating of geometric shapes in such a degree as, for example, Chornolissia culture of the Middle Dnister region (Крушельницька, 1998), but offers its own - original one, result of searching in the field of graphic symbolism.

The fourth feature - production of flint tools of Vysotska culture, and in particular - a highly sophisticated manufacturing of sickles and arrowheads of gray Volhynian flint, which is specially emphasized by all researchers who somehow examine the question of Vysotska culture's inventory (fig. 75-76). We can't find such perfectly produced flint artifacts (probably except Chornolissia culture of Middle Dnister region) among geographically adjacent communities of that period. Therefore, taking into account all mentioned above and marking at the map the monuments, materials from which correspond to these features, we obtain the picture of settlement of bearers of Vysotska culture very close to reality.

The definition of chronology and periodization is a problematic aspect at the present study of Vysotska culture, as it was mentioned above. Experience of the latest works at this regard (Бандрівський, Крушельницька, 1998, С. 193-247; Бандрівський, 2005, С. 241-252; 2006, С. 72-91) allows to find more or less correct and false directions (for example, aforementioned publication of the author from 2006 dedicated to periodization of Vysotska culture, with critical estimation of colleague - see: Czopek, 2009, s. 140) on the way of making more or less acceptable chronology and periodization of Vysotska culture. Today it seems possible, as has been discussed above, to limit the duration of Vysotska culture from the end of period BrD to HaC1 inclusively, within chronological interval of approximately 450 years and with three periods - early, middle and late, each of which includes some stages of development.

Monuments of Zakhidnopodilska group which represent the north-western periphery of the Scythian World, as it known, are especially important for understanding of the genesis of Western Forest-Steppe cultures of the Early Iron Age. Funerary monuments which are investigated by expedition of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine for nearly two decades are an important aspect of

²⁴¹ This phenomenon - pair burials of Vysotska culture, explorations of which just only begun (Бандрівський, 1998, С. 466-486; 2002, С. 146-157) needs further - including interdisciplinary study and evaluation, not only narrow professional, but estimates from the point of view of religion and the so-called values common for all mankind.

this study. Thus, new barrows of Scythian nobility was discovered by the expedition, led by the author nearby villages Shvaykivtsi and Kotsyubynchyky, Chortkiv district, Ternopil region during 2007-2010. If until recently only a few remnants - several dozen of lamellas from six armor sets of inlaid type (including one bronze, the rest of them - iron)²⁴², which almost no different from its Middle Eastern prototypes from Urartu, Assyria and Babylonia were discovered on the territory of Ternopil, Ivano-Frankivsk and Khmelnytskyi regions during excavations of barrows of VII-VI centuries. B. C., then today the situation has changed drastically. Expedition of our Institute during excavations in Shvaykivtsi in 2007 under collapse of heavy stone vaults managed to discover three almost complete armor sets, two of which were put in expanded form blocking the entrance to the main construction of the barrow, and the third was hang on one of the pillars near the entrance to it. Moreover, the number of armor plates on each of the identified armor reaches the number of 5,5-6,2 thousand. Together with the armor 12 exemplars of ware were found, including two bronze (large pot with two ears, strainer for filtering of wine) and ten ceramic ones (large and small pots, bowls, mug). Bone comb made in zoomorphic style with depicting heads of two horses, two iron battle axes and delicate pommel of acinaces sheath were found nearby. All these things, including the armor of plate type, mentioned above, were placed on the sides of quadrangular area tiled by stone, in the center of which place of cremation was located. Special attention at this work is given to analysis of these and other finds from “closed” well dated burial complexes of Zakhidnopodilska group. Results of excavations in Shvaykivtsi and Kotsyubynchyky, analyzed by the author at a number of publications, allowed five years ago to offer improved periodization for monuments of Zakhidnopodilska group that is based on the latest data from Central European chronology of synchronous monuments.

Controversial issue of origin of Zakhidnopodilska group is also presented at this monograph together with questions of its internal chronology and periodization (with consideration of new materials, obtained by the author during excavations of barrows in Shvaykivtsi and Kotsyubynchyky). Thus, if until recently it was considered as a conglomerate of influences of Late-Chornolissia, Holihrary and Iranian-nomadic communities (Т. Сулімірський, 1936; Г. Смірнова, 1993), now, as we assume, closer to reality ethno-cultural background of this group of monuments appeared - versatile by its directions and temporal stages, but definitely genetically connected with then Scythian culture of Middle Dnipro region and Scythian-related groups of Carpathian Basin (Alfeld, Feridzhele and other). As a result of research on barrow burial complex from the period of Early Iron Age between villages Chornokintsi and Kotsyubynchyky, Chortkiv district, Ternopil' region and barrow in Shvaykivtsi, situated near, carried out by the author in 2007-2010, new materials connected with elite ritual objects of Zakhidnopodilska group of monuments were obtained. Despite the fact, that the barrow of Kotsyubynchyky-II was excavated in the end of XIX century.

²⁴² In none of these cases was unable to found fully preserved armor, all of them were damaged during repeated extortionate incursions into barrows.

(researches, conducted by A. Lyubych-Potocka, 1880), at present the relatively well-preserved parts of this monument were explored. Thus, on the discovered area of under-barrow structure (fig. 164, 167-168) remains of extremely rich hide, which includes part of harness for 6 horses (six pairs of iron bits with psalias), also details of chariot's harness (large hook-like forged rods) and elements of decoration of the chariot (four cut zoomorphic pommels and four bronze bells) and other things, which greatly enriched the previous picture of the level of development of local community in Western Podillia, and more widely - in Sub-Dnister territories of Sub-Carpathian regions at the beginning of Early Iron Age.

Those vectors of external relations, which were established and maintained by the local population, particularly by its elite - military horsemen aristocracy with the outside world appeared unexpected. Based on materials, newly obtained in Shvaykivtsi and Kotsyubynchyky, was found, for example, that two regions in the east were main and dominant direction of such foreign relations for local rulers: 1 - Middle Dnipro region (and, for some region relations are closer with its left-bank part - Posullya); 2 - Kuban and the Central part of Sub-Caucasian region. In both these regions harness, elements of chariot set and weapons very similar to those, which were found in Kotsyubynchykah were used. In western direction rulers of the community from Middle (and Upper-?) Dnister region have particular interest with the Carpathian region, especially with Alfeld on Middle Danubian lowlands and with Transylvania. For some reason Lusatian world that began from Posyannya region and further to the west, did not cause sustainable interest at then population of Middle Dnister region. The same can be said about Upper Tysa region within today's Zakarpattia region of Ukraine, which represented by Kushtanovytsia culture that has very little amount of clear and effective materials.

In any case, obtained by the author and published now materials allow to make suggestion that such, not even suspected until recently level of spiritual and material culture, which had local Sub-Carpathian and West Podillian population attributed by its development not to newcomer ethnicities (for example, to nomads-Iranians, presence of which have not archaeological evidences in this area), but to the long-term gradual development of local culture, beginning of which associated with middle of the II kyr. B. C.

TABLE OF CONTENTS

Introduction	p. 6
Chapter I. From the history of researches of sites of Sub-Carpathian and Western Podillia regions in late period of Bronze Age – on the beginning of Early Iron Age. Historiography of the problem	p. 14
1. <i>From the history of discovering of Holihrary culture</i>	p. 14
2. <i>Problems of definition of Vysotska culture</i>	p. 17
3. <i>Distinguishing of cultural groups on the western periphery of Scythian World</i>	p. 22
Chapter II. Population of Sub-Carpathian and Western Podillia regions during later period of Bronze Age – on the beginning of Early Iron Age (final of period BrD-HaB3, XIII-IX centuries B. C.): Holihrary and Vysotska cultures .	p. 25
I. <i>Holihrary culture (general features, classification of archaeological sources, problems of chronology, periodization and historic destiny of its bearers)</i>	p. 25
1. Settlement structures and main criteria of their distinguishing in the context of problem of proto-urbanization processes in Sub-Carpathian and Western Podillia regions during the last quarter of II kyr. B. C.....	p. 25
2. Material culture: classification of single categories of artifacts	p. 65
3. Peculiarities of burial rite: present vision and perspectives of research....	p. 152
4. Problems of chronology and periodization.....	p. 155
5. Taxonomy of Holihrary culture: territorial expansion of its sites during early and late periods of development, problems of origin and distinguishing of local-chronological groups: Pryprutska, Sopitska, Bazylivska and Zbrutsko-Seretynska.....	p. 160
6. Problem of genesis: elite that arrived from east and local base?.....	p. 164
7. To the problem of unsettled territory («no man's land»-?) between areas of Holihrary and Vysotska cultures (based on the example of Pantalykha Steppe on Ternopil plateau)	p. 174
8. «Hoards» of metal artifacts: traditional point of view and new vision of the problem of motivation of sacrificing gifts, professional and common collections/hides (based on the example of sites of Holihrary culture).....	p. 177
II. <i>Vysotska culture (main features, classification of archaeological sources)</i>	p. 185
1. Problems of chronology and periodization	p. 192
2. Problems of genesis	p. 215
3. Connections between Vysotska culture and bearers of cultures of Steppe zone of Ukrainian Black Sea region (based on the example of contacts between Vysotska and Bilozirka cultures	p. 243
4. Cultural-historical attribution of the sites: traditional and present visions	p. 274
Chapter III. Cultural-historical situation in the beginning of Early Iron Age in Carpathian-Dnister region and its influence on transformation of Holihrary culture into new cultural phenomenon – Mykhalkiv group (periods HaB3-HaC1, 950/920-730/720 B. C.)	p. 258

1. Problems of chronology and periodization	p. 270
2. Cultural and historical identification	p. 272
3. Role of the bearers of Mykhalkiv group at the process of transformation of Vysotska culture and surrounding communities from the beginning of period HaB3.....	p. 283
4. Advance of bearers of Mykhalkiv group beyond the boundaries of their territory and formation of Verkhnyobuzka (of pre-Lezhnytsia type) group of sites p.	293
Chapter IV. Appearance of barrows of Zakhidnopodilska group of the period of Scythian archaic and influence of its creators' culture on the population of adjacent regions (periods HaC1-HaD, VII - beginning of VI century B. C.)	p. 304
1. Main features of Zakhidnopodilska group and its periodization	p. 304
1. Sites of stage I of Zakhidnopodilska group	p. 307
2. Sites of stage II of Zakhidnopodilska group	p. 323
3. Sites of stage II of Zakhidnopodilska group	p. 345
II. Eastern-Hallstatt and Early Scythian imports from the barrows of Western Podillia and Sub-Carpathian regions – new source for definition of chronology of the sites of examined region	p. 355
Chapter V. Problems of ethnical and cultural attribution of archaeological cultures of Sub-Carpathian and Western Podillia during late period of Bronze Age – Early Iron Age in the contest of present understanding of concept of «Scythian»	p. 381
1. Present understanding of «Scythian» at Forest-Steppe and Steppe cultures of Central and Eastern Europe.....	p. 383
2. Zakhidnopodilska group and problem of cultural-historical identification of its bearers	p. 398
3. Western vector of Scythian/Scoloths expansion and problem of Neuryda	p. 401
Conclusions	p. 404
Abbreviations, used at the scientific nomenclature	p. 416
List of used sources and literature	p. 417
Appendix 1. Complex of finds of Vysotska culture (main forms) and peculiarities of burial rituals of its bearers in the context of ethnical and cultural processes on the west of Ukrainian Forest-Steppe	p. 445
Appendix 2. Separate branches of production activity of the population of Sub-Carpathian and Western Podillia as an example of intensification of inter-cultural contacts during the late period of Bronze Age – Early Iron Age.....	p. 488
Appendix 3. Religious beliefs of the population of Sub-Carpathian and Western Podillia regions and their role at the activation of relations between communities on the west of Ukrainian Forest-Steppe during the final of Bronze Age – beginning of Early Iron Age	p. 504
Index of geographic names.....	p. 546
Nominal index.....	p. 555
Summary.....	p. 560
Table of Contents.....	p. 572

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Бандрівський М.

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ
НА ПРИКАРПАТТІ І ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ
В ПІЗНІЙ ПЕРІОД ЕПОХИ БРОНЗИ -
НА ПОЧАТКУ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА**

Наукова редакція: *Лариса Крушельницька* – доктор історичних наук,
професор

Літературна редакція: *Ірина Зубрей*

Обкладинка: *Людмила Войтович*

В оформленні обкладинки використано в якості фону – загальний вигляд на розкоп кургану у с. Швайківці біля Чорткова на Тернопільщині (2007), фотографію та рисунок бронзового казана з цього кургану, а також золоту платівку у вигляді гірського козла з оберненою назад голівкою з кургану с. Коцюбинчики-1 (2008). Ліворуч на обкладинці представлено фото бронзового шолому протовілланової культури з с. Кремінна на Збручі і прорисовку бронзового меча з антеноподібним навершям зі с. Язлівець біля Бучача на Тернопільщині.

Підписано до друку 25.12.2014. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний

Умовн. друк. арк. 42,41. Наклад 300 прим. Зам. № 12/37.

ТзОВ «Простір-М»

Свідоцтво ДК № 2167 від 21.04.2005 р.

79000, м. Львів, вул. Чайковського, 27

Тел.: (032) 261-09-05, e-mail: prostir@litech.net